

■The Project Gutenberg EBook of Noli Me Tangere, by Jose Rizal

This eBook is for the use of anyone anywhere at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org

Title: Noli Me Tangere

Author: Jose Rizal

Translator: Pascual H. Poblete

Release Date: December 30, 2006 [EBook #20228]

Language: Tagalog

*** START OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK NOLI ME TANGERE ***

Produced by Tamiko I. Camacho, Pilar Somoza, and the Online Distributed Proofreading Team (<http://www.pgdp.net>). Thanks to the following for their help in making this project possible: Elmer Nocheseda, Jerome Espinosa Baladad, Matet Villanueva, Ateneo Rizal Library-Filipiniana Section, and the Filipinas Heritage Library. The ebook is being released in commemoration of Dr. José Rizal's 110th Death Anniversary on December 30, 2006. Handog ng Proyektong Gutenberg ng Pilipinas para sa pagpapahalaga ng panitikang Pilipino. (<http://www.gutenberg.ph>)

[Transcriber's note: Tilde g in old Tagalog which is no longer used is marked as ~g.]

[Paalala ng nagsalin: May kilay ang mga salitang "ng, mga," at iba pa upang ipakita ang dating estilo sa pag-sulat ng Tagalog na sa ngayon ay hindi na ginagamit.]

NOLI ME TANGERE

HUAG ACONG SALAN~GIN NINO MAN

[Larawan: Dr. Jose Rizal]

Dr. J. RIZAL

NOLI ME TANGERE

Novelang wicang Castila na tinagalog

NI

PASCUAL H. POBLETE

Kilalang manunulat at Tagapatnubay n~g m~ga unang Pamahayagang Tagalog.

¿Anó? Di bagá cayâ macalálabas sa
inyong man~ga dulaan ang isang
César? Tangí na bagá lamang macalálabas
doon ang isang Aquiles,
ang isang Orestes, ó Andrómaca?

¡Aba! Cung ganyan namang ualâ
na tayong namamasdan cung di
ang m~ga nan~gan~gatungculan sa bayan,
m~ga pari, m~ga alférez at m~ga
secretario, ang m~ga húsar, comandante
at m~ga alguacil.

Datapowa't sabihin mo, ¿anó ang
dakilang bagay na magagawâ nang
m~ga alibughang ito? ¿Pang-gagalin~gan
bagá ang ganitóng m~ga técas
n~g m~ga di caraniwang gawá?

»Was? Es dürfte kein Cäsar auf euren
Bühnen sich zeigen?--Kein Achill,
kein Orest, keine Andromacha mehr?«

Nichts! Man sieht bei uns nur Pfarrer,
Commerzienräthe,--Fähndriche,
Secretärs oder Husarenmajors.

»Aber, ich bitte dich, Freund, was kann
denn dieser Misere--Großes begegnen,
was kann Großes denn durch sie geschehn?«

Schiller. Ang anino ni Shakespeare.

MAYNILA

Limbagan ni M. Fernandez
PAZ, 447, Sta. Cruz.
1909

Ang sabing Noli me Tangere ay wikang latin. M~ga wika sa Evangelio ni
San Lúcas. Ang cahulugán sa wikang tagalog ay Huwag acong salan~gin nino
man. Tinatawag din namáng Noli me Tangere ang masamang bukol na
nacamamatay na Cancer cung pamagatán n~g m~ga pantás na mangagamot.

Sa han~gad na ang m~ga librong NOLI ME TANGERE at FILIBUSTERISMO, na
kinatha n~g Dr. Jose Rizal ay maunáwa at málasapang magaling n~g
catagalugan, ang m~ga doo'y sinasabing nagpapakilala n~g tunay nating
calayaan at n~g dapat nating gawiin, at nacapagpapaálab, namán n~g
nin~gas n~g ating puso sa pag-ibig sa kinamulang lupa, minatapat cong

ipalimbag ang isinawikang tagalog na m~ga librong yaon, sa dahilang sa bilang na sampòng millong (sampong libong libo) filipino, humiguit cumulang, ay walang dalawampung libo ang tunay na nacatatalos n~g wicang castila na guinamit sa m~ga kinathang yaón._

Cung pakinaban~gan n~g aking m~ga calahi itong wagás cong adhica, walang cahulilip na towa ang aking tatamuhin, sa pagca't cahit babahagya'y nacapaglicod acó sa Inang-Bayan.

Maynila, unang araw n~g Junio n~g taong isang libo siyam na raan at siyam.

Saturnina Rizal ni Hidalgo,

ó

NENENG RIZAL.

=NOLI ME TANGERE=

Catha sa wicang castila ni

=Dr. José Rizal=

at isinatagalog ni

=Pascual H. Poblete=

=SA AKING TINUBUANG LUPA=[1]

Nátatalà sa "historia"[2] n~g m~ga pagdaralità n~g sangcataohan ang isáng "cáncer"[3] na lubháng nápacasamâ, na bahagyâ na lámang másalang ay humáhapdi't napupucaw na roon ang lubháng makikirót na sakít. Gayón din naman, cailán mang inibig cong icáw ay tawáguin sa guitnâ n~g m~ga bágong "civilización"[4], sa han~gad co cung minsang caulayawin co ang sa iyo'y pag-aalaala, at cung minsan nama'y n~g isumag co icáw sa m~ga ibáng lupaín, sa towî na'y napakikita sa akin ang iyong larawang írog na may tagláy n~g gayón ding cáncer sa pamamayan.

Palibhasa'y nais co ang iyong cagalin~gang siyáng cagalin~gan co rin namán, at sa aking paghanap n~g lalong mabuting paraang sa iyo'y paggamót, gágawin co sa iyo ang guinágawà n~g m~ga tao sa una sa canilang m~ga may sakít: caniláng itinátanghal ang m~ga may sakít na iyan sa m~ga baitang n~g sambahan, at n~g bawa't manggaling sa pagtawag sa Dios ay sa canilá'y ihatol ang isáng cagamutan.

At sa ganitóng adhica'y pagsisicapan cong sipîing waláng anó mang pacundan~gan ang iyong tunay na calagayan, tatalicwasín co ang isáng bahagui n~g cumot na nacatátakip sa sakít, na anó pa't sa pagsúyò sa catotohanan ay iháhandog co ang lahát, sampô n~g pagmamahál sa sariling dan~gál, sa pagcá't palibhasa'y anác mo'y tagláy co rin namán ang iyong m~ga caculan~gán at m~ga carupucán n~g púsò.

Ang Cumatha.

Europa, 1886.

TALABABA:

[1] _A mi pátria_, ang sabi sa "original" na wicang castilà. Ang sabing "pátria" ay waláng catumbas sa wicà natin cung dî: ang tinubuang lupà, ang tinubuan bayan, ang kinaguisnang bayan, ang kinamulangang bayan, at iba pa. N~guni't ang sinasabing bayan ò lupà rito'y saclaw ang boong Sangcapuluang Filipinas, hindi ang lupang Naic ó bayang Malabon ó lalawigang Tayabas, cung di ang capisanan n~g lahat n~g bayan, n~g lahat n~g lalawigan sa boong Sangcapuluang ito, casama ang m~ga bundóc, gubat, ilog, dagat at iba pa.--P.H.P.

[2] "Casaysayan n~g ano mang nangyayari." Ipinan~gun~gusap na "istoria"; sa pagka't sa wicang castila'y hindi isinasama ang h sa pagbasa--P.H.P.

[3] Ang cáncer ay masamáng "bùcol" ó bagâ, na hindi maisatagalog na "bagâ" ó búcol, sa pagca't ibang iba sa m~ga sakit na itó. Caraniwang napagagaling ang "bagâ" ó búcol, datapowa't ang "cáncer" ay hindi. Bawa't dapuan n~g "cáncer" ay namamatay. Wala pang lunas na natatagpuan ang m~ga pantás na manggagamot upang mapagalíng ang "cáncer", na cung pamagatá'y "carcinoma." May nagsasabing napagagaling ang "carcinoma" sa pamamag-itan n~g paglapláp sa búcol, cung panahóng bagong litáw, na walang ano mang itítira, datapuwa't palibhasa'y hindi nararamdaman n~g may sakít n~g carcinoma na siya'y mayroon nito, cung dî cung malubha na, iyan ang cadahilana't walâ n~g magawâ ang m~ga cirujano. Ang caraniwang dinadapuan n~g cáncer, carcinoma, ay ang m~ga taong bayan at hindi ang taga bukid; at lalong madalas sa babae cay sa lalakí. Sa suso ó sa bahay-bata madalás dumápò cung sa babae. Ang sakít na "cancer" ay tinatawag na "Noli me tangere," na ang cahuluga'y "Howag acong salan~gín nino man;" sapagca't cung laplapin at hindi macuhang maalís na lahat at may matirang cahi't gagahanip man lamang ay nananag-ulí at lalong lumalacas ang paglaganap, tulad sa inuulbusang halaman, damó ó cahoy na lalong lumálacas ang paglagô, at pagcacagayo'y lalong nadadalí ang pagcamatay n~g may sakit.--P.H.P.

[4] Tinatawag na civilización ang caliwanagan n~g isip dahîl sa pag-aaral n~g m~ga bago't bagong dunong. Nagpasimula ang tinatawag na "civilización moderna," ó bagong civilización, n~g icalabinglimang siglo, at nacatulong na totoo na bagay na ito ang pagcátuclas n~g limbagan.--P.H.P.

=NOLI ME TANGERE=

=I.=

=ISANG PAGCACAPISAN.=

Nag-anyaya n~g pagpapacain nang isáng hapunan, n~g magtátapos ang Octubre, si Guinoong Santiago de los Santos, na lalong nakikilala n~g bayan sa pamagát na Capitang Tiago, anyayang bagá man niyón lamang hapong iyón canyang inihayág, laban sa dati niyang caugalian, gayón ma'y siyang dahil na n~g lahát n~g m~ga usap-usapan sa Binundóc, sa iba't ibang m~ga nayon at hanggang sa loob n~g Maynilà. N~g panahóng yao'y lumalagay si Capitang Tiagong isáng lalaking siyang lalong maguilas, at talastas n~g ang canyang bahay at ang canyang kinamulangang bayan ay hindi nagsásara n~g pintô canino man, liban na lamang sa m~ga calacal ó sa anó mang isip na bago ó pan~gahás.

Cawan~gis n~g kisláp n~g lintíc ang cadalián n~g pagcalaganap n~g balítà sa daigdigang n~g m~ga dápò, m~ga lan~gaw ó m~ga "colado"[5], na kinapal n~g Dios sa canyang waláng hanggang cabaitan, at canyang pinararami n~g boong pag-irog sa Maynìlà. Nan~gagsihanap ang ibá nang "betún" sa caniláng zapatos, m~ga botón at corbata naman ang ibá, n~guni't siláng lahát ay nan~gag iisip cung paano cayâ ang mabuting paraang bating lalong waláng cakimiang gagawin sa may bahay, upang papaniwalain ang macacakitang sila'y malalaon n~g caibigan, ó cung magcatao'y humin~gí pang tawad na hindî nacadalóng maaga.

Guinawâ ang anyaya sa paghaponing itó sa isáng bahay sa daang Anloague, at yamang hindî namin natatandâan ang canyang bilang (número), aming sásaysayin ang canyang anyô upang makilala n~gayón, sacali't hindî pa iguiniguibá n~g m~ga lindól. Hindî camí naniniwalang ipinaguibâ ang bahay na iyon n~g may-arì, sa pagca't sa ganitong gawa'y ang namamahala'y ang Dios ó ang Naturaleza[6], na tumanggap din sa ating Gobierno n~g pakikipagcayari upang gawín ang maraming bagay.--Ang bahay na iyo'y may calakhan din, tulad sa maraming nakikita sa m~ga lupaíng itó; natatayô sa pampang n~g ilog na san~gá n~g ilog Pasig, na cung tawaguin n~g iba'y "ría" (ilat) n~g Binundóc, at gumáganap, na gaya rin n~g lahát n~g ilog sa Maynìlà, n~g maraming capacan-ang pagcapaliguan, agusán n~g dumí, labahan, pinan~gin~gisdâan, daanan n~g bangcang nagdádala n~g sarisaring bagay, at cung magcabihirâ pa'y cucunán n~g tubig na inumin, cung minamagaling n~g tagaiguib na insíc[7]. Dapat halataíng sa lubháng kinakailan~gang gamit na itó n~g nayong ang dami n~g calacal at táong nagpaparoo't parito'y nacatutulig, sa layong halos may sanglibong metro'y bahagyâ na lamang nagcaroon n~g isang tuláy na cahoy, na sa anim na bowa'y sirâ ang cabiláng panig at ang cabilâ nama'y hindî maraanan sa nálalabi n~g taon, na ano pa't ang m~ga cabayo, cung panahóng tag-init, canilang sinasamantala ang gayong hindî nagbabagong anyô, upang mulà roo'y lumucsó sa tubig, na ikinagugulat n~g nalilibang na táong may camatayang sa loob n~g coche ay nacacatulog ó nagdidilidili n~g m~ga paglagò n~g panahón.

May cababâan ang bahay na sinasabi namin, at hindî totoong magaling ang pagcacàanyô; cung hindî napagmasdang mabuti n~g "arquitectong"[8] namatnugot sa paggawâ ó ang bagay na ito'y cagagawán n~g m~ga lindól at m~ga bagyó, sino ma'y walang macapagsasabi n~g tucoy. Isáng malapad na hagdanang ma'y cacapítáng culay verde, at nalalatagan n~g alfombra sa mumunting panig ang siyang daanan mulâ sa silong ó macapasoc n~g pintuang nalalatagan n~g "azulejos"[9] hanggang sa cabahayán, na ang linalacara'y napapag-itanan n~g m~ga maceta[10] at álagaan n~g m~ga bulaclac na nacalagay sa "pedestal"[11] na lozang gawâ sa China, na may sarisaring culay at may m~ga dibujong hindî mapaglipir.

Yamang walang bantay-pintô ó alilang humin~gî ó magtanong n~g "billete" ó sulat na anyaya, tayo'y pumanhic, joh icaw na bumabasa sa akin, catoto ó caaway! sacali't naaakit icaw n~g tugtog n~g orquesta, n~g ilaw ó n~g macahulugáng "clin-clan" n~g m~ga pingga't cubiertos[12] at ibig mong mapanood cung paano ang m~ga piguín doon sa Perla n~g Casilan~ganan. Cung sa aking caibigán lamang at sa aking sariling caguinhawahan, hindî catá pápagalin sa pagsasaysay n~g calagayan n~g bahay; n~guni't lubháng mahalagá ito, palibhasa'y ang caraniwan sa m~ga may camatayang gaya natin ay tulad sa pawican: hinahalagahan at hinihirang tayo alinsunod sa ating talucab ó tinatahanang bahay; dahil dito't sa iba pang m~ga anyô n~g asal, cawan~gis n~ga n~g m~ga pawican ang m~ga may camatayan sa Filipinas.--Cung pumanhic tayo'y agad nating marárating ang isáng malowang na tahananang cung tawaguin doo'y "caida"[13], ayawán cung bakit, na n~g gabing ito'y guinagamit na "comedor"[14] at tuloy salón n~g orquesta. Sa guitna'y may isáng mahabang mesa, na nahihiyasan n~g marami at mahahalagang pamuti, na tila mandin cumikindat sa "colado," taglay ang catamistamisang m~ga pan~gacò, at nagbabalâ sa matatacuting

binibini, sa walang malay na dalaga, n~g dalawang nacaiinip na oras sa casamahán n~g m~ga hindî cakilala, na ang pananalita't m~ga pakikikiusap ay ang caraniwa'y totoong cacaiba. Namúmucod n~g di ano lamang sa m~ga ganitong handang sa mundo'y nauucol, ang sumasapader na m~ga cuadrong tungcol sa relihiyón, gaya bagá n~g "Ang Purgatorio", "Ang Infierno," "Ang hulíng Paghuhucod", "Ang pagcamatáy n~g banal," "Ang pagcamatáy n~g macasalanán," at sa duyo'y naliligid nang isáng marin~gal at magandañg "marco" na anyong "Renacimiento"[15] na gawâ ni Arévalo, ang isáng mabuting ayos at malapad na "lienzo" na doo'y napapanood ang dalawang matandang babae. Ganitó ang saysay n~g doo'y titic: "Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje, na sinasamba sa Antipolo, sa ilalim n~g anyong babaeng magpapalimos, dinadalaw sa canyang pagcacasakit ang banal at bantog na si Capitana Inés"[16]. Tunay mang ang pagcacapinta'y hindî nagpapakilala n~g "arte" at cabutihang lumikhâ, datapowa't nagsasaysay naman n~g caraniwang mamalas: ang babaeng may sakit ay tila na bangcay na nabûbuloc, dahil sa culay dilaw at azul n~g canyang mukhâ; ang m~ga vaso't iba pang m~ga casangcapan, iyang maraming m~ga natitipong bagay bagay sa mahabang pagcacasakit ay doo'y lubhang mabuti ang pagcacasipi, na ano pa't napapanood patí n~g linálan. Sa panonood n~g m~ga calagayang iyong umaakit sa pagcacagana sa pagcain at nagúudyoc n~g ucol sa paglasáp n~g masasaráp na bagay bagay, marahil acalain n~g iláng may masamáng isipan ang may-arì n~g bahay, na napagkikilalang magalíng ang calooban n~g halos lahát n~g m~ga magsisiupô sa mesa, at n~g huwag namáng máhalatang totoo ang canyang panucalà, nagsabit sa quízame n~g maririkít na lámparang gawâ sa China, m~ga jaulang waláng ibon, m~ga bolang cristal na may azogueng may culay pulá, verde at azul, m~ga halamang pangbiting lantá na, m~ga tuyóng isdáng botete na hinipa't n~g bumintóg, at iba pa, at ang lahát n~g ito'y nacúculong sa may dacong ílog n~g maiinam na m~ga arcong cahoy, na ang anyo'y alan~gang huguis europeo't alan~gang huguis insíc, at may nátatanaw namáng isáng "azoteang"[17] may m~ga balag at m~ga "glorietang"[18] bahagyâ na naliliwanagan n~g m~ga maliliit na farol na papel na may sarisaring culay.

Nasasalas ang man~gagsisicain, sa guitnâ n~g lubháng malalakíng m~ga salamín at na n~gagniningning na m~ga araña[19]: at doon sa ibabaw n~g isáng tarimang[20] pino[21] ay may isáng mainam na "piano de cola"[22], na ang halaga'y camalácmalác, at lalò n~g mahalagá n~g gabíng itó, sa pagca't sino ma'y walang tumútgog. Doo'y may isáng larawang "al óleo"[23] n~g isáng lalaking makisig, nacafrac, unát, matuwíd, timbáng na tulad sa bastóng may borlas na tagláy sa m~ga matitigás na daliring puspós n~g m~ga sinsíng: wari'y sinasabi n~g larawan:

--¡Ehem! ¡masdán ninyó cung gaano carami ang suot co at aco'y hindî tumatawa!

Magagandá ang m~ga casangcapan, baga man marahil ay hindî maguinhawahang gamitin at nacasasamâ pa sa catawan: hindî n~gâ ang icailag sa sakit n~g canyáng m~ga inaanyayahan ang naiisip n~g may-arì, cung dî ang sariling pagmamarikít.--¡Tunay at cakilakilabot na bagay ang pag-iilaguín, datapowa't cayó namá'y umuúpô sa m~ga sillóng gawáng Europa, at hindî palaguíng macacátagnò cayó n~g ganyán!--itó marahil ang sinasabi niya sa canilá.

Halos punô n~g tao ang salas: hiwaláy ang m~ga lalaki sa m~ga babae, tulad sa m~ga sambahang católico at sa m~ga sinagoga[24]. Ang m~ga babae ay iláng m~ga dalagang ang iba'y filipina at ang iba'y española: binúbucsan nila ang bibíg upang piguulin ang isáng hicáb; n~guni't pagdaca'y tinátacpan nilá n~g caniláng m~ga abanico; bahagyâ na nan~gagbubulun~gan n~g iláng m~ga pananalitâ; anó mang pag-uusap na ipinagsúsumalang pasimulán, pagdaca'y naluluoy sa iláng putól-putól na sábi; catulad niyáng m~ga in~gay na náririn~gig cung gabí sa isáng bahay, m~ga in~gay na gawâ n~g m~ga dagâ at n~g m~ga butikî. ¿Bacâ cayâ

naman ang m~ga larawan n~g m~ga iba't ibang m~ga "Nuestra Señora"[25] na nagsabit sa m~ga pader ang siyang ninilit sa m~ga dalagang iyong huwag umimic at magpacahinhing lubós, ó dito'y talagang natatan~gi ang m~ga babae?

Ang tan~ging sumasalubong sa pagdating n~g m~ga guinoong babae ay isáng babaeng matandang pinsan ni capitán Tiago, mukhang mabait at hindi magaling magwicang castilà. Ang pinacaubod n~g canyáng pagpapakitang loob at pakikipagcapuwa tao'y walâ cung ang di mag-alay sa m~ga española n~g tabaco at hitsô, at magpahalic n~g canyang camáy sa m~ga filipina, na ano pa't walang pinag-ibhán sa m~ga fraile. Sa cawacasa'y nayamot ang abáng matandang babae, caya't sinamantala niya ang paglagapác n~g isang pinggang nabasag upang lumabás na dalidalì at nagbububulong:

--¡Jesus! ¡Hintay cayó, m~ga indigno[26]!

At hindi na mulíng sumipót.

Tungcol sa m~ga lalaki'y nan~gagcacain~ga'y n~g cauntí. Umaaticabong nan~gagsasalitaan ang iláng m~ga cadete[27]; n~guni't mahihinà ang voces, sa isa sa m~ga súloc at manacanacang tinitingnan nila at itinuturo n~g dalirí ang iláng m~ga taong na sa salas, at silasila'y nan~gagtatawanang ga inililihim n~g hindi naman; ang bilang capalit nama'y ang dalawang extrangero[28] na capowâ nacaputí n~g pananamit, nan~gacatalicod camáy at di umiimic ay nan~gagpaparoo't paritong malalakí ang hacbang sa magcabicabilang dulo n~g salas, tulad sa guinágawâ n~g m~ga naglalacbay-dagat sa "cubierta"[29] n~g isáng sasacyán. Ang masaya't mahalagáng salitaa'y na sa isang pulutóng na ang bumubuo'y dalawang fraile, dalawang paisano[30] at isáng militar na canilang naliliguid ang isáng maliit na mesang kinalalagyan n~g m~ga botella n~g alac at m~ga biscocho inglés[31].

Ang militar ay isang matandang teniente, matangcád, mabalasic ang pagmumukhâ, na ano pa't anaki'y isang Duque de Alba[32] na napag-iwan sa escalafon[33] n~g Guardia Civil[34]. Bahagyâ na siya nagsásalita, datapuwa't matigás at maiclí ang pananalitâ.--Ang isá sa m~ga fraile'y isang dominicong bata pa, magandá, malinis at maningning, na tulad sa canyang salamín sa matang nacacabit sa tangcáy na guintô, maaga ang pagca ugaling matandâ: siya ang cura sa Binundóc at n~g m~ga nacaraang tao'y naguing catedrático[35] sa San Juan de Letran[36]. Siya'y balitang "dialéctico"[37], caya n~ga't n~g m~ga panahong iyóng nan~gan~gahas pa ang m~ga anac ni Guzmang[38] makipagsumag sa paligsahan n~g catalasan n~g isip sa m~ga "seglar"[39], hindi macuhang malitó siya ó mahuli cailan man n~g magaling na "argumentador"[40] na si B. de Luna[41]; itinutulad siya n~g m~ga "distingo"[42] ni Fr. Sibyla sa mán~gin~gisdang ibig humuli n~g igat sa pamamag-itan n~g sílò. Hindi nagsasálitâ ang dominico at tila mandin pinacatitimbang ang canyang m~ga pananalitâ.

Baligtád ang isá namáng fraile, na franciscano, totoong masalitâ at lalò n~g maínam magcucumpás. Bagá man sumusun~gaw na ang m~ga uban sa canyang balbás, wari'y nananatili ang lácas n~g canyang malusóg na pan~gan~gatawán. Ang mukhâ niyang magandá ang tabas, ang canyang m~ga pagtin~ging nacalálaguim, ang canyáng malalapad na m~ga pan~gá at batibot na pan~gan~gatawan ay nagbibigay anyô sa canyáng isáng patricio romanong[43] nagbalát cayô, at cahi't hindi sinasadya'y inyóng mágugunitâ yaong tatlong monjeng[44] sinasabi ni Heine[45] sa canyáng "Dioses en el destierro"[46], na nagdaraang namamangcâ pagcahating gabi sa isang dagatan doon sa Tyrol,[47] cung "equinoccio"[48] n~g Septiembre, at sa tuwing dumaraa'y inilálagay n~g abang mámamangca ang isáng salapíng pílac, malamíg na cawan~gis n~g "hielo," na siyang sa canya'y pumupuspos n~g panglulumó. Datapuwa't si Fray Dámaso'y hindi mahiwagang gaya nilá; siya'y masayá, at cung pabug-al bug-al ang canyáng voces sa pananalitâ, tulad sa isang taong cailan ma'y hindi

naaalang-alang, palibhasa'y ipinalálagay na banal at walâ n~g gágaling pa sa canyáng sinasabi, kinacatcat ang sacláp n~g gayóng ugali n~g canyáng táwang masayá at bucás, at hangang sa napipilitan cang sa canya'y ipatawad ang pagpapakita n~g m~ga paang waláng calcetín at m~ga bintíng mabalahíbo, na icakikita n~g maraming pagcabuhay n~g isáng Mendicta sa m~ga feria sa Kiapò.

Ang isa sa m~ga paisano'y isang taong malingguit, maitím ang balbás at waláng íkinatatán~gi cung di ang ilóng, na sa calakhá'y masasabing hindi canyá; ang isá, nama'y isang binatang culay guintô ang buhóc, na tila bagong datíng dito sa Filipinas: itó ang masilacbóng pinakikipagmatuwiranán n~g franciscano.

--Makikita rin ninyó--ang sabi n~g franciscano--pagca pô cayó'y nátirang iláng bowan dito, cayó'y maniniwálà sa aking sinasabi: jibá ang mamahala n~g bayan n~g Madrid at ibá, ang mátira sa Filipinas!

--N~guni't....

--Acó, sa halimbáwà--ang patuloy na pananalitâ ni Fr. Dámaso, na lalong itinaas ang voces at n~g di na macaimíc ang canyang causap--aco'y mayroon na ritong dalawampo at tatlong taóng saguing at "morisqueta"[49], macapagsasabi aco n~g mapapaniwalâan tungcól sa bagay na iyan. Howág cayóng tumutol sa akin n~g alinsunod sa m~ga carunun~gan at sa mabubuting pananalitâ, nakikilala co ang "indio"[50]. Acalain ninyong mulá n~g aco'y dumatíng sa lupaíng ito'y aco'y iniucol na sa isang bayang maliit n~ga, n~guni't totoong dúmog sa pagsasaca. Hindi co pa nauunawang magalíng ang wicang tagalog, gayon ma'y kinúcumpisal co na ang m~ga babae[51] at nagcacawatasan camí, at lubháng pinacaíbig nila aco, na ano pa't n~g macaraan ang tatlong taón, n~g aco'y ilipat sa ibáng báyang lalong malakí, na waláng namamahálà dahil sa pagcamatáy n~g curang "indio" roon, nan~gagsipanan~gis ang lahat n~g babae, pinuspos acó n~g m~ga handóg, inihatid nila acong may casamang música....

--Datapowa't iya'y nagpapakilala lamang....

--¡Hintáy cayó! ¡hintay cayó! ¡howag naman sana cayóng napacanin~gas! Ang humalili sa akin ay hindi totoong nagtagal na gaya co, at n~g siya'y umalís ay lalò n~g marami ang naghatíd, lalo n~g marami ang umiyác at lalo n~g mainam ang música, gayóng siya'y lalò n~g mainam mamálò at pinataas pa ang m~ga "derechos n~g parroquia"[52], hangang sa halos nag-ibayo ang lakí.

--N~guni't itutulot ninyó sa aking....

--Hindi lamang iyan, nátira aco sa bayang San Diegong dalawampong taón, may iláng bowán lamang n~gayong aking.... iniwan (dito'y nagpakitang tila masamá ang loob). Hindi maicacait sa akin nino mang dalawampong tao'y mahiguít cay sa catatagán upang makilala ang isang bayan. May anim na libo ang dami n~g taong namamayan sa San Diego, at bawa't tagaroo'y nakikilala co, na parang siya'y aking ipinan~ganac at pinasuso: nalalaman co cung alín ang m~ga lisyang caasalan nito, cung anó ang pinan~gan~gailan~gan niyon, cung sino ang nan~gin~gibig sa bawa't dalaga, cung ano anong m~ga pagcadupilas ang nangyari sa babaeng itó, cung sino ang tunay na amá n~g batang inianac, at iba pa; palibhasa'y kinucumpisal co ang calahatlatahang taong-bayan; nan~gag-iin~gat n~g mainam sila sa canicaniláng catungculan. Magsabi cung nagsisinun~galing aco si Santiagong siyang may ari nitong bahay; doo'y marami siyang m~ga lupà at doon camí naguíng magcaibigan. N~gayo'y makikita ninyó cung anó ang "indio"; n~g aco'y umalís, bahagya na acó inihatid n~g ilang m~ga matatandáng babae at iláng "hermano" tercero[53], ¡gayóng nátira aco roong dalawampong taón!

N~guni't hindi co mapagcúro cung anó ang cabagayán n~g inyong m~ga sinabi sa pagcacaális n~g "estanco n~g tabaco"[54]--ang sagot n~g may mapuláng buhóc na causap, na canyang sinamantala ang sandaling pagcatiguil dahil sa pag-inom n~g franciscano n~g isang copita n~g Jerez[55].

Sa pangguiguilalas n~g di anó lamang ni Fr. Dámaso ay caunti nang mabitiwan nito ang copa. Sandalíng tinitigan ang binata at:

--¿Paano? ¿paano?--ang sinabi pagcatapos n~g boong pagtatacá.--Datapowa't ¿mangyayari bagang hindi ninyo mapagwarì iyang casíng liwanag n~g ilaw? ¿Hindi ba ninyó nakikita, anác n~g Dios, na ang lahat n~g ito'y nagpapatibay na totoo, na pawang cahalin~gán ang m~ga pagbabagong utos na guinágawà n~g m~ga ministro?

N~gayo'y ang may puláng buhóc naman ang natigagal, lalong ikinunot n~g teniente ang canyang m~ga kilay, iguinagalaw ang ulo n~g taong bulilit na parang ipinahahalatâ niyang biníbigyan niyang catuwiran ó hindi si Fray Dámaso. Nagcasiya na lamang ang dominico sa pagtalicód sa canilang lahat halos.

--¿Inaacalà bagá ninyó ...?--ang sa cawacasa'y nagawang tanóng n~g boong catimpian n~g binatà, na tinítitigan n~g boong pagtatacá ang fraile.

--¿Na cung inaacalà co? ¿Sinasampalatayanan cong gaya n~g pagsampalataya sa Evangelio[56]! ¿Napaca "indolente"[57] ang "indio"!

--¿Ah! ipatawad po ninyong salabatin co ang inyong pananalitâ--anang binatà, na idinahan ang voces at inilapít n~g caunti ang canyang upuan; sinabi po ninyo ang isang salitâ na totoong nacaakit sa aking magdilidili. ¿Tunay n~ga cayang catutubò n~g m~ga dalisay na tagarito ang pagca "indolente," ó nangyayari ang sinasabi n~g isang maglalacbáy na taga ibang lupain, na tinátacpan natin n~g pagca indolenteng ito ang ating sariling pagca indolente, ang pagcáhuli natin sa pagsulong sa m~ga carunun~gan at ang ating paraan n~g pamamahala sa lupaíng nasasacupan? Ang sinabi niya'y ucol sa m~ga ibang lupaíng sacóp, na ang m~ga nananahan doo'y pawang sa lahi ring iyan!...

--¿Ohó! ¿M~ga cainguitan! ¿Itanong pô ninyo cay guinoong Laruja na nacakikilala rin sa lupaíng itó; itanong ninyo sa canya cung may m~ga catulad ang camangman~gan at ang pagca "indolente" n~g indio!

--Tunay n~ga--ang sagót namán n~g bulilit na lalaking siyang binanguit--¿hindi po cayó macacakita sa alin mang panig n~g daigdíg n~g híhiguit pa sa pagca indolente n~g indio, sa alin mang panig n~g daigdíg!

--¿Ni iba pang lalong napacasama n~g asal na pinagcaratihan, ni iba pang lalong hindi marunong cumilala n~g utang na loob!

--¿At n~g ibang lalong masamá ang túro!

Nagpasimulâ ang binatang mapulá ang buhóc n~g pagpapalin~gaplin~gap sa magcabicabilâ n~g boong pag-aalap-ap.

--M~ga guinoo--ang sinabing marahan--tila mandin tayo'y na sa bahay n~g isang "indio". Ang m~ga guinoong dalagang iyan....

--¿Bah! huwag cayóng napaca magugunigunihin! Hindi ipinalalagay ni Santiagong siya'y "indio," bucód sa roo'y hindi siya naháharap, at.... ¿cahi't náhaharap man siya! Iya'y m~ga cahalin~gán n~g m~ga bágong dating. Hayaan ninyong macaraan ang ilang bowan; magbabago cayóng isipán pagca cayo'y nacapagmalimít sa maraming m~ga fiesta at "bailujan"[58],

nacatulog sa m~ga catre at nacacain n~g maraming "tinola".

--Tinatawag po ba ninyong tinola ang bun~gang cahoy na cahawig n~g "loto"[59] na ... ganyan ... nacapagmamalimutin sa m~ga tao?

--¡Ano bang loto ni loteria!--ang sagot ni pári Dámasong nagtátawa;--nagsasalitâ cayó n~g m~ga cahalin~gán. Ang tinola ay ang pinaghalong inahíng manoc at sacá úpo. ¿Buhat pa cailán dumating cayó?

--Apat na araw--ang sagot n~g binatang ga namumuhî na.

--¿Naparito ba cayong may catungculan?

--Hindi pô; naparito acó sa aking sariling gugol upang mapagkilala co ang lupaíng itó.

--¡Aba, napacatan~gì namang ibon!--ang saysay ni Fr. Dámaso, na siya'y minamasdan n~g boong pagtatacá--¡Pumarito sa sariling gugol at sa m~ga cahalin~gán lamang! ¡Cacaibá namáng totoo! ¡Ganyang caraming m~ga libro ... sucat na ang magcaroon n~g dalawang dáling noo[60].... Sa ganya'y maraming sumulat n~g m~ga dakílang libro! ¡Sucat na ang magcaroon n~g dalawang daling noo....

--Sinasabi n~g "cagalanggalang po ninyo"[61] ("Vuestra reverencia"), pári Dámaso--ang biglang isinalabat n~g dominico na pinutol ang salitaan--na cayo'y nanaháng dalawampong taón sa bayang San Diego at cayo umalis doon.... ¿hindî pô ba kinalúlugdan n~g inyong cagalan~gan ang bayang iyon?

Biglang nawalâ ang catowaan ni Fr. Dámaso at tumiguil n~g pagtatawá sa tanóng na itong ang anyo'y totoong parang walang anó man at hindî sinásadyâ.

Nagpatuloy n~g pananalitâ ang dominico n~g anaki'y lalong nagwáwalang bahálà:

--Marahil n~ga'y nacapagpipighati ang iwan ang isáng bayang kinátahanang dalawampong taón at napagkikilalang tulad sa hábitong suot. Sa ganáng akin lamang naman, dinaramdam cong iwan ang Camilíng, gayóng iilang buwan acóng nátira roon ... n~guni't yaó'y guinawâ n~g m~ga púnò sa icagagaling n~g Capisanan ... at sa icágagaling co namán.

Noon lamang n~g gabíng iyón, tila totoong natilihan si Fr. Dámaso. Di caguinsaguinsa'y pinacabigyanbigyan n~g suntóc ang palun~gán n~g camáy n~g canyáng sillón, humin~ga n~g malacás at nagsalitâ:

--¡O may Religión ó wala! sa macatuid бага'y jó ang m~ga cura'y may calayâan ó walâ! ¡Napapahamac ang lupang itó, na sa capahamacán!

At sácâ mulíng sumuntóc.

--¡Hindi!--ang sagót na paan~gil at galit, at saca biglang nagpatinghigâ n~g boong lacás sa hiligán n~g sillón.

Sa pagcámanghâ n~g nan~gasasalas ay nan~gagtin~ginan sa pulutóng na iyón: itinungháy n~g dominico ang canyáng ulo upang tingnán niya si pári Dámaso sa ilalim n~g canyáng salamín sa mata. Tumiguil na sandali ang dalawáng extranjerong nan~gagpapasial, nan~gagtin~ginan, ipinakitang saglít ang caniláng m~ga pan~gil; at pagdaca'y ipinagpatuloy uli ang caniláng pagpaparoo't parito.

--¡Masamá ang loob dahiláng hindî ninyó binigyán n~g Reverencia (Cagalang-galang)!--ang ibinulóng sa tain~ga n~g binatang mapulá ang

buhóc ni guinoong Laruja.

--¿Anó pô bâ, ang ibig sabihin n~g "cagalanggalang" ninyó (Vuestra Reverencia)? ¿anó ang sa inyo'y nangyayari?--ang m~ga tanóng n~g dominico at n~g teniente, na iba't ibá ang taas n~g voces.

--¡Cayâ dumaráting dito ang lubháng maraming m~ga sacunâ! ¡Tinatangkilik n~g m~ga pinúnò ang m~ga "hereje"[62] laban sa m~ga "ministro" n~g Dios[63]! ang ipinagpatuloy n~g franciscano na ipinagtutumâas ang canyáng malulusog ó na m~ga panuntóc.

--¿Anó pô ba ang ibig ninyóng sabihin?--ang mulíng itinanóng n~g abot n~g kilay na teniente na anyóng titindig.

--¿Na cung anó ang íbig cong sabíhin?--ang inulit ni Fr. Dámaso, na lalong inilacás ang voces at humaráp sa teniente.--¡Sinasabi co ang ibig cong sabihin! Acó, ang ibig cong sabihi'y pagca itinatapon n~g cura sa canyáng libin~gan ang bangcáy n~g isáng "hereje," sino man, cahi ma't ang hári ay waláng catuwirang makialám, at lalò n~g waláng catuwirang macapagparusa. ¡At n~gayo'y ang isáng "generalito"[64], ang isáng generalito Calamidad[65]...!

--¡Pári, ang canyáng Carilagán[66] (ang marilág bagáng Gobernador General) ay Vice-Real Patrono[67],--ang sigaw n~g teniente na nagtindíg.

--¡Anó bang Carilagán ó Vice-Real Patrono[68] man!--ang sagót n~g franciscanong nagtindíg din.--Cung nangyari itó sa ibáng panaho'y kinaladcád sana siyá n~g pababâ sa hagdanan, tulad n~g minsa'y guinawâ n~g m~ga Capisanan n~g m~ga fraile sa pusóng na Gobernador Bustamante[69]. ¡Ang m~ga panahóng iyón ang tunay na panahón n~g pananampalataya!

--Ipinaunawà co sa inyo na di co maitutulot ... Ang "Canyang Carilagán," (ó ang marilág na Gobernador General) ang pinacacatawán n~g Canyáng Macapangyarihan, ang Hári[70].

--¡Anó bang hári ó cung Roque[71] man! Sa ganáng amin ay waláng ibáng hári cung di ang tunay[72]....

--¡Tiguil!--ang sigáw n~g tenienteng nagbabalà at wari'y mandin ay nag-uutos sa canyáng m~ga sundalo;--jó inyóng pagsisisihan ang lahat ninyóng sinabi ó búcas din ay magbíbigay sabi acó sa Canyang Carilagán!...

--¡Lacad na cayó n~gayón din, lacad na cayó!--ang sagót n~g boong paglibác ni Fr. Dámaso, na lumapít sa tenienteng nacasuntóc ang camáy.--¿Acalà ba ninyo't may suot acóng hábito'y walâ acóng ...? ¡Lacad na cayo't ipahihiram co pa sa inyo ang aking coche!

Naoowî ang salitaan sa catawatawang anyô. Ang cagalin~gang palad ay nakialam ang dominico.--¡M~ga guinoo!--ang sabi niyáng taglay ang anyóng may capangyarihan at iyáng voces na nagdaraan sa ilóng na totoong nababagay sa m~ga fraile;--huwag sana ninyóng papagligáwligawín ang m~ga bagay, at howag namán cayóng humánap n~g m~ga paglapastan~gan sa waláng makikita cayó. Dapat nating ibucód sa m~ga pananalitâ ni Fr. Dámaso ang m~ga pananalitâ n~g tao sa m~ga pananalitâ n~g sacerdote. Ang m~ga pananalitâ n~g sacerdote, sa canyáng pagcasacerdote, "per se"[73], ay hindi macasasakit n~g loob canino man, sa pagca't mulâ sa lubós n~g catotohanan. Sa m~ga pananalitâ n~g tao, ay dapat gawín ang isá pa manding pagbabahagui: ang m~ga sinasabing "ab irato"[74], ang m~ga sinabing "exore"[75], datapuwa't hindi "in corde"[76], at ang sinasabing "in corde". Ang m~ga sinasabing "in corde" lamang ang macasasakit n~g loob: sacali't dating tinatagláy n~g "in meate"[77] sa isáng

cadahilanan, ó cung nasabi lamang "per accidens"[78], sa pagcacáinitan n~g salitàan, cung mayroong....

--iN~guni't aco'y "por accidens" at "por mi"[79] ay nalalaman co ang m~ga cadahilanan, pári Sibyla!--ang isinalabat n~g militar, na nakikita niyáng siya'y nabibilot n~g gayóng caraming m~ga pag tatan~gitan~gi, at nan~gan~ganib siyáng cung mapapatuloy ay siyá pa ang lalábas na may casalanan.--Nalalaman co ang m~ga cadahilanan at papagtatan~giin n~g "cagalan~gan pô ninyo" (papagtatan~gitan~giin pô ninyo). Sa panahóng wala si pári Dámaso sa San Diego ay inilibíng n~g coadjutor[80] ang bangcáy n~g isáng táong totoong carapatdapat ...; opò, totoong carapatdapat; siya'y macáilan cong nácapanayam, at tumúloy acó sa canyáng bahay. Na siya'y hindi nan~gumpisál cailan man, at iyán bagá'y ¿anó? Acó ma'y hindi rin nan~gun~gumpisál, n~guni't sabihing nagpacamatáy, iya'y isáng casinun~galin~gan, isáng paratang. Isáng táong gaya niyáng may isáng anác na lalaking kinabubuhusan n~g boong pag-irog at m~ga pag-asa, isáng táong may pananampalataya sa Dios, na nacacaalám n~g canyang m~ga catungculang dapat ganapín sa pamamayan, isáng táong mapagmahál sa capurihán at hindi sumisinsay sa catuwiran, ang ganyáng tao'y hindî nagpápacamatay. Ito'y sinasabi co, at hindî co sinasabi ang m~ga ibáng aking iniisip, at kilanlíng utang na loob sa akin n~g "cagalan~gan" pô ninyó.

At tinalicdán ang franciscano at nagpatuloy n~g pananalitâ:

--N~g magcágayo'y n~g magbalic ang curang itó sa bayan, pagcatapos na maalipustá ang coadjutor, ang guinawa'y ipinahucay ang bangcáy na iyón, ipinadala sa labás n~g libin~gan, upang ibaón hindi co maalaman cung saan. Sa caruwagan nang bayang San Diego'y hindi tumutol; tunay n~ga't iilan lamang ang nacaalam, walang camag-anac ang nasirà, at na sa Europa ang canyang bugtóng na anác; n~guni't nabalitaan n~g Gobernador General, at palibhasa'y táong may dalisay na púsò, ay hinin~gi ang caparusahán ... at inilipat si pári Dámaso sa lalong magaling na bayan. Itó n~gâ lamang ang nangyari. N~gayo'y gawín n~g "inyó pong cagalan~gán" ang pagtatan~gitan~gi.

At pagca sabi nitó'y lumayò sa pulutóng na iyón.

--Dináramdam cong hindî co sinásadya'y nábanguit co ang isáng bagay na totoong mapan~ganib ani pári Sibylang may pighatî.--Datapuwa't cung sa cawacasa'y nakinabang naman cayó sa pagpapalít-bayan....

--iAnó bang pakikinaban~gin! ¿At ang nawáwalâ sa m~ga paglipat ... at ang m~ga papel ... at ang m~ga ... at ang lahát n~g m~ga náliligwín?--ang isinalabat na halos nauutál ni Fr. Dámaso na hindi macapagpiguil n~g galit.

Untiunting nanag-úli ang capisanang iyón sa dating catahimican.

Nan~gagsidatíng ang ibá pang m~ga tao, caacbáy ang isáng matandáng castilàng piláy, matamis at mabaít ang pagmumukhâ, nacaacay sa bísig n~g isáng matandáng babaeng filipinang punô n~g culót ang buhóc, may m~ga pintá ang mukhâ at nacasuot europea.

Sila'y sinalubong n~g bating catoto n~g naroroong pulutóng, at nan~gagsiupô sa tabí n~g ating m~ga cakilala ang Doctor De Espadaña at ang guinoong asawa niyang "doctora" na si Doña Victorina. Doo'y napapanood ang iláng m~ga "periodista"[81] at m~ga "almacenero"[82] na nan~gagpaparoo't parito at waláng maalamang gawín.

--N~guni't ¿masasabi pô ba ninyo sa akin, guinoong Laruja, cung anóng tao cayâ ang may arí n~g bahay?--ang tanóng n~g binatang mapulá ang buhóc.--Aco'y hindî pa naipapakilala sa canyá[83].

--Ang sabihana'y umalís daw, acó ma'y hindi co pa siyá nakikita.

--¡Dito'y hindî cailan~ganang m~ga pagpapakilala!--ang isinabád ni Fr. Dámaso,--Si Santiago'y isáng táong mabaít.

--Isang táong hindi nacátuclas n~g pólvorâ--ang idinugtong ni Laruja.

--¡Cayó pô namán, guinoong Laruja!--ang sinabi sa malambing na pagsisi ni Doña Victorinang nag-aabanico.--¿Paano pô bang matutuclasan pa n~g abang iyón ang pólvora, ay alinsunod sa sabi'y natuclasan na ito n~g m~ga insíc na malaong panahón na?

[Larawan:.....Ang Doctor De Espadaña at ang canyang guinoong asawa ang "Doctora" Doña Victorina ...--Imp. de M Fernández, Paz 447, Sta. Cruz.]

--¿Nang m~ga insíc? ¿Nasisirà bâ ang isip ninyo?--ang sabi ni Fr. Dámaso,--¡Tumahán n~gâ cayó! ¡Ang nacátuclas n~g paggawâ n~g pólvora'y isang franciscano, isá sa aming samahan, Fr. Hindî co maalaman Savalls, n~g siglong ... ¡icapitó!

--¡Isang franciscano! Marahil naguíng misionero sa China, ang pári Savalls na iyan--ang itinutol n~g guinoong babae na hindî ipinatatalo n~g gayongayon lamang ang canyang m~ga isipan.

--Marahil Schwartz[84] ang ibig pô ninyong sabihin, guinoong babae--ang itinugón namán ni Fr. Sibyla, na hindî man lamang siya tinítingnan.

--Hindî co maalaman; sinabi ni Fr. Dámasong Savalls: walâ acóng guinawâ cung dî inulit co lamang ang canyang sinalitâ.

--¡Magalíng! Savalls ó Chevás, ¿eh anó n~gayon? ¡Hindî dahil sa isáng letra ay siya'y maguiguing insíc!--ang mulíng sinaysay na nayáyamot ang franciscano.

--At n~g icalabing-apat na siglo at hindî n~g icapitó--ang idinugtóng n~g dominico, na ang anyo'y parang sinásala ang camalian at n~g pasakitan ang capalaluan niyong isáng fraile.

--¡Mabuti, datapuwa't hindî sa paglalabis cumulang n~g isáng siglo'y siya'y maguiguing dominico na!

--¡Abá, howag pô sanang magalit ang cagalan~gán pô ninyo!--ani pári Sibylang n~gumín~gití.--Lalong magalíng cung siya ang nacátuclas n~g paggawâ n~g pólvora, sa pagca't sa gayo'y naibsan na niya sa pagcacapagod sa gayóng bagay ang canyang m~ga capatíd.

--¿At sinasabi pô ninyo, pári Sibyla, na nangyari ang bagay na iyón n~g icalabíng apat na siglo?--ang tanóng na malakí ang nais na macatalós ni Doña Victorina--¿n~g hindî pa ó n~g macapagcatawáng tao na si Cristo?

Pinalad ang tinátanong na pumasoc sa salas ang dalawang guino.

TALABABA:

[5] _Colado_, ang taong hindi inaanyayaha'y cusang dumádalo sa isang piguíng. Maraming di ano lamang sa mañ~ga bayanbayan, at lalonglalo na dito sa Maynilà, ang mañ~ga taong di nating calahì, na hindî man inaanyayahan ay nagdudumalíng dumaló sa man~ga piguíng nang man~ga filipino, na canilang tinatawag _na indio_, at ang man~ga taong yaong di natin calahì ang siyang tinatawag ni Rizal na man~ga _colado_ sa piguíng.--P.H.P.

[6] Ang catutubong mahusay at di nagbabagong calacarán n~g m~ga linikhâ n~g Dios--P.H.P.

[7] Nang panahóng sulatin ni Rizal ang Noli me tangere ay hindi pa umaagos dito sa Maynila ang tubig na inumíng nanggagaling sa ilog San Mateo at Marikina. Talastas nang madla, na ang guinugol sa pagpapaagos na ito ay ang ipinamanang salapi, upang iucol sa ganitong bagay, ni D. Francisco Carriedo, castilang naguíng magistrado sa Real Audiencia nang una. ¡Salamat sa isáng castilà, sa isáng hindi nating caláhi ay nagcaroon ang Maynilà n~g tubig na totoong kinacailan~gan sa pamumuhay! Maraming mayayamang filipinong bago mamatay ay nagpapamana n~g maraming salapi at mahahalagáng cayamanan sa m~ga fraile ó sa m~ga monja, datapowa't hindi nan~gababalinong magpamana n~g anó mang iguiguinhawa ó magagamit sa pamumuhay n~g caniláng m~ga cababayan. Walâ rin acóng nalalamang nagawáng handóg sa m~ga filipino ang m~ga fraile na macacatulad n~g pamana n~g dakilang si Carriedo; gayóng dahil sa m~ga filipino cayâ yumaman at naguíng macapangyarihan ang m~ga fraileng iyan.--¡Culang palad na Filipinas!--Nang di pa umaagos ang tubig na inumíng sinabi na ay sa ilog Pasig ó sa man~ga ibáng nacaliliguid sa Maynilà umiiguib nang inumín at ibá pang cagamitan sa bahay, sacali't ang bahay walang _algibe_ ó tipunán n~g tubig sa ulán.--P.H.P.

[8] Ang namamatnugot sa paggawâ n~g anó man edificio. Tinatawag na edificio ang bahay, palacio, simbahan, camalig at iba pa.--P.H.P.

[9] Ang ladrillong parang pinggan ang pagcacayari.--P.H.P.

[10] Ang "maceta" ay wicang castilà na ang cahuluga'y ang lalagyán n~g lupâ na pinagtatamnan n~g m~ga halamang guinágawang pangpamuti, sa macatuwid ay malí ang tawag na "macetas" sa halaman.--P.H.P.

[11] Patun~gán n~g m~ga "maceta" ó pátirican n~g haligue ó ano mang bagay.--P.H.P.

[12] Ang capisanan n~g guinagamit sa pagcaing cuchara, cuchillo, tenedor at iba pa.--P.H.P.

[13] Ang sabing "caida" ay wicang castilà, na ang cahuluga'y ang pagcahulog, pagcálagpac, pagcárapâ pagcatimbuang, ó ang kinahuhulugan ó ang laláy n~g ano mang bagay; datapuwa't dito sa Filipinas, ayawan cung anong dahil, tinatawag na "caida" n~g m~ga castilà at n~g m~ga lahing castila ang macapanhíc n~g báhay.--P.H.P.

[14] Ang panig n~g bahay na pinaglálagyán n~g mesang cacarán.--P.H.P.

[15] Mulíng pan~gan~ganac. Ang panahong nagpasimulâ nang calaghatian nang Siglo XV, na napucaw sa man~ga taong tubò sa dacong calunuran n~g Sandaigdigan ang masilacbong pagsisiyasat nang m~ga maririkit na guinagawâ sa una nang m~ga griego at nang m~ga latino--P.H.P.

[16] Bataláng bató, na ang caraniwa'y baldosa ang tungtun~gan.--P.H.P.

[17] Sa convento n~g Antipolo ay may isang cuadrong catulad nitó.--J.R.

[18] Isáng pabilóg na parang culuong na ang caraniwa'y pinagagapan~gan n~g m~ga halaman.--P.H.P.

[19] Ang ilawang san~gasan~ga na ibinibiting may m~ga pamuting m~ga cristal na nagkikislapán.--P.H.P.

[20] Isáng papatun~gang cahoy, na catulad n~g papag na mababà ang anyô.--P.H.P.

[21] Cahoy na caraniwang tawaguin n~g tagalog na "Palo-China." Ang cahoy na ito'y caraniwan sa Europa at América. Sumisibol din sa Benguet, dito sa Filipinas, dahil sa malamíg ang sin~gaw roon.--P.H.P.

[22] Natuclasán ang paggawâ n~g "piano" n~g siglo XIII at siyang naging cahalili n~g "clavicordio" at n~g "espineta." Alinsunod sa anyô at lakí ay tinatawag na piano de mesa, piano de cola, piano de media cola, piano vertical, piano diagonal at iba pa. Ang piano de cola'y nacahigang parang mesa, na sa isáng dulo'y malapad at sa cabiláng dulo'y makitid at isá sa m~ga lalong mahál ang halagá.--P.H.P.

[23] Tinatawag na larawang "al óleo," (retrato al óleo) ang larawang ipinínta sa pamamag-itan n~g m~ga culay ó pinturang tinunaw sa lan~gis.--P.H.P.

[24] Sambahan n~g m~ga judío.--P.H.P.

[25] Caraniwang tinatawag na Nuestra Señora ang anó mang larawan ni Guinoong Santa María, na halos may dî mabilang na pamagát: Nuestra Señora del Carmen, cung may m~ga escapulario sa camay; Nuestra Señora del Rosario, cung may tan~gang cuintás; Nuestra Señora de la Correa, cung nacabigkís n~g balát, Nuestra Señora de Turumba, Nuestra Señora de Salambaw at iba pang lubháng napacarami.--P.H.P.

[26] "Hindî carapatdapat" ang cahulugán n~g sabing "indigno," salitang caraniwang sabihin n~g m~ga nacacastiláan.--P.H.P.

[27] Tinatawag na cadete ang nag-aaral sa isáng colegiong doo'y itinutúro ang m~ga bagaybagay na nauucol maalaman n~g isáng militar.

[28] Taga ibáng lúpà, sa macatuwid ay hindî taga Filipinas ang cahulugán n~g sabing "extranjero." Gayon ma'y dî caraniwang tawaguin "extranjero" ang insíc, ang castilà, ang turco, ang japonés, ang bombay, ang colombo at ibá pa; sila'y tinatawag ditong insíc, castilá, "turkiano," japon, bombay, colombo. Tinatawag lamang "extranjero" ang inglés, alemán, francés, suizo at ibá pa, sa pagca't iniuucol lamang ang sabing "extranjero" sa m~ga man~gan~galacal na may malalaking puhunan.--P.H.P.

[29] Ang bubóng na tablá n~g m~ga sasacyán.

[30] Tinatawag na "paisano" n~g m~ga sundalo ang hindî militar.--P.H.P.

[31] Caraniwang tinatawag na "biscuit" ang biscochong na sa m~ga maliliit na latang nanggagaling sa Inglaterra. Tinatawag dito sa ating "biscocho" ang m~ga malulutóng na tinapay, gaya n~g tinatawag na "biscocho y caña" at "biscocho y dulce," at ang tunay na biscocho'y tinatawag na "sopas" n~g m~ga dî nacaalám n~g wicang castilà. N~gayo'y gumágawâ na rito sa atin n~g masasaráp na biscochong hindî saból sa m~ga nanggagaling sa Inglaterra, ang _La Perla_ ni G.J.E. Monroy, ang _La Fortuna_ ni G. Claro Ong at ibá pa. Carapatdapat papurihan ang m~ga cababayang itóng nagliligtas sa Filipinas na bomobowís sa m~ga taga ibáng lupaín sa pagbilí n~g m~ga bagay na dito'y nagágawâ.--P.H.P.

[32] Maran~gal na general ni Cárlos V at ni Felipe II. Siya ang nagtagumpáy sa panghihimagsic n~g Paises Bajos at nacalupig sa Fort.--P.H.P.

[33] Ang talaán n~g m~ga oficial at m~ga púnò sa m~ga hucbó.

[34] Ang may catungculang umusig sa masasamang tao at man~gasiwà sa capanatagán n~g m~ga bayanbayan. N~g panahón n~g Gobierno n~g España'y may dalawang bagay na Guardia Civil dito sa Filipinas: "Guardia Civil"

ang pan~galan n~g m~ga na sa bayanbayan n~g m~ga lalawigan, at "Guardia Civil Veterana" ang na sa ciudad n~g Maynìlà.--Pawang m~ga filipino ang m~ga sundalo n~g Guardia Civil at n~g Guardia Civil Veterana, at m~ga castilà ang m~ga oficial at ang m~ga púnò. Manacánacáng nagcacaroon n~g alferez at tenienteng m~ga filipino. Ang nahalili n~gayon sa Guardia Civil ay ang Policía Insular, na tinatawag ding Policía Constabularia, at sa Guardia Civil Veterana ay ang Policía Metropolitana na pawang americano at ang Policía Municipal na pawang filipino. Bucod sa Guardia Civil at Veterana'y may m~ga Cuadrillero pa na pawang filipino ang m~ga sundalo at pinunò, na ang caraniwa'y fusil na walang cabuluhán at talibóng ang m~ga sandata. N~g m~ga hulíng taón n~g Gobierno n~g castila'y nagcaroon sa Maynìlà n~g m~ga tinatawag na "Guardia Municipal," na ang dalang sandata'y revolver at sable. Sa macatuwíd ang m~ga namamahala n~g catahimican n~g m~ga namamayan, n~g m~ga hulíng panahón n~g m~ga castilà, dito sa Maynìlà'y ang Guardia Civil Veterana, ang Guardia Municipal at ang Cuadrillero, at sa m~ga lalawiga'y ang Guardia Civil at ang Cuadrillero, bucód sa Policía Secreta na itinatag dito sa Maynìlà, hindî co matandaan cung n~g taóng 1894 ó 1895.--P.H.P.

[35] Ang nagtuturò sa paaralan.--P.H.P.

[36] Colegio ó paaralang m~ga fraileng dominico ang may-arì at silá rin ang nan~gagtuturò.

[37] Tinatawag na "dialéctico" ang gumagamit n~g dialéctica. Ang "dialéctica'y" ang carunun~gang ucol sa pag iisip-ísip at ang m~ga pinanununtunang landás sa bagay na itó.--P.H.P.

[38] Si Santo Domingo de Guzman ang nagtatag n~g capisanan n~g m~ga fraileng dominico cayá sila'y tinatawag na m~ga anác ni Guzman.--P.H.P.

[39] Ang nananatili sa pakikipanayam sa sangcataohan; ang hindî sacerdote.

[40] Ang nagpápalagay n~g m~ga paláisipang dapat sagutin at tutulan sa pan~gan~gatowniran n~g catalo.

[41] Ito'y ang balitang si G. Benedicto de Luna, marunong na abogado ng filipino.

[42] Ang pagtatan~gî at pagbubucod n~g pinagmamatuwirang anó man.

[43] Ang m~ga inanác ó iniapó n~g m~ga unang senador sa Roma.

[44] M~ga fraile.

[45] Si Enrique Heine ay bantóg na poeta at crítico alemán. Sumulat sa wicang alemán. Ipinan~ganác n~g 1796 at namatáy n~g 1856.

[46] Ang m~ga dios sa pinagtapunan.

[47] Ang Tyrol ay isáng magandáng panig n~g Suiza at Baviera at isá sa m~ga lalawigan n~g Austria-Hungria. May siyam na raang libong tao ang namamayan doon.

[48] Tinatawag na equinoccio ang pagcacaisá n~g hábà n~g araw at n~g gabí. Nagcacaequinoccio pagpapasimulâ n~g signo Aries at pagpapasimulâ namán n~g signo Libra. May equinoccio n~g tag-araw, mulâ sa 20 hanggang 21 n~g Marzo, at may equinoccio n~g tag-ulan, mulâ sa 22 hanggang 23 n~g Septiembre.

[49] Halos talós n~g lahat n~g fipinong ang cahulugán n~g "morisqueta" ay canin; n~guni't ang walâ marahil nacacaalám niyan ay cung saang wicà

nanggaling; sa pagca't ang sabing morisqueta'y hindi wicang castilà, hindi tagalog, hindi latin, hindi insic at iba pa. ¿Ang m~ga fraile cayâ ang nagtatag n~g salitang iyan?

[50] Sinabi co na sa sa isá sa m~ga paunawà sa Buhay ni Rizal na sa pasimulâ n~g librong itó na ang sabing "indio" ay wicang castilà na ang cahuluga'y túbò ó inianác sa India. Ang Filipinas ay m~ga pulóng na sa panig n~g libutáng tinatawag na "Oceanía," at ang India ay na sa panig n~g libutáng tinatawag na Asia. Ang tawag na indio n~g m~ga fraile, n~g m~ga castilà at n~g m~ga lahing puti sa m~ga túbò sa Filipinas ay isáng pag-alimura at pagcutyâ sa m~ga lahing caymanggui. Caacbáy n~g sabing indio ang cahulugang tamád, waláng damdamin, han~gal, dugong mabábâ, cutad na ísip, ugaling pan~git, waláng cahihiyan at iba pang lalong m~ga casamasamâan. Sacsí nitóng m~ga sabi co ang m~ga sinulat n~g m~ga fraile't castilà tungcol sa Filipinas. N~guni't ang lalong nacatátawa'y ang m~ga táong túbò rin dito sa Filipinas, na dahil sa maputi ang caniláng balát ay tumatawag sa capowâ tagritong caymangui n~g indio ... ¡M~ga dukhang damdamin!--P.H.P.

[51] Ito'y lubós na catotohanan. Ang sumusulat nito'y nacapan~gumpisal n~g panahóng cabataan pa sa isáng fraileng palibhasa'y bahagyâ n~g macawatas n~g wicang tagalog, ipinipilit na ang casalanang ikinucumpisal ay sabihin n~g nan~gun~gumpisal sa m~ga salitáng cahalayhalay at magagaang na sa Diccionariong wicang castilà at wicang tagalog na sinulat n~g caniláng capowâ fraile.--P.H.P.

[52] Ang m~ga sinisin~gil sa binyag, casal, tawag, libíng, campana, ciriales at iba pa.

[53] Ang caraniwang tinatawag na "manong" ó "manang", galing sa salitang "hermano", "hermana". May dalawang bagay na manong, ang manong na franciscano ó franciscana at manong na dominico ó dominicana.

[54] Dating estancado ang tabaco dito sa Filipinas. Ang Gobierno n~g España ay siyang namímili n~g tabacong dahon sa m~ga magsasacá sa m~ga bayang may pahintulot na magtaním n~g tabaco, ang Gobierno ang nagpapadalá dito sa Maynilà siya ang nagpapagawa n~g tabaco at cigarrillo at siya rin ang nagbibili. Sino ma'y walang nacabibili n~g tabacong dahon cung di ang Gobierno at sino ma'y walang nacapagbibili n~g tabacong dahon, n~g tabacong yari at n~g cigarrillo cung di ang Gobierno. Sa m~ga bayang may pahintulot na magtaním n~g tabaco'y may m~ga cagawad ang Gobierno, na siyang nan~gan~gatawa't n~g gumalíng ang taním na tabaco at mag-ani n~g marami. Ang Gobiernong mamimili ay siya ring nagháhalaga n~g tabacong dahong canyang binibili. N~g táong 1883 ay inalís dito sa Filipinas n~g Gobierno n~g España ang estanco n~g tabaco at binigyang calayaan ang lahat na macapagtaním at macapagbili n~g tabacong dahon, tabacong yari ó cigarrillo, at ang inihalili sa estanco ay iba't ibang bagay na pagpapabowis sa m~ga tagarito.--P.H.P.

[55] Alac na Jerez, na nanggagaling sa uvas na inaani sa bayang Jerez de la Frontera, na sacop n~g lalawigang Cadiz, caharian n~g España. Ang bayang iyo'y mayaman, nasa tabí n~g ilog Guadalete at may 62,009 ang nananahang tao.--P.H.P.

[56] Tinatawag na Evangelio ang m~ga sinulat ni San Mateo, San Lucas, San Marcos at San Juan. Ang m~ga sinulat n~g apat na Santong itó, na di iba cung di ang casaysayan n~g m~ga ipinan~garal at buhay ni Jesucristo, ang siyang pinagpapatuunan n~g m~ga utos at palatuntunan n~g Iglesia Católica Apostólica Romana, n~g Iglesia Cismática sa Rusia at sa Grecia, n~g Iglesia Protestante at n~g Iglesia Filipina Independiente.--P.H.P.

[57] Ang cahulugan n~g sabing indolente ay ang táong hindi napupucaw ang loob sa m~ga bagay na sa iba'y nacasakit. Ang walang malasakit sa ano

man, ang mabagal, ang tamád.

[58] "Bailujan," galing sa sabing "baile," sayáw. Ang baile ay wicang castilà. Ang "bailuhan" ay hindi guinagamit n~g m~ga fraile at n~g m~ga castilà dito sa Filipinas cung di ang sabing "baile" pagca ang sayawan ay sa bahay n~g capowà castilà, at "bailujan" pagca ang sayawan ay sa bahay n~g m~ga filipino. Sa maiclíng sabi, ang cahulugan n~g "bailujan" ay sayáw na carapatdapat cutyaín, catawátawá, waláng cahusayan.

[59] Ang "loto" ay isáng cahoy sa Africa. Anang m~ga poeta, ang taga ibang lupaíng macacain daw n~g bun~ga n~g "loto" ay nacalilimot sa canyang kinamulatang bayan.

[60] Sa macatuwid бага'y sucat na ang magcaroon n~g caunting pag-iisip.

[61] Caugalian sa m~ga castilang hindi "usted" (cayó pô) na guinagamit sa caraniwan, cung di "Vuestra Reverencia" ó "Vuesarevencia" (sa cagalanggalang pô ninyo) ang siyang ibinibigay na galang sa m~ga fraile sa pakikipag-usap sa canila.

[62] Ipinan~gun~gusap n~g "ereje," sa pagca't sa wicang castila'y hindi isinasama ang h sa pagbasa. Tinatawag na "hereje" ang cristianong sumásalansang ó hindi sumasampalataya sa m~ga pinasasampalatayanan n~g Iglesia Católica Apostólica Romana.--P.H.P.

[63] Ang kinácatawan n~g Dios.

[64] Maliit na general; sa macatuwíd бага'y waláng halagang general.

[65] Maliit na general Capansanan.

[66] "Su excelencia" sa wicang castila, paunlác na tawag sa Capitan General at sa iba pa n~g m~ga castila.--P.H.P.

[67] Pan~galawa n~g Real Patrono. Tinatawag na Real Patrono n~g Iglesia Católica Romana ang Harí sa España. Haring tagatangkilic ang cahulugan sa wicang tagalog--P.H.P.

[68] Hindi acó nasísilong cahi't siya'y pan~galawá man n~g hari--ang ibig sabihin ni Pári Dámaso.--P.H.P.

[69] Mulà sa taóng 1717 hangang 1719 ay naguíng Gobernador General sa Filipinas si Don Fernando Bustamante. Sa pagca't canyáng napagunáwà ang malaking m~ga pagnanacaw sa pamamanihalà n~g salapî n~g Hari, minagáling niya ang magtatag n~g m~ga bágong utos sa pamamahálà n~g salapî n~g calahatán. Pinasimulán niyáng kinulóng sa bilangguan ang m~ga taong pinaghihinalaan; sila'y canyáng pinag-usig sa haráp n~g m~ga tribunal. Galít na galít cay Bustamante ang m~ga may matataas na catungculang sa ganito'y nan~gagsipan~ganib na mapahamac, at sa gayóng cahigpita'y hindi nan~gabihasa cailán man. Sa pagcá't nabalitään ni Bustamante ang panucalang manghimagsic laban sa canyáng capangyariha't pamamahálà, at tinatangkilic n~g m~ga fraile sa caniláng m~ga simbahan ang lalong m~ga kilaláng mahihigpít niyáng m~ga caaway, naglathalà siyá n~g pagtawag sa lahát n~g m~ga lalaking may mahiguít na labíng apat na taón upang man~gagsipanig sa hucbóng magsasanggaláng sa capangyarihan n~g Hari. Dinin~gíg n~g bayan ang pag tawag na iyón, at nátatag ang isang hucbó n~g m~ga cusang pumasoc sa pagsusundalo. Nan~gagsifirma ang Arzobispo at iláng m~ga abogado sa isáng casulatang doo'y itinututol na waláng capangyarihan at waláng catowiran daw si Bustamante na ipag-utos ang pagpapabilangô sa notariong si Osejo, na tumacbò at nagtagò sa simbahang Catedral: dahil dito'y ipinag-utos n~g Gobernador General na dACPín at ibilanggò ang arzobispo at gayon din ang m~ga abogadong cainalám sa gayong panucalang catacsilan.--Pinanggalin~gan ang m~ga

pagpapabilanggong itó n~g iba't ibang m~ga caguluhan, at sa tacot n~g m~ga fraileng bacâ síla namán ang pag-usiguin, minagalíng nilá ang silá ang mamatnugot sa m~ga lumálabag sa capangyarihan n~g Gobernador.--Lumabás sa m~ga simbahan ang m~ga nagtatagò roon, nagdalá n~g m~ga sandata, at n~g macasanib na sa canilá ang iláng m~ga tagarito, lumacad silá't ang tinun~go'y ang palacio n~g Gobernador, na n~g panahóng iyó'y na sa taguilirang ilaya n~g tinatawag n~gayóng Plaza ni William McKinley. Nan~gun~guna sa paglacad ang m~ga fraile na may m~ga hawac na Santo Cristo sa caniláng m~ga camáy. Nang maalaman ni Bustamante ang gayóng panghihimagsic, ipinag-utos sa canyáng m~ga guardiang barilín ang m~ga nanghihimagsic na iyón; datapuwa't hindi sumunód sa canyáng utos ang m~ga sundalo, at n~g dumating ang m~ga nanghihimagsic sa tapát n~g palacio, isinucô nilá ang caniláng m~ga sandata sa haráp n~g pagca damít sacerdote n~g m~ga fraileng nán~gagtaás ang m~ga camay na may hawac na m~ga Santo Cristo at m~ga larawan n~g Santo. Pinabayaan din n~g m~ga sundalong alabardero na silá'y macapasoc. Lumabás ang cahabaghabag na si Bustamanteng may sandatang hawac, at sinalubong sa hagdanan ang m~ga nanghihimagsic. Hinandulong siyá n~g m~ga nanghihimagsic at sa sandali lamang ay may sugat na siyáng malubha. Dumaló sa canyá ang canyang anác na lalaki, at itó nama'y agád binaril at nasugatan n~g bála. Kinaladcad n~g m~ga nanghihimagsic ang canilang Gobernador na naghihin~galó hanggang sa isáng bilangguang na sa silong n~g Audiencia, at doon siya namatáy n~g magtatakip silim n~g hapon n~g araw ring iyong ica 11 n~g Octubre n~g 1719; ipinagcaít sa canyá ang lahat n~g saclolo at hindi siyá binigyán n~g isá mang lamang vasong tubig. Kinaladcad namán ang anác n~g Gobernador General sa talian n~g m~ga cabayo sa palacio, at doon siya namatáy n~g hapon ding iyón, at ipinagcaít sa canyáng macaguibíc ang sino man manggagamot at itinangguí sa canyá ang lahat n~g bagay na saclolo. Ang m~ga nanghimagsic na pinamunuan n~g m~ga fraileng pumupuri at nagpapaunlac sa m~ga pumatáy sa Gobernador at sa canyáng anác ay nan~gagsitun~go sa cúta n~g Santiago at doo'y kinuha at pinawalán ang arzobispo, na pagdaca'y siyá, ang nagatang sa sarili n~g catungculang pagca Gobernador General sa Sangcapuluang itó. Hindi nagcamít parusa cailan man ang m~ga cakilakilabot na katampalasanang ito.--Sinipi sa "Censo de las Islas Filipinas" n~g 1903, tomo I, página 342--P.H.P.

[70] "Su Majestad el Rey" sa wicang castilà. Masasabing: "ang Macapangyarihan Hari."

[71] Sa matuwid bagá'y hindi niya pinahahalagahan ang taong sinasabi n~g Teniente.

[72] Aayaw kilalanin n~g m~ga fraile si Alfonso XII, na n~g panahong sinasabi sa "Noli me tangere" ay síyang hari sa España, cung di si Cárlos de Borbón na naghahan~gad na siyáng maghari sa m~ga castilà. Dahil sa paghahan~gád na ito'y silasila ring m~ga castilà ang nan~gagsipagbaca, at maraming dugò ang nabuhos. Ang unang nacabaca n~g reina Cristina at n~g reina Isabel II ay si Cárlos de Borbón, capatid ni Fernando VII; isinalin niyá pagcatapos ang tinatawag niyang catuwiran sa Corona n~g España sa canyáng anác na si Cárlos Luis, na nagpamagat n~g Conde de Montemolin at haring Cárlos VI, na siyang muling nagsabog n~g caligaligan, dugô at m~ga capahamacan sa España, sa isang manin~gas na pagbabaca at n~g siyá'y matalo'y omowi sa Trieste at doon namatáy n~g 1861.

Humalili cay Cárlos Luis ang canyang capatíd na si Juan Borbón, n~guni't walà itóng nagawáng may cahulugán.

Ang anác ni Juang nagn~gan~galang Cárlos at nagpamagát n~g haring Cárlos VII ang siyang nagpatuloy n~g pagbabaca, sa udyóc at tulong n~g m~ga fraile at macafraile. Pinasimulán ang icatlong pagbabaca sa Españang m~ga capowa castila rin ang nagpatayan, n~g 8 n~g Abril n~g 1872. N~g

panahong iyó'y maraming totoo ang ipinadalang galing sa Filipinas na handog n~g m~ga fraile cay Carlos, datapuwa't wala ring kinahinatnan ang pagpupumilit nitó, n~g m~ga fraile at n~g m~ga macafraile, cung di magsabog n~g dugong calahi at papaghirapin n~g di ano lamang ang España. Natapos ang pagbabaca roon n~g 27 n~g Febrero n~g 1876, araw na ibinalic ni Carlos sa Francia. Ang pinacamabuti sa m~ga general nito'y si Zumalacárregui at si Cabrera. Cumilala at sumuco si Cabrera sa haring Alfonso XII n~g taóng 1895. Cung pamagatan si Don Carlos n~g m~ga castila'y "Carlos Chapa."

Marahil ibiguin n~g m~ga bumabasang maalaman cung ano ang dahil n~g pagbabacang ito, na nagpasimula n~g 2 n~g Octubre n~g 1833 at nagtapos n~g 27 n~g Febrero 1876, at aking sasabihin sa maicling salita:

Bago pa lamang nacacawalâ ang España sa capangyarihan n~g m~ga francés, ay nagpasimula na ang panucala n~g m~ga fraile at n~g m~ga macafraileng papanumbalikin doon ang pagtatatag uli n~g "absolutismo"; sa macatuwid bago'y ang capangyarihan n~g haring magawa ang bawa't maibigan, at manumbalik ang "tribunal n~g Inquisición." Hindi pumayag si Fernando VII sa gayong balac, at sa gayo'y kinagalitan siya at minagaling n~g m~ga fraile sa canya'y mahalili ang canyang capatid na si Carlos María Isidro de Borbón, na nan~gacong cung siya ang maguiguing hari ay gagawin niya bawa't ibiguin n~g Papa at n~g m~ga fraile. Bago namatay si Fernando ay gumawa ito n~g testamentong isinasalin niya ang canyang corona sa canyang anac na babaeng si Isabel. N~g mamatay si Fernando VII n~g 29 Septiembre n~g 1833 ay nahahanda na upang bacahin ang hahaliling reinang si Isabel II, na sa pagca't musmós pa noon, ang namamahala n~g caharia'y si reina Cristinang nabao cay Fernando VII, at n~g icatlóng araw n~g pagcamatay nitó'y pinasimulaan na n~ga ang panggugulô sa España ni Carlos, na tinutulungan n~g papa, n~g m~ga fraile, n~g lahat n~g m~ga pari at n~g canilang m~ga cacampi.

N~gayong m~ga panahong ito'y mahinang mahina na ang carlismo sa España, at sila sila'y nagsisirâan. May nan~gagpapan~galang "integrata" na siyang nan~gag-iibig n~g "absolutismo" at n~g "inquisición," at "mestizo" ang itinatawag nila sa sumasang ayon sa calagayang dalâ n~g panahon at ayaw sa "inquisición" at sa "absolutismo." N~gayo'y macucuro na cung bakit aayaw kilalanin n~g m~ga fraileng hari nila si Alfonso XII at si Alfonso XIII man; n~guni't ang sawicain n~ga n~g m~ga castila'y "la fuerza ahorcan" (sapilitan ang pagbitay). Aayaw man sila'y sapilitang nilalagoc ang apdong handog n~g catuwiran at n~g catotohanan.--P.H.P.

[73] Sa canyang calagayan o sa canyang sarili.

[74] Sa galit ay nabiglaanan.

[75] Sa bibig lamang.

[76] Mulâ sa puso, taimtim sa puso.

[77] Na sa pag-iisip.

[78] Sa isang pagcacataon, hindi sinasadya.

[79] Sa pagcacataon at sa ganang akin.

[80] Ang paring catulong n~g cura. N~g panahon n~g Gobierno n~g España, halos ang lahat n~g paring filipino ay pawang coadjutor lamang ang naaabot na catungculan; bihirang bihira ang naguiguing cura, at ang caraniwa'y m~ga fraile ang naguiguiug cura; caya't ang lahat n~g m~ga cura halos sa sangcapuluang ito'y pawang m~ga fraile. Aliping mistula ang pagpapalagay n~g m~ga curang fraile sa m~ga coadjutor na filipino. Salamat sa revolucióng guinawa n~g Katipunang tatag ni Gat Andrés

Bonifacio'y nahan~gò ang m~ga paring filipino sa gayóng caalipinan; datapuwa't hanggá n~gayò'y walá isá man lamang sa m~ga paring filipinong nacacagunitang magpaunlác cay Gat Andrés Bonifacio. Cahimanawari sila'y man~gágusing sa panahóng hináharap. ¡Wala n~g carimarimarim na púsong gaya n~g di marunong tumumbás sa utang na loob!!!]

[81] Ang sumusulat n~g m~ga inilalathala sa m~ga periódico ó pámahayagan.

[82] Ang may almacén ó tindahan. Tinatawag ding almacenero ang catiwala sa pag-iin~gat n~g m~ga camalig na ligpitan n~g anó man, ó ang isáng catungculan sa Gobiernong ganito ang pan~galan.--P.H.P.

[83] Causalán n~g m~ga taong may pinag-aralang cung pumapanhic silá sa bahay n~g isang hindî cakilala, ang siya'y iharap sa maybahay n~g isáng cakilala nitó at sabihing:--"May capurihan po acóng ipakikilala sa inyó si guinoong Fulano."--P.H.P.

[84] Ang monje Bernardo Schwart, alemân, na siyáng nacátucias n~g pag-gawâ n~g pólvora n~g siglo XIV.--P.H.P.

=II.=

=CRISOSTOMO IBARRA=

Hindî magagandá at mabubuting bíhis na m~ga dalaga upang pansinín n~g lahat, sampô ni Fr. Sibyla; hindî ang cárilagdilagang Capitan General na casama ang canyang m~ga ayudante upang maalís sa pagcatigagal ang teniente at sumalubong n~g ilang hacbáng, at si Fr. Dámaso'y maguín tila nawal-an n~g díwà: sila'y walâ cung dí ang "original" n~g larawang naca frac, na tan~gan sa camáy ang isáng binatang luksâ ang boong pananamit.

--¡Magandang gabí pô, m~ga guino! ¡Magandang gabí pô "among"[85]!--ang unang sinabi ni Capitang Tiago, at canyáng hinagcan ang m~ga camáy n~g m~ga sacerdote, na pawang nacalimot n~g pagbebendicion. Inalís n~g dominico ang canyang salamin sa mata upang mapagmasdan ang bagong datíng na binatà at namumutlâ si Fr. Dámaso at nangdídilat ang m~ga matá.

--¡May capurihan acóng ipakilala pô sa inyó si Don Crisòstomo Ibarra, na anác n~g nasirâ cong caibigan!--ang ipinagpatuloy ni Capitang Tiago.--Bagong galing sa Europa ang guinoong ito, at siya'y aking sinalubong.

Umalin~gawn~gaw ang pagtatacá n~g márin~gig ang pan~galang ito; nalimutan n~g tenienteng bumati sa may bahay, lumapit siya sa binatà at pinagmasdan niya ito, mulâ sa paa hanggang ulo. Ito'y nakikipagbatian n~g m~ga ugaling salitâ n~g sandalíng iyon sa boong pulutóng; tila mandin sa canya'y walang bagay na naiiba sa guitnâ n~g salas na iyon, liban na lamang sa canyang pananamit na itím. Ang canyang taas na higuít sa caraniwan, ang canyang pagmumukhâ, ang canyang m~ga kilos ay pawang naghahalimuyac niyang cabataang mainam na pinagsabay inaralan ang catawa't cálolowa. Nababasa sa canyang mukháng bucás at masayá ang cauntíng bacás n~g dugong castilâ na naaaninag sa isang magandang culay caymanggui, na mapulapulâ sa m~ga pisin~gi, marahil sa pagcápatira niya sa m~ga bayang malalamíg.

--¡Abá!--ang biglang sinabi sa magalác na pagtatacá--¡ang cura n~g aking bayan! ¡Si parí Dámaso: ang matalic na caibigan n~g aking amá!

Nan~gagtin~ginang lahat sa franciscano: ito'y hindi cumilos.

--¡Acó po'y pagpaumanhinan ninyó, aco'y nagcámali!--ang idinugtong ni Ibarra, na ga nahihiyâ na.

--¡Hindî ca nagcámali!--ang sa cawacasa'y naisagot ni Fr. Dámaso, na sirâ ang voces.--N~guni't cailan ma'y hindî co naguíng caibigang matalic ang iyong amá.

Untiunting iniurong ni Ibarra ang canyang camáy na iniacmáng humawac sa camáy ni parì Dámaso, at tiningnan niya itó n~g boong pangguiguilalas; lumin~gón at ang nakita niya'y ang mabalasic na anyô n~g teniente, na nagpapatuloy n~g pagmamasíd sa canya.

--Bagongtao, ¿cayó po bâ ang anác ni Don Rafael Ibarra?

Yumucód ang binatà.

Ga tumindíg na sa canyang sillón si Fr. Dámaso at tinitigan ang teniente.

--¡Cahimanawarî dumatíng cayong malualhatì dito sa inyong lupaín, at magtamó nawâ pô cayó n~g lalong magandang palad cay sa inyong ama!--ang sabi n~g militar na nan~gin~ginig ang voces. Siya'y aking nakilala at nácapanayam, at masasabi cong siya'y isa sa m~ga taong lalong carapatdapat at lalong may malinis na capurihán sa Filipinas.

--Guinoo--ang sagót ni Ibarrang nababagbag ang púsò--ang inyo pong pagpuri sa aking amá ay pumapawì n~g aking m~ga pag-alap-ap tungcol sa caniyang kinahinatnang palad, na aco, na canyang anác ay di co pa napagtátalos.

Napunô n~g lúhà ang m~ga matá n~g matandà, tumalicód at umalís na dalídáli.

Napag-isa ang binata sa guitnâ n~g salas; at sa pagca't nawalâ ang may bahay, walâ siyang makitang sa canya'y magpakilala sa m~ga dalaga, na ang caramiha'y tinitingnan siya n~g may paglin~gap. Nang macapag-alinlang may iláng minuto, tinun~go niya ang m~ga dalagang tagláy ang calugodlugod na catutubong kilos.

--Itulot ninyo sa aking lacdan~gan co--anya--ang m~ga utos n~g mahigpit na pakikipagcapwa tao. Pitóng taón na n~gayong umalís acó rito sa aking bayan, at n~gayong aco'y bumalíc ay hindî co mapiguilan ang nasang aco'y bumáti sa lalong mahalagang hiyas niya; sa canyang m~ga suplíng na babae.

Napilitan ang binatang lumayò roon, sa pagca't sino man sa m~ga dalaga'y waláng nan~gahás sumagot. Tinun~go niya ang pulutóng n~g ilang m~ga guinoong lalaki, na n~g mámasid na siya'y dumarating ay nan~gagcabilog.

M~ga guinoo--anya--may isang caugalían sa Alemaniang pagca pumaparoon sa isang capisanan, at walang masumpun~gang sa canya'y magpakilala sa m~ga ibá; siya ang nagsasabi n~g canyáng pan~galan at napakikilala, at sumasagot naman ang m~ga causap n~g sa gayón ding paraan. Itúlot pô ninyó sa akin ang ganitóng ugáli; hindî dahil sa ibig cong dito'y magdalá n~g m~ga asal n~g m~ga tagá ibáng lupain, sa pagca't totoong magaganda rin naman ang ating m~ga caugalian, cung dî sa pagca't napipilitan cong gawín ang gayong bagay. Bumati na acó sa lan~git at sa m~ga babae n~g aking tinubuang lúpà: n~gayo'y ibig cong bumati naman sa m~ga cababayan cong lalaki. ¡M~ga guinoo, ang pan~galan co'y Juan Crisóstomo Ibarra at Magsalin!

Sinabi naman sa canya n~g canyang m~ga causap ang canicanilang m~ga pan~galang humiguit cumulang ang pagca walang cabuluhan, humiguit cumulang ang pagca hindi nakikilala nino man.

--Ang pan~galan co'y A--á!--ang sinabi't sucat n~g isang binata at bahagya n~g yumucód.

--¿Bacâ po cayá may capurihan acong makipagsalitaan sa poetang ang m~ga sinulat ay siyáng nacapagpanatili n~g marubdób cong pagsintá sa kinaguisnan cong bayan? Ibinalità sa aking hindi na raw po cayó sumusulat, datapuwa't hindi nila nasabi sa akin ang cadahilanan ...

--¿Ang cadahilanan? Sa pagcá't hindi tinatawag ang dakílang nin~gas n~g isip upang ipamalingcahod at magsinun~galíng. Pinag-usig sa haráp n~g hucóm ang isang tao dahil sa inilagáy sa tulâ ang isang catotohanang hindi matututulan. Aco'y pinan~galanang poeta, n~guni hindi aco tatawaguíng ulól.

--At ¿mangyayari po bagang maipaunawà ninyo cung anó ang catotohanang yaon?

--Sinabi lamang na ang anac n~g león ay león din namán; cacaunti na't siya'y ipinatapon sana.

At lumayô sa pulutóng na iyón ang binatang may cacaibang asal.

Halos tamátacbo ang isáng táong masayá ang pagmumukhâ, pananamit filipino ang suot, at may m~ga botones na brillante sa "pechera." Lumapit cay Ibarra, nakipagcamay sa canyá at nagsalitâ:

--¡Guinoong Ibarra, hinahan~gad cong mákilala co pô cayó; caibigan cong matalic si Capitang Tiago, nakilala co ang inyóng guinoong amá ...; ang pan~galan co'y Capitang Tinong, nanánahan aco sa Tundóng kinálalagyan n~g inyóng báhay; inaasahan cóng pauunlacán ninyó acó n~g inyóng pagdalaw; doon na pô cayó cumain búcas!

Bihág na bihág si Ibarra sa gayóng calakíng cagandahang loob: n~gumín~gití si Capitang Tinong at kinucuyumos ang m~ga camay.

--¡Salamat po!--ang isinagót n~g boong lugód.--N~guni't pasasa San Diego po acó búcas ...

--¡Sáyang! ¡Cung gayo'y sacâ na, cung cayo'y bumalíc!

--¡Handâ na ang pagcain!--ang bigáy álam n~g isáng lingcod n~g Café "La Campana." Nagpasimulâ n~g pagpasamesa ang panauhín, bagá man nagpapamanhíc na totoo ang m~ga babae, lalong lalò na ang m~ga filipina.

TALABABA:

[85] Caraniwan sa catagalugan tawaguíng "among" ang parì, marahil sa turò rin n~g fraile. Ang sabing "among" ay galing sa "amo," na ang cahuluga'y "pan~ginoon," at ang tumatawag n~g "amo" ay "alipin." ¿Bakit hindi sila nagpatawag n~g "ama" na siyáng cahulugan sa wicang tagalog n~g sabing "padre?" ¿Bakit itinutulot n~g m~ga sacerdote na silá'y tawaguín "amo?"

=III.=

=ANG HAPUNAN=

Jele jele bago quiere,[86]

Tila mandin totoong lumiligaya si Fr. Sibyla: tahimic na lumalacad at hindi na namamasid sa canyang nan~gin~gilis at manipis na m~ga labi ang pagpapawalang halaga; hanggang sa marapating makipagusap sa pilay na si doctor De Espadaña, na sumasagot n~g putol~putol na pananalita, sa pagcat siya'y may pagca utal. Cagulatgulat ang samâ n~g loob n~g franciscano, sinisicaran ang m~ga sillang nacaahadlang sa canyang nilalacaran, at hanggang sa sinico ang isang cadete. Hindi nagkikikibo ang teniente; nagsasalitaan n~g masaya ang iba at canilang pinupuri ang cabutihan't casaganan n~g hayang pagcain. Pinacunot ni Doña Victorina, gayon man, ang canyang ilong; n~guni't caracaraca'y lumin~gong malaki ang galit, cawan~gis n~g natapacang ahas: mangyari'y natuntun~gan n~g teniente ang "cola" n~g canyang pananamit.

--Datapuwa't walâ pô bâ, cayong m~ga matâ?--anyâ.

--Mayroon pô, guinoong babae, at dalawang lalong magaling cay sa m~ga matâ ninyo; datapowa't pinagmamasdan co pô iyang inyong m~ga culot n~g buhoc--ang itinugon n~g militar na iyang hindi totoong mapagparaya sa babae, at sacâ lumayo.

Bagâ man hindi sinasadya'y capuwa tumun~go ang dalawang fraile sa duyo o ulunan n~g mesa, marahil sa pagca't siyang pinagcaratihan nila at nangyari n~ga ang mahihintay, na tulad sa nan~gagpapan~gagaw sa isang catedra[87]: pinupuri sa m~ga pananalita ang m~ga carapatan at cataasan n~g isip n~g m~ga capan~gagaw; datapua't pagdaca'y ipinakikilala ang pabaligtad, at nan~gag-úun~gol at nan~gag-uupasalâ cung hindi sila ang macapagtamo n~g canilang han~gad.

--iUcol pô sa inyó, Fr. Dámaso!

--iUcol pô sa inyó, Fr. Sibyla!

--Cayo ang lalong unang cakilala sa bahay na ito ... confesor n~g nasirang may bahay na babae, ang lalong may gulang, may carapatan at may capangyarihan....

--iMatandang matanda'y hindi pa naman!--n~guni't cayo pô naman ang cura nitong bayan!--ang sagot na matabang ni Fr. Dámasong gayon ma'y hindi binibitiwan ang silla.

--iSa pagca't ipinag-uutos pô ninyo'y acó'y sumusunod!--ang iniwacas ni Fr. Sibyla.

--iAco'y hindi nag-uutos!--ang itinutol n~g franciscano--jaco'y hindi nag-uutos!

Umuupo na sana si Fr. Sibylang hindi pinapansin ang m~ga pagtutol na iyon, n~g macasalubong n~g canyang m~ga matâ ang m~ga matâ n~g teniente. Ang lalong mataas na oficial sa Filipinas, ayon sa caisipan n~g m~ga fraile, ay totoong malaki ang cababaan sa isang uldog na tagapagluto n~g pagcain. "Cedant arma togæ"[88], ani Ciceron sa Senado; "cedant arma cotæ"[89] anang m~ga fraile sa Filipinas. Datapuwa't mapitagan si Fr. Sibyla, caya't nagsalita:

--Guinoong teniente, dito'y na sa mundo[90] po tayo at walâ sa sambahan;

nararapat po sa inyo ang umupô rito.

Datapuwa't ayon sa anyô n~g canyang pananalita'y sa canya rin nauucol ang upuang iyón, cahi't na sa mundo. Ang teniente, dahil yata n~g siya'y howag magpacagambalà, ó n~g huwag siyang umupô sa guitnâ n~g dalawáng fraile, sa maicling pananalita'y sinabing áyaw siyang umupô roon.

Alín man sa tatlong iyo'y hindi nacaalaala sa may bahay. Nakita ni Ibarra nanonood n~g boong galac at nacan~gití sa m~ga pagpapalaman~gang iyón sa upuan ang may bahay.

--¡Bakit pô, Don Santiago! ¿hindi pô bâ cayó makikisalo sa amin?--ani Ibarra.

N~guni't sa lahat n~g m~ga upuan ay may m~ga tao na. Hindi cumacain si Lúculo[91] sa bahay ni Lúculo.

--¡Tumahimic pô cayó! howag cayóng tumindîg!--ani Capitang Tiago, casabay n~g pagdidiin sa balicat ni Ibarra. Cayâ pa namán gumágawâ ang pagdiriwáng na ito'y sa pagpapasalamat sa mahál na Vírgen sa inyóng pagdatíng. Nagpagawâ acó n~g "tinola" dahil sa inyó't marahil malaon n~g hindi ninyó nátiticiman.

Dinalá sa mesa ang isáng umáasong malaking "fuente"[92]. Pagcatapos maibulóng n~g dominico ang "Benedícte"[93] na halos walâ sino mang natutong sumagot, nagpasimulâ n~g pamamahagui n~g laman n~g fuenteng iyon. N~guni't ayawan cung sa isáng pagcalibáng ó iba cayáng bagay, tumamâ cay pári Dámaso ang isáng pinggang sa guitnâ n~g maraming úpo at sabáw ay lumálan~goy ang isáng hubád na líig at isáng matigás na pacpác n~g inahíng manóc, samantalang cumacain ang ibá n~g m~ga hità at dibdíb, lalong lalò na si Ibarra, na nagcapalad mapatamâ sa canyá ang m~ga atáy, balonbalonan at ibá, pang masasaráp na lamáng loob n~g inahíng manóc. Nakita n~g franciscano ang lahát n~g itó, dinurog ang m~ga úpo, humigop n~g caunting sabáw, pinatunóg ang cuchara sa paglalagáy at bigláng itinulac ang pingga't inilayô sa canyáng harapán. Nalílibang namáng totoo ang dominico sa pakikipagsalitâan sa binatang mapulá ang buhóc.

--¿Gaano pong panahóng nápaalis cayó sa lupaíng ito?--ang tanóng ni Laruja cay Ibarra.

--Pitóng taón halos.

--!Aba! ¿cung gayó'y marahil, nalimutan na ninyó ang lupaíng ito?

--Baligtád pô; bagá man ang kinaguisnan cong lupa'y tila mandin linilimot na acó, siyá'y laguì cong inaalaala.

--¿Anó po ang íbig ninyóng sabihin?--ang tanóng n~g mapuláng buhóc.

--Ibig cong sabíhing may isang taón na n~gayóng hindi aco tumátangap n~g ano mang balitâ tungcol sa bayang itó, hanggang sa ang nacacatulad co'y ang isang di tagaritong hindi man lamang nalalaman cung cailan at cung paano ang pagcamatay n~g canyang ama.

--¡Ah!--ang biglang sinabi, n~g teniente.

--At ¿saan naroon pô cayo at hindi cayo tumelegrama?--ang tanong ni Doña Victorina.--Tumelegrama cami sa "Peñinsula"[94] n~g cami'y pacasal.

--Guinoong babae; nitong huling dalawang tao'y doroong aco sa dacong ibabâ n~g Europa, sa Alemania at sacâ sa Colonia rusa.

Minagaling n~g Doctor De Espadaña, na hanggá n~gayo'y hindi

nan~gan~gahás magsalitâ, ang magsabi n~g cauntî:

--Na ... na ... nakilala co sa España ang isang polacong tagá, Va ...
Varsovia, na ang pan~gala'y Stadtnitzki, cung hindî masamá ang aking
pagcatandâ; ¿hindî pô bâ ninyó siya nakikita?--ang tanong na totoong
kimî at halos namumula sa cahihiyan.

--Marahil pô--ang matamís na sagót ni Ibarra--n~guni't sa sandalîng
itó'y hindî ko naaalaala siyá.

--¡Aba, hindî siyá maaring ma ... mapagcamal-an sa iba!--ang idinugtóng
n~g Doctor na lumacás ang loob.--Mapulá ang canyáng buhóc at totoong
masamáng man~gastilà.

--Mabubuting m~ga pagcacakilalanan; n~guni't doo'y sa casaliwàang palad
ay hindî aco nagsasalitâ n~g isa man lamang wicang castilà, liban na
lamang sa ilang m~ga consulado.

--At ¿paano ang inyóng guinágawang pamumuhay?--ang tanong ni Doña
Victorinang nagtátaca.

--Guinagamit co pô ang wicà n~g lupaíng aking pinaglálacbayán, guinoong
babae.

--¿Marunong po bâ naman cayo n~g inglés?--ang tanong n~g dominicong
natira sa Hongkong at totoong marunong n~g "Pidggin-English"[95], iyang
halo-halong masamáng pananalitâ n~g wicà ni Shakespeare[96] n~g anác n~g
Imperio Celeste[97].

--Natira acóng isang taón sa Inglaterra, sa casamahán n~g m~ga táong
inglés lamang ang sinásalitâ.

--At ¿alín ang lupaíng lalong naibigan pô ninyó sa Europa?--ang tanóng
n~g binatang mapulá ang buhóc.

--Pagcatapos n~g España, na siyang pan~galawá cong Báyan, alín man sa
m~ga lupaín n~g may calayâang Europa.

--At cayó pong totoong maraming nalacbáy ... sabihin ninyó, ¿anó pô bâ
ang lalong mahalagáng bagay na inyong nakita?--ang tanóng ni Laruja.

Wari'y nag-isíp-ísíp si Ibarra.

--Mahalagáng bagay, ¿sa anóng caculán?

--Sa halimbawà ... tungcól sa pamumuhay n~g m~ga báyan ... sa búhay n~g
pakikipanayám, ang lácad n~g pamamahalà n~g báyan, ang úcol sa relijión,
ang sa calahatán, ang catás, ang cabooan....

Malaong nagdidilidili si Ibarra.

--Ang catotohanan, bágay na ipangguilalás sa m~ga báyang iyan, cung
ibubucod ang sariling pagmamalakí n~g bawa't isá sa canyáng nación....
Bago co paroonan ang isáng lupain, pinagsisicapan cong matalós ang
canyáng historia, ang canyáng Exodo[98] cung mangyayaring masabi co itó,
at pagcatapos ang nasusunduan co'y ang dapat mangyari: nakikita cong ang
iguiniguinhawa ó ipinaghihirap n~g isáng baya'y nagmúmulâ sa canyáng
m~ga calayâan ó m~ga cadilimán n~g isip, at yamang gayó'y nanggagaling
sa m~ga pagpapacahirap n~g m~ga namamayan sa icágagalíng n~g calahatán,
ó ang sa canilang m~ga magugulang na pagca walang ibáng iniibig at
pinagsusumakitan cung dí ang sariling caguinhawahan.

--At ¿walâ ca na bagáng nakita cung dí iyán lámang?--ang itinanóng na

nagtátawa n~g palibác n~g franciscano, na mulâ n~g pasimulàan ang paghapon ay hindi nagsásalita n~g anó man, marahil sa pagcá't siya'y nalilibang sa pagcain; hindi carapatdapat na iwaldás mo ang iyong cayamanan upang walâ cang maalaman cung dí ang bábahagyang bagay na iyán! ¡Sino mang musmós sa escuelaha'y nalalaman iyán!

Nápatin~gín na lamang sa canyá si Ibarra't hindi maalaman cung anô ang sasabihin; ang m~ga iba'y nan~gagtitin~ginan sa pagkatacá at nan~gan~ganib na magcaroon n~g caguluhan.--Nagtátapos na ang paghapon, ang "cagalan~gán pô ninyo'y busóg na"--ang isásagot sana n~g binatà; n~guni't nagpiguil at ang sinabi na lamang ay ang sumúsunod:

--M~ga guino; huwág cayóng magtátaca n~g pagsasalitang casambaháy sa akin n~g aming dating cura; ganyán ang pagpapalagáy niyá sa akin n~g acó'y musmós pa, sa pagcá't sa canyá'y para ring hindi nagdaraan ang m~ga taón; datapowa't kinikilala cong utang na loob, sa pagcá't nagpapaalaala sa aking lubós niyóng m~ga áraw na madalás pumaparoon sa aming báhay ang "canyáng cagalan~gán", at canyáng pinaúunlacan ang pakikisalo sa pagcain sa mesa n~g aking amá.

Sinulyáp n~g dominico ang franciscano na nan~gan~gatal. Nagpatuloy n~g pananalitâ si Ibarra at nagtindíg:

--Itulot ninyó sa aking acó'y umalís na, sa pagcá't palibhasa'y bago acóng dating at dahil sa búcas din ay aco'y áalis, marami pang totoong gágawin acóng m~ga bágay-bágay. Natapos na ang pinacamahalagá n~g paghapon, cauntî lamang cung aco'y uminóm n~g alac at bahagyâ na tumítikim acó n~g m~ga licor. ¡M~ga guino, mátungcol nawâ ang lahat sa España at Filipinas!

At ininóm ang isáng copitang alac na hanggáng sa sandalíng iyó'y hindi sinásalang. Tinularan siyá n~g Teniente, n~guni't hindi nagsasabi n~g anó man.

--¡Howág pô cayóng umalís!--ang ibinulóng sa canyá, ni Capitang Tiago.--Dárating na si María Clara: sinundô siyá ni Isabel. Paririto ang sa báyang bágonng cura, na santong tunay.

--¡Paririto acó búcas bago acó umalís. N~gayo'y may gágawin acóng mahalagáng pagdalaw.

At yumao. Samantala'y nagluluwal n~g samâ n~g loob ang franciscano.

--¿Nakita na ninyó?--ang sinasabi niyá sa binatang mapulá ang buhóc na ipinagcucucumpas ang cuchillo n~g himagas. ¡Iyá'y sa pagmamataas! ¡Hindi nilá maipagpaumanhíng silá'y mapagwicaan n~g cura! ¡Ang acalâ nilá'y m~ga taong may cahulugán na! ¡Iyán ang masamáng nacucuha n~g pagpapadalá sa Europa n~g m~ga bátâ! Dapat ipagbawal iyán n~g gobierno.

--At ¿ang teniente?--ani Doña Victorinang nakikicampí sa franciscano--¡sa boong gabíng ito'y hindi inalís ang pagcucunót n~g pag-itan n~g canyáng m~ga kilay; magalíng at tayo'y iniwan! ¡Matandâ na'y teniente pa hanggá n~gayón!

Hindi malimutan n~g guinoong babae ang pagcacabangguít sa m~ga culót n~g canyáng buhóc at ang pagcacayapac sa "encañonado" n~g canyáng m~ga "enagua."

N~g gabíng yaó'y casama n~g m~ga ibá't ibáng bagay na isinusulat n~g binatang mapulá ang buhóc sa canyáng librong "Estudios Coloniales," ang sumúsunod: "Cung anó't macahihilahil sa casayahan n~g isáng piguín ang isáng liig at isáng pacpác sa pinggán n~g tinola." At casama n~g m~ga iba't ibáng paunawâ ang m~ga ganitó:--"Ang taong lalong waláng cabuluhán

sa Filipinas sa isáng hapunan ó casayahan ay ang nagpapahapon ó nagpapafiesta: macapagpapasimulâ sa pagpapalayas sa may bahay at mananatili ang lahat sa boong capanatangán."--"Sa m~ga calagayan n~gayón n~g m~ga bagay bagay, halos ay isáng cagalin~gang sa canilá'y gágawin ang huwág paalisín sa caniláng lupaín ang m~ga filipino, at huwág man lamang turúan siláng bumasa"....

TALABABA:

[86] Wicang haluang castilà't tagalog, na cung tawagui'y "wicang tinulá". Nagpapatumpictumpic bago'y ibig,--May m~ga filipinong hindi nan~gingiming magsalitang sila'y hindi nacacawatas n~g wicang tagalog, na hindi silá marunong n~g wicang tagalog; datapawa't hindi rin naman marunong magsalitâ n~g tunay na wicang castilà; waláng nalalaman cung di ang wicang tindá: ¡cahabaghabag na m~ga tao!

[87] Ang pagtuturò n~g isáng carunun~gan; sa halimbawà: si Fulano'y nagtuturò n~g catedra n~g "Derecho" na gaya rin cung sabihing si Fulano'y nagtuturò n~g dunong n~g "Derecho."

[88] Magbigay ang sandata sa haráp n~g carunun~gang; sa macatuwid бага'y dapat gumalang ang m~ga militar sa m~ga táong pantás.

[89] Magbigáy ang sandata sa harap n~g m~ga fraile; dapat gumalang ang m~ga militar sa m~ga fraile.

[90] Wicang castilà ang sabing "mundo" at maraming cahulugán: ang cabooan n~g lahat n~g m~ga kinapal.--Ang lupà.--Ang cabooan n~g lahat n~g tao.--Baúl na malakí.--Tungcol sa pamumuhay. Isá sa m~ga caaway n~g caluluwa. Dito'y ang cahulugan ay isáng tan~ging bahágui n~g sangcataohan, sa macatuwid бага'y ang m~ga tao sa piguín na iyón.--P.H.P.

[91] Si Lucio Licino Lúcalo, cónsul romano, na bantog dahil sa totoong magalín na pagcain sa canyang mesa.

[92] Ang cahulugán dito'y isang malaking tasang malucóng na pinaglálagyan n~g pagcain--Cahulugan din n~g wicang "fuente"; Bucál n~g tubig na nanggagaling sa lúpà.--Isáng "aparato" upang doo'y lumabas ang tubig na nanggagaling sa m~ga "tubo" at n~g magamit sa bahay, sa daan ó sa halamanan.--Mulâ n~g isang bagay.--Ang sugat na talagang guinágawâ sa brazo, sa bintí at iba pa.--Kinacailan~gang sa pagsasalitâ n~g "fuente" ay magpalabas n~g han~gin sa bibig, sa pagca't cung hindi ay masasabing "puente" na ang cahuluga'y tuláy. Ito'y isá sa m~ga cadahilanan cayâ ayaw acóng makisunod sa bagong palacad na isulat n~g P cahi't ang pinanggalin~ga'y F, gaya sa halimbáwâ n~g Filipinas, Fernando, Faustino na may m~ga sumusulat n~gayon n~g Pilipnas, Pernando, Paustino. Gayon ma'y iguinagalang co at hindi co pinipintasan ang sa ibang caisipan at palacad na sinusunod.--Upang maipan~gusap ang "efe" ay idinadaiti ang labi sa m~ga n~giping itaas sacâ magpalabás n~g han~gin sa pagsasalitâ n~g letra.--P.H.P.

[93] Pinupuri cata. Pasimulâ n~g isáng dasál sa Dios na wicang latíng sinasabi n~g m~ga pári at iba pang católico bago cumain.

[94] Tinatawag n~g m~ga castilang "Península" ang España.--"Peñinsula" ang sabi ni Doña Victorina, sa pagca't siya'y isá riyon si m~ga babaeng tagalog na nagcacasticastilaan ay bago'y hindi man lamang marunong man~gusap n~g wicang castilà. Ang tunay na cahulugan n~g Península ay ang lupang halos naliliguid n~g tubig magcabicabilâ.--P.H.P.

[95] Tulad sa tinatawag nating wicang "castilàng tinda." Halohalong

salitang inglés, insic, portugués at malayo; gaya namán n~g nangyayari na rito sa Filipinas tungcol sa pananalitá n~g inglés na halohalò n~g inglés, castila't tagalog.--P.H.P.

[96] Guillermo Shakespeare, dakilang poetang inglés at isa sa m~ga pan~gulong dramático sa sangcataohan. Ipinan~ganac sa Strafford n~g 1564 at namatay n~g 1616. Ang m~ga pan~gulong sinulat niya'y ang "Macbet," "Romeo at Julieta", "Hamlet," "Otelò," "Ang Mercader sa Venecia," "Ang panaguinip n~g isáng gabíng tag-araw" at iba pa.--P.H.P.

[97] Ang caharian n~g China.

[98] Pan~galawáng libro n~g Pentatesco ni Moisés.--Ang paglalacbay sa ibang lupain n~g m~ga túbò sa isáng naciòn ó báyan, na siyáng cahulugán dito.

=IV.=

=HEREJE AT FILIBUSTERO=

Nag-aalinlan~gan si Ibarra. Ang han~gin sa gabí, na sa m~ga buwáng iyó'y caraniwang may calamigán na sa Maynilà, ang siyáng tila mandín pumawì sa canyáng noo n~g manipís na úlap na doo'y nagpadilím: nagpugay at humin~gá.

Nagdaraan ang m~ga cocheng tila m~ga kidlá't, m~ga calesang páupahang ang lacad ay naghíhin~galò, m~ga naglálacad na tagá ibá't ibáng naciòn. Tagláy iyáng paglacad na hindî nan~gagcacawan~gis ang hacbáng, na siyáng nagpapakilala sa natitilihan ó sa waláng mágawà, tinun~go n~g binatà ang dacong plaza n~g Binundóc, na nagpapalin~gap-lin~gap sa magcabicabilà na wari'y ibig niyáng cumilala n~g anó man. Yao'y ang m~ga dating daan at m~ga dating báhay na may m~ga pintáng putí at azul at m~ga pader na pinintahán n~g putí ó cung dilí caya'y m~ga anyóng ibig tularan ang batóng "granito" ay masamá ang pagcacáhuwad; nananatili sa campanario n~g simbahan ang canyáng relós na may carátulang cupás na; iyón ding m~ga tindahan n~g insíc na iyóng may marurumíng tabing na násasampay sa m~ga varillang bacal, na pinagbalibalicucò niyá isáng gabí ang isá sa m~ga varillang iyón, sa pakikitulad niyá sa masasama ang pagcaturong m~ga bátà sa Maynilà: sino ma'y waláng nagtowíd niyón.

--¡Marahan ang lacad!--ang ibinulóng, at nagtulóy siyá sa daang Sacristía.

Ang m~ga nagbíbili n~g sorbete ay nananatili sa pagsigáw n~g:
¡Sorbeteee! m~ga huepe rin ang siyáng pang-ilaw n~g m~ga dating nan~gagtítindang insíc at n~g m~ga babaeng nagbíbili n~g m~ga cacanin at m~ga bun~gang cahoy.

--¡Cahan~gahan~gà!--ang sinabi niyá--jitó rin ang insíc na may pitóng taón na, at ang matandáng babae'y ... siyá rin! Masasabing nanaguinip acó n~g gabíng itó sa pitóng taóng pagca pa sa Europa!.. at ¡Santo Dios! nananatili rin ang masamang pagcálagay n~g bató, na gaya rin n~g aking iwan!

At naroroon pa n~ga't nacahiwalay ang bató sa "acera" n~g linílicuan n~g daang San Jacinto at daang Sacristía.

Samantalang pinanonood niyá ang catacatacáng pananatiling itó n~g m~ga báhay at ibá pa sa báyan n~g waláng capanatilihán, marahang dumapò sa

canyáng balicat ang isáng camáy; tumungháy siyá'y canyáng nakita ang matandang Teniente na minámasdang siyáng halos nacan~gití: hindî na tagláy n~g militar yaóng mabalasic niyáng pagmumukhâ, at walâ na sa canyá yaóng m~ga kilay na totoong canyáng ikinatatan~gì sa ibá.

--¡Bagongtao, magpacain~gat cayó! ¡Mag-aral pô cayó sa inyóng amá--ang sinabi niyá.

--Ipatawad pô ninyó; n~guni't sa acalà co'y inyóng pinacamahál ang aking amá; ¿maaari pô bang sabihin ninyó sa akin cung ano ang canyáng kináhinatnan?--ang tanóng ni Ibarra na siyá'y minámasdan.

--¿Bakit? ¿hindî pô bâ ninyó nalalaman?--ang tanóng n~g militar.

--Itinanóng co cay Capitáng Tiago ay sumagót sa aking hindî niyá sasabihin cung dí búcas na. ¿Nalalaman po bâ ninyó, sacalì?

--¡Mangyari bagá, na gaya rin namán n~g lahat! ¡Namatáy sa bilangguan!

Umudlót n~g isáng hacbáng ang binatà at tinitigan ang Teniente.

--¿Sa bilangguan? ¿sinong namatáy sa bilangguan?--ang itinatanóng.

--¡Abá, ang inyó pong amá, na nábibilanggô!--ang sagót n~g militar na may caunting pangguiguilás.

--Ang aking amá ... sa bilangguan ... ¿napipiít sa bilangguan? ¿Anó pô ang wicà ninyó? ¿Nakilala pô bâ ninyó ang aking amá? ¿Cayó pô ba'y ...? ang itinanóng n~g binatà at hinawacan sa brazo ang militar.

--Sa acalà co'y hindî acó námamalî; si Don Rafael Ibarra.

--¡Siyá n~ga, Don Rafael Ibarra!--ang marahang ùlit n~g binatà.

--¡Ang boong ísip co'y inyó pong nalalaman na!--ang ibinulóng n~g militar, na puspós n~g habág ang anyô n~g pagsasalitâ, sa canyáng pagcahiwatig sa nangyayari sa cálolowa ni Ibarra; ang acalà co'y inyóng ...; n~guni't tapan~gan ninyó ang inyóng loob! ¡dito'y hindî mangyayaring magtamóng capurihán cung hindî nabibilanggô!

--¡Dapat cong acaláing hindî pô cayó nagbíbirô sa akin--ang mulíng sinabi ni Ibarra n~g macaraan ang iláng sandalíng hindî siyá umíimic! ¿Masasabi pô bâ ninyó sa akin cung bakit siyá'y nasasabilangguan?

Nag-anyóng nag-iisip-isip ang militar.

--Ang aking ipinagtátacang totoo'y cung bakit hindî ipinagbigay alam sa inyó ang nangyayari sa inyóng familia.

[Larawan:--¡Binatà, mag-ín~gat pô cayó! ¡Mag-aral cayó sa inyóng amá!--anáng teniente sa canyá.--Imp. de M. Fernández Paz, 447, Sta Cruz.]

--Sinasabi sa akin sa canyáng hulíng sulat, na may isáng taón na n~gayón, na huwág daw acóng maliligalig cung dí niya acó sinusulatan, sa pagcá't marahil ay totoong marami siyang pinakikialamán; ipinagtatagubilin sa aking magpatuloy acó n~g pag-aaral ... at ¡benebendicionan acó!

--Cung gayó'y guinawâ niyá ang sulat na iyán sa inyó, bago mamatay; hindî malalao't mag-íisang taón n~g siyá'y aming inilibíng sa inyóng bayan.

--¿Anóng dadahilana't nábibilanggô ang aking amá?

--Sa cadahilanang totoong nacapagbíbigay puri. N~guni't sumama pô cayó sa aki't acó'y paroroon sa cuartel; sasabihin có han~ggáng tayo'y lumalacad. Cumapit pô cayó sa aking brazo.

Hindî nan~gag-imican sa loob n~g sandalî; may anyóng nagdidilidili ang matandâ at wari'y hinihin~gi sa canyáng "perilla,"[99] na hinihimashimas, na magpaalaala sa canyá.

--Cawan~gis n~g lubós pô ninyóng pagcatalastás--ang ipinasimulâ n~g pagsasalitâ--ang amá pô ninyó'y siyáng pan~gulo n~g yaman sa boong lalawigan, at bagá man iniibig siyá't iguinagalang n~g marami, ang m~ga ibá'y pinagtatamnan namán siyá n~g masamáng loob, ó kinaínguitán. Sa casaliwàang palad, camíng m~ga castilang naparito sa Filipinas ay hindî namin inuugali ang marapat naming ugaliin: sinasabi co itó, dahil sa isá sa inyóng m~ga nunong lalaki at gayón din sa caaway n~g inyóng amá. Ang waláng licát na paghahalihalilí, ang capan~gitan n~g asal n~g m~ga matataas na púnò, ang m~ga pagtatangkilic sa di marapat, ang camurahan at ang caiclían n~g paglalacbay-bayan, ang siyáng may sála n~g lahát; pumaparito ang lalong masasamâ sa Península, at cung may isáng mabaít na máparito, hindî nalalao't pagdaca'y pinasásamâ n~g m~ga tagarito rin. At inyóng talastasing maraming totoong caaway ang inyóng amá sa m~ga cura at sa m~ga castilâ.

Dito'y sandalíng humintô siyá.

--N~g macaraan ang iláng buwán, búhat n~g cayó po'y umalís, nagpasimulâ na ang samàan n~g loob nilá ni pári Dámaso, na dí co masabi ang tunay na cadahilanan. Binibigyang casalanan siyá ni pári Dámasong hindî raw siyá nagcucumpisal: n~g una'y dating hindî siyá nan~gun~gumpisal, gayón ma'y magcaibigan siláng matalic, na marahil natatandaan pa pô ninyó. Bucód sa rito'y totoong dalisay ang capurihán ni Don Rafael, at higuít ang canyáng pagcabanál sa maraming nan~gagcucumpisal at nan~gagpapacumpisal: may tinútunton siyá sa canyáng sariling isáng cahigpithigpitang pagsunód sa atas n~g magandang asal, at madalás sabihin sa akin, pagca násasalitâ niyá ang m~ga sámang itó n~g loob: "Guinoong Guevara, ¿sinasampalatayanan po bâ ninyóng pinatatawad n~g Dios ang isáng mabigát na casalanan, ang isáng cusang pagpatáy sa cápuwâ táo, sa halimbáwà, pagcâ, nasabi na sa isáng sacerdote; na táo rin namáng may catungculang maglihim n~g sa canyá'y sinasaysay, at matacot másanag sa infierno, na siyáng tinatawag na pagsisising "atricion"? ¿Bucod sa duwag ay waláng hiyáng pumapanatag? Ibá ang aking sapantahà tungcól sa Dios--ang sinasabi niyá--sa ganáng akin ay hindî nasasawatâ ang isáng casam-an n~g casam-an din, at hindî ipinatatawad sa pamamag-itan n~g m~ga waláng cabuluháng pag-iyác at n~g m~ga paglilimós sa Iglesia." At inilálagáy niyá sa akin ang ganitóng halimbáwà:--"Cung aking pinatáy ang isáng amá n~g familia, cung dahil sa catampalasanan co'y nabao't nálugamì sa capighatian ang isáng babae, at ang m~ga masasayang musmós ay naguíng m~ga dukháng ulila, ¿mababayaran co cayâ ang waláng hanggang Catowiran, cung aco'y cusang pabitay, ipagcatiwalâ co ang líhim sa isáng mag-iin~gat na howag máhayag, maglimós sa m~ga cura na siyáng hindî tunay na nan~gagcacailan~gan, bumilí n~g "bula de composición," ó tuman~gistan~gis sa gabí at araw? ¿At ang bao at ang m~ga ulila? Sinasabi sa akin n~g aking "conciencia"[100] na sa loob n~g cáya'y dapat acóng humalili sa táong aking pinatáy, ihandóg co ang aking boong lacás at hanggáng aco'y nabubuhay, sa icágagalíng n~g familiang itóng acó ang may gawâ n~g pagcapahamac, at gayón man, ¿sino ang macapagbibigay n~g capalít n~g pagsintá n~g amá?"--Ganyán ang pan~gan~gatuwiran n~g inyó pong amá, at ang anó mang guinagawa'y isinasangayong láguì sa mahigpit na palatuntunang itó n~g wagás na caasalán, at masasabing cailán ma'y hindî nagbigáy pighatí canino man; baligtád, pinagsisicapan niyáng pawiin, sa pamamag-itan n~g magagandang gawâ, ang m~ga tan~ging casawian

sa catuwirang, ayon sa canyá'y guinawâ raw n~g canyáng m~ga nunò. Datapuwa't ipanumbalic natin sa canyáng samaan n~g loob sa cura, ang m~ga pagcacaalit na ito'y lumúlubhà; binábangguit siyá ni pári Dámaso buhat sa púlpito, at cung dî tinutucoy siyá n~g boong liwanag ay isáng himalâ, sa pagca't sa caugalian n~g paring iyá'y mahihintay ang lahát. Nakikinikinita co nang masamá ang cahahangganan n~g bagay na itó.

Muling humintóng sandali ang matandáng Teniente.

--Naglilibot n~g panahón iyón ang isáng naguíng sundalo sa artillería, na pinaalís sa hucbó dahil sa malabis na cagaspan~gán n~g canyáng ásal at dahil sa camangman~gang labis. Sa pagca't kinacailan~gan niyáng mabuhay, at hindi pahintulot sa canyá ang magtrabajo n~g mabigát na macasisirâ n~g aming capurihan[101], nagtamó siyá, hindî co alám cung sino ang sa canyá'y nagbigáy, n~g catungculang pagca maninin~gil n~g buwís n~g m~ga carruaje, calesa at ibá pang sasacyán. Hindî tumanggáp ang abâ n~g anó mang túrò, at pagdaca'y napagkilala n~g m~ga "indio" ang bagay na itó: sa ganang canilá'y totoong cahimahimalâ, na ang isang castilâ'y hindî marunong bumasa't sumulat. Pinaglilibacan ang culang palad, na pinagbabayaran n~g cahihiyan ang násisin~gil na buwís, at nalalaman niyáng siyá ang hantun~gan n~g libác, at ang bagay na itó'y lalong nacáragdag n~g dating masamá at magaspáng niyang caugalián. Sadyang ibinibigay sa canyá ang m~ga surat n~g patumbalic; nagpapaconwarí siya namáng canyang binabasa, at bago siyá pumifirma cung sáan nakikita niyang waláng surat, na ang parang kinahig n~g manóc na canyáng m~ga letra'y siyáng larawang tunay n~g canyáng cataohan; linálan~gap niyá ang masasacláp na cairin~gang iyón, n~guni't nacacasin~gil siyá, at sa ganitóng calagayan n~g canyang loob ay hindi siyá gumagalang canino man, at sa inyóng ama'y nakipagsagutan n~g lubhang mabibigat na m~ga salitâ.

Nangyari isáng araw, na samantalang pinagpipihitpihit niyá ang isáng papel na ibinigáy sa canyá sa isáng tindahan, at ibig niyáng málagay sa tuwíd, nagpasimuláng kinawayán ang canyáng m~ga casamahan n~g isáng batang nanasoc sa escuela, magtawá at itúro siya n~g dalirì. Naririn~gig n~g táong iyón ang m~ga tawanan, at nakikita niyáng nagsásaya ang libác sa m~ga dî makikibuing mukhâ n~g nan~garoroon; naubos ang canyang pagtitiis, bigláng pumihit at pinasimulâang hinagad ang m~ga batang nan~gagtacbuhan, at sumísigaw n~g "ba", "be", "bi", "bo", "bu." Pinagdimlán n~g galit, at sa pagca't hindî siya mang-abot, sa canilá'y inihalibas ang canyáng bastón, tinamaan ang isá sa úlo at nábulagtâ; n~g magcagayo'y hinandulong ang nasusubasob at pinagtatadyacán, at alín man sa nan~gagsisipanood na nanglilibac ay hindî nagcaroon n~g tapang na mamag-itan. Sa casamaang palad ay nagdaraan doon ang inyóng amá. Napoot sa nangyari, tinacbo ang maninin~gil na castilâ, hinawacan siyá sa brazo at pinagwicaan siyá n~g mabibigát. Ang castiláng marahil ang tin~gín sa lahát ay mapulá na, ibinuhat ang camáy, n~guni't hindî siyá binigyang panahón n~g inyong amá, at tagláy iyáng lacás na nagcácanulô n~g pagca siyá'y apó n~g m~ga vascongado ... anáng ibá'y sinuntóc daw, anáng ibá namá'y nagcasiyá, na lamang sa pagtutulac sa canyá; datapowa't ang nangyari'y ang tao'y umúgà, napalayô n~g iláng hacbáng at natumbáng tumamà, ang úlo sa bató. Matiwasy na ibinan~gon ni Don Rafael ang batang may sugat at canyáng dinalá sa tribunal[102]. Sumuca n~g dugô ang naguíng artillerong iyón at hindî na natauhan, at namatáy pagcaraan n~g iláng minuto. Nangyari ang caugalian, nakialám ang justicia, piniit ang inyóng amá, at n~g magcagayo'y nan~gagsilitáw ang m~ga lihim na caaway. Umulán ang m~ga paratang, isinumbóng na siyá'y filibustero at hereje: ang maguing "hereje" ay isáng casawîang palad sa lahát n~g lugar, lalong lalo na n~g panahóng iyóng ang "alcalde"[103] sa lalawiga'y isáng taong nagpaparan~galang siyá'y mapamintacasi, na casama ang canyáng m~ga alílang nagdárasal n~g rosario sa simbahan n~g malacás na pananalitâ, marahil n~g marinig n~g lahat at n~g makipagdasal sa canya; datapuwa't ang naguíng filibustero ay lalong masamá cay sa naguíng "hereje," at

masamâ pang lalò cay sa pumatáy n~g tatlong mánin~gil n~g buwís na marunong bumasa, sumulat at marunong magtan~gítangì. Pinabayàan siyá n~g lahát, sinamsám ang canyáng m~ga papel at ang canyáng m~ga libro. Isinumbóng na siyá'y tumatanggap n~g "El Correo de Ultramar" at n~g m~ga periódicong gáling sa Madrid; isinumbóng siya, dahil sa pagpapadalá sa inyó sa Suiza alemana; dahil sa siyá'y násamsaman n~g m~ga sulat at n~g larawan n~g isáng paring binitay, at ibá pang hindî co maalaman. Kinucunan n~g maisumbóng ang lahát n~g bágay, sampô n~g paggamit n~g bárong tagalog, gayóng siyá'y nagmulâ sa dugóng castilà[104]. Cung naguing ibá sana ang inyóng amá, marahil pagdaca'y nacawalâ, sa pagcá't may isáng málicong nagsaysáy, na ang ikinamatáy n~g culang palad na manin~gil ay mulâ sa isáng "congestión"[105]; n~guni't ang canyáng cayamanan, ang canyáng pananalig sa catuwiran at ang canyáng galit sa lahát n~g hindî naaayon sa cautusán ó sa catuwiran ang sa canyáng nan~gagpahamac. Acó man, sacali't malakí ang aking casuclamán sa pagluhog sa paggawâ n~g magaling nino man, humaráp acó sa Capitán General, sa hinalinhan n~g ating Capitán General n~gayón; ipinaliwanag co sa canyáng hindî mangyayaring maguín "filibustero" ang tumatangkilik sa lahát n~g castilang dukhá ó naglalacbay rito, na pinatutuloy sa canyáng bahay at pinacacain at ang sa canyáng m~ga ugát ay tumátacbo pa ang mapagcandiling dugóng castilà; nawaláng cabuluháng isagót co ang aking úlo, at ang manumpâ acó sa aking carukhân at sa aking capuriháng militar, at walâ acó n~g nasunduan cung dî magpakita sa akin n~g masamáng pagtanggáp, pagpakitâan acó n~g lalong masamâ sa aking pagpapaalam at ang pamagatán acó n~g "chiilado"[106]!

Humintô ang matandâ n~g pananalitâ upang magpahin~gá, at n~g canyáng mahiwatigan ang hindî pag-imíc n~g canyáng casama, na pinakikinggan siyá'y hindî siyá tinítinguan, ay nagpatuloy:

--Nakialam acó sa usapín sa cahin~gian n~g inyóng amá. Dumulóg acó sa bantóg na abogadong filipino, ang binatang si A--; n~guni't tumangguí sa pagsasanggalang.--"Sa akin ay matatalo"--ang wicà sa akin.--Panggagalin~gan ang pagsasanggaláng co n~g isáng bagong sumbong na laban sa canyá at marahil ay laban sa akin. Pumaroon pô cayó cay guinoong M--, na masilacbóng manalumpáti, taga España at lubháng kinaaalang-alan~ganan. Gayón n~ga ang aking guinawâ, at ang balítang abogado ang nan~gasiwa sa "causa" na ipinagsanggalang n~g boong catalinuhan at caningnin~gán. Datapwa't marami ang m~ga caaway, at ang ilá'y m~ga líhim at hindî napagkikilala. Saganà ang m~ga sacsíng sabuát, at ang caniláng m~ga paratang, na sa ibang lugar ay mawawal~ang cabuluhán sa isáng salítang palibác ó patuyâ n~g nagsásanggalang, dito'y tumitibay at tumítigas. Cung nasusunduan n~g abogadong mawaláng cabuluhán ang caniláng m~ga bintáng, sa pagpapakilala n~g pagcacalabán~lában n~g canicanilang saysáy at n~g m~ga saysáy niláng sarili, pagdaca'y lumálabas ang m~ga ibáng sumbóng. Isinusumbóng niláng nan~gamcám siyá n~g maraming lúpà, hinin~gán siyáng magbayad n~g m~ga casiráan at m~ga caluguiháng nangyari; sinabi niláng siya'y nakikipagcaibigan sa m~ga tulisán, upang pagpitaganaan nilá ang kanyáng m~ga pananím at ang canyáng m~ga hayop. Sa cawacasa'y nagulóng totoo ang usapíng iyón, na anó pa't n~g maguín isáng taòn na'y waláng nagcacawatasáng sino man. Napilitang iwan n~g "alcade"[107] ang canyáng catungculan, hinalinhán siyá n~g ibang, ayon sa balita'y, masintahin sa catuwiran, n~guni't sa casaliwâang palad, ito'y iláng buwán lamang nanatili roon, at ang napahalili sa canyá'y napacalabis naman ang pagca maibiguín sa mabuting cabayo.

Ang m~ga pagtitiis n~g hirap, ang m~ga samâ n~g loob, ang m~ga pagdarálitâ sa bilangguan, ó ang canyáng pagpipighatî n~g canyáng mapanood ang gayóng caraming gumaganti n~g catampalasanan sa guinawâ niyá sa caniláng m~ga cagalin~gan, ang siyáng sumirá sa catibayan n~g canyáng catawang bacal, at dinapúan siyá, niyáng sakít na ang libin~gan lamang ang nacagagamot. At n~g matatapos na ang lahát, n~g malapit n~g

tamuhín niyá, ang cahatuláng siyá'y waláng casalanan, at hindi catotohanang siyá'y caaway n~g Bayang España, at di siyá, ang may sala n~g pagcamatáy n~g máninin~gil, namatáy sa bilangguang walá sino man sa canyáng tabí. Dumatíng acó upang mapanood ang pagcalagót n~g canyáng hinin~gá.

Tumiguil n~g pananalitâ ang matandâ; hindi nagsalitâ si Ibarra n~g anó man. Samantala'y dumatíng silá sa pintúan n~g cuartel. Humintô ang militar, iniabót sa canyá ang camáy at nagsabi:

--Binatà, ipagtanóng ninyó cay Capitang Tiago ang m~ga paliwanag. N~gayó'y imagandang gabí pô! Kinacailan~gan cong tingnán cung may nangyayaring anó man.

Waláng imìc na hinigpît na mairog ni Ibarra ang payat na camáy n~g Teniente, at hindi cumikibo'y sinundán n~g canyáng m~ga matá itó, hanggáng sa dî na mátanaw.

Marahang bumalíc at nacakita siyá n~g isáng nagdaraang carruaje; kinawayán niya ang cocherero:

--¡Sa Fonda ni Lala!--ang sinabing bahagyâ na mawatasan.

--Marahil nanggaling itó sa calabozo--ang inisip n~g cocherero sa canyáng sarili, sacá hinaplit n~g látigo ang canyáng m~ga cabayo.

TALABABA:

[99] Ang balbás na sumisibol sa babà, na pinapag aanyong pera--Ang pera ay ang caraniwang tawaguing "peras." "Pera" pagcâ íisa; "peras" pagcâ dalawá ó marami, ito'y cung sa wíchang castilàs sa pagcá't sa wíca natin ay hindi nagbabago ang tawag cung íisa ó marami man. Ipinaliliwanag co itó sa pagcá't marami sa m~ga tagalog na sa dî caalaman ay tinatawag na "pera" ó "pira" ang isáng céntimo, sa pagtulad sa m~ga castilàng tinatawag na "perra chica" ang caniláng cuartang ang halaga'y isáng céntimo natin ó "perra grande" pagcâ halagang dalawang céntimo. Asong babae ang cahulugan n~g sabing "perra," at ganito ang itinawag n~g castilà sa canilang cuarta, dahil doo'y may napapanood na isáng leóng ang camukha'y aso.--P.H.P.

[100] Catutubong hiyas n~g espíritu n~g tao na siyang tagaacay sa paggawâ niyá n~g anó man. Pagcakilalang tunay n~g casamaang dapat nating pan~gilagan at n~g cagalin~gang dapat nating gawín--P.H.P.

[101] Nang panahóng nacapangyayari ang Gobierno n~g España sa Filipinas, hindi ipinahihintulot na ang m~ga castilang lalaki't babae'y gumawâ n~g anó mang may cabígatán, gaya bagá n~g mag-araro, mag-asaról, mag-pahila n~g carretón, magpas-an, ang lalaki, at ang babae namá'y hindi namimilí n~g pagcain sa m~ga pamilihan, hindi naglulutò, hindi naglalácad n~g maláyò; inaacala n~g m~ga castilang isáng casiraan n~g caniláng puri cung mapanood n~g m~ga filipinong sila'y gumagawa n~g mabigat, at nakikigaya namán sa canilá ang m~ga lahing castilà. Naguíng casabihán tulóy sa catagalugan, dahil sa bagay na itó ang "para ca namáng castila", "para ca namáng señora," sa m~ga lalaki't babaeng tagalog na aayaw magtrabajo n~g mabigát.--P.H.P.

[102] N~g panahóng sinasabi ni "Rizal" na nangyari ang sinasaysay sa librong itó, ang tawag sa bahay-bayan (Casa municipal) ay tribunal at ang tawag sa Presidente Municipal ay Gobernadorcillo (maliit na Gobernador) panglibác na pan~galan. Ang Gobernadorcillo'y tagapamahalà n~g bayan, hucóm sa m~ga mumunting bagay na usapín, tagausig sa masasamáng tao, taga panin~gíl as m~ga cabeza de barangay, nacaaalam n~g

correo at ibá pa.--P.H.P.

[103] Waláng anó mang calabisán. Lubhà n~gang catotohanan ang sinasabing itó ni Rizal na sucat na ang alalahanín cung bakit hinatulang mapresidio ang iláng maririlag na guinoong filipino, n~g 1872 dahil sa sinapantahang sila'y m~ga cainalám sa m~ga nangyari sa arsenal n~g Tan~guay n~g taóng iyón. Ang isá sa lalong m~ga calaguímlaguím na sumbóng na guinawâ laban cay Don Antonio Maria Regidor ay ang pagcacuha sa isáng "aparador" n~g canyáng bahay, na "punong-punô n~g alaboc," n~g dalawampong "ejemplar" n~g librong La Cuestión Colonial na sinulat ni Labra. Basahin ang folletong "Carain~gang ipinadalá sa mahál na Hari ni Don Antonio María Regidor, na sinulat ni Don Manuel Silvela: Madrid 1872. Pinagdusahan sa Marianas ni Don Antonio María Regidor ang gayong cakilakilabot na "casalanan."

Ang isá pang nagdusa sa presidio dahil sa m~ga gayón ding casalanan ay si Don Máximo Paterno, na ipinagsanggalang n~g hindî malilimot na si Don Germán Gamazo sa ganitóng pananalitâ: "Gayon ma'y hindî piniit ó pinag-usig sa haráp n~g m~ga tribunal si Don Máximo Paterno, sa m~ga sandaling malapit na una ó hulí sa panghihimagsíc (sa Tan~guay). Panatag at umaasa sa canyáng sariling pagcawalang malay-sala, nan~gasiwang hayág, sa canyáng m~ga hanap buhay, mulâ n~g ica 21 n~g Enero, nangyari ang panghihimagsic, hangang sa ica 20 n~g Febrero na siya'y dinakíp sa canyáng bahay at inihatid sa cutà n~g Santiago. Pinag-usig siya sa harap n~g m~ga Tribunal na hindî nacapágligtas sa canyá ang canyáng ganitóng pag-asa at capayapaan n~g loob, na nagpapakilalang maliwanag na hindi siya sinasalaguimsiman n~g cahi't muntíng panimdín, palibhasa'y talastás, niyang siya'y walang sala; at ang lalong cahapishapis ay siya'y hinatulang magdusa. Ang siya'y nasamsamán n~g isáng bilang n~g "El Eco Filipino" (pamahayagang nagsásanggaláng sa Madrid n~g m~ga catuwiran n~g m~ga páring clérigo); ang siya'y umambág n~g caunting salapî sa pagtatatag n~g (pamahayagang) "El Correo de Ultramar" ... ang siyáng m~ga tan~ging cadahilanan mandín n~g hatol na siya'y magdusa." (Basahin ang folleto: "Carain~gang ipinadalá sa Consejo Supremo de la Guerra ni Don Máximo Paterno na sinulat ni Don Germán Gamazo:" Madrid, 1873.)

Sa "El Correo de Ultramar" ay nan~gagsisulat ang m~ga pantás at macabayang castilang sina D. Ramón Mesonero Romanos, D. Mariano Urrabieta, D. Juan Miguel de Arrambide, D. José González de Tejada, Pedro Antonio de Alarcón, D. José Selgas, Baldomero Mendez, D. V. Guimera, D. José Ferrer de Coute, D. J. M. Bello, D. Luis Mariano de Larra at iba. ¿Naglalathalà bagá, ang "El Correo de Ultramar" n~g ano mang laban sa m~ga castilá? Ito'y catulad cung tanun~gíng: ¿sumulat бага si Rizal, si Marcelo Hilario del Pilar, si Mabíni, si López Jaena n~g ano mang laban sa catagalugan? Gayón ma'y pinag-uusig n~g m~ga fraile bawa't bumabasa n~g "El Correo Ultramar" dahil sa ang pamahayagang iyo'y hindi catoto n~g cadilimán n~g isip na dito'y pinipilit laganap n~g m~ga "cahalili n~g Dios."

Ang isá pang napapresidio ay ang sacerdoteng si Don Agustín Mendoza, na naramay rin sa nangyari sa Tan~guay. ¿M~ga cadahilanan? Dingguín ninyó ang canyáng abogadong si Don Rafael Maria de Labra: "ang lahat n~g m~ga sumbong n~g Fiscal laban sa nagsasaysay n~gayón ay maioowi sa dalawá lamang: ang una'y ang paglalaganap n~g isáng lihim na pamahayagang ang pamagát ay "El Globo," na sino may waláng nacapagharáp n~g cahi't isá man lamang na "ejemplar," at ang icalawa'y ang pagpapanucálà n~g m~ga lihim na pagpupulong, bagay na waláng nagbabalitâng policía ó sino mang táo n~g cahi't bahagya man lamang. Basahin ang folleto: "Carain~gang ipinadalá sa Poder Ejecutivo ni D. Agustin Mendoza", na sinulat ni Don Rafael María de Labra: Madrid, 1878.

Sa isáng salita: "antiespañol" (laban sa castilà) "filibustero" at iba

pa ang lahat n~g filipinong sa canyang lupain ay may taglay n~g m~ga caisipang nauucol sa m~ga calayaan; n~guni't lalonglalo na cung ang m~ga caisipang iya'y sumasacanyang bahay sa pamamag-itan n~g m~ga libro o n~g m~ga pahayagan, cailan ma't dumating ang isang capanahunan, dapat samantalahin ang capanahunang ito upang mapapresidio ang gayong filipino.

Ang ibang nan~gatitic sa itaas ay sinipi co sa "Vida y Escritosa n~g Dr. Rizal," sinulat ni G. Wenceslao E. Retana. Salamat sa casipagan at catalinuhan n~g guinoong ito'y maraming catotohanang hindi kilala ang n~gayo'y lumilitaw at numiningning.--P.H.P.

[104] Ang pagtiguil o pagcapasala n~g anomang bagay na m~ga "humor" sa alin mang bahagui n~g catawan.

[105] Sirâ ang isip.

[106] N~g panahong iyo'y naititipon sa alcalde ang m~ga catungculang pagca hucóm, gobernador civil administrador n~g Hacienda, Subdelegado n~g Fondos Locales, administrador n~g Correos at iba pa.--P.H.P.

[107] Ang dalawang salaming na sa m~ga tila bumbong na tansô o bacal, na cung doon sumilip ang sino man ay nacacakita n~g m~ga na sa malayo.--P.H.P.

=V.=

=ISANG BITUIN SA GABING MADILIM=

Nanhic si Ibarra sa canyang cuarto, na nasadacong ilog, nagpatihulog sa isang sillón, at canyang pinagmasdan ang boong abot n~g tin~gin, na malaki ang natatanaw, salamat sa nacabucás na bintana.

Totoong maliwanag, sa caramihan n~g ilaw, ang catapat na bahay sa cabilang ibayo, at dumaring hanggang sa canyang "cuarto" ang m~ga masasayang tinig n~g m~ga instrumentong may cuerdas ang caramihan.--Cung hindi totoong gulô ang canyang isip, at cung siya sana'y maibiguing macaalam n~g m~ga guinagawa n~g capowa tao'y marahil ninais niyang mapanood, sa pamamag-itan n~g isang gemelos[108], ang nangyayari sa kinalalagyan n~g gayong caliwanagan; marahil canyang hinan~gaan ang isa, riyán sa m~ga cahimáhimalang napapanood, isa riyán sa m~ga talinghagang napakikita, na maminsanminsang natitingnan sa m~ga malalakíng teatro sa Europa, na sa marahan at caayaayang tinig n~g orquesta ay nakikitang sumisilang sa guitna n~g isang ulán n~g ilaw, n~g isang bumúbugsong agos n~g m~ga diamante at quintô, sa isang carikitdikitang m~ga pamuti, nababalot n~g lubhang manipis at nan~gan~ganinag na gasa ang isang diosa, ang isang "silfide"[109] na lumalacad na halos hindi sumasayad ang paa sa tinatapacan, naliliguid at inagaapayanan n~g maningning na sinag: sa canyang pagdating ay cusang sumisilang ang m~ga bulaclac, nagbibigay galac, ang m~ga sayaw, nan~gapupucaw ang matimyás na tugtugan, at ang m~ga pulutong n~g m~ga diablo, m~ga ninfa[110], m~ga sátiro[111], m~ga génio[112], m~ga zagala[113], m~ga ángel m~ga pastor ay sumasayaw, guinagalaw ang m~ga pandereta, nan~gagpapaliguidliguid at inihahandog n~g bawa't isa sa paanan n~g diosa ang canicanilang alay. Napanood sana ni Ibarra ang cagandagandahang dalagang timbang at matowid ang pan~gan~gatawán, taglay ang mainam na pananamit n~g m~ga anac na babae n~g Filipinas, na nangguiguitna sa nacaliliguid na sarisaring tao na masasayang cumikilos at nan~gagcucumpasan. Diyá'y may m~ga insic, m~ga castila, m~ga filipino m~ga militar, m~ga cura, m~ga matatandang

babae, m~ga dalaga, m~ga bagongtao, at ibá pa. Na sa tabí n~g diosang iyón si pári Dámaso, at si pári Dámaso'y n~gumín~giting catulad n~g isáng nasacaluwalhatñan; si Fr. Sibyla ay nakikipagsalitaan sa canyá, at iniaayos ni Doña Victorina sa canyáng pagcagandagandang buhóc ang isáng tuhog na m~ga perla at m~ga brillante, na cumíkislap n~g sarisaring kináng n~g culay n~g bahaghári. Siyá'y maputî, nápacaputî marahil, ang m~ga matáng halos laguing sa ibabâ ang tin~gín ay pawang nan~gagpapakilala n~g isáng cálolowang cálinislinisan, at pagcâ siyá'y n~gumín~gitî at nátatanyag ang canyáng mapuputî at malilit na m~ga n~gípin, masasabing ang isáng rosa'y bulaclác lamang n~g cahoy, at ang garing ay pan~gil n~g gadya[114] lamang. Sa pag~itan n~g nan~gan~ganinag na damít na piña at sa paliguid n~g canyáng maputî at linalic na líig ay "nan~gagkikisapan," gaya n~g sabi n~g m~ga tagalog, ang masasayang m~ga matá, n~g isáng collar na m~ga brillante. Isáng lalaki lamang ang tila mandin hindî dumaramdam n~g canyáng maningning na akit: itó'y isáng batà pang franciscano, payát, nanínilaw, putlân, na tinátanaw na dî cumikilos ang dalaga, buhat sa maláyò, cawán~gis n~g isáng estatua[115], na halos hindî humihin~gá.

Datapuwa't hindî nakikita ni Ibarra ang lahat n~gitó: napapagmasdan n~g canyáng m~ga matá ang ibáng bagay. Nacúculong ang isáng munting luang n~g apat na hubád at maruruming pader; sa isá sa m~ga pader, sa dácong itáas ay may isáng "reja"; sa ibabaw n~g maramí at casuclamsuclam na yapacán ay may isáng baníg, at sa ibabaw n~g baníg ay isáng matandáng lalaking naghíhin~galô; ang matandáng lalaking nahihirapan n~g paghin~gá ay inililín~gap sa magcabicabilâ ang m~ga mata at umiiyac na ipinan~gun~gusap ang isáng pan~galan; nag~íisa ang matandáng lalaki; manacanacang náririn~gig ang calansíng n~g isáng tanicalâ ó isáng buntóng~hinin~gáng naglalampasan sa m~ga pader ... at pagcatapos, doon sa maláyò'y may isáng masayang piguín, hálos ay isáng mahalay na pagcacatowâ; isáng binata'y nagtátawa, ibinubuhos ang álac sa m~ga bulaclác, sa guitná n~g m~ga pagpupuri at sa m~ga tan~ging tawanan n~g m~ga ibá. At jang matandáng lalaki'y catulad n~g pagmumukhâ n~ga canyáng amá! jang binata'y camukhâ niyá at canyáng pan~galan ang pan~galang ipinan~gun~gusap na casabáy ang tan~gis!

Itó ang nakikita n~g culang palad sa canyáng harapan.

Nan~gamatáy ang m~ga ílaw n~g catapát na báhay, humintô ang música at ang cain~gayan, n~guni't náririnig pa ni Ibarra ang cahapishapis na sigáw n~g canyáng amá, na hinahanap ang canyáng anác sa canyáng catapusáng horas.

Inihip n~g catahimicán ang canyáng hungcag na hinin~ga sa Maynilà, at wari mandí'y natutulog ang lahat sa m~ga bísig n~g walâ; náririn~gig na nakikipaghalínhinan ang talaoc n~g manóc sa m~ga relój n~g m~ga campanario at sa mapanglâw na sigáw na "alerta" n~g nayáyamot na sundalong bantáy; nagpapasimulâ n~g pagsun~gaw ang capirasong bowán; wari n~ga'y nan~gagpapahin~galáy na ang lahat; si Ibarra man ay natutulog na ri't marahil ay napagál sa canyáng malulungcot na m~ga caisipán ó sa paglalacbáy.

N~guni't hindî tumutulog, nagpúpuyat, ang batang franciscanong hindî pa nalalaong nakita nating hindî cumikilos at hindî umíimic. Napapatong ang síco sa palababahan n~g durun~gawan n~g canyáng "celda" at saló n~g pálad n~g camáy ang putlâ't payát na mukhâ, canyáng pinanonood sa maláyò ang isáng bituing numíningning sa madilím na lan~git. Namutlâ at nawalâ ang bituwin, nawalâ rin ang m~ga bahagyáng sínag nang nagpápatay na bowán; n~guni't hindî cumilos ang fraile sa canyáng kinálalagyan: niyao'y minamásdan niyá, ang malayong abót n~g tin~ging napapawî sa ulap n~g umaga sa dacong Bagumbayan, sa dacong dagat na nágugulaylay pa.

TALABABA:

[108] Espiritung nananahan sa alang alang.

[109] Alín man sa m~ga diosang nananahán sa tubig, sa m~ga gubat at sa iba pa.

[110] Isáng semidios ó pan~galawang dios na ang calahati'y tao't calahati'y cambíng.

[111] Dios na lumilikha n~g lahat n~g bagay, anáng m~ga gentil.

[112] Ang dalagang bukid.

[113] Elefante. Hindî malayong n~g caunaunaha'y nagcaroon n~g elefante dito sa Filipinas, caya sa wicà natin ay may sadyáng tawag, gadya; samantalang napagkikilalang dito'y talagáng dating waláng cabayo, cayâ sa wicà natin ay waláng sariling pan~galan ang hayop na itó na di gaya n~g áso, baboy, manóc at iba pa.

[114] Isáng larawang cahoy, bató, tansô ó kacal.

[115] Guintô pa panahóng iyón ang salapi sa Filipinas.

=VI.=

=CAPITANG TIAGO=

Sundin namán ang loob mo dito sa lupa!

Samantalang natutulog ó nag-aagahan ang ating m~ga guinoo'y si Capitang Tiago ang ating pag-usapan. Cailán ma'y hindî tayo naguíng panauhín niyá, walâ n~ga tayong catuwiran ó catungculang siyá'y pawaláng halagá at huwág siyáng pansinín, cahi't sa mahalagáng capanahunan.

Palibhasa'y pandác, maliwanag ang culay, bilóg ang catawán, at ang mukhâ, salamat sa saganang tabâ, na alinsunod sa m~ga nalúlugod sa canyá'y galing daw sa lan~git, at anáng m~ga caaway niyá'y galing daw sa m~ga dukhâ, siyá'y mukháng bátà cay sa tunay niyáng gulang: sino ma'y maniniwalang tatatlompo't limang taón lamang siyá. Táong banál ang laguing anyô n~g canyáng pagmumukhâ n~g panahóng nangyayari ang sinasaysay namin. Ang báo n~g canyáng úlong bilóg, maliit at nalalaganapan n~g buhóc na casing itím n~g luyong, mahabà sa dacong harapán at totoong maiclî sa licuran; hindî nagbabago cailán man n~g anyô ang canyáng m~ga matang maliliit man ay dî singkít na gaya n~g sa insíc, mahayap na hindî sapát ang canyáng ilóng, at cung hindî sana puman~git ang canyáng bibíg, dahil sa napacalabís na pagmamascada niyá at pagn~gàn~gà, na sinisimpan ang sapá sa isáng pishn~gí, na siyáng nacasisirâ n~g pagcacatimbang n~g tabas n~g mukhâ, masasabi naming totoong magalíng ang canyáng paniniwalâ at pagpapasampalatayáng siyá'y magandáng lalaki. Gayón mang napapacalabis ang canyáng pananabaco't pagn~gàn~gà ay nananatiling mapuputî ang canyáng m~ga sariling n~gipin, at ang dalawang ipinahíram sa canyá n~g dentista, sa halagáng tiglalabing dalawang piso ang bawa't isá.

Ipinalalagay na siyá'y isá sa m~ga lalong m~ga mayayamang "propietario"[116] sa Binundóc, at isá sa lalong m~ga pan~gulong "hacendero"[117], dahil sa canyáng m~ga lúpâ sa Capampan~gan at sa

Laguna n~g Bay, lalonglalo na sa bayan n~g San Diego, na doo'y itinataas taón taón ang buwis n~g lúpà. Ang San Diego ang lalong naiibigan niyáng báyan, dahil sa caligaligayang m~ga páliguan doon, sa balitang sabun~gán, ó sa m~ga hindi niyá nalilimot na canyáng naaalaala: doo'y nátitira siyá n~g dalawáng buwán sa bawa't isáng taón, ang cadalian.

Maraming m~ga báhay si Capitang Tiago sa Santo Cristo, sa daang Anloague at sa Rosario. Siyá't isáng insíc ang may hawác n~g "contrata" n~g opio at hindi n~ga cailan~gang sabíhing silá'y nan~gagtutubò n~g lubháng malakí. Siyá ang nagpapacain sa m~ga bilanggò sa Bilibid at nagpapádala n~g damò sa maraming m~ga pan~gulong báhay sa Maynilà; dapat unawâing sa pamamag-itan n~g "contrata." Casundò niyá ang lahat n~g m~ga pinunò, matalinò, magalíng makibagay at may pagcapan~gahás, pagcâ nauucol sa pagsasamantalá n~g m~ga pagcâ iláng n~g ibá; siyá ang tan~ging pinan~gan~ganibang capan~gagáw n~g isáng nagn~gan~galang Perez, tungcól sa m~ga "arriendo" at m~ga "subasta" n~g m~ga sagutin ó pan~gan~gatungculang sa towi na'y ipinagcacatiwálâ n~g Gobierno n~g Filipinas sa m~ga camáy n~g m~ga "particular"[118]. Cayâ n~ga't n~g panahóng nangyayari ang m~ga bagay na itó, si Capitang Tiago'y isáng taong sumasaligaya; ang ligaya bagáng macacamtan sa m~ga lupaíng iyón n~g isáng táong maliit ang báo n~g úlo: siyá'y mayaman, casundò n~g Dios, n~g Gobierno at n~g m~ga tao.

Na siyá'y casundò n~g Dios, itó'y isáng bagay na hindi mapag-aalinlan~ganan: halos masasabing marapat sampalatayanan: waláng cadahilanan upang mácagalit n~g mabaít na Dios, pagcâ magalíng ang calagayan sa lúpà, pagcâ sa Dios ay hindi nakikipag-abot-usap cailán man, at cailán ma'y hindi nagpapautang sa Dios n~g salapî. Cailán ma'y hindi nakipag-usap sa Dios, sa pamamag-itan n~g m~ga pananalan~gin, cahi't siyá'y na sa lalong malalakíng m~ga pagcaguipít; siyá'y mayaman at ang canyáng salapî ang sa canyá'y humahalili sa pananalan~gin. Sa m~ga misa at sa m~ga "rogativa'y" lumaláng ang Dios n~g m~ga macapangyarihan at m~ga palalong m~ga sacerdote. Lumaláng ang Dios, sa canyáng waláng hanggáng cabaitan, n~g m~ga dukhá, sa iguiguinhawa n~g m~ga mayayaman, m~ga dukháng sa halagáng piso'y macapagdarasal n~g cahi't labing anim na m~ga misterio at macababasa n~g lahat n~g m~ga santong libro, hanggáng sa "Biblia hebráica" cung daragdagan ang bayad. Cung dahil sa isáng malakíng caguipita'y manacánacáng kinacailan~gan ang m~ga saclolo n~g calan~gitan at waláng makita agád cahi't isáng candilang pulá n~g insíc, cung magcagayo'y nakikiusap na siyá sa m~ga santo at sa m~ga santang canyáng pintacasi, at ipinan~gan~gacò sa canilá ang maraming bagay upang silá'y mapilitan at lubós mapapaniwalaang tunay na magalíng ang canyáng m~ga han~gád. Datapuwa't ang totoong lálò niyáng pinan~gan~gacuan at guináganapan n~g m~ga pan~gacò ay ang Virgen sa Antipolung Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje; sapagcá't sa iláng may caliliitang m~ga santo'y hindi n~ga lubháng gumáganap at hindi rin totoong nag-uugaling mahál ang táong iyón; ang cadalasa'y pagcâ kinamtán na niyá ang pinipita'y hindi na muling nágugunítâ ang m~ga santong iyón; tunay n~ga't hindi na namán silá muling liniligalig niyá, at cung sacali't napapanaho'y talastás ni Capitáng Tiagong sa calendario'y maraming m~ga santong waláng guinágawâ sa lan~git marahil. Bucód sa roo'y sinasapantáhâ niyáng malakí ang capangyariha't lacás n~g Virgen de Antipolo cay sa m~ga ibáng Virgeng may dalá mang bastóng pilac, ó m~ga Niño Jesús na hubó't hubád ó may pananamít, ó m~ga escapulario, m~ga cuintás ó pamigkís na cuero ("correa"): marahil ang pinagmumulaàn nitó'y ang pagcâ hindi mápalabirò ang Guinoong Babaeng iyón, mapagmahal sa canyáng pan~galan, caaway n~g "fotografía"[119], ayon sa sacristán mayor sa Antipolo, at sacâ, pagca siya'y nagagalit daw ay nan~gín~gitim na cawan~gis n~g luyong, at nanggagaling namán sa ang ibáng m~ga Virgen ay may calambután ang púsò at mapagpaumanhin: talastás n~g may m~ga táong iniibig pa ang isáng haring "absoluto"[120] cay sa isáng haring "constitucional"[121], cung hindi náriyan si Luis Catorce[122] at si Luis Diez y Seis[123], si Felipe Segundo[124] at si Amadeo Primero[125].

Sa cadahilanan ding itó marahil cayâ may nakikitang m~ga insíc na di binyagan at sampóng m~ga castilang lumalacad n~g paluhód sa balitang sambahan; at ang hindî lamang napag-uusísà pa'y ang cung bakít nan~gagtatanan ang m~ga curang dalá ang salapî n~g casindácsindác na Larawan, napasa sa América at pagdatíng doo'y napacácasal.

Ang pintuang iyán n~g salas, na natátacpan n~g isáng tabing na sutlâ ay siyáng daang patun~gó sa isáng maliit na capilla ó pánalan~ginang dî dapat mawalâ sa alin mang báhay n~g filipino: naririyang ang m~ga "dios lar"[126] ni capitan Tiago, at sinasabi naming m~ga "dios lar," sa pagca't lalong minamágaling n~g guinoong ito ang "politeismo"[127] cay sa "monoteismo"[128] na cailan ma'y hindî niyá naabót n~g pag-iisip. Doo'y may napapanood na m~ga larawan n~g "Sacra Familia"[129] na pawang garing mulâ, sa ulo hangang dibdib, at gayon din ang m~ga dacong dulo n~g m~ga camáy at paa, cristal ang m~ga matá, mahahabà ang m~ga pilíc matá at culót at culay guintô ang m~ga buhóc, magagandang yári n~g escultura sa Santa Cruz. M~ga cuadrang pintado n~g óleo n~g m~ga artistang taga Pácò at taga Ermita, na ang naroroo'y ang m~ga pagpapasakit sa m~ga santo, ang m~ga himalâ n~g Vírgen at iba pa; si Santa Lucíang nacatitig sa lan~git, at hawác ang isáng pinggáng kinalalagyan n~g dalawá pang matáng may m~ga pilíc-matá at may m~ga kilay, na catulad n~g napapanood na nacapintá sa "triángulo" n~g Trinidad ó sa m~ga "sarcófago egipcio"[130]; si San Pascual Baylon, San Antonio de Padua, na may hábitong guingón at pinagmámasdang tumatan~gis ang isáng Niño Jesús, na may damit Capitan General, may tricornio[131], may sable at may m~ga botang tulad sa sayáw n~g m~ga musmós na batà sa Madrid: sa ganáng cay Capitan Tiago, ang cahulugan n~g gayóng anyó'y cahit'idagdág n~g Dios sa canyáng capangyarihan ang capangyarihan n~g isáng Capitang General sa Filipinas, ay paglalaruan din siyá n~g m~ga franciscano, na catulad n~g paglalarò sa isáng "muñeca" ó larauang taotauhan. Napapanood din doon ang isáng San Antonio Abad, na may isáng baboy sa tabí, at ang ísip n~g carapatdapat na Capitan, ang baboy na iyó'y macapaghihimalâng gaya rin ni San Antonio, at sa ganitóng cadahilana'y hindî siyá, nan~gan~gahás tumawag sa hayop na iyón n~g "baboy" cung dî "alágà n~g santo señor San Antonio;" isáng San Francisco de Asís na may pitóng pacpác at may hábitong culay café, na nacapatong sa ibabaw n~g isáng San Vicente, na walâ cung dî dádalawang pacpac, n~guni't may dalá namáng isáng cornetín; isáng San Pedro Mártir na biyác ang ulo, at tan~gan n~g isáng dî binyagang nacaluhod ang isáng talibóng n~g tulisán, na na sa tabi n~g isáng San Pedro na pinuputol ang tain~ga n~g isáng moro, na marahil ay si Malco, na nan~gan~gatlabi at napapahindíc sa sakít, samantalang tumatalaoc at namamayagpag ang sasabun~ging nacatuntong sa isáng haliguing "dórico"[132], at sa bagay na ito'y inaacalà ni Capitang Tiago, na nacararating sa paguiguíng santo ang tumagâ at gayon din ang mátagà. ¿Sino ang macabibilang sa hucbóng iyón n~g m~ga larawan at macapagsasaysay n~g m~ga canicanyáng tún~go't m~ga cagalin~gang doo'y natitipon?! Hindî n~ga magcacasiyang masabi sa isáng capítulo lamang! Gayón ma'y sasabihin din namin ang isáng magandang San Miguel, na cahoy na dinorado at pinintahán, halos isáng metro ang táas: nan~gan~gatábì ang arcángel, nanglilisic ang m~ga mata, cunót ang noo at culay rosa ang m~ga pispis; nacasuot sa caliwáng camay ang isáng calasag griego, at iniyayambâ n~g canan ang isang kris joloano, at handang sumugat sa namimintacasi ó sa lumapit sa canyá, ayon sa nahihiwatigan sa canyáng acmâ at pagtin~ging hindî ang tun~go'y sa demoniong may buntót at may m~ga sun~gay na ikinacagat ang canyáng m~ga pan~gil sa bintíng dalaga n~g arcángel. Hindî lumalapit sa canyá cailán man si Capitang Tiago, sa tacot na bacâ maghimalâ. ¿Mamacailán bagáng gumaláw na parang buháy ang hindî lamang iisáng larawan, cahit'anóng pagcapan~gitpan~git ang pagcacágawang gaya n~g m~ga nanggagaling sa m~ga carpintería sa Paete, at n~g man~gahiyâ at magcamit caparusahán ang m~ga macasalanang hindî nananampalataya? Casabiháng may isáng Cristo raw sa España, na nang siyá'y tawaguing sacsí n~g m~ga nan~gacò sa pagsinta, siyá'y sumang-ayo't nagpatotoo, sa pamamag-itan n~g minsang pagtan~gô

n~g úlo sa haráp n~g hucóm; may isáng Cristo namáng tinanggál sa pagcapácò ang canang camáy upang yacapin si Santa Lutgarda; at ¿anó? hindi ba nababasa ni Capitang Tiago sa isáng maliit na librong hindi pa nalalalaong inilalathalà, tungcol sa isáng pagsesermong guinawâ sa pamamag-itan n~g tinan~gòtan~gò at kinumpáscumpás n~g isáng larawan ni Santo Domingo sa Soriano? Waláng sinabing anó man lamang salitâ ang santo; n~guni't naacalà ó inacalà n~g sumulat n~g librito, na ang sinabi ni Santo Domingo sa canyáng m~ga tinan~gòtan~gò at kinumpáscumpás ay ipinagbibigay alâm ang pagcatapos n~g santinacpán[133] ¿Hindi ba sinasabi namáng malaki ang pamamagâ n~g isáng pishn~gi cay sa cabilâ n~g Virgen de Luta n~g bayan n~g Lipá at capol n~g putic ang m~ga laylayan n~g canyáng pananamít? ¿Hindi bâ itó'y lubós na pagpapatotoong ang m~ga mahál na larawa'y nagpapasial din namá't hindi man lamang itinataas ang caniláng pananamít, at sinásactan din namán silá n~g bagang, na cung magcabihiya'y tayo ang dahil? ¿Hindi bâ namasdán n~g canyáng sariling matang maliliit ang lahát n~g m~ga Cristo sa sermón n~g "Siete Palabra"[134] na gumágalaw ang úlo at tumatan~gong macaitlò, na siyáng nacaakit sa pagtan~gis at sa m~ga pagsigaw n~g lahát n~g m~ga babae at n~g m~ga calolowang mahabaguing talagáng m~ga taga lan~git? ¿Anó pa? Napanood din namán naming ipinakikita n~g pári sa m~ga nakíkinig n~g sermón sa canyá sa oras n~g pagpapanaog sa Cruz cay Cristo ang isáng panyóng punô n~g dugô, at camí sana'y tatan~gis na sa malaking pagcaáwà, cung di lamang sinabi sa amin n~g sacristan, sa casaliwang palad n~g aming calolowa, na iyón daw ay birò lamang: ang dugóng iyon-anya-ay sa inahíng manóc, na pagdaca'y inihaw at kinain, бага ma't Viernes Santo ... at ang sacristan ay matabâ. Si Capitang Tiago n~ga, palibhasa'y taong matalinò at banál, ay nag-iin~gat na huwag lumapit sa Krís ni San Miguel.--jLumayô tayo sa m~ga pan~ganib!--ang sinasabi niyá sa canyáng sarili--nalalaman co n~g isáng arcángel; jn~guni't hindi, walâ acong tiwalà! jwalâ acong tiwalà!

Hindi dumaráan ang isáng taóng hindi siyá nakikidaló sa pagpasa Antipolong malaki ang nagugugol, na ang dalá'y isáng orquesta: cung nároroon na'y pinagcacagulan niyá ang dalawá sa lubháng maraming m~ga misa de graciang guinágawâ sa boong tatlong siyám, at sa m~ga ibáng araw na hindi guinágawâ ang pagsisiyám, at naliligò pagcatapos sa bantóg na "batis" ó bucál, na ayon sa pinasasampalatayana'y naligò roon ang mahál na larawan. Nakikita pa n~g m~ga mapamintacasing táo ang m~ga bacás n~g m~ga páa at ang hilahis n~g buhóc n~g Vírgen de la Paz sa matigás na bató, n~g pigaín niyá ang m~ga buhóc na iyón, anó pa't waláng pinagibhan sa alín mang babaeng gumagamit n~g lan~gis n~g niyóg, at para manding patalím ang canyáng m~ga buhóc, ó cung dili cayá'y diamante at waláng pinag-ibhán sa may sanlibong tonelada ang bigát. Ibig sana naming ihaplít n~g cagulatgulat na larawan ang canyáng mahál na buhóc sa m~ga matá n~g m~ga táong mapamintacasing itó, at canyáng tuntun~gan ang caniláng dilà ó úlo.--Doón sa tabí rin n~g bucál na iyón ay dapat cumain si Capitang Tiago n~g inihaw na lechón, dalág na sinigáng sa m~ga dahon n~g alibangbang, at ibá pang m~ga lutong humiguít cumulang ang saráp. Mahiguíthiguít sa apat na raang piso ang nagugugol sa canyá sa dalawáng misang iyón, datapuwa't maipalálagay na múra, cung pag-iisip-isipin ang capuriháng tinatámo n~g Iná n~g Dios sa m~ga ruedang apóy, sa m~ga cohete, sa m~ga "berso," at cung babalacbalakin ang pakinabang na kinákamtan sa bóong isáng taón dahil sa m~ga misang itó.

N~guni't hindi lamang sa Antipolo guinagawâ niyá ang canyáng main~gay na pamimintacasi. Sa Binundóc, sa Capampan~gan at sa bayan n~g San Diego: pagcâ magsasabong n~g manóc na may malalaking pustahan, nagpápadala siyá sa cura n~g m~ga salaping quintóng úcol sa m~ga misang sa canyá'y magpapálâ, at tulad sa m~ga romanong nan~gagtátanong muna sa caniláng m~ga "augur"[135] bago makipaghamoc, na pinacacaing magalíng ang caniláng m~ga sisiw na iguinagalang; pinagtatanun~gan din ni Capitang Tiago ang canyáng sariling m~ga "augur"; n~guni't tagláy ang m~ga pagbabagong hatol n~g m~ga panahón at n~g m~ga bagong catotohanan.

Pinagmámasdan niyá ang nin~gas n~g m~ga candílà, ang úsoc n~g incienso, ang voces n~g sacerdote at ibá pa, at sa lahát n~g bagay pinagsisicapan niyáng mahiwatigan ang canyáng maguiguing palad. Pinaniniwalaang bihirang matalo si Capitáng Tiago sa m~ga pakikipagpustahan, at ang canyáng manacânacang pagcatalo'y nagmúmulâ sa m~ga cadahilanang ang nagmisa'y namámalat, cacaunti ang m~ga ilaw, masebo ang m~ga "cirio"[136], ó napahalò cayâ ang isáng achoy sa m~ga salapîng ipinagpamisa, at ibá pa: ipinaaninaw sa canyá n~g celadon n~g isáng Cofradía, na ang gayóng pagcápalihis n~g palad ay m~ga pagtikím lamang sa canyá n~g Lan~git, at n~g lalong mapapagtibay siyâ sa canyáng pananampalataya at pimimintacasi. Kinalúlugdan n~g m~ga cura, iguinagalang n~g m~ga sacristán, sinusúyò n~g magcacandiláng insíc at n~g m~ga castillero, si Capitang Tiago'y lumiligaya sa religiión dito sa lupâ, at sinasabi n~g m~ga matataas at banal na m~ga táong sa lan~git man daw ay malakí rin ang lacás n~g canyáng capangyarihan.

Na siyá'y cásundò n~g Gobierno, ang бага'y na itó'y hindî dapat pag alinlan~ganan, bagá man tíla mandín may cahirapang itó'y mangyari. Waláng cáyang umísip n~g anó mang bagong bagay, nagágalac na sa canyáng casalucuyang pamumuhay, cailán ma'y laguing laang tumalima sa catapustapusang Oficial quinto sa lahát n~g m~ga oficina, maghandóg n~g m~ga hítang jamón, m~ga capón, m~ga pavo, m~ga bun~gang cáhoy at halamang gáling sa Sunsông sa alin mang panahón n~g isáng taón. Cung náririn~gig niyáng sinasabing masasamá ang m~ga tunay na lahing filipino, siyáng hindî nagpapalagay sa sariling dî siyá dalisay na tagalog, nakikipintas siyá at lálò pa manding masamá ang canyáng guinagawang pagpulâ; sacali't ang pinipintasa'y ang m~ga mestizong insíc ó mestizong castilâ, siyá nama'y nakikipintas, marahil sa pagca't inaacalâ na niyáng siyá'y dalisay na "ibero"[137]: siyá ang unaunang pumupuri sa lahát n~g m~ga pagpapabuwís, lalo't cung sa licuran nitó'y naáamo'y niyáng may "contrata" ó isáng "arriendo." Lágui n~g may handâ siyáng m~ga orquesta upang bumati at tumapát sa canino mang m~ga gobernador, m~ga alcalde, m~ga fiscal, at iba pa, sa caniláng m~ga caarawán n~g santong calagyô, caarawán n~g capan~ganacan, pan~gan~ganác ó pagcamatáy n~g isáng camag-anac, sa maiclíng salitá'y ang anó mang pagbabagong lacad n~g pamumuhay na caraniwan. Nagpápagawâ n~g m~ga tuláng pangpuri sa m~ga táong sinabi na, n~g m~ga himnong ipinagdíriwang ang "mabait at mairog na Gobernador; matapang at mapagsicap na Alcalde, na pinaghahandaan sa lan~git n~g palma n~g m~ga banál" (ó palmeta) at iba't iba pang m~ga bagay.

Naguíng Gobernadorcillo siyá n~g "gremio" n~g m~ga "mestizong sangley", bagá man maraming nagsititol, sa pagca't hindî siya nilá ipinalálagay na mestizong insic. Sa dalawáng taóng canyáng pan~gan~gapita'y nacasirá siyá n~g sampóng frac, sampóng sombrero de copa at anim na bastón: ang frac at sombrero de copa'y sa Ayuntamiento, sa Malacanyáng at sa cuartel; ang sombrero de copa at ang frac ay sa sabun~gan, sa pamilihan, sa m~ga procesión, sa m~ga tindahan n~g m~ga insíc, at sa ilalim n~g sombrero at sa loob n~g frac ay si Capitang Tiagong nagpapawis at nag-eesgrima n~g bastóng may borlas, na nag uutos, naghuhusay at guinugulo ang lahát, tagláy ang isáng cahan~gahan~gàng casipagan at isáng pagcamatimtimang lálò pa manding cahan~gahan~gà. Cayâ n~ga't ipinalalágay n~g m~ga punong macapangyarihang siyá'y isáng magaling na táo, cagandagandahan ang púso, payápâ, mápagpacumbabâ, masunurin, mapagpakitang loob, na hindî bumabasa n~g anó mang libro ó periódicong galing sa España, bagá man magalíng mag-wíchang castilâ; ang tin~gin sa canyá, nilá'y tulad sa pagmamasíd n~g isáng abáng estudiante sa gasgás na tacón n~g canyáng lumâ n~g zapato, pakilíng dahil sa anyô n~g canyáng paglacad:--Naguiguing catotohanan, sa calagayan niyá, ang casabihán n~g m~ga cristianong "beati pauperis spiritu"[138] at ang caraniwang casabiháng "beati possidentes"[139], at mangyayaring maipatungcol sa canyá yaóng m~ga sabing griego na anáng ibá'y malí ang pagcacahulog sa wicang castilâ: "¡Gloria á Dios en las alturas y paz á los hombres de

buena voluntad"[140]! sa pagca't ayon sa makikita natin sa m~ga susunod dito, hindi casucatáng magcaroon ang táo n~g magandáng calooban upang sumapáyapà. Ang m~ga di gumagalang sa religió'y ipinalálagay siyáng halíng; ipinalálagay siyá n~g m~ga dukháng waláng awà, tampalasan, mapagsamantala n~g cahirapan n~g capuwà, at ipinalálagay naman n~g m~ga mabababà sa canyáng siyá'y totoong malabis umalipin at mapagpahirap. At ¿ang m~ga babae? ¡Ah, ang m~ga babae! Umaalin~gawn~gaw n~g di cawasà ang m~ga paratang, na naririnig sa m~ga mahihirap na m~ga báhay na pawid, at pinagsasabihang may naririnig daw na m~ga taghóy, m~ga hagulhól, na manacànacang may casamang m~ga uhâ n~g isáng bagong caaanác. Hindi lamang iisang dalaga ang itinuturò n~g daliring mapagsapantahà n~g m~ga namamayan: malamlám ang matá at looy na ang dibdib n~g gayóng dalaga. N~guni't hindi nacabábagabag n~g canyáng pagtulog ang lahat n~g itó; hindi nacaliligalig n~g canyáng catahimican ang sino mang dalaga; isáng matandáng babae ang siyang nacapagpapahirap n~g canyáng loob, isáng matandáng babaeng nakikipagtaasan sa canyá n~g pamimintacasi na naguíng dapat magtamò sa maraming cura n~g lalong malalaking pagpupuri at pagpapaunlác cay sa m~ga kinamtán niyá n~g panahóng siyá'y guinágaling. May banál na pag-uunaháng ikinágagaling n~g Iglesia si Capitang Tiago at sacâ ang babaeng baong itóng pagmamanahan n~g m~ga capatid at n~g m~ga pamangkín, tulad namán sa pag-aagawán n~g m~ga vapor sa Capangpan~gang pinakikinaban~gan n~g m~ga táong báyan. ¿Naghandóg si Capitang Tiago sa isáng Virgeng alín man n~g isang bastóng pilac na may m~ga esmeralda at m~ga topacio? Cung gayó'y pagdaca'y nagpapagawâ namán si Doña Patrocinio sa platerong si Gaudinez n~g isáng bastóng guintô na may m~ga brillante. ¿Na nagtayô si Capitang Tiago n~g isáng arcong may dalawáng mukhâ, may balot na damít na pinabintógbintóg, may m~ga salamín, m~ga globong cristal, m~ga lâmpara at m~ga araña, handóg sa procesión nang naval? Cung gayó'y magpapatayô namán si Doña Patrocinio n~g isáng arcong may apat na mukhâ, mataás n~g dalawáng vara sa arco ni Capitang Tiago at lalong marami ang m~ga bitin at ibá pang sarisaring m~ga pamuti. Pagcâ nagcágayo'y guinagamit namán ni Capitang Tiago ang canyáng lalong nagágawang magalíng, ang bagay na canyáng ikinatatan~gi: ang m~ga misang may m~ga bomba't ibá pang pangpasayáng guinagamitan n~g pólvora, at pagnangyari itó'y kinácagat ni Doña Patrocinio n~g canyáng m~ga n~gidn~gid ang canyáng lábi, sa pagca't palibhasa'y totoong mayamutin ay hindi niyá matiis ang "repique" n~g m~ga campanà, at lalò n~g kinalúlupitan niyá ang ugong n~g m~ga putucan. Samantalang si Capitang Tiago'y n~gumín~giti ay nag-iisip naman si Doña Patrocinio n~g paggantí, at pinagbabayaran niyá n~g salapí n~g m~ga ibá ang lalong magagaling na magsermóng hirang sa limáng m~ga capisanan n~g m~ga fraile sa Maynilà, ang lalong m~ga balitang m~ga canónigo sa Catedral, at sampô n~g m~ga Paulista, at n~g man~gag sermón sa m~ga dakilang araw tungcól sa m~ga saysayin sa Teología[141], na lubhang malalalim sa m~ga macasalanang waláng nalalaman cung di wicang tindá lamang. Námasid n~g m~ga cacampí ni Capitang Tiago, na si Doña Patrocinio'y nacacatulog samantalang nagsesermon, at sinaságot namán silá n~g m~ga cacampi ni Doña Patrocinio, na ang sermó'y bayád na, at sa ganang canyá'y ang pagbabayad ang siyáng lalong mahalagá. Sa cátapustapusa'y lubós na iguinupò si Capitang Tiago ni Doña Patrocinio, na naghandóg sa isáng simbahan n~g tatlong andas na pilac, na dinorado, na ang bawa't isa'y pinagcagugulan niyá n~g mahiguít na tatlong libong piso. Hinihintay ni Capitang Tiago na bawa't araw ay titiguil n~g paghin~ga ang matandáng babaeng itó, ó matatalo cayâ ang limá ó anim na usapín sa paglilincód lamang sa Dios; ang casamaang palad ay ipinagcásanggalang ang m~ga usaping iyón n~g lalong magagaling na abogado sa Real Audiencia, at tungcól sa canyáng búhay, waláng sucat na mapanghawacan sa canyá ang sakít, ang cawan~gis niyá'y cawad na patalím, marahil n~g may mapanghinularan ang m~ga cálolowa, at cumacapit dito sa bayan n~g luhang gaya n~g mahigpit na pagcapit n~g galís sa balát n~g táo. Umaasa ang m~ga cacampí ni Doña Patrociniong pagcamatáy nito'y maguiguing "canonizada"[142], at si Capitang Tiago ma'y sásamba sa canyá sa m~ga altar, bagay na sinasang-ayunan ni Capitang Tiago at canyáng ipinan~gan~gaco, mamatáy

lamang agád.

Gayón n~gâ ang calagayan ni Capitang Tiago n~g panahóng iyón. Tungcól sa panahóng nacaraa'y siyá'y bugtóng na anác n~g isáng mag-aasucál sa Malabóng mayaman din namán ang pagcabuhay, n~guni't nápacaramot, na anó pa't hindî nagcagugol n~g isáng cuarta man lamang sa pagpapaaral sa canyáng anác, caya't naguíng alilâ si Santiaguillo n~g isang mabaít na dominico na pinagsicapang iturò ang lahát n~g maituturò at nalalaman niyá. N~g magtátamo na si Santiago n~g caligayaháng siyá'y tawaguíng "lógico", sa macatuwíd bagá'y n~g siyá'y mag-aaral na n~g "Lógica",[143] ang pagcamatáy n~g sa canyá'y nagtatangkílic, na sinundán n~g pagcamatáy n~g canyáng amá, ang siyáng nagbigáy wacás n~g canyáng m~ga pag-aaral, at n~g magcágayo'y napilitang siyáng man~gasiwà sa paghahanap-buhay. Nag-asawa siyá sa isáng magandáng dalagang taga Santa Cruz, na siyáng tumulong sa canyá sa pagyaman, at siyáng sa canyá'y nagbigáy n~g pagcaguino. Hindî nagcásiya si Doña Pia Alba sa pamimili n~g azúcal, café at tínà: ninais niyáng magtaním at umani, at bumilí ang dalawáng bagong casál n~g m~ga lúpà sa San Diego, at mulâ niyao'y naguíng caibigan na siyá ni pári Dámaso at ni Don Rafael Ibarra, na siyáng lalong mayamang mámumuhunan sa bayan.

Naguiguíng isáng gawáng dapat sisihin ang malabis niláng pag-susumakit sa pagpaparami n~g cayamanan, dahil sa silá'y hindî nagcacaanác, mulâ n~g silá'y mácasal na may anim na taón na, at gayón ma'y matuwid, matabâ at timbáng na timbáng ang pan~gan~gatawán ni Doña Pia. Nawaláng cabuluhán ang canyáng m~ga pagsisiyám, ó "novenario," ang canyáng pagdalaw sa Virgeng Caysasay sa Taal, sa hatol n~g m~ga mapamintacasi; ang pagbibigay niyá, n~g m~ga limós, ang pagsasayáw niyá sa procesión n~g Virgeng Turumbá, sa Pakil, sa guitná n~g mainit na araw n~g Mayo. Nawal-ang cabuluháng lahát, hanggang sa siyá'y hinatulan ni pári Dámasong pumaroon sa Obando, at pagdatíng doo'y sumayáw sa fiesta ni San Pascual Baylón, at humin~gí n~g isáng anác. Talastás na nating sa Obando'y may tatlóng nagcacaloob n~g m~ga anác na lalaki at n~g m~ga anác na babae; ang ibiguin: Nuestra Señora de Salambaw, Santa Clara at San Pascual. Salamat sa hatol na ito'y nagdaláng táo si Doña Pía ... jay! tulad sa mán~gin~gisdáng sinasabi ni Shakespeare sa Macbeth, na tumiguil n~g pag-aawít n~g siyá'y macasumpong n~g isáng cayamanan; pumanaw cay Doña Pia ang catowaan, namangláv n~g dí anó lamang at hindî na nakita nino mang n~gumití.--j Talagáng ganyán ang m~ga naglílili--ang sinasabi n~g lahát, sampô ni Capitang Tiago. Isáng lagnát na dumapò sa canyá pagcapan~ganác (fiebre puerperal) ang siyáng nagbigáy wacás sa canyáng m~ga calungcutan, na anó pa't naiwan niyáng ulila ang isáng magandáng sanggól na babae, na inanác sa binyág ni Fr. Dámaso rin; at sa pagca't hindî ipinagcaloob ni San Pascual ang batang lalaking sa canyá'y hiníhin~gí, pinan~galanan ang sanggól n~g Maria Clara, sa pagbibigáy unlác sa Virgen de Salambáv at cay Santa Clara, at pinarusahan ang may dalisay na capuriháng si San Pascual Baylón, sa hindî pagbangguít n~g canyáng pan~galan.

Lumakí ang sanggól na babae sa m~ga pag-aalagà ni tia Isabel, ang matandáng babaeng iyóng tulad sa fraile ang pakikipagcapuwà táo na nakita natin sa pasimulâ nitó.

Hindî tagláy ni María Clara ang maliliit na m~ga matá, n~g canyáng amá: gaya rin n~g canyáng ináng malalakí ang m~ga matá, maiitim, nalililiman n~g mahahabang m~ga pilíc-matá, masasayá at caayaaya pagcâ naglálarô; malulungcót, hindî mapagcurò at anyóng naggugunamgunam pagcâ hindî n~gumín~gití. Nang sanggól pa siyá'y culót ang canyáng buhác at halos culay guintô; ang ilóng niyáng magandá ang hayap ay hindî totong matan~gos at hindî namán sapát; ang bibíg ay nagpapaalaala sa maliliit at calugodlugod na bibíg n~g canyáng iná, tagláy ang m~ga catowatowang bíloy sa m~ga pisn~gí; ang balát niyá'y casíng nipís n~g pang-ibabaw na balát n~g sibuyas at maputíng culay búlac, anáng m~ga nahihibáng na m~ga

camag-anac, na caniláng nakikita ang bacás n~g pagcâ si Capitang Tiago ang amá, sa maliliit at magandang pagcacaanyô n~g m~ga tain~ga ni María Clara.

Ipinalálagay ni tía Isabél na cayâ may pagca mukháng europeo si María Clara'y dahil sa paglilihí ni Doña Pía; natatandàang madalás nakita niyáng itó'y tumatan~gis sa harapán ni San Antonio, n~g m~ga unang buwán n~g canyang pagbubuntís; gayón din ang isipan n~g isáng pinsang babae ni Capitang Tiago, ang pinagcacáibhan lamang ay ang paghirang n~g santo: sa ganang canyá'y naglihi sa Virgen ó cay San Miguel. Isáng balitang filósofong pinsan ni Capitang Tinong, at nasasaulo ang "Amat" [144], hinahanap ang caliwanagan n~g gayóng bagay sa ikinapangyayari sa calagayan n~g tao n~g m~ga "planeta"[145].

Lumakí si María Clarang pinacaiirog n~g lahat, sa guitrâ n~g m~ga n~giti at pagsinta. Ang m~ga fraile ma'y linalarô siya pagcâ isinasama sa m~ga procesiónng puti ang pananamit, nalalala sa canyang malagô at culót na buhóc ang m~ga sampaga at m~ga azucena, may dalawang maliliit na pacpac na pilac at guintóng nacacabit sa licuran n~g canyang pananamit, at may tan~gang dalawang calapating puting may m~ga taling cintas na azul. At sacâ siya'y tootoong masaya, may m~ga pananalitang musmós na calugodlugod, na si Capitang Tiago, sa cahiban~gan n~g pag-ibig, ay walang guinagawâ cung di pacapurihin ang m~ga santo sa Obando at ihatol sa lahat na sila'y umadhicâ n~g magagandang escultura nila.

Sa m~ga lupaing na sa dacong ilaya n~g daigdig, pagdating n~g batang babae sa labing tatló ó labing apat na taón ay dinaratnan na n~g sa panahon, tulad sa buco cung gabi na kinabucasa'y bulaclac na. Sa calagayang iyang pagbabagong anyò, puspós n~g m~ga talinghagà at n~g pagcamaramdamín ang puso, pumasoc si Maria Clara, sa pagsunód sa m~ga hatol n~g cura sa Binundóc, sa beaterio n~g Santa Catalina[146] upang tumanggap sa m~ga monja n~g m~ga turong banal. Tumatan~gis si Maria Clarang nag-paalam cáy parì Dámaso at sa tan~ging catotong canyang calaró-larô buhat sa camusmusan, cay Crisôtomo Ibarra, na pagcatapos ay napa sa Europa naman. Doon sa conventong iyóng sacali't nakikipanayam sa mundo'y sa pamamag-itan n~g m~ga rejang lambal, at sa ilalim pa n~g pagbabantay n~g "Madre-Escucha", natira si María Clarang pitóng taón. Taglay n~g bawa't isa ang canicanicalang inaacalang icagagalíng n~g sariling pagcabuhay, at sa canilang pagcahiwatig n~g hilig n~g isa sa isa n~g m~ga batà, pinagcayarian ni Don Rafael at ni Capitang Tiago, ang pagpapacasal sa canilang m~ga anac, at sila'y nan~gagtatag n~g samahan. Ang pangyayaring itóng guinawâ n~g macaraan ang ilang taón buhat n~g umalís si Ibarra'y ipinagdiwang n~g dalawang pusong na sa magcabilang dúlo n~g daigdíng at na sa iba't ibang calagayang totoo.

TALABABA:

[116] Ang may pag aaring bahay ó lúpà.

[117] Ang may malalakíng lúpà.

[118] Ang waláng catungculang bìgay n~g Gobierno.

[119] Ang arte n~g paggawâ n~g larawan sa pamamag-itan n~g m~ga casangcapang guinagamit sa bagay na itó. Natuclasán ang "fotografía" ni Niepce n~g 1814 at pinagbuti ni Daguerre n~g 1839. Nagcamít si Mr. Talbot n~g 1841 n~g "privilegio" n~g ucol sa fotografía sa papel sensible.

[120] Ang haring nacagagawâ at nacapag-uutos n~g bawa't maibigan, sa macatowid ay waláng nacaahádlang na sino man sa canyáng calooban.

[121] Tinatawag na haring "constitucional" ang hindi nacapag-uutos n~g bawa't maibigan cung di ang ipinakikilala n~g Bayang canyáng calooban sa pamamag-itan n~g canyáng m~ga kinacatawáng bumubuô n~g Asamblea ó Congreso, Senado at Consejo n~g m~ga Ministro.

[122] Si Luis Catorce ay haring "absoluto" sa Francia; ipinan~ganác n~g taóng 1643 at namatáy n~g 1715. Siyá'y iguinalang at minahál n~g m~ga francés.

[123] Si Luis Diez y Seis ay haring "Constitucional," sa macatowid ay haring hindi siyá ang nacapangyayari cung di ang guinágawâ niyá't ipinag-uutos ay ang ipinagágawá't ipinag-uutos n~g m~ga kinacatawán n~g m~ga táong bayan; naghari sa Francia mula n~g 1774 hanggang 1798. Pinugutan siyá n~g úlo, sampô n~g canyáng asawang si María Antonieta n~g m~ga revolucionario.

[124] Si Felipe Segundo ay anác n~g haring Carlos Quinto, at haring "absoluto" sa España. Guinágawâ ni Felipe Segundo bawa't maibigan; sa calooban niyá'y waláng nacasasansalâ. Halos di mabilang ang ipinapatay at pinahirapan n~g haring itó sa pamamag-itan n~g Inquisición at iba pa. Sa m~ga guinawâ ni Felipe Segundo nagpasimulâ ang pagguhò n~g halos di maulatang capangyarihan n~g España at n~g halos di macayang isiping calakhán n~g nasasacop n~g cahariang ito. Gayon ma'y maraming m~ga castilâ at lalonglalò na ang m~ga fraile na umiibig n~g di cawasà sa haring "absolutong" ito.--P.H.P.

[125] Si Amadeo "Primero" ay haring "constitucional" sa España buhat sa 1870 hanggang sa 1873. Ang haring ito'y mabait, matalino at bayani. Lubós na umiibig sa canyáng pinaghaharían; n~guni't hindi siyá iniibig, at n~g mahalatâ niyá itó'y nagbitaw siyá n~g canyáng tungcol, at ang pagbibitaw niyáng ito'y siyáng naguíng dahil n~g pagtatag n~g República n~g España (11 n~g Febrero n~g 1873).--P.H.P.

[126] Ang bawa't isá sa m~ga dios n~g bahay.

[127] Ang palatuntunan n~g m~ga sumasampalataya sa maraming Dios. Sa m~ga táong gaya ni Capitán Tiago'y maiuucol lamang itóng tulâ ni Lucrecio: "Primus in orbe deus fecit timor;" ang tacot ang siyáng pinanggalin~gan n~g m~ga dios.--P.H.P.

[128] Palatuntunang walang kinikilala cung di isáng Dios lamang.--P.H.P.

[129] Si Jesús, si María at si Joséf.

[130] Libin~gan n~g m~ga taga Egipto.

[131] Sombrerong may tatlong dúlo.

[132] Isá sa m~ga anyò (orden) n~g arquitectura.

[133] Loobin nawa n~g Dios na matuloy ang hulang itó sa sumulat n~g maliit na libro at sa ating lahat na sa canyá'y naniniwalâ--J.R.

[134] Pitóng wicâ; datapowa't hindi sinasabi n~g catagalugang "pitóng wicâ" cung di "Siete Palabras."

Hindi nagcacaísa ang m~ga Evangelista tungcol sa m~ga sinabi ni Jesús n~g siya'y napapacò na sa Cruz:

I. Sinasabi ni San Mateo sa cap. 27, versículo 46 n~g canyáng Evangelio at ni San Marcos sa capítulo 15, versículo 34 n~g canyáng Evangelio, na itó raw lamang ang sinaysay ni Jesús, n~g malapit na ang hora n~g "nona"--ani San Mateo--n~g hora n~g "nona"--ani San Marcos: _Dios co,

¿bakit aco'y pinabayaan mo?__

II. Sinasabi namán ni San Lucas sa m~ga versículong 34, 43 at 47, n~g capítulo 23 n~g canyáng Evangelio, na itó raw ang m~ga sinaysay ni Jesús n~g napapacò na siyá sa Cruz;

1. __Amá, patawarin mo silá; hindi nalalaman ang caniláng guinagawa.__

2. __Ang catotohana'y sinasabi co sa iyo, n~gayo'y cacasamahin catâ sa Paraiso,__ na bilang casagutan niyá sa isá sa dalawang magnanacaw (na hindi sinasabi sa m~ga Evangelio cung anó ang m~ga pan~galan) na nacapacong gaya rin niya, na sa canyá'y nagsalitâ n~g ganitó:
"Alalahanin mo acó cung icaw ay na sa iyong caharian na."

3. __Amá co, sa m~ga camáy mo'y ipinagtatagubilin co ang aking calolowa.__

III. At sinabi ni San Juan sa capítulo 19, m~ga versículo 26, 27, 28 at 30 n~g canyáng Evangelio, na itó raw m~ga wicang itó ang sinabi ni Jesús sa canyáng pagca-paco sa Cruz.

1. At sa pagca't nakita ni Jesús ang iná at ang alagád na canyáng sinisintang naroroon, sinabi sa canyáng iná: __Babae, nariyan ang iyóng anác.__

2. Sinabi pagcatapos sa alagad: __Nariyan ang iyong ina.__

3. __Nauuhaw acó.__

4. __Natapos na.__

Pinagsamasama n~g Iglesia Católica Apostólica Romana ang m~ga sinabing iyán at siyáng n~ginan~galanang __"Siete Palabras.__"--P.H.P.

[135] Ang Sacerdote sa Roma na n~g una'y humuhulà n~g m~ga mangyayari sa panahong darating, sa pamamag-itan n~g pagmamasid n~g paglipad at paghuni n~g m~ga ibon.

[136] Ang candilang malaki at mahaba.

[137] Ang taga Iberia.--Ang Iberia'y ang magcanugnóg na lupang kinalalagyan n~g España at Portugal.

[138] Mapapalad ang m~ga may espiritung dukhá

[139] Lumiligaya ang nacacacaya sa buhay.

[140] __Lumualhati sa Dios sa caitaasan at capayapaan sa m~ga taong may mabuting calooban.__--Alinsunod cay Don Lázaro Bardón, catedrático sa Universidad Central sa Madrid, España, ay ganito raw sa wicang castilà ang tunay na cahulugan: __Gloria á Dios en las alturas; en la tierra, paz; entre los hombres; buena voluntad__--Luwalhati sa Dios sa caitaasan; sa lúpa'y capayapaan; sa m~ga táo'y mabuting calooban.

[141] Carunun~gang ucol sa Dios at ang sa canyá'y m~ga pinagcacakilanlan.

[142] Ilalagay n~g Papa sa Roma sa bilang n~g m~ga santo at santa.

[143] Caranun~gang nagpapaunawà n~g m~ga anyô at paraang dapat gawín upang masunduan ang m~ga pagcakilalang magaling n~g m~ga nangyayari.

[144] Felix Torres Amat, obispo sa Astorga. Siyá'y ang isá sa m~ga

naghulog sa wicang castilà n~g Biblia.--Ang filosofiang sinulat ni Amat.

[145] Ang m~ga mundong waláng tiguil n~g mabilís na pagtacbó n~g araw. Cung masdán natin dito sa lupa'y m~ga bituing malamlám ang ningning. Ang m~ga pan~gulong planeta, alinsunod sa canilang láyò sa araw ay ang m~ga sumusunod: Mercurio, Venus, ang Lupang ating tinatahanan, Marte, Júpiter, Saturno at Neptuno. Bucód sa ritó'y marami pang m~ga planetang hindi makita cung di sa pamamag-itan n~g "telescopio."

[146] Itinatag ang beaterio at Colegio n~g Santa Catalina ni Fr. Juan de Santo Domingo, provincial n~g m~ga fraileng dominico n~g taong 1696 at pinasimulán n~g araw n~g cafiestahan ni Santa Ana n~g taóng 1696 din. Ang dahil n~g pagtatayo n~g beaterio at colegiong itó'y n~g may cáligpitan ang m~ga babaeng ibig manatili sa pagcadalaga hanggang nabubuhay. Ang palatuntunan nilá'y ang palatuntunan din n~g Tercer Orden ni Santo Domingo, at nanunumpang tulad sa m~ga fraile, na magpapacalinis n~g catawa't calolowa, magpapacarukhâ at magmamasunurin. Pinapagtibay ang pagcacatayò n~g ligpitang itó n~g m~ga babae n~g Real Despacho na may fechang 17 n~g Febrero n~g 1716 na siyang nagbigay wacás sa m~ga iniharáp na tutol na huwag ipatuloy ang pagtatatag n~g beaterio at colegiong iyán. Inilagáy niláng pintacasi si Santa Catalina de Sena. Ipinag-utos na labinglimang monja de coro lamang ang mátitira roon, bilang paunlác sa labinglimang misterio n~g Rosario. Ipinagcaloob n~g Real Cédula n~g 1732 na macapaglagay n~g isáng simbahan at macagamit n~g isáng campana, at tuloy ipinag-utos na huwag piling mamalagui ang m~ga monja sa lubós na pagligpit; cung di sa nauucol lamang sa magalíng na pamamanihala n~g beaterio at colegio.

Ang palatuntunang sinusunod doon ay di macararaan ang sino mang monja sa pintuang na sa loob n~g convento, na isáng matandang monja ang taga-bantáy; n~guni't sino mang tao'y macapapasoc doon, cailan man at may tan~ging pahintulot ang provincial n~g m~ga dominico. N~g huwag n~g manaog ang m~ga babaeng na sa beaterio at colegio n~g Santa Catalina ay nan~gaglagay ang m~ga paring dominico n~g tuláy na nakikita sa itaas n~g daang San Juan de Letrán, sa loob n~g Maynila at n~g doon magdaan ang m~ga babaeng iyón n~g pagpasa simbahan n~g San Juan de Letrang cacabit naman n~g Colegio n~g m~ga lalaking San Juan de Letran din ang pan~galan, at ang namamahala't nagtuturò'y pawang m~ga fraileng dominico. Sa gayong paraa'y maguinhawa n~ga namán ang pagsimba at pananalan~gin n~g m~ga monja sa simbahan n~g San Juan de Letrán.

Bagá man n~g una'y ligpitan ang Santa Catalina n~g m~ga babaeng castilang ibig tumalicol sa m~ga layaw at casayahan sa mundo, hindi nalao't minagaling n~g m~ga fraileng dominico, na man~gasiwâ ang ilán sa m~ga monja sa pagtuturò sa m~ga dalagang ibig pumasoc at mag-aral sa Santa Catalina. Ang itinuturò doo'y pag-basa, pagsulat, doctrina cristiana, m~ga gawáng ucol sa babae. Nan~gag-aaral din namán n~g pagpapacabanál. Dinagdagan n~g m~ga dominico n~g 1865 ang dami n~g m~ga "hermana" at n~g lalong mapalaganap ang caniláng m~ga pagtuturò. Hindi itinutulot sa m~ga pumapasoc sa Colegio n~g Santa Catalina ang macaaalis cung di rin lamang may totoong malaki't di maiwasang dahilán.

Ang namamahala sa beaterio'y ang provincial n~g dominico at isáng "priora" na siyá, ring "madre superiora" sa colegio, at may isáng directorang nacaalam n~g m~ga pagtuturò.--P.H.P.

=VII.=

=MAIROG NA SALITAAN SA ISANG "AZOTEA"=

Maagang nan~gagsimbá n~g umagang iyón si tía Isabel at si María Clara: mainam na totoo ang pananamít nitó at may tan~gang isáng cuintás na azúl ang m~ga butil, na inaari niyáng parang brazaletes,[147] at may salamín sa matá si tía Isabel, upang mabasa ang daláng "Ancora de Salvación"[148], samantalang nagmimisa.

Bahagyâ pa lamang nacaalís sa altar ang sacerdote, nagsabi ang dalagang ibig na niyáng omowî, bagay na totoong ipinanguilalás at isinamâ n~g loob n~g mabaít na tiáng waláng boong acalà cung dî ang canyáng pamangking babae'y mapagbanal at madasaling tulad sa isáng monja man lamang. Nagbubulóng, at pagcatapos na macapagcucrûz ay nagtindíg ang mabaít na matandáng babae.--¡Bah! patatawarin na acó n~g mabaít na Díos na dapat macakilala n~g púso n~g m~ga dalaga cay sa inyó pô tía Isabel--Ang sasabihin sana ni María Clara sa canyá upang putlín ang canyáng matitindí, n~guni't sa cawacasa'y m~ga pagsesermóng-ná.

N~gayó'y nacapag-agahan na tila at nililibang ni María Clara ang canyáng pagcainíp sa paggawâ n~g isáng sutláng "bolsillo", samantalang ibig pawiin n~g tía ang m~ga bacás n~g nagdaang fiesta sa pagpapasimulâ n~g paggamit n~g isáng plumero. Sinisiyasat at inuusisa ni Capitang Tiago ang m~ga iláng casulatan.

Bawa't lagunlóng sa daan, bawa't cocheng dumaraan ay nan~gagpápacaba sa dibdib n~g vírgen at siya'y pinan~gin~gilabot. ¡Ah, n~gayó'y ibig niyáng maparoon ulí sa beaterio, sa casamahán n~g canyáng m~ga caibigang babae! ¡Doo'y matitingnan niyá "siyáng" hindî man~gín~ginig, hindî magugulumihanan! Datapowa't ¿hindî bagá, siyá ang iyóng caibigan n~g panahóng musmus ca pa? ¿hindî bâ cayó'y nan~gaglálaro n~g laróng halíng at hanggáng sa cayó'y nag-aaway na manacànacâ? Ang dahil n~g m~ga bagay na itó'y hindî co sasabihin; cung icáw na bumabasa'y umibig ay mapagkikilala mo, at cung hindî namán ay sayang na sa iyó'y aking sabihin; hindî mapag-uunawa ang m~ga talinghagang itó n~g hindî na casisinta cailán man.

--"Sa acalà co María'y may catowiran ang médico--ani Capitang Tiago. Dapat cang pasalalawigan, namumutlá ca n~g mainam at nagcacailan~gan ca n~g m~ga mabubuting han~gin. Anó bang acalà mo: ¿sa Malabón ... ó sa San Diego?

Namulá si Mariáng tulad sa "amapola"[149] pagcárinig niyá nitóng hulíng pan~galan, at hindî nacasagót.

--"N~gayó'y páparoon cayó ni Isabel at icáw sa beaterio, at n~g cunin ninyó roon ang iyóng m~ga damít, at macapagpaalam ca sa iyóng m~ga caibigan; hindî ca na papasoc ulí roon.

Dinamdám ni María Clara iyáng hindî malírip na calungcutang bumabalot sa cálolowa, pagcâ iniwan ang isáng kinatirahang pinatamuhán natin n~g caligayahán; n~guni't nagpagaang n~g canyáng pighatí ang pagcaalaala n~g isáng bagay.

--At sa loob n~g apat ó limáng araw, pagcâ may damít ca nang bágo'y paparoon tayo sa Malabón.... Walâ na sa San Diego ang iyóng ináama; ang curang nakita mo rito cagabí, iyóng paring bátà ay siyáng bagong cura natin doón n~gayón; siyá'y isáng santo.

--¡Lalong nacagágaling sa canyáng catawán ang San Diego, pinsan!--ang ipinaalaala ni tía Isabel;--bucód sa roo'y lalong mabuti ang bahay natin doón, at sacâ malapit na ang fiesta.

Ibig sanang yacapin ni María Clara ang canyáng tía; n~guni't narinig niyáng tumiguil ang isáng coche ay siyá'y namutlá.

--¡Ah, siyá n~gâ!--ang isinagót ni Capitang Tiago, at nagbago n~g pananalitâ at idinagdâg:--¡Don Crisóstomo!

Nalaglág sa m~ga camáy ni María Clara ang tan~gang canyáng guinágawà; nag-acalâ siyáng cumilos ay hindî nangyari: isáng pan~gin~gilabot ang siyáng tumátacbo sa canyáng catawán. Nárinig ang yabág n~g paa sa hagdanan at pagcatapos ay ang sariwà at voces lalaki. Tulad sa cung ang voces, na itó'y may capangyarihang hiwágà, iniwacsí n~g dalaga ang laguím at nagtatacbó at nagtágò sa panalan~ginang kinálalagyan n~g m~ga santo. Nagtawanan ang dalawáng magpinsan, at nárinig ni Ibarra ang in~gay n~g sinásarhang pintuan.

Namúmutlà, humíhin~ga n~g madalás, tinutóp n~g dalaga ang cumácabang dibdíb at nag-acalang makiníg. Nárinig ang voces, yaóng voces na pinacasísinta't sa panag~ínip lamang niyá náririnig: ipinagtátanong siyá ni Ibarra. Sa pagcahibáng sa towâ ay hinagcán niyá ang santóng sa canyá'y nálalapit, si San Antonio Abad; santong mapalad n~g nabubuhay at n~gayóng siyá'y cahoy; láguì n~g may magagandáng m~ga tucsó! Pagcatapos ay humanap n~g isáng bútas n~g susían, upang makita niya si Ibarra; mapagsiyasat ang canyáng anyô; n~gumín~gitî si María Clara at n~g cunin siyá n~g canyáng tía sa gayóng panonood, sumabit sa líig n~g matandáng babae at sinisì itó n~g halíc na paulit-ulit.

--N~guni't halíng, ¿anó ang nangyayari sa iyó?--ang sa cawacasa'y nasabi n~g matandáng babae, na pinapahid ang isáng lúhâ sa m~ga matá niyáng lantá na.

Nahiyâ si María Clara at tinacpán ang m~ga matá, n~g canyáng mabibilog na m~ga brazo.

--¡Halá, maghusay ca, halica!--ang sabi n~g matandáng babae n~g boong pag~irog.--Samantalang nakikipag-usap siyá sa iyóng amá n~g iyóng ... ¡halica at huwag cang magpahintay!

Napadalá ang dalagang tulad sa isáng musmós, at doon silá nagculóng sa canyáng "aposento."

Masayá ang salitaan ni Capitang Tiago at ni Ibarra n~g sumipót si tía Isabel na halos kinacaladcad ang canyáng pamangkíng babae, na nagpapalin~gàlin~gà cung saansaan, datapuwa't hindî tumítin~gin sa canino mang táo....

¿Anóng pinag-usapan n~g dalawáng cálolowang iyón, anó ang canicaniláng sinabi diyán sa salitaan n~g m~ga matá, na lalong lubós ang galíng cay sa salitaan n~g bibíg, salitaang ipinagcaloob sa cálolowa at n~g huwag macaguló ang in~gay sa pagtatamóng timyás n~g damdamin? Sa m~ga sandalíng yaón, pagca nagcacawatásan ang dalawáng linikháng sumasaligaya sa kilos n~g m~ga balintataóng natatabin~gan n~g m~ga pilíc-matáng pinaglalampasanan n~g pag~iísip, ang pananalita'y mabagal, magaspáng, mahinà, wan~gis sa ugong n~g culóg na nan~gan~galagcag at waláng tuos cung isusumag sa nacasisilaw na liwanag at mabilís n~g kidlât: nagsasaysay n~g isáng damdaming kilala na, isáng isipang napag-uunawà, na, at cayâ lamang guinagamit itó'y sa pagcá't ang mithî n~g púsò'y siyáng nacapangyayari sa boong cataohang saganang saganà sa galác, íbig na ang boong catawán niyáng casama ang lahát n~g sancáp na lamán, butó at dugô at ang boong caisipán ay magsaysáy n~g hiwagang m~ga catowâang inaawit n~g espíritu. Sa tanóng n~g pagsintá sa isáng sulyáp na numíningning ó lumálamlam, waláng m~ga sagót ang salitâ: tumútugon ang n~gitî, ang halíc ó ang buntóng hinin~gá.

At pagcatapos, sa pagtacas n~g dalawáng nagsisintahan sa "plumero" n~g tía Isabel na nagpapaban~gon sa alicabóc, silá'y pumaroon sa azotea

upang silá'y macapag-usap n~g boong calayâan sa silong n~g m~ga bálag;
¿anó ang caniláng pinag-usapan n~g marahan at nan~gín~ginig cayó, m~ga
maliliit na bulaclác n~g "cabello-de-ángel"? Cayó ang magsabi't may
ban~gó cayó sa inyóng hinin~gá at may m~ga cúlay cayó sa inyóng m~ga
labì; icáw, "cefiro"[150] ang magsabi yamang nag-aral ca n~g di
caraniwang m~ga tínig sa líhim n~g gabíng madilim at sa talinghagà n~g
aming m~ga cagubatang virgen; sabihin ninyó, m~ga sinag n~g áraw,
maningning na tagapagpakilala sa lúpà n~g Walang Hanggán, tan~ging hindi
nahahawacan sa daîgdig n~g m~ga natátangnan: cayó ang man~gagsabi, sa
pagca't walâ acóng nalalamang isaysáy cung dî m~ga cahalin~gáng hindi
mainam dingguín.

N~guni't yamang áayaw ninyóng sabihin, aking títingnan cung aking
maisásaysay.

Ang lan~git ay azul: nagpápagalaw n~g m~ga dáhon at n~g m~ga bulaclac
n~g halamang gumagapang ang isáng malamig na amihang hindi amóy
rosa,--dahil dito'y nan~gagsisipan~ginig ang m~ga
cabello--de--ángel--ang m~ga halamang nacabitin, ang m~ga tuyúng isdâ at
ang m~ga lámparang galing sa China. Ang in~gay n~g sagwáng humahalò n~g
malabong tubig n~g ílog, ang dagundong n~g pagdaan n~g m~ga coche at
m~ga carretón sa tuláy n~g Binundóc ay maliwanag na dumárating hanggang
sa canilá; n~guni't hindi ang m~ga ipinagbúbubulong n~g tíá.

--Lalong magalíng--ang wicà nitó--diyá'y ang boong bayan ang siyáng
bábantay sa inyó.

Nang magpasimulá'y walâ siláng pinagsalitaanang cung di pawang m~ga
cahalin~gan--iyáng m~ga cahalin~gáng totoong nacacawan~gis niyáng m~ga
cayaban~gan n~g m~ga nación sa Europa: masasarap at lásang pulót sa m~ga
magcacanación, datapuwa't nacapagtátawa ó nacapagpapacunót sa kilay n~g
m~ga taga ibang lupáin.

Ang babae, palibhasa'y capatíd ni Cain ay panibughuin, caya't dahil
dito'y tumanong sa nan~gin~gibig sa canyá:

--¿Laguì bang isinaisip mo acó? ¿hindi mo ba acó linimot sa gayóng
caraming m~ga paglalacbá'y mo? ¡Pagcaramiraming malalakíng m~ga ciudad
na may pagcaramiraming magagandang m~ga babae!...

Ang lalaki namán, palibhasa'y isá pa ring capatíd ni Caín ay marunong
umiwas sa m~ga tanóng at may caunting pagca sinun~galing, cayâ n~ga:

[Larawan:--Laguì bang isinaisip mo acó? ¿Hindi mo ba acó
linimot?...--Imp de M. Fernandez, Paz 442 Sta.Cruz]

--¿Mangyayari bagáng catá'y limutin?--ang sagót na nan~gan~gaanino n~g
boong ligaya sa m~ga maiitim na balíngtatao n~g dalaga;--¿mangyayari
bagáng magculang acó sa panunumpâ, sa isáng panunumpang dakila?
Natátandaan mo ba ang gabíng yaon, ang gabíng yaóng sumísigwa, na icáw,
n~g makita mo acóng nag-íisang tumatan~gis sa siping n~g bangcáy n~g
aking iná'y lumapit ca sa akin, ilinagáy mo ang iyong camáy sa aking
balícat, ang camáy mong malaon nang ayaw mong ipahintulot na aking
mátangnan, at iyong sinabi sa akin: "Nan~gulila ca sa iyong iná, acó'y
hindi nagcainá cailán man.": at dumamay ca sa akin n~g pag-iyác. Iniiróg
mo ang aking iná at icáw ay pinacaibig niyáng tulad sa isáng anác. Sa
dacong labás ay umúulan at cumíkidlat; n~guni't sa acalà co'y nacárinig
acó n~g música, at nakita cong n~gumín~gití ang maputláng mukhâ n~g
bangcáy ... ¡oh, cung buhá'y sana ang aking m~ga magulang at mapanood
nila icáw! Nang magcagayó'y tinangnán co ang iyóng camáy at ang camáy
n~g aking iná, nanumpâ acóng síshintahin catá, catá'y paliligayahin, anó
man ang capalarang sa aki'y ipagcaloob n~g Lan~git, at sa pagca't hindi
nacapagbigáy pighati cailán man sa akin ang sumpáng itó; n~gayó'y mulíng

inuulit co sa iyó. ¿Mangyayari bagáng limutin co icáw? Laguing casamasama co ang pag-aalaala co sa iyo; iniligtás acó sa m~ga pan~ganib n~g paglalacad maguíng caaliwan co sa pag-iisá n~g aking cálolowa sa m~ga ibáng lupain; ñang pag-aalaala sa iyo ang pumawì n~g bísà n~g "loto" n~g Europa na cumacatcat n~g m~ga pag-asa at n~g casaliwaang palad n~g kinaguisnang lúpà sa caisipán n~g maraming m~ga cababayan! Sa m~ga panaguimpan co'y nakikita co icáw na nacatindig sa tabíng dagat n~g Maynilà, nacatanaw sa malayong abót n~g panin~gíng nababalot sa malamlam na liwanag n~g maagang pagbubucang liwayway; aking náririnig ang isáng aaying-aying at malungcot na awit na sa aki'y pumupucaw n~g nagugulaylay n~g m~ga damdamin, at tinatawag co sa alaala n~g aking púsò ang m~ga unang taón n~g aking camusmusán, ang ating m~ga catuwâan, ang ating m~ga paglalarô, ang boong nacaraang maligayang panahóng binigyán mong casayahan, samantalang doroon ca sa bayan. Sa aking sapantaha'y icáw ang "hada"[151], ang espíritu, ang caayaayang kinácatawan n~g aking Bayang kináguisnang, magandá, mahinhín, masintahin, lubós calinisan, anác n~g Filipinas, niyáng cagandagandahang lupang bucód sa m~ga dakilang cagalin~gan n~g Inang Españang[152] tagláy rin niyá'y may maririkít pang m~ga hiyas n~g isáng bayang bátà, tulad sa pagcacapisan sa iyong cataohan n~g lahát n~g cagandahan at carikitang nacapagpapaningning sa dalawang láhi; cayâ n~ga't nabubuò lamang sa isá ang pagsinta co sa iyo't ang pagsinta co sa aking tinubuang lúpà ... ¿Maaari ba catáng limutin? Macáilang ang boong ísip co'y aking náririnig ang m~ga tunóg n~g iyóng piano at ang m~ga tínig n~g iyong voces, at cailán mang tinatawag co ang iyóng pan~galan n~g acó'y na sa Alemanía, sa dacong hápon, pagca naglalacad acó sa m~ga caparan~gang napúpuspos n~g m~ga talinghagang likhâ n~g m~ga poeta roon at ang m~ga cahimahimalang salitsaling sabi n~g m~ga táong nan~gáunang nabuhay, nakikinikinita co icáw sa úlap na sumisilang at napaiimbulóg sa dúyo n~g capatagan, wári náririn~gig co ang iyong voces sa pagaspás n~g m~ga dahon, at pagcâ umuwi na ang m~ga tagabukid na galing sa caniláng sinasacang lúpà at caniláng ipinaririn~gig buhat sa maláyò ang caniláng caraniwang m~ga awit, sa aking acala'y pawang nakikisaliw silá sa m~ga voces n~g caibuturan n~g aking dibdib, na nag-aalay na lahat sa iyo n~g awit at siyáng nagbíbigay catotohanan sa aking m~ga nais at m~ga panaguimpán. Cung minsa'y náliligaw acó sa m~ga landás n~g m~ga cabunducan, at ang gabíng doo'y untíunti ang pagdatíng ay naráratnan acóng naglácad pa't hinahanap co ang aking daan sa guitná n~g m~ga "pino," n~g m~ga "haya"[153] at ang m~ga "encina"[154]; cung nagcáagayón, cung nacalúlusot ang iláng m~ga sínag n~g buwán sa m~ga puáng n~g masinsíng m~ga san~gá, wari'y nakikinikinita co icáw sa sinapupunan n~g gubat, tulad sa isáng nagpapagalagalang aninong gágawgalaw at nagpapacabicabilá sa liwanag at sa m~ga carilimán n~g malagóng caparan~gan, at sacâ ipinaririnig n~g "ruiseñor"[155] ang canyáng ibá't ibáng cawiliwiling huni, inaacálà cong dahil sa icáw ay nakikita't icáw ang siyáng sa canyá'y nacaakit. ¡Cung inalaala co icáw! ¡Hindî lamang pinasásaya sa aking m~ga matá n~g lagabláb n~g sa iyó'y pagsinta ang úlap at pinapamúmula ang hieló[156]! Sa Italia, ang magandang lan~git n~g Italia, sa canyáng cadalisaya't cataasa'y nagsasálitâ sa akin n~g iyong m~ga matá; ang canyáng masayang pánoorin ay nagsasaysay sa akin n~g iyong n~gití, wan~gis n~g m~ga halamanan sa Andalucíang nalalaganapan n~g han~ging may kipkíp na ban~gó, puspós n~g m~ga pangdilidiling casilan~ganan, saganâ sa hiwagâ at sa calugodlugód na m~ga tanghalin, pawang nan~gagsasalita sa akin n~g sa iyó'y pagsintá! Sa m~ga gabíng may bowán, yaóng bowang wari'y nagtútucâ, sa aking sinagwánsagwáng nacalulan acó sa isáng sasakyáng malíit sa ilog Rhin, itinátanong co sa aking sarili cung dí cayâ marayâ acó n~g aking guníguní upang makita co icáw sa, guitná n~g m~ga álamong[157] na sa pampang, sa bató n~g Lorelay ó sa guitná n~g m~ga alon at icáw ay umaawit sa catahimican n~g gabí, tulad sa dalagang hadang mápang-aliw, upang bigyáng casayahan ang pag-iisá at ang calungcutan n~g m~ga guibáng castillong iyón.

--Hindî acó naglabcáy-bayang gaya mo, walâ acóng nakikita cung dî ang iyóng bayan, ang Maynila't Antipolo--ang sagót ni María Clarang n~gumín~gitî, palibhasa'y naniniwalà sa lahat n~g sinasabi ni Ibarra,--n~guni't mulâ n~g sabihin co sa iyóng ipaalam! at pumasoc acó sa beaterio, láguì nang naaalaala catá at hindî co icáw nilimot, bagá man ipinag-utos sa akin n~g confesor at pinarusahan acó n~g maraming m~ga pahirap. Nagúgunitâ, co ang ating m~ga paglalarô, ang ating m~ga pag-aaway n~g tayo'y m~ga musmós pa. Hinihirang mo ang lalong magagandang sigay at n~g tayo'y macapaglarô n~g siclót, humahanap ca sa ílog n~g lalong mabibilog at makikinis na batóng maliliit na may iba't ibang cúlay at n~g macapaglarô tayo n~g sintác; icáw ay nápacawaláng tuto, láguì cang natatalo, at ang parusa'y binábantilan catá n~g pálad n~g aking camáy, n~guni't dî co inilálacas, sa pagca't naaawà acó sa iyo. Napacamagdarayà, icáw sa laróng chongca't dináraig mo pa ang pagcamagdarayà co, at caraniwang agawán ang naguiguing catapusán. ¿Natátandaan mo bâ n~g icáw ay magalit n~g totohanan? Niyó'y pinapagpighatî mo acó; n~guni't n~g matapos, pagcâ naaalaala co iyón sa beaterio, acó'y n~gumín~gti dinaramdam cong icáw ay walâ, at n~g macapag-away ulî catá ... at n~g pagdaca'y mágawà natin ang pagcacásundô. Niyó'y m~ga musmós pa tayo, naparoon tayong naligong casama ang iyóng iná sa batis na iyóng nalililiman n~g m~ga cawayanan. Sa m~ga pampáng ay may m~ga sumisibol na m~ga bulaclác at m~ga halamang sinasabi mo sa akin sa wicang latín at wicang castilâ ang canícanilang m~ga cacaibáng pan~galan, sa pagca't niyó'y nag-aaral ca na sa Ateneo. Hindî catá pinápansin; naglílibang acó sa panghahagad n~g m~ga paroparó at n~g m~ga tutubí, na sa canyáng catawáng maliit na tulad sa alfiler ay tagláy ang lahat n~g m~ga culay n~g bahaghari at ang lahat n~g m~ga kintáb n~g gáring, m~ga tutubíng gumágalaw at nan~gagháhagaran sa magcabicabilang m~ga bulaclác; cung minsa'y ibig cong masubucan at hulihin n~g camáy ang maliliit na isdáng matuling nan~gagtatacbuhan sa m~ga lumot at sa m~ga batuhán sa pampáng. Caguinsaguinsa'y nawalâ ca, at n~g icáw ay bumalíc, may dalá cang coronang m~ga dahon at m~ga bulaclác n~g dalandáng ipinutong mo sa aking úlo, at tinatawag mo acóng "Cloe"[158], at gumawâ ca namán n~g coronang damóng gumagapang. N~guni't kinuha n~g iyóng nanay ang aking corona, pinucpóc n~g isáng bató at sacâ inihalò sa gugò na ipinaglilinis n~g ating úlo; tumulò ang m~ga luhà sa iyóng m~ga matá, at sinabi mong hindî nacaalam ang iyóng iná n~g "mitología"[159].--i"Halíng!--ang isinagót n~g nanay mo--makikita mo't mababan~gó pagcatapos ang inyóng m~ga buhóc."--Nagtawá acó, naghinanakít icáw, at ayaw mo na acóng causapin, at sa boong maghapo'y nagpakita ca n~g poot, na siyang ikinaibig co namang umiyác.

N~g bumalíc tayo sa bayan, at sa pagca't mainit na totoo ang araw, nuha acó n~g m~ga dahon n~g sambóng nasumísibol sa m~ga tabíng daan, ibinigáy co sa iyó't n~g ilagáy mo sa loob n~g iyóng sombrero, at n~g di sumakít ang iyóng ulo. N~gumitî icáw n~g magcágayo'y tinangnán co ang camáy mo at nagcásundô na catá.

N~gumitî n~g boong ligaya si Ibarra, binucsán ang canyang cartera, kinuha sa loob niyón ang isáng papel at sa loob nito'y may nababalot na m~ga dahong nan~gin~gitim, tuyô at mababan~gó.

--iAng iyóng m~ga dahon n~g sambóng!--ang isinagót ni Ibarra sa titig ni María Clara,--itô lamang ang naibigáy mo sa akin.

Dalidalí namáng kinuha ni María Clara sa canyáng dibdíb ang isáng bolsitang rasong maputî.

--iPs!--ani María Clara at tinampál ang camáy ni Ibarra;--hindî ipinahihintulot ang paghípò: ito'y isáng sulat n~g pagpapaalam.

--¿Iyán bâ ang isinulat co sa iyo bago acó pumanaw?

--¿At sumulat pó bâ cayó sa akin n~g ibá pa, aking guinoo?

--¿At anó bâ ang sinasabi co sa iyo n~g panahóng iyón?

--¡Maraming cabulastugan! ¡m~ga dahilan n~g masamáng mán~gun~gutang--ang isinagót ni María Clarang n~gumín~gitì, na ipinakikilalang totoong ikinasásaya n~g canyáng loob ang gayóng m~ga cabulaanan.--¡Howág cang malicot! ¡babasahin co sa iyo ang sulat na ito! ¡n~guni't ilílin~gid co ang iyóng m~ga pagpuri at n~g dî ca magdalitâ!

At itinaás ang papel sa tapát n~g canyang m~ga matá at n~g huwag makita n~g binatà ang canyáng mukhâ, at nagpasimulâ:

--"Aking ..." ¡hindî co babasahin sa iyo ang sumúsunod, sa pagca't isáng cabulastugán!--at pinaraan n~g m~ga matá ang iláng talatà.--"Ibig n~g aking amá, ang acó'y yumao, bagá man ipinamamanhic cong huwag"--"Icáw ay lalaki"--ang sabi sa akin, dapat mong isipin ang panahóng dárating at ang iyong m~ga lacás. Dapat mong pag-aralan ang dunong sa pamumuhay, ang dî maibibígay sa iyo n~g iyong kinamulang lúpà, at n~g balang araw ay makapaglingcod ca sa canyá. Cung mananatili ca sa aking tabí, sa aking lilim, sa impapawíd na ito n~g m~ga hinalâan, hindî ca matututong tumanáw sa malayò, at sa araw na cata'y maiwan sa ibabaw n~g lupa'y maitutulad ca sa halamang sinasalitâ n~g ating poetang si Baltazar;

"Para n~g halamang lumakí sa tubig, daho'y nalálanta muntíng dî madilig, ikinalooy ang sandalíng init...."

--¡Nakita mo na! binatà ca na halos ay tumatan~gis ca pa!--"Nacapagpasakit sa aking loob ang ganitóng pag-wiwicà, caya't ipinahayag co sa canyáng icáw ay aking sinísinta. Hindî umimíc ang aking amá, nagliníng-lining, ilinagáy sa aking balicat, ang canyáng camáy at nagsalitâ sa aking nan~gín~ginig ang voces:--Ang ísip mo ba'y icáw lamang ang marunong umibig at hindî ca iniibig n~g iyóng amá at hindî dináramdam ang sa iyó'y paghiwaláy?" Hindî pa nalalaong nan~gulila tayo sa iyóng iná; tumutun~go acó sa catandàan, diyán sa gulang na ang hinahanap ay ang tulong at pagbibigay aliw n~g cabatâan, at gayón ma'y tinatanggap co ang pag-iisá at dî co talós cung catáy makikita pa ulì. N~guni't dapat cong isipin ang m~ga ibáng bagay na lalong malalakí.... Bumúbucas sa iyo ang panahóng sasapit, samantalang sumásara sa akin; sumisilang sa iyo ang m~ga pagsinta, ang m~ga pag-ibig co'y nan~gamámatay; cumúculô ang apóy sa iyóng m~ga ugát sa aki'y nagsisimulâ, ang calamigán, at gayón ma'y icáw ay umiiyac at hindî ca marunong maghandóg n~g n~gayón, at n~g sa búcas ay makinabang ca at pakinaban~gan icáw n~g iyóng kinaguisnang lúpà."--Napunô n~g lúhà ang m~ga matá n~g aking amá, naluhód acó sa canyáng paanan, siyá'y aking niyacap at sinabi co sa canyáng acó'y nahahandáng yumao".

Napatiguil ang pagbasa, dahil sa pagcaligalig ni Ibarra: namumutlâ ang binatà at naglálacad n~g paroo't parito sa magcabicabilang dúlo n~g azotea.

--¿Anó ang iyóng damdám? ¿anó ba ang nangyayari sa iyo?--ang tanóng ni María Clara cay Ibarra.

--¡Dahil sa iyó'y nalimutan co ang aking m~ga catungculan; dapat acóng pumaroon n~gayón din sa aking bayan! Búcas ang fiesta n~g m~ga namatáy.

Hindî umimíc si María Clara, itinitig niyáng iláng sandalí ang canyáng malalaki't mapupun~gay na m~ga matá cay Ibarra, cumuha n~g ilang bulaclác at sinabi sa canyáng nababagbag ang loob:

--Lumacad ca, hindî na catá pinipiguil; magkikita ulî tayo sa loob n~g iláng áraw! ¡llagáy mo itóng bulaclac sa ibabaw n~g libin~gan n~g iyong m~ga magulang!

Nang macarâan ang iláng minuto, ang binata'y nananaog na sa hagdanang casabay si Capitang Tiago at si tía Isabel, samantalang nagcuculong sa pánanan~ginan si María Clara.

--¡lpakisabi n~ga pô ninyó cay Andéng na canyáng ihandâ ang bahay at man~gagsisirating si María at si Isabel!--¡Dumating nawâ cayóng maluwalhati!--ani Capitang Tiago, samantalang sumásacay si Ibarra sa coche, na yumaong ang tun~go'y sa plaza n~g San Gabriel.

At sinabi pagcatapos ni Capitang Tiago cay María Clara na umíiyac sa tabí n~g larawan n~g isáng Vírgen:

--Halá, magsindí ca n~g dalawáng candilang man~gahatì, ang isáy sa Señor San Rafael, pintacasi n~g m~ga naglálacbay. Isindi mo ang lámpara n~g Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje. ¡Lalong magalíng ang magcagugol n~g isáng salapî sa pagkít at anim na cuarta sa lan~gís, cay sa magbayad pagcatapos n~g isáng mahalagáng tubós.

TALABABA:

[147] Hiyas na pinacasingsíng sa camau-o.

[148] Libritong ganito ang pan~galan.--"Pangligtas sa sacunà."

[149] Isáng halamang ang caraniwang bulaclac ay puláng-pulá.

[150] Mahinhin ó mahinang han~gin.

[151] Ipinan~gun~gusap n~g "ada".--Isáng hiwagang babaeng may cahimahimalang m~ga capangyarihan, anáng m~ga di binyagan.

[152] Unawaing hindî tinatawag ni Rizal na Inang Bayan, cung dî Inang España, dalawang pan~galang totoong nan~gagcacaiba.

[153] Isáng malaki't mataas na cahoy, matibay at macúnat. Ang tawag sa bun~ga n~g cahoy na ito'y "hayuco".--Aya, ang pagbasa.

[154] Cahoy na masan~gá, may m~ga n~gipin-n~gipín ang m~ga dahon. "Bellota" ang tawag sa bun~ga n~g cahoy na itó.

[155] Ibong mainam humuni. Sa Europa'y marami n~g ibong itó.

[156] Tubig na tumítigas na halos parang bató dahil sa totoong calamigàn.

[157] Alamo: cahoy na tumataas n~g mainam: may tatlóng bagay na álamó: ang álamong putî na ang m~ga daho'y verde ang isang mukhá at ang cabiláng mukha'y putian--Ang álamong itím, na verde ang magcabicabilà n~g dahon.--At ang "amo altemblón" na ang m~ga daho'y waláng tiguil n~g paggaláw.

[158] Isá sa magagandang diosa.

[159] Casaysayan n~g m~ga kinikilalang m~ga Dios n~g m~ga dî binyagan.

=VIII.=

=MANGA ALAALA=

Pinagdaraan n~g coche ni Ibarra ang bahagui n~g lalong masayáng nayon n~g Maynilà; ang nacapagbíbigay panglâw sa canyâ n~g gabíng nagdaan, sa liwanag n~g araw ay nacapagpapan~gitî sa canyâ cahi't siyá'y áayaw.

Ang casayahang hindî naglílícat sa lahát n~g panig, ang lúbháng maraming cocheng nagpaparoo't paritong sacdal n~g tutulin, ang m~ga carromata, ang m~ga calesa, ang m~ga europeo, ang m~ga insíc, ang m~ga dalisay na tagarito, na bawa't isá'y may canícanyang sariling pananamit, ang m~ga naglalacô n~g m~ga bun~gang-cahoy at halaman, m~ga corredor[160], hubád na cargador[161], m~ga tindá n~g m~ga cacanín, m~ga fonda[162], m~ga restaurant[163], m~ga tindahan, sampô n~g m~ga carretóng hila n~g m~ga mápagpaumanhin at waláng damdaming calabâw na tila mandín naglilibang sa paghila n~g m~ga "bulto" samantalang naglilíninglining, ang lahát n~g ín~gay at calugcóg, pati n~g araw, isáng amó'y na tán~gì, ang sarisaring m~ga culay, pawang pumupucaw sa canyáng alaala n~g isáng daigdig na nagugupiling na m~ga gunità.

Walâ pang latag na m~ga bató ang m~ga daang iyón. Dalawâng araw lamang sunód na uminít, ang m~ga daa'y naguigúing alabóc n~g tumátakip sa lahát, nag-papaubò at bumubulag sa m~ga naglálacad: isáng araw lamang umulán ay naguiguing lává na, ano pa't cung gabí ay naaanino roon ang m~ga farol n~g m~ga coche at tumítílamisic buhát sa limáng metrong layò sa m~ga naglálacad sa m~ga makikipot na m~ga acera. ¡Gaano caraming m~ga babae ang nan~gag-iwan sa m~ga along putic na iyón n~g caniláng m~ga chinelas na bordado! Pagcacágayo'y nan~gapapanood na pínípson ang m~ga daan n~g hanáyhanáy na m~ga presidiarong ahit ang ulo, na ang m~ga mangás n~g baro'y maíclí at tòcong ang salawál na may m~ga número at may m~ga letrang azul, sa m~ga binti'y may m~ga tanicaláng halos nababalot n~g maruruming m~ga basahan upang huwag na totoong macasakít ang pagkiskís ó ang lamig marahil n~g bacal; dalawa't dalawá ang pagcacácabit, m~ga sanág sa araw, m~ga hapóng-hapô sa init at sa pagod, pinapagmámadalí at silá'y hináhampas n~g pamalò n~g isáng presidiario ring marahil nagcácamit casayahan, sa pagca't sa ganáng canyâ nama'y nacapagpapahirap sa m~ga cawan~gis din niyáng presidiario. Matatangcád silá, madilílim ang pagmumukháng cailán ma'y hindî námasdang lumiliwanag sa pagsilang n~g isáng n~gitî; numíningning, gayón man ang caniláng m~ga balingtataó, pagcâ dumarapò sa caniláng m~ga balicat ang humahaguing na pamalò, ó pagcâ hinahaguisan silá n~g isáng naglálacad n~g upós n~g isáng tabacong basâ-basâ at nacácalas na, dinárapot ang upós n~g lalong nálalapit at itinatagò sa canyáng salacót: ang m~ga ibá'y minámasdan ang m~ga nagdaraan n~g pagtin~gíng cacaibá. Warî'y náririn~gíg pa niyá ang caniláng cain~gayang guinágawâ sa pagduduróg n~g batóng itatabon sa m~ga lubác at ang nacalálaguim na calansíng n~g mabibigát na m~ga tanicalâ sa namámagà na niláng m~ga bucóng-búcong. Kinikilabutan si Ibarra cung naaalaala niyá ang isáng nangyaring sumugat sa canyáng pag-iisip-musmós; niyó'y catánghalian at ibinábagsac n~g araw sa lúpà ang canyáng lalong maiinit na m~ga sínag. Sa lílim n~g isáng carretóng cahoy nacabulagtâ ang isá sa m~ga táong iyón, waláng malay táo, bucás n~g cauntî ang m~ga matá; pinagbubuti naman n~g dalawáng presidiario rin ang isáng hihigáng cawayan, waláng galit, waláng pighatî, waláng yamót, anó pa't waláng pinag-ibhán sa sinasabing caugalia't anyô n~g dalisay na m~ga tagarito. "N~gayó'y icáw, búcas nama'y camí," marahil siyáng sinasabi sa canícanilá. Hindî pinápansin n~g m~ga táong nagdudumaling dumaraan ang bagay na iyón; nagdaraan ang m~ga babae, tinítíngnan silá at nan~gagpapatuloy n~g paglacad, caraniwan n~g mapanood ang m~ga bagay na yaón, linipacán na ang m~ga púsò; nan~gagtatácuhan ang m~ga coche, ipinaaanino sa caniláng catawáng may barniz ang m~ga sínag n~g araw na

iyóng maningning sa isáng lan~git na waláng alapaap; sa canyá lamang, batang may labíng isáng taón at bágong caráring na galing sa canyáng bayan, nacalálaguim ang napapanood na iyón; sa canyá lamang nacapagbigáy ban~gun~got n~g kinágabihan.

Walâ na ang mabaít at may wagás na puring "Puente de Barcas," yaóng tuláy filipinong-mabaít na nagsusumakit maglingcód, bagá man tagláy niya ang catutubong m~ga capintasang tumataas at bumábabâ alinsunod sa maibigan n~g ilog Pasig na dí miminsang nagpahirap at gumibâ sa tuláy na iyon.

Hindî lumálagô ang m~ga talisay sa plaza n~g San Gabriel; nananatili silá sa pagcacúyagutin.

Sa ganáng canya'y nagbawas ang gandá n~g Escolta, bagá man n~gayó'y may isáng malaking bahay na may m~ga "cariatide"[164] sa dating kinatatayuan n~g m~ga lumang camalig. Tinakhán niyá ang bagong "Puente de España"[165]; nan~gagpaalaala sa canyá n~g m~ga maguiguináw na umaga, cung doo'y dumaraang namamangcâ siláng patun~gó sa m~ga paliguan sa Uli-ulì, ang m~ga bahay na na sa pangpáng na dacong canan n~g ílog, na napapag-itanan n~g m~ga cawayanan at m~ga punong cahoy, doon sa wacás n~g Escolta at pasimulâ n~g Isla del Romero.

Nasasalubong niyá ang maraming m~ga cocheng hinihila n~g m~ga maiinam na m~ga cabayong maliliít, lulan n~g m~ga coche ang m~ga empleadong nacacatucatulog pa marahil ay pumapatun~go na sa caniláng m~ga oficina; m~ga militar, m~ga insíc na may anyóng hambóg at catawatawá ang pagcacaupô; m~ga fraileng hindî maimikin, m~ga canónigo at iba pa. Tila mandin canyáng namataan sa isáng marikit na "victoria"[166] si pári Dámasong mabalasíc ang mukhá't cunót ang m~ga kílay; n~guni't siyá'y nacaraan na at n~gayo'y masayang bumabati sa canyá, búhat sa canyáng carretela[167] si Capitan Tinong na casacáy ang canyáng asawâ't dalawáng m~ga anác na babae.

N~g macababâ na n~g tuláy, tumacbó ang m~ga cabayo't tinun~go ang paseo n~g Sabána[168]. Sa caliwa'y ang fábrica n~g tabaco sa Arroceros, na pinanggagalin~gan n~g malakíng úgong na guinágawa n~g m~ga cigarrera sa pagpucpóc n~g m~ga dahon n~g tabaco. Napan~gití si Ibarra, sa pagca alaala n~g masangsáng na amóy na iyóng sa tuwíng icalimáng oras n~g hapo'y lumalaganap sa tuláy n~g Barcas at humihilo sa canyá n~g panahóng siyá'y musmós pa. Ang masasayang m~ga salitâan, ang m~ga catatawanan ang siyáng cahi't hindî niyá sinasadya'y nacapaghatíd sa canyáng guníguní sa nayon n~g Lavapiés, sa Madrid, sampô n~g doo'y m~ga pangliligalig n~g m~ga cigarrera, na totoong nacacapahamac sa sawíng palad na m~ga "guindilla"[169] at iba pà.

Ipinagtabuyan, ang canyáng caayaayang m~ga naaalaala n~g Jardín Botánico[170]; iniharáp sa canyáng pag-íisip ang demonio n~g m~ga pagsusumagsumag; ang m~ga Jardín Botánico sa Europa, sa m~ga lupaing nan~gagcacailan~gan n~g malacás na calooban at saganang quintô upang mapasibol ang isáng dahon at mapabucás ang isáng bulaclác; hindî lamang doon, cung dí sa m~ga "colonia" man ay may mabubuti ang alagà at m~ga mahahalagáng Jardín Botánicong bucás na lagui sa sino mang ibig manood. Inihiwaláy doón ni Ibarra ang canyáng m~ga matá at inilin~gap niyá sa dacong canan, at doo'y canyáng nakita ang matandáng Maynilàng naliliguid n~g m~ga cútà at m~ga bangbáng, tulad sa isáng dalagang culang sa dugô, na nababalot n~g isáng pananamit n~g canyáng nunong babae n~g panahong itó'y sumasacagarâan.

¡Natanawan niyá ang dagat na hindî maabot n~g tanáw ang guildid na lubháng maláyò!...

--¡Na sa cabiláng ibayo ang Europa!--ang inisip n~g binatà! ¡Ang

Europang may magagandang m~ga nacióng hindi nan~gaglílicat n~g pagsusumicap sa paghanap n~g caligayahán, nagsisipanaguinip pagcacaumaga at nan~gagdáramdam cabiguan sa towing lumúlubog ang araw ... lumiligaya sa guitná n~g canyáng m~ga capahamacán! ¡Tunay n~gâ, sa cabilang ibayo n~g dagat na dí maulata'y nan~garoroon ang m~ga nacióng mapagmahal sa espíritu, at bagá man hindi nilá minámasamá ang catawán, lálò pa mandíng mapagmahal sa espíritu cay sa m~ga nagpapanggáp na lubháng umiirog sa espíritu.

N~guni't nan~gagsitacas ang canyáng m~ga pagdidilidiling itó n~g canyáng makita ang muntíng bundúc-bunducan sa capatagan n~g Bagumbayan. Ang namúmucod na bundúc-bunducan sa isáng tabí n~g paseo n~g Luneta ang siyá n~g yóng umaakit sa canyáng ísip at siyáng sa canyá'y nagpapagunamgunam.

Canyáng guinugunitâ ang táong nagbucás n~g canyáng pag-íisip at nagpakilala sa canyá, n~g magalíng at n~g nasacatuwiran. Tunay n~ga't cácauntî ang m~ga caisipáng sa canyá'y iniaral, n~guni't hindi ang m~ga waláng cabuluháng pag-ulit lamang n~g m~ga sinabi n~g ibá; pawang m~ga caisipáng galing sa pananalig na hindi nan~gagculabô sa liwanag n~g lalong matitindíng ílaw n~g dakilang pagsulong. Ang táong yaó'y isáng matandáng sacerdote, ang m~ga pan~gun~gusap na sa canyá'y sinabi n~g siyá'y pagpaalaman ay umaalin~gawn~gaw pa sa canyáng m~ga tain~ga: "Huwág mong calimutang bagá man pag-aari n~g sangcataohan ang carunun~gan, "minamana lamang ang carunun~gang iyán n~g m~ga táong may púsò,?--ang paalaala niyá.--"Pinagsicapan cong ilipat sa iyo ang aking tinanggáp sa aking m~ga maestro; ang cayamanang iyó'y pinagsicapan co namáng dagdagán sa boong abót n~g aking cáya at inililipat co sa m~ga táong humahalili; gayón din ang gágawin mo sa man~gagsisihalili sa iyo, at mapagtátatlong ibayo mo, sa pagcá't icáw ay paparoon sa m~ga lubháng mayayamang lupaín."--At n~gumín~giting idinagdág; "Nan~gagaisiparito silá sa paghanap n~g guintô; ¡man~gagsiparoon namán cayó sa caniláng lupaí't hanapin ninyó roon ang ibáng guintóng ating kinacailan~gan! Alalahanin mo, gayón mang hindi ang lahat n~g cumíkinang ay guintô. Namatáy riyán ang paring iyón."[171]

Sa m~ga gunità niyáng itó'y sumásagot siyá:

--¡Hindi, anó mang caratnan, ang una'y ang kinaguisnang lúpà, ang una'y Filipinas, anác n~g España, ang una'y ang lupaíng castílà. ¡Hindi, ang bagay na iyáng isáng casaliwaang palad ay hindi nacarurun~gis sa Bayang kináguisnang, hindi. Hindi nacaahalina sa canyáng paggugunamgunam ang Ermita, iyáng Fénix[172] na pawid, na mulíng sumisilang sa canyáng m~ga abó sa anyóng m~ga bahay na may m~ga pintáng putí at azul at ang bubóng ay zinc na may pintáng pulá. Hindi nacaakit sa canyáng pagmamalasmalas ang Maalat, ni ang cuartel n~g caballeríang may m~ga punong cahoy sa tapát, ni ang m~ga tagaroon, ni ang m~ga maliliit na bahay na pawid na may matitibong na bubun~gáng nan~gacúcubli sa m~ga púnò n~g saguing at m~ga bun~ga, na guinagawang tulad sa m~ga pugad n~g bawa't amá n~g isáng mag-anac.

Tulóy ang paggulong n~g coche: nacasasalubong n~g isáng carromatang hila n~g isá ó dalawang cabayo, na napagkikilalang galing lalawigan, dahil sa guarnición at iba pang cagamitáng pawang abacá. Pinagpipilitang makita n~g carromatero ang naglálacbay na nacasacáy sa maningning na coche at nagdaraang hindi nakikipagpalitan n~g cahi't isáng pananalitâ, n~g cahi't isang pakikipagbatian. Cung minsa'y isáng carretóng hila n~g isáng calabaw na marahan ang lacad at parang waláng anó man ang siyáng nacawawalâ n~g capanglawan n~g maluluang at maalicabóc na m~ga lansan~gang napapaliguan n~g makináng na araw n~g m~ga "trópico"[173]. Nakikisaliw sa malungcót at dí nagbábagong anyô n~g awit n~g namamatnugot na nacasacáy sa calabaw ang matinding calairit n~g tuyóng rueda sa pag-íkit na casama ang kinsékinsé n~g mabigát na carretón; cung minsan nama'y ang malagásas na tunóg n~g gasgás na m~ga paa n~g isáng

paragos, niyáng trineong[174] sa Filipinas ay hinihilang napacabanayad sa ibabaw n~g alabóc ó n~g m~ga lubác sa daan. Sa m~ga capatagan, sa m~ga malilinis na lupang pinaghahalamanan ay nan~gin~ginain ang m~ga hayop na casama n~g m~ga tagác, na payapang nacadapò sa ibabaw n~g m~ga vacang capóng n~gumún~guyâ at linalasa ang m~ga sariwang damó n~g parang, na ipinipikítikít ang m~ga matá,; sa dacong malayo'y m~ga babaeng cabayong nan~gagdadambahan, nan~gaglulucsuhan at nan~gagtatacbuhang hagad n~g isáng masival na potrong mababà ang buntót at malagô ang kilíng: humahalinghíng ang potro at pinasasambulat ang lúpà n~g canyáng malalacás na m~ga cucó.

Pabayáan nating maglabcáy ang binatang nagdidilidili ó nacacatulog: ang hiwagang malungcót ó masayá n~g catapan~gang hindî nacacaakit n~g canyáng gunamgunam: ang araw na iyóng nagpapapakintab sa m~ga dulo n~g m~ga cahoy at nagpapatacbò sa m~ga tagabukid na nan~gapapasò ang m~ga paa sa nagbabagang lúpà, bagá mán silá'y may panyapác na m~ga lipác; ang araw na iyóng pumipiguil sa isáng babaeng tagabukid sa lilim n~g isáng talisay ó cawayanan, at sa canya'y nagpapaísip n~g m~ga bagaybagay na walang catuturán at dî mapagwari, ang isip na iyo'y hindi nacalulugod sa ating binatà.

Bumalíc tayo sa Maynilà samantalang gumugulong ang coche't nagpapaguiray-guiray, túlad sa isáng lasíng, sa buról-buról na lúpà, at samantalang tumátawid sa tuláy na cawayan, pumapanhic sa mataríc na ahunín ó bumábabâ sa totoong malalim na lusun~gín.

TALABABA:

[160] Ang namamaguitná sa pagbilí, pagbibili, ang nakikialam sa m~ga almoneda at iba pa.

[161] Ang nagpapaupa n~g pagdadalá n~g ano mang bagay na mabigat.

[162] Ang bahay na nagpapacain sa sino mang nagbabayad sa may ari, at ang papatuloy sa bawa't magbayad.

[163] Wicang francés na ang cahuluga'y "fonda:" cacarán at tuluyan. Cung ipan~gusap ay "restorán."

[164] Estátua ó larawang cáhoy, bató, tansô ó bacal na inilalagay na pinacahaligui n~g anó man.

[165] Tuláy n~g España.

[166] Isáng carruajeng ganitó cung tawaguin.

[167] Tinatawag n~g catagalugang "carretela" ang isáng sasacyáng anyóng carretong marami ang lulan, n~guni't mahirap sa sumásacay; dalawá ang gulong at isáng cabayo ang humihila.--Ang tinatawag na carretela n~g m~ga castilà ay isáng mainam na carruajeng apat ang gulóng at dalawang cabayo ang humihila.

[168] Tinatawag na Sabána [hindî Sábana, cumot] ang daang macalampás n~g Jardín Botánico, hangang sa m~ga unang báhay n~g Ermita, na tinatawag na daang Real.

[169] Tinatawag n~g m~ga castilàng guindilla ang m~ga policía municipal sa sa España.--Ang sili ó ang bun~ga n~g tinatawag na "guindillo de India."

[170] Ang lupang iniuucol sa pagtatanim n~g sarisaring cahoy at m~ga halaman upang doo'y mapag-aralan ang m~ga carunun~gang nauucol sa bagay na ito.

[171] Tila mandín naguguniguni na ni Rizal na sa pinagpatayaang iyón sa paring canyáng sinasabi, na sa acalà co'y waláng ibá cung dî si Pari Burgos, doon din siya pápatayin.

[172] Ang tan~ging ibong pinaniniwalaan n~g m~ga tao sa unang mulíng nabubuhay, pagcatapos na masunog, sa ibabaw n~g canyáng m~ga abó.

[173] Ang alín may sa dalawáng panig na malapit sa Ecuador ó calaguitnaan n~g lupa, tinatawag ang isáng panig na "trópico de Cancer" sa hemisfercio boreal, at "trópico de Capriconio" de "hemisfercio austral".

[174] Sásacyang waláng gulóng na siyáng guinagamit pagca hielo ang dinaraan; cahawig n~g canggâ ó n~g paragos natin.

=IX.=

=MANGA CAUGALIAN NG BAYANG ITO=

Hindî nagcámali si Ibarra; nalululan n~ga si "victoriang" iyón si pari Dámaso at tumutun~go sa báhay na canyáng bagong caíiwan.

--¿Saan bâ cayó paroroon?--ang tanóng n~g fraile cay María Clara at cay tía Isabel, na man~gagsisisacay na sa isáng cocheng may m~ga pamuting pílac, at tinatampîtampî ni pári Dámaso ang m~ga pish~gí ni María Clara, sa guitnâ n~g canyang m~ga caguluhan n~g ísip.

--Cucunin co sa beaterio ang aking m~ga bagaybagay roon--ang sagót ni María Clara.

¡Aháaá! ¡ahá! tingnán natin cung sino ang mananalo sa amin, tingnan natin!--ang ipinagbububulóng na hindî nápapansin ang sinasabi, na anó pa't nagtacá, ang dalawang babae. Tinún~go ang hagdanan at nanhíc doon si pári Dámasong nacatun~gó ang úlot't madálang-dalang ang hacbáng.

¡Marahil siya'y magsésermon at canyáng isinasaulo ang canyáng ipan~gan~garal!--aní tía Isabel;--sacáy na María at tatanghalíin tayo n~g pagdatíng.

Hindî namin masábi cung magsesermón n~gâ ó hindî; datapuwa't inaacala naming m~ga dakílang bagay ang m~ga pinag-íisip-ísip niyá, sa pagcá't hindî man lamang naiabot niyá, ang canyáng camáy cay capitang Tiago, cayá't napilitang yumucód pa itó n~g cauntí upáng haggán ang camáy na iyón.

--¡Santiago!--ang únang sinabi niyá--may pag-uusapan tayong mahahalagang bagay; tayo na sa iyong oficina.

Maligalig ang lóob ni Capitang Tiago, hindî nacaimíc n~guni't sumunód sa napacalakíng sacerdote, at sinarhán ang pintô pagcapásóc nilá.

Samantalang nagsasalitaan silá n~g líhim, siyasatin nátin cung anó ang kinaratnan ni Fr. Sybila.

Walâ sa canyang convento ang pantás na dominico; maagang maaga, pagcapagmisa, siyá'y napatun~go sa convento n~g canyáng capisanang na sa macapasoc n~g pintuan ni Isabel Segunda, ó ni Magallanes, alinsunod sa naghaharing familia, sa Madrid.

Hindî niya pinansin ang masarâp na amôy-chocolate, at gayón ding dî niya ininó ín~gay n~g m~ga cajón at ang salapìng nàririn~gig mulâ, sa Procuraciòn, at bahagyâ n~g sumagót sa mapitagan at maguiliw na batì n~g uldóg na procurador, nanhíc si Fr. Sybila, tinahac ang ilang m~ga "corredor" at tumuctóc n~g butó n~g m~ga dalìrì sa isáng pintûan.

--¡Tulóy!--anang isáng voces na warì'y dumaraing.

--¡Pagalin~gin nawâ cayó n~g Dios sa inyóng sakít!--ang siyáng batì n~g batang dominico pagpasoc.

Nacaupo sa isáng malaking sillón ang isáng matandáng pári, culubót at gá namúmutlâ na ang balát n~g mukhâ, cawan~gis n~g isá riyán sa m~ga santong ipinintá ni Rivera. Nan~glálalalim ang m~ga matáng napuputun~gan n~g lubháng málalagong kilay, na palibhasa'y láguing nacacunót ay nacapagdáragdag n~g ningning n~g paghíhin~galô n~g canyang m~ga matá.

Nabábagbag ang lóob na pinagmasdán siyá ni pári Sibilang nacahalukipkíp ang m~ga camáy sa ilalim n~g cagalanggalang na escapulario ni Santo Domingo. Inilun~gayn~gay pagcatapos ang úlo, hindî umíimic at warì'y naghíhintay.

--¡Ah!--ang buntóng hinin~gá n~g maysakít--inihahatol sa akin, Hernando; na akin daw ipahíwà! ¡Ipahiwà sa tandâ co n~g itó! ¡Itóng lupaíng ito! ¡Ang cagulatgulat na lupaíng itó! ¡Muhang ulirán ca sa nangyayari sa akin, Hernando!

Dahándáhang itinaas ni Fr. Sybila ang canyáng m~ga matá at itinitig sa mukhà n~g may sakít:

--At ¿anó pô ang inyóng minagaling?--ang itinanóng.

--¡Mamatáy! ¡Ay! ¿May nálalabi pa bagá sa aking ibáng bagay? Malábis na totoo ang aking ipinaghihirap; datapuwa't.... pinapaghirap co namán ang marami.... ¡nagbabayad-utang lamang acó! At icáw, ¿cumustá ca? ¿anó ang sadyâ mo?,

--Naparíto pô acó't sasabihin co sa inyó ang ipinagcatiwalang bílin sa akin.

--¡Ah! ¿at anó ang bagay na iyón?

--¡Psh!--sumagót na may samâ ang loob, umupô at ilinin~gón ang mukhâ, sa ibáng panig,--m~ga cabulastigan ang sinabi sa atin; ang binatang si Ibarra'y isang matalínong bagongtao; tila mandín hindi halíng; n~guni't sa acálà co'y isáng mabaít na bagongtao.

[Larawan:--....Mananatili ang ating capangyarihan hanggang sa capangyarihang iya'y nananalig.....]

--¿Sa acálà mo?

--¡Nagpasimulâ cagabí ang caniláng pagcacáalit!

--¡Nagpasimulâ na! ¿at bákit?

Sinaysay ni Fr. Sibyla, sa maiclíng pananalitâ, ang nangyari cay pári Dámaso at cay Crisóstomo Ibarra.

--Bucód sa rito--ang idinugtóng na pangwacás--mag-aasawa ang binatà sa anác na babae ni Capitang Tiago, na nag-aral sa colegio n~g ating m~ga capatid na babae; siyá'y mayaman at dî n~ga niyá iibiguing magcaroon n~g

m~ga caaway upang siyá'y mawal-án n~g caligayahán at cayamanan.

Itinan~gô n~g may sakít ang canyang úlo, sa pagpapakilalang siyá'y sang-áyon.

--Siyâ n~gâ, gayón din ang áking acálà ... Sa pamamag-itan n~g gayóng babae at isáng bianáng lalaking gayón, maguiguing atin ang canyáng catawá't cálolowa. At cung hindi jlálóng magalíng cung siya'y magpakitang kaaway natin!

Minamasdáng nagtátaca ni Fr. Sibyla ang matandâ.

--Unawàing sa icagagaling n~g ating Santong Capisanan--ang idinugtóng na naghihirap n~g paghin~gâ.--Minámagaling co pa ang makilaban sa átin, cay sa m~ga halíng na pagpupuri at paimbabâw na panghihinuyò n~g m~ga caibigan.... tunay at silá'y may m~ga bayad.

--¿Inaacalà pô bâ ninyóng gayón?

Tiningnán siyá n~g boong lungcót n~g matandâ.

--¡Tandaân mong magalíng!--ang isinagót na nagcángpapagál--Manacatilí ang ating capangyarihan samantalang sa capangyarihang iya'y nananalig. Cung táyo'y labánan, ang sasabihin n~g Gobierno'y: "Nilalabanan silá, sa pagca't ang m~ga fraile'y isáng hadláng sa calayaan n~g m~ga filipino; at sa pagca't gayo'y papanatilihin natin ang m~ga fraile."

--At ¿cung silá'y pakinggán? Manacânacang ang Gobierno'y....

--¡Hindî silá pakíkingan!

--Gayón man, cung sa udyóc n~g casakimá'y nasáin n~g Gobiernong maowî sa canyá ang ating inaani ... cung magcaroon n~g isáng pan~gahás at walang gúlat na....

--Cung magcágayo'y ¡sa abâ niyá!

Capuwâ hindî umimíc.

--Bucód sa roón--ang ipinatúloy n~g may sákít--kinacailan~gan nating tayó'y labánan, táyo'y pucáwin: nagpapakilala sa atin ang m~ga labanáng ito n~g cung saan naroon ang ating cahinaan, at ang gayó'y nacapagpapagalíng sa atin. Nacararayà sa átin at nacapágpapahimbing ang malábis na m~ga pagpúri: datapowa't sa lábás ay nacapagpapapan~git n~g ating anyô, at sa araw na mahúlog táyo sa capan~gitang anyô, táyo'y mapapahamac, na gáya n~g pagcapahamac natin sa Europa. Hindî na papasoc ang salapí sa ating m~ga simbahan; sino ma'y walâ n~g bíbili n~g m~ga escapulario, n~g m~ga correa at n~g anó man, at pagcâ hindî na tayo mayaman, hindî na natin mapapapanalig ang m~ga budhî.

--¡Psh! Mananatili rin sa atin ang ating m~ga "hacienda," ang ating m~ga báhay!

--¡Mawáwala sa ating lahát, na gaya n~g pagcawalâ sa átin sa Europa! At ang lálóng masamá'y nagpapagal táyo at n~g táyo'y mangguípuspós. Sa halimbáwà: iyáng nápacalabis na pagsusumakit na dagdagan sa taóntaón, ayon sa ating maibigan, ang halagá n~g buwís n~g ating m~ga lúpà, ang pagsusumakit na iyáng aking sinalansáng sa lahát n~g m~ga malalaking pulong natin; ¡ang pagsusumakit na iyan ang siyáng macapapahamac sa atin! Napipilitan ang "indiong" bumilí sa ibang daco n~g m~ga lúpang casíng galíng din n~g ating m~ga lúpà ó lálò pang magalíng. Nan~gan~ganib acóng bacâ táyo'y nagpapasimulâ na n~g pagbabâ: "Quos vult perdere Jupiter dementat prius." [175] Dahil dito'y huwág n~gâ nating

dagdagán ang ating bigát; ang báya'y nagbububulóng na. Mabúti ang inisip mo: pabayâan natin ang ibáng makikipaghusay doón n~g canícanilang sagutin; papanatilihin natin ang sa ati'y pagpipitagang nálalabi, at sa pagcá't hindi malalao't makíkiharáp táyo sa Dios, linísin natin ang ating m~ga cama'y ... ¡Maawâ nawâ sa áting m~ga kahinàan ang Dios n~g m~ga pagcahabág!

--Sa macatuwíd ay inaaacalà pó bâ ninyóng ang buwís ay ...

--¡Howág na tayong mag-úsap n~g tungcól sa salapî!--ang isinalabat n~g may sakít na masamá ang lóob.--Sinasabi mong ipinan~gacò n~g teniente cay pári Dámaso..?

--Opo, amá--ang sagot ni pári Sibylang gá n~gumín~gitî na. N~guni't nakita co caninang umága ang teniente, at sinábi sa áking dináramdam daw niyá ang lahat n~g nangyári cagabí, na umímbulog daw sa canyáng úlo ang Jerez, at sa acálà niya'y gayón din ang nangyári cay pári Dámaso.--At ang pan~gaco?--ang tanóng cong pabirô.--Padre cura ang isinagót:--marunong pô acóng tumupád n~g áking wicâ, pagcâ sa pagtupád na iya'y hindi co dinurun~gisan ang aking capurihán; cailan ma'y dî co naguing ugáli ang magcanulô canino man, at dàhil dito'y teniente acó hanggá n~gayón.

--N~g macapagsalitaan silá n~g m~ga ibá't ibáng bagay na waláng cabuluhán, nagpaalam si Fr. Sibyla.

Hindi n~ga namán naparoón ang teniente sa Malacanyáng; n~gunit naalaman din n~g Capitan General ang nangyari.

Nang nakikipagsalitaan siyá sa canyáng m~ga ayudante tungcól sa m~ga pagbangguít na sa canya'y guinágawá n~g m~ga páhayagan sa Maynilá, sa ilalim n~g m~ga pamagat na m~ga "cometa"[176] at iba pang m~ga napakikita sa lan~git, sinabí sa canyá n~g isá sa m~ga ayudanteng iyón ang pakikipagcagalit ni pári Dámaso, na pinalubhâ pa ang cabigatán n~g m~ga pananalitâ, bagá man pinakinis n~g cauntî ang m~ga bigcás n~g sabi.

--Sino ang sa iyo'y nagsábi--ang tanong n~g Capitán General na n~gumin~gitî.

--Narin~gig co pô cay Laruja, na siyáng nagbabalitâ caninang umága sa pásulatan n~g pámahayagan.

Mulíng n~gumitî ang Capitan General at idinagdág:

--¡Hindi nacasásakit ang babae't fraile! Ibig cong manahimic sa nátitirang panahón n~g pagtirá co sa lupáng itó, at aayaw na acóng makipag~alít sa m~ga lalaking gumagamit n~g sáya. At lálóng lálò na n~gayóng áking natalastás na pinaglalaruan lamang n~g provincial ang aking m~ga útos; hinin~gi cong pinacaparusa ang paglilipat sa ibáng bayan n~g fraileng iyán; at siyá n~ga namán, siya'y inilipat, n~guni't doon siya inilagay sa lalong magaling na báyan: ¡frailadas![177] na sinásabi natin sa España.

N~guni't humintô n~g pagn~gitî ang Capitan General n~g nagíisa na.

--¡Ah! ¡cung hindi sána nápacatan~gá ang báyang ito'y pasusucuin co ang aking m~ga cagalanggalang na iyán!--ang ipinagbuntóng hinin~gá.--Datapuwa't carapatdapat ang báwa't báyan sa kinasasapitan niyá; gawin natin ang inuugali n~g lahat.

Samantala'y natápos si Capitang Tiago n~g pakikipulong cay pári Dámaso, ó sa lalong magalíng na sabi, ang pakikipulong ni pári Dámaso cay Capitang Tiago.

--¡N~gayo'y napagsabihan na catá!--ang sabi n~g franciscano n~g magpaalam. Nailágan sana ang lahát n~g itó, cung nagtanóngtanóng ca muna sa akin, cung dî ca sana nagsinun~galing n~g icáw ay tinatátanong co. ¡Pagsicapan mong howag ca nang gumawâ n~g m~ga cahalin~gán, at manálig ca sa canyáng ináama!

Lumibot n~g macaalawa ó macaatló sa salas si Capitang Tiagong nag-iísip-isip at nagbúbuntóng hinin~gá; di caguinsaguinsa'y párang may naisip siyáng magalíng, tumacbó sa pánalan~ginan at pinatáy ang m~ga candílà at ang lámparang canyáng pinasindihán upang siyáng macapagligtás cay Ibarra.

--May panahón pa, sa pagca't totoong malayò ang linálacbay--ang ibinulóng.

TALABABA:

[175] "Quos vult perdere Jupiter domentat prius", casabihang wicang lating cung tatagalugui'y: Ang m~ga ibig ipahamac ni Jupiter ay pinasisimulaáng sirain muna ang ísip.--P.H.P.

[176] Ang cometa'y tulad sa bituing manacanacang napapanood natin sa lan~git. Ang Cometa'y ma'y buntot na makinang na cung minsa'y isá at cung minsa'y marami. Palibhasa'y ang galaw na painóg n~g cometa'y hiwaláy na hiwaláy sa caraniwang liniliguiran n~g m~ga planeta, caya hindî nalalao't ang pagkakita natin sa canya. Isáng casinun~galin~gang ilinalaganap n~g m~ga han~gal na ang pagsicat n~g cometa'y nagbabalita n~g m~ga sacunang mangyayari.--Tinatawag ding "cometa" n~g m~ga castilà ang sarangolang papel na pinalílipad n~g m~ga bátà.

[177] Ang masasama at magagaspang na cagagawán n~g m~ga fraile.

=X.=

=ANG BAYAN=

Hálos sa pampáng n~g dagátan ang kinálalagyan n~g báyang San Diego[178], na sumasaguitná n~g m~ga capatágang hálamanan at m~ga paláyan. Nagpápadala sa ibáng m~ga báyan n~g asúcal, bigás, café at m~ga búngang hálaman, ó ipinagbíbili cayâ n~g múrangmúra sa insíc na nagsasamantalá n~g cawal~áng málay ó n~g pagcahilig sa m~ga masasamang pinagcaratihan n~g magsasacá.

Pagcá áraw na mabúting panahón at umáacyat ang m~ga batà sa caitaasan n~g campanario n~g simbahan, na napapamutihan n~g lúmot at n~g damóng hatid n~g hán~gin; pagcacágayo'y masayáng nan~gagsisigawan, sa udyóc n~g cagandáhan n~g nátatanaw na humáhandog sa caniláng m~ga matá. Sa guitná n~g caráming m~ga bubun~gáng páwid, tísà, "zinc" at yúnót, na napapaguitnaan n~g m~ga bulaclác natátalastas n~g bawa't isá ang paraan n~g pagcakita sa canícanilang báhay na maliliit, ang canilá bagáng malilingguít na púgad. Nagagamit niláng panandâ ang lahát: isáng cáhóy, isáng sampáloc na may maliliit na dáhon, ang nióg na puspós n~g m~ga búco, tulad sa maanaking si Astarté[179] ó cay Diana[180] sa Efeso[181] na may maraming súso, isáng humáhabog na cawáyan, isáng bún~ga, isáng cruz. Naroroón, ang ílog, calakilakihang ahas na cristal na natutulog sa verdeng alfombra: pinaaalon ang canyáng ágos n~g m~ga pirápirasong malalakíng batóng nagcacapatlángpatláng sa mabuhan~ging inaagusan n~g

túbig; cumikipot ang ílog sa dáco roón, at may m~ga pangpáng na matatáas na kinacapitang nangpapalícò-lícò n~g m~ga cahoy na nacalitáw ang m~ga ugát, at sa dáco rito'y lumálaylay ang m~ga panabí at lumuluang at tumitining ang ágos. May nátatanaw sa dácong maláyong isáng maliit na bahay, na itinayô sa pangpáng na hindî natakot sa cataasan, sa han~ging malacás at sa pinanununghang ban~gíng malálím, at masasabi, dahil sa canyáng maliliit na haligui, na siyá'y isáng cálakilahang zancuda[182] na nag-aabang n~g ahas upang daluhún~gin. M~ga catawán n~g púnò n~g nióg ò n~g cahoy na may balát pa, na gumágalaw at gumiguiwang ang siyang naghúhugpong n~g magcabilang ibayo, at cahi't sila'y masasamáng tuláy, datapuwa't maínam namáng cagamitán sa circo sa pagpapatiwariwáric, bagay na hindî dapat pawal-áng halagá: nan~gagcacatwâ ang m~ga bátà, búhat sa ílog na pinaliliguan, sa m~ga pagcalaguim n~g nagdaraang babaeng may súnong na bacol, ó n~g matandáng lalaking nan~gín~ginig sa paglácad at pinababayâang mahúlog ang canyang tungcód sa túbig.

N~guni't ang lálóng nacahihicayat n~g pagmamasíd ay ang isáng matatawag nating náimos na gúbat sa dágat na iyón n~g m~ga lúpang lináng. Diya'y may m~ga cáatandâandâang m~ga cáhoy, na guáng ang catawán, at cayâ lámang namámatay ay pagcâ tinámâan n~g lintíc ang mataás na dúlo at nasusunog: ang sabihana'y hindî lumalakit sa íbâ ang apóy na iyón at namámatay doón din; diyá'y may m~ga pagcálalaking m~ga batóng dináramtan n~g terciopelong lúmot n~g panahón at n~g "naturaleza": humíhimpil at nagpapatongpatong sa caniláng m~ga guáng ang alabóc na pinacacapit n~g ulán at ang m~ga ibon ang siyang nagtátanim n~g m~ga binhî. Malayang lumalagô ang m~ga cacahuyan: m~ga damó, m~ga dawag, m~ga tabing na damóng gumagapang na nan~gagsasalasalabat at nagpapalipatlipat sa isá't isáng cahoy, bumibitin sa m~ga san~gá, cumacapit sa m~ga ugát, sa lupà, at sa pagcá't hindî pa mandin nasisiyahan sa ganitó si Flora[183], ay nagtátanim siyá n~g m~ga damó sa íbábaw n~g damó; nabubuhay ang lúmot at ang cábuti sa m~ga gahác-gahác na balát n~g cáhoy, at ang m~ga damóng dápò, m~ga cawiliwiling manunuluyan, ay napapagcamal-an sa canilang m~ga pagcâyacap sa cahoy na mapagpatuloy.

Iguinagalang ang gúbat na iyón: may m~ga sali't-sáling sabing sinásalitâ tungcól doon; n~guni't ang lálóng malápit sa catotohanan, at sa pagca't gayó'y siyang hindî lubhang pinaniniwalaan at hindî naman napag-aalaman, ay ang sumusunod:

Nang ang baya'y walâ cung dî isang walang halagang tumpóc n~g m~ga dampâ, at saganang sumísibol pa sa pinacalansan~gan ang damó; n~g panahóng yaóng pagcagabi ay nanasoc doón ang m~ga usá at m~ga baboy-ramó, dumating isáng áraw ang isáng matandáng castilang malalálím ang m~ga matá at totoong magalíng magwíang tagalog. Pagcatápos na matingnán at malíbot ang m~ga lúpà sa magcabicabilâ, ipinagtanóng niyá cung sinosino ang may ari n~g cagubatang inaagusan n~g tubig na malacúcò. Nan~gagsiharáp ang iláng nan~gagsabing umanó'y silá raw ang may ári, at ang guinawâ n~g matandá'y binilí sa canilá ang gúbat na iyón, sa pamamag-itan n~g m~ga damít, m~ga híyas at caunting salapî. Nawalâ pagcátapos ang matandâ na hindî maalaman cung paáno. Pinananaligan na n~g táong siyá'y "encantado", n~g máino n~g m~ga pastól ang isáng caan~gutáng nagbubuhay sa carátig na gúbat; caniláng binacás, at ang násumpun~gan nila'y ang matandáng lalaking bulóc na at nacabítin sa san~gá n~g isáng "balíti". Nacatatatocot na siyá n~g panahóng buháy pa, dáhil sa canyáng malalim at malagunlóng na voces, dáhil sa malalim niyang m~ga matá at dáhil sa táwa niyang waláng ín~gay; n~guni't n~gayóng siyá'y magbigtí ay lumiligalig siyá sa pagtulog n~g m~ga babae. Itinapon n~g iláng babae sa ílog ang m~ga híyas at sinunog ang damít na canyáng bigáy, at mulâ n~g ilibíng ang bangcáy sa púnò n~g balíti ring iyón, sino mang táo'y walâ n~g man~gahás na doo'y lumápit. Isáng pastól na nagháhanap n~g canyáng m~ga hayop, ibinalitang nacakita raw siyá roón n~g m~ga ílaw; nan~gagsiparoón ang m~ga bínatà at nacárinig na silá n~g m~ga daíng. Isáng cúlang pálad na nan~gín~gibig, na sa pagmimithî niyang

mápuna n~g sa canyá'y nagwáwalang bahálà, nan~gácong mátitira siyáng magdamág sa lílim n~g cáhoy at ipupulupot niyá sa punò nitó ang isáng mahabang yantóc, namatáy dahil sa matindíng lagnát na sa canya'y dumápò kinabucasan n~g gabí n~g canyáng pakikipagpustahan. May pinagsasalitaan pang m~ga catha't sali't saling sabi tungcól sa gubat na iyón.

Hindî nag-iláng buwán at naparoon ang isáng binatang wari'y mestizong castilà, na ang sabi'y anác daw siyá n~g nasíra, at nanahán sa súloc na iyón at nan~gasíwà sa pagsasaca, lalonglalò na sa pagtataním n~g tínà. Si Don Saturnino'y isáng binatang malungcót ang asal at lubháng magagalitín, at cung minsa'y malupít; datapuwa't totoong masipag at masintahin sa paggawâ: binacuran n~g pader ang pinaglibin~gán sa canyáng amá, na manacânacâ lamang dinadalaw. Nang may cagulan~gan na'y nag-asawa sa isáng batang dalagang taga Maynilà, at dito'y naguíng anác niya si Don Rafael, na amá ni Crisóstomo.

Batangbatà pa si Don Rafael ay nagpílit nang siyá'y calugdán n~g m~ga táong bukid: hindî nalao't pagdaca'y lumagô ang pagsasacang dinalá at pinalaganap n~g canyáng amá, nanahán doon ang maraming táo, nan~gagsiparoon ang maraming insíc; ang pulô n~g m~ga dampá'y naguíng isáng nayon, at nagcaroon n~g isáng curang tagalog; pagcatapos ay naguíng isáng bayan, namatáy ang cura at naparoon si Fr. Dámaso; n~guni't ang libin~ga't caratig na lupa'y pawang pinagpitaganan. Nan~gán~gahas na maminsanminsang m~ga batang lalaking man~gagsiparoong may m~ga daláng panghampás at m~ga bató, upang lumiguíd sa palibot libot at man~guha n~g bayabas, papaya, dúhat at iba pa, at cung minsa'y nangyayaring sa casalucuyan n~g caniláng guinàgawà, ó cung caniláng pinagmámasdang waláng imíc ang lubid na gagalawgalaw buhat sa san~gá n~g cáhoy, lumálagpac ang isá ó dalawáng batóng hindi maalaman cung saán gáling; pagcacagayo'y casabay n~g sigáw na:--jang matandâ! jang matanda!--caniláng ipinagtatapunang m~ga bun~gang cáhoy at ang m~ga panghampás, lumúlucso silá sa m~ga cáhoy at nan~gagtatac buhan sa ibabaw n~g malalakíng bató at sa m~ga cacapalán n~g damó, at hindî silá tumitiguil hanggáng sa macalabás sa gubat, na nan~gamúmutlâ, humihin~gal ang ibá, ang iba'y umíiyac, at cácauntî ang nan~gagtátawa.

TALABABA:

[178] Wala coming nasumpong na alin mang bayang ganito ang pan~galan, n~guni't marami ang nacacatulad n~g calagayan n~g bayang ito.--J. R.

[179] Pan~galan ni Venus; sa Siria; ni Céres, sa Fenicia, at ni Juno sa Cartago.

[180] Anác na babae ni Júpiter at ni Latona, capatíd na babae ni Apolo at diosa sa pan~gan~gaso.

[181] Caunaunahang ciudad n~g Tonia, sa Asia Menor, balitâ dahil sa carikitdikitang templo ni Diana, na sinunog ni Eróstrato. Ipinalagay ang templong iyo'y isá sa pitóng m~ga caguilaguilalás na edificiong itinayo sa daigdig.

[182] Malalaking ibong totoong mahábà ang m~ga paa.

[183] Flora.

=XI.=

=ANG MAN~GA MACAPANGYARIHAN=

Man~gaghati-hati cayó at cayó'y man~gaghari.--(Bagong Machiavelo)[184]

¿Sinosino bagá ang m~ga nacapangyari sa bayan?

Cailán ma'y hindi nacapangyari si Don Rafael n~g nabubuhay pa siyá, bagá man siyá ang lalong mayaman doon, malakí ang lúpá at hálos may utang na loob sa canyá ang lahát. Palibhasa'y mahinhíng loob at pinagsisicapang huwág bigyáng cabuluhán ang lahát n~g canyáng m~ga guinágawà, hindi nagtatag sa báyán n~g canyáng partido [185], at nakita na natin cung paano ang m~ga paglaban sa canyá n~g makita nilang masamá ang canyáng calagayan.--¿Si Capitang Tiago caya?--Totoo't cung siyá'y dumárating ay sinasalubong siyá n~g orquesta n~g m~ga nagcacautang sa canyá, hináhandugan siyá n~g piguín at binúbusog siyá sa m~ga álay. Inilalatag sa canyáng mesa ang lalong magagalíng na bún~gang cáhoy; cung nan~gacacahuli sa pan~gán~gaso n~g isáng usá ó baboy-ramó'y sa canyá ang icapat na bahagui; cung nababatì niyá ang cainaman n~g cabayo n~g isáng sa canyá'y may utang, pagdating n~g calahating horas ay sumásacanyang cuadra[186] na: ang lahát n~g itó'y catotohanan; n~guni't siyá'y pinagtátawanan at tinatawag siyá sa lihim na Sacristan Tiago.

¿Ang gobernadorcillo bagá cayâ?

Itó'y isáng cúlang palad na hindi nag-uutos, siyá ang sumúsunod; hindi nacapagmúmura canino man, siyá ang minumura; hindi nagágawa niyá ang maibigan, guinágawâ sa canyá ang calooban n~g ibá; ang capalít nitó'y nanánagot siyá sa Alcalde mayor n~g lahát n~g sa canyá'y ipinag-utos, ipinagawâ at ipinatatag sa canyá n~g m~ga ibá, na para manding nanggaling sa bun~gô n~g canyáng úlo ang lahát n~g iyon; n~guni't dápat sabihin, sa icapupuri niyá, na ang catungculang canyáng háwac ay hindi niyá ninacaw ó kinamcám: upang tamuhi'y nagcagugol siyá n~g limáng libong piso, at maraming cadustâan, n~guni't sa napapakinabang niyá'y canyáng inaacalang murangmura ang m~ga gugol na iyón.

¿Cung gayo'y bacâ cayâ ang Dios?

¡Ah! hindi nacatitigatig ang mabait na Dios n~g m~ga conciencia at n~g pagcacatulog n~g m~ga mámamayan doon: hindi nacapan~gin~gilabot man lamang sa canila; at sacali't másalitâ sa canilá ang Dios sa alin mang sermón, waláng sálang naiisip niláng casabáy ang pagbubuntóng hinin~gá: ¡Cung íisa sana ang Dios!... Bahagyâ na nilá nagugunitâ ang Dios: lalong malakí pa n~ga ang capagurang sa canila'y ibiníbigay n~g m~ga santo at m~ga santa. Nápapalagay ang Dios sa m~ga táong iyóng tulad diyán sa m~ga haring naglálagay sa canyáng paliguid n~g m~ga tinatan~gi sa pagmamahal na m~ga lalaki't babae: ang sinusuyò lamang n~g baya'y itóng canilang m~ga tinatan~gi.

May pagcawan~gis ang San Diego sa Roma; n~guni't hindi sa Roma n~g panahóng guinuguhatan n~g araro n~g cuhilang si Rómulo[187] ang canyáng m~ga cutà; hindi rin sa Romang nacapaglalatag n~g m~ga cautusan sa sandaigdíg sa palilígò sa sarili't sa m~ga ibáng dugô, hindi: wan~gis ang San Diego sa casalucuyang Roma, at ang bilang caibhán lamang ay hindi m~ga monumentong mármol at m~ga coliseo ang naroon, cung dí sawaling monumento at sabun~gáng pawid. Ang pinaca-papa sa Vaticano'y[188] ang cura; ang pinaca hári sa Italiang na sa Quirinal[189] ay ang alférez n~g Guardia Civil; datapowa't dapat unawâing ibabagay na lahát sa sawáli at sa sabun~gáng pawid. At dito'y gaya rin doong palibhasa'y ibig macapangyari ang isá't isá, nan~gagpapalagayang ang isá sa canila'y labis (sa macatuwid ay dapat mawalâ ang isá sa canila), at dito nanggagaling ang wálang licát na samaan n~g loob. Ipaliliwanag namin ang aming sabi, at sásaysayín namin

ang caugalia't budhî n~g cura at n~g alférez.

Si Fr. Bernardo Salví ay yaong batà at hindî makibuing franciscanong sinaysay na namin sa unahán nitó. Natatan~gì siya, dahil sa canyáng m~ga ásal at kilos sa canyáng m~ga capowâ fraile, at lálonglálò na sa napacabalasic na si pári Dámasong canyáng hinalinhán. Siyá'y payát, masasactín, halos laguì na lamang nag-íisip, mahigpít sa pagtupád n~g canyáng m~ga catungculan sa religiún, at mapag-in~gat sa carilagán n~g canyáng pan~galan. May isáng buwan lamang na nacararating siyá roón, halos ang lahát ay nakicapatid na sa V.O.T.[190], bagày na totoong ipinamamangláv n~g canyáng capan~gagáv na cofradía n~g Santísimo Rosario. Lumúlucso ang cálolowa sa catuwâan pagcakita n~g nacasabit sa bawa't liig na apat ó limáng m~ga escapulario, at sa bawa't bayawáng ay isáng cordóng may m~ga buhól, at niyóng m~ga procesiún n~g m~ga bangcáy ó m~ga fantasma[191] na may m~ga hábitong guinggón. Nacatipon ang sacristán mayor n~g isáng mabutibutí n~g puhunan, sa pagbibilí ó sa pagpapalimós, sa pagca't ganitó ang marapat na pagsasalitâ, n~g m~ga casangcapang kinakailan~gan upáng mailigtás ang cálolowa at mabáca ang diablo: talastás n~g ang espíritung itó, na n~g una'y nan~gán~gahas na sumalansáng n~g pamukháan sa Dios, at nag-aalinlan~gan sa pananampalataya sa m~ga wicà nitó, ayon sa sabi sa librong santo ni Job, na nagpailangláng sa aláng~álang sa ating Pan~ginoong Jesucristo, na gaya n~g guinawâ namán n~g Edad Media[192] sa m~ga bruja[193], at nananatili, ang sabihan, hanggá n~gayón sa paggawa n~g gayón din sa m~ga asuang[194] sa Filipinas; datapowa't tila mandín n~gayón ay naguíng mahihiyâing totoo na, hanggáng sa hindî macatagál sa pagtin~gín sa capirasong damít na kinalalarawanan n~g dalawáng brazo, at natatacot sa m~ga buhól n~g isáng cordón: n~guni't dito'y waláng napagkikilala cung dî sumusulong namán ang dunong sa panig na itó, at ang diablo'y aayaw sa pagsúlong, ó cung dilí caya'y hindî malulugdín sa pagbabagong asal, tulad sa lahát n~g namamahay sa m~ga cadiliman, sacasacali't hindî ibig na sapantahain nating tagláy niyá ang m~ga cahinàan n~g loob n~g isáng dalagang lálabing-limáng taón lamang.

Alinsunod sa aming sinabi, si pári Salví'y totoong masigasig gumanap n~g canyáng m~ga catungculan; napacasigasig namán, ang sabi n~g alférez,--Samantalang nagsesermon--totoong siya'y maibiguíng magsermon--pinasasarhan niyá, ang m~ga pintuan n~g simbahan. Sa ganitóng gawá'y natutulad siyá cay Nerón[195] na ayaw magpaalis canino man, samantalang cumacanta sa teatro: n~guni't guinagawa iyón ni Nerón sa icágagaling, datapuwa't guinágawà ang m~ga bagay na iyón n~g cura sa icasasamâ n~g m~ga calolowa. Ang lahát n~g caculan~gán n~g canyáng m~ga nasásacop, ang cadalasa'y pinarurusahan n~g m~ga "multa"; sa pagcá't bihirang bihirang namamalò siyá.; sa bagay na ito'y náiiiba siyáng lubhá cay pári Dámaso, na pinaghuhusay ang lahát sa pamamag-itan n~g m~ga panununtóc at panghahampás n~g bastong nagtátawa pa at taglay ang magandáng han~gád. Sa bagay na itó'y hindî siya mapaghihinanactán: lubós ang canyáng paniniwalang sa pamamálo lamang pinakikipanayaman ang "indio"; ganitó ang salitâ n~g isáng fraileng marunong sumulat n~g m~ga libro, at canyáng sinasampalatayanan, sa pagcá't hindî niyá, tinututulan ang anó mang nálilimbag: sa hindî pagcámasuwayíng ito'y macaráraing ang maraming tao.

Bihírang bihirang namamalo si Fr. Salví, n~guni't gaya na n~ga n~g sabi n~g isáng sa baya'y matandáng filosofo[196], na ang naguiguing caculan~gán sa bílang ay pinasasaganà namán sa tindí; datapuwa't hindî rín namán siyá mapaghihinanactan tungcól sa ganitóng gawâ. Nacapan~gín~gilis n~g canyáng m~ga ugát ang canyáng m~ga pag-aayuno[197] at pan~gin~gilin n~g pagcain n~g m~ga lamáng-cáti na siyáng ikinapaguíguing dukhá n~g canyáng dugô, at, ayon sa sabihan n~g táo, pumápanhic daw ang han~gín sa canyáng úlo.

Ang alférez, na gaya na n~ga n~g sinabi namin, ang tan~ging caaway n~g

capangyarihang ito sa cálolowa, na may pacay na macapangyari namán sa catawán. Siyá lamang ang tan~gì, sa pagca't sinasabi n~g m~ga babae na tumatacas daw sa cura ang diablo, dahiláng sa n~g minsang nan~gahás ang diablo na tucsuhín ang cura, siyá'y hinuli nitó, iguinapos sa paa n~g catre at sacá pinálò n~g cordón, at cayâ lamang siyá inalpasán ay n~g macaraan na ang siyám na araw.

Yaya mang gayó'y ang táong pagcatapos n~g ganitóng nangyari, makipagcagalít pa sa cay pári Salví ay maipapalagay na masamá pa sa m~ga abáng diablong hindi marunong mag-in~gat, cayâ n~ga't marapat na magcaroon n~g gayóng capalaran ang alférez. Doña Consolación cung tawaguin ang canyáng guinoong asawa, na isáng matandáng filipina, na nagpapahid n~g maraming m~ga "colorete"[198] at m~ga pintura; ibá ang ipinan~gan~galan sa canyá n~g canyáng esposo at n~g ibá pang m~ga táo. Nanghihiganti sa sariling catawán ang alférez, sa canyáng pagcawaláng palad sa matrimonio, na nagpapacalasing hanggang sa di macamalay-táo; pinag-"eejercicio"[199] ang canyáng m~ga sundalo sa arawan at siyá'y sumisilong sa lílím, ó cung dili cayâ, at itó'y siyáng lalong madalás, pinapagpag niyá n~g pálò ang licód n~g canyáng asawa, na cung di man isáng "cordero" (tupa) n~g Dios na umáalis n~g casalanan nino man, datapuwa't nagagamit namán sa pagbabawas sa canyá n~g maraming m~ga cahirapan sa Purgatorio, sacali't siyá'y máparoon, bagay na pinag-aalinlan~ganan n~g mapamintacasing m~ga babae. Nan~gaghahampasang magalíng ang alférez at si Doña Consolación parang nan~gagbíbiruan lamang, at nag-aalay siláng waláng bayad sa m~ga capit-bahay n~g m~ga pánoorin: "concierto vocal" at "instrumental"[200] n~g apat na camáy, mahinà, malacás, na may "pedal"[201] at lahat.

Cailán mang dumárating sa tain~ga ni pári Salví ang m~ga escándalong[202] itó, siyá'y n~gumín~gití at nagcucruz at nagdárasal pagcatapos n~g isáng Amá namin; cung tinatawag siyáng "carca"[203], mapagbanalbanalan, "carlistón"[204], masakím, n~gumín~gití rin si pári Salví at lalong nagdárasal. Cailán ma'y ipinagbibigay alám n~g alférez sa ílang castilang sa canyá'y dumadalaw ang sumusunod na casabihán:

--¿Paparoon bâ cayó sa convento upang dalawin ang "curita"[205] "Mosca, muerta[206]? ¡Mag-in~gat cayó! Sacali't anyayahan cayóng uminóm n~g chocolate, ¡bagay na aking pinag-aalinlan~ganan!.. n~guni't gayón man, cung cayó'y aanyayahan, cayó'y magmasíd. ¿Tinawag ang alila't sinabing: "Fulanito, gumawâ ca n~g isáng "jicarang"[207] chocolate; ¿eh?"--Cung gayó'y mâtira cayóng waláng anó mang agam-agam; n~guni't cung sabihing: "gumawâ ca n~g isáng "jicarang" chocolate, ¿"ah"?"--Pagcâ gayó'y damputin ninyó ang inyóng sombrero at yumao cayóng patacbó.

--¿Bakit?--ang tanóng n~g causap na nagugulat--¿nanglalason pô bâ sa pamamag-itan n~g chocolate? ¡Carambas[208]!

--¡Abá, hindi namán nápacagayón!

--¡At paano, cung gayón?

--Pagca chocolate ¿eh? ang cahuluga'y malapot, at malabnâw pagca chocolate ¿ah?[209]

N~guni't inaacalà naming ito'y bintáng lamang n~g alférez; sapagcá't ang casabiháng ito'y cabalitâang guinagawâ rin daw n~g maraming m~ga cura. Ayawán lamang cung ito'y talagáng ugali na n~g boong capisanan n~g m~ga fraile ...

Upang pahirapan ang cura, ipinagbabawal n~g militar, sa udyóc n~g canyáng asawa, na sino ma'y huwag macagalâ pagcatugtóg n~g icasiyam na horas n~g gabi. Sinasabi ni Doña Consolación di umano'y canyang nakita ang cura, na nacabarong pinya at nacasalacót n~g nitò't n~g huwag siyang

makilala, na naglibot na malalim na ang gabí. Nanghihiganti naman n~g boong cabanalan si Fr. Salví: pagcakita niyang pumapasoc sa simbahan ang alférez, lihim na nag-uutos sa sacristang isará ang lahat n~g m~ga pintò, at nagpapasimulâ n~g pagsesermón hanggáng sa mapikit ang m~ga matá n~g m~ga santo at ibulóng sa canyá n~g calapating cahoy na na sa tapát n~g canyáng úlo, ang larawán bagá n~g Espíritung Dios, na ¡siyá na, alang-alang! Hindî dahil dito'y nagbabagong ugáli ang alférez, na gaya rin n~g lahat n~g hindî marurunong magbalíc-lóob: lumálabas sa simbhang nagtútun~gayáw, at pagcásumpong sa isáng sacristan ó alilà n~g cura'y pinipiit, binúbugbog at pinapagpupunas n~g sahíg n~g cuartel at n~g bahay niyáng sarili, na pagcâ nagcacagayo'y lumilinis. Pagbabayad n~g sacristan n~g multang ipinarurusa n~g cura, dahil sa hindî niyá pagsipót, canyáng ipinaunáwâ, ang cadahilanan. Dinírin~gig siyáng waláng kibô ni Fr. Salví, iliníligpit ang salapî, at ang únang guinágawa'y pinawáwal-an ang canyáng m~ga cambíng at m~ga túpa at n~g doon silá man~ginain sa halamanan n~g alférez, samantalang humahanap siyá n~g isáng bagong palatuntunan sa isáng sermóng lalong mahabâ at nacapagpapabanal. Datapuwa't hindî naguiguing hadláng ang lahat n~g itó, upang pagcatapos ay man~gagcamá'y at magsalitaan n~g boong cahinusayan, cung silá'y magkita.

Pagcâ, itinutulog n~g canyang asawa ang calasin~gán ó humíhilic cung tanghalì, hindî maaway ni Doña Consolación ang alférez, pagcacágayo'y lumálagay sa bintanà't humíhitit n~g tabaco at nacabarong franelang azul. Palibhasa'y kinasúsusutan niyá ang cabataan, mulâ sa canyáng kinálalagya'y namamanà, siyá n~g canyáng m~ga matá, sa m~ga dalaga, at silá'y canyáng pinípintasan. Ang m~ga dalagang itóng sa canyá'y nan~gatatacot, dumaraang kimíngkimî, na dî man lamang maitungháy ang m~ga matá, nan~gagdudumalî n~g paglacad at pinipiguil ang paghin~gá. May isáng cabanalan si Doña Consolación: tila mandin hindî siyá nananalamin cailán man.

Ito ang m~ga macapangyarihan sa bayang San Diego.

TALABABA:

[184] Machiavelo: balitang escritor, político at literato italiano, na naguíng ministro sa Florencio, inihahatol ni Machiavelo sa canyáng sinulat na librong "El principe" ang pagdarayá sa m~ga pakikipanayam sa tagâ ibáng nación tungcol sa política.--P.H.P.

[185] Capisanan n~g m~ga táong nagcacaisang loob sa pagsasanggalang n~g isáng caisipan.

[186] Alagaan n~g m~ga cabayo.

[187] Capatíd ni Remo at siyáng nagtayô n~g Roma n~g taóng 733 bago ipan~ganác si Cristo.

[188] Palacio n~g papa sa Roma, na na sa bundóc Vaticano.

[189] Palacio n~g hárì sa Roma na na sa Quirinal, isa sa pitóng bundóc sa Roma.

[190] V.O.T. "abreviatura" n~g Venerable Orden Tercera; Cagalang-galang na icatlong hanáy n~g Capisanan ó icatlong pulutóng n~g Capisanan.

[191] Pangguítlá sa táo. M~ga cabulaanang larawang likhâ n~g panimdím n~g m~ga matatacutín.

[192] Dakilang panahóng nagpasimulâ n~g pagwawasác sa caharian n~g Roma, sa Calunuran, n~g m~ga "bárbaro", taóng 476, at ang wacás ay sa

pagcacuha n~g m~ga turco sa Constantinopla, n~g taóng 1453, ó sa pagcatuclás n~g América n~g 1492. Ang pangyayari n~g feudalismo ang siyáng caraniwan n~g panahóng iyón.--P.H.P.

[193] Babaeng ayon sa m~ga han~gál ay catiyáp n~g diablo. Nawawan~gis sa asuwang na pinaniniwalaan n~g m~ga tagalog na mangmang.--P.H.P.

[194] Dahil sa nawawangking totoo ang pinaniniwalaang "asuwang" n~g m~ga tagalog sa pinaniniwalaang "bruja" n~g m~ga europeo'y inaacala cong ang nagdalá rito n~g ganyáng malíng sapantahâ'y ang m~ga fraile ó ang m~ga castilang mangmang, na gaya rín n~g maraming m~ga pamahîing dî dating kilala n~g m~ga tagalog cung dî n~g maparito na lamang ang m~ga taga España--P.H.P.

[195] Lucio Dominico Nerón, malupít na emperador sa Roma; ipinapatáy niyá ang canyáng ináng si Agripina at si Britânico, hinatulang mamatáy ang tagapag-alagà sa canyáng si Burro, ang canyáng maestrong si Séneca, si Lucano at ibá pang m~ga caguinoohan; pinag-usig ang m~ga cristiano at sinunog ang Roma. Ipinan~ganác n~g taong 37 at namatáy n~g taóng 68.

[196] Ang nag-aaral ó ang sumusunod sa filosofía ó marunong n~g filosofía, na isáng carunun~gang nauucol sa cahulugán, calagayan, pinagmumulaan at naguiguing bun~ga n~g m~ga bagay bagay.

[197] Ang pan~gin~gilin sa anó man, lalong-lálò ang mahigpít na pagpipiguil na huwág gumawâ n~g anó mang bagay na masamá, na siyang ibig n~g Dios na ating sundín, ayon sa profeta Isaias LVIII. 3-7.--Tungcól sa ayuno n~g catawán, ang pagkabawal bagá n~g pagcaing anó man, minsan lamang na ipinag-utos na sapilitang súkundin n~g m~ga israelita sa araw n~g pagsisisi, ayon sa Levítico XVI. 29, 31, na doo'y ang salitáng: "papagpipighatiin ninyó ang inyóng cálolowa," caraniwang ang inaaring cahulugán ay mag-ayuno; sa pagca't ang ayuno sa m~ga judio'y tunay n~gang isáng araw n~g pagpipighatí at pagpapacabábâ. Walâ na acóng ibá pang nakita tungcól sa ayuno sa m~ga cautusáng lagdâ ni Moisés. Ipinag-uutos ang iláng araw na pag-aayuno n~g panahóng nabibihag ang m~ga judío sa Babilonia, ayon sa sabi ni Zacarías VII. 1-7; VIII. 19, bagá man hindî sinasabi roon ang m~ga pinagcadahilanan n~g gayóng tadhanâ. Gayón man, manacânacáng ipinag-utos na man~gag-ayuno ang lahat dahil sa m~ga tan~ging nangyayari, datapuwa't hindî tadhanang iparati ang pag-aayuno, cung dî sa panahóng lamang na iyón; gaya na n~ga n~g magcatipon ang m~ga taga Atispa ay nan~gag-ayunong lahat ayon sa sulat ni Samuel VII. 6.--Nag-utos din si Josaphat na mag-ayuno ang lahat n~g m~ga judío, dahil sa pakikibaca sa m~ga Moabita at Ammonita, ayon sa 2.a Crónica XX. 3.--Gayón ding m~ga pag-aayuno ang guinawâ n~g iba't ibáng m~ga cautusán n~g m~ga judío, at sa pagca't ang Cristianismo'y religióng ucol sa lahat n~g m~ga bayan, hindî na n~ga ipinag-utos sa m~ga Cristianong sapilitan ang pag-aayuno, ayon sa makikita natin sa m~ga Santong Evangelio. Ang pag-aayuno'y cusà n~g calooban at dapat ganapíng hindî sa pagpaparan~galan, at gagawing tandâ n~g taimtím na pagsisisi sa m~ga casalanan, ayon cay San Mateo, VI. 16.

[198] Pangpintá sa mukhâ at n~g pumulá.

[199] Pagsasanay sa paggamit n~g sandata at n~g m~ga kilos n~g pagcasundalo.

[200] Ang m~ga canta't m~ga tugtog na magcasaliw; at ang ibig sabihin dito'y may tacapan at may paluan.

[201] "Pedál", tapacán sa piano, at ang ibig sabihi'y may sicarán pa.

[202] Sa wicà natin ay waláng tunay na catumbás ang sabing "escándalo" na ang isá sa m~ga cahuluga'y ang pagtatalong nacapagcacasala ó

nacababagabag sa iba.

[203] Sawicaíng ang cahuluga'y capanig n~g may m~ga caisipang tulad sa adhicaín n~g m~ga fraile.

[204] Ang cacampi ni Cárlos na ibig maghári sa España.

[205] Curang maliit ó curacuráhan.

[206] Lán~gaw na patáy. Mapagpataypatayan samantalang nag-iísip n~g m~ga catampalasanang gawâ.

[207] Ang caraniwang tawaguing "pozuelo" ó tasang lalagyán n~g chocolate.

[208] Isang casabihang catumbás n~g ¡abá! ¡nacú! ¡diaske! at iba pang nagpapakilala n~g towâ, gálit, pagtatacá.

[209] Malapot sa wicang castila'y "espeso", caya chocolate ¿eh? ang sinasabi n~g cura pagca chocolateng malapot ang ibig.--Malabnaw sa wicang castila'y "aguado", caya't chocolate ¿ah? ang sabi pagca ang ibig ay malabnaw.

=XII.=

=ANG LAHAT NANG MANGA SANTO=[210]

Marahil ang bugtóng na bagay na hindî matututulang ikinatatan~gì n~g táo sa m~ga háyop ay ang paggalang na iniháhandog sa m~ga namamatay.

Sinásaysay n~g m~ga historiador[211] na sinasamba at dinídios nilá ang caniláng m~ga núno at magugulang; n~gayó'y tumbalíc ang nangyayari: ang m~ga patáy ang nagcacailan~gang mamintuhô sa m~ga buháy. Sinasabi rin namáng iniin~gatan n~g m~ga taga Nueva Guinea sa m~ga caja ang m~ga but-ó n~g caniláng m~ga patáy at nakikipagsalitaan sa canilá; sa pinacamarami sa m~ga bayan n~g Asia, Africa at América'y hinahayinan ang caniláng m~ga patáy n~g lalong masasaráp niláng m~ga pagcain, ó ang m~ga pagcaing minámasarap n~g m~ga patáy n~g panahóng silá'y nabubuhay, at nan~gagpípiguing at inaacalà niláng dumádalo sa m~ga piguín na itó ang m~ga patáy. Ipinagtátayô n~g m~ga taga Egipto n~g m~ga palacio ang m~ga patáy, ang m~ga musulmán nama'y ipinagpápagawâ, silá n~g maliliit na m~ga capilla, at ibá pa; datapowa't ang bayang maestro sa bagay na itó, at siyáng lalong magalíng ang pagcakilala sa púsò n~g tao'y ang bayan n~g Dahomey[212]. Natátalastas n~g m~ga maiitim na itó, na ang táo'y mapanghiganti, at sa pagca't gayó'y sinasabi niláng upang mabigyang catowâan ang namatáy, walâ n~g lalong magalíng cung dí ang patayín sa ibabaw n~g pinaglibin~gan sa canyá ang lahát n~g canyáng m~ga caaway; at sa pagcá't ang táo'y malulugdíng macaalam n~g m~ga bagay-bagay, sa taón-tao'y pinadadalhán siyá n~g isáng "correo" sa pamamag-itan n~g linapláp na balát n~g isáng alipin.

Tayo'y náiiiba sa lahát n~g iyán. Bagá man sa nababasa sa m~ga sulat na nauukit sa m~ga pinaglibin~gan, halos walâ sino mang naniniwalang nagpapahin~galay ang m~ga patáy, at lalò n~g hindî pinaniniwalâang sumasapayápà. Ang lalong pinacamagalíng mag-ísip ay nan~gag-aacalang sinásanag pa ang caniláng m~ga núno sa túhod sa Purgatorio, at cung dí siyá mapacasamá (mapasainfierno bagá), masasamahan pa niyá, silá roon sa mahábang panahón. At ang sino mang ibig tumutol sa amin, dalawin niyá ang m~ga simbahan at ang m~ga libin~gan sa boong maghapong itó, magmasíd

at makikita. Datapowa't yamang tayo'y na sa bayan n~g San Diego, dalawin natin ang libin~gan dito.

Sa dacong calunuran, sa guitnâ n~g m~ga palaya'y nároroon, hindî ang ciudad, cung dî ang nayon n~g m~ga patáy: ang daan n~g pagparoo'y isáng makitid na landás, maalabóc cung panahóng tag-ínit, at mapamámangcàan cung panahóng tag-ulán. Isáng pintûang cahoy, at isáng bácod na ang calahati'y bató at ang calahati'y cawayan ang tila mandin siyáng ikináhihiwalay n~g libin~gang iyón sa bayan n~g m~ga buháy; datapowa't hindî nahiihiwalay sa m~ga cambíng n~g cura, at sa iláng baboy n~g m~ga calapít báhay, na pumapasoc at lumálabas doon upang man~gagsiyasat sa m~ga libin~gan ó man~gagcatowâ sa gayóng pag-iisá.

Sa guitnâ n~g malúang na bacurang iyón may nacatayóng isáng malaking cruz na cahoy na natitiric sa patun~gang bató. Inihapay n~g unós ang canyáng INRI na hoja de lata, at kinatcát n~g ulán ang m~ga letra. Sa paanan n~g cruz, túlad sa túnay na Gólgota[213], samasamang náububunton ang m~ga bun~gô n~g úlo at m~ga but-ó, na ang waláng malasakit na maglilíbing ay itinatapon doon ang canyáng m~ga nahuhucay sa m~ga libin~gan. Diyá'y man~gaghihintay silá, ang lalong malapit mangyari, hindî n~g pagcabúhay na mag-ulí n~g m~ga patáy, cung dî ang pagdatíng doon n~g m~ga háyop at n~g silá'y painitin n~g caniláng m~ga tubíg at linisin ang caniláng malalamig na m~ga cahubdán.--Námamasdan sa paliguidliguid ang m~ga bagong húcay: sa dáco rito'y hupýac ang lúpà, sa dáco roo'y anyóng bundúc-bunducan namán. Sumísibol doo't lumálagô n~g máinam ang tarambulo't pandacákì; ang tarumbulo'y n~g tundûin ang m~ga bintî n~g canyáng matitiníc na m~ga bún~ga, at n~g dagdág namán n~g pandacákì ang canyáng amóy sa amóy n~g libin~gan, sacali't itó'y waláng casucatáng amoy. Gayón ma'y nasasabúgan ang lúpà n~g iláng maliit na m~ga bulaclac, na gaya rin namán n~g m~ga bun~góng iyóng ang Lumikhâ lamang sa canilá ang nacacakilala na: ang n~gitî n~g m~ga bulaclác na iyó'y maputlâ at ang halimúyac nilá'y ang halimúyac n~g m~ga baunan. Ang damó at ang m~ga gumagapang na damó'y tumátakip sa m~ga súloc, umuucyabit sa m~ga pader at sa m~ga "nicho"[214], na anó pa't dináramtan at pinagáganda ang hubád na capan~gitan; cung minsa'y pumapasoc sa m~ga gahác na gawà n~g m~ga lindól, at inililihim sa m~ga nanonood ang m~ga cagalanggalang na m~ga libin~gang waláng lamán.

Sa horas n~g pagpasoc namin ay binúgaw ang m~ga hayop; ang man~gisang~gisang baboy lamang, hayop na mahirap papaniwalâin, ang siyáng sumisilip n~g canyáng maliliit na m~ga matá, isinusun~gaw ang úlo sa isáng malaking guáng n~g bacod, itinataás ang n~gusò sa hán~gin at wari'y sinasabi sa isáng babaeng nagdárasal:

--Howág mo namáng cacanin lahát, tirhán mo acó nang cauntî, ¿ha?

May dalawáng lalaking humuhucay n~g isáng baunan sa malapit sa pader na nagbabalang gumúhò: ang isá, na siyáng maglilíbing ay waláng cabahábahálà; iniwawacsi ang m~ga gulogód at ang m~ga butó, na gaya na pag-aabsáng n~g isáng maghahalamán n~g m~ga bató at m~ga san~gáng tuyô; ang isá'y nan~gán~ganin~ganí, nagpapawis, humíhitit at lumúlurâ mayá't mayâ.

--¡Pakinggán mo!--anang humíhitit, sa wíchang tagalog.--¿Hindî cayâ magalíng na catá'y humúcay sa ibang lugar? Ito'y bagóng bágo.

--Pawang bágo ang lahát n~g libíng.

--Hindî na acó macatagál. Ang but-óng iyáng iyóng pinutol ay dumúrugò pa ... ¡hm! ¿at ang m~ga buhóc na iyan?

--¡Nacú, napacamaselang ca naman!--ang ipinagwícà sa canyá n~g isá--¡Ang icaw ma'y escribiente sa Tribunal! Cung humúcay ca sanang gáya co n~g

isáng bangcáy na dadalawampong araw pa, sa gabí, n~gitn~git n~g dilím,
umúulan ... namatáy ang farol cong dalá....

Kinilabutan ang casama.

--Naalís ang pagcapacò n~g cabaong, umaalin~gásaw ... at mapilitan cang
pasanín mo ang cabaong na iyón, at umúulan at camíng dalawá'y cápuwà
basâ at....

--¡Kjr!....At ¿bákit mo hinúcay?...!

Tiningnan siyá n~g maglilíbing n~g boong pagtatacá.

[Larawan:--¡Ah! at ¿anó ang guinawâ mo sa bangcay pagcatapos?--ang
ipinagpatuloy na pagtanóng n~g maselang.--Imp de M. Fernández. Paz 447.
Sta. Cruz.]

--¿Bákit?...¿nalalaman co bâ? ¡Ipinag-útos sa áking hucáyin co!

--¿Sino ang nag-útos sa iyó?

Napaurong n~g cauntî ang maglilíbing at pinagmasdán ang canyáng casama,
mulâ sa páa hangáng úlo.

--¡Abá! ¡tila ca namán castilà! ang m~ga tanóng dín iyán ang siyáng
guinawâ sa akin pagcatapos n~g isáng castilà, datapuwa't sa lihim.
N~gayó'y sásagutín catá, n~g gaya n~g pagcásagot co sa castilà:
ipinag-útos sa akin n~g curang malakí.

--¡Ah! at ¿anó ang guinawâ mo sa bangcáy pagcatápos?--ang ipinagpatúloy
na pagtatanóng n~g maselang.

--¡Diablo! cung dî co lamang icáw nakikilala at natatalastas cung icáw
ay "lalaki", sasabihin cung icáw ay túnay n~gang castilang civil: cung
magtanóng ca'y túlad din sa canyá. Gayón ...ipinag-utos sa akin n~g
curang malakíng siyá'y ilibíng co sa libin~gan n~g m~ga insíc, n~guni't
sa pagcá't totoong mabigát ang cabaong at maláyò ang libin~gan n~g m~ga
insíc....

--¡Ayaw! ¡yaw! ¡yaw co n~g humúcay!--ang isinalabat n~g causap na
lipós n~g pan~gin~gilabot, na binitiwang ang pála at umahon sa
húcay;--akíng nábaac ang bá-o n~g isáng úlo at nan~gan~ganib acóng bacâ
hindí acó patuluguín sa gabíng itó.

Humalakhác ang maglilíbing n~g canyáng makitang samantalang umaalis ay
nagcucruz.

Unti-unting napúpunô ang libin~gan n~g m~ga lalaki't m~ga babáeng páwang
nan~gacalucsâ. Ang ibá'y nan~gagháhanap na maluat n~g baunan;
silá-silá'y nan~gagtatatalo, at sa pagca't hindî mandín silá
man~gagcasundò, silá'y nan~gaghihiwalay at bawa't isá'y lumúluhod cung
saán lalong minamagaling niyá,; ang m~ga ibá, na may m~ga "nicho" ang
caniláng m~ga camag-anac, nan~gagsísindi n~g malalakíng candilà at
nan~gagdárasal n~g taimtím; naririnig din namán ang m~ga buntóng
hinin~gá at m~ga hagulhól, na pinacalalabis ó pinipiguil. Narírin~gig na
ang alin~gawn~gaw n~g "orápreo, orápresis" at "requiemeternams."

Násoc na nacapugay ang isáng matandáng lalaki. Marami ang nan~gagtawá
pagcakita sa canyá, ikinunót ang m~ga kílay n~g iláng m~ga babae. Tila
mandín hindî pinúpuna n~g matandáng lalaki ang gayóng m~ga ipinakikita
sa canyá, sa pagcá't napatun~go siyá sa buntón n~g m~ga bun~gô n~g úlo,
lumuhód at may hinanap sa loob n~g iláng sandalî sa m~ga but-ó;
pagcatapos ay main~gat na inisaisáng ibinucód ang m~ga bun~gô n~g úlo,

at sa pagca't hindi mandin makita niya ang canyang hinahanap, umiling, lumina-gap sa magcabicabila at nagtanong sa maglilibing.

--¡Oy!--ang sinabi sa canya.

Tumunghay ang maglilibing.

--¿Nalalaman mo ba cung saan naroon ang isang magandang bungô nga ulo, maputing tulad sa laman nga niyog, walang caculangculang ang mga ngipin, na inalagay co sa paanan nga cruz, sa ilalim nga mga dahong iyon?

Ikinibit nga maglilibing ang canyang mga balicat.

--¡Masdan mo!--ang idinugtong nga matanda, at ipinakita sa canya, ang isang pilac na salapi,--wala aco cung hindi ito, nguni't ibigay co sa iyo cung makita mo ang bun-gong iyon.

Pinapagdilidili siya, nga ningning nga salapi, tinanaw ang buntunan nga mga buto, at nagsalita:

--¿Wala ba roon? Cung gayo'y hindi co nalalaman. Nguni't cung ibig ninyo'y bigyan co po cayong iba.

--¡Catulad ca nga baunang iyong hinuhucay!--ang winica sa canya nga matandang lalaking nan-gin-ginig ang voces;--hindi mo nalalaman ang halaga nga nawawala sa iyo. ¿Sino ang ililibing sa hucay na iyan?

--¿Nalalaman co ba cung sino? Isang patay ang ililibing diyan!--ang sagot na naya'yamot nga maglilibing.

--¡Tulad sa baunan! ¡tulad sa baunan!--ang inulit nga matandang lalaking nagtatawa nga malungcot;--hindi mo nalalaman ang iyong hinuhucay at ang iyong nilalamon! ¡Hucay! ¡hucay!

Samantala'y natapos nga maglilibing ang canyang gawa; dalawang nacamibong lupang basa at mapulapulá ang na sa magcabilang tabi nga hucay. Cumuha sa canyang salacot nga hichó, nguman-ga at pinagmasidmasid na may anyong tan-ga ang mga nangyayari sa canyang paligid.

TALABABA:

[210] Caraniwang tawaguin nga mga tagalog ang fiesta nga lahat nga mga santo, na "Todos los Santos", baga man ito'y wicang castila.

[211] Ang sumusulat nga mga libro nga mga casaysayan nga mga nangyari nga panahong nacaraan na.

[212] Dating caharian nga mga itim na tao sa Guinea, at colonia francesa mula nga 1892.

[213] Tinatawag ding Calvario, na ang cahuluga'y timbunan o lalagyan nga mga bun-go. Ang Calvario o Gólgota'y na sa ibaba nga Jerusalem at caugalian nga mga judiong doon patayin ang mga tulisan at magnacaw. Diyan nga ipinaco sa Cruz si Jesús, ang Dakilang Banal na hinatulang mamatay roong tulad sa isang imbing magnacaw. Sa bundoc din nga Gólgota naroon ang halamanan ni José de Arimathea na pinaglibin-gan sa bangcay nga Mananacop. S. Mateo XXVII. 33; Marcos XV. 22; Lucas XXIII. 32; Juan XIX 17, 41.--Sinapantaha nga ibang iyon din ang bundoc "Moriah", na pinagdalan ni Abraham sa canyang anac na si Isaac upang patayin, sa pagtalima sa utos nga Dios. Génesis XXII. 2.--P.H.P.

[214] Ang guang na sadyáng inilálagay sa m~ga pader n~g m~ga libin~gan, at doon inililibing ang m~ga bangcáy na may cabaong, sa pamamaguitan n~g mahál na bayad sa pári ó cura n~g bayan.--May m~ga bayang tagalog na tinatawag na "bútas" ang "nicho."

=XIII.=

=MGA PAUNANG TANDA NANG UNOS=

Nang sandalíng lumálabas ang matandáng lalaki, siyá namáng pagtiguil sa pasimulâ n~g bagtás ó landás n~g isáng cocheng tila mandín maláyò ang pinanggalin~gan, punóngpunô n~g alabóc at nagpapawis ang m~ga cabayo.

Umibís si Ibarra sa cocheng casunód n~g isáng alílang matandáng lalaki; pinaalis ang coche sa isáng galáw lamang n~g úlo at napatun~go sa libin~gang waláng kibò at malungcót.

--¡Hindî itinulot n~g aking sakít at n~g aking m~ga pinan~gan~gasiwâang acó'y macabalíc dito!--ang sinasabi n~g matandáng lalaki n~g boong cakimîan;--sinabi ni Capitang Tiagong siyá na ang bahalang magpatayô n~g isáng "nicho"; datapuwa't tinanimán co n~g m~ga bulaclác at isáng cruz na acó ang gumawâ....

Hindî sumagót sí Ibarra.

--¡Diyan pô sa licód n~g malakíng cruz na iyán--ang ipinagpatuloy n~g alilà, na itinuturò ang isáng súloc n~g silá'y macapasoc na sa pintûan.

Lubháng natitigagal n~gâ ang caisipán ni Ibarra, cayá't hindî niyá nahiwigang ang pagtatacá n~g iláng táo n~g siyá'y caniláng makilala, na tumiguil sa caniláng pagdarasál at sinundán siyá n~g tin~gín, sa lakí n~g pangguiguilalas.

Nag-iin~gat ang binatà n~g paglacad, pinan~gin~gilagan niyáng dumaan sa ibabaw n~g m~ga pinaglibin~gan, na madalíng nakikilala sa cahupyacán n~g lúpà. Tinatapacan niyá n~g una, n~gayó'y iguinagalang niyá; gayón din ang pagcacálibing sa canyang amá. Humintô siyá pagdatíng sa cabiláng daco n~g cruz at tumin~gín sa palibotlibot. Námanghâ at napatigagal ang canyáng casama; hinahanap niyá ang bacás sa lúpa ay walâ siyáng makitang cruz saan man.

--¿Dito cayâ?--ang ibinúbulong;--hindî doon; n~guni't hinú cay ang lúpà.

Tinitingnan siyá ni Ibarra, na totoong masamá ang lóob.

--¡Siyá n~gâ!--ang ipinagpatuloy,--natátandaang cong may isáng bató sa tabí; may caiclîan ang húcay niyao'y may sakít ang maglilibing, cayá't isáng casamá ang siyáng napilitang humú cay datapuwa't itátanong natín sa canyá cung anó ang guinawâ sa cruz.

Pinatun~guhan nilá ang maglilibíng, na nagmámasid sa canilá n~g boong pagtatacá.

Yumucód itó sa canilá, pagcapugay n~g canyáng salacót.

--Maipakikisabi pô bâ ninyó sa amin cung alín ang húcay na doó'y dating may isáng cruz?--ang tanong n~g alilà.

Tiningnan n~g tinatanong ang lugar at nag-isíp ísip.

--¿Isáng cruz bang malakí?

--¿Opò, malakí,--ang pinapagtibay na sagót n~g matandáng lalaki n~g boong catuwâan, at tiningnan niyá n~g macahulugán si Ibarra, at sumayá namán ang mukhâ nitó!

--¿Isáng cruz na may labor at may taling oway?

--¡Siyá n~gâ! ¡siyá n~gâ! ¡iyán n~gâ! ¡iyán n~gâ!--at iguinuhit n~g alilà sa lupa ang isáng anyóng cruz bizantina[215].

--¿At may taním na m~ga bulaclác sa húcay?

--¡M~ga adelfa, m~ga sampaga at m~ga pensamiento! ¡iyán n~gâ!--ang idinugtóng na malakí ang towâ, at inalayan niyá n~g isáng tabaco ang maglilíbing.

--Sabihin n~ga ninyó sa amin cung alín ang húcay at cung saán naroon ang cruz.

Kinamot n~g maglilíbing ang tain~ga't sumagót na naghíhicab:

--¡Abá ang cruz!... ¡akin n~g sinúnog!

--¿Sinúnog? at ¿bákit ninyó sinúnog?

--Sa pagcá't gayón ang ipinag-útos n~g curang malakí.

--¿Síno bâ ang curang malakí?--ang tanóng ni Ibarra.

--¿Síno? Ang nangháhampas, si parì Garrote.

Hinaplós ni Ibarra ang canyáng nóo.

--Datapuwa't ¿masasabi pô bâ ninyó sa amin man lamang ang kinalalagyan n~g húcay? Dapat ninyóng matandaan.

N~gumitî ang maglilíbing.

--¡Walâ na riyán ang patáy!--ang mulíng isinagót n~g boong catahimican.

--¿Anó pô ang sabi ninyó?

--¡Abá!--ang idinugtóng n~g táong iyóng ang anyó'y nagbíbirô;--ang naguing capalít niyá'y isáng babaeng inilíbing co roong may isáng linggó na n~gayón.

--¿Nauulól pô bâ cayó?--ang itinanong sa canyá n~g alilà,--diyata't walâ pa namáng isáng taóng siyá'y aming inilíbing.

--¡Tunay n~ga iyón! marami n~g buwan ang nacaraan mulâ n~g siyá'y aking hucay'i't cuning ulí sa baunan. Ipinag-utos sa aking siyá'y hucayin co n~g curang malakí, upang dalhin sa libin~gan n~g m~ga insíc. N~guni't sa pagká't mabigát at umúulan n~g gabíng yaón....

Hindî nacapagpatuloy n~g pananalitâ ang táo; umudlót sa pagcáguitlá n~g makita ang anyô ni Crisóstomo, na dinaluhóng siyá't sacá siyá tinangnán sa camáy at ipinágwagwagan.

--At guinawâ mo ba?--ang tanóng n~g binatang ang anyô n~g pananalita'y hindî namin maisaysay.

--Howág po cayóng magalit, guinoo--ang sagót n~g maglilíbing na namumutla't nan~gín~ginig;--hindî co po namán siyá inilíbing sa casamahán n~g m~ga insíc. Mabuti pa ang malúnod cay sa mapasama sa m~ga insíc--ang wica co--at siyá'y iniabsáng co sa tubig!

Inilagáy ni Ibarra ang canyáng m~ga camay sa magcabilang balicat n~g maglilíbing at mahabang oras na siyá'y tinitigan n~g tin~ging hindî maisaysay cung anóng íbig sabihin.

--¡Icáw ay walâ cung dî isáng culang palad!--ang sinabi, at umalís na dalídaling tinatahac ang m~ga butó, m~ga húcay, m~ga cruz, na paráng isang sirâ ang ísip.

Hináhaplos n~g maglilíbing ang canyáng bísig at bumúbulong:

--¡Ang guinágawang m~ga caligaligán n~g m~ga patáy! Binugbóg acó n~g bastón n~g páring malakí, dahiláng ipinahintulot cong ilibíng ang patáy na iyón n~g aco'y may sakít; n~gayo'y cauntí n~g balíin nitó ang aking bísig, dahil sa pagcahucay co n~g bangcáy. ¡Itó n~ga namáng m~ga castilà! ¡Marahil pa'y alisán acó nitó n~g aking hánap-búhay!

Matúlin ang lacad ni Ibarra na sa maláyò ang tanáw; sumúsunod sa canyáng umíiyac ang alílang matandáng lalaki.

Lúlubog na lamang ang áraw; macacapál na m~ga dilím ang siyáng lumalatag sa Casilan~ganan; isáng han~ging mainit ang siyáng nagpapagalaw sa dúlo n~g m~ga cáhoy at nagpaparaíng sa m~ga cawayanan.

Nacapugay na lumalacad si Ibarra; sa canyáng m~ga matá'y walang bumabalong na isáng lúhà man lamang, waláng tumatacas sa canyáng dibdib cáhi't isáng buntóng hinin~gá. Lumalacad na parang may pinagtatanauan, marahil sa pagtacas sa anino n~g canyáng amá, ó bacâ namán cayà sa dumádating na unós. Tináhac ang báya't lumabás sa luwál, tinun~go yaóng lúmag báhay na malaon n~g panahóng hindî tinutungtun~gan. Naliliguid ang bahay na iyón n~g pader na sinísibulan n~g m~ga damóng macacapál ang dahon, tila mandin siyá'y hinuhudyatán; bucás ang m~ga bintána; umúugoy ang iláng-ílang at ipinápagaspas n~g boong casayahan ang canyáng m~ga san~gáng hític n~g m~ga calapati na nagpapaliguidliguid sa matibong na bubóng n~g caniláng tahanan na sa guitna n~g halamanan.

N~guni't hindî pinápansin n~g binatà ang caligayaháng itóng iniháhandog sa canyáng pagbalíc sa lúmag báhay: nacapácò ang canyáng m~ga matá sa anyô n~g isáng sacerdoteng canyáng macacasalubong. Itó'y ang cura sa San Diego, yaong laguing nagdidilidiling franciscano na ating nakita, ang caaway n~g alférez. Tiniticlop n~g han~gin ang canyáng malapad na sombrero; ang canyáng hábitong guinggo'y dumirikit sa canyáng catawán at ipinakikita ang anyo nito; na anó pa't námamasid ang canyáng m~ga payát na hítang may pagcá sacáng. Sa cána'y may háwac na isáng bastóng palasang may tampóc na gáring. Noón lamang nagcakita siláng dalawá ni Ibarra.

Pagsasalubong nilá'y sandalíng humintô ang binata't siyá'y tinitigan; iniibas ni Fr. Salví ang canyáng m~ga matá at nagpaconowaríng nalílibang.

Sandalíngsandali lamang tumagál ang pag-aalinlan~gan: malicsíng linapitan siyá ni Ibarra, pinatiguil at idiniín n~g boong lacás n~g canyáng camáy na ipinatong sa balicat n~g pári, at nagsalitáng halos bahagyâ na mawatasan:

--¿Anó ang guinawâ mo sa aking amá?--ang itinanóng.

Si Fr. Salvíng namutlâ, at nan~gatál n~g mabasa niyá ang m~ga damdaming nalalarawan sa mukhâ n~g binátà'y hindi nacasagót; nawalán n~g diwâ.

--¿Anó ang guinawâ mo sa aking amá?--ang mulíng itinanóng na nalulunod ang voces.

Ang sacerdoteng untíunting nahútoc, dahil sa camáy na sa canyá'y nagdíriin ay nagpumilit at sumagót:

--¡Cayó po'y nagcacamalî; walâ acóng guinagawang anó man sa inyóng amá.

--¿Anóng walâ?--ang ipinagpatuloy n~g binátà, at sacâ siyá idiniín hanggáng sa siyá'y mapaluhod.

--¡Hindî pó, sinasabi co sa inyó ang catotohanan! ang aking hinalinhán, si pári Dámaso ang may cagagawán....

--¡Ah!--ang sinabi n~g binata't siyá'y binitiwán at bago tumampál sa noo. At iniwan ang abáng si Fr. Salví at dalidáling tinun~go ang canyáng sariling báhay.

Samantala'y dumatíng ang alilâ at tinulun~gan sa pagtindíg ang fraile.

[Larawan:--¿Inanó mo ang aking amá--ani Ibarra sa fraile.--Imp. de M. Fernandez Paz 447. Sta. Cruz]

TALABABA:

[215] Isáng cruz na catulad n~g guinagamit n~g una sa Bizancio pa n~gayo'y Constantinopla.

=XIV.=

=ANG ULOL NA SI TASIO Ó ANG FILOSOFO=

Naglálacad sa m~ga lansán~gang waláng tinutun~go't waláng iniisip ang cacaibáng matandáng lalaki.

Nag-aral siyá n~g una n~g Filosofía, at iniwan niya ang pag-aáral sa pagsunód sa canyáng ináng matandâ na; at hindî niyá ipinagpatuloy ang pag-aaral, hindî sa caculan~gan n~g magugugol at hindî rin sa caculan~gan n~g cáya n~g pag-iísip: tumíguil siyá n~g pag-aáral, dahilán n~gâ sa pagcá't mayaman ang canyáng iná, at dahilan sa ayon sa sabiha'y matalas ang canyáng ísip. Natatacot ang mabaít na babaeng maguín pantás ang canyáng anác at macalimot sa Dios, cayâ n~ga't siyá'y pinapamili, sa siyá'y magpári ó íwan niyá ang colegio n~g San José. Nang panahón pa namáng iyó'y siyá'y may naiibigang babae, cayá't pinili niyá ang íwan ang colegio at nag-asawa siyá. Hindî lumampás ang isáng taón at siyá'y nabáo at naulila; guinawâ niyáng aliwan ang m~ga libro upang siyá'y macaligtás sa calungcutan, sa sabong at sa pagca waláng guinágawâ. Datapowa't lubháng nawili sa m~ga pag aaral at sa pamimili n~g m~ga libro, hanggáng sa mapabayaán niyá ang sariling pamumuhay, cayá't siyá'y unti-unting naghírap.

Tinatawag siyáng Don Anastasio ó filósofo Tasio n~g m~ga táong may pinagaralan, at ang m~ga masasamâ ang tûrò, na siyáng lalong marami, tinatawag siyáng Tasiong ul-ól, dahil sa hindî caraniwang canyáng m~ga caispán at cacaibang pakikipagcapowa-táo.

Ayon sa sinabi na namin, ang hapo'y nagbabalang magca unô; liniliwanagan ang abó abóng lan~git n~g iláng kidlát; mabigát ang aláng-álang at totoong maalis-ís ang han~gin.

Wari'y nalimutan na n~g filósofo Tasio ang canyáng kinalúlugdang bun~gô n~g ulo; n~gayó'y n~gumin~giting pinagmámasdan ang maiitim na pan~ganurin.

Sa malapít sa simbaha'y nasalubong niyá ang isáng táong naca chaqueta n~g alpaca at daladala sa camáy ang may mahiguít na isáng arrobang candilà at isáng bastóng may borlas, bílang saguísag n~g punong may capangyarihan.

--¿Tila po cayo'y natótowâ?--ang tanóng nitó sa wíchang tagalog.

--Siya n~ga pô, guinoong capitan; natótowâ acó sa pagcá't may isá acóng inaasahan.

--¿Ha? ¿at alin ang inyóng inaasahang iyán?

--¡Ang unós!

--¡Ang unós! ¿Nag-aacálà bâ cayóng maligò?--ang tanóng n~g gobernadorcillo n~g palibác, na minamasdan ang dukháng pananamít n~g matandáng lalaki.

--Malígò acó ... ¡hindî masamá, lalong lalô na pagcâ nacatitísod n~g isáng dumi!--ang sagôt ni Tasio, na palibác din namán ang anyô n~g pananalita, bagá man may pagca pagpapawaláng halagá sa canyáng causap--n~guni't naghíhintay acó n~g lálong magalíng.

--¿At anó pô bâ iyón?

--Iláng m~ga lintíc na pumatáy n~g m~ga táo at sumúnog n~g m~ga báhay.

--¡Hin~gín na ninyóng paminsanan ang gúnaw!

--¡Nararapat tayong lahat, cayó at acóng gunawin! Dalá pô ninyó riyan, guinoong capitan, ang isáng arrobang candílang gáling sa tindahan n~g insíc; may mahiguít n~g sampóng taóng aking ipinakikiusap sa bawa't bágong capitang bumíbili n~g pararrayos[216], at pinagtatawanan acó n~g lahat; gayón ma'y bumibili n~g m~ga "bomba" at m~ga "cohete", at nan~gagbabayad n~g m~ga repique n~g m~ga campánà. Hindî lamang itó: kinábucasan n~g pakikiusap co sa inyó, nagbilin pô cayó sa m~ga magtutunáw na insíc n~g isáng "esquilang" álay cay Santa Bárbara, gayóng nasiyasat na n~g carunun~gang mapan~ganib ang tumugtóg n~g m~ga campanà sa m~ga araw na may unós. At sabihin pô ninyó sa akin, ¿bakit pô bâ n~g taóng 70 n~g mahulog ang isáng lintíc sa Binyáng, doon pa namán nahúlog sa campanario at iguinibâ ang relój sacâ isáng altar? ¿Anó ang guinagawâ n~g esquilita ni Santa Bárbara?

Nang sandalíng iyo'y cumisláp ang isáng kidlát.

--¡Jesús, María y José! ¡Santa Bárbarang mahál!--ang ibinulóng n~g capitang namutlâ at nagcruz.

Humalakhác si Tasio.

--¡Cayó'y carapatdapat sa pan~galan n~g inyóng pintacasi!--aní Tasio sa wicang castilà, tinalicdán ang capitan at tumún~go sa simbahan.

Nagtátayo ang m~ga sacristan sa loob n~g simbahan n~g isáng

"túmulo"[217] na nalilibot n~g m~ga malalaking candilang natitiric sa m~ga candelabrong cáhoy. Ang túmulong yao'y dalawáng mesang malalakíng pinagpatong at natátacpan n~g damít na maitím, na may m~ga listóng puti; sa magcabicabila'y may napipintang m~ga bun~gô n~g úlo.

--¿Iyán ba'y patungcól sa m~ga cálolowa ó sa m~ga candilâ?--ang itinanóng.

At n~g makita niyá ang dalawáng batang lalaking may sampóng taón ang isá at ang isá'y may malapit sa pitó, lumapit sa caniláng hindi na hinantay ang sagót n~g m~ga sacristán.

--¿Sasama ba cayó sa akin, m~ga báta?--ang itinanóng sa canilá. May handâ sa inyó ang inyóng nanay na isáng hapunang marapat sa m~ga cura.

--¡Aayaw po coming paalisin n~g sacristan mayor hanggang hindi tumutugtog ang icawalóng horas--ang sagót n~g pinacamatandâ.--Hinihintay co pong másin~gil ang aking "sueldo" upang maibigay co sa aking iná.

--¡Ah! at ¿saán bâ cayó paparoon?

--Sa campanario pô upang dumublás sa m~ga cálolowa.

--¿Pasasacampanario cayó? ¡cung gayó'y cayó'y mag-in~gat! ¡howág cayóng lalapit sa m~ga campanà hanggáng umúunos!

Umalís sa simbahan, pagcatapos na masundán n~g isáng titíg na may habág ang dalawáng batang pumapanhic sa m~ga hagdanang patun~go sa coro.

Kinuscós ni Tasio ang m~ga matá, tumin~gín ulî sa lan~git at bumulóng: --N~gayó'y dáramdamin cong mahulog ang m~ga lintíc.

At nacatun~góng pumaroon sa labás n~g báyang nag-iisip-isip.

Dumáan pô muna cayó!--ang sabi sa canyá sa wicang castilà n~g isáng matimyás na voces mulâ sa isáng bintanà.

Tumungháy ang filósofo, at canyáng nakita ang isáng lalaking may tatlompô ó tatlompô't limang taóng sa canyá'y n~gumitî.

--¿Anó pô bâ ang inyóng binabasa riyán?--ang tanóng ni Tasio, na itinuturò ang isáng librong hawac n~g lalaki.

--Isáng librong pangcasalucuyan: ¡"Las penas que sufren las benditas ánimas del Purgatorio!"[218]--ang isinagót n~g causap na n~gumin~gitî.

--¡Nacú! ¡nacú! ¡nacú!--ang wicâ n~g matandang lalaki sa sarisaring "tono" n~g voces, samantalang pumapasoc sa báhay;--totoong matalas ang isip n~g cumathâ niyán.

Pagcapanhic niyá n~g hagdanan ay tinanggáp siyá n~g boong pakikipag-ibigan n~g may báhay na lalaki at n~g canyáng asawa. Don Filipino Lino ang pan~galan n~g lalaki at Doña Teodora Viña namán ang babae. Si Don Filipino ang siyáng teniente mayor at siyáng púnò n~g isáng "partidong" halos ay "liberal"[219], sacali't matatawag itó n~g gayón, at cung sacaling mangyayaring magcaroon n~g m~ga "partido" sa m~ga bayan n~g Filipinas.

--¿Nakita pô ba ninyó sa libin~gan ang anác n~g nasirang si Don Rafael na bagong carárating na galing sa Europa?

--Opò, nakita co siyá, n~g siyá'y lumúlunsad sa coche.

--Ang sabihana'y naparoo't upang hanapin ang pinaglibin~gán sa canyáng amá ... Marahil cakilakilabot ang canyáng pighatî n~g maalaman....

Ikinibít n~g filósofo ang canyáng m~ga balicat[220].

--¿Hindî pô bà dináramdam ninyó ang casaliwâang palad na iyan?--ang tanóng n~g guinoong babaeng bátà pa.

--Talastás na pô ninyóng acó'y isá sa anim na nakipaglibing sa bangcáy; acó ang humarap sa Capitan General n~g aking makitang ang lahat dito'y hindî umíimic sa gayóng calakilakihang capusun~gán, gayóng cailán ma'y minamagaling co ang paunlacán ang táong mabait cung nabubuhay pa cay sa cung patáy na.

--¿Cung gayó'y bakit?

--Datapuwa't hindî pô acó sang-ayon sa pagmamanamana n~g caharían. Alang-álang sa caunting dugong insíc na bigáy sa akin n~g aking iná, sumasang-ayon acó n~g cauntî sa caisipan n~g m~ga insíc: pinaúunlacan co ang amá dahil sa anác, n~guni't hindî ang anác dahil sa amá. Na ang bawa't isá'y tumanggáp n~g gantíng pálà ó n~g caparusahán dahil sa canyáng m~ga gawâ; datapuwa't hindî dahil sa m~ga gawà n~g ibá.

--¿Nagpamisa pô bâ cayó n~g patungcol sa inyóng nasírang asawa, alinsunod sa hatol co sa inyó cahápon?--ang itinanóng n~g babae nagbago n~g pinasasalitaan:

--¡Hindî!--ang sagót n~g matandáng lalaking n~gumin~giti.

--¡Sayang!--ang isinagót n~g babaeng tagláy ang túnay na pagpipighatî;--casabiháng hanggang sa icasampong oras n~g umaga búcas, ang m~ga calolowa'y malayang naglilibot at naghihintay n~g sa canilá'y pagbibigáy guinhawa n~g m~ga buháy; na ang isáng misa sa m~ga panahóng itó'y catimbáng n~g limá ó anim na misa sa m~ga ibáng araw n~g isáng taón, ayon sa sabi n~g cura, caninang umaga.

--¡Mainam! ¿Sa macatuwíd ay mayroon tayong isáng caaliw-alíw na taning na dapat nating samantalain?

--¡N~guni't Doray!--ang isinabad ni Don Filipino;--talastas mo n~g hindî naniniwálà si Don Anastasio sa Purgatorio.

--¿Na hindî acó naniniwálà sa Purgatorio?--ang itinutol n~g matandáng lalaking tumitindig na sa canyáng upuan.--¡Diyata't pati n~g "historia" n~g Purgatorio'y aking nalalaman!

--¡Ang historia n~g Purgatorio!--ang sinabing puspós n~g pagtatacá n~g mag-asawa. ¡Tingnán n~gâ natin! ¡Saysayin ninyó sa amin ang historiáng iyán!

--¿Hindî palá ninyó nalalaman ay bakit cayo'y nan~gagpapadalá roon n~g m~ga misa at inyóng sinasabi ang m~ga pagcacahirap doon? ¡Magaling! yamang nagpapasimulâ na n~g pag-ulán at tíla mandín tátagal, magcacapanahón tayo upang howag tayong mayamót--ang isinagót ni Tasio, at saca nag-isíp-isíp.

Itiniclóp ni Don Filipino ang librong canyáng tan~gan, at umupô sa canyáng tabi si Doray, na náhahandang huwag maniwálà sa lahat n~g sasabihin ni Tasio. Nagpasimulâ itó sa paraang sumusunod:

--Malaon pang totoo bago manaog ang ating Pan~ginoong Jesucristo'y may Purgatorio na, at ito'y na sa calaguitnaan n~g lúpà, ayon cay pári Astete, ó sa malapit sa Cluny, ayon sa monjang sinasabi ni pári Girard,

datapuwa't hindi ang may cahulugan dito'y ang kinalalagyan. Magaling, ¿sinosino ang m~ga nasásanag sa apoy na iyóng nag-aalab mula n~g lalan~gín ang sanglibutan? Pinapagtitibay ang caunaunahang pagcacatatág n~g Purgatorio n~g Filosofía Cristiana na nagsasabing walâ raw guinágawang bagong anó man ang Dios mula n~g magpahin~galáy siyá.

--Mangyayaring nagcaroong "in potentia"[221]; datapuwa't hindi "in actu"[222], ang itinutol n~g teniente mayor.

--¡Magalíng na magalíng! Gayón ma'y sasagutin co cayóng may iláng nacakilala n~g Purgatorio na talagang mayroon na "inactu", ang isá sa canilá'y si Zarathustra ò Zoroastro[223], na siyang sumulat n~g isáng bahagui n~g "Avestra"[224] at nagtatag n~g isáng religióng sa m~ga tan~ging bagay nacacahawig n~g atin at alinsunod sa m~ga pantas, si Zarathustra'y sumilang na nauna cay Jesucristo n~g walóng daang taón ang cauntian. Ang cauntian ang wicà co, sa pagca't pagcatapos na masiyasat ni Platón[225], Xanto de Lidia Plinio[226], Hermipos at Eudoxio,[227] inaacalà niláng nauna si Zarathustra cay Jesucristo n~g dalawang libo at limáng daan taón. Sa papaano mang bagay, ang catotohana'y sinasabi na ni Zarathustra ang isáng bagay na nawawan~gis sa Purgatoria, at naghahatol siyá n~g m~ga paraan upang macaligtás doon. Matútubos n~g m~ga buháy ang m~ga calolowang namatáy sa casalanan, sa pagsasalitâ n~g m~ga nasasaysay sa "Avestra" at gumawâ n~g m~ga cagalin~gan; datapuwa't kinacailan~gang ang mananalan~gin ay isáng camág-ánac n~g nasirâ hanggang sa icaapat na salin. Ang panahóng táning sa bágay na itó'y sa taón taón, tumátagal n~g limáng áraw. Nang malaon, n~g tumibay na sa bayan ang gayóng pananampalataya, napagwári n~g m~ga sacerdote sa religióng iyóng malakíng dí anó lamang ang pakikinaban~gin sa gayóng pananampalataya, caya't kinalacal nilá yaóng m~ga "bilangguang n~gitn~git n~g dilím na pinaghaharian n~g m~ga pagn~gan~galit sa nagawang casalanan", ayon sa sabi ni Zarathustra. Ipinaalam n~gâ niláng sa halagáng isáng "derem", salapíng bahagyâ na ang halagá'y nababawas sa calolowa ang isáng táong pagcacasakit n~g dí cawásà; n~guni't sa pagca't ayon sa religiong iyó'y may m~ga casalanang pinarurusahan n~g tatlóng daan hanggáng isáng libong taón, gaya n~g pagsisinun~galíng, n~g pangdaráyà, at n~g hindi pagganáp sa naipan~gacò, at ibá pa, ang nangyari'y tumátanggap ang m~ga balawís na sacerdote n~g maraming millong "derems." Dito'y mapag-wawari na ninyó ang caunting bagay na nawawan~gis sa Purgatorio natin, bagá man mapagtatantò na ninyóng ang pinagcacaibha'y ang m~ga religión.

Isáng kidlát na may casunód agád agád na isáng maugong na culóg ang siyáng nagpatindig cay Doray na nagsalitáng nagcucruz:

--¡Jesús, Maria y José! Maiwan co muna cayó; magsusunog acó n~g benditang palaspás at n~g m~ga "candilang perdón".

Nagpasimulâ n~g pag-uláng tila ibinubuhos. Nagpatúloy n~g pananalitâ ang filósofo Tasio, samantalang sinusundan niyá n~g tin~gín ang paglayô n~g may asawang babáeng bátà pa.

--N~gayóng walâ na siyá'y lalong mapag-uusapan na natin n~g boong caliwanagan ang dahil n~g áting salitaan. Cahi't may caunting pagcamapamahiin si Doray, siyá'y magalíng na católica, at hindi co íbig na pumacnit sa púsò n~g pananampalataya: naiiba ang isáng pananampalatayang dalísay at wagás sa halíng na pananampalataya, tulad sa pagcacaiba n~g nín~gas at n~g úsoc, wán~gis sa caibhán n~g música sa isáng gusót na cain~gayan: hindi napagkikilala ang ganitong pagcacaiba n~g m~ga halíng, na tulad sa m~ga bin~gí. Masasabi náting sa ganáng átin ay magalíng, santo at na sa catuwiran ang pagcacahácà n~g Purgatorio; nananatili ang pagmamahalan n~g m~ga patáy at n~g m~ga buháy at siyáng nacapipilit sa lalong calinisan n~g pamumuhay. Ang casam-a'y na sa tacsil na paggamit n~g Purgatoriong iyan.

N~guni't tingnán natin n~gayón cung bakit pumasoc sa catolicismo ang adhicáng itóng walâ sa Biblia at walâ rin sa m~ga Santong Evangelio. Hindî binábangguit ni Moisés at ni Jesucristo caunti man lamang ang Purgatorio, at hindî n~ga casucatán ang tan~ging saysay na canilang sabing na sa m~ga Macabeo, sa pagca't bucód sa ipinasíyá sa Concilio n~g Laodicea, na hindî catotohanan ang librong ito, ay nitó na lamang huling panahón tinanggap n~g Santa Iglesia Católica. Walâ ring nacacatulad n~g Purgatorio sa relihiyón pagana. Hindî mangyayaring panggalin~gan n~g pananampalatayang itó ang casaysayang "Aliæ panduntor inanies" na totoong madalás bangguitín ni Virgilio[228] na siyáng nagbigáy dahil sa dakilang si San Gregorio[229] na magsalitâ n~g tungcól sa m~ga cálowang nalunod, at idagdág ni Dante[230] ang bagay na itó sa canyáng "Divina Comedia".

Walâ rin namáng nacacawan~gis n~g ganitóng caisipán sa m~ga "brahman"[231], sa m~ga "budhista"[232] at sa m~ga egipcio mang nagbigáy sa Roma n~g caniláng "Caronte"[233] at n~g caniláng "Averno"[234]. Hindî co sinasaysay ang m~ga, relihiyón n~g m~ga bayan n~g Ibabâ n~g Europa: ang m~ga relihiyón itó, palibhasa'y relihiyón n~g m~ga "guerrero"[235], n~g m~ga "bardo"[236] at n~g m~ga mán~gan~gaso[237], datapuwa't hindî relihiyón n~g m~ga filósofo, bagá man nananatili pa ang caniláng m~ga pananampalataya at patí n~g caniláng m~ga "rito"[238] na pawang nangalangcap na sa relihiyón cristiana; gayón ma'y hindî nangyaring sumama silá sa hucbó n~g m~ga tampalasang nangloob sa Roma, at hindî rin silá nangyaring lumuclóc sa Capitolio[239]: palibhasa'y m~ga relihiyón n~g m~ga úlap, pawang nan~gapápawí sa catanghaliang sícat n~g araw.--Hindî n~gâ sumasampalataya sa Purgatorio ang m~ga cristiano n~g m~ga unang siglo: nan~gamámatay siláng tagláy iyáng masayáng pag-asang hindî na malalao't silá'y háharap sa Dios at makikita nilá ang mukhá nitó. Si San Clemente na taga Alejandría[240], si Orígenes[241] at si San Irineo[242] ang siyáng m~ga unang m~ga pári n~g Iglesiang tila bumábangguít n~g Purgatorio, marahil sa pagcadalá sa canilá n~g akit n~g relihiyón ni Zarathustra, na namumulac at totoong lumalaganap pa n~g panahóng iyón sa boong Casilan~ganan, sa pagca't malimit nating nababasa ang m~ga pagsisi cay Orígenes, dahil sa canyáng malabis na paghílig sa m~ga bagay sa Casilan~ganan. Guinagamit ni San Irineong pangpatibay sa pananampalataya sa Purgatorio, ang "pagcátira ni Jesucristong tatlong araw sa cailaliman n~g lúpà," tatlong araw na pagcapasa Purgatorio, at canyáng inaacála, dahil dito, na bawa't cálowa'y dapat manatili sa Purgatorio hanggáng sa mabuhay na mag-ulí ang catawán, bagá man tila laban mandin sa bagay na itó ang "Hodie mecum eris in Paradiso[243]." Nagsasaysay rin namán si San Agustín, tungcól sa Purgatorio; datapowa't sacali't hindî niyá pinagtibay na tunay na mayroon n~gâ, gayón ma'y ipinalálagay niyang mangyayari n~gang magcaróon, sa pag-aacálâ niyang maipagpapatuloy hanggáng sa cabilang búhay ang tinátanggap nating m~ga caparusahan sa búhay na itó, dahil sa ating m~ga casalanan.

--¡Nacú namán si San Agustín!--ang sinabi ni Don Filipo;--¡hindî pa siyá magcacásiya sa tinitiiis nating m~ga hirap sa búhay na itó't ibig pa niyá ang magpatuloy hanggáng sa cabiláng-búhay!

--Ganyán n~ga ang calagayan n~g bagay na ito: sumasampalataya ang ibá at ang ibá'y hindî. Bagá ma't sumáng-áyon na si San Gregorio, alinsunod sa canyáng "de quibusdam levibus culpis esse ante iudicium purgatorius ignis credendus est," hindî rin nagcaroon n~g patuluyang catibayan ang Purgatorio, hanggang sa n~g ipasiyá n~g Concilio sa Florencia n~g taóng 1439, sa macatuwíd ay n~g macaraan na ang walóng daang taón, na dápat magcaroon n~g isáng apóy na pangdalísay ó panglínis sa m~ga cálowang bagá ma't namatáy na sumísinta sa Dios, n~guni't hindî pa lubós napagbabayaran ang Justicia n~g May Capal. Sa cawacasa'y ang Concilio Tridentino[244], sa ilalim n~g pan~gun~gulo ni Pio IV n~g taóng 1563, sa icalabinglimáng pulong ay ilinagdâ ang cautusán tungcól sa Purgatorio, na ang pasimula'y: "Cum catholica ecclesia Spiritu Sancto edocta etc.,"

na doo'y sinasabing ang m~ga patungcol n~g m~ga buháy, ang m~ga panalan~gin, ang m~ga paglilimós at iba pang m~ga gawáng cabanalan ay siyáng mabibísang paraan upang mailigtás sa Purgatorio ang m~ga cálolowa, bagá man sinasabing ang paghahayin n~g misa'y siyang lalong cagalinggalin~gan sa lahat. Gayón ma'y hindi sumasampalataya ang m~ga protestante[245] sa Purgatorio, at gayon dín ang m~ga páring griego[246], sa pagca't walâ siláng nakikitang pagbibigay catotohanan n~g Biblia[247], at sinasabi niláng binibigyang wacás n~g camatayan ang taning upang macagawâ n~g m~ga carapatán ó n~g m~ga laban sa m~ga carapatán, at ang "Quodcumque ligaberis in terra" hindi ang cahulugá'y "usque ad purgatorium" etc.; n~guni't dito'y maisásagot na sa pagcá't na sa calaguitnàan n~g lúpa ang Purgatorio, talagáng dapat mapasailalim n~g capangyarihan ni San Pedro. Datapuwa't hindi acó matatapos n~g pagsasaysay, cung sasalitain co ang lahát n~g m~ga sabi tungcol sa bagay ni itó. Isáng araw na ibiguin pô ninyóng pagmatuwiranan natin ang bagay sa Purgatorio, magsadyâ, cayó sa aking báhay at doo'y babasahin natin ang m~ga libro at tayo'y maláyà at payapang macapagpapalagayan n~g canícanyang catuwiran. N~gayó'y yayao na acó: hindi co mapaghúlò cung bakit itinutulot n~g cabanalan n~g m~ga crístiano ang pagnanacaw sa gabíng itó.--Cayóng m~ga punong báyan ay nan~gagpapabayà sa ganitóng gawâ, at aking ipinan~gan~ganib ang aking m~ga libro. Cung sana'y nanacawin nilá sa akin upang caniláng basahin ay aking ipauubayà, datapuwa't marami ang nan~gag-iibig na tupukin ang aking m~ga libro, sa han~gád na gumanáp sa akin n~g isáng pagcacaawang gawâ, at dapat n~gang catacutan ang ganitóng pagcacaawang gawang carapatdapat sa califa[248] Omar[249]. Dahil sa m~ga librong itó'y ipinalálagay n~g ibáng linagdaan na aco n~g parusa n~g Dios....

--¿N~guni't inaacalà cong cayó po'y sumasampalataya sa parusa n~g Dios?--ang tanóng ni Doray na n~gumín~gití at lumálabas na may dalang lalagyán n~g m~ga bágang pinagsusunugan n~g m~ga tuyóng dahón n~g palaspás, na pinagbubuhatan n~g nacayáyamot n~guni't masaráp na amóy na úsoc.

--¡Hindi co po alám, guinoong babae, cung anó ang gágawin sa akin n~g Dios!--ang isinagót ni matandang Tasio na nag-iísip~ísip. Pagcâ acó'y naghihin~galô na, iháhandog co sa canyá ang aking cataohang waláng camuntí mang tacot; gawín sa akin ang bawa't ibiguin. N~guni't ma'y naiisip aco ...

--At ¿anó po ang naiisip ninyóng iyán?

--Cung ang m~ga católico lamang ang tan~ging mapapacagaling, at limá lamang sa bawa't isáng daang católico ang siyáng mapapacagaling, at sa pagca't ang dami n~g m~ga católico'y icalabingdalawang bahagui n~g m~ga nabubuhay na táo sa lúpà, sacali't paniniwalaan natin ang sinasabi sa m~ga estadística[250], ¿ang mangyayari'y pagcatapos na mapacasamâ ang yuta-yutang m~ga táong nabuhay sa daigdig sa boong dî mabilang na m~ga siglong nagdaan, bago nanaog sa lúpà ang Mananacop, at pagcatapos na mamatay dahil sa atin ang Anác n~g isáng Dios, n~gayó'y lílima lamang ang mapapacagaling sa bawa't isáng libo't dalawáng daang táo? ¡Oh, tunay na tunay na hindi! ¡Minámagaling co pa ang magsaysay at sumampalatayang gaya ni Job: "¿Diyata't magpapacabagsíc icáw sa isáng inililipad na dahon at pag-uusiguin mo ang isáng tuyóng layác?" ¡Hindi, hindi mangyayari ang gayóng casaliwaang pálad na calakilakihan! ¡Cung sampalatayanan ito'y isáng capusun~gán; hindi, hindi!

--¿Anóng inyóng gágawin? Ang Justicia, ang cadalisayan n~g Dios ...

--¡Oh, datapuwa't nakikita n~g Justicia at n~g Cadalisayan n~g Dios ang darating bago guinawâ ang paglikhá sa Sangsinucob!--ang isinagót n~g lalaking matandang nan~gin~gilabot na tumindíg.--Ang boong kinapal, ang táo ay isáng linaláng sa isáng nais lamang n~g calooban; n~guni't hindi

niyá kinacailan~gan, cayá't hindi n~gâ marapat na likhaín niyá, hindi,
cung cacailan~ganing mapacasamâ sa waláng hanggáng casaliwaang palad ang
daándaáng táo upang mapaligaya ang isá lamang, at ang lahát n~g itó'y
dahil sa m~ga minanang casalanan ó sa sandalíng pagcacasala, ¡Hindi!
Cung iyá'y maguiguing catotohanan, sacalín na ninyo't patayin iyáng
inyóng anác na lalaking diya'y tumutulog; cung ang ganyáng
pananampalataya'y hindi isáng malaking capusun~gáng lában sa Dios na
iyáng dapat na maguín siyáng Dakilang Cagalin~gan; pagcacágayó'y ang
Molok fenicio na ang kinacai'y ang inihahayin sa canyáng m~ga pinápatay
na táo at ang dugóng waláng-malay-sála, at sinususunog sa canyáng tiyán
ang m~ga sanggól na inagaw sa dibdib n~g caniláng m~ga iná, ang
mamamatay-táong dios na iyán, ang dios na iyáng calaguimlaguím, cung
isusumag sa Canyá'y masasabing isáng dalagang mahinà ang loob, isáng
caibigang babae, ang iná n~g Sangcataohan!

At puspós n~g panghihilacbót, umalís sa báhay na iyón ang ul-ól ó ang
filósofo, at tumacbó sa lansan~gan, bagá man umuulan at madilím.

Isáng nacasisilaw na kidlát na caacbáy n~g isáng cagutlaguitlang culóg
na nagsabog sa impapawid n~g pangpatáy na m~ga lintic ang siyáng
tumangláv sa matandáang lalaking nacataás ang m~ga camáy sa lan~git, at
sumísigaw:

--¡Tumututol icaw! ¡Talastas co nang hindi ca maban~gís; talastas co
nang ang dapat co lamang itawag sa iyo'y SI MABAIT!

Nag-iibayo ang m~ga kidlát, lalong lumálacas ang unós....

TALABABA:

[216] Parrarayo, pangpatiguil ó pangpahintô n~g lintíc. Isáng
casangcapan ó aparato na cung ilagay sa taluctóc n~g isáng edificio ay
nacacatawag n~g electricidad ó n~g lintíc at inihahatid itó sa
pamamag-itan n~g isáng cáwad sa isáng lugar na hindi macasásakit canino
man. Natuclasán ang paggawâ n~g "parrarayo" ni Benjamin Franklin n~g
taóng 1732. Ang caraniwang táas n~g parrarayo'y ánim hanggáng labíng
dalawáng metro, at natatangkilic na dí pinúputucan n~g lintíc ang
paliguidliguid n~g kinátatayuan na ang sucát n~g sacláv ay ang lambál ó
ibayo n~g sucát n~g taás. Si Benjamin Franklin ay pantás na diplomático,
físico at economista, na gumamit n~g boóng cáya upang magtamó n~g
casarinlán ang canyáng Inang Báyang Estados Unidos n~g América.
Ipinan~ganác siyá sa Boston n~g 1706, at namatáy n~g 1790.--P.H.P.

[217] Caraniwang tinatawag n~g catagalugan "tumbá", marahil sa túro n~g
m~ga fraile. Pinagpapatongpatong na m~ga mesa ó balangcás na anó man,
tinatacpan n~g damit na maitim at doon guinágawâ ang m~ga ceremoniang
ucol sa m~ga patáy.

[218] Ang m~ga cahirapang tinitiiis n~g m~ga banál na cálolowa sa
Purgatorio.

[219] Ang samaháng ang palatuntuna'y ang pagsisicap na camtán ang m~ga
calayâan.

[220] Sa pagkikibit n~g balicat ay ipinakikilalang hindi niyá dinaramdam
ó hindi niyá sinasakit n~g loób ó sa canya'y waláng halagang sabi ó
balitang náririn~gig.

[221] Sa capangyarihan.

[222] Sa casalucuyan, sa horas ding iyón.

[223] Ang cahulugán n~g pan~galang Zoroastro'y: "ang lalong magalíng sa m~ga anác n~g m~ga táo.--Si Zoroastro'y pantás na filósofo na bumago n~g religión persa."--P. H. P.

[224] Ang librong kinapapalamnan n~g m~ga aral ni Zoroastro. Tinatawag ding "Zindavesta" ang librong ito.--P. H. P.

[225] Hindî malilimutang filósofo griego na ipinan~ganác sa Egina n~g taóng 429 n~g dî pa ipinan~gan~ganac si Jesucristo.--Ang m~ga pan~gulong librong sinulat niyá'y "Ang República" at ang "Salitaan n~g dalawá". Ang pan~galan niyá'y Aristocles, n~guni't pinan~galanan siyá Sócrates n~g Platón, dahil sa calaparan n~g noó. Siyá'y naging discípulo ni Sócrates at naging maestro ni Aristóteles.--P. H. P.

[226] Bantog na escritor at naturalista latino. Ipinan~ganác n~g taóng 23 at namatáy n~g taóng 79.

[227] Patriarca sa Constantinopla. Namatáy n~g taóng 271.

[228] Hindî malilimutang poeta na cumathâ n~g "Eneida", na doo'y sinásaysay ang pinagdaanang búhay n~g troyaneng si Eneas. Siyá rin ang cumathâ n~g "Las Eglogas" at n~g "Las Geórgicas."

[229] Bantóg na papang nagpatanghál at nagpakináng na lubhâ sa Pontificado.

[230] Balitang poeta sa Italia n~g Edad Media. Ipinan~ganác sa Florencia n~g 8 n~g Mayo n~g 1265 at namatay n~g 14 n~g Septiembre n~g 1321. Ang pan~galan niyang tunay ay DURANTE at ang DANTE ay palayaw. Ipinalimbag niyá ang m~ga librong Vida Nueva, Canzones, El Infierno, El Banquete, De Vulgari Eloquio, El Purgatorio, De Monarchia Mundi, La Divina Comedia at iba pa. Ganitó ang saysáy niyá sa canyang sinulat na librong "De Monarchia Mundi." Hindî sa m~ga cónsul ang m~ga namamayan at hindî sa hari ang nación, cung dî pabaligtad: sa m~ga namamayan ang m~ga cónsul at sa nación ang hari. Hindî itinatag ang m~ga ciudad at n~g pag-uculan n~g m~ga cautusán; itinatag ang m~ga cautusán at n~g iucol sa m~ga ciudad. Cayâ n~ga't ang m~ga tumatalima sa m~ga cautusán ay hindî pinapagsama sa isáng báyan upang maguing tagapaglingcód sa naglálagdâ n~g m~ga cautusán: cung dî ang naglálagdâ n~g m~ga cautusán ang siyang tagapaglingod sa báyan, at iba pa." Hindî minamagalíng ni Dante na ang papa'y magcaroon n~g capangyarihan sa búhay at pamumuhay n~g catawan, at dahil sa panucalâ niyang canyang itóng isinaysay sa canyang m~ga casulatan, siya'y pinag-usig n~g m~ga papa, m~ga cardenal at n~g lahat n~g m~ga cacampí sa ang han~gad na ang papa'y magcaroon n~g capangyarihang hári. Labingdalawang taón n~g patáy siyá'y ipinag-utos pa n~g cardenal del Poggetto na cunin sa baunan ang canyang bun~gô at m~ga butó, sunuguin at itapon, sa pagca't excomulgado raw siyá, bagay na hindî natuloy, salamat sa paghadlang n~g maraming m~ga mamamayan. Siya'y poeta, filósofo, soldado, músico, filólogo, publicista, político, mabaít na táong bayan, nagtayô n~g isáng arte, siyá ang masasabing humusay at nagtatag n~g wicang italiano, naging punò n~g canyang ciudad republicana, nápatapong madalás dahil sa pagtatanggol n~g catuwiran n~g bayan, at sa kinatapuna'y halos nagpalimos n~g kinacain, teólogo, masicap na apóstol n~g caisipáng di dapat maghari ang papa, hinatulang sunuguing buhá'y n~g isáng tribunal revolucionario, at pinag-usig n~g boong calupitán n~g tribunal n~g Inquisición nagparatang na siyá'y hereje, bago'y banal na binyagan; n~guni't sa cawacasa'y inilagay ang canyang larawan sa Vaticano, sa casamahán n~g m~ga Doctor n~g Iglesia Católica, at ang m~ga butó niyá'y iniin~gatan n~g boong galang sa catedral ni Santa María del Fiore; m~ga cagagawang nagpapakilalang maliwanag na ang m~ga papa'y nagcacamali ring gaya n~g lahat n~g tao at hindî catotohanang ang m~ga papa'y "infalible", hindî nagcacamali. Itó n~gâ sa maiclíng salitâ ang carilagdilagang buhay ni Dante, na ilinagdâ

co rito't n~g mapanghinularan.--P.H.P.

[231] Ministro n~g religi3n ni Brahma.

[232] Ang m~ga sumusampalataya sa religi3n ni Budha.

[233] Barquero ni Aqueronte sa ílog n~g infierno. Si Car3n 3 Caronte ang tunay na larawan ni Camatayan sa caban~gisang walang habág canino man, sa bata't matanda, sa maganda't pan~git, sa lalaki't babae--P. H. P.

[234] Ang isá sa m~ga pintuan n~g infierno.

[235] Ang m~ga táong ang pakikipabaca ang guinágawáng hanap-búhay.

[236] Poeta n~g m~ga unang "celta".

[237] Hindî lamang tinatawag na mán~gan~gaso (cazador) n~g m~ga castilà ang nanghuhuli n~g usá, baboy-ramó at iba pang hayop sa pamamag-itan n~g m~ga aso, cung dî ang nanghuhuli 3 pumapatay n~g sinabi n~g m~ga hayop sa pamamag-itan n~g m~ga sandata, n~g m~ga silò 3 n~g m~ga patibóng.

[238] Ang m~ga caugaliang guinagawa n~g bawa't religi3n sa canilang panapalan~gin at pagpupuri sa Dios; at sa iba pang m~ga bagay.

[239] Templo at ciudadela n~g Roma, na na sa ibabaw n~g isang bundóc at doon pinuputun~gan n~g corona ang m~ga nan~gagtatagumpay sa pakikibaca. Dating casiping n~g Capitolio ang tinatawag na "Roca Tarpeya", malaking bato, na doo'y pinatátayo ang m~ga may casalanan at bago itinutulac sa ban~gín at n~g doo'y mamatay. Nanggaling ang pamagát na Tarpeya sa pan~galang ganito rin n~g isáng dalagang taga Roma, na nagbilí sa m~ga sabino n~g ciudadela n~g Roma, at pagcatapos ay ang m~ga sabino rin ang pumatáy sa canyá, carapatdapat na ganting pála sa lahat n~g gaya niyáng tacsíl.

[240] Doctor n~g Iglesia Católica, na namatáy n~g taóng 217.

[241] Isá sa m~ga lalong bantog na pári n~g Iglesia Católica, na taga pagpaunawà n~g m~ga Santong Casulatan. Ipinan~ganác n~g 185 at namatáy n~g 243.

[242] Obispo sa Lyon at masigasig na caaway n~g m~ga "gnóstico", hanggáng sa sumulat n~g isáng librong pinamagatán niyá n~g "Tratado de las herejías."

[243] N~gayo'y cacasamahin catá sa Paraiso.--S. Lúcas XXIII, 43.

[244] Concilio ecuménico na guinawa sa ciudad n~g Trento, sacop n~g Austria, n~g 1545 hanggang sa 1563.

[245] Protestante, ang cahuluga'y "tumulutol". Tinatawag na protestante ang m~ga sumasang-ayon sa pagtutol na guinawâ ni Lutero sa "dieta" sa Spira n~g taóng 1529. Si Martín Lutero ay dating fraileng agustino. Siyá'y tubo sa Eisleben, Sajonia, at ipinan~ganác n~g taóng 1483 at namatay n~g 1546.

[246] Ang sacerdote n~g Iglesia Griega na hindî cumikilala sa capangyarihan n~g Papa.

[247] Librong dakilang kinálalagyan n~g Luma at Bagong Testamento.

[248] Pan~galang bigay sa m~ga príncipe sarraceno na cahalili ni Mahoma.

[249] Pan~galawang pinsan ni Mahoma; isá sa lalong mababan~gis na

tagapaglaganap n~g secta ni Mahoma.

[250] Pagbilang na guinágawâ sa ano mang bagay.

=XV.=

=ANG MGA SACRISTAN=

Bahagyâ na ang patláng n~g dagundóng n~g m~ga culóg, at pinan~gun~gunahan bawa't culóg n~g cakilakilabot na namimilipit na lintic: masasabing isinusulat n~g Dios ang canyáng pan~galan sa pamamag-itan n~g isáng súnog at ang waláng hanggáng bubóng n~g lán~git ay nan~gín~ginig sa tacot. Ang ula'y parang ibinubuhos, at sa pagca't hináhampas n~g hán~ging humahaguing n~g lubháng malungcót, báwa't sandali'y nagbabago n~g tinutun~go. Ipinarírin~gig n~g m~ga campána, n~g voces na tagláy ang malaking laguím, ang caniláng mapangláu na hibíc, at sa sandasandalíng ínihihimpil n~g nan~gagbában~gis na m~ga culóg ang caniláng matunóg na atún~gal, isáng malungcót na tugtóg n~g campánà, na daíng ang catúlád, ang siyáng humahagulgól.

Nan~gasaicalawáng sáray n~g campanario ang dalawáng batang nakita náting caúsap n~g filósofo. Ang pinacabátà sa canilá, na may malalakíng matáng maitim at matatacutíng mukhâ, pinipilit na idigkít niyá ang canyáng catawán sa catawán n~g canyáng capatíd, na totoong nacacawan~gis niyá ang pagmumukhâ, at ang caibhán lamang ay malálim tumin~gín at may pagcaanyóng matápang. Ang pananamit n~g dalawá'y dukháng-dukhâ at puspos n~g m~ga sursi at tagpî. Nan~ga-uupô sa capirásong cáhoy at capuwâ may tan~gang isáng lubid na ang dúlo'y na sa icatlóng sáray, doon sa itáas, sa guitnâ n~g cadilimán. Ang uláng itinutulac n~g hán~gin ay dumárating hanggáng sa canilá at pinapamímisic ang isáng upós n~g candilang nag-aalab sa ibábaw n~g isáng malakíng bató na caniláng pinagugulong sa coro, upang huwarán ang úgong n~g culóg, cung Viernes Santo.

--¡Batakin mo ang iyóng lúbid, Crispin!--anáng capatíd na matandâ sa bátà niyáng capatíd.

Nag-alambitin sa lúbid si Crispin, at nárinig sa itáas ang isáng daíng na mahinà, na pagdáca'y natacpán n~g isáng culóg, na ang úgong ay pinarami n~g libolibong alin~gawn~gáw.

--¡Ah! ¡cung na sa báhay sana táyong casáma n~g nánay!--ang ibinuntóng hinin~gá n~g maliit na tinítingnan ang canyáng capatíd;--doo'y hindí acó matatacot.

Hindí sumagót ang matandáng capatíd; minámasdan cung paáno ang pagtúlò n~g pagkit at tíla mandin may pinag-iisip.

--¡Doo'y walà sino mang nagsasabi sa aking acó'y nagnanácàw!--ang idinugtóng ni Crispin;--¡hindí itutulot n~g nánay! ¡Cung maalaman niyáng aco'y pinapalò....!

Inihawaláy n~g matandáng capatíd ang canyáng m~ga matá sa nin~gas n~g ílaw, tumin~galâ, pinang-guiguílan n~g cagát ang malaking lúbid at bago bigláng binaltác, at n~g magcagayo'y nárin~gig ang matunóg na tugtóg n~g campánà.

--¿Mananatilî bâ tayo sa ganitóng pamumúhay, cacâ?--ang ipinatúloy ni Crispin. ¡Ibig co sánang magcasakit acó búcas sa báhay, ibig cong magcasakit acó n~g malaón at n~g acó'y alagâan n~g nánay at huwág na

acóng pabalikín ulî sa convento! ¡Sa ganitó'y hindî acó pan~gan~ganlang magnanácaw at waláng háhampas sa akin! At icáw man, cacâ, ang mabuti'y magcasakit cang casáma co.

--¡Howag!--ang sagót n~g matandáng capatíd;--mamámatay táyong lahát: mamámatay sa pighatî ang nánay at cata'y mamámatay n~g gútom.

Hindî na sumagót ulî si Crispin.

--¿Gaáno bâ ang sasahurin mo sa bowáng ito?--ang tanóng ni Crispin n~g macaraan ang sandalî.

--Dalawáng piso: tatlong multa ang ipinarusa sa akin.

--Bayaran mo na ang sinasabi niláng ninácaw co, at n~g huwag táyong tawáguing m~ga magnanacaw; ¡bayáran mo na, cacâ!

--¿Naúulol ca bâ, Crispín? Waláng macacain ang nánay; ang sabi n~g sacristan mayor ay nagnacaw ca raw n~g dalawáng onza, at ang dalawang onza ay tatlompô't dalawáng piso.

Bumilang ang maliit sa canyáng m~ga dalíri hanggáng sa dumating sa tatlompô't dalawá.

--¡Anim na camáy at dalawáng dalíri! At bawa't dalíri ay piso--ang ibinulóng na nag-iisip-iisip.--At bawa't piso ... ¿iláng cuarta?

--Isáng dáan at anim na pô.

--¿Isáng dáa't ánim na pong cuarta? ¿Macasandaan at ánim na pong isáng cuarta? ¡Nacú! ¿At gaano ang isáng dáa't ánim na pô?

--Tatlompô at dalawáng camáy--ang sagót n~g matandáng capatíd.

Sandalíng pinagmasdán ni Crispín ang maliliit niyáng camáy.

[Larawan:--¡Doo'y walâ sino mang nagsasabi sa aking aco'y magnanacaw!--ang idinuctóng ni Crispín;--¡hindî itutulot n~g nanay! ¡Cung maalaman niyang aco'y pinapalò....--Imp de M Fernández, Paz 447, Sta. Cruz.]

--¡Tatlompô at dalawáng camáy!--ang inuulit úlit--ánim na camáy at dalawang dalíri, at bawa't dalíri ay tatlompô at dalawáng camáy ... at bawa't dalíri ay isáng cuarta ...¡Nacú gaáno caráming cuarta niyán! Hindî mabibilang n~g isá sa loob n~g tatlong áraw ...at macabíbili n~g sinelas na úcol sa m~ga paa at sombrero ng úcol sa úlo, pagcâ umiinit ang áraw, at isáng malakíng páyong pagca umúulan, at pagcain, at m~ga damít na úcol sa iyo at sa nánay at....

Nag-isíp-ísip si Crispin.

--¡N~gayó'y dináramdam co ang hindî co pagnanácaw!

--¡Crispin!--ang ipinagwícà sa canyá n~g canyáng capatíd!

--¡Huwág cang magálit! Sinabi n~g curang pápatayin daw acó n~g pálò pag hindî sumipót ang salapî; cung ninácaw co n~ga sána ang salapíng iyó'y aking maisisipot ...¡at cung sacali't mamatáy acó, magcaroon man lamang icáw at ang nánay n~g m~ga damít!...

--¡Sáyang at hindî co n~gâ ninácaw!

Hindî umimíc ang pinacamatandâ at hiníla ang canyáng lúbid. Pagcatapos

ay nagsalitáng casabáy ang buntóng hinin~gá.

--¡Ang ikinatatacot co'y bacâ, cagalitan ca n~g nánay cung maalaman!

--¿Sa acálà mo cayâ?--ang tanóng n~g maliit na nagtátaca.--Sabíhin mong maigui ang pagcabugbog sa akin, ipakikita co ang aking m~ga pasâ at ang punít cong bulsá: hindi acó nagcaroon cailan man cung dî isáng cuarta lámang na ibinigay sa akin niyóng pascó at kinúha sa akin cahapon n~g cura ang isáng cuartang iyón. ¡Hindi pa acó nacacakita n~g gayón cagandang isáng cuarta! ¡Hindi maniniwalà ang nánay! ¡hindi maniniwalà!

--Cung ang cura ang magsabi....

Nagpasimulâ, n~g pag-iyác si Crispín, at ibinúbulong sa guitrâ n~g paghaguhól:

--Cung gayó'y umuwî ca n~g mag-isá; aayaw acóng umuwî. Sabihin mo sa nánay na acó'y may sakít; aayaw acóng umuwî.

--¡Crispín, huwág cang umiyác!--anang matandáng capatíd.--Hindi maniniwalà ang nánay; huwág cang umiyác; sinabi ni matandáng Tasiong may handâ raw sa ating masaráp na hapúnan.

Tumin~galâ si Crispín at pinagmasdán ang capatíd.

--¡Isáng masaráp na hapúnan! Hindi pa acó nanananghalîan: áayaw acóng pacanin hanggáng hindi sumísipot ang dalawáng onza ... Datapuwa't ¿cung maniwalà ang nánay? Sabíhin mong nagsisinun~galing ang sacristan mayor, at ang curang maniwalà sa canyá'y sinun~galing din, na siláng lahat ay sinun~galing; na sinasabi niláng magnanacaw daw tayong lahat, sa pagca't ang tátay natin ay "viciosong".

N~guni't sumún~gaw ang isáng úlo sa maliit na hagdáng patun~gó sa pan~gulong aáray n~g campanario, at ang úlong itó, na cawan~gis n~g cay Medusa[251], ang siyáng bigláng humárang n~g salitâ sa m~ga lábi n~g bátâ. Yaó'y isáng úlong habâ, payát, na may mahahabang buhóc na maitím; salamíng azul sa matá ang siyáng cumúcublí n~g pagca bulág ang isáng matá. Yaón ang sacristán mayor, na talagáng gayón cung pakita, waláng ín~gay, hindi nagpáparamdam n~g pagdatíng.

Nanglamíg ang magcapatíd.

--¡Minumultahán catá, Basilio, n~g caháti, dáhil sa hindi mo pagtugtóg n~g maayos!--ang sábi n~g voces na malagunlóng na tíla waláng campanà sa lalaugan.--At icáw, Crispín, mátira ca rito n~gayóng gabí hanggáng sa sumipót ang iyóng ninácaw.

Tiningnán ni Crispín ang canyáng capatíd, na parang siyá'y humihin~ging tangkílic.

--Binigyán na camí n~g capahintulutan ... hiníhintay pô camí n~g nánay sa á las ocho--ang ibinulóng ni Basilióng tagláy ang boong cakimîan.

--¡Icáw man namán ay hindi macaaalís sa icawalóng oras; hanggáng sa icasampô!

--N~guni't talastás na pô ninyóng hindi nacapaglálacad pagca á las nueve na, at maláyò ang báhay.

--At ¿ibig mo yatang macapangyari pa cay sa ákin?--ang itinanóng na galít n~g táong iyón. At hinawacan si Crispín sa bísig at inacmàang caladcarín.

--¡Guinoo! ¡may isáng linggó na pô n~gayóng hindî namin nakikita ang aming iná!--ang ipinakiusap ni Basilio, at tinan~gnán ang canyáng batang capatíd na ang anyó'y íbig ipagsanggaláng itó.

Nailayô ang canyáng camáy n~g sacristán mayor sa isáng tampál, at sacâ kinaladcád si Crisping nagpasimulâ n~g pag-iyác, at nagpatinghigâ, samantalang sinasabi sa canyáng capatíd:

--¡Huwág mo acóng pabayâan, pápatayin acó nilá!

N~guni't hindî siyá pinansín n~g sacristan, kinaladcád at nawalâ siyá sa guitnâ n~g cadilimán.

Nátira si Basiliong hindî man lamáng macapagsalitâ. Nárinig niyá, ang m~ga pagcacáhampáshampás n~g catawán n~g canyáng capatíd sa m~ga baitang n~g maliit na hagdanan, isáng sigáw, iláng tampál, at unti-unting napáwì sa kanyáng tain~ga ang gayóng m~ga pagsigáw na nacaáhambal.

Hindî humíhin~ga ang bátà: nacatindíg na nakíkinig, dilát na dilát ang m~ga matá, at nacasuntóc ang m~ga camáy.

--¿Cailán bagá cayâ acó macapag aaráro n~g isáng búkid?--ang maráhang ibinúbulong, at dalídalang nanáog.

Pagdatíng sa coro'y nakiníg n~g maigui: lumálayô n~g boong catulinan ang voces n~g canyáng capatíd, at ang sigáw na: "¡nánay!", "¡cacâ!" ay nawaláng lubós pagcasará n~g pintô. Nan~gán~gatal, nagpapawis, sandalí siyáng tumiguil; kinácagat niyá ang canyáng camao upang lunúrin ang isáng sigáw na nagtutumácas sa canyáng púsò at pinabayaan niyáng magpalin~gaplin~gap ang canyáng m~ga matá sa nag-aagaw dilím at liwanag na simbahan. Doo'y malamlám ang nin~gas n~g ilaw na lan~gís sa "lámpara"; na sa guitnâ, ang "catafalco"; sará ang lahat n~g m~ga pintuan, at may m~ga rejas ang m~ga bintánà.

Dî caguinsaguinsa'y nanhíc sa maliit na hagdán, linampasán ang pan~galawang sáray, na kinalalagyan n~g nagninin~gas na candilà, nanhíc sa icatlóng sáray. Kinalás ang m~ga lúbid na nacatálí sa m~ga "badajo" (pamaltóc n~g campánà), at pagcatapós ay mulíng nanáog na namúmutlâ; n~gúni't cumíkinang ang canyáng m~ga matá'y hindî sa m~ga lúhà.

Samantala'y nagpapasimulâ n~g pagtílâ ang ulán at untiunting lumiliwanag ang lán~git.

Pinagdugtong ni Basilio ang m~ga lubid, itinalí ang isáng dúlo sa isáng maliit na pinacahalígui n~g "barandilla", at hindî man lámang naalaalang patayín ang ilaw, umus-ós sa lubid sa guitnâ n~g cadilimán.

Nang macaraan ang iláng minuto, sa isá sa m~ga dáan sa báyan, ay nacárinig n~g m~ga voces at tumunóg ang dalawáng putóc; n~guni't síno ma'y waláng natigatig, at mulíng tumahimic na lahat.

TALABABA:

[251] Isá sa tatlóng m~ga Furia Gorgona caaway ni Minerva. Pinugutan n~g ulo si Medusa ni Perseo. Ang m~ga pan~galan n~g tatlóng Furia ay Medusa, Euriale at Estenio: ang táong matitigan n~g alín man sa tatlóng itó'y hindî macakilos at napípipi. Si Minerva ang diosa n~g carunun~gan at pagbabaca. Si Perseo ay anác ni Dánae at hárì sa Argos; iniligtás niyá sa infierno ang canyáng sinísintang si Andrómeda.

=XVI.=

=SI SISA=

Madilim ang gabí: tahimic na tumutulog ang m~ga namamayan; ang m~ga familiang nag-alaala sa m~ga namatay na'y tumulog na n~g boong capanatagán at capayapaan n~g loob: nan~gagdasál na silá n~g tatlong bahagui n~g rosario na may m~ga "requiem", ang pagsisiyám sa m~ga cálolowa at nan~gagpanín~gas n~g maraming candilang pagkít sa haráp n~g m~ga mahál na larawan. Tumupád na ang m~ga mayayaman at ang m~ga nacacacaya sa pagcabûhay sa m~ga nagpamana sa canilá n~g caguinhawahan; kinabucasa'y sísimba silá sa tatlong misang gágawin n~g báwa't sacerdote, man~gagbíbigay silá n~g dalawáng piso at n~g ipagmisa n~g isáng patungcól sa cálolowa n~g m~ga namatáy; bíbili sila, pagcatapos, n~g bula sa m~ga patáy na puspós n~g m~ga indulgencia. Hindî n~ga totoong nápacahigpit ang Justicia n~g Dios na gáya n~g justicia n~g táo.

N~guni't ang dukhâ, ang mahírap, na bahagyâ nanacacakita upang may maipag-agdóng-búhay, at nan~gangailán~gang sumúhol sa m~ga "directorcillo," m~ga escribiente at m~ga sundalo, upang pabayaan siláng mamúhay n~g tahimic, ang táong iyá'y hindî tumutulog n~g panatag, na gaya n~g inaacála n~g m~ga poeta sa m~ga palacio, palibhasa'y hindî pa silá maráhil nacapagtitiis n~g m~ga hagdós n~g carálitâan. Malungcót at nag-iisip-ísip ang dukhâ. Nang gabíng iyón, cung cácauntí ang canyáng dinasál ay malakíng lubhâ ang canyáng dalán~gin, tagláy ang hírap sa m~ga matá at ang m~ga lúha sa púsò. Hindî siyá nagsisiyam, hindî siyá marunong n~g m~ga "jaculatoria", n~g m~ga tulâ at n~g m~ga "oremus," na cathâ n~g m~ga fraile, at iniuucol sa m~ga táong waláng sariling caisipán, waláng sariling damdámin, at hindî rin namán napag-uunawà ang lahát n~g iyón. Nagdárasal siyá n~g áyon sa pananalitâ n~g canyáng caralitaan; ang cálolowa niyá'y tumatan~gis dáhil sa canyáng sariling calagayan, at dáhil namán sa m~ga namatáy, na ang pagsintá nilá sa canyá'y siyáng canyáng cagalin~gan. Nangyayaring macapagsaysáy ang m~ga lábì niyá n~g m~ga pagbáti; n~guni't sumisigaw ang canyang ísip n~g m~ga daing at nagsásalitâ n~g m~ga hinanakít. ¿Cayó bagá'y man~gasisiyahan. Icáw na pumuri sa carukhâan, at cayó namán, m~ga aninong pinahihirapan, sa waláng pamúting panalan~gin n~g dukhâ, na sinasaysay sa haráp n~g isáng estampang masamá ang pagcacágawâ, na liniliwanagan n~g ílaw n~g isáng timsím, ó bacâ cayâ ang ibig ninyo'y ang may m~ga candílang malalakí sa haráp n~g m~ga Cristong sugatán, n~g m~ga Virgeng malilíit ang bibíg at may m~ga matáng cristal, m~ga misang wícan~g lating ipinan~gun~gusap n~g m~ga sacerdoteng hindî inuunawà ang sinasabi? At icáw, Religióng ilinaganap na talagáng úcol sa sangcataohang nagdaralitâ, ¿nalimutan mo na cayâ ang catungculan mong umalíw sa naaapi sa canyáng carukhâan, at humiyâ sa macapangyarihan sa canyáng capalalúan, at n~gayó'y may laan ca lamang na m~ga pan~gácò sa m~ga mayayaman, sa m~ga táong sa iyó'y macapagbabayad?

Ang caawaawang tao'y nagpúpuyat sa guitnâ n~g canyáng m~ga anác na nan~gatutulog sa canyáng síping; iniisip ang m~ga bulang dapat bilhín upang mapahin~galáy ang m~ga magulang at ang namatáy na esposo.--"Ang píso--anyá--ang píso'y isáng linggóng caguinhawahan n~g aking m~ga anác; isáng linggóng m~ga tawanan at m~ga catuwâan, ang aking inimpóc sa bóong isáng buwan, isáng casuutan n~g aking anác na babaeng nagdádálaga na."--Datapuwa't kinacailan~gang patayín mo ang m~ga apóy na itó--ang wíca n~g voces na canyáng nárinig sa sermón--kinacailan~gang icáw ay magpacahírap." ¡Tunay n~gâ! ¡kinacailan~gan! Hindî ililigtas n~g Iglesia n~g waláng bayad ang m~ga pinacasisinta mong cálolowa: hindî ipinamímigay na waláng báyad ang m~ga bula. Dápat mong bilhín ang bula, at hindî ang pagtulog cung gabí ang iyóng gágawin, cung dí ang

pagpapagal. Samantala'y mailálantad n~g iyóng anác na babae ang bahágui nang catawáng dapat ilíhim sa nanonood; ¡magpacagútom ca, sa pagca't mahál ang halagá n~g lán~git! ¡Tunay na túnay n~gâ yátang hindi pumapasoc sa lán~git ang m~ga dukhâ!

Nan~gagliliparan ang m~ga caisipáng itó sa alang-alang na pag-itang mulâ sa sahíg na kinalalatangan n~g magaspáng na baníg, hanggáng sa palupong kinatatalían n~g dúyang pinag-úuguyan sa sanggól na laláki. Ang paghin~gá nitó'y maluág at payápâ; manacânacang n~ginun~guyâ ang láway at may sinasabing dí mawatasan: nananaguinip na cumacain ang sicmurang gutóm na hindi nabusóg sa ibinigáy sa canyá n~g m~ga capatíd na matatandâ.

Ang m~ga culiglíg ay humuhuning hindi nagbabago ang tínig at isinasaliw ang caniláng waláng humpáy at patupatuloy na írit sa m~ga patlángpatláng na tin-ís na húni n~g cagaycáy na nacatagò sa damó ó ang butiking lumálabas sa canyáng bútás upang humánap n~g macacain, samantalang ang tucô, na wala n~g pinan~gan~ganibang túbig ay isinusun~gaw ang canyáng ulo sa guáng n~g bulóc na púnò n~g cáhoy. Umaatun~gal n~g lubháng mapanglaw ang m~ga áso doon sa daan, at sinasampalatayanan n~g mapamahiing nakikinig na silá'y nacacakita n~g m~ga espíritu at n~g m~ga anino. Datapuwa't hindi nakikita n~g m~ga áso at n~g ibá pang m~ga háyop ang m~ga pagpipighatí n~g m~ga tao, at gayón man, ¡gaano carami ang canilang m~ga cahirapang tinítiis!

Doon sa maláyò sa bayan, sa isáng láyong may isáng horas, nátitira ang iná ni Basilio at ni Crispín, asáwa n~g isáng laláking waláng puso, at samantalang ang babae nagpipilit mabúhay at n~g macapag-arugâ sa m~ga anác, nagpapagalâgala at nagsasabong namán ang lalaki. Madalang na madalang silá cung magkita, n~guni't lágui n~g kahapishapis ang nangyayari pagkikita. Unti-unting hinubdán n~g lalaki ang canyáng asáwa n~g m~ga híyas upang may maipagvicio siyá at n~g walâ nang caanoano man si Sisa, upang magugol sa masasamáng m~ga hingguíl n~g canyáng asawa, pinagpasimulâan nitóng siyá'y pahirapan. Mahinà, palibhasâ, ang loob, malakí ang cahigtán n~g púsò cay sa pag-iísip, walâ siyáng nalalaman cung dí sumintá at tumán~gis. Sa ganáng canyá'y ang canyáng asawa ang siyáng dios niyá,; ang m~ga anác niyá'y siyáng canyang m~ga ángel. Sa pagca't talastás n~g lalaki cung hanggáng saan ang sa canya'y pag-íbig at tacot, guinágawa namán niyá ang catulad n~g asal n~g lahát n~g m~ga diosdiosan: sa aráw-aráw ay lumálalâ ang canyáng calupitan, ang pagca waláng áwà at ang pagcapatupatuloy n~g bawa't maibigan.

N~g múhang tanóng sa canyá si Sisa n~g minsang siyá'y sumipót sa báhay, na ang mukha'y mahiguít ang pagdidilim cay sa dati, tungcól sa panucalang ipasoc n~g sacristan si Basilio, ipinatúloy niyá ang paghahagpós n~g manóc, hindi siyá sumagot n~g oo ó ayaw. Hindi nan~gahás si Sisang ulítin ang canyang pagtatanong; datapuwa't ang lubháng mahigpít na casalatán n~g caniláng pamumúhay at ang han~gád na ang m~ga báta'y man~gag~áral sa escuelahan n~g bayan n~g pagbasa't pagsúlat, ang siyang sa canya'y pumílit na ipalútoy ang panucalâ niya. Ang canyang asawa'y hindi rin nagsabi n~g anó man.

Nang gabíng yaon, icasampó't calahatí ó labíng-isá ang horas, n~g numiningning na ang m~ga bituin sa lan~git na pinaliwanag n~g unós, nacaupô si Sisa sa isáng bangcóng cahoy na pinagmamasdan ang ilang m~ga san~gá n~g cahoy na nagninin~gasnin~gas sa calang may tatlóng batóng-buhay na may m~ga dunggót. Nacapatong sa tatlóng batóng itó ó tungcô ang isang palayóc na pinagsasain~gan, at sa ibabaw n~g m~ga bága'y tatlóng tuyóng lawlaw, na ipinagbíbili sa halagang tatló ang dalawang cuarta.

Nacapan~galumbabâ, minámasdan ang madilawdilaw at mahinang nín~gas n~g cawayang pagdaca'y naguiguing abó ang canyang madalíng malugnaw na bága;

malungcót na n~gití ang tumatanglaw sa canyang mukhâ. Nagugunità niya ang calugodlugód na bugtóng n~g palayóc at n~g apóy na minsa'y pinaturan sa canya ni Crispin. Ganitó ang sinabi n~g batà:

"Naupô si Maitím, sinulót ni Mapula.
Nang malao'y cumaracara."

Batà pa si Sisa, at napagkikilalang n~g dacong úna'y siya'y maganda at nacahahalina cung cumilos. Ang canyang m~ga mata, na gaya rin n~g canyang calolowang ibibigay niyang lahat sa canyang m~ga anac, ay sacdal n~g gaganda, mahahabà ang m~ga pilíc-mata at nacauukit cung tumin~gín; mainam ang hayap n~g ilóng; marikít ang pagcacaanyô n~g canyang m~ga labing namumutlà. Siya ang tinatawag n~g m~ga tagalog na "cayumanguing caligatan," sa macatuwid baga'y cayumanguí, n~guni't isang cúlay na malínis at dalísay. Baga man batà pa siya'y dahil sa pighatî, ó dahil sa gútom, nagpapasimulâ na n~g paghupyac ang canyang namumutlang m~ga pispn~gí; ang malagóng buhóc na n~g úna'y gayac at pamuti n~g canyang cataóhan, cung cayâ husay hindi sa pagpapaibiig, cung dî sa pagca't kinaugaliang husayin: ang pusód ay caraniwan at walang m~ga "aguja" at m~ga "peineta."

May ilang araw nang hindi siya nacacaalis sa bahay at canyang tinatapos tabiin ang isang gawang sa canya'y ipinagbiling yariin sa lalong madalíng panahóng abót n~g caya. Sa pagcaibig niyang macakita n~g salapî, hindi nagsimba n~g umagang iyón, sa pagca't maaabala siya n~g dalawang horas ang cauntian sa pagparoo't parito sa bayan:--namimilit ang carukhâang magcasala!--N~g matapos ang canyang gawa'y dinala niya sa may-ari, datapuwa't pinan~gacuan siya nitó sa pagbabayad.

Walâ siyang inísip sa boong maghapon cung dî ang m~ga ligayang tatamuhin niya pagdating n~g gabí: canyang nabalitaang óowí ang canyang m~ga anac, at canyang inísip na sila'y canyang pacaning magalíng. Bumilí n~g m~ga lawlaw, pinitas sa canyang maliit na halamanan ang lalong magagandang camatis, sa pagca't nalalaman niyang siyang lalong minamasarap ni Crispin pagcain, nanghin~gî sa canyang capit bahay na si filósofo Tasio, na tumitira sa may m~ga limangdaang metro ang layò sa canyang tahanan, n~g tapang baboy-ramó, at isang hità n~g patong-gubat, na pagcaing lalong minamasrap ni Basilio. At puspós n~g pag-asa'y isinaing ang lalong maputíng bigas, na siya rin ang cumúha sa guícan. Yaón n~ga nama'y isang hapúnang carapatdapat sa m~ga cura, na canyang handâ sa caawaawang m~ga batà.

Datapuwa't sa isang sawíng palad na pagcacatao'y dumating ang asawa niya't kinain ang canin, ang tapang baboy ramó, ang hità n~g pato, limang lawlaw at ang m~ga camatis. Hindi umiimic si Sisa, baga man ang damdam niya'y siya ang kinacain. Nang busóg na ang lalaki'y naalaalang itanóng ang canyang m~ga anac. Napan~gití si Sisa, at sa canyang catowâa'y ipinan~gacò sa canyang sariling hindi siya maghahapunan n~g gabíng iyón; sa pagca't hindi casiya sa tatló ang nalabi. Itinanóng n~g ama ang canyang m~ga anac, at ipinalalagay niya itóng higuít sa siya'y cumain.

Pagcatapos ay dinampót n~g lalaki ang manóc at nag-acalang yumao.

--¿Ayaw ca bang makita mo sila?--ang itinanóng na nan~gan~gatal;--sinabi ni matandang Tasiong sila'y malalaon n~g cauntí; nacababasa na si Crispin ... marahil ay dalhín ni Basilio ang canyang sueldo.

N~g marinig itóng huling cadahilanan n~g pagpiguil sa canya'y humintô, nag-alinlan~gan, n~guni't nagtagumpay ang canyang mabuting angel.

--¡Cung gayó'y itira mo sa akin ang piso!--at pagcasabi ay umalis.

Tuman~gis n~g bóong capaitan si Sisa; n~guni't pagcaalaala sa canyang m~ga anac ay natuyô ang m~ga luhà. Mulî siyang nagsaing, at inihandâ ang tatlong lawlaw na natira: bawa't isa'y magcacaroon n~g isa't calahatì.

--¡Darating silang malakí ang pagcaibig na cumain!--ang iniisip niya:--malayò ang pinangagalin~gan at ang m~ga sicmûrang gutóm ay walang púsò.

Pinakingan niyang magalíng ang lahat n~g in~gay, masdan natin at hinihiwatigan niya ang lalong mahinang yabag:

--Malacas at maliwanag ang lacad ni Basilio; marahan at hindi nacacawan~gis ang cay Crispin--ang iniisip n~g ina.

Macaalawa ó macaatló n~g humúni ang calaw sa gúbat, mulâ n~g tumilà ang ulan, at gayón ma'y hindi pa dumarating ang canyang m~ga anac.

Inilagay niya ang m~ga lawlaw sa loob n~g palayóc at n~g huwag lumamig, at lumapit sa pintuan n~g dampâ upang siya'y malibang ay umawit n~g marahan. Mainam ang canyang voces, at pagcâ naririnig nilang siya'y umaawit n~g "cundiman", nan~gagsisiyac, ayawan cung bakit. N~gúni't n~g gabing iyó'y nan~gan~gatal ang canyang voces at lumalabas n~g pahirapan ang tínig.

Itiniguil ang canyang pag-awit at tinitigan niya ang cadiliman. Sino ma'y walang nanggagaling sa bayan, liban na lamang sa han~ging nagpapahulog n~g tubig sa malalapad na m~ga dahon n~g m~ga saguing.

Caracaraca'y biglang nacakita n~g isang ásong maitím na sumipót sa harap niya; may inaamoy ang hayop na iyón sa landas. Natacot si Sisa, cumúha n~g isang bató at hinaguis. Nagtatacbó ang asong umaatun~gal n~g pagcapanglawpanglaw.

Hindi mapamahiin si Sisa, n~guni't palibhasa'y maráming totóo ang canyáng nárinig na m~ga sinasabi tungcol sa m~ga guníguní at sa m~ga ásong maitím' caya n~ga't nacapangyári sa canyá ang laguím. Dalidaling sinarhán ang pintò at naupô sa tabí n~g ílaw. Nagpapatibay ang gabí n~g m~ga pinaniniwalaan at pinupuspos n~g panimdím ang aláng~álang n~g m~ga malicmátang aníno.

Nag-acálang magdasál, tumáwag sa Vírgen, sa Dios, upang calin~gáin nilá ang canyáng m~ga anác, lálonglalò na ang canyáng bunsóng si Crispín. At hindi niyá sinásadya'y nalimutan niyá ang dasál at napatun~go ang bóong pag-iisip niyá sa canilá, na anó pa't canyáng naaalaala ang m~ga pagmumukhâ n~g báwa't isá sa canilá, yaóng m~ga mukháng sa towî na'y n~gumín~gití sa canyá cung natutulog, at gayón din cung nagíguising. Datapuwa't caguinsaguinsa'y naramdaman niyáng naninindíg ang canyáng m~ga buhóc, nangdidilat n~g maínam ang canyáng m~ga matá, malicmátà ó catotohanan, canyáng nakikitang nacatindíg si Crispin sa tabí n~g calan, doón sa lugar na caraniwang canyáng inúup-an upang makipagsalitaan sa canyá. N~gayó'y hindi nagsasabi n~g anó mán; tinititigan siyá niyóng m~ga matáng malalakí at n~gumín~gití.

--¡Nánay! ¡bucsán ninyó! ¡bucsán ninyó, nánay!--ang sabi ni Basilio, búhat sa labás.

Kinilabútan si Sisa at nawalâ ang malícmatà.

=XVII.=

=BASILIO=

Bahagyâ pa lamang nacapapasoc si Basiliong guiguirayguiray,
nagpatíngahulóg sa m~ga bísig n~g canyáng iná.

Isáng dî masábing panglalamíg ang siyáng bumálot cay Sisa n~g makita
niyáng nag-iisang dumatíng si Basilio. Nagbantáng magsalitâ ay hindî
lumabás ang canyáng voces; iníbig niyáng yacápin ang canyáng anác ay
nawal-án siyá n~g lacás; hindî namán mangyaring umiyác siyá.

N~guni't n~g makita niyá ang dugóng pumapalígò sa noo n~g bata'y siyá'y
nacasigáw niyáng tínig na wári'y nagpapakilala n~g pagcalagót n~g isáng
bagting n~g púsò.

--¡M~ga anác co!

--¡Howág pô cayông mag-ala ala n~g anó man, nánay!--ang isinagót ni
Basilio;--nátira pô sa convento pô si Crispin.

--¿Sa convento? ¿nátira sa convento? ¿Buháy?

Itinin~galâ n~g bátà sa canyáng iná ang canyáng m~ga matá.

--¡Ah!--ang isinigaw, na anó pa't ang lubháng malaking pighati'y naguing
lubháng malaking catowâan. Si Sisa'y umiyác, niyácap ang canyáng anác at
pinuspós n~g halíc ang may dugóng nõ.

--¡Buháy si Crispin! Iniwan mo siyá sa convento ... at ¿bákit may súgat
ca, anác co? ¿Nahúlog ca bâ?

At siniyasat siyá n~g boong pag-iín~gat.

--N~g dalhín pô si Crispin n~g sacristan mayor ay sinábi sa áking hindî
raw acó macaaalis cung dî sa icasampóng horas, at sa pagcá't malálim na
ang gabí, acó'y nagtánan. Sa baya'y sinigawán acó n~g m~ga sundalo n~g
"Quien vive," nagtatacbó acó, bumaríl silá at nahilahisan n~g isáng bála
ang áking nóo. Natatacot acóng mahuli at papagpupunásin acó n~g cuartel,
na abóy n~g pálò, na gaya n~g guinawâ cay Pablo, na hanggá n~gayó'y may
sakít.

--¡Dios co! ¡Dios co!--ang ibinulóng n~g ináng kiníkilig--¡Siyá'y iyóng
iniligtas!

At sacâ idinugtóng, samantalang, humahanap n~g panaling damit, túbig,
súcà, at balahibong maliliit n~g tagác:

--¡Isáng dálì pa at nápatay ca sana nilá, pinatáy sana nilá ang aking
anác! ¡Hindî guinúgunitâ n~g m~ga guardia civil ang m~ga iná!

--Ang sasabihin ninyó'y nahulog acó sa isáng cáhoy; huwág pô sánang
maalaman nino mang acó'y pinaghágad.

--¿Bákit bâ nátira si Crispin?--ang itinanóng ni Sisa pagcatapos magawâ
ang paggamot sa anác.

Minasdán ni Basiliong isáng sandalî ang canyáng iná, niyácap niyá itó at
sacâ, untiunting sinaysáy ang úcol sa dalawáng onza, gayón ma'y hindî
niyá sinabi ang m~ga pagpapahirap na guinagawâ sa canyáng capatíd.

Pinapaghálò n~g mag-iná ang caniláng m~ga lúhà.

--¡Ang mabaít cong si Crispin! ¡pagbintan~gán ang mabaít cong si Crispin! ¡Dahiláng tayó'y dukhâ, at ang m~ga dukháng gáya natin ay dapat magtiís n~g lahát!--ang ibinulòng ni Sisa, na tinitingnan n~g m~ga matáng punô n~g lúhà ang tinghóy na nauubusan n~g lan~gís.

Nanatiling malaónlaón ding hindî silá nag-imican.

--¿Naghapunan ca na bâ?--¿Hindî? May cánin at may tuyóng lawlâw.

--Walâ acóng "ganang" cumain; túbig, túbig lámang ang íbig co.

--¡Oo!--ang isinagót n~g iná n~g boong lungcót;--nalalaman co n~g hindî mo ibig ang tuyóng lawlâw; hinandâan catá n~g ibáng bágay; n~guni't naparíto ang iyòng tátay, ¡caawaawang anác co!

--¿Naparito ang tátay?--ang itinanòng ni Basilio, at hindî kinucusa'y siniyasat ang mukhâ at ang m~ga camáy n~g canyang iná. Nacapagsikíp sa púsò ni Sisa ang tanóng n~g canyáng anác, na pagdaca'y canyáng napag-abót ang cadahilanan, cayá't nagdumalíng idinugtóng:

--Naparito at ipinagtanóng cayó n~g mainam, ibig niyáng cayó'y makita; siya'y gutóm na gutóm. Sinabing cung cayó raw ay nananatili sa pagpapacabaít ay mulí siyáng makikisama sa átin.

--¡Ah!--ang isinalabat ni Basilio, at sa samâ, n~g canyáng lóob ay inin~giwî ang canyáng m~ga labî.

--¡Anác co!--ang ipínagwicà ni Sisa.

--¡Ipatáwad pô ninyó, nánay!--ang mulíng isinagót na matigás ang anyô--¿Hindî bâ cayâ lálóng magalíng na táyong tatlò na lámang, cayó, si Crispin at acó?--N~guni't cayó po'y umíiyac; ipalagáy ninyóng walâ acóng sinabing anó man.

Nagbuntóng-hinin~gá si Sisa.

Sinarhán ni Sisa ang dampâ at tinabunan n~g abó ang caunting bága sa calán at n~g huwág mapugnâw, túlad sa guinagawâ n~g táo sa m~ga damdámin n~g cálolowa; tacpán ang m~ga damdaming iyán n~g abó n~g búhay na tinatawag na pag-wawalang-bahálâ, at n~g huwág mapugnâw sa pakikipanayám sa arâw-âraw sa áting m~ga capowâ.

Ibinulóng ni Basilio ang canyáng m~ga dasál, at nahigâ sa tabí n~g canyáng iná na nananalán~gin n~g paluhód.

Nacacaramdam n~g ínit at lamíg; pinagpilitang pumíkit at ang iniisip niyá'y ang canyáng capatîd na bunsô, na nag-aacalang tumulog sana n~g gabíng iyón sa sinapupunan n~g canyáng iná, at n~gayó'y marahil umíiyac at nan~gan~gatal n~g tácot sa isáng súloc n~g convento. Umaalin~gawn~gaw sa canyáng m~ga taín~ga ang m~ga sigâw na iyón, túlad sa pagcárinig niyá n~g siyá'y dóroon pa sa campanario; datapuwa't pinasimulâang pinalábò ang canyáng ísip n~g pagód na naturaleza at nanáog sa canyáng m~ga matá ang "espíritu", n~g panaguimpán.

Nakita niyá ang isáng cuartong tulugán, at doo'y may dalawáng candílang may nín~gas. Pinakíkinggán n~g curang madilím ang pagmumukhâ at may hawac na yantóc ang sinasabi sa ibáng wicà n~g sacristán mayor, na cakilakilabot ang m~ga kilos. Nan~gán~gatal si Crispin, at palin~gaplin~gap ang matáng tumatan~gis sa magcabicabilâ, na párang may hinahanap na táo, ó isáng tagúan. Hinaráp siyá n~g cura at tinatanong siyáng malakí ang gálit at humaguinît ang yantóc. Ang bata'y tumacbo at

nagtagò sa licuran n~g sacristan; n~guni't siyá'y tinangnán nitó at inihandâ ang canyáng catawán sa sumusubong gálit n~g cura; ang caawaawang báta'y nagpupumiglás, nagsísicad, sumísigaw, nagpápatinghigâ, gumugulong, tumitindíg, tumatacas, nadudulas, nasusubasob at sinásangga n~g m~ga camáy ang m~ga hampás na sa pagca't nasusugatan ay bigláng itinatagò at umaatun~gal. Nakikita ni Basiliong namimilipit si Crispin, iniháhampas ang úlo sa tabláng yapacán; nakikita niyá at canyáng náririnig na humáhaguinit ang yantóc! Sa lakíng pagn~gan~galit n~g canyáng bunsóng capatíd ay nagtindíg; sirâ ang isip sa dí maulatang pagcacahirap ay dinaluhong ang canyáng m~ga verdugo, at kinagat ang cura sa camáy. Sumigáw ang cura't binitiwang ang yantóc; humawac ang sacristan mayor n~g isáng bastón at pinálò sa úlo si Crispin, natimbuang ang bátà sa pagcatulíg; n~g makita n~g curang siyá'y may sugat ay pinagtatadyacán si Crispin; n~guni't itô'y hindi na nagsásanggalang, hindi na sumísigaw: gumugulong sa tabláng parang isáng bagay na hindi nacacaramdam at nag-iwan n~g bacás na basâ ...

Ang voces ni Sisa ang siyáng sa canyá'y gumísing.

--¿Anó ang nangyayari sa iyo? ¿Bakit ca umíiyac?

--¡Nanag-ínip acó!... ¡Dios!--ang mariíng sábi ni Basilio at humílig na basâ n~g páwis. Panag-ínip iyón; sabihin pô ninyóng panag-ínip lámang, nánay, iyón; panag-ínip lámang!

--¿Anó ang napang-ínip mo?

--Hindi sumagót ang bátà. Naupô upang magpáhíd n~g lúhà at n~g páwis. Madilím sa loob n~g dampâ.

--¡Isáng panag-ínip! ¡isáng panag-ínip!--ang inuulit-úlit ni Basilio sa marahang pananalitâ.

--¡Sabihin mo sa akin cung anó ang iyóng pinanag-ínip; hindi acó mácatulog!--ang sinábi n~g iná n~g mulíng mahigâ ang canyáng anác.

--Ang napanag-ínip co, nánay,--ani Basilio n~g maráhan--camí raw ay namumulot n~g úhay sa isáng tubigang totoong maraming bulaclác, ang m~ga babae'y may m~ga daláng bacol na punô n~g m~ga úhay ... ang m~ga lalaki'y may m~ga dalá ring bácol na punô n~g úhay ... at ang m~ga bátang lalaki'y gayón din ... ¡Hindi co na natatandâan, nánay; hindi co na natatandâan, nánay, ang m~ga ibá!

Hindi na nagpílit n~g pagtatanóng si Sisa; hindi niyá pinápansin ang m~ga panag-ínip.

--Nánay, may naisip acó n~gayóng gabíng itó,--ani Basilio pagcaraan n~g iláng sandalíng hindi pag-imíc.

--¿Anó ang naisip mo?--ang itinanóng niyá.

Palibhasa'y mapagpacababà si Sisa sa lahát n~g bágay, siyá'y nagpapacababà patí sa canyáng m~ga anác; sa acálà niyá mabuti pa ang caniláng pag-iísip cay sa canyá.

--¡Hindi co na ibig na magsacristan!

--¿Bákit?

--Pakinggán pô ninyó, nánay, ang aking náisip. Dumatíng pô ritong galing sa España ang anác na lalaki n~g nasirang si Don Rafael, na inaacalà cong casingbáit din n~g canyáng amá. Ang mabuti pô, nánay, cúnin na ninyó búcas si Crispin, sin~gilín ninyó ang aking sueldo at sabihin

ninyóng hindî na acó magsasacristan. Paggalíng co'y pagdaca'y makikipagkita acó cay Don Crisóstomo, at ipakikiusap co sa canyáng acó'y tanggapíng tagapagpastól n~g m~ga vaca ó n~g m~ga calabaw; malakí na namán acó. Macapag-aaral si Crispin sa báhay ni matandáng Tasio, na hindî namamalò at mabaít, cahit ayaw maniwálà ang cura. ¿Maaari pa bang tayo'y mapapaghírap pa n~g higuít sa calagayan natin? Maniwalà, pô cayó, nánay, mabaít ang matandâ; macáilang nakita co siyá sa simbahan, pagcâ síno ma'y walâ roon; nalúluhod at nananalan~gin, maniwalà pô cayó. Nalalaman na pô ninyó, nánay, hindî na acó magsasacristan: bahagyâ na ang pinakikinabang jat ang pinakikinabang pa'y naoowî lámang sa kinamumulta! Gayón din ang idináraing n~g lahát. Magpapastol acó, at cung aking alagaang magalíng ang ipagcacatiwalà sa akin, acó'y calúlugdan n~g may-ari; at marahil ay ipabáyang ating gatásan ang isáng vaca, at n~g macainom tayo n~g gátas; íbig na íbig ni Crispin ang gátas. ¡Sino ang nacacaalam! marahil bigyán pa pô cayó n~g isáng maliít na "guyà," cung makita nilá ang magalíng cong pagtupád; aalagaan nátin ang guya at áting patatabaíng gaya n~g áting inahíng manóc. Man~gun~guha acó n~g m~ga bun~gang cáhoy sa gúbat, at ipagbíbili co sa báyang casama n~g m~ga gúlay sa ating halamanan, at sa ganito'y magcacasalapî táyo. Maglalagay acó n~g m~ga sílò at n~g m~ga balatíc at n~g macahuli n~g m~ga ibon at m~ga alamíd, man~gin~gisdâ acó sa ílog at pagcâ acó'y malakí na'y man~gan~gáso namán acó. Macapan~gan~gahoy namán acó upang maipagbíli ó maialay sa may-ári n~g m~ga vaca, at sa ganyá'y matótowâ sa atin. Pagcâ macapag-aararo na acó'y aking ipakikiusap na acó'y pagcatiwalâan n~g capirasong lúpà at n~g áking matamnan n~g tubó ó mais, at n~g hindî pô cayó manahî hanggang hating gabí. Magcacaroon táyo n~g damít na bágonng úcol sa bawa't fiesta, cacain táyo n~g carne at malalakíng isdâ. Samantala'y mamumuhay acóng may calayâan, magkikita táyo sa aráw-aráw at magsasalosalo táyo sa pagcain. At yamang sinasabi ni matandáng Tasiong matalas daw totóo ang úlo ni Crispin, ipadalá natin siyá sa Maynilà at n~g mag-aral; siyá'y paggugugulan n~g bún~ga n~g aking pawis; ¿hindî ba, nánay?

--¿Anó ang aking wiwicain cung dí oo?--ang isinagót ni Sisa niyacap ang canyáng anác.

Nahiwatigan ni Sisang hindî na ibinibilang n~g anác sa hináharap na panahón, ang canyáng amá, at itó ang nagpatulò n~g m~ga lúhà niyá sa pagtan~gis na dí umíimic.

Nagpatuloy si Basilio n~g pagsasaysay n~g canyáng m~ga binabantá sa hináharap na panahón, tagláy iyang ganáp na pag-asa n~g cabataang waláng nakikita cung dí ang hinahan~gad. Walang sinasabi si Sisa cung dí "oo" sa lahát, sa canyáng acala'y ang lahát ay magalíng. Untiunting nanaog ang pagcáhimbing sa pagál na m~ga bubông n~g matá n~g bátà, at n~gayo'y binucsán n~g Ole-Lukoie, na sinasabi ni Anderson, at isinucob sa ibabaw niyá ang magandáng payong na puspós n~g masasayáng pintura.

Ang acálà niyá'y siya'y pastol n~g casama n~g canyáng bunsóng capatíd; nan~gun~guha silá n~g bayabas, n~g alpáy at n~g ibá pang m~ga paroparó sa calicsihán; pumapasoc silá sa m~ga yun~gíb at nakikita niláng numiningning ang m~ga pader; naliligò silá sa m~ga bucál, at ang m~ga buhán~gin ay alabóc na guintô at ang m~ga bato'y túlad sa m~ga bató n~g corona n~g Vírgen. Silá'y inaawitan n~g m~ga maliliit na isdâ at nan~gagtatawanan; iniyuyucayoc sa canila n~g m~ga cahoy ang canilang m~ga san~gang humihitíc sa m~ga salapî at sa m~ga bún~ga. Nakita niya n~g matapos ang isang campanang nacabitin sa isang cahoy, at isang mahabang lubid upang tugtuguin: sa lubid ay may nacataling isang vaca, na may isang púgad sa guitná n~g dalawang sun~gay, at si Crispin ay nasa loob n~g campanà at iba pa. At nagpatuloy sa gayóng pananaguinip.

N~guni't ang inang hindî gaya niyang musmós at hindî nagtatacbó sa loob n~g isang horas ay hindî tumutulog.

=XVIII.=

=MGA CALOLOWANG NAGHIHIRAP=

Magcacaroon na n~g icapitong horas n~g umaga n~g matapos ni Fr. Salví ang canyang catapusáng misa: guinawà niyá ang tatlong misa sa loob n~g isáng oras.

--May sakít ang pári--anang madadasaling m~ga babae; hindî gaya n~g dating mainam at mahinhín ang canyáng kilos.

Naghubad n~g canyáng m~ga suot na di umíimic, hindî tumitin~gin sa canino man, hindî bumabatì n~g cahi't anó.

--¡Mag-in~gat!--anáng bulungbulun~gan n~g m~ga sacristan;--¡lumulúbhâ ang samâ n~g úlo! ¡Ulan ang m~ga multa, at ang lahát n~g ito'y pawang casalanan n~g dalawáng magcapatíd!

Umalís ang cura sa sacristía upang tumun~go sa convento; sa sílong nitó'y nan~gacaupô sa bangcô ang pitó ó walóng m~ga babae at isáng lalaking nagpapalacadlacad n~g paroo't parito. Nang makita niláng dumarating ang cura ay nan~gagtindigan; nagpauna sa pagsalubong ang isáng babae upang hagdán ang canyang camáy; n~guni't gumamit ang cura n~g isáng anyóng cayamután, caya't napahintô ang babae sa calaguitnaan n~g canyáng paglacad.

--¿Nawalan yatà n~g sicapat si Curiput?--ang mariíng sabi n~g babae sa salitáng patuyâ, na nasactán sa gayóng pagcá tanggáp. ¡Huwag pahagdán sa canyá ang cama'y, sa gayóng siyá'y celadora n~g "Hermandad", gayóng siya'y si Hermana Rufa! Napacalabis namang totóo ang gayóng gawâ.

--¡Hindî umupô n~gayóng umaga sa confesonario!--ang idinugtóng ni Hermana Sípa, isáng matandáng babaeng walâ n~g n~gipin;--ibig co sanang man~gumpisal at n~g macapakinabang at n~g magcamit n~g n~ga "indulgencia".

--Cung gayo'y kinahahabagan co cayó!--ang sagót n~g isang babaeng batà pa't ma'y pagmumukhang tan~ga; nagcamít acó n~gayóng umaga n~g tatlong indulgencia plenaria na aking ipinatungcól sa calolowa n~g aking asawa.

--¡Masamang gawâ, hermana Juana!--ang sabì n~g nasactán ang loob na si Rufa.--Sucat na ang isang indulgencia plenaria upang mahan~gò siya sa Purgatorio; hindî dapat ninyóng sayan~gin ang m~ga santa indulgencia; tumúlad cayó sa akin.

--¡Lalong magalíng ang lalong marami: ang sabi co!--ang sagót n~g waláng málay na si hermana Juana, casabáy ang n~gitî.

Hindî agád sumagót si hermana Rufa: nanghin~gî muna n~g isáng hitsó, n~ginán~gà, minasdán ang nagcacabilog na sa canyá'y nakikinig n~g dî cawasà, lumurâ sa isáng tabí, at nagpasimulâ, samantalang n~gumán~gatâ n~g tabaco:

--¡Hindî co sinasayang cahi't isáng santong araw! Nagcamít na acó, búhat n~g acó'y mapanig sa Hermandad, n~g apat na raa't limampo't pitóng m~ga indulgencia plenaria, pitóng daá't anim na pong libo, limáng daa't siyám na po't walóng taóng m~ga indulgencia. Aking itinátalâ ang lahát n~g aking m~ga kinácamtan, sa pagca't ang ibig co'y malinis na salitaan;

ayaw acóng mangdáyà, at hindi co rin ibig na acó'y dayâin.

Tumiguil n~g pananalitâ si Rufa at ipinatuloy ang pagn~guyâ; minámasdan siyá, n~g boong pagtatacá n~g m~ga babae; n~guni't humintô sa pagpaparoo't parito ang lalaki, at nagsalitâ cay Rufa n~g may anyóng pagpapawalang halagá.

--Datapuwa't nacaiguít acó sa inyó, hermana Rufa, n~g taóng itó lamang sa m~ga kinamtan co, n~g apat na indulgencia plenaria at sangdaang taón pa; gayóng hindi lubhang nagdárasal acó n~g taóng itó.

--¿Higuít cay sa ákin? ¿Mahiguít na anim na raa't walompo't siyám na plenaria, siyám na raa't siyám na po't apat na libo walóng daa't limampo't ánim na taón?--ang ulit ni hermana Rufang wari'y masamá n~g cauntí ang loob.

--Gayón n~gâ, walóng plenaria at sangdaa't labing limáng taón ang aking cahiguitán, at itó'y sa iilang buwán lamang--ang inulit n~g lalaking sa líig ay may sabit na m~ga escapulario at m~ga cuintas na punô n~g libág.

--¡Hindi dapat pagtakhan--ani Rufang napatalo na;--cayó pô ang maestro at ang púnò sa lalawigan!

N~gumin~gití ang lalaking lumakí ang loob.

--Hindi n~gâ dapat ipagtacáng acó'y macahiguít sa inyó n~g pagcacamit; halos masasabi cong cahi't natutulog ay nagcácamit acó n~g m~ga indulgencia.

--¿At anó pô bâ ang guinágawâ ninyó sa m~ga indulgenciang iyán?--ang tanóng na sabáysabáy n~g apat ó limáng voces.

--¡Psh!--ang sagót n~g lalaking umanyô n~g labis na pagpapawalang halagá;--aking isinasabog sa magcabicabilà!

--¡Datapuwa't sa bágay n~gang iyán hindi co mangyayaring cayó'y puríhin, mâestro--ang itinutol ni Rufa,--¡Cayó'y pasasa Purgatorio, dahil sa inyóng pagsasayang n~g m~ga indulgencia. Nalalaman na pô ninyóng pinagdurusahan n~g apat na pong áraw sa apóy ang bawa't isáng salitáng waláng cabuluhán, ayon sa cura; ánim na pong áraw sa bawa't isáng dangcal na sinulid; dalawampo, bawa't isáng patác na tubig. ¡Cayó'y pasasa Purgatorio!

--¡Malalaman co na cung paano ang paglabás co roón!--ang sagót ni hermano Pedro, tagláy ang dakilang pananampalataya.--Lubháng marami ang m~ga cálolowang hinán~gô co sa apóy! ¡Lubháng marami ang guinawâ cong m~ga santo! At bucód sa rito'y "in articulo mortis" (sa horas n~g camatayan) ay macapagcácamit pa acó, cung aking ibiguín, n~g pitóng m~ga "plenaria", jat naghihín~galô na'y macapagliligtas pa acó sa m~ga ibá!

At pagcasalitâ n~g gayó'y lumayóng tagláy ang malakíng pagmamataas.

--Gayón ma'y dapat ninyóng gawín ang catulad n~g aking gawâ, na dí acó nagsásayang cahit isáng áraw, at magalíng na bilang ang aking guinágawâ. Hindi co ibig ang magdayâ, at áyaw namán acóng marayâ nino man.

--¿At paano pô, bâ ang gawâ ninyó?--ang tanóng ni Juana.

--Dapat n~gâ pô ninyóng tularan ang guinágawâ co. Sa halimbawâ: ipalagáy pô ninyóng nagcamít acó n~g isáng taóng m~ga indulgencia: itinatalâ co sa aking cuaderno at aking sinasabi:--"Maluwalhating Amáng Poong Santo Domingo, pakitingnán pô ninyó cung sa Purgatorio'y may nagcacailan~gan n~g isáng taóng ganáp na waláng labis culang cahi't isáng

áraw."--Naglalarô acó n~g "cara-y-cruz;" cung lumabás na "cara" ay walâ; mayroon cung lumabás na "cruz." N~gayó'y ipalagáy nating lumabás n~g "cruz", pagcágayo'y isinusulat co: "násin~gil na;" ¿lumabás na "cara"? pagcágayo'y iniin~gatan co ang indulgencia, at sa ganitóng paraa'y pinagbubucodbucod co n~g tigsasangdaag taóng itinátalâ cong magalíng. Sayang na sayang at hindî magawâ sa m~ga indulgencia ang cawan~gis n~g guinágawâ sa salapî: ibibigay cong patubuan: macapagliligtas n~g lalong maraming m~ga cálolowa. Maniwálâ cayó sa akin, gawín ninyó ang áking guinágawâ.

--¡Cung gayó'y lalong magalíng ang áking guinágawâ!--ang sagót ni hermana Sipa.

--¿Anó? ¿Lálong magalíng?--ang tanóng ni Rufang nagtátaca.--¡Hindî mangyayari! ¡Sa guinágawâ co'y walâ n~g gágaling pa!

--¡Makiníg pô cayóng sandalî at paniniwalâan ninyó ang áking sábi, hermana!--ang sagót ni hermana Sípang matabáng ang pananalitâ.

--¡Tingnán! ¡tingnán! ¡pakinggán natin!--ang sinabi n~g m~ga ibá.

Pagcatapos na macaubó n~g boong pagpapahalaga'y nagsalitâ ang matandáng babae n~g ganitóng anyô:

--Magalíng na totoo ang inyóng pagcatalastas, na cung dasalín ang "Bendita-sea tu Pureza," at ang "Señor-mio Jesu cristo,--Padre dulcísimo-por el gozo," nagcacamit n~g sampóng taóng indulgencia sa bawa't letra..

--¡Dálawampo!--¡Hindî!--¡Cúlang!--¡Lima!--ang sabi n~g iláng m~ga voces.

--¡Hindî cailan~gan ang lumabis ó cumulang n~g isá! N~gayón: pagca nacababasag ang aking isáng alilang lalaki ó isáng alilang babae n~g isáng pinggán, vâso ó taza, at ibá pa, ipinapupulot co ang lahát n~g m~ga piraso, at sa bawa't isá, cahi't sa lalong caliitliitan, pinapagdárasal co siyá n~g "Bendita-sea-tu-Pureza" at n~g "Señor-mio-Jesu cristo Padre dulcísimo por el gozo", at ipinatútungcol co sa m~ga cálolowa ang m~ga indulgenciang kinácamtan co. Nalalaman n~g lahát n~g taga báhay co ang bagay na itó, tán~gì lamang na hindî ang m~ga púsà.

--N~guni't ang m~ga alilang babae ang siyáng nagcácamit n~g m~ga indulgenciang iyán, at hindî cayó, Hermana Sipa--ang itinutol ni Rufa.

--At ¿sínong magbabayad n~g aking m~ga taza at n~g aking m~ga pinggan? Natótowa ang m~ga alilang babae sa gayóng paraang pagbabayad, at acó'y gayón din; silá'y hindî co pinapálò; tinutuctucan co lamang ó kinúcurot....

--¡Gagayahin co!--¡Gayón din ang aking gágawin!--¡At acó man!--ang sabihan n~g m~ga babae.

--Datapuwa't ¿cung ang pinggán ay nagcacádalawa ó nagcácatatlong piraso lamang? ¡Cacauntî ang inyóng cácamtan!--ang ipinaunawà pa n~g maulit na si Rufa.

--Itulot pô ninyóng ipagtanóng co sa inyó ang isáng pinag-aalinlan~ganan co--ang sinabi n~g totoong cakimîan n~g bátà pang si Juana.--Cayó pô m~ga guinoong babae ang nacacaalam na magalíng n~g m~ga bagay na itóng tungcól sa Lan~git, Purgatorio at Infierno,.... ipinahahayag cong acó'y mangmang.

--Sabihin ninyó.

--Madalás na aking nakikita sa m~ga pagsisiyám (novena) at sa m~ga ibá pang m~ga libro ang ganitong m~ga bilin: "Tatlóng amánamin, tatlóng Abaguinoong Maria at tatlóng Gloria patri.."

--¿At n~gayón?....

--At n~gayó'y ibig cong maalaman cung paano ang gágawing pagdarasal: ¿Ó tatlóng Amanaming sunôd-sunód, tatlóng Abaguinoong Mariang sunôd-sunód; ó macaatlóng isáng Amanamin, isáng Abaguinoong María at isáng Gloria Patri?

--Gayó n~gâ ang marapat, macaitlóng isáng Amanamin....

--¡Ipatawad ninyó, hermana Sipa!--ang isinalabat ni Rufa: dapat dasaling gaya n~g ganitóng paraan: hindî dapat ilahóc ang m~ga lalaki sa m~ga babae: ang m~ga Amanamin ay m~ga lalaki, m~ga babae ang m~ga Abaguinoong María, at ang m~ga Gloria ang m~ga anác.

--¡Ee! ipatawad ninyó, hermana Rufa; Amanamin, Abaguinoong-María at Gloria ay catulad n~g canin, ulam at patís, isáng súbò sa m~ga santo ...

--¡Nagcácamalî cayó! ¡Tingnán na pô lamang ninyó, cayóng nágdárasal n~g paganyán ay hindî nasusunduan cailán man ang inyóng hiníhin~gî!

--¡At cayóng nágdárasal n~g paganyá'y hindî cayó nacacacuha n~g anó man sa inyóng m~ga pagsisiyám!--ang mulíng isinagót n~g matandáng Sipa.

--¿Sino?--ang wicà ni Rufang tumindíg--hindî pa nalalaong nawalan acó n~g isáng bíic, nagdasál acó cay San Antonio ay aking nakita, at sa catunaya'y naipagbilí co sa halagang magalíng, ¡abá!

--¿Siya n~ga ba? ¡Cayâ palá sinasabi n~g inyóng capit-bahay na babaeng inyó raw ipinagbilí ang isang bíic niya!

--¿Sino? ¡Ang waláng hiyâ! ¿Acó ba'y gaya ninyó ...?

Nacailan~gang mamaguitná ang maestro upang silá'y payapain: sino ma'y walâ n~g nacágunitâ n~g m~ga Amanamin, walang pinag-uusapan cung dî m~ga baboy na lamang.

--¡Aba! ¡aba! ¡Huwág cayong mag-away dahil sa isáng bíic lamang! Binibigyan tayo n~g m~ga Santong Casulatan n~g halimbáwà; hindî kinagalitan n~g m~ga hereje at n~g m~ga protestante ang ating Pan~ginoong Jesucristo na nagtapon sa tubig n~g isáng càwang m~ga baboy na caniláng pag-aarì, at tayong m~ga binyagan, at bucod sa roo'y m~ga hermano n~g Santísimo Rosario pa, ¿táyo'y man~gag-aaway dahil sa isáng bíic lamang? ¿Anóng sasabihin sa atin n~g ating m~ga capan~gagaw na m~ga hermano tercero?

Hindî nan~gagsi-imîc ang lahat n~g m~ga babae at canilang tinátakhan ang malalím na carunun~gan n~g maestro, at caniláng pinan~gan~ganiban ang masasabi n~g m~ga hermano tercero. Násiyahan ang maestro sa gayóng pagsunód, nagbágo n~g anyô n~g pananalitâ, at nagpatuloy:

--Hindî malalao't ipatatawag tayo n~g cura. Kinacailan~gang sabihin natin sa canya cung sino ang íbig nating magsermon sa tatlong sinabi niyá sa atin cahapon: ó si pári Dámaso, ó si pári Martin ó cung ang coadjutor. Hindî co maalaman cung humírang na ang m~ga tercero; kinacailan~gang magpasiyá.

--Ang coadjutor--ang ibinulong ni Juanang kimingkimî.

--¡Hm! ¡Hindî marunong magsermón ang coadjutor!--ang wíca ni

Sipa;--mabuti pa si pári Martin.

--¿Si pári Martin?--ang maríing tanong n~g isang babae, na anyóng nagpápawaláng halagâ;--siyá'y waláng voces; mabuti si pári Dámaso.

--¡Iyán, iyan n~gâ!--ang saysáy ni Rufa.--¡Si pári Dámaso ang tunay na marunong magsermon, catulad siya n~g isang comediante; iyan!

--¡Datapuwa't hindî natin maunáwà ang canyáng sinasabi!--ang ibinulong ni Juana.

--¡Sa pagcá't totoong malalim! n~guni't magsermon na lamang siyang magaling....

Nang gayó'y siyáng pagdatíng ni Sisang may sunong na bacol, nag-magandang araw sa m~ga babae at pumanhíc sa hagdanan.

--¡Pumápanhic iyón! ¡pumanhíc namán tàyo!--ang sinabi nilá.

Náraramdaman ni Sisang tumítiboc n~g bóong lacás ang canyáng púsò, samantalang pumapanhíc siyá sa hagdanan; hindî pa niyá nalalaman cung anó ang canyáng sasabihin sa pári upang mapahupâ ang galit, at cung anó ang m~ga catuwirang canyáng isasaysay upang maipagsanggaláng ang canyáng anác. Nang umagang iyon, pagsilang n~g m~ga unang sínag n~g liwáywáy, nanaog siya sa canyáng halamanan upang putihin ang lalong magagandáng gúlay, na canyáng inilagay sa canyang bacúlang sinapnan n~g dáhong ságuing at m~ga bulaclac. Nan~guha siyá sa tabíng ilog n~g pacô, na talastas niyang naiibigan n~g curang cáning ensalada. Nagbihis n~g lalong magagalíng niyáng damít, sinunong ang bacol at napasabayang hindî guinising muna ang canyang anác.

Nagpapacarahan siyá n~g boong cáya upang huwag umin~gay, untî-unting siyá'y pumanhíc, at nakikinig siya n~g mainam at nagbabacâ-sacaling marinig niyá ang isáng voces na kilalá, voces na sariwà voces batà.

N~guni't hindî niyá nárinig ang sino man at sino ma'y hindî niyá nasumpungán, caya't napatun~go siya sa cocínà.

Diya'y minasdán niyá ang lahát n~g m~ga súloc; malamíg ang pagcacátanggap sa canyá n~g m~ga alilà at n~g m~ga sacritan. Bahagyâ na siyá sinagot sa báti niyá sa canilá.

--¿Saan co mailálagay ang m~ga gúlay na itó?--ang itinanóng na hindî nagpakita n~g hinanakit.

--¡Diyán..! sa alin mang lugar.--ang sagot n~g "cocinero", na bahagyâ na sinulyáp ang m~ga gúlay na iyón, na ang canyáng guinágawa ang siyáng totoong pinakikialaman: siya'y naghihimulmol n~g isáng capón.

Isinalansáng mahusay ni Sisa sa ibabaw n~g mesa ang m~ga talòng, ang m~ga "amargoso", ang m~ga patola, ang zarzalida at ang m~ga múrang múrang m~ga talbós n~g pacô. Pagcatápos ay inilagáy ang m~ga bulaclác sa ibabaw, n~gumití n~g bahagyâ at tumanóng sa isáng alilà, na sa tingín niya'y lalong magalíng causapin cay sa cocinero.

--¿Maaari bang macausap co ang pári?

--May sakít--ang sagót na marahan n~g alilà.

--At ¿si Crispin? Nalalaman pô bâ ninyo cung na sa sacristía.

Tiningnán siyá n~g alílang nagtátaca.

--¿Si Crispin?--ang tanóng na pinapagcunót ang m~ga kíláy.--¿Walâ ba sa inyóng bahay? ¿Ibig ba ninyóng itangguí?

--Nasabáhay si Basilio, n~guni't nátira rito si Crispin--ang itinútol ni Sisa;--ibig co siyáng makita....

--¡Abá!--anáng alílà;--nátira n~gâ rito; n~guni't pagcatapos ... pagcatapos ay nagtanan, pagcapagnacaw n~g maraming bagay. Pinaparoon acó n~g cura sa cuartel pagca umagang umaga n~gayón, upang ipagbigáy sabi sa Guardia Civil. Marahil silá'y naparoon na sa inyóng bahay upang hanapin ang m~ga bátà.

¡Tinacpán ni Sisa ang m~ga tain~ga, binucsán ang bibíg, n~guni't nawalang cabuluhán ang paggaláw n~g canyáng m~ga lábi: waláng lumabás na anó mang tíni!

--¡Tingnán na n~gâ ninyó ang inyóng m~ga anác!--ang idinugtóng n~g cocinero. ¡Napagkikilalang cayó'y mápagtapat na asawa; nagsilabás ang m~ga anác na gaya rin n~g caniláng amá! ¡At mag-in~gat cayó't ang maliit ay lálampas pa sa amá!

Nanambitan si Sisa n~g boong capaitan, at nagpacáupô sa isáng bangcô.

--¡Howág cayóng manán~gis dito!--ang isinigáw sa canyá n~g cocinero:--¿hindí ba ninyó alám na may sakit ang pári? Doon cayó manan~gis sa lansan~gan.

Nanaog sa hagdanan ang abang babaeng halos ipinagtutulacan, samantalang nagbubulungbulun~gan ang m~ga "manang" at pinagbabalacbalac nilá ang tungcól sa sakit n~g cura.

Tinacpán n~g panyô n~g culang pálad na iná ang canyáng mukhâ at piniguil ang pag-iyác.

Pagdatíng niyá sa dâan, sa pag-aalinlan~ga'y nagpalín~gaplín~gap sa magcabicabilâ; pagcatapos, tila mandin may pinacsâ na siyáng gágawin, cayá't matulin siyáng lumayô.

=XIX.=

=MGA KINASAPITAN NG ISANG MAESTRO SA ESCUELA=

_Caraniwang tao'y haling ang isípan
at sa pagca't silá'y nagbabayad mandin,
carampatang silá'y pag-salitang han~gál
n~g upang matowa sa ga-yóng pagbágay._

(Lope de Vega.)

Natutulog n~g tahímic, na tagláy iyáng pagpapaimbabaw n~g m~ga elemento[252], ang dagatang nalilibot n~g canyang m~ga cabunducan, na anó pa't tila mandin hindí siyá nakialam sa malacás na unós n~g gabíng nagdâan. Sa m~ga únang sínag n~g liwánag na pumupucaw sa túbig nang m~ga nagkintábkintáb na m~ga lamáng-dágit, naaaninagnagán sa maláyò, hálos sa wacás n~g abót n~g tanáw, ang abó-abóng m~ga aníno: yaó'y ang m~ga

bangcâ n~g m~ga mán~gin~gisdang naglílìgpit n~g caniláng lambát; m~ga cascó at m~ga paráw na nan~gagláladlad n~g caniláng m~ga láyag.

Pinagmámasdan ang túbig n~g dalawáng táong capuwà páwang lucsâ, ang pananamít mulâ sa isáng mataas na kinálalagyan: si Ibarra ang isá sa canilá, at ang isá'y isáng binatang mapagpacumbabâ ang anyô at mapanglaw ang pagmumukhâ.

--¡Dito n~gâ--ang sabi nitóng hulí--dito iniabsáng ang bangcáy n~g inyóng amá. Dito camí n~g teniente Guevara at acó ipinagsama n~g tagapaglibíng!

Pinisíl ni Ibarra n~g boong pag-íbig ang camáy n~g binátà.

--¡Walâ pô cayóng súcat kilanlín sa áking utang na lóob!--ang mulíng sinabi nitó.--Marámi pong totoo ang utang na lóob co sa inyóng amá, at ang tan~ging guinawâ co'y ang makipaglibíng sa canyá. Acó'y naparitong walâ acóng cakilala síno man, waláng tagláy na anó mang súlat upang may magtangkílic sa ákin, salát sa carapatán, waláng cayamanang gaya rin n~gayón. Iníwan n~g áking hinalinhán ang escuela upang maghánap búhay sa pagbibilí n~g tabaco--Inampón acó n~g inyóng amá, inihanap acó n~g isáng báhay at binigyán acó n~g lahát cong kinacailan~gan sa icasusulong n~g pagtutúrò; siyá'y napapasa escuela at namamahagui sa m~ga batang mahihírap at mapagsakit sa pag-aaral n~g iláng m~ga cuadro; silá'y biníbigyan niyá n~g m~ga libro't m~ga papel. Datapuwa't itó'y hindi naláon, cawán~gis din n~g lahát n~g bágay na magalíng!

Nagpugay si Ibarra't anaki'y nanalan~ging mahabang horas. Hinaráp pagcatapos ang canyáng casama at sa canya'y sinabi:

--Sinasabi pô ninyóng sinasaclolohan n~g aking amá ang m~ga batang dukhâ, at ¿n~gayón pô?

--N~gayó'y guinagawâ nilá ang boong cáya, at sumusulat silá cailán man at macasusulat,--ang isinagót n~g binátà.

--At ang dahil?

--Ang dahil ay ang caniláng gulanít na m~ga bárò at nan~gahihyang m~ga matá.

Hindi umimíc si Ibarra.

--¿Ilán bâ ang inyóng m~ga batang tinuturuan n~gayón?--ang tanóng na wari'y may han~gád na macatalós.

--¡Mahiguít pong dalawáng dân sa talâan, at dalawampò at limá ang pumapasoc!

--¿Bákit nagcacáganyan?

Mapangláv na n~gumití ang maestro sa escuela.

Cung sabíhin co po sa inyó ang m~ga cadahilana'y cailan~gang magsalitâ acó n~g isáng mahábà at nacayáyamot na casaysayan--ang sinabí niyá.

--Huwág po ninyóng ipalagay na ang tanóng co'y dahil sa isang han~gad na walang catuturán--ang muling sinabi ni Ibarra n~g boong cataimtiman, na canyáng minámasdan ang maláyong abot n~g tanâw.--Lálong mabuti ang aking mapaglining, at sa acala co'y cung áking ipatúloy ang láyon n~g aking amá ay lalong magalíng cay sa siyá'y tan~gisan, lálò pa mandin cay sa siya'y ipanghiganti. Ang libin~gan niya'y ang mahál na Naturaleza, at ang bayan at isáng sacerdote ang siyáng canyáng m~ga caaway: pinatatawad

co ang bayan sa canyáng camangman~gán, at iguinagalang co ang sacerdote dahil sa canyáng catungculan at sa pagcá't ibig cong igálang ang Religió siyáng nagturò sa m~ga namamayan. Ibig cong gawíng patnubay ang panucalà n~g sa aki'y nagbigáy búhay, at dáhil dito'y ibig co sánang maunáwà ang m~ga nacaháhadlang dito sa pagtutúrò.

[Larawan:--At cayóng nacacakita n~g casam-an, ¿anó't hindî ninyo pinag-isip na bigyang cagamutan?--Imp. de M Fernandez, Paz 447, Sta. Cruz.]

--Pacapupurihin at dî po cayó calilimutan n~g bayan cung inyóng papangyarihin ang magagandang m~ga panucalà n~g inyóng nasírang amá!--anáng maestro.--¿Ibig pô bâ ninyóng mapagkilála cung anó ang m~ga hadláng na natatalisod n~g pagtutúrò? Cung gayó'y tantuin ninyóng cailan ma'y hindî mangyayari ang pagtuturong iyán sa m~ga calagayan n~gayón cung waláng isáng macapangyarihang túlong; unauna'y cahi't magcaroon, itó'y sinisira n~g caculan~gán n~g m~ga sucát na magamit at n~g maraming panírang malíng caisipan. Sinasabing sa Alemanía'y nag-aaral daw sa escuela n~g bayan sa loob n~g walóng taón ang anác n~g tagabúkid; ¿sino ang macacaibig ditong gumámit n~g calahatî man lamang n~g panahông iyán sa gayóng lubháng bábahagyâ ang inaaning m~ga bún~ga? Nan~gagsisibasa, nan~gagsisisulat at caniláng isinasaulo ang malalakíng bahagui at n~g madalás pang isinasaulo ang m~ga boong librong wílang castílà, na hindî nawawatasan ang isá man lamang salitâ n~g m~ga librong iyón? ¿anó ang pinakikinabang sa escuela n~g anác n~g ating m~ga tagabúkid?

--At cayóng nacacakita n~g casam-an, ¿anó't hindî ninyó pinag-ísip na bigyáng cagamutan?

--¡Ay!--ang isinagót na iguinágalaw n~g boong calungcutan ang úlo:--hindî lámang nakikibunô ang isáng abáng maestro sa m~ga malíng caisipán, cung dî namán sa m~ga tan~ging lakás na macapangyarihan. Ang unang kinacailan~ga'y magcaroon n~g escuelahan, isáng báhay, at hindî gáya n~gayóng doón acó nagtutúrò sa tabí n~g coche n~g pári cura, sa silong n~g convento. Doo'y ang m~ga bátang talagáng maibiguíng bumasa n~g malacás, nacaliligalig n~ga namán sa pári, na cung minsa'y nananaog na may daláng gálit, lalonglálò na cung sumásakit ang úlo, sinísigawan ang m~ga bátà at madalás na acó'y linalait. Inyóng natatalastas na sa ganyá'y hindî maaaring macapagtúrò at macapag-áral; hindî iguinagalang n~g bátà ang maestro, mulâ sa sandalíng nakikitang linalapastan~gan at hindî siyá pinagbíbigyang catuwiran. Upang pakinggán ang maestro, n~g hindî pag-alinlan~ganan ang canyáng capangyarihan, nagcacailan~gang siyá'y caaláng-alan~gánan, magcaroon n~g dan~gal, magtagláy n~g lacás dahil sa pagpipitagan sa canyá, magcaroon n~g calayâang tán~gì, at ipahintulot pô ninyóng sa inyó'y ipahayag ang m~ga malulungcót na nangyayari. Inacalà cong magbagong palácad ay acó'y pinagtawanán. Upang mabigyáng cagamutan ang casamâang sa inyó'y sinasabi co, aking minagalíng na magtúrò n~g wílang castílà sa m~ga bátà, sa pagcá't bucód sa ipinag-uutos n~g Gobierno, inacalà co namáng itó'y isáng cagalin~gan n~g lahát. Guinamit co ang paraang lalong magaang, na m~ga salitâ at m~ga pan~gálan, na anó pa't hindî co isinangcap ang m~ga dakílang palatuntunan, at ang talagá co'y sacâ co na itúrò ang "gramática", pagca nacauunawà na silá n~g wílang castílà.

Nang macaraan ang iláng linggo'y halos nawawatasan na acó n~g lalong matatalas ang ísip at silá'y nacapag-ugnay-ugnay na n~g iláng m~ga salitâ.

Humintô ang maestro at tila nag-aalinlan~gan; pagcatapos, tila mandin minagaling niyá ang sabihing lahat, caya't nagpatuloy:

--Hindî co dapat icahiyâ ang pagsasaysay n~g m~ga caapiháng aking tiníitiis, sino mang málagay sa kinálalagyan co'y gayón din maráhil ang

uugalîin. Ayon sa sinábi co, ang pasimula'y magalíng; datapowa't n~g macaráan ang iláng áraw, ipinatawag acó sa sacristan mayor ni pári Dámaso, na siyáng cura n~g panahóng iyón. Palibhasa'y talastas co ang canyáng ásal at nan~gan~ganib acóng siyá'y papaghintáy-hintayin, pagdaca'y nanhíc acó at nagbigay sa canyá n~g magandáng áraw sa wicang castilà. Ang cura, na ang boong pinacabati ay ang paglalahad sa akin n~g camáy upang áking haggán, pagdaca'y iniurong itó at hindî acó sinagót, at ang guinawa'y ang magpasimulâ n~g paghalakhác n~g halakhac-libác. Nápatan~ga acó; náhaharap ang sacristan mayor. Sa sandaling iyó'y walâ acóng maalamang sabihin; natigagal acó n~g pagtitig sa canyá; datapuwa't siyá'y nagpatúloy n~g pagtatawá. Aco'y nayáyamot na, at nakikinikinita cong acó'y macagagawâ n~g isáng dî marapat; sa pagca't hindî n~gâ nangagcacalaban ang maguing mabuting cristiano at ang matutong magmahál n~g sariling caran~galan. Tatanun~gin co na sána siyá, n~g di caguinsaguinsa'y inihalili sa táwa ang pag-alimura, at nagsabi sa ákin n~g patuyâ:--"Buenos dias palá, ha? ¡buenos dias! ¡nacacatawá ca! ¡marunong ca n~g magwicang castilà palá!"--At ipinatuloy ang canyáng pagtatawa.

Hindî napiguil ni Ibarra ang isáng n~gitî.

--Cayô po'y nagtátawa--ang mulíng sinabi n~g maestro na nagtátawa rin namán:--ang masasabi co pô sa inyó'y hindî acó macatawa n~g mangyari sa akin ang bagay na iyón. Nacatindíg acó; náramdaman cong umaacyát sa aking úlo ang dugô at isáng kidlát ang nagpapadilím sa aking ísip. Nakita cong maláyò ang cura, totoong maláyò; lumapit aco't upang tumútol sa canyá, na dî co maalaman cung anó ang sa canyá'y aking sasabihin. Namaguitnâ ang sacristan mayor, nagtinig ang cura at sinabi sa akin sa wílang tagalog na nagagalit:--"Howág mong paggamitan acó n~g hiráman na m~ga damít; magcásiya ca na lámang sa pagsasalitâ n~g iyóng sariling wíca, at howág mong sirâin ang wílang castilang hindî ucol sa inyó. ¿Nakikilala mo bâ si maestrong Ciruela? Unawain mong si Ciruela'y isáng maestrong hindî marunong bumasa'y naglalagay n~g escuelas."--Inacalâ cong siyá'y piguiling, n~guni't nasoc siyá sa canyáng cuarto at biglang isinará n~g boong lacas ang pintô. ¿Anó ang aking magágawâ acóng bahagyâ na magcásiya sa ákin ang áking sueldo, na upang másin~gil co ang sueldong itó'y aking kinacailan~gan ang "visto bueno" n~g cura at maglacbay acó sa "cabecera" (pan~gúlong báyan) n~g lalawigan; anó ang magágawâ cong laban sa canyá, na siyang pan~gulong púnò n~g calolowa, n~g pamamayan at n~g pamumuhay sa isáng báyan, linálampihan n~g canyáng capisanan, kinatatacutan n~g Gobierno, mayaman, macapangyarihan, pinagtatanun~gan, pinakikinggan, pinaniniwalâan at linilin~gap n~g lahát? Cung inaalmura acó'y dapat acóng howág umimíc; cung tumutol aco'y palalaysin acó sa áking pinaghanapan~g búhay at magpacailan ma'y mawawalâ na sa akin ang catungculan co, datapuwa't hindî dahil sa pagcacágayón co'y mapapacagaling ang pagtúturò, cung dî baligtád, makikicampí ang lahát sa cura, caririmariman acó at acó'y tatawaguing hambóg, palálò, mapagmataas, masamáng cristiano, masamâ, ang túrò n~g magúlang, at cung magcabihirâ pa'y sasabihing caaway acó n~g castilà at "filibustero." Hindî hinahanap sa maestro sa escuela ang marunong at masípag magtúrò; ang hiníhin~gî lámang sa canyá'y ang matutong magtiís, magpacaalimura, huwág cumilos, at, ¡patawárin nawâ, acó n~g Dios cung aking itinacuíl ang aking "conciencia" at pag-iísip! datapuwa't ipinan~ganác acó sa lupaíng itó, kinacailan~gan cong mabuhay, may isáng iná acó, caya't nakikisang-ayon na lámang acó sa aking capalaran, túlad sa bangcáy na kinácaladcad n~g álon.

--¿At dahil po bâ sa hadláng na itó'y nanglupaypáy na cayó magpacailan man?

--¡Cung acó n~ga disin ay nagpacadalâ!--ang isinagót;--¡hanggang doon na lamang sána sa m~ga nangyaring iyón ang dinating cong m~ga casaliwàng palad! Túnay n~ga't mulâ, niyaó'y totoong kinasusutan co na ang aking

catungculan; nag-isip acóng cumita n~g ibáng hánap-búhay na gáya n~g aking hinalinhán, sa pagca't isáng pahirap ang gawâ, pagcâ guínaganap n~g masamá sa loob at nacapagpapaalaala sa akin ang escuelahan sa araw-áraw n~g aking pagcaalimúra, na síyáng naguiguing dahil n~g aking pag-lan~gap n~g totoong capaitpaitang m~ga pagpipighatí sa mahahábang horas. N~guni't ¿anó ang aking gágawin? Hindi co mangyaring masabi ang catotohanan sa aking iná; kinacailan~gang cong sabihing nacapagbíbigay ligáya n~gayón sa akin ang canyáng tatlong taóng m~ga pagpapacahirap upang acó'y magcaroon n~g ganitóng catungculan; kinacailan~gang papaniwalâin co siyáng ang hanap-búhay co'y totoong nacapagbíbigay dan~gál; na ang pagpapacapagod co'y cawiliwili; nasasabugan n~g m~ga bulaclac ang landás; na waláng naguiguing bun~ga ang aking pagtupad n~g m~ga catungculan cung dí ang pagcacaroon n~g m~ga caibigan; na aco'y iguinagalang n~g bayan at pinupuspos n~g m~ga paglín~gap; sa pagca't cung hindi gayón ang aking gawin, bucod sa acó'y na sa casawíang palad na'y papagdadalamhatiin co pa ang ibá, bágay na bákit walâ na acóng capakinaban~gan ay ipagcacasala co pa. Nananatili n~ga aco sa aking calagayan at hindi co minagalíng na acó'y manglupaypáy: binantâ cong makilában sa masamang palad.

Tumíguil na sandali ang maestro, at saca nagpatúloy:

--Mulâ n~g aco'y maalimura n~g gayóng pagcágaspang-gaspáng, sinúlít co ang áking sarili, at nakita kong tunay n~gâ namáng nápacahan~gal acó. Pinág-aralan co áraw-gabi ang wicang castilà, at ang lahát n~g m~ga nauucol sa áking catungculan; pinahihiram acó n~g m~ga libro n~g matandáng filósofo, binabasa co ang lahát n~g áking násusumpong, at sinisiyasat co ang lahát n~g áking binabasa. Dáhil sa m~ga bágong caisipáng násunduan co sa isa't isá ay nagbágo ang áking palácad n~g bait, at áking nakita ang maraming bagay na ibá ang anyô cay sa pagcâtin~gin co n~g úna. Nakita cong m~ga camalian ang m~ga dating ang boong acála co'y m~ga catotohanan, at nakita cong pawang m~ga catotohanan ang m~ga ipinalálagay co n~g únang m~ga camalian. Ang m~ga pamamálò, sa halimbawâ, na búhat sa caunaunáhang mulá'y siyáng saguisag n~g m~ga escuélahan, at ang ísip co n~g úna'y siyáng tan~ging paráang lálóng malacás sa pagcatuto,--binihasa tayo sa ganyáng ang paniniwálâ,--aking napagwarí n~g matápos, na dí lámang hindi nacatutulong n~g pagsulong n~g bátâ sa pag-aaral, cung dí bagcós pang nacasisirâ sa canyá n~g di anó lamang. Napagkilála cong maliwanag na hindi n~gâ mangyayaring macapag-isip cung na sa m~ga mata ang "palmeta" ó ang m~ga pamálò; ang tácot at ang pan~gin~gilabot ay nacagúgulo n~g bait canino man, bucod sa ang panimdim n~g bátâ, palibhasa'y lálóng guising ay lálò namáng madalíng cálimbagan n~g anó man. At sa pagcá't n~g mangyáring malimbag sa úlo ang m~ga caisipán ay kinacailan~gang maghári ang catiwasayan, sa labás hanggáng sa loob, na magcaroon n~g catahimican ang isip, magtamasa n~g capayapaan ang catawán at ang cálolowa at magtaglay n~g masigláng loob, inacála cong ang únang dápat cong gawin ay ang maguing carayámâ co ang m~ga bátâ, sa macatuwid бага'y huwag nilá acóng catacutan at ipalagáy nilá acóng caibigan, at ang silá'y matutong magmahál sa caniláng saríli. Napagkilala co rin namáng ang caniláng pagcakita sa araw-araw n~g pamamalo'y pumápatay sa caniláng púsò n~g áwâ, at pumúpugnaw niyáng nin~gas n~g dan~gal, macapangyaríhang panggalaw n~g daigdig, at nálalakip sa gayón ang pagcawalâ n~g hiyâ, na mahirap n~g totoong mulíng magbalíc. Naliwanagan co rin namang pagcâ napapálo ang isá, nagtátamong caaliwan pagcâ napapalò namán ang m~ga ibá, at n~gumin~gití sa towâ pagcâ náririn~gig niyá ang canilang pag-iyac; at ang pinapamámalo, bagá ma't masamá sa loob ang pagsunód sa únang áraw, nabibihása na cung matápos at ikinaliligaya ang cahapishapis niyáng tungculin. Ikinalaguím co ang nagdaang panahón, aking pinagsicapang pagbutihin ang casalucuyan sa pagbabago n~g dating cagagawán. Pinacsâ cong calugdán at cawilihan ang pag-aáral, áking tinícan ang "cartilla'y" huwág málagay na librong maitím na napapaligúan n~g m~ga lúhâ n~g camusmusán, cung dí isáng caibigang sa

canyá'y mag-uulat n~g caguiláguilalas na m~ga líhim; na ang escuelaha'y huwág maguíng púgad n~g m~ga capighatían, cung dī isáng paraisong liban~gan n~g ísip. Untiunti n~gang inalís co ang m~ga pamamálò, dinalá co sa áking báhay ang m~ga pamálò, at ang inihalíli co'y ang pagbíbigáy unlác sa masisipag mag-áral at n~g caigayahan n~g ibá at ang pagpapakilala n~g canícanilang sariling dan~gál. Cung hindī natututo sa pinag-aaralan, ipinalálagay cong sa caculan~gán n~g pagsusumákit, cailan ma'y hindī co sinasabing dahil sa capurulán n~g ísip; pinapaniniwalà co siláng caniláng tagláy ang lálóng masaganang cáya, cay sa tunay na abót n~g caniláng lacás, at ang paniniwalang itóng caniláng pinagsisicapang papagtibayin, ang siyáng sa canilá'y pumipilit na mag-áral, túlad namán sa pagcacatiwálà sa sariling lacás na siyáng nagháhatid sa cabayaníhan. N~g nagpapasimulâ pa lámang acó'y tíla mandín hindī lálabas na magalíng ang áking bágong palácad: marámi ang hindī na nag-áral; datapowa't ipinatuloy co, at aking námasid na untí-unting sumásaya ang m~ga loob, dumarami ang pumapasoc na m~ga bátà at lálóng nagmamálimit, at ang minsang mapuri sa harapán n~g lahát, kinabucasa'y nag-iibayo ang natututuhan. Hindī nalao't cumalat sa bayang hindī acó namamalò; ipinatawag acó n~g cura, at sa pan~gan~ganib cong bacâ mangyari na namán ang gaya n~g úna, bumati acó sa canyá n~g mapangláv sa wílang tagalog. Nito'y hindī siyá nanglibác sa ákin. Sinábi sa áking pinasásamâ co raw ang m~ga bátà; na sinasayang co ang panahón; na hindī acó gumáganap sa áking catungculan; na ang amáng hindī namamalò ay napopoot sa canyáng anác, ayon sa Espíritu Santo; na ang letra'y pumapasoc sa pamamag-itan n~g dugô, at ibá't ibá pa; sinaysay sa ákin ang isáng buntóng m~ga casabihán n~g panahón n~g m~ga catampalasanan, na anó pa't wari'y casucatan n~g nasabi ang isáng bágay n~g m~ga táo sa úna upang huwág n~g matutulan, at alinsunod sa ganitóng palácad n~g ísip ay dapat na n~gâ marahil nating paniwalâang nagcaroon sa daigdíng n~g m~ga cakilakilabot na anyô n~g m~ga háyop na kinathâ n~g ísip n~g m~ga táo n~g m~ga panahóng iyón at caniláng iniukit sa caniláng m~ga palacio at m~ga catedral. Sa cawacasa'y ipinagtagubilin sa áking aco'y magsípag at manumbalic acó sa unang caugalían, sa pagca't cung hindī, siya'y magsusumbong sa alcalde lában sa ákin. Hindī humintô ríto ang áking casaliwâang pálad: n~g macaraan ang iláng áraw ay nan~gagsirating sa sílong n~g convento ang m~ga amá n~g m~ga bátà, at nan~gailan~gan acóng pasaclólo sa boong aking pagtitiis at pagsang-ayon. Nan~gagpasimula n~g pagpupuri sa m~ga panahóng unang ang m~ga maestro'y may matigás na loob at ang pagtúturong guinagawa'y tulad sa pagtutúro n~g caniláng m~ga núno."--¡Ang m~ga taóng yaón ang túnay na m~ga marurunong!--ang sábi nilá;--ang m~ga táong yaó'y namamalò at tinútuwid ang licóng cáhoy. ¡Silá'y hindī m~ga bátà, silá'y matatandáng malakí ang pinagdanasan, may m~ga buhóc na putí at mababalásic! Si Don Catalinong hárì niláng lahát na nagtátang n~g escuelahang iyón, hindī nagcuculang sa dalawampo't limá ang pálong ibinibigay, caya't naging marurunong at m~ga pári ang canyáng m~ga anác. ¡Ah! mahahalagá cay sa átin ang m~ga táo sa úna, ópò, mahahalagá cay sa átin."--Hindī nan~gagcásiya ang m~ga ibá sa ganitóng magagaspáng na m~ga pasáring; sinabi nilá sa áking maliwanag, na cung ipatutuloy co ang aking palácad, ang caniláng m~ga anác ay hindī matututo, at mapipilitan siláng alisín sa áking escuelahan. Nawalang cabuluhan ang aking m~ga pagmamatuwíd sa canilá: palibhasa'y batà acó'y hindī nila binibigyan n~g malaking catuwiran. ¡Gaano calaki ang aking iaalay, magcaroon lamang acó n~g m~ga úban! Binábangguit nila sa akin ang minamagalíng nilang pan~gan~gatuwiran n~g cura, ni Fulano, ni Zutano, at binabangguit naman nila ang canilang sariling catawan, at sinasabi nilang cung hindī sa m~ga pamamalò n~g canicanilang m~ga maestro'y hindī sana sila nan~gatúto n~g anó man. Nacabawas n~g cauntí n~g capaitan n~g capighatían cong itó ang magandang paglín~gap na ipinakita sa akin n~g ilan.

Dahil sa nangyaring itó, napilitan acóng huwag gumamit n~g isang palacad, na pagcatapos n~g malaking pagpapagal ay nagpapasimulâ na n~g pamumun~ga. Sa aking pagn~gan~galit, dinalá co kinabucasan sa escuelahan

ang m~ga pamalò, at mulíng sinimulâan co ang aking catampalasanang gawâ. Nawalâ ang catiwasayan, at mulíng nagharì na naman ang capanglawan sa m~ga mukhâ n~g m~ga batang nagpapasimulâ na n~g pagguiliw sa akin: sila ang tan~ging m~ga carayamà co, ang tan~gi cong m~ga caibigan. Baga man pinagsisicapan cong magdamót n~g pamamalò, at cung namamalò man aco'y pinagágaang co hanggang sa abot n~g caya; gayón ma'y dinaramdam nila n~g malabis ang canilang pagcaamís, ang canilang pagcaimbí at nan~gagsisitan~gis n~g dî ugaling saclap. Dumarating sa aking púsò ang bagay na iyón, at cahit nagn~gitn~gitn~git acó sa sariling calooban n~g laban sa canilang halíng na magúgulang, gayón ma'y hindî acó macapanghiganti sa m~ga walang malay-salang tinatampalasan n~g maling m~ga caisipan n~g canilang m~ga ama. Nacapapasò sa akin ang canilang m~ga lúhà: hindî magcasiya sa loob n~g aking dibdíb ang aking púsò, at n~g araw na iyo'y iniwan co ang pagtuturò, baga man dî pa sumasapit ang horas, at omowî acó sa aking bahay upang tuman~gis na nagíisa.... Marahil mamanghâ pô cayó sa aking pagcamaramdamin, n~guni't cung cayó'y malagay sa aking catayua'y inyóng mapagcucúrò. Sinasabi sa akin n~g matandang Don Anastasio:--"¿Humíhin~gî n~g palò ang m~ga ama? ¿Bakit hindî ninyó sila ang pinalò?" Dahil dito'y nagsasakit acó.

Nakíkinig si Ibarrang nag-iisip ísip.

--Bahagyâ pa lamang acóng gumágaling sa sakít ay nagbalíc acó sa escuélahan at nasumpun~gan cong icalimang bahagui na lamang ang natitira sa canila. Nan~gagsitacas ang m~ga pinacamagaling, dahil sa panunumbalic n~g dating palacad, at sa m~ga natitira, sa ilang batang cayâ pumapasoc sa escuélaha'y n~g hindî macagawâ sa canilang bahay, síno ma'y walang bumati sa akin sa aking paggalíng: sa ganang canila'y walang malasakit ang gumalíng acó ó hindî; marahil lalong inibiig sana nila ang acó'y manatili sa pagcacasakít, sa pagca't tunay n~ga't lalong mainam mamalò ang maestrong panghalíli sa akin, n~guni't ang capalít naman nito'y bihirang pumaroon sa pagtutúrò sa escuélahan. Ang m~ga ibang tinuturuan co, yaóng m~ga batang napipilit n~g canilang m~ga magulang na pumasoc sa escuelahan, ang guinagawa'y nan~gaglalagalag sa ibang daco. Binibigyang casalanan nila acó, na sila'y aking pinagpakitaan n~g mairugúing loob at sinisisi nila acó n~g mainam. Gayón man, ang isang anac n~g tagabúkid, na dumadalaw sa akin sa boong aking pagcacasakít, cayâ hindî na pumapasoc ay dahil sa siya'y nagsacristan: sinasabi n~g sacristan mayor na hindî raw marapat na magmaranî sa escuélahan ang m~ga sacristan, sa pagca't bababà ang canilang uri.

--At ¿nagcásiya na pô bâ cayó sa inyóng m~ga bagong tinuturuan?

--¿May magagawâ pa pô ba acóng ibang bagay?--ang isinagót.--Gayón man sa pagca't maraming nangyaring m~ga bagay-bagay, samantalang may sakít acó'y nahalinhang camí n~g cura. Sumibol sa akin ang isang bagong pag-asa, at guinawâ co na naman ang isang pamulíng pagtikím, at n~g huwag malubos na totóo ang pagcasayang n~g panahón n~g m~ga batà at pakinaban~gan hanggang sa abót n~g caya ang m~ga palò; na ang m~ga pagcahiyang iyó'y mapag-anihan man lamang nilá n~g cahi't cacaunting bún~ga, ang siya cong inísip. Yamang hindî nila acó mangyaring caguiliwan n~gayón, ninais cong may maalaala sila sa aking hindî napacasacláp cung may maisimpan silang anó mang bagay na pakikinaban~gang acó ang may túrò. Talastas na po ninyóng na sa wíchang castíla ang m~ga libro sa caramihan n~g m~ga escuelahan, líban na lamang sa catecismong tagalog na nagbabago, alinsunod sa samahan n~g m~ga fraileng kinapapanigan n~g cura. Ang caraniwan n~g m~ga librong itó'y m~ga "novená" m~ga, trisagio, ang catecismo ni pari Astete, na ang nacucuba nilang cabanalan doo'y cawan~gis din cung naging sa m~ga hereje ang m~ga librong iyón. Sa pagca't hindî manyaring sila'y aking maturuan n~g wicang castíla, at hindî co rin naman maisatagalog ang gayóng caraming m~ga libro, pinapilitan cong halinhang untí-untí n~g maiicling bahaguing sipi sa m~ga napapakinaban~gang m~ga librong

tagalog, gaya baga n~g maliit na casaysayan n~g pakikipagcapuwâ tao ni Hortensio at ni Feliza[253], ilang m~ga maliliit na librong patnugot sa pagsasaca, at iba pa. Manacanacang isinasatagalog co ang maliliit na libro, gaya n~g Historia n~g Filipinas ni parî Barranera, at pagcatapos ay aking idinídicta, upang canilang tipuning na sa m~ga cuaderno, at cung minsay aking dinaragdagan n~g sariling m~ga pagpapahiwatig. Sa pagca't walâ acong m~ga "mapa" upang sa canila'y macapagtúro acó n~g Geografía, sinalin co ang isang mapang nakita co sa "cabecera" (pan~gúlong bayan n~g lalawigan), at sa pamamag-itan n~g sinalin cong itó, at n~g m~ga baldosa n~g yapacan, na iulat co sa canila n~g cauntî ang anyô nitông ating lupaín. N~gayó'y ang m~ga babae naman ang nan~gagcaguló; nan~gagcasiya ang m~ga lalaki sa pag-n~gitî, dahil sa gayóng gawâ co'y canilang namamasdan daw ang isa sa aking m~ga caululan. Ipinatawag acó n~g bagong cura, at cahi't hindî acó pinag-wicâan, gayón ma'y sinabi sa aking ang religión daw ang dapat cong pagsicapan, at bago co iturò ang m~ga bagay na itó'y dapat na ipakilala n~g m~ga batà, sa pamamamag-itan n~g isang pagsusulit, na totoong nasasaulo na nila ang m~ga Misterio, ang Trisagio at ang Catolicismo n~g Doctrina Cristiana.

Samantala'y nagpapagal n~ga acó at n~g maguín "papagayo"[254] ang m~ga batà, at canilang masaulo ang lubhang maraming bagay na hindî napagtatalós isa man lamang salitâ[255]. Marami sa canila ang nacasasaulo n~g m~ga "Misterio" at "Trisagio", datapuwa't nan~gan~ganib acóng masáyang ang áking m~ga pagpupumilit tungcól sa cay parî Astete, sa pagca't hindî pa totoong napag-wawari n~g marámi sa áking m~ga tinuturúan ang pagcacaba't ibá n~g m~ga tanóng at n~g m~ga sagót, at ang dapat na maguín cahulugán n~g dalawáng itó. ¡At sa ganitóng calagaya'y mamámatay táyo, at ganyán din ang gágawin n~g m~ga ipan~gán~ganac, samantalang sa Europa'y pinag-uusapan ang nauucol sa pagsúlong.

--¡Howág bagá namán táyong napacamahiliguín sa pag-ásang dito sa átin ay walâ n~g cagalin~gang mangyayári!--ang itinútol ni Ibarra, at sacâ nagtindíg. Pinahatdán acó n~g isáng anyáya n~g teniente mayor upang acó'y dumaló sa isáng púlong sa tribunal ... ¿Sino ang nacaalam cung doo'y magcacaroon pô cayó n~g sagót sa inyóng m~ga tanóng?

Nagtindig din ang maestro sa escuela, n~guni't umíiling, tandâ n~g pagcuculang tiwála, at sumagót:

--Makikita ninyo't matutulad sa aking m~ga binálac ang láyong caniláng sinábi sa akin, at cung hindî, ¡tingnan natin!

TALABABA:

[252] Tinatawag na "m~ga elemento" n~g una ang lúpà, ang tubig, ang han~gin at ang apóy.

[253] Marahil ang ibig bangguitin ni Dr. José Rizal dito'y ang librong "PAGSUSULATAN NI URBANA'T NI FELIZA" (Urbanidad) na sinulat ni Guinoong Modesto de Castro, presbítero, taga Binyáng, Laguna, at naging cura párroco sa bayan n~g Naic, Cavite. Ang librong yao'y isáng carikitdikang patnubay sa magandang pakikipagcapwa-tao at sa mainam na caasalan, bucód sa magalíng na ulirán sa mabuting pananalita't pagsulat n~g wílang tagalog.--P.H.P.

[254] Isáng ibong; minamagaling dahil sa carikitan n~g canyáng m~ga balahibo at sa cadaliang matutong ulitin ang m~ga salitáng sa canya'y iturò.--Tinatawag na _papagayo_ ang nagsasalitâ n~g m~ga bágay na hindî nauunawâ--P.H.P.

[255] Ganito ang narinig cong salitaan n~g isang curang fraile at n~g

isáng tagalog na mangmang baga, ma't mayaman.--_Tagalog._ Bakit po bá hindi isinasawicang tagalog ang pagmimisa at iba pang panalan~gin, gayóng talastas na ninyong hindi namin nalalaman ang wicang latin?--_Cura._ Sa pagcá't cung wicang tagalog ay kinakailan~gang sabihing macaitlo upang maunawa n~g Dios ang ating hinihin~gi sa canya, cung wicang castila'y macalawa, at cung wicang latin ay minsan lámang; itó ang dahil at sa _Misterio_ at sa _Trisagio'y_ na sa wicang latin ang mahalagáng pananalan~gin.

N~gayón naliliwanagan na n~g ilaw n~g catotohanan ang pag-iisíp n~g halos n~g lahat n~g tagalog, ang gayong pananalitâ n~g curang walang mithî cung di mamahay tayo sa cabulagán ay magtátamo agad n~g matindíng pagpapawalang halagá. Cung ganap na catotohanán ang Dios puspós n~g carunun~gan waláng hanggán--sa pagca't cung di gayo'y hindi siyá Dios dapat náting sampalatayanang túnay na talós niyá ang lahát n~g wicà at sa anó mang wica sabihin ang pagtáwag sa canya'y caracaraca'y nauunawà niyá; hindi lámang itô; di pa natin binúbuca ang ating bibíg ay talastás na niyá ang íbig nating hin~gín. Ang masamá ang casamasamaan, sa pagca't isáng pagaacsayá n~g panahón ay ang magsasalitâ n~g di alám cung anó ang sinasabi, tulad sa ibong _papagayo ó loro_.--P. H. P.

=XX.=

=ANG PULONG SA TRIBUNAL=

Yaó'y isang salas na may labíngdalawá ó labíng-limáng metro ang hábà may waló ó sampóng metro ang lúang. Ang m~ga pader n~g salas na iyó'y pinaputî n~g pintáng ápog at punóng-punô n~g m~ga dibujong úling ang iguinúhit na humiguít cumúlang ang capan~gitan, humiguít cumúlang ang casaulaán, na may m~ga cahalong paunawang súlat upang mapag-unawang magalíng ang m~ga cahulugán noón. Namamasdan sa isáng suloc na nacasandál n~g mahúsay na pagcacahanay ang may sampóng m~ga lúmang fusil na batóng pingkian ang pangpaputóc na cahálò n~g sableng calawan~gin, m~ga espadin at m~ga talibóng: yaón ang m~ga sandata n~g m~ga "cuadrillero."

Sa isáng dúlo n~g salas na napapapamutihan n~g maruruming m~ga "cortinang" pulá, natatagò ang larawan n~g hári, na nacasábit sa pader, nacapatong sa isáng tarímang cáhoy ang isáng lúmang sillóng nacabucá ang canyáng wasác na m~ga brazo; sa harapa'y may isáng malakíng mesang cáhoy na narurun~gisan n~g tinta na may m~ga úkit na m~ga salitâ at m~ga únang letra n~g pan~galan cawan~gis n~g marami sa m~ga mesa sa m~ga tindahan n~g álac at cerveza sa Alemanía, na caraniwang paroonan n~g m~ga estudiante. Man~ga siráng banccô at silla ang siyáng nacaúhusto n~g m~ga casangcapan.

Itó ang salas na pinagpupulun~gan n~g tribunal, n~g m~ga pagpapahirap at ibá pa. Dito nagsasalitaan n~gayón ang m~ga púno n~g báyan at n~g m~ga nayon: hindî nakikihálò ang pangcát n~g m~ga matatanda sa pangcát n~g m~ga báta, at hindî nan~gagcacasundò ang isá't isá; silá ang m~ga kinácatawan n~g partido conservador at n~g partido liberal, ang naguiguing catangîa'y totoong napapacalabis sa m~ga bayan ang caniláng m~ga pagtatalotalo.

--;Nacacapagcúlang-tiwálà sa ákin ang asal n~g gobernadorcillo!--ani Don Filipong púno n~g partido liberal sa canyáng m~ga catoto; may dáti siyáng talagang pacay siya totoong ipinagpahuli niya ang pagtutuos n~g bálac na gúgugulin. Unawàin ninyóng labing-isáng araw na lamang ang sa áti'y nátitira.

--At ¡nátira siya sa convento upang makipagsalitaan sa curang may sakit!--ipinaalaala n~g isa sa m~ga batà.

--¡Hindî cailan~gan!--ang sinábi namán n~g isá;--ang lahát, ay naihandâ na natin. Huwág bâ lamang magcaroon n~g lalong maráming "voto" ang bálac n~g m~ga matatandâ....

--¡Hindî co inaacalang magcaroon!--ani Don Filipino;--acó ang magháharap n~g bálac n~g m~ga matatandâ....

--¿Bakit? ¿anó ang sábi pô ninyó?--ang sa canyá'y m~ga tanóng n~g m~ga nakikinig sa canyáng páwang nan~gagtátaca.

--Ang sinasabi co'y cung acó ang únang magsasalita'y áking iháharap ang bálac n~g ating m~ga caáway.

--At ¿ang bálac natin?

--Cayó pô namán ang magháharap n~g bálac natin--ang sagót n~g tenienteng n~gumin~giti, na ang pinagsasabiha'y isáng batang cabeza de barangay;--magsasalitâ pô cayó, pagcâ acó'y natálo na.

--¡Hindî pô namin mawatasan ang inyóng caisipán!--ang sábi sa canyá n~g m~ga causap, na minámasdan siyáng puspos n~g pag-aalinlán~gan.

--¡Pakinggan ninyó!--ang marahang sinabi ni Don Filipino sa dalawá ó sa tatlong nakikinig sa canyá--Nacausap co canínang úmaga si matandang Tasio.

--At ¿anó?

--Sinabi sa akin n~g matandâ: "Kinapopootan pô cayó n~g inyóng m~ga caaway n~g higuít sa pagcapóot sa inyóng m~ga caisipán. ¿Ibig bagá ninyóng howag mangyári ang isáng bagay? Cung gayó'y cayó ang humicayat na gawín ang bagay na iyán, at cáhi't ang bagay na iyá'y pakikinaban~gang higuít cay sa isáng "mitra" ay ipagtatacwilan. Cung cayó'y matálo na, inyóng ipasábi ang inyóng linalayon sa lalong cababababaaan sa lahát ninyóng m~ga casamahán, at sasang-ayunan ang inyóng láyong iyón n~g inyóng m~ga caaway, sa han~gád niláng cayó'y hiyâin." Datapuwa't inyó sánang in~gátan ang líhim cong itó.

--N~guni't....

--Cayâ n~ga acó ang siyáng magsasalitâ upang gawín ang panucálâ n~g ating m~ga caáway, na anó pa't pacalalabisin co ang pan~gan~gatuwíran hanggang sa catawá-tawá. ¡Howág cayóng main~gay! Narito na si Guinoong Ibarra at ang maestro sa escuela.

Bumáti ang dalawáng binátâ sa isá't isáng pulutóng; n~guni't hindî nakialám sa m~ga salitâan.

Hindî naláo't pumasoc ang gobernadorcillong malungcót ang pagmumukhâ: siyá rin ang nakita natin cahapong may daláng isáng arrobang candilâ. Humintô ang m~ga alin~gawn~gaw pagpásoc niyá; bawá't isa'y naupô at untiunting naghári ang catahimícan.

Naupô ang gobernadorcillo sa sillóng nacalagáy sa ibabâ n~g larawan n~g hari, macaapat ó macálimang umubó, hinaplós ang úlo at ang mukhâ, inilagáy ang síco sa ibabaw n~g mesa, inalís, mulíng umubó at gayón ang paúlít-ulít na guinawâ.

--¡M~ga guinoó!--ang sinábi sa cawacasang nanglulupaypay ang

voces:--nan~gahás acóng anyayáhan co cayong lahát sa pagpupulong na itó ... jejem!... jejem!... gágawin natin ang fiesta n~g ating pintacasing si San Diego sa ica 12 nitong buwán.... jejem!... jejem!... n~gayo'y ica 2 tayo jejem!... jejem!...

At dito'y inubó siyá n~g mahabà at tuyô na siyang pumíguil n~g canyáng pagsasalitâ.

Nang magcagayo'y tumindíg sa bangcô n~g m~ga matatandâ ang isáng táong may anyong makísig, na may m~ga apat na pong taón ang gúlang. Siya ang mayamang si capitang Basilio, caaway n~g nasírang si Don Rafael, isáng taong nagsasabing umanó'y mulâ n~g mamatay si Santo Tomás de Aquino, ang mundo'y hindi sumusulong n~g cahi't iisang hacbang, at mulâ n~g canyáng iwan ang San Juan de Letrán, nagpasimulâ ang Sangcataóhan n~g pag-udlót.

--Itúlot pô n~g m~ga camahalan ninyóng magsaysay acó tungcól sa isáng bágay na totoong mahalagá--anyá. Acó ang náunang nagsalitâ, bagá man lálong may carapatáng man~gáuna sa ákin ang m~ga caumpóc dito, n~guni't acó ang únang nagsalitâ, sa pagca't sa acalà co'y sa m~ga ganitóng bágay, ang magpasimulâ n~g pananalita'y hindi ang cahuluga'y siyáng nan~gun~guna, at gayón ding hindi ang cábuntutan ang cahulugán n~g cahulihulihang magsaysáy. Bucód sa rito'y ang m~ga bágay na sasabihin co'y lubháng napacamahalagá upang maipagpaubáyà ó sabihin cayâ sa cahulihulihan; itó ang dáhil at íbig co sánang magpáuna n~g pananalitâ, at n~g máibigay ang dápat na caculán. Itulot n~gâ ninyóng acó ang máunang magsalitâ sa púlong na itóng kinakikitaan co n~g m~ga nalílimping totoóng m~ga litáw na m~ga táo, gáya na n~ga n~g guinoong casalucuyang capitan, n~g capitan pasado, n~g caibigan cong tán~ging si Don Valenting capitan pasado, ang aking caibigan sa camusmusáng si Don Julio, ang ating bantóg na capitan n~g m~ga cuadrillerong si Don Melchor, at marami pang m~ga caguinoohang dí co na sasabihi't n~g huwág acóng humábà, na nakikita n~g inyóng m~ga camahalang pawang caharap natin n~gayón ipinamanhic co pô sa inyóng m~ga camahalan ipahintulot na acó'y macapagsalitâ bago magsalitâ ang ibáng sino man ¿Magtátamo cayâ acó n~g capalarang pahinuhod ang capulun~gan sa áking mapacumbabang capamanhican?

At sacâ yumucod ang mananalumpati n~g bóong paggálang at ga n~gumin~gití na.

--¡Macapagsasalitâ na cayó, sa pagca't cayó'y pinakíkinggan námìn n~g boong pagmimithi!--ang sinábi n~g m~ga binan~guít na m~ga caibigan, at iba pang m~ga táong nan~gagpápalagay na siya'y dakílang mananalumpati: nan~gag-úubo n~g bóong ligaya ang m~ga matatandâ at caniláng pinagpípisil ang dalawáng camáy. Pagcatápos na macapagpáhid n~g páwis si capitán Basilio n~g canyáng panyóng sutlâ, ay nagpatúloy n~g pananalitâ:

Yamang lubháng nápacaganda ang inyong calooban at mapagbigay lugod sa ating abáng cataohan, sa pagcacaloob sa aking acó ang macapagsalitáng máuna sa sino mang náririto, sasamantalain co ang capahintulutang itóng sa aki'y ipinagcaloob n~g bóong cagandáhan n~g pusó at aco'y magsasalitâ. Iniisip n~g aking isip na aco'y sumasaguinâ n~g cagalanggalang na Senado romano, "senatus populusque romanus", na sinasabi nátin niyóng m~ga caayaayang panahóng sa caculan~gang pálad n~g Sangcataóha'y hindi na magbábalic, at aking híhin~gin sa "Patres Conscripti", ang sasabihin marahil n~g pantás na si Ciceron, cung siyá ang málagay sa catayuan co n~gayón; híhin~gin co, sapagca't capós táyo sa panahón, at ang panaho'y guintô, áyon sa sábi ni Salomón na sa mahalagang pinag uusapan n~gayo'y sabíhing maliwanag, maiclí at walang ligóy-lígoy n~g báwa't isá ang canyang panucalà. Sinabi co na.

At tagláy ang bóong pagcalugód sa canyáng sariling cataóhan at sa magaling na pakikinig sa canyá n~g nan~garoroon, naupô ang

mananalumpatî, datapuwa't canyáng tiningnán múna si Ibarra at anyóng nagpapakilala siya n~g canyáng cataásan, at canyáng tiningnán din namán ang canyáng m~ga caibigan, na pára mandíng sa canilá'y canyáng sinasabi: ¡Há! ¿Mabuti ba ang áking pagcacásalitâ? ¡há!

Inilarawan namán n~g canyáng m~ga caibigan sa caniláng m~ga matá ang dalawáng pagtin~gíng iyón, sa caniláng pagsulyáp sa m~ga bátang guinóo, na ibig niláng patayín sa caingguitán.

--N~gayó'y macapagsasalitâ na ang bawa't may ibig, na ... ¡ejem!--ang sinabi n~g gobernadorcillo, na hindî natápos ang sinásalitâ, mulíng siyá'y inihít n~g ubó at n~g m~ga pagbubuntóng hinin~gá.

Ayon sa hindî pag-imíc na námamasid, sino ma'y áyaw na siyá'y tawagguin "patres conscripti", síno ma'y waláng tumítindíg: n~g magcagayó'y sinamantala ni Don Filipo ang nangyayari at humin~gíng pahintúlot na macapagsalitâ.

Nan~gagkindátan at nan~gaghudyátan n~g macahulugán ang m~ga conservador.

--¡Iháharap co, m~ga guinóo, ang áking panucalang gugugulin sa fiesta! ani don Filipo.

--¡Hindî námin masasang-ayunan!--ang sagót n~g isáng natutuyong matandáng conservador na hindî mapaclián n~g anó man.

--¡Lában sa panucalang iyán ang áming voto!--ang sábihan n~g ibáng m~ga caaway.

--¡M~ga guinoo!--ani Don Filipong pinipiguil ang pagtáwa;--hindî co pa sinasabi ang panucalang dalá rito naming m~ga "bátà". "Lubós" ang aming pagása na siyáng mamagalin~gín n~g "lahat" cay sa pinapanucálà ó mapapanucálà n~g áming m~ga catálo.

Ang palálong pasimuláng itó ang siyáng nacapuspós n~g gálit sa caloóban n~g m~ga conservador, na nagsisipanumpâ sa caniláng sariling caniláng gagawín ang catacottacot na pagsalangsáng. Nagpatuloy n~g pananalitâ si Don Filipo:

--Tatlong libo't limandáang piso ang inaacálà náting gugúlin. Mangyayaring macagawâ n~ga táyo, sa pamamag-itan n~g salapíng ito n~g isang fiestang macahihiguit n~g di anó lamang sa caningnin~gan sa lahat n~g hanggá n~gayó'y napanood dito sa ating lalawigan at sa m~ga lalawigang carátig man.

--¡Hmjn!--ang pinagsabihan n~g m~ga hindî naniniwálà; gumugugol ang bayang A. n~g limáng libo, ang bayang B. nama'y ápat na libo--¡Hmjn! ¡cahambugán!

--¡Pakinggán ninyó acó, m~ga guinoo, at cayô'y maniniwálà. Aking iniaakit sa inyóng tayo'y magtayô n~g isáng malakíng teatro sa guitrâ n~g plaza, na maghalagáng isáng dáa't limampóng piso!

--¡Hindî cásiya ang isáng dáa't limampô, kinacailan~gang gumugol n~g isáng dáa't anim na pô!--ang itinutol n~g isáng matigás ang úlong conservador.

--¡Itític pô ninyó, guinoong director, ang dalawang daang pisong iniuucol sa teatro!--ani Don Filipo.--Iniaanyaya cong makipagcayári sa comedia sa Tundó upang magpalabás sa pitóng gabíng sunod sunod. Pitóng palabás na tigdadalawang daang piso bawa't gabí, ang cabooa'y isáng libo at ápat na ráang piso: ¡isulat pô ninyó, guinoong director, isáng libo't ápat na raang piso!

Nan~gagtin~ginan ang matatandâ't ang m~ga bátà sa pangguiguilalás; ang m~ga nacatatalos lamang n~g líhim ang hindî nan~gagsikílos.

Iniaanyaya co rin namáng magcaroon tayo n~g maraming totoong m~ga paputóc; huwág n~ga táyong gumamit n~g maliliit na "lucos" at n~g m~ga maliliit na "ruedang" kinalulugdan lamang n~g m~ga musmós at n~g m~ga dalága, huwag táyong gumamit n~g lahat n~g itó. Malalakíng m~ga bomba at sadyáng malalakíng m~ga cohátón ang ibig natin. Iniaanyaya co n~ga sa inyó ang pagcacagugol sa dalawang daang malalakíng bomba na ticalawang piso báwa't isá at dalawang daang cohátong gayón din ang halagá. Ipagawâ natin sa m~ga castillero sa Malabón.

--¡Hmñ!--ang isinalábat n~g isáng matandâ:--hindî nacacagulat sa ákin at hindî rin nacabibin~gi ang isáng bombang ticalawang piso; kinacailan~gang maguín ticalóng piso.

--¡Isulat pô ninyó ang isáng libong pisong gugugulin sa dalawang daang bomba at dalawáng daang coletón!

Hindî na nacatiís ang m~ga conservador; nan~gagtindigan ang ilan at nan~gagsalitaan n~g bucód.

--Bucód pa sa roon, upang makita n~g ating m~ga capit-bayang tayo'y m~ga taong walang hinayang at nagcacanlalabis sa atin ang salapî--ang ipinagpatuloy ni Don Filipino, na itinaas ang voces at matúling sinulyap ang pulutóng n~g m~ga matatandâ,--aking iniaanyaya: una, apat na "hermano mayor" sa dalawáng áraw na fiesta, at icalawa, ang itápon sa dagatan sa aráw aráw ang dalawáng dáang inahíng manóc na pinirito, isang daang capóng "rellenado" at limampóng lechón, gáya n~g guinagawâ ni Sila, sa panahón ni Ciestón, na bágong casasabi pa lámang ni capitang Basilio.

--¡Siya n~gâ, gáya ni Sila!--ang iculit ni capitang Basilio, na na totowâ n~g pagcábangguit sa canyá.

Lumálaki n~g lumálaki ang pagtatacá.

--Sa pagca't marámi ang dádalong mayayaman at bawa't isa'y may daláng libolíbong piso, at sacâ ang caniláng lalong magalíng na sagabun~gin, at ang "liampó" at m~ga baraja, ini anyaya co sa iyó na tayo'y magpasabong n~g labínglimáng áraw, at magbigay calayaang mabucsan ang lahat n~g m~ga bahay n~g sugalan....

N~guni't nan~gagtindíg ang m~ga cabatáan at siya'y sinalabát: ang boóng acálâ nilá'y nasirá ang ísip n~g teniente mayor. Nan~gagtatalotalo n~g mainam ang m~ga matatandâ.

--At sa cawacasan, n~g huwág mapabayaang ang m~ga caligayahan n~g calolowa....

Natacpáng lubos ang canyáng voces n~g m~ga bulongbulun~gan at n~g m~ga sigawang sumiból sa lahat n~g súloc n~g sálas: yao'y naging isáng caguluhan na lámang.

--¡Hindî!--ang isinígaw n~g isang matálic na conservador;--ayaw cong maipan~galaratac niyang siya ang nacagawa n~g fiesta, ayaw. Pabayaang, pabayaang ninyong aco'y macapagsalitâ.

--¡Dináya táyo ni Don Filipino!--ang sinásalitâ naman n~g m~ga liberal. Bovoto cami n~g laban sa canya! ¡Cumampí siya sa matatandâ! ¡Bomoto tayo n~g laban sa canya!

Ang gobernadorcillo, na higuít ang panglulupaypay sa cailan man; walang guinawa cahi't anó upang manag úli ang catiwasayan: naghíhintay na sila ang cusang tumiwasay.

Humin~gíng pahintulot ang capitán n~g m~ga cuadrillero upang magsalíta; pinagcalooban siya, datapuwa't hindi binucsan ang bibig, at mulíng naupóng nakikimí at puspós cahihiyan.

Ang cabutiha'y nagtindíg si capitán Valentín siyang pinacamalamíg ang loob sa lahat n~g m~ga conservador, at nagsalitâ.

Hindi camí macasang-ayon sa palagáy na munacalâ n~g teniente mayor, sa pagca't sa ganang amin ay napaca labis naman. Ang gayóng mapacaraming m~ga bomba at ang gayong napaca raming gabi n~g pagpapalabas n~g comedia'y ang macacaibig lamang ay ang isang batang gaya n~g teniente mayor, na macapagpúpuyat n~g maraming gabí at macapakíkinig n~g maraming putóc na dí mabíbin~gi. Itinanóng co ang pasiya n~g m~ga taong matalino at nagcacaisa ang lahat sa hindi pagsan-ayon sa panucalâ ni Don Felipo. ¿Hindi bâ ganito, m~ga guinóo?

--¡Tunay n~ga! ¡tunay n~ga! ang sabay sabay na pinagcaisahang sagót n~g m~ga bata't matandâ. Nan~galulugod ang m~ga bata sa pakikiníg sa gayóng pananalitâ n~g isang matandâ.

--¡Anó ang ating gagawín sa apat na m~ga hermano mayor!--ang ipinatúloy n~g matandâ.--¿Anó ang cahulugan niyóng m~ga inahíng manóc, m~ga capón at m~ga lechóng itatapon sa dagatan? ¡Cahambugan! ang sasabihin n~g m~ga calapit-bayan natin, at pagcatapos ay magsásalat tayo sa pagcain sa loob n~g calahating taón. ¿Anó't makikiwan~gis táyo cay Sila ó sa m~ga romano man? ¿Tayo ba'y inanyayahan minsan man lámang sa canilang m~ga fiesta? Acó sa gannang akin, lamang, caílan ma'y hindi pa acó nacatatanggap n~g anó mang canílang líham na pang-anyaya, ¡gayóng aco'y matanda na!

--Ang m~ga romano'y tumahan sa Roma. Kinalalagyan n~g papa!--ang marahang sa canya'y ibinulóng ni capitáng Basilio.

--¡N~gayon co napagkilala!--ang sinabi n~g matandang hindi nagulomihanan. Marahil guinawa ang canilang fiesta cung "vigilia" at ipinatatapon n~g papa ang pagcain at n~g howag magcasala. N~guni't sa paano mang bágay, hindi mangyayaring masang-ayunan ang inyong panucalang fiesta, sa pagca't isáng caulúlan!

Napilitan si Don Filipong iurong ang canyáng panucalâ; dahil sa totoong sinásalansang.

Ang m~ga lalong matatalic na m~ga conservador sa caniláng caaway, hindi nan~gagdamdam n~g anó mang pag-aalap-ap n~g makita niláng tumindig ang isáng batang cabeza de barangay at humin~gíng pahintúlot na macapagsalitâ.

--Ipinamámanhic co sa inyóng m~ga camahalang ipagpaumanhíng bagá ma't bátâ acó'y man~gahás magsalitâ sa haráp n~g lubháng maráming táong totóong cagalanggalang dáhil sa canilang gúlang at dáhil namán sa catalinuhan at carunún~gang magpasíyâ n~g tapát sa lahat n~g bagay, n~guni't sa pagca't ang caayaayang mananalumpating si capitán Basilio'y nag-aanyayang saysayin dito n~g lahat ang canicanilang m~ga panucalâ, maguíng pinacacalásag n~g aking cauntíang ang canyáng mahalagang pananalitâ.

Tumátan~gô, sa pagcalugod, ang m~ga conservador.

--¡Magalíng magsalitâ ang batang itó!--¡Siya'y mapagpacumbabá!--¡Caguiláguilalás cung man~gatuwíran!--ang sabihan n~g

isa't isá.

--¡Sayang at hindî marunong cumíyang magalíng!--ang pasiyá ni capitan Basilio.--N~guni't nangyayari itó dahil sa hindî siya nag-aral cay Cicerón, at sacâ totoong bátà pa.

--Hindî cayâ isinásaysay co sa inyó ang isáng palatuntunan ó panucálà,--ang ipinatuloy na salitâ n~g bátang cabeza,--ay hindî dahil sa ang isip co'y inyóng mámagalin~gin ó inyó cayáng sasang-ayunan: ang aking han~gad, casabáy n~g aking mulî pang pan~gan~gayupápà sa calooban n~g lahát, ay patotohanan sa m~ga matatandang sa tuwî na'y sang-ayon ang aming isípan sa caniláng ísip, sa pagcá't áming ináangkin ang lahát n~g m~ga adhicáng isinaysay n~g boong caningnin~gán ni capitang Basilio.

--¡Mabuting pananalitâ! ¡mabuting pananalitâ!--ang sabihanan n~g m~ga pinaunlacáng m~ga conservador. Hinuhudyatán ni capitang Basilio ang bátà upáng sa canyá'y sabihin cung paano ang marapat na paggaláw n~g bísig at cung paano ang acmâ n~g paa. Ang gobernadorcillo ang tan~ging nananatili sa hindî pagpansín, nalílibang ó may ibáng iniisip: nahihwatigan ang dalawang bagay na itó sa canyá. Nagpatuloy ang bátà n~g pagsasaysay, na nalalao'y lalong sumásaya ang pananalitâ:

--Náoowî, m~ga guinóo, ang aking panucála sa sumusunod: mag-ísip n~g m~ga bagong pánooring hindî caraniwan at laguing nakikita natin sa aráw-aráw, at pagsicápang huwág umalís díto sa báyan ang salapîng nalicom, at huwág gugúlin sa waláng cabuluháng m~ga pólvora, cung hindî gamítin sa ano mang bagay na pakinaban~gan n~g lahat.

--¡Iyán n~gâ! ¡iyán n~gâ!--ang isináng-áyong salitâ n~g m~ga bátà; iyáng ang ibig n~ga namin--totoong magalíng--ang idinugtóng n~g m~ga matatandâ.

--¿Anó ang máhihitâ nátin sa isáng linggóng comediang hiníhin~gî n~g teniente mayor? ¿Anó ang matututuhan natin sa m~ga hári sa Bohemia at Granada, na nan~gag-uutos na putlín ang úlo n~g canilang m~ga anác na babae, ó cung dili caya'y ikinacarga sa isáng cañón ang m~ga anác na babaeng iyán at bágo naguiguing trono ang cañón? Tayo'y hindî m~ga hári, hindî tayo m~ga tampalasang táong-parang, walâ namán táyong m~ga cañón, at cung sila'y ating paráhan ay bibitayin táyo sa Bágongbayan. ¿Anó bagá ang princesang iyáng nakikihalobílo sa m~ga paghahámoc, namamahagui n~g tagâ at úlós, nakikipag-away sa m~ga principe at naglilibot na nan~gag-íisa sa m~ga bundóc at parang, na cawan~gis n~g nan~gatitigbalang? Kinalulugdan natin, ayon sa ating caugalian, ang catamisan at ang pagcamasintahin n~g babae, at man~gan~ganib tayong tumán~gan sa m~ga camáy n~g isáng biníbining narurun~gisan n~g dugô, cahi't na ang dugong ito'y sa isáng moro ó gigante; bagá man ang dugóng itó'y sa pinawawal-an nating halagá, palibhasa'y ipinalálagay náting imbí ang lalaking nagbubuhat n~g camáy sa isáng babae, cahi't siya'y príncipe, alférez, ó tagabúkid na waláng pinag-aralan. ¿Hindî cayâ libolibong magalíng na ang palabasin natin ay ang laráwan n~g ating sariling m~ga caugalían, upang mabágo nátin ang ating masasamang m~ga pinagcaratihan at m~ga lihís na hílig at purihin ang magagandang gawâ at caugalian?

--¡Iyan n~gâ! ¡iyan n~gâ!--ang inúlít n~g canyáng m~ga cacampí.

--¡Sumasacatuwíran!--ang ibinulóng na nan~gagdidilidili ang iláng matatandâ.

--¡Hindî co naisip cailán man ang bágay na iyán!--ang ibinulóng ni capitang Basilio.

--Datapuwa't ¿paano ang paggawâ ninyó niyán?--ang itinutol sa canyá n~g

isáng mahirap sumang-ayon.

--¡Magaang na magaang!--ang sagót n~g bátà. Dalá co rito ang dalawang comedia, na marahil pasisiyahang totoong masasangayunan at catowatowa n~g m~ga cagalanggalang na matatandang dito'y nalilimpî, palibhasa'y lubós ang pagcatalós nilá sa bawa't magandá at kilalá namán n~g lahát ang caniláng catalinuhan.

Ang pagmagát n~g isá'y Ang pag-hahalal n~g Gobernadorcillo, ito'y isáng comediang patupatuloy ang pananalitâ, nababahagui sa limang pangcat, cathâ n~g isá sa m~ga náritong caharáp. At ang isa'y may siyam na bahagui, úcol sa dálawáng gabi, isang talinghagang "drama" na ang pamimintás ang tucoy, sinulat n~g isá sa lalong magalíng na poeta dito sa lalawigan at Mariang Makiling ang pamagát. Nang áming mámasdang naluluatan ang pagpupulong n~g nauucol sa paghahandâ n~g fiesta, at sa pan~gan~ganib naming bacâ culan~gin n~g panahón, líhim na humánap camí n~g aming m~ga "actor" at pinapag-aral namin silá n~g canicanilang "papel". Inaasahan naming sucát na ang isáng linggóng pagsasánay upang silá'y macaganáp n~g magalíng sa canicanilang ilálabas. Itó, m~ga guinoo, bucód sa bágo, pakikinaban~gan at sang-ayon sa mahúsay na caisipán at may malakíng cagalin~gang hindî malakí ang magugugol: hindî natin cailan~gan ang pananamit: magagamit natin ang ating suot na caraniwan sa pamumuhay.

--¡Acó ang gugugol sa teatro!--ang isigaw na malaking tawa ni capitang Basilio.

--¡Sacali't may lumalábas na m~ga cuadrillero, akíng ipahihiram ang aking m~ga nasásacop--ang sabi namán n~g capitán n~g m~ga cuadrillero.

--At acó ... at acó ... cung nagcacailan~gan n~g isáng matandâ ... ang sinabing hindî magcatutó n~g isá, at naghuhumiyád n~g pagmamakisíg.

--¡Sang-áyon camí! ¡sang-áyon camí!--ang sigawan n~g marami.

Namúmutlâ ang teniente mayor: napunô n~g m~ga lúhà ang canyáng m~ga matá.

--¡Siyá'y tumatan~gis sa pagn~gingitn~git!--ang inísip n~g mahigpít na conservador, at sumigaw:

--¡Sang-áyon camí, sang-áyon camí, at hindî cailan~gang pagmatuwiranan pa!

At sa canyáng galác sa canyáng pagcapanghigantí at sa lubós na pagcatálo n~g canyáng caáway, pinasimulán n~g lalákíng iyón ang pagpapaunlác sa panucalâ n~g bátà. Nagpatuloy itó n~g pananalitâ:

--Magagamit ang ikalimáng bahagui n~g salapíng nalilicom sa pamamahagui n~g iláng gantíng pálâ, sa halimbáwà, sa lalong mabuting batang nag-aral sa escuela, sa lalong mabúting pastól, magsasacá, mán~gin~gisdâ, at ibá pa. Macapagtatag tayo n~g isáng unahán n~g patacbuhan n~g m~ga bangcâ sa ílog at sa dagatan, patacbuhan n~g m~ga cabayo; magtayô n~g m~ga "palosebo" at mag-anyô n~g m~ga laróng mangyayaring makísama ang tagabukid natin. Sumasang-áyon na acó, álang-álang sa totoóng pinagcaugalian na, ang tayo'y magcaroon n~g m~ga paputóc: marikit at catuwá-tuwang panoorín ang m~ga "rueda" at m~ga "castillo", n~guni't inaacalâ cung hindî natin cailan~gan ang m~ga bombang panucalâ n~g teniente mayor. Casucatan na, sa pagbibigay casayahan sa fiesta, ang dalawáng bandang música, at sa ganya'y mailagan natin iyang m~ga pag-aaway at pagcacagalít, na ang kinahihinatna'y ang m~ga caawa-awang músicong naparirito't n~g bigyang galác ang ating m~ga pagpifiesta, sa pamamag-itan n~g canilang pagpapagal, naguiguing tunay na m~ga

sasabun~ging manóc, na nan~gagsisiowî, pacatapos, na masamá, ang sa canila'y pagcacabayad, masamá ang pagcacapacain, bugbóg ang catawán at sugatán pa cung macabihirà. Mapasisimulâan ang pagpapagawâ n~g isang maliit na bahay na magamit na escuelahan, sa pamamag-itan n~g lalabis na salapî, sa pagca't hindi n~ga natin hihintaying ang Dios ay manaog at siyang gumawâ n~g escuelahang iyán: capanglaw-panglaw n~gang bagay, na samantalang tayo'y may isáng sabun~gáng pan~gulo sa lakí at gandá, ang m~ga batâ natin ay nan~gag-aáral halos doón sa alagaan n~g m~ga cabayo n~g cura. Sa maicling salita'y narito ang panucalâ: ang pagpapainam nito'y siyang pagcacapaguran.

Maaliw na bulungbulun~gan ang siyang sumilang sa salas; halos ang lahat ay sumasang-ayon sa batâ: iilan lamang ang bumúbulong:

--¡M~ga bágong bagay! ¡m~ga bágong bagay! ¡Sa ating m~ga kinabataa'y!...

--¡Ating sang-ayúnan na muna n~gayón iyán!--ang sabihan n~g m~ga ibá;--áting hiyâin iyón.

At caniláng itinutúro ang teniente mayor.

Nang manumbalic ang catahimican, ang lahat ay sumang-ayon na. Cúlang na lamang ang pasiya n~g gobernadorcillo.

Ito'y nagpapawis, hindi mapacali, hináhaplos ang noo at sa cawacasa'y nasabi n~g pautal-utal, na nacatun~gó:

--¡Acó ma'y sang-ayon din!... n~guni't ¡ejem!

Hindi umíimic ang boong tribunal n~g pakikiníg sa canyá.

--¿N~guni't?--ang tanóng ni capitang Basilio.

--¡Totoong sang-ayon acó!--ang inulit n~g gobernadorcillo;--sa macatuwid бага'y ... hindi acó sang-ayon ... ang sinasabi co'y sang-ayon acó; n~guni't ...

At kinscos ang m~ga matá n~g camaoo.

--N~guni't ang cura,--ang ipinagpatuloy n~g cúlang pálad--ibáng bagay ang íbig n~g pári cura.

--¿Nagcacagugol bâ ang cura sa fiesta ó tayo ang nagcacagugol? ¿Nagbigáy bâ siyá n~g isáng cuarta man lamang?--ang sigaw n~g isáng voces na nanunuot sa tain~ga.

Tumin~gín ang lahat sa dacong pinanggagalin~gan n~g m~ga tanóng na iyón: si filósofo Tasio ang nároroon.

Hindi cumikilos ang teniente mayor at nacatitig sa gobernadorcillo.

--¿At anó ang íbig n~g cura?--ang itinanong ni capitang Basilio.

--¡Abá! ang íbig n~g cura'y ... anim na procesión, tatlong sermón, tatlong malalaking misa ... at cung may lumabis na salapî, comediang Tundó at cantá sa m~ga pag-itan.

--¡Ayaw namáng camí n~g lahat n~g iyán!--ang sinábi n~g m~ga batâ at n~g iláng matandâ.

--¡Siyáng ibig n~g pári cura!--ang inulit n~g gobernadorcillo.--Aking ipinan~gacò sa curang magaganap ang canyang calooban.

--Cung gayó'y ¿bakin inanyayahan pa ninyóng cami magpúlong?

--¡Inanyayahan co cayó't ... n~g sa inyo'y áking sabihin ang gayóng bágay!

--At ¿bákit hindî ninyó sinábi sa pagsisimulâ pa n~g salitaan?

--Ibig co sánang sabihin, m~ga guinóo, n~guni't nagsalita si capitáng Basilio'y ¡hindî na acó nagcapanahón ...! ¡kinacailan~gang sumunód sa curá!

--¡Kinacailan~gang sumunód tayó sa canyá!--ang inúlít n~g iláng matatandâ.

--¡Kinacailan~gang sumunod, sa pagca't cung hindî, tayo'y ibibilanggong lahát n~g alcalde!--ang idinugtóng n~g boóng capanglawan n~g ibá, namáng matatandâ.

--¡Cung gayo'y sumunód, cayó at cayó na lámang ang gumawa n~g fiesta!--ang ipinagsigawan n~g m~ga báta--¡iniuurong namin ang aming m~ga ambág!

--¡Nasin~gíl n~g lahat!--ang sinabi n~g gobernadorcillo.

Lumapit si Don Filipino sa gobernadorcillo at saca sinabi niya rito n~g boóng capaítan.

--Inihándog co sa pagcaamís ang pag-ibig co sa aking sarilí upang magtagumpay lamang ang magandang caisipan; cayô namá'y inihayin ninyó sa pagcaapí ang inyóng camahalan upáng manálo ang masamáng panucála, at inyóng iniwasác ang lahát.

Samantala'y--isinasabi namán ni Ibarra sa maestro n~g escuela:

--¿May-ibig bâ cayóng ipagbilin sa pan~gúlong báyan n~g lalawigan? Paroroon acó n~gayón din.

--¿Mayroon pô bâ cayóng pakikialaman doón?

--¡Mayroon pô táyong pakikialaman doón!--ang talinghagang sagót ni Ibarra.

--Sa daa'y sinasabi n~g matandang filósofo cay Don Filipong sinusumpa ang sarilíng pálad.

--¡Tayo ang may casalanan! ¡Hindî cayó tumutol n~g cayo'y bigyán nila n~g aliping sa inyo'y magpúnò, at aking nalimutan ang bagay na ito, sa aking cahalin~gan!

=XXI.=

=CASAYSAYAN NANG BUHAY NANG ISANG INA=

_Waláng tinutun~go sa canyang paglacad,
walang linalayon sa linipadlipad,
susumandali ma'y di napapanatag.

(Alaejos)_

Tumatácbo si Sisang patun~gó sa canyáng báhay, tagláy iyóng caguluhan n~g baít na nangyayari sa ating cataohan, pagcâ sa guitnâ n~g isáng casacunaán ay walâ sino mang nagmamalasakit sa atin at sa ati'y tumatacas ang m~ga pag-asa. Cung nagcacagayo'y anaki'y dumidilim na lahát sa ating paliguid, at sacali't macakita tayo n~g isáng máliit na ilaw sa maláyò, tinátacbo natin ang ilaw na iyón, pinag-uusig natin, at hindî natin alumana cáhi't makitang sa calaguitnâan n~g landás ay may isang malalim na ban~gín.

Ibig n~g ináng iligtás ang canyáng m~ga anác, n~guni't ¿paano? Hindî itinátanong n~g m~ga iná ang gágawing m~ga paraan, pagca nanucól sa canilang m~ga anác.

Tumátacbong nagsísikip ang dib-dib, palibhasa'y pinag-uusig n~g m~ga guniguníng calaguímlaguim. ¿Nárakip na cayâ ang anác niyang si Basilio? ¿Saán tumácas ang canyáng anác na si Crispin?

Nang malápit na siyá sa canyáng báhay ay canyáng natanawan ang m~ga capace n~g dalawáng sundalong na sa ibábaw n~g bacuran n~g canyáng halamanan. Hindî mangyayaring maisaysay cung anó ang dinamdam n~g canyáng pusó: nalimutan niyá ang lahát. Hindî cailâ sa canyá ang canpan~gahasan n~g m~ga táong iyóng hindî nan~gagpipitagan cahi't sa lálong mayayaman sa bayan, ¿anó cayâ ang mangyayari sa canyá at sa canyáng m~ga anác na pinagbibintan~gan nan~ganácaw? Hindî m~ga táo ang m~ga guardia civil, sila'y m~ga guardia civil lamang: hindî nilá dinírín~gig ang m~ga panghihimanhic at sila'y bihasang macapanood n~g m~ga lúhà.

Hindî sinásadya'y itinaás ni Sisa ang canyáng m~ga matá sa lan~git, at ang lan~git ay n~gumín~gitî n~g caayaayang caliwanagan; lumalan~go'y ang ilang maliliit at mapuputing alapaap sa nan~gan~ganinag na azúl. Humintò siyá upang piguiling ang pan~gan~gatal na lumalaganap sa canyáng boong katawán.

Iniiwan na n~g m~ga sundalo ang canyáng báhay at silá'y waláng casama; walâ siláng hinuli cung dí ang inahíng manóc na pinatátabâ ni Sisa. Nacahin~gá siyá at lumacás ang canyáng loób.

--¡Pagcábabait nilá at pagcágaganda n~g caniláng m~ga calooban!-ang ibinulóng na hálos umíiyac sa catowáan.

Cahi't sunuguin n~g m~ga sundalo ang canyáng báhay, huwag lámang piitín nilá ang canyáng m~ga anác, ay silá'y pacapupuspusin dín niyá n~g pagpupuri.

Muling tinitigan niyá, sa pagpapasalamat, ang lan~git na pinagdaraan n~g isang cawan n~g m~ga tagác, iyáng matutúling m~ga alapaap n~g m~ga lán~git n~g Filipinas, at sa pagca't nanag~úli sa canyáng pusó ang pananálíg ay ipinagpatúloy niyá ang paglácad.

Nang malapit na si Sisa sa m~ga catacot-tacot na m~ga táong yao'y nagpalin~gaplin~gap sa magcabicabíla at nagcóconowáng hindî niyá nakikita ang canyáng inahing manóc na pumípiyac at humihin~ging sáclolo. Bahagya pa lamang nan~gacacaraan sa canyáng tabí ay nag-acála siyang tumacbó, n~guni't piniguil ang tulin n~g canyáng paglácad n~g pagiin~gat na bacâ siyá'y máino.

Hindî pa siyá nacaláláyô n~g malaki n~g márinig niyáng siyá'y caniláng tinatawag n~g boong caban~gisán.

Hindî kinukusa'y lumapit si Sisa, at náramdaman niyáng hindî niyá

maigaláw ang canyáng dilà sa tácot at natútuyô ang canyáng lalamunan.

--¡Sabihin mo sa amin ang catótohanan ó cung hindî itatáli ca namin sa cáhoy na iyon at papuputucán ca namin n~g dalawa!--anang isá sa caniláng may pagbabálà ang tunóg n~g voces.

Tumin~gin ang babae sa dacong kinalalagyan n~g cáhoy.

--¿Icaw bâ ang iná n~g m~ga magnanacaw, icáw?--ang tanóng naman n~g isá.

--¡Iná n~g m~ga magnanacaw!--ang di sínásadya'y inúlít ni Sisa.

--¿Saán nároon ang salapíng iniuwî sa iyo cagabí n~g iyóng m~ga anác?

--¡Ah, ang salapi!...

--¡Howag mong itangguí ang salapíng iyán, sa pagca't lálong mápapasamá icaw!--ang idinugtóng n~g isá. Naparito cami't n~g dACPín ang iyóng m~gá anác; ang pinacamatanda'y nacatanan sa amin, ¿saan mo itinágò ang bunsô?

Humin~gá si Sisa n~g márin~gig ang gayong sabi.

--¡Guinoó!--ang isinagot--¡malaon na pong araw na hindî co nakikita ang aking anác na si Crispín: ang boóng acálà co'y masusumpun~gan co siyá caninang umaga sa convento, doo'y ang sinábi lamang sa aki'y....

--Nagsuliapan ang dalawang sundálo n~g macahulugán.

--¡Magaling!--ang bigláng sinabi n~g isá sa canilá; ibigay mo sa amin ang salapi, at hindî ca na namin babagabaguin.

--¡Guinoó!--ang isinamò n~g cúlang palad na babae!--ang aking m~ga anac ay hindî nagnanacaw cahi't madayucdóc; bihasa coming magútom. Hindî nag-uuwî sa akin si Basilio cahi't isang cuarta; halughuguín ninyó ang boong bahay, at cung cayo'y macasumpong cahi't sisicapat man lamang, gawín ninyó sa amin ang bawa't maibigan. ¡Coming m~ga dukhá ay hindî magnanacaw!

--Cung gayón--ang ipinagpatuloy n~g sundálo n~g madálang na pananalitâ, at canyáng tinititigan ang m~ga matá ni Sisa,--icáw ay sumáma sa amin; pagsisicapan na n~g iyóng m~ga anác na humarap at isísipót ang salaping ninacaw: ¡Sumama ca sa amin!

--¿Acó? ¿sumama acó sa inyó?--ang ibinulóng n~g babae na umudlót at minamasdan n~g boong pagcagulat ang m~ga pananamít n~g sundalo.

--¿At bakit hindî?

--¡Ah! ¡mahabág cayó sa akin!--ang ipinamanhíc na halos lumúluhod.--Totoong acó'y mahírap; walâ acóng guintô ó hiyas man lamang na súcat maialay sa inyó: nacúha na ninyó ang aking tan~ging pag-aarì, ang inahíng manóc na inacala co sanang ipagbili ... dalhín na ninyó ang lahat n~g inyóng masumpong sa aking dampâ; n~guni't ¡pabayaán na ninyó rito acóng pumayapâ; pabayaan na ninyóng mamatay acó rito!

--¡Súlong na! kinacailan~gang sumama ca sa amin; at cung aayaw cang sumama n~g sa magalin~gan, icaw ay gagapusin namin.

Tuman~gis si Sisa n~g capaitpaitan. Hindî nababagbag ang loob n~g m~ga taong iyón.

--¡Ipaubayà man lamang ninyóng acó'y mauna n~g malayô-layô!--ang

ipinakiusap n~g maramdaman niyang siya'y tinatangnan n~g boong calupitan at siya'y itinutulac.

Naawà ang dalawang sundalo at nag-usap sila n~g marahan.

--¡Hala!--ang wíca n~g isá--sa pagca't buhat dito hanggang sa pumasoc tayo sa bayan ay macatátacbo ca, icaw ay lalagay sa pag-itan naming dalawâ. Cung naroroon na tayo, macapagpapauna ca sa amin n~g may m~ga dalawampong hakbang; n~guni't ¡mag-in~gat ca! ¡huwag cang papasoc sa alín mang tindahan at huwag cang hihintô. ¡Hala, lacad na at magmadalî ca!

Nawal-ang cabuluhan ang m~ga pagsamò, nawal-ang cabuluhan ang m~ga pan~gan~gatuwiran, hindi pinansin ang m~ga pan~gacò. Sinasabi n~g m~ga sundalong lumalagay na silá sa pan~ganib at malabis n~g totoo ang canilang ipinagcacaloob.

Nang malagay na siya sa guitna n~g dalawa'y naramdaman niyang siya'y namámatay n~g hiyâ. Tunay n~ga't walâ sino mang lumalacad sa daan, n~guni't ¿ang hán~gin at ang liwánag n~g áraw? Ang tunay na cahihiya'y nacacakita n~g tumitin~gin sa alin mang dáco. Tinacpán n~g panyô ang mukhâ, at sa paglácad niyáng waláng nakikitang anó man ay tinan~gisan n~g waláng imic ang canyáng pagcaamís. Napagtatalastas niyá ang canyáng cahirapan, nalalaman niyáng sa canyá'y walá sino mang tumitin~gin at sampò n~g canyáng asawa'y hindi siyá ipinagmamalasakit; n~guni't tunay na alám niyáng siya'y ma'y capurihan at kinalulúgdan n~g madlá hanggáng sa horas na iyón; hanggang sa horas na iyó'y canyáng kinaháhabagan yaóng m~ga babaeng nan~gagdáramit n~g catawatawá na pinamámagatan n~g bayang caagulo n~g m~ga sundalo. N~gayó'y tila mandin sa ganáng canyá'y napababâ siyá n~g isáng baytang sa kinálalagyan n~g m~ga babaeng iyón sa hagdanan n~g búhay.

Narinig niya ang yabág n~g lácad n~g m~ga cabayo: yaó'y ang m~ga nagdádala n~g m~ga isdâ sa m~ga báyang dáco roon. Guinágawa nilá ang gayóng m~ga paglalacbáy na nagpupulupulutong n~g maliliit ang m~ga lalaki't babae, na nan~gacasacay sa masasamáng cabayo, sa guitnâ n~g dalawáng bákid na nan~gacabítin sa magcábilang taguiliran n~g háyop. Ang ilán sa canilá'y n~g magdaan isáng áraw sa harapán n~g canyáng dampâ ay nan~gagsihin~gî n~g tubig na inumin, at siyá'y hinandugán n~g iláng isdâ. N~gayó'y n~g man~gagdaan silá sa canyáng tabi, sa acalâ niyá'y siyá'y tinatahac at guiniguic, at ang caniláng m~ga tin~gíng may calakip na habág ó pagpapawaláng halagá ay lumálampas sa panyó at tinutudlâ ang canyáng mukhâ.

Sa cawacasa'y lumayô ang m~ga maglalacbay at nagbuntóng hinin~gá si Sisa. Inihiwalá niyáng sandalí ang panyô sa canyang mukhâ upang canyáng matingnán cung silá'y maláyò pa sa báyan. May nátitira pang iláng m~ga halígui n~g telégrafo bago dumating sa "bantayan". Cailan ma'y hindi niyá náramdaman ang caunatan n~g gayong láyò, cung dî niyón lamang.

Sa tabi n~g daa'y may isáng malagóng cawayanang sa lilim niyó'y nagpapahin~ga siyá n~g unang panahón. Diya'y pinakikiusapan siyá n~g catamistamisan n~g sa canyá'y nan~gin~gibig; tinutulun~gan nito siyá n~g pagdadalá n~g cáhoy at m~ga gúlay; ¡jay! nagdaan ang m~ga áraw na iyóng túlad sa panag-inip; ang nan~gin~gibig ay canyáng naguing asawa, at ang asawa'y inatan~gan n~g catungculang "cabeza de barangay" at n~g magcagayó'y nagpasimula ang casaliwaang pálad n~g pagtawag sa caniláng pintuan.

Sa, pagca't nagpapasimulâ ang áraw n~g pag init na totoo, siya'y tinanóng n~g m~ga sundalo cung ibig niyang magpahin~ga.

--¡Salamat!--ang canyáng isinagót na nan~gin~gilabot.

Datapuwa't n~g totoong siya'y mapuspos n~g malaking pangguigui puspos ay n~g malapit na siyang dumating sa bayan. Sa malaking samâ n~g canyáng loob ay siya'y lumín~gap sa magcabicabilâ; malalawac na m~ga paláyan, isáng maliit na sangháng inaagusan n~g tubig na pangdilíg, salupanít na m~ga cáhoy; ¡walâ siyáng makitang isáng ban~gíng pagpatibulirán ó isáng malakí't matigás na batóng paghampasán n~g sariling catawán! Canyáng pinagsisihan ang canyáng pagcasama sa m~ga sundalo hanggáng doon; ¡n~gayó'y pinanghihinayan~gan niyá ang malalim na ilog na tumátacbo sa malapit sa canyáng dampâ, sapagca't ang matataas na m~ga pampan~gin niyao'y nasasabugan n~g m~ga matutulis na buháy na batóng nan~gaghándog n~g catamistamisang camatayan. N~guni't ang pagcaalaala niyá sa canyáng m~ga anác, sa anác niyáng si Crisping hindi pa niya natatalos n~g sandalíng iyón ang kinasapitan, ang siyáng tumangláv sa canyá n~g gabíng iyón n~g canyáng búhay cayá't canyáng naibulong sa pag-sang-ayon sa marawal na palad:

--¡Pagcatapos ... pagcatapos ay mananáhan camí sa guitrâ n~g cagubatan!

Pinahíran n~g lúha ang canyáng m~ga matá, pagpílit na tumiwasáy at nagsabi sa m~ga guardia n~g marahang tínig:

--¡Na sa bayan na tayo!

Hindi mapaglíríp ang anyô n~g canyáng pagcápanalitâ; yao'y daing, sisi, hibic, yaó'y dalán~gin, yaón ang pighatíng binuò sa tínig.

Sinagót siyá n~g isáng tan~gô n~g m~ga sundalong sa canyá'y naháhabag. Nagmadaling nagpauna si Sisa at pagpílit na mag-anyóng tiwasáy ang loob.

Nang sandalíng iyó'y pagpasimulâ ang pagrepique n~g m~ga campana't ipina-aalam ang pagcatapos n~g mísa mayor. Tinulinan ni Sisa ang paglacad, at n~g cung mangyayari'y huwag niyáng macasalubong ang m~ga táong labas sa simbahan. Datapuwa't ¡hindi nangyari! waláng nakitang paraan upang maiwasan ang gayóng pagcasalubong.

Bumati n~g masacláp na n~giti sa dalawáng cakilala niyá, na sa canyá'y nag-uusísa sa pamamag-itan n~g tin~gín, at mulâ niyó'y n~g canyáng mailágan ang gayóng m~ga cahirápan n~g loob, tumun~gó siyá at ang lúpang tinutuntun~gan niyá ang canyáng minasdán, at ¡bagay na caguilaguilalas! natitisod siyá sa m~ga bató n~g lansán~gan.

Tumiguil n~g sandalí ang m~g táo pagcakita sa canyá, silá-silá'y nan~gag-uusap at sinusundan siyá n~g caniláng títig: nakikita niya ang lahát n~g itó, náraramdaman niya, bagaman siyá'y laguing nacatin~gín sa lúpà.

Narin~gig niyá ang voces n~g isáng waláng cahihyang babae, na nasalicuran niyá at nagtátanong n~g hálos pasigáv:

--¿Saan ninyó nahuli ang babaeng itó? ¿At ang salápi?

Yaó'y isáng babaeng waláng tápis, dilaw at verde ang sáyá at ang báro'y gasang azul; napagkikilala sa canyang pananamít na siyá'y isáng caagulo n~g sundalo.

Nacaramdam si Sisa n~g isáng parang tampál: wari'y hinubdán siyá n~g babaeng iyón sa haráp n~g caramíhan. Sandalíng tumungháy upang siyá'y magsáwa sa libác at pag-amís: nakita niyang ang m~ga táo'y maláyò, totoong maláyò sa canyá; gayón ma'y náraramdaman niyá ang calamigán n~g caniláng tin~gin at canyang náririn~gig ang caniláng m~ga bulungbulun~gan. Lumalacad ang abáng babaeng hindi nararamdaman ang

pagtungtóng sa lúpa.

--¡Uy, dito ca tumún~go!--ang isininigáw sa canya n~g isáng guardia.

Tulad sa waláng pag-íisip na nawasac ang nacapagpapagalaw, biglangbiglang ipinihit niyá ang canyáng m~ga paa. At hindî siyá nacakikita n~g anó man, waláng anó mang iniisip, siya'y tumacbo at nagtágò; nakita niyá ang isáng pintuang may isáng sundalong bantáy, nag-acála siyang pumasoc doon; n~guni't siya'y inilihís sa canyang paglacad n~g isá pang voces na lalò pa manding mabalasíc. Tinunutón niya ang pinanggalin~gan n~g voces, na humáhacbang siyáng halos masun~gabà sa panglulupaypáy; naramdaman niyang siya'y itinutulac sa licuran, siya'y pumikit, humacbáng n~g dalawá at sa pagca't kinúlang siya n~g lacás, nagpacálugmóc na siyá sa lúpà, paluhód muna at paupô pagcatápos. Isang pagtán~gis na waláng lúha, walang sigáw, walang hibíc, ang siyang sa canya'y nagpapacatal.

Yáón ang cuartel: doo'y may m~ga sundalo, m~ga babae, m~ga baboy at m~ga inahíng manóc. Nan~gagsisipanahî n~g canicanilang m~ga damít ang ibáng m~ga sundálo, samantalang naca-higa sa bangcô ang canilang m~ga caagulong babae, na ang híta n~g lalaki ang inuunan, nan~gaghihihiitan n~g tabaco ó cigarrillo at minámasdang ang bubun~gang nan~gayáyamot sa búhay: Tumutulong namán ang m~ga ibáng babae sa paglilinis n~g damit n~g m~ga sandata at iba pa, at inaaguing~ing ang m~ga mahahalay na awit.

--¡Tila mandin nacatacas ang m~ga sisiw! ¿Ang inahíng manóc lamang ang inyong dalá?--anang isang babae sa m~ga sundalong bagong dating; na hindî napagsi siyasat cung ang sabi niya'y dahil cay Sisa ó sa inahíng manóc na nagpapatuloy n~g piniyácpiyác.

--¡Siya n~ga namán! cailan ma'y mahalagá ang inahíng manóc cay sa sisiw--ang isinagot niyá sa canyá ring tanong, n~g makita niyáng hindî umiimic ang m~ga sundalo.

--¿Saan naroon ang sargento?--ang tanóng na may anyóng samâ ang loob n~g isá sa m~ga guardia civil--¿Nagbigay sabi na bâ sa alferez?

M~ga kubit n~g balícat ang siyáng sa canya'y sagót n~g nan~garoon, sino ma'y walang nagmamalasakit n~g camuntî man lamang tungcól sa calagayan n~g abáng babáe.

Dalawáng horas ang itinagal doon ni Sisa, sa isáng anyóng halos ay hibáng, nacauncót sa isáng súloc, nacaatógo ang ûlo sa m~ga camay, gusót at gusamót ang buhóc. Natanto n~g alferez ang padakip na iyon n~g pagcatanhaling tapát, at ang únang guinawâ niyá'y ang huwag paniwalâan ang sumbóng n~g cura.

--¡Bah! ¡iya'y m~ga caul-ulan lamang n~g curipot na fraile!--anyá, at ipinag-utos na alpasán ang babae, at sino ma'y huwag n~g makialam n~g bagay na iyon.

--¡Cung ibig niyáng másumpang ang sa canyá'y nawalâ--ang idinugtong--hin~gin niya sa canyáng San Antonio ó magsacdál cayà siya sa nuncio! ¡Iyan!

Dahil sa mangyaring ito, si Sisa'y pinalayas sa cuartel na halos ipinagtutulacan, sa pagca't aayaw siyang cumílos.

Nang mákita ni Sisang siya'y sumasaguitna n~g daan lumacad na siyáng dí alam ang guinágawa, at tumún~go sa canyang báhay, nagmámadalí, walang anó mang takip ang úlo at ang tinititiga'y ang maláyong tan-awin. Nagninin~gas ang araw sa taluctóc n~g lan~git at walang anó mang alapaap na nacacucublí sa maningning niyang cabilugan; bahagyâ na pinagágawalaw

n~g han~gin ang dáhon n~g m~ga cahoy; hálos tuyô na ang m~ga daan;
waláng man~gahas cahi't isang ibon man lamang na iwan ang lilim n~g m~ga
san~gá.

Sa cawacasa'y dumating din si Sisa sa canyang maliit na bahay. Pumásoc
siyá roong pipí, hindi umiimic, nilibot ang cabahayan, umalís,
nagpalacadlacad sa magcabicabila. Tumacbo, pagcatapos sa bahay ni
matandang Tasio, tumágwag sa pintuan; n~guni't walâ roon ang matandà.
Bumalic sa canyáng báhay ang culang palad at nagpasimulâ n~g pagtágwag
n~g pasigáw: ¡Basilio! ¡Crispín! at maya't maya'y humihinto at nakikinig
n~g mainam. Inuulit n~g alin~gan~gaw ang canyáng voces: ang matimyas na
lagaslas n~g tubig sa calapit na ílog, ang música n~g m~ga dahon n~g
m~ga cawayan; itó ang tan~ging m~ga voces n~g pag-iisa. Mulíng
tumatawag, umaacyá't sa isáng mataas na lúpa, lumulusong sa isang
ban~gin, nananaog sa ilog; nagpapalín~gaplin~gap ang canyáng m~ga matáng
may anyóng maban~gis; ang m~ga matá ring iyo'y manacnacang nag-aalab
n~g mainam, pagcatapos ay nagdídilim, tulad sa lan~git cung gabíng
sumísigwa: masasabing namímisic ang liwanag n~g pag-iísip at malapit n~g
magdilím.

[Larawan: ¡Nasirâ ang isip ni Sisa! ¡Higuít ang calungcutan n~g canyang
hinibíc-hibíc cay sa capanglaw-panglawang náririnig na m~ga daíng cung
gabíng n~gitn~git n~g dilím at umaatun~gal ang lacás n~g unós!]

Mulíng pumanhíc sa canyáng maliit na báhay, naupô sa baníg na caniláng
hinig-án n~g nagdaang gabí, itinungháy ang m~ga matá at nakita niyá ang
capirasong napunit sa bárò ni Basilio sa dúlo n~g isáng cawayan n~g
dingding, na na sa tabí n~g ban~gin. Nagtinding, kinuha ang pilas na
damit na iyon at pinagmasdan sa ínit n~g áraw: may m~ga bahid, na dugò.

Datapwa't marahil hindi nakita ni Sisa ang gayong m~ga bahid, sa pagca't
nanaog at ipinagpatuloy ang pagsisiyasat sa pilas, sa guitná n~g
nacasusunog na ínit n~g araw, na canyáng itinataas, at sa pagca't tila
mandin ang tin~gin niya'y madilím na lahát, tinitigan niyá n~g paharap
ang araw n~g dilát na dilát.

Nagpatúloy rin siya n~g pagpapalacadlacad sa magcabicabilá, na sumísigaw
ó umaatun~gal n~g cacaibang tunóg; marahil siya'y catatacutan cung sa
canya'y may macarinig; may isáng tinig ang canyáng voces na hindi
caraniwang manggaling sa lalamunan n~g táo. Sa boong gabí, pagca
umaatun~gal ang unós, at lumilipad ang han~gin n~g calaguimlaguim na
catulinan, at ipinagtatabuyan n~g canyáng hindi nakikitang m~ga pacpac
ang isáng hucbóng m~ga aninong sa canyá'y humahagad, cung sacali't
cayo'y na sa isáng báhay na guibâ at nag-iisa, at nacacarinig cayó n~g
m~ga cacaibang daing, m~ga cacaibang buntóng-hinin~gáng ipinalálagay
ninyóng yaó'y ang hilahis n~g hihip n~g han~gin sa pagtámâ sa matataas
na m~ga torre ó siráng m~ga pader, datapuwa't sa inyó'y pumupuspos n~g
tacot at sa inyó'y nagpapakilabot na hindi ninyó mapiguilan; talastasin
n~gâ ninyóng higuít ang lungcót n~g tinig n~g ináng iyón, cay sa hindi
mapaglíríp na m~ga hibíc sa m~ga gabíng madilím pagcâ umaatun~gal ang
unós.

Sa gayóng calagaya'y inábot si Sisa n~g gabí. Pinagcalooban siyá marahil
n~g Lán~git n~g iláng horas na pagcacatulog, at samantalang siya'y
nahihimbing, hinilahihisan n~g pacpác n~g isang ángel ang namumutlá
niyáng mukhá, upang macatcát sa canyá ang alaala, na waláng ibáng
tinátaglay cung di pawang capighatían; marahil hindi cásiyang macáya n~g
mahinang lacás n~g táo ang gayóng caraming m~ga pagcacasákit, caya't n~g
magcágayo'y na mag-itan marahil ang Inang-Talagá n~g Dios na tagláy ang
canyang matimyas na pangpagaang n~g hírap, ang pagcalimot; datapuwat sa
papaano man, ang catotohana'y n~g kinabucasan, si Sisa'y
nagpapalacádlácad na nacan~gití, nag-aawit ó cung hindi nakikipag-usap
sa lahát n~g m~ga may búhay na kinapál.

=XXII.=

=MANGA ILAW AT MGA DILIM=

Nacaraan ang tatlong áraw mulâ n~g mangyari ang m~ga bagay na aming sinaysay. Guinamit n~g bayan n~g San Diego ang tatlong araw na ito, na casama ang m~ga gabí sa paghahanda n~g fiesta at sa m~ga salitaan, casabay ang m~ga pag-uupasálà.

Samantalang caniláng nilalasap-lasap na ang m~ga mangyayaring m~ga casayahan, pinipintasan n~g ibá ang gobernadorcillo, ang ibá namá'y ang teniente mayor, at ang ibá'y ang m~ga batà, at hindi nawawalan n~g binibigyang casalanan n~g lahát ang lahát.

Pinag-uusap-usapan ang pagdating ni María Clara, na casama n~g tía Isabel. Sila'y nan~gatutúwâ sa gayong pagdatíng, palibhasa'y caniláng kinalúlugdan siyá, at casabáy n~g caniláng malaking pangguiguilalás sa canyáng cagandahan, ang canilá namáng pagtatacá sa m~ga pagbabagobago n~g caugalian ni pári Salví.--"Madalás na siyá'y natitigagal at anaki'y nakalilimot samantalang nagmimisa; hindi na lubháng nakikipagsalitaan sa amin, at kitangkita ang canyang pagyayat at ang canyáng pagcawaláng catiwasayan n~g loob,"--ang sabihan n~g m~ga nagcucumpisal sa canyá. Namamasid n~g "cocinerong" siya'y namamayát n~g namamayát, at dumaraing n~g dî pagpapaunlac sa canyáng m~ga inilulutong pagcain. N~guni't ang lalong nacapagpapaalab n~g m~ga bulong-bulun~ga'y ang canilang namamasdang mahiguít sa dalawáng ilaw sa convento cung gabí, samantalang si pári Salví'y dumadalaw sa isang bahay n~g mámamayan ... ¡sa báhay ni María Clara! ¡Nan~gagcucruz ang m~ga mápagbanal, n~guni't ipinatutuloy nila ang pagbubulong-bulun~gan.

Tumelégrama si Juan Crisóstomo Ibarra buhat sa pan~gulong bayan n~g lalawigan, na bumabati siyá cay tía Isabel at sa pamangkin nito; n~guni't hindi ipinaliliwanag cung bakit walâ siyá roon. Ang acálà n~g marami siya'y nabibilango dahil sa ginawâ niya cay parì Salví n~g hapon n~g araw n~g "Todos los Santos".

Datapuwa't lalò n~g lumakí ang m~ga usap-usapan n~g makita nila n~g hapon n~g icatlóng araw na lumúlunsad si Ibarra sa isang coche, sa harapan n~g munting bahay na tinitirahan n~g dalagang canyang maguiguing asawa, at bumabati n~g boong pitagan sa fraile, na tumutun~go rin sa bahay na iyon.

Sino ma'y walang nacacagunitâ cay Sisa at sa canyang m~ga anac.

Cung pumaroon tayo n~gayón sa bahay ni María Clara, isang magandang púgad na na sa guitna n~g m~ga dalandan at ilang-ilang, mararatnan pa natin ang binata't dalagang capuwâ nacasun~gaw sa isang bintana sa dacong dagatan. Lumililim sa bintanang iyon ang m~ga bulaclac at m~ga halamang gumagapang sa m~ga cawayan at sa m~ga cawad, na pawang nan~gagsasabog n~g pihíchang ban~go.

Bumubulong ang canilang m~ga labi n~g m~ga salitang higuít ang cagandahang dingguín cay sa halishísan n~g m~ga damó, at lalong mahalimuyac cay sa han~ging may taglay na ban~gong handog n~g m~ga bulaclac halamanan.

Sinasamantala n~g m~ga "sirena" sa dagatan ang pag-aagaw-dilím n~g oras

na iyon n~g matúling pagtatakíp-sílim n~g hapon, upang isun~gaw sa ibabaw n~g m~ga alon ang canilang masasayáng maliliit na úlo at pangguilalasan at bumati n~g canilang m~ga awit sa araw na naghihin~galô. M~ga azul daw ang canilang m~ga mata at ang canilang m~ga buhóc; na sila'y may m~ga pútong na coronang halaman sa tubig na may m~ga bulaclac na mapuputi't mapupula; manacanacâ raw ipinamamalas n~g m~ga bulâ ang canilang parang linalic na catawang higit sa bulâ ang caputian at cung ganap n~g gabi'y canilang pinasisimulaan ang canilang m~ga calugodlugod na paglalarô, at canilang ipinarírinig ang m~ga tinig na talinghagang tulad sa m~ga arpa sa lan~git; sa bihanan din namang ...; n~guni't pagbalican natin ang ating m~ga kinabataan pakinggan natin ang wacas n~g canilang salitaan. Sinasabi ni Ibarra cay María Clara:

--Búcas, bago magbucáng liwayway, magáganap ang han~gád mo. Iháhandâ cong lahát n~gayóng gabi at n~g huwag magculang n~g anô man.

--Cung gayó'y susulat acó sa aking m~ga caibigang babae at n~g man~gagsiparito. ¡Gawín mo ang bagay na itó sa isang parang howag sanang macasunód ang cura!

--At ¿bakit?

--Sa pagca't tila mandin acó'y binábantayan niyá. Nacasásamâ sa ákin ang canyáng m~ga matang malalálim at malulungcót, pagca itinititig niya sa akin ay acó'y natatacot. Pagcâ acó'y kinacausap niyá, siya'y may isáng voces na ... sinasabi sa akin ang m~ga bagay na totoong cacaiba, na hindi mapaglipirip, na totoong cacatuwâ ... minsa'y itínanóng niya sa akin cung hindi co nananag~inip n~g tungcól sa m~ga súlat n~g nanay; sa aking acala'y halos nasisíra ang canyang baít. Sinasabi sa akin n~g caibigan cong si Sinang at saca ni Andeng na aking capatíd sa gatas, na siya'y may pagcaculang-culang ang ísip. ¡Gawín mo sana n~g paraang siya'y howag pumarito!

--Hindi maaaring siya'y hindi natin anyayahan--ang sagot ni Ibarrang nag-iisip-ísip.--Catungculang atang ito n~g caugalian n~g bayan; siya'y nasa bahay mo at bucod sa rito'y nag-ugaling mahal siya sa akin. Nag magtanóng sa canya ang Alcalde tungcól sa bagay na sinabi co na sa iyó, walang sinabi siya cung dí pawáng m~ga pagpuri sa akin, at hindi nag-acalang maglagay n~g cahit caunting hadlang man lamang. N~guni't namamasid cong icaw ay namúmuhi; howag cang manimdím at hindi macasasama siya sa atin sa bangcâ.

Narinig ang marahang lacad; yao'y ang curang lumalapit na taglay ang n~gitíng pilit.

--¡Maguinaw ang han~gin!--anyá;--pagcâ nacacáhaguíp n~g isáng sipón, ay hindi bumíbitiw cung dí dumating ang tag~ínit. ¿Hindi ba cayó nan~gan~ganib na baca cayó'y malamigan?

Nan~gan~gatal ang voces niyá at sa maláyò ang canyáng tanáw: hindi siyá tumitin~gin sa binata't dalága.

--¡Tumbalíc; ang pakiramdám namin ay caayaaya ang gabi at masarap ang hán~gin. Itó ang pinacá "otoño" at "primavera"[256] namin, nanlálaglag ang iláng m~ga dahon, datapuwa't laguing sumisilang ang m~ga bulaclac.

Nagbuntóng hinin~gá si pári Salví.

--Ipinalálagay cong carikitdikitan ang pagcacálangcap n~g dalawáng bahaguing itó n~g taóng hindi nangguígnitnâ, ang "invierno" (tagguinaw)--ang ipinagpatuloy ni Ibara.--Sisilang, pagdating n~g Febrero, ang m~ga bagong san~ga n~g m~ga cahoy at pagdating n~g Marzo'y may m~ga bun~gang hinog na tayo. Pagdating n~g m~ga buwang tag-init ay

paparoon cami sa ibang daco.

N~gumitî si Fray Salví. Nagpasimulâ sila n~g pagsasalitaan n~g m~ga bagay-bagay na walang cabuluhan, n~g nauucol sa panahón, sa bayan at sa dárating na fiesta; humanap si María Clara n~g dahilán at umalís.

--At yamang m~ga fiesta ang ating m~ga pinag-uusapan, itulot pô ninyóng cayo'y anyayahan co sa gagawin namin búcas. Ito'y isáng fiestang búkid na aming iaalay sa aming m~ga caibigan at iniaalay namán nilá sa amin.

--At ¿saan pô ba gagawin?

--Ibig n~g m~ga cabataang gawín sa bátis sa umaagos sa malapit ditong gubat at na sa tabi n~g balíti: cayâ magban~gon tayo n~g maaga at n~g huwag táyong abútin n~g áraw.

Nag-ísip-ísip ang fraile, at dî nalaon at sumagót:

--Mápanucsong totoo ang anyáya at aco'y napahihinuhod, upang sa inyo'y patotohanang hindî po acó nagtátanim sa inyó. Datapuwa't kinakailan~gang dumaló roon pagcatapos na aking maganáp ang aking m~ga catungculan. ¡Cayó'y mapálad, sa pagca't may calayâan, lubos na may calayâan!

Nang macaraan ang iláng sandalî ay nagpaalam si Ibarra upang pan~gasiwâan ang paghahandâ n~g fiesta sa kinabucasan. Madilím na ang gabí.

Lumapit sa canyá sa daan ang isáng sa canya'y naghandóg n~g boong paggálang.

--¿Sino pô bâ cayó?--ang sa canya'y tanóng ni Ibarra.

--Hindî pô ninyó alam, guinoo, ang aking pan~galan,--ang sagót n~g hindî kilalá.--Dalawáng áraw na pong hinihintay co cayó.

--¿At bakit?

--Sa pagca't sa alin mang daco'y hindî acó kinahabagán, palibhasa'y acó raw po'y tulisán, guinoo ¡Datapuwa't nawalan acó n~g m~ga anác, sirâ ang isip n~g aking asawâ, at ang sabihan n~g lahat ay carapatdapat acó sa nangyayarî sa akin!

Madaling pinagmasdán ni Ibarra ang taong iyón, at tumanóng:

--¿At anó bâ ang íbig ninyó n~gayon?

--¡Ipagmacaáwa co po sa inyó ang aking asawa at ang aking m~ga anác!

--Hindî acó macatiguil,--ang sagot ni Ibarra. Cung íbig po ninyóng sumunód sa akin, habang tayo'y lumalacad ay masasabi ninyó ang sa inyó'y nangyayari.

Napasalamat ang tao at pagdaca'y nan~gawalâ silá sa guitnâ n~g cadilimán n~g m~ga daang bahagyâ na may ílaw.

TALABABA:

[256] Tinatawag n~g m~ga castilang "otoño" ang panahóng sumusunod sa "verano" ó tag-araw at tinatawag nilang "primavera" ang panahóng sumusunod sa "invierno" ó tagguinâw.

=XXIII.=

=ANG PANGIGISDA=

Numíningning pa ang m~ga bituin sa lan~git "zafir",[257] at nan~gagugulaylay pa ang m~ga ibon sa m~ga san~gá n~g cahoy, ay nan~gaglilibot na sa m~ga lansan~gan n~g bayang ang tun~go'y sa dagatan, ang isang masayáng cawang naliliwanagan n~g nacagagálac na liwanag n~g m~ga huepe.

Silá'y limáng m~ga batang dalagang nan~gagmámadalî n~g paglacad, na nagcacacapitcapit ó nacayacap cayá sa bayawang n~g calapít, na iláng matandang babae ang sumúsunod at saca iláng m~ga babaeng alilang sunong n~g calugodlugod na anyô ang m~ga bácol na punô n~g m~ga báon; m~ga pinggán at iba pa. Pagcakita sa caniláng m~ga mukháng ang cabatáa'y tumatawa at ang pag ása'y maníningning; sa panonood n~g linipadlipad n~g caniláng malalagò't maiitim na buhóc at malalapad na cunót n~g canilang m~ga damít, marahil ipalagáy nating silá'y m~ga diosa n~g gabí, cung dî sana talastás nating silá'y si María Clara na casama ang canyáng ápat na caibigan: ang masayáng si Sinang na canyáng pinsan, ang hindi makibuing si Victoria, ang magandang si Iday at ang mahinhing si Neneng na matimtiman at kimî ang cagandahan.

Nan~gagsasalitaan n~g boong ligaya, nan~gagtatawanan, nan~gagcucurutan, nan~gag-aanasan at pacatapos naghahalakhacan.

--¡Guiguisin~gin ninyó ang taong natutulog pa!--ang ipinagwiwicà sa canilá ni tía Isabel;--n~g cabataan namin ay hindi camí nagcacain~gay n~g ganyán.

--¡Marahil hindi namán cayó gumiguising n~g maagang gaya namin, at marahil hindi namán nápacamatuluguín ang m~ga matatanda!--ang panagót n~g maliit na si Sinang.

Sandaling hindi silá nan~gagsásalitâ, pinagpipilitan cayâ nilang magsalitâ n~g marahahan; n~guni't hindi nalalao't nan~gacalilimot, nan~gagtatawanan, at pinúpunô ang daan n~g caniláng m~ga bátà at sariwang tínig.

--Conowari magtampó ca; huwág mo siyáng causapin!--ang sabi ni Sinang cay María Clara;--cagalitan mo siyá at n~g huwág mamihasa sa casam-an n~g ásal.

--¡Howag mo pacahigpít namán!--ani Iday,

--¡Magmahigpít ca, howag cang haling! Dapat magmasunurin ang nan~gin~gibig samantalang nan~gin~gibig; sa pagca't cung asawa na'y gagawin ang bawa't maibigan niya!--ang hatol n~g maliit na si Sinang.

--¿Anó ang kinalaman mo niyan, bátà?--ang ipinagwíca n~g canyáng pinsang si Victoria.

--¡Ssst! ¡huwag cayóng main~gay at dumarating silá!

Dumarating n~gâ namán ang isáng pulutóng n~g m~ga binatang nan~gagtátanglaw n~g sigsig. Nan~gagsisilacad siláng hindi umíimic na tinutugtugan n~g isáng guitarra.

--¡Tila guitarra n~g pulubi!--ani Sinang na nagtatawa.

Nang mag ábot na ang dalawáng pulutóng, ang m~ga babae ay siyáng nag-anyóng hindi makibuin at matimtiman, na pára manding hindi pa silá nacacapag-aral na tumawa; tumbalíc, ang m~ga lalaki namán ang nan~gagsasalitâ, nan~gagsisin~gití at tumátanong n~g macaanim upang magtamó n~g isáng casagutan.

--¿Tahímic bagá cayâ ang dagâtan? ¿Inaacála bagá ninyóng magcacaroon tayo n~g mabuting panahón?--ang tanóng n~g m~ga iná.

--¡Huwág pô sana cayóng maligalig, m~ga guinoong babae, mabuti acóng luman~góy!--ang sagót namán n~g isáng binátang payát at matangcád.

--¡Dápat sanang tayo'y nagsimbá muna!--ang buntóng-hinin~gá ni tía Isabel na pinagduduop ang camáy.

--Nasasapanahón pa, guinoong babae: si Albinong n~g panahón niyá'y naguing "seminarista," macapagmimisa sa bangcâ,--ang isinagót n~g isá, na itinuturò ang binatang payát at matangcád.

Si Albinong may pagmumukháng palabirô, n~g márinig na siyá'y binábangguit, nag-anyóng mapanglaw at banál, na anó pa't guinágagad niyá si pári Salví.

Bagá ma't hindi nililimot ni Ibarra ang cahinhinán, nakikisalamuhà siyá sa casayahan n~g canyáng m~ga casamahán.

Pagdatíng nilá sa pasígan, hindi sinásadyá'y tumácas sa m~ga lábi n~g m~ga babae ang m~ga sigáw n~g pagtatacá at catowâan. Doo'y caniláng nakita ang dalawáng bangcáng nagcacácabit, na mainam ang pagcacágayac n~g m~ga pinagtuhóg-túhog na m~ga bulaclác at m~ga dahon, casama n~g m~ga sarisaring cúlay na m~ga damít na pinacumbô: nacasabit sa bagong lagáy na bubóng n~g sasacyáng iyón ang m~ga maliliit na farol na papel, na may m~ga casal-ít na m~ga rosas at m~ga clavel, m~ga bun~gang halamang gáya n~g pinyá, casúy, saguing, bayabas, lanzones at ibá pa. Dinalá roón ni Ibarra ang canyáng alfombra, m~ga maririkit na panábing at m~ga cogín at ang lahát n~g itó'y siyáng guinawang upuang maguinháwa n~g m~ga babae. Napapamutihan din ang m~ga tikín at m~ga sagwán. Sa isáng bangcáng lalong marikit ang pagcacágayac ay may isáng arpa, m~ga guitarra, m~ga acordeón at isáng sun~gay n~g calabaw; sa isáng bangcâ nama'y nagninin~gas ang m~ga caláng lúpà at doo'y iniháhandâ ang chá, café at salabát na gágawing agáhan.

--¡Dito ang m~ga babae, diyán ang m~ga lalaki!--ang sabi n~g m~ga iná paglulan nilá sa bangcâ.--¡Man~gátali cayó! ¡Howag sana cayóng lubháng magaláw at málulubog tayo!

--¡Man~gagcruz muna cayó!--ang sabi ni tía Isabel na naggucruz.

--¿At tayo ba'y man~gag-íisa lamang dito?--ang tanóng ni Sínang, na pinasásama ang mukhá--¿Tayo ba lamang ...? ¡Aráy!

Ang cadahilanan n~g "¡aráy!" na itó'y gawâ n~g isáng curót na sa capanahuna'y ibinigáy cay Sínang n~g canyáng iná.

Lumálayong untîuntî ang m~ga bangcâ sa pasigan at naaanino ang iláw n~g m~ga farol sa salamín n~g dagatang waláng caalon-alon. Sa silan~gana'y sumusun~gaw ang m~ga unang cúlay n~g liwayway.

Naghahari ang malakíng catahimican; ang m~ga binata't dalagang nagcacabucod-bucod, ayon sa calooban n~g m~ga ina'y tila nan~gaggugunamgunam.

--¡Mag-in~gat ca!--ani Albinong seminarista n~g sabing malacás sa isáng

capuwà binàtà;--yapacan mong magaling ang m~ga bunót na pangsicsíc na na sa ilalim n~g iyóng paa.

--¿Bakit?

--Sa pagca't maaaring mabunglós at pumasoc ang túbig; maraming bútas ang bangcáng itó.

--¡Ay, at tayo'y lumúlubog!--ang sigawan n~g m~ga babaeng malakí ang gulat.

--¡Huwág cayóng mabahála, m~ga guinoong babae!--ang pangpayapang sa canila'y sinabi n~g seminarista. Ang bangcáng iyá'y hindi maáano; waláng bútas cung dî lílima lamang, na hindi naman totoong malalakí.

--¡Limáng bútas! ¡Jesús! ¿At ibig ba ninyóng lunurin camí?--ang sigawan n~g m~ga babaeng nan~gatatacot.

--¡Walâ pô namán cung dî lílima, m~ga guinoong babae, at ganyán calaki lamang!--ang patibay na sabi n~g seminarista, at sa canilá'y itinuturo ang maliit na bílog na gawâ n~g canyang hinlalakí at hintutúro na pinaghúhugpong ang capuwâ dulo. Yapácan ninyóng mabuti ang bunót na sicsíc at n~g hindi mabunglós.

--¡Dios co! ¡María Santísima! ¡Pumapasoc na ang tubig!--ang sigaw n~g isáng matandang babaeng ang pakiramdam niya'y nabábasã na siyá.

Nagcaroon n~g caunting caguluhan, ang iba'y tumitil-î, ang ibá namá'y íbig lumucsó sa túbig.

--¡Yapácan ninyóng magaling ang bunót diyan!--ang patuloy na sigáw ni Albino, at canyang itinuturò ang dácong kinalalagyán n~g m~ga dalaga.

--¿Saan? ¿saan? ¡Dios! ¡Hindi namin nalalaman! ¡Parang áwa na ninyó, cayo'y pumarini't hindi namin nalalaman!--ang pamanhíc n~g matatacuting m~ga babae.

Kinailan~gang lumipat ang iláng bagongtáo sa cabiláng bangcâ upang papanataguin ang loob n~g m~ga natatacot na m~ga iná. ¡Laking pagcacátaon! Tila mandin may isáng pan~ganib sa tabí n~g bawa't dalaga. Walâ cahi't isáng nacapagbibigay pan~ganib na bútas sa tabí n~g lahat n~g matatandang babae. ¡At lalo pa manding malakíng pagcacátaon! Umupô si Ibarra sa tabí ni María Clara; naupo si Albino sa tabí ni Victoria at ibá pa. Mulíng naghári ang catahimican sa cabilugan n~g mapag-in~gat na m~ga iná. Datapuwa't hindi sa limpî n~g m~ga dalaga.

Sa pagca't hindi gumágalaw n~g camuntî man lamang ang tubig, hindi nálalayô ang m~ga baclád at sacâ totoo pang maaga, pinagcayaríang bitiwang ang m~ga gaod at man~gag-agáhan ang lahat. Pinatay ang ílaw n~g m~ga farol, sapagca't nililiwanagan na ang alang-alang n~g liwaywáy.

--¡Waláng casinggalíng n~g salabát cung inumín cung umaga bago magsimbá!--ani capitana Tikâ na iná n~g masayáng si Sinang;--uminom pô cayó n~g salabát na may cahalong puto, Albino, at makikita ninyóng hangang sa sisipaguin pa cayóng magdasál.

--Iyán n~ga pô ang guinagawâ co--ang sagot naman nito;--caya't ibig co na tulóy magcumpisál.

--¡Huwag!--ani Sinang,--uminôm cayó n~g caféng nacapagpápasayá n~g calooban.

--N~gayón din, sa pagca't ganacacaramdam na acó n~g calungcutan.

--¡Huwag cayóng uminòm niyán--ang paalaala ni tía Isabel;--uminóm cayó n~g chá at cumain cayó n~g galletas; nacapagpapatahímic daw n~g ísip ang chá.

--¡linom din acó n~g chá at cacain acó n~g galletas!--ang sagót n~g mapagbigay loob na seminarista--ang cabutiha'y hindí catolicismo ang alín man sa m~ga inumíng iyán.

--N~guni't ¿mangyayari ba ninyóng ...? ang tanóng ni Victoria.

--¿Cung macaínóm namán acó n~g chocolate? ¡Mangyayari rin! Huwag lámang na mapacalaon bago mananghalían....

Maganda ang umaga: nagpapasimulâ na n~g pagtinggád ang túbig, at sa liwanag na nanggagaling sa lan~git at sa sinag na sa tubig nagmúmulâ, ang nangyayari'y isáng caliwanagang tumátanglaw sa m~ga bagaybagay, na halos hindí nagcacaanino, isáng maningning at malamíg na liwanag, na nahahalan n~g m~ga culay na ating napagwawari sa m~ga tan~ging pintura tungcol sa dagat.

Hálos nan~gagagalac ang lahát, sinasanghod nilá ang mahínang amíhang untiunting napupucaw; sampóng ang m~ga ináng puspós sa paninimdim at m~ga pagpapaalaala'y nan~gagtatawanan at nan~gagbìbiruan silasilá.

--¿Natátandaan mo bâ? anang isá cay capitana Ticâ--¿natátandaan mo bâ n~g tayo'y nan~galiligo sa ilog n~g panahóng dalaga pa tayo? Di caguinsaguinsa'y dumárating na dalá n~g agos ang malilit na bancang úpac n~g saguing, na may lúlang iba't ibang bun~gang halámang nan~gásasalansan sa ibabaw n~g m~ga mababan~gong bulaclac. Bawa't isa sa m~ga bangcâ ay may maliliit na banderang kinasusulatan n~g ating canicanyang pan~galan....

--¿At cung bumábalic na tayo sa báhay?--ang isinalabat namán n~g isá, na hindí nagpabayang macatapos ang nagsásalitâ; náraratnan nating wasác ang m~ga tuláy na cawayan, at pagcacagayo'y napipilitan táyong tumawíd sa ílat ... ¡ang m~ga tampalasan!

--¡Siya n~gâ--ani capitana Ticâ;--datapuwa't iniibig co pang mabasâ ang laylayan n~g aking sáya cay sa ipakita ang aking paa: nalalaman co n~g may m~ga matáng nagmámasid na nagtatago sa m~ga damuhán sa pampáng.

Nan~gagkikindatan at nan~gagn~gin~gitían ang m~ga dalagang nacacárinig n~g m~ga bagay na ito: hindí pumapansin ang m~ga ibá, sa pagca't may sarili namán siláng m~ga pinag-uusapan.

Isá lámang táo, ang gumáganap n~g pagcapiloto, ang nananatili sa hindí pag-imíc at hindí nakikisama sa gayóng m~ga pagcacatuwâ. Siya'y isáng binatang napagkikilalang malacás sa canyáng pan~gan~gatawan, m~ga camay at paa, at may pagmumukháng nacacaakit n~g pagmamasid dahil, sa canyáng mapanglaw na malalakíng mata at mainam na tabas n~g canyang m~ga labì. Nahuhulog sa canyang malusóg na líig ang canyang m~ga buhóc na maiitim, mahahaba at hindí inaalagaan; napagwawari sa m~ga cunót n~g canyang itimang barong damít na magaspang ang canyang macapangyarihang m~ga casucasuang sumapi sa canyang maugat at lilís na m~ga bísig upang magamit na parang isang balahibong ibon lamang ang malapad at pagcálakilaking sagwang canyáng itinítimon upang mapatnugutan ang dalawáng bangcâ.

Hindí miminsang nasubucan ang táong itó ni María Clarang siyá'y pinagmámasdan: cung nagcacágayo'y dalidaling tumítin~gin siyá sa ibáng dáco at tumátanaw sa maláyò, sa bundóc, sa pampáng. Nahabág ang dalaga sa canyáng pag-iisa, cayá't cumúha n~g iláng galleta at sacá inialay.

Tiningnán siyá n~g pilotong wari'y nagtátaca; n~guni't sandalíng sandalí lámang tumagál ang gayóng tin~gin: nuha n~g isáng galleta, at napasalamat sa maiclíng salitâ na bahagyâ na mawatasan sa cahinâan n~g voces.

At sino ma'y hindî na mulíng naalaala siyá. Hindî nacapagpapacunót n~g alín mang bahagui n~g canyáng mukhâ ang masasayáng tawanan at m~ga birûan n~g m~ga binata't dalaga; hindî nacapagpapan~gitî sa canyáng matatawaníng si Sínang, na napipilitang sumandalíng icucót ang kílay cung tumátanggap n~g m~ga curót, upang manag-úli sa dating casayahan.

Ipinagpatuloy ang caniláng pagparoon sa m~ga baclád, pagcatapos na macapagagahan.

Dalawá ang baclád na iyóng nátatayô sa catatagáng pagcacáalayô, at capuwâ pag-aarî ni capitang Tiago. Natatanaw buhat sa maláyò ang iláng tagác na nacadápò sa ibabaw n~g m~ga dúlo n~g m~ga cawayang tólos, na ang anyó'y nagsisipanood, samantalang nan~gagliliparang ang tun~go'y sa iba't ibáng dáco ang m~ga "kalaway" na hinihilahisan n~g caniláng m~ga pacpác ang dacong ibabaw n~g dagatan at pinúpuspos ang impapawid n~g caniláng m~ga húning nanunuot sa tain~ga.

Sinundán n~g tin~gín ni María Clara ang m~ga tagác, na n~g málapit ang bangcâ ay nagliparang ang tun~go'y sa calapít na bundóc.

--¿Nan~gagpupugad ba ang m~ga ibóng iyan sa bundóc? ang tanóng ni María Clara sa piloto.

--Marahil pô, guinoo,--ang isinagót--n~guni't sino ma'y walâ pang nacacakita n~g m~ga pugad na iyan.

--¿Walâ bang pugad ang m~ga ibong iyan?

--Inacalâ cong silá'y may pugád, sa pagca't cung hindî totoong culang-pálad silá.

Nahiwatigan nî María Clara ang malungcót na pan~gun~gusap n~g piloto n~g gayóng m~ga salitâ.

--¿Cung gayo'y paano?

--Hindî raw, po, guinoo, nakikita ang m~ga pugad n~g m~ga ibong iyan, at taglay namán ang bísà na huwag makita ang may dalá n~g púgad n~g "calaway", at túlad sa calolowang hindî nakikita cung dî sa makínis na salamín n~g m~ga matá; gayon din namáng hindî nakíkita ang m~ga púgad na iyan cung hindî lamang sa salamín n~g tubig.

Nag-anyóng nag-íisip-isip si María Clara.

Samantala'y dumating silá sa bangcâ; itinali n~g matandang bangkero ang m~ga sasacyan sa isang tolos na cawayan.

--¡Hintay muna!--ani tía Isabel sa anác na lalaki n~g matandang talagang aacyat na sanang dalá ang panáloc,--kinacailan~gang mahandâ muna ang sinigáng at n~g tulóy-tulóy sa sabáw ang m~ga isdâ panggagaling sa tubig.

--¡Mabaít na tía Isabel!--ang bigláng sinabi n~g seminarista;--aayaw na susumandalí ma'y damdamín n~g isdâ ang pagcáhiwalay sa tubig.

Balitang magalíng na maglútò, бага ma't may malínis na mukhâ, si Andeng na capatid sa gatas ni María Clara. Naghanda n~g húgas-bigas, m~ga camatis at camias, at tinutulun~gan ó inaabala caya siya n~g iláng

marahil nan~gagnanais na sila'y canyang calugdán. Linilinis n~g m~ga dalaga ang m~ga talbós n~g calabaza, hinihimay ang m~ga patáni at pinapuputolputol ang m~ga paayap n~g casinghahabà n~g cigarrillo.

Upang liban~gin ang cainipán n~g m~ga nagmímithing makita cung paano lálabas sa canilang bilangguan ang m~ga isdang buháy at nan~gaggagalawan, kinuha n~g magandang si Iday ang canyang arpa. Hindi lamang mainam tumugtóg si Iday n~g instrumentong itó, cung hindî bucod sa rito'y may magagandang dalíri.

Nan~gagpacpacan ang m~ga cabataan, hinagcán siya ni María Clara: ang arda ang siyang instrumentong lalong tinútugtog sa lalawigang iyon at siyang nauucol sa gayóng m~ga sandalí.

--¡Cantahin mo, Victoria, "Ang canción n~g Matrimonio"!--ang hinin~gi n~g m~ga iná.

Tumutol ang m~ga lalaki, at si Victoriang may mainam na voces ay dumaíng na siya'y namamalat daw. "Ang canción n~g Matrimonio'y" isáng magandáng tuláng tagalog na nagsasaysay n~g m~ga cahirapan at m~ga calungcutan n~g matrimonio, na hindî binábangguit ang alín man sa canyang m~ga catuwaan.

Nang magcagayo'y hinin~gî niláng cumantá sí María Clara.

--Pawang maluluncot na lahát ang aking m~ga "canción".

--¡Hindî cailan~gan! ¡hindî cailan~gan!--ang sabíhan n~g lahát.

Hindî na siya napapamanhic; tinangnan ang arpa, tumugtóg n~g isáng "preludio" ó pán~gunahin at cumantang ang voces ay mataguinting, calugodlugod nat agad ang damdamin:

¡Sa sariling Báya'y cátamistamisan
Ang lahát n~g horas na nan~gagdaraan,
Palibhásà roo'y pawang caibigan
Ang lahát n~g abót n~g sícat n~g araw.
Pangbuhay na lubós, ang han~ging amihang
Lumilipadlipad sa bundóc at parang,
Lubháng maligáya sampong camatayan
At lalong matimyás ang pagsintang tunay!

<tb>

Nagsisipagsaya sa labing marikit
Ang ganáp sa nin~gas at wagás na halík
Nang mapag-arugang iná sa pag-íbig
Cung siya'y máguising na calong sa dibdib,
Tuloy hinahanap maguiliw na bísig
Na iniyayacap sa liquid n~g liig
At ang m~ga mata'y pagcâ tumititig
Pawang n~gumin~gití sa galác na akit.

<tb>

¡Yaong camataya'y catamistamisan
Pagca nahahandog sa sariling Bayang
Ang lahat n~g abot n~g sinag n~g araw
Ating cakilala't pawang caibigan:
¡Pangpatay na lubós ang hán~ging amihan
Sa sino mang táong waláng maisaysay
Na Bayang sariling pinacamamahal,
Inang maaruga't isang casintahan!

Natápos ang voces, humintô, napipí ang arpa, at gayon ma'y nagsisipanatili sa pakikiníg; sino ma'y waláng pumalacpác. Naramdaman n~g m~ga dalagang napúpúno n~g lúhà ang canilang m~ga matá. Tila mandín nabábagot si Ibarra at ang binatang piloto'y nacatanaw sa maláyò at hindí cumikilos.

Dî caguinsaguinsa'y nárinig ang isáng tunóg na nacabíbin~gi; sumigaw ang m~ga babae at tinacpan ang canilang m~ga tain~ga. Yao'y gawà n~g naguíng seminaristang si Albino, na hinihipan n~g boong lacás n~g canyáng lalamunan ang sun~gay n~g calabaw, na "tambúli" cung tawaguin. Nanag-ulì ang tawanan at ang galak; ang m~ga matang dating punô n~g lúhà ay sumayá.

--Datapuwa't ¿cami ba'y bíbin~gihin mo, hereje?--ang sigáw sa canyá ni tia Isabel.

--¡Guinoong babae!--ang sagót n~g naguing seminarista n~g boong cataimtiman;--may nárin~gig acóng sinasabing isá raw dukháng trompetero doon sa m~ga pampan~gin n~g Rhin, na nacapag-asawa, sa isáng dalagang mahal at mayaman, dahil sa pagtugtóg n~g trompeta lamang.

--¡Tunay n~gâ, ang trompetero sa Sackingen!--ang idinugtóng ni Ibarra, na hindí mangyaring dî makipanayam sa bagong casayahan.

--¿Nárinig na ninyo?--ang ipinagpatuloy ni Albino;--cayâ n~gâ ibig cong tingnan cung magcacaroon acó n~g gayón ding capalaran.

At mulî na namang hinipan n~g lálò pa mandíng malacás ang matunóg na sun~gay, at sinasadyang ilapít sa m~ga tain~ga n~g m~ga dalagang nagpapakita n~g capanglawan. Sa gayó'y nagcaroon n~gâ n~g caunting caguluhan; siya'y pinahimpíl n~g m~ga iná sa cáhahampas n~g chinelas at cá cucurot.

--¡Aráy! ¡aráy!--ang sinabi niya, na hinihipò ang canyang m~ga bísig--¡Gaano ang láyong ikinahihiwalay n~g Filipinas sa m~ga pampan~gin n~g Rhin! "¡Oh tempora! ¡oh mores!" Binibigyán ang ibá n~g gantíng-pálà at balabal n~g cahihiyan ang ibiníbigay namán sa ibá.

Nan~gagtatawanan na ang lahát sampô ni Victoria, gayón ma'y sinasabi n~g may masasayang matá na si Sinang cay María Clara n~g sabing marahan:

--¡Mapalad icáw! ¡Ay, acó ma'y cacanta rin cung mangyayari sána!

Sa cawacasa'y ipinagbigay alám ni Andeng, na nacahandâ na ang sabáw upang matanggáp ang doo'y ilalagay.

Nanhíc, n~g magcagayon, ang nagbíbinatâ n~g anác n~g man~gin~gisdâ, sa pabahay n~g baclád, na na sa dácong dulong pinagtatalicupan nitó at doo'y maisusulat ang "Lasciate ogni speranza voi ch'entrate", cung marunong sana at nacacawatas n~g wílang italiano ang m~ga culang pálad na m~ga isdâ: ang pumapasoc sa canilá roo'y hindí lumálabas cung dî n~g mamatay. Yaó'y isáng culóng na may m~ga isáng metro ang lúang, na ang pagcacaanyó'y macatítindig ang isáng táo sa itaas upang buhat doo'y mahaguíp n~g sáloc ang m~ga isdâ at maitaas.

--¡Diyán ang tunay na hindí acó mayáyamot na mamingwit!--ang sabi ni Sinang na nan~gín~ginig sa galác.

Nan~gagmámasid n~g dî cawásà ang lahát: nakíkinikinita na n~g ibáng nan~gagpapalagan at naglulucsuhan ang m~ga isdâ sa loob n~g lambát n~g

panaloc, cumikináng ang caniláng makikintab na caliskís at iba pa. Gayón man, n~g isisilíd n~g binátà ang lambát ay waláng anó mang lumúluksong isdâ.

--Marahil punô,--ang marahang sábi ni Albino; mahiguit n~g limáng araw na hindî pinapandaw.

Itinaas n~g man~gin~gisdâ ang sáloc.... ¡ay! cahi't isáng isdâ man lamang ay waláng nacapamuti sa lambát; sa pagcahúlog n~g masaganang patác n~g túbig na liniliwanagan n~g araw ay wari'y nagtátawa n~g mataguinting. Isáng "¡ah!" n~g pagtatacá, n~g samâ n~g loob, n~g pagcabigô ang tumácas sa m~ga lábi n~g lahát.

Inulit n~g binátà ang paglulubog n~g sáloc, at gayón din ang kináhinatnan.

--¡Hindî mo nalalaman ang iyóng hánap-búhay!--ang sa canya'y sinabi ni Albino, at umukyábit itó sa pabahay n~g baclád at inagaw ang sáloc sa camá'y n~g binátà--¡Makikita ninyó n~gayón! ¡Andeng, bucsán mo na ang palayóc!

Datapuwa't si Albino ma'y hindî nacacaalam: nanatíli sa pagcawaláng lamán ang sáloc. Pinagtawanán siya n~g lahát.

--¡Huwág cayóng maín~gay at náririnig cayó n~g m~ga isdâ ay ayaw pahúli!--¡Marahil punít ang lambát na ito!

N~guni't waláng casirasirà ang lambat.

--Pabayaan mo't acó,--ang sa canya'y sinabi ni Leóng nan~gin~gibig cay lday. Siniyasat na magalíng nitó ang calagayan n~g baclád, minasdán ang lambát, at n~g matantô na niyáng páwang magalíng ang calagayan ay tumanóng:

--¿Talastás ba ninyóng magaling na may limang áraw n~g hindî pinapandaw itó?

--¡Totoong nalalaman namin! Niyong áraw na bago mag "Todos los Santos" ang cáhulihulihang pagcápandaw nito.

--Cung gayo'y ó encantado ang dagatan ó macacahuli acó n~g cahí't iilán.

Inilubog sa tubig ni León ang sáloc; datapuwa't nalarawan sa mukhâ niyá ang panguiguilalas. Sandaling tiningnan niyá n~g waláng imíc ang calapít na bundóc at ipinagpatuloy ang pag paparoo't paríto n~g sáloc sa tubig: pagcatapos ay umanás na hindî inaalís sa tubig ang sáloc:

--¡Isang buaya!

--¡Isang buaya!--ang caniláng inúlít.

Nagpalipatlipat n~g boong tulin sa m~ga bibig ang salítang iyón, sa guitná n~g pagcatácot at pagcamanghâ n~g lahát.

--¿Anó ang sábi ninyó?--ang itinanong nilá sa canyá.

--Ang sábi co'y may isáng buayang nahuli,--ang ipinagmatigas na sabi ni León, sacâ inilubóg sa tubig ang tagdáng cawayan n~g sáloc, at nagpatúloy n~g pagsasalitâ:

--¿Narirínig ba ninyó ang tunóg na iyán? Iya'y hindî ang buhan~gin; iyán ang matigás na balát, ang licód n~g buaya. ¡Nakikita ba ninyó ang paggaláw n~g m~ga cawayan? Iya'y siyá na nagpupumiglás, datapuwa't

siya'y nababaluctot; ¡hintay cayó ...! malakí: may isang dangcál hálos ó mahiguit pa ang lápad n~g canyáng catawán.

--¿Anó ang marapat gawin?--ang tanun~gan.

--¡Hulihin!--ang sabi n~g isáng voces.

--¡Jesús! at ¿sino ang huhuli?

Sino ma'y waláng humahandóg na sumisid sa calaliman. Ang tubig ay malalim.

--¡Dapat na itáli natin siyá sa ating bangcâ at sacâ caladcarin n~g boong pagdiriwang!--ani Sinang.--¡Dapat bang cánin ang m~ga isdáng talagáng cacanin natin!

--¡Hindî pa acó nacacakita hanggá n~gayón n~g isáng buayang buháy!--ang ibinulóng ni María Clara.

Nagtindig ang piloto, cumuha n~g isáng mahabang lúbit at malicsíng pumanhíc sa pinacabatalán n~g baclad. Ipinagcaloob ni Leóng ang piloto'y siyáng humalili sa canyáng kinalalagyán.

Lumucsó ang piloto sa loob n~g pabahay n~g baclád, sa guitnâ n~g pagtatacá at бага man nan~gagsisigawan ang lahat.

--¡Dalhin po ninyó ang sundáng na itó!--ang sigáw ni Crisóstomo, at sa canya'y iniaabot ang binunot na isang malapad na sundáng na gawâ sa Toleod.

Datapuwa't napaiimbulog na ang libolibong patác, at naghílom na ang túbig n~g boong talinghagà.

--¡Jesús, María y José!--ang sigawan n~g m~ga babae.--¡Magcacasacunâ tayo! ¡Jesús, María y José!

--Huwág cayóng mabahálà, m~ga guinoong babae,--ang sa canila'y sinabi n~g matandang bangkero,--cung sa lalawiga'y may isáng macagágawâ n~g ganyáng bagay, iyá'y "siyá."

--¿Anó ang pan~galan n~g binatang iyán?--ang itinanóng nilá.

--Tinatawag namin siyáng si "Piloto": sa m~ga pilotong nakilala co'y siyá ang magalíng sa lahát; ang casam-an lámang ay hindî niyá kinaguiguiliwan ang hánap-búhay na iyán.

Ang túbig ay gumágalaw, umáalimpuyó ang túbig: tila mandin may nagbubunô sa ilalim; umuugâ ang baclád. Hindî umíimic ang lahát, pinipiguil ang paghin~gá. Pinípisil ni Ibarra n~g nan~gán~gatal niyang camáy ang puluhan n~g matalas na sundáng.

Tila mandin ang pagbubuno'y natapos na. Sumun~gaw sa ibabaw n~g túbig ang úlo n~g binátà, na binátì n~g masayang sigawan: punóng-punô n~g m~ga lúhâ ang m~ga matá n~g m~ga babae.

Umakyat ang piloto na hawak ang dúlo n~g lúbid, at n~g na sa batalán na'y sacá hínla ang lúbid na iyón.

Lumitáw ang buaya: nacátali ang lubid n~g lambal na pahilís sa líig at sa dacong buntót. Malakíng buaya iyón, na gaya na n~ga n~g ibinalítà na ni León may m~ga pintá, at sa ibabaw n~g canyáng licód ay may sumisibol n~g lúmot, na sa m~ga buaya'y siyáng pinacauban cung bagá sa táo. Umaatun~gal na parang vaca, hinahagkis n~g canyáng buntót ang m~ga

dinding n~g baclád, cumacapit doon, at in~ginanán~gan~ga ang canyáng maitim at cagulatgulat na bun~gan~gà na anó pa't ipinakikita ang canyáng mahahabang m~ga pan~gil.

Nag-iisa ang piloto sa paghila sa buaya sa ítaas: waláng nacacagunitang sa canyá'y tumúlong.

Nang walâ na sa túbig at n~g mailagáy na sa ibabaw n~g batalán, tinapacan n~g piloto ang buaya n~g canyáng paa; tinícom n~g canyáng malacás na camáy ang pagcálalaking m~ga pan~gá, at binantang talían ang n~gúsò n~g matibay na gápos. Tinicmán n~g buaya ang hulíng pagpipiglás, ibinalantóc ang catawá't sacâ ipinálò sa batalán ang malacás niyang buntót, at pagcacawala'y sumibát at nilucsó ang dagátan, sa dacong labás n~g baclád, na anó pa't nacaladcad ang sa canya'y nagpapasúcò. Waláng salang mapapatay ang piloto; isáng sigáw n~g panghihilacbót ang tumacas sa lahat n~g m~ga dibdib.

Matuling tulad sa lintíc ay bigláng nahúlog sa túbig ang isáng catawán; bahagyâ na silá nagcapanahóng makitang si Ibarra iyón. Hindî hinimatáy si María Clara, sa pagca't hindî pa natututo ang m~ga filipinang maghimatay.

Nakita niláng namulá ang m~ga alon, nadampol n~g dugô ang tubig. Lumucsó sa malalim na tubigang binatang man~gin~gisda na hawac ang canyáng gúloc, sumunód sa canyá ang canyáng amá; datapuwa't bago pa lamang nacasisid silá'y siyáng paglutang namán ni Crisóstomo at n~g piloto na capuwà nacacapit sa bangcáy n~g buaya. Ang boong tiyang maputî nito'y baác at nacapacò sa lalamunan ang sundáng.

Hindî maisaysay ang catowâan: libolibong camáy ang sa canilá'y umabót upang iahon silá sa túbig. Nahihibang hálos ang matatandang babae at silá'y nan~gagtatawanan at nan~gagdárasal. Nalimutan ni Andeng na macaatlo n~g sumulác ang canyáng sinigáng: náubô ang lahat n~g sabáw at namatáy ang apóy. Si María Clara lámang ang hindî macapagsalitâ.

Hindî naano si Ibarra; nagcaroon n~g bahagyáng galos sa bisig ang piloto.

--¡Cayó ang pinagcacautan~gan co n~g aking buhay!--ang sabi n~g piloto cay lbarrang nagbabalot n~g m~ga mantang lana at m~ga "tapiz".

Ang anyó n~g voces n~g piloto'y tila mandín may pighatî.

--Totoong masúlong pô cayó sa pan~ganib,--ang sa canya'y isinagot ni Ibarra;--ulí-ulí huwag pô ninyong tútucsuhín ang Dios.

--¡Cung dî ca sana nacabalíc!...ang ibinulóng ni María Clarang namumutlâ at nan~gan~gatal pa.

--¡Cung di sana acó nacabalíc at icáw ay sumunod sa akin,--ang isinagot n~g binátà, na canyáng ipinagpatuloy ang caisipán,--sa ilalim n~g dagata'y "mapapasama acó disin sa aking familia!"

Hindî nalilimutan ni lbarrang doon humíhimlay ang m~ga but-ó n~g canyang amá.

Aayaw n~g pumaroon ang matatandang babae sa cabilang baclád, íbig na nilang umuwî, at ang caniláng minámatuwid ay nagpasimulâ raw n~g masamá ang araw, at baca may mangyaring maraming sacunâ.

--¡At ang lahat n~g iya'y dahil, sa hindî tayo nagsimba muna!--ang ibinubuntong hinin~ga n~g isáng matandang babae.

--Datapuwa't ɜano pô bang sacunâ ang nangyari sa atin, m~ga guinoong babae?--ang tanóng ni Ibarra.--ɜAng buaya ang siya lamang kinulang palad!

--At ang bagay na ito'y nagpapatotoo,--ang iniwacás n~g naguing seminarista,--na sa boong canyáng macasalanang buhay hindî nagsimbá cailan man ang sawing palad na buayang ito. Cailan ma'y hindî co makitang siya'y nácasama n~g lubháng maraming m~ga buayang malimit na pasasimbahan.

Nagsiparoon n~gâ ang m~ga bangcâ sa cabiláng baclad, at kinailan~gang mulíng maghandâ si Andeng n~g ibáng sabáw na pagsisigan~gan.

Umaaraw na; humihihip ang amihan: napupucaw at namamasag ang m~ga álon sa paliguid n~g buaya, at nagtátayo n~g "n~ga bundóc n~g bulâ, na doo'y cumíkintab n~g boong casaganaan sa m~ga culay ang liwanag n~g araw", ayon sa saysáy n~g poetang si P.A. Paterno.

Muling tumunóg ang música: tumutugtog si lday n~g arpa, at ang m~ga lalakí namá'y m~ga acordeón at m~ga guitarra, na humiguit cumúlang ang "afinación;" datapuwa't si Albino ang magaling tumugtóg sa lahát, sa pagca't tunay na kinacamot ang guitarra, nagcuculang sa "tono" at mayatmaya'y sumisinsay sa compás, at caguinsaguisa'y nacalilimot, caya't lumilipat sa sonatang ibang ibá sa dating tinútugtog.

Pinaroonan ang cabiláng baclád na may malaking pag-aalinlan~gan; marami ang umaasang naroroon doon ang babaeng buayang asawa n~g nápatay, n~guni't mápagbirô ang "Naturaleza", caya't laguing punô n~g isda ang sáloc cailanis ma't ililitaw.

Nag-uutos si tia Isabel:

ɜMabuting isigang ang "ayun~gin"; pabayaan ninyó ang "biyâ" at n~g mágawang "escabeche", ipasà ninyó ang "dalag" at ang "buwan-buwan": mahábà ang búhay n~g dalág. Ilagay ninyó silá sa lambát at n~g manatili silá sa túbig. ɜIlagay ninyó ang m~ga "sugpô" sa cawáli! Ucol na íihaw ang "bánac" na may camatis sa tiyan, at nacabálot sa dáhon n~g ságuing.

Pabayâan ninyó ang ibá at n~g maguing pain. Hindî magalíng na pabayâang ang waláng calamánlaman ang baclád,--ang idinugtóng.

N~g magcágayo'y nan~gag-acálà siláng lumunsád sa pampáng, sa gubat na iyón n~g matatandang cáhoy na pag-áari ni Ibarra. Doo'y sa lílim at sa tabí n~g malínaw na bátis ay manananghalian silá sa guitná n~g m~ga bulaclác ó sa ilalim n~g itatayô agad-agad na m~ga palapala.

Umaalin~gawn~gaw sa alang-alang ang música; napaimbulog n~g boong casayahan ang úsoc n~g m~ga caláng ang anyó'y manipís na ipoipo: umaawit ang túbig sa loob n~g mainit na palayóc; marahil ay m~ga salitáng pang-alíw sa m~ga isdáng patáy, marahil ay libác at cutyâ: nagpapapihitpihit ang bangcáy n~g buaya, cung minsa'y bigláng ipinakikita ang maputi at wacwác na tiyán, cung minsan nama'y bigláng ipinakikita ang may pintá at namemerdenɡ licód, n~guni't hindi nagugulumihanan ang táong minamahal n~g Naturaleza, sa gayóng caraming pagpatáy na cúsà sa m~ga capatíd, ayon sa sasabihin marahil n~g m~ga "bramin" ó n~g m~ga "vegetariano."

TALABABA:

[257] Maningning batóng azul ang culay.

=XXIV.=

=SA GUBAT=

Maaga, maagang maaga n~g magmisa si pári Salví, at sa iláng sandali'y canyáng nilínis ang may labingdalawáng calolowang marurumí, at ang ganitóng gawa'y hindi niyá nauugalián.

Tila mandín nawal-an n~g gánang cumain ang carapatdapat na cura, dahil sa pagcabasa n~g iláng súlat na dumatíng na may m~ga "sello" at mabuti ang pagcacalagay n~g "lacre;" sa pagca't pinabayâang lubós na lumamíg ang "chocolate."

May sakít ang pári,--ang sinasabi n~g "cocinero," samantalang nagháhandà n~g ibáng "taza" n~g chocolate;--mahábà n~g áraw na hindi cumacain, sa anim na pinggang inihahayin co sa canyá sa "mesa," waláng dalawáng pinggan ang canyáng sinásalang.

--Dahil sa hindi siyá nacacatulog n~g mahusay,--ang sagót n~g alilang lalaki;--siyá'y binaban~gun~got mulâ n~g magbago n~g tinutulugan. Nalalao'y lalong nanglalalim ang canyáng m~ga matá, at totoong nanínilaw.

Tunay n~ga namáng nacaháhabag tíngnan si pári Salví. Hindi man lamang sinalang ang pan~galawáng taza n~g chocolate, hindi tinicmán man lamang ang m~ga hojaldeng Cebú; nagpaparoo't parito sa malúang na salas at kinucuyumos n~g canyáng mabut-ong m~ga camáy ang isáng sulat na manacânacang binabasa. Hinin~gî, sa cawacasan, ang canyáng "coche", nag-ayos at sacâ nag-utos na siyá'y ihatîd sa gubat na kinalalagyan n~g nacapamámanglaw na cáhoy at sa malapit doo'y nan~gagcacatuwa n~g paglalakbay sa caparan~gan.

Pinaalis ni pári Salví ang "coche", pagdatíng sa lugar na iyón, at pumasoc siyang nag-iisa sa gubat.

Isáng mapanglâw na landás na bahagyâ na nabucsán sa casucalan ang pinagdâraanang patun~gó sa isáng bátis, na ang tubig na umaagos doo'y gáling sa iláng bucál n~g malacúcong tubig, tulad sa m~ga na sa taguiliran n~g Makíling. M~ga bulaclác na cusang sumisibol na ang marami sa canila'y hindi pa napapan~galanan, ang siyang pamuti n~g m~ga pangpang n~g batis na iyón; n~guni't marahil ay kilalá na n~g m~ga doradong maliliit na háyop, n~g m~ga paróparóng sarisari ang lalakí, at may m~ga cúlay na azúl at guintô, mapuputî at maiitim, sal-it sal-it na cúlay maniningning, makikintab, may m~ga tagláy na m~ga rubí at m~ga esmeralda sa caniláng m~ga pacpác, at n~g m~ga libolibong m~ga tutubíng cumikinang n~g tulad sa metal, at wari nasasabugan n~g totoong mataas na guintô. Ang tunog n~g pagaspas n~g m~ga maliliit na m~ga hayop na ito, ang irit n~g yayay na nag-iin~gay sa araw at gabí, ang huni n~g ibon, ó ang lagapák n~g bulók na san~ga n~g cahoy na nahuhulog at nagcacasabitsabit sa lahat n~g lugar ang siyang tan~ging sumisirà n~g catahimican n~g talinghagang lugar na iyón.

Malaónlaon din siyáng nagpalacadlacad sa casucalan n~g m~ga gumagapang na damó, na canyáng pinan~gin~gilagan ang m~ga dawag na cumacapit sa canyáng hábitong guingón na tíla mandin ibig siyáng piguulin, at pinatitísodtisod maya't mayâ ang m~ga para ninyóng dî bihasang maglacád n~g m~ga ugát n~g m~ga cáhoy na lumálabas sa lúpà. Biglâ siyáng tumiguil: masasayang m~ga hálakhakan at m~ga sariwang voces ang dumatíng sa canyáng m~ga tain~ga, at nanggagaling ang m~ga voces at ang m~ga halakhakan sa bátis, at nalalao'y lalong nálalapit.

--Titingnan co cung acó'y macacásumpung n~g isáng púgad,--ang sinásabi n~g isáng magandá at matimyás na voces na nakikilala n~g cura;--íbig co siyá makita na hindî "niyá" acó nakikita, íbig co siyáng sundán sa lahát n~g dáco.

Nagtágo si pári Salví sa licód n~g malakíng púnò n~g isáng cáhoy at sacâ nakinig.

--¿Sa macatuwíd ay íbig mong gawín sa canyá ang sa iyó'y guinágawa n~g cura, na binábantayan ca saan ca man pumaroon?--ang itinugón n~g isáng masayáng voces.--¿Mag-in~gat ca, sa pagca't nacayayayat at nacapagpapalalim n~g m~ga matá ang panibughô!

--Hindî, hindî panibughô; cung dî pagcaibig lámang na macaalam n~g dî co talós!--ang isinásagot n~g mataguintíng na voces, samantalang, inuulit n~g masayá:

--¿Siya n~gâ, panibughô, panibughô!--at humahalakhak n~g táwa.

--Cung acó'y naninibugho, hindî acó ang hindî pakikita; ang hindî co ipakikita'y siyá, n~g hindî siyá mámasdan nino man.

--N~guni't icáw may hindî mo siya makikita, at iya'y hindî magalíng. Ang lálóng magalíng, cung macacasumpung táyo n~g púgad, ay ating "iregalo" sa cura, at sa gayo'y canyáng mabábantayan tayo, na hindî magcacailan~gang siya'y makita, ¿anóng acalà mo?

--Hindî acó naniniwalà sa m~ga púgad n~g m~ga tagác--ang sagót n~g isáng voces; n~guni't cailan ma't aco'y manibughô matututo acóng magbantay na hindî acó makikita.

--At ¿paano? ¿at paano? ¿Bakit, gaya bâ n~g isáng Sor Escucha?

Nacapagpahakhak n~g masayá ang gayóng alaala sa pagcacolegiala.

--¿Nalalaman mo na cung paano ang pagdayà cay Sor Escucha!

Nakita ni pári Salví, mulâ sa canyáng pinagtataguan si María Clara, si Victoria si Sinang na naglilibot sa ílog. Lumalacad ang tatlong ang tin~gin ay sa salamín n~g túbig at nan~gagháhanap n~g talínggágang púgad n~g tagác: Basâ silá hangáng sa tuhod, na ano pa't nahihwatigan sa m~ga malalapad na cunót n~g canilang m~ga sáyang pangpalígo ang calugódlugód na húbog n~g caniláng m~ga bintí. Nacalugay ang caniláng buhóc at hubád ang caniláng m~ga bísig, at natátacpan ang catawán n~g isáng bárong may malalapad na gúhit at masasayang m~ga cúlay. Samantalang nagháhanap silá n~g isáng bágay na hindî mangyayaring masumpun~gan ay namumuti tulóy silá n~g m~ga bulaclác at nan~gun~guha n~g m~ga gúlay sa pampáng.

Pinanonood n~g fraileng Acteón na namúmutlâ at hindî cumikilos ang mahinhing Dianang iyón; ang m~ga matá niyáng numíningning sa madilím na hungcág na kinálalagyan ay hindî nan~gapapagal n~g pagtatacá sa m~ga mapuputí at parang linalic na m~ga bísig, yaóng magandang liig hanggang pa pasimulâ n~g dibdíb; ang malíliit at culay rosang m~ga paang nan~gaglálaro sa tubig, pawang pumupucaw sa abang cataohan niyá n~g cacaibang m~ga damdamin at nagpapapanaguinip n~g m~ga bágong caisipán sa nilálagnat niyang budhî.

Sa licód n~g isáng pag-licô sa ílat, sa guitrâ n~g masucal na cawayanan; nan~gawalâ ang m~ga matitimyás na m~ga dalagang iyón, at hindî na marin~gig ang caniláng malulupit na m~ga parungguít. Halíng, nanglulupaypay, pigtâ n~g pawis umalís si pári Salví sa canyáng pinagtataguan, at nagpalin~gaplin~gap sa canyáng paliguidliguid, na ang

m~ga mata'y hibáng. Humintóng hindî cumikilos, nagaalinlan~gan; humakbang n~g ilán at anaki'y íbig sumunód sa m~ga dalaga, n~guni't nagbalic at naglacad sa pampáng at ang ibáng m~ga casama n~g m~ga dalagang iyón ang siyáng hinanap.

Nakita niya sa malayô-layô roón, sa guitrâ n~g bátis, ang isáng wari'y paliguang magaling ang pagcacabacod, at ang pinacabubóng ay isáng malagong cawayan; may nanggagaling doong masasayáng m~ga voces n~g babae. Napapamutihan ang paliguang iyón n~g dahon n~g m~ga niyog, m~ga bulaclac at m~ga bandera. Nacatanaw namán siyá sa daco pa roon n~g isáng tuláy na cawayan at sa dacong malayo'y m~ga lalaking nan~galiligo, samantalang nan~gagcácgulo ang caramihang m~ga alilang lalaki at m~ga alilang babae sa palibót n~g m~ga caláng biglaan ang pagcacágawâ at nan~gagsusumakit n~g paghihimulmol sa m~ga inahíng manóc, nan~gaghuhugas n~g bigás, nag-iihaw n~g "lechón" at ibá pa. At doon sa cabiláng ibayo, sa isáng calinisang caniláng hináwan, sa loob n~g lilim n~g isáng palapalang caniláng bagong itinayóng ang m~ga haligui'y cahoy at ang bubóng ay "lona" na ang isang bahagui at ang isáng bahagui'y m~ga dahon n~g malalaking cáhoy, nan~gagcacatipon ang maraming m~ga lalaki't m~ga babae. Doo'y naroroon ang alférez, ang coadjutor, ang gobernadorcillo, ang teniente mayor, ang maestro sa escuela at ang maraming m~ga capitan at tenienteng "pasado", patí ni capitang Basiliong amá ni Sínang, na dating caaway n~g nasírang si Don Rafael sa malaon n~g pinag-uusapan. Sa canyá'y sinabi ni Ibarra: "Pinag-uusapan natin ang isang catuwiran, at hindí mag-caaway ang cahulugan n~g pag-uusapín. At napahinuhod n~g boong galác n~g loob ang balitang mánanalumpati n~g m~ga "conservador" sa anyaya ni Ibarra, at tulóy nagpadalá n~g tatlong payo at sacâ ipinanalim sa capangyarihan n~g binatâ ang paglilingcód n~g canyáng m~ga alilà.

Sinalúbong ang cura n~g boong galac at pagpipitagan n~g lahát, patí n~g alférez.

--¿N~guni't saan pô nanggaling ang cagalanggalang na camahalan pô ninyó?--ang itinanóng sa canya n~g alférez, n~g makita nitó ang canyáng mukháng punô n~g gálos, at ang canyáng habito'y puspós n~g m~ga dahon at n~g m~ga tuyóng san~gá--¿Naparapâ pô ba ang cagalanggalang na camahalan ninyó?

--¡Hindî! ¡nágigaw acó!--ang isinagót ni pári Salví, at ibinabâ ang canyáng m~ga matá upang siyasatin ang canyáng pananamít.

Nan~gagbúbucas n~g m~ga botella n~g limonada, nan~gagbíbiyac n~g m~ga niyog na múra at n~g ang m~ga natatapos n~g paliligo'y macáinom n~g canyáng malamíg na túbig at n~g macacain n~g canyáng malambót na lamang higuít ang caputian sa gatas; at bucód sa roo'y pinag-aalayan pa ang m~ga dalaga n~g isáng cuintas na sampaga, na nasasal-itan n~g m~ga rosa at iláng-ilang, na siyang nagbibigay ban~gó sa nacalúgay na buhóc. Sila'y naúupô ó humihilig sa m~ga dúyang nacabitin sa m~ga san~ga n~g m~ga cahoy, ó nan~gaglibang sa paglalaro sa paliguid n~g isáng batóng malapad, na may nacalagay sa ibabaw nitong m~ga baraja, m~ga tablero, maliliit na m~ga libro, m~ga sigay at m~ga batóng maliliit.

Ipinakita nila sa cura ang buaya, datapuwa't tila mandin nalílibang ang ísip sa ibáng bagay, at cayâ lamang pinansin ang sinalita sa canyá'y n~g sa canya'y sabihing si Ibarra ang may gawâ n~g gayóng calakíng súgat. N~guni't hindí mangyaring makita ang bantóg at hindí napagkikilalang piloto; bago dumating ang alférez ay siyá'y walâ na.

Sa cawacasa'y lumabás si María Clara sa páliguan, casama ang canyáng m~ga caibigang babae, saríwang túlad sa isáng rosa sa únang umágang pamumucadcad na numíningning ang hamóg na ang cawán~gis ay kisláp n~g diamante sa caayaayang ulbós n~g bulaclác. Inihandóg niya ang unang n~gití cay Crisóstomo, at naucol ang únang pagdidilím n~g canyáng nóo

cay pári Salví. Nahiwatigan nitó, n~guni't hindi nagbuntunghinin~ga.

Dumatíng ang oras n~g pagcáin. Nan~gagsiupô sa mesang pinan~gun~guluhan ni Ibarra, ang cura, ang coadjutor, ang alférez, ang gobernadorcillo at ilán pang m~ga capitan, sampô n~g teniente mayor. Hindi ipinahintulot n~g m~ga ináng cumáin ang sinomang lalaki sa mesa n~g m~ga dalága.

--Hindi ca na n~gayón, Albino, macapag panucálà n~g m~ga bútas, pa na gáya n~g sa m~ga bangcâ,--ani León sa nagseminarista.

--¿Anó? ¿ano iyón?--ang tanun~gan n~g m~ga matatandang babae.

--Na ang m~ga bangcâ, m~ga guinoong babae, ay páwang m~ga buong-búò na túlad sa pinggâng ito;--ang ipinaliwanag ni León.

--¡Jesús, saramullo!--ang sigaw ni tia Isabel na n~gumín~gití.

May nabábatid na pô bâ cayóng ano man, guinóong alférez, tungkól sa tampalásang nagpahírap sa catawán ni pári Dámaso?--ang tanóng sa alférez ni pári Salví, sa horas na iyón n~g pagcain.

--¿Sino pô bang tampalásan iyón, padre cura?--ang tanóng n~g alférez, na tinítingnan ang fraile, na guinágawang pinacasalamín sa matá ang vaso n~g álac na canyang iníinom.

--¡Abá, at sino pa pô ba? ¡Yaong tampalásang camacalawá n~g hapon ay bumuntal cay pári Dámaso sa daan!

--¿Bumuntal cay pári Dámaso?--ang tanun~gan n~g iláng voces.

Wari'y n~gumiti ang coadjutor.

--¡Túnay pô, caya't nararatay n~gayón si pári Dámaso! Sinasapantahang ang gumawâ n~g gayo'y si Elías ding sa inyo'y naglublób sa pusáw, guinoong alférez.

Namulá sa hiya ó sa álac ang alférez.

--Ang boong ísip co,--ang ipinagpatuloy ni pári Salví, na ang anyó'y wari nanglilibac;--ay nalalaman po ninyó ang nangyayari. Ang wíca co'y alférez n~g Guardia Civil....

Nagcagát-lábi ang militar at ibinulóng ang isáng halíng na pagtaliwacás.

Sa ganito'y siyang pagsipot n~g isang babaeng namumutla, payat, abang aba ang pananamit; sino may waláng nacakita n~g canyáng pagdaíng; palibhasa'y lumalacad siyáng waláng imíc at napácawaláng in~gay ang canyang paglacad, na cung naguing gabí sana'y marahil ipalagáy na siya'y isáng "fantasma."

--¡Pacanin ninyó ang cahabaghabág na babaeng iyán!--ang sabihan n~g m~ga matatandâ:--¡uy, pumarito cayó!

N~guni't ipinagpatuloy n~g babae ang canyáng paglacad, at siya'y lumapit sa mesang kinalalagyan n~g cura; ito'y lumin~gón, at nákilala siyá at nalaglág sa canyáng camáy ang cuchillo.

--¡Inyong pacánin ang babaeng itó!--ang ipinag-utos ni Ibarra.

--¡Madilim ang gabí at nan~gawáwalâ ang m~ga batang lalaki!--ang ibinúbulong n~g magpapalimos na babae.

N~guni't n~g makita ang alférez, na sa canya'y nagsásalitâ, náguítlá ang

babae at nagtatacbó, at nawalâ sa guitnâ n~g cacahuyan.

--¿Sino ang babaeng iyón?--ang itinanóng.

--Isáng cahabaghabág na babaeng pinílit sirâin ang ísip sa cagugulat at cápapahírap!--ang isinagót ni don Filipo;--may ápat na áraw nang iya'y ganyán.

--¿Iyan bagá ang isáng nagn~gan~galang Sisa?--ang tanong ni Ibarra n~g boong pagmamalasakit.

--Ang babaeng iyá'y dinakip n~g inyó pong m~ga sundalo,--ang ipinagpatuloy n~g sabin may capaitan n~g teniente mayor;--siya'y inilibot sa boong báyang batíd, dáhil sa hindî co maalamang m~ga bagay n~g canyáng m~ga anác na lalaki, na ... hindî nan~gagcaroon n~g caliwanagan.

--¿Bakit?--ang itinanóng n~g alférez na humaráp sa cura:--¿iyán pô bagá ang iná n~g inyóng dalawáng sacristán?

Sumáng-áyon ang cura sa pamamag-ítan n~g pagtan~gô.

--¡Na nan~gawaláng hindî man lamang guinawâ ang anó mang pagsisiyásat tungcól sa canilá!--ang idinugtong ni Don Filipo n~g wári may poot, at tinititigan ang gobernadorcillo na ibinabâ ang m~ga matá.

--¡Hanápin ninyó ang babaeng iyán--ang ipinag-utos ni Crisóstomo sa m~ga alílang lalaki:--Aking ipinan~gacong pagpapagalan co ang pag-uusísà cung saan naroon ang canyáng m~ga anac na lalaki.

--¿Nan~gawalâ, ang wicà ninyó?--ang itinanóng n~g alférez.--¿Nan~gawalâ ang inyóng m~ga sacristan, padre cura?

Inúbos ininóm n~g cura ang vaso n~g álac na na sa canyáng haráp, at sacâ tuman~gô, bilang sagót na oo.

--¡Carambas, pári cura!--anáng alférez na casabáy ang táwang libác, at natútuwa, dahil sa siya'y nacacaganti,--pagca nawáwalâ ang iláng píso lámang n~g cagaláng-gálang na camahalan pô ninyo'y maagang maaga pa'y inyóng guiniguising ang aking sargento, upang hanapin ang inyóng salapî; n~guni't nawáwalâ ang dalawang sacristan ninyo'y hindî pô cayó nagsasabi; at cayó pô, guinoong capitán ... totoo n~gang cayó po'y....

At hindî tinapos ang canyang salitâ cung dí ang guinawa'y nagtawá, casabay n~g paglulubóg n~g canyang cuchara sa mapuláng lámán n~g papaya.

Sumagot ang curang malakí ang hiyâ at natútulig.

--Nagcágayon acó't dahil sa acó ang nanánagot n~g salapî....

--¡Mabúting sagót, cagalanggalang na pastól n~g m~ga cáluluwa!--ang salabat sa canyá n~g alférez na namumualan n~g kinacain.--¡Mabúting sagót, banál na lalákí!

Nag-acalang mamaguitna si Ibarra, n~guni't nagpilit si pári Salving manag-úli sa dating catahimican n~g loob, at sumagot na caacbay ang n~gíting pílit:

--At ¿nalalaman pô bâ ninyó, guinóong alférez, cung anó ang sabihanan tungcól sa pagcawalâ n~g m~ga bátang iyan? ¿Hindî? ¡Cung gayo'y ipagtanong pô ninyó sa inyóng m~ga sundálo!

--¿At ano?--ang sigaw n~g alférez na nawala ang towa.

--¡Ang sabihana'y n~g gabing iyón mawala ang m~ga bata'y may m~ga tumunóg na ilang putóc n~g fusil!

--¿Iláng putóc?--ang inúlít n~g alférez na canyang minámasdan ang m~ga cahárap.

Nan~gagsitan~gó ang nan~garoroon, bilang pagpapatunay na may nárin~gig n~ga silá.

Nang magcágayo'y sumagót si pári Salví n~g madalang na pananalita, taglay ang malupit na paglibac.

--Sa nangyayari'y aking nakikitang bucod sa hindî cayó nacacahuli n~g m~ga gumágawa n~g masamá'y hindî po ninyó nalalaman ang m~ga guinagawa n~g inyóng m~ga capamahay, at gayón ma'y íbig po ninyóng masoc na tagapan~garal at magtúro sa m~ga iba n~g canilang m~ga catungculan: dapat po ninyong maalaman ang casabihang; lalong nacacaalam ang ulól sa canyang sariling bahay....

--¡M~ga guinoo!--ang isinalabat ni Crisóstomo n~g canyang makitang namumutla na ang alférez;--tungcol n~ga sa bagay na itó'y ibig cong maalaman cung anó ang inyóng pasiyá sa isang aking panucálà. Inaacalà cong ipagcatiwálà ang pag-aalágà sa babaeng diyáng sira ang ísip sa isang mabúting manggagamot at samantala'y hahanapin co ang canyang m~ga anác, sa pamamag-ítan n~g túlong at m~ga hatol ninyóng dalawá.

Ang pagbabalíc n~g m~ga alílang nan~gagsabing hindî nilá nasumpun~gan ang sirá ang ísip na babáe ang siyáng nacalubós n~g pagcapayapà sa dalawáng nagcacagalit, at caniláng dinalá ang salitaan sa ibang bagay.

Nan~gagbahabahagui sa iláng pulutong ang m~ga matanda't m~ga bátà n~g matápos ang pagcain at samantalang sila'y biníbigyan n~g chá at café. Cumuha ang ibá n~g m~ga "tablero" at ang ibá nama'y nan~gagsicuha n~g "baraja," n~guni't lalong minagaling n~g m~ga dalagá ang man~gatanóng sa "Rueda de la Fortuna" (gulong n~g capalaran), sa pagcaibig niláng maalaman ang sa canila'y mangyayari sa panahóng hínaharap.

--¡Hali cayó, guinoong Ibarra.--ang sigáw namán ni cápitang Basilio, na lan~gó na n~g cauntî. May usapín tayong labing limáng taóng taón na n~gayón ang itinátagal, at waláng hucóm sa Audienciang súcat macahátol: ¿mangyayari bang tingnan natin cung áting mabíbigyang hanggá sa "tablero"?

--¡N~gayón din pô, at sumasang-ayon acó n~g boong catowaan!--¡Hintayín po ninyó acóng saglít, sa pagca't nagpapaalam ang alférez!

Nang maalaman nilá ang gayóng paglalarô, nan~gagcapísan ang lahat n~g matatandáng lalaking marúnong n~g "ajedrez" sa palíguid n~g "tablero"; mahalagá ang laróng iyón, caya't nacaakit patí sa m~ga hindî nacacaalam. Hinaráp n~g m~ga matatandáng babae, gayón man, ang cura, upang makipagsalitaán sa canyá tungcól sa m~ga bagay na nauucol sa religión; datapuwa't hindî marahil minámagaling ni fray Salví ang lugar na kinálalagyan at ang capanahunang iyón, cayâ n~gâ't pawang m~ga malalábò ang caniyáng m~ga isinásagot at mapapanglaw at may gálit na hálò, at ang canyang m~ga matáng hindî tumitin~gin man lamang sa canyáng m~ga kinacausap ay nagpapalin~gaplin~gap sa magcabicábilâ.

Nagpasimulâ ang larô n~g boong cacadakilâan.

--Cung magtablá ang larô, papagtatablahín naman natin ang áting usapín--ang sabi ni Ibarra.

Nang na sa calaghatian na ang larô, tumanggap si Ibarra n~g isáng telegrama na nagpaningning n~g canyang m~ga matá at nacapagbigáy sa canyá n~g pamumutlà. Itinagó niyá sa canyáng "cartera" ang telegrama, na hindi binucsán, at canyáng sinulyáp ang pulutong n~g m~ga cabatâang nagpapatuloy n~g pagtatanóng cay Capalaran, sa guitnâ n~g m~ga tawanan at m~ga sigawan.

--¡Jaque" sa "Hári!"--anang binatà.

Napilitang itagò ni capitang Basilio ang "Hari" sa licód n~g "Reina."

--¡"Jaque" sa "Reina!"--ang muling sinábi ni Ibarra, na pinagbabalâan n~g canyáng "Torre" ang "Reina," na ipinagsasanggalang n~g isang "Peón."

Sa pagca't hindi matacpán ni capitang Basilio ang "Reina" at hindi namán niyá maiurong itó, dahil sa "Haring na sa sa licód", humin~gî siyá n~g panahón upang siya'y macapa-isip.

--¡Sumasang-ayon pô acó n~g boong tuwâ!--ang sagót ni Ibarra;--mayroon pa namang sasabihin acó n~gayón din sa iláng lalaki sa pulutóng na iyón.

At nagtindíg siyá, pagcapagcaloob sa canyáng calabán n~g icaapat na bahágui n~g isang oras upang mag-ísip.

Tan~gan ni Idáy ang mabílog na cartóng kinasusulatan n~g apat na po't walóng tanóng, at si Albino ang may tan~gan n~g libro n~g m~ga sagót.

--¡Casinun~galin~gan! ¡hindi totoo! ¡casinungalin~gan!--ang isinísigaw ni Sinang na halos umíiyac.

--¿Anó bâ ang nangyayari sa iyo?--ang sa canyá'y tanóng ni María Clara.

--Tingnán mo, aking itinanóng: "¿Cailán bagá acó magcacabait?" binitawan có ang m~ga "dado", at ang guinawa niyang curang iyang bantilaw ay binasa sa libro ang ganito: "¡Pagca nagcabuhóc ang palaca!" ¿Itó ba'y mabuti?

At saca n~giniwian ni Sinang ang naguíng seminarista, na hindi tumitiguil n~g pagtatawa.

N~guni't ¿Sino ba ang may utos sa iyong magtanong ca n~g gayon?--ang sinabi sa canya n~g pinsan niyang si Victoria--¡Súcat na ang magtanóng n~g gayón upang marapat sa gayóng m~ga sagót!

--¡Tumanóng pô cayó!--ang sinabi nila cay Ibarra, casabay n~g paghahandog sa canya n~g "rueda"--Pinagcayarian naming cung sino ang magcamit n~g lalong magaling na sagót ay tatanggap sa m~ga iba n~g isang handóg. Nacatanóng na camíng lahat.

--¿At Sino ang nagcamit n~g lalong magalíng na sagót?

--¡Si María Clara! ¡si María Clara!--ang isinagót ni Sinang.--Ibiguin man niya't hindi'y siya'y pinatanong namin: "¿Tapát бага't hindi magmamaliw ang canyáng pagliyag?" at ang libro'y sumagót....

N~guni't tinacpan ni María Clarang namúmulang mainam ang bibíg ni Sinang, at hindi itinulot na maipatuloy ang sinasabi.

--¡Cung gayo'y ibigay ninyó sa akin ang "rueda!"--ani Crisóstomong n~gumin~gití.

Tumanóng: "¿Lalabas ba n~g magalíng ang casalucuyan conglinalayon?"

--¡Napacapan~git naman n~g tanóng na iyan!--ang sigaw ni Sinang.

Iniabsang ni Ibarra ang m~ga "dado" at alinsunod sa canyang "numero" ay hinanap ang mukha at ang talata n~g na sa libro.

--"¡Ang m~ga panaguinip ay pawang m~ga panaguinip n~ga!"--ang binása ni Albino.

Kinúha ni Ibarra ang telegrama at nan~gan~gatal na bínucsán.

--¡N~gayó'y nagsinun~galíng ang libro ninyó!--ang isinigaw na puspós n~g tuwâ.--Basahin ninyo:

"Sinang-ayunan ang panucálang escuela, hinatúlang cayó ang nanálo sa usapin."

--¿Anó ang cahulugán nitó?--ang itinanóng nilá sa canyá.

--¿Hindî bâ ang sábi ninyo'y bibigyan n~g pabúya (regalo) ang magtamó n~g lalong mabúting sagót?--ang itinanóng niyá, na nan~gan~gatal ang voces sa lakí n~g canyáng tuwâ, samantalang hinahati n~g boong in~gat ang papel.

--¡Siyá n~ga! ¡siya n~ga!

--Cung gayó'y nárito ang aking pabúyà,--ang sinabi, at ibinigay cay María Clara ang calaháti;--magtátayô acó sa báyan n~g isáng páaralang úcol sa m~ga batang lalaki't babáe; ang páaralang itó'y siyáng áking pabúyà.

--At ¿anóng cahulugan niyang calaháti n~g papel?

--¡Itó'y iháhandog co namán sa nagcaroón n~g lalong masamá sa m~ga sagót!

--¡Cung gayó'y acó! ¡sa akin marapat ibigáy!--ang sigaw ni Sinang.

Ibinigáy sa canyá ni Ibarra ang papel at matúling lumayô.

--¿At anó ang cahulugán nitó?

Datapowa't maláyò na ang mapalad na bináta, at nagbalíc na mulî siyá sa pakikilarô n~g "ajedrez."

Lumapit si Fr. Salví na wari'y nag-wáwalang anó man sa masayáng lúpon n~g m~ga cabatâan. Pinapahid ni María Clara ang isang lúha sa catuwâan.

Humintô n~g magcágayon ang tawanan at napipí ang salitàan. Tumítin~gin ang cura sa m~ga bagongtao't dalaga, na di niyá matutuhan cung anó ang sasabihin; hiníhintay namán niláng magsalitâ ang cura at hindî silá umíimic.

--¿Anó itó?--ang sa cawacasa'y naitanong n~g cura, at kinúha ang libro at canyang binúbuclatbuclat.

--¿Ang "Rueda de la Fortuna",--isáng librong liban~gan, ang sagót ni León.

--¿Hindî ba ninyó nalalamang casalanan ang maniwála sa m~ga bágay na ganitó?--ang winicà, at sacâ pinunitpunit n~g boong gálit ang m~ga dáhon n~g libro.

Nagpumiglás sa m~ga lábi n~g lahat ang m~ga sigaw n~g pagtatacá at samâ

n~g loob.

--¡Lálong malakíng casalanan ang gawín ang maibigan sa bágay na hindi canyá't lában sa calooban n~g túnay na may ári!--ang itinútol ni Albinong nagtindig.--Amang cura, nácaw ang táwag sa ganyáng gawâ at ito'y bawal n~g Dios at n~g m~ga táo.

Pinapagdaóp ni María Clara ang m~ga camay, at tinitigang tumatan~gis ang m~ga wacás n~g librong iyóng hindi pa nalalaong nag-alay sa canya n~g lubháng malakíng ligaya.

Hindi sumagót cay Albino si fray Salví, laban sa inaasahan n~g m~ga nanonood; nátira siyá sa panonood cung paano ang linipadlipad n~g m~ga pinagpunitpunit na m~ga dáhon n~g libro, na ang ibá'y ipináwid n~g hán~gin sa gúbat at ang ibá namá'y sa túbig; pagcatápos ay lumayóng guíguirayguíray at nacapatong ang dalawáng camáy sa ulo. Humintong sandalí at nakipág-usap cay Ibarra na naghatíd sa canyá sa isá sa m~ga cocheng náhahandang pangdalá ó panghatid sa m~ga panauhín.

--¡Mabuti at lumayas ang pang-abóy-galác na iyán,--ang ibinulóng ni Sinang.¡May pagmumukháng wári'y sinasabing: "Huwág cang tatawa't nalalaman co ang iyong m~ga casalanan."

Sa malakíng catuwâan ni Ibarra, sa pagcapagbigay niyá sa canyáng maguiguing asawang si María Clara n~g canyang pabuyà, nagpasimulâ siyá n~g paglalaróng hindi na iniisip ang guinágawá, at hindi na nag-aabalá n~g pagbabálacbalac n~g pagwawári n~g boong pag-iin~gat n~g calagayan n~g m~ga "pieza."

Dahil sa ganito'y ang nangyari, бага man si capitang Basilio'y báhagyâ n~g nacapagsásangalang, ang laro'y nagcapantay, salamat sa maraming pagcacamaling sa huli'y guinawâ n~g binátà.

¡Papagtablahin natin! ¡papagtablahin natin! ang sabi ni capitang Basiliong malakí ang tuwâ.

--¡Papagtablahin natin!--ang inulit n~g binátà,--cahi't maguíng anó man ang inihatol n~g m~ga hucóm sa ating usapín.

Nangagcamáy ang dalawa na nan~gagpisilan n~g boong pagguiguiliwan.

Samantalang ipinagcacatuwa n~g m~ga caharap ang nangyaring itó na nagbíbigay wacás sa isáng usapíng totooong nagpapahírap na sa dalawang magcalaban, ang bigláng pagdating n~g apat na guardia civil at isáng sargento, na pawang sandatahan at nacalagay sa dúlo n~g fusil ang bayoneta, siyáng sumirá n~g casayahan at nagdúlot n~g panghihilacbót sa pulutóng n~g m~ga babae.-

--¡Huwág kikilos ang sino man!--ang sigaw n~g sargento.--¡Papúputucan ang cumilos!

Hindi inalintana ni Ibarra ang gayóng paháyop na pagmamatapang, tumindig siyá at lumápit sa sargento.

--¿Anó pô ang inyóng ibig?--ang itinanóng.

--Na n~gayón din ay ibigáy sa amin ang isáng may casalanang nagn~gan~galang Elías, na sa inyó'y namimiloto canínang umaga,--ang isinagót na may anyóng pagbabálà.

--¿Isáng may casalanan?... ¿Ang piloto? ¿Cayó po'y nagcacamali marahil!--ang itinugón ni Ibarra.

--Hindî pô; n~gayo'y isinumbóng na naman ang Elías na iyáng nagbúhat n~g camáy sa isáng sacerdote....

--¡Ah! ¿at iyán ba ang piloto?

--Iyán n~gâ, áyon sa sábi sa amin; tumatanggap pô cayó sa inyong m~ga pagsasaya, guinoong Ibarra, n~g táong may masamang caasalan.

Tiningnan ni Ibarra ang sargento mulâ sa m~ga paa hanggáng sa úlo at sinagót siyá n~g lubháng malaking pagpapawaláng halagá:

--Hindî co cailan~gang acó'y magsúlit sa inyó n~g áking m~ga guinágawâ! Tinatanggap namin n~g boong cagandahan n~g loob ang sino man sa áming m~ga pagsasayá, at cayó man, cung cayó'y pumaríto sana, inyó disíng nasunduan ang isáng luclucan sa mesa, na gáya naman n~g inyóng alférez na capanayám namin ditong dalawáng horas lámang ang calálampas.

At pagcawicà nito'y tinalicuran siyá.

Kinagát n~g sargento ang canyáng m~ga bigote, at sa pagca't napagdilidili niyáng siyá ang lalong mahínà, ipinag útos na paghanapin sa magcabicabilâ at sa m~ga cacahuyan ang piloto, na ang anyô nitó'y nacatitit sa capirasong papel na canyáng dalá. Itó ang sinabi ni Don Filipino sa canyá:

--Inyóng talastasing naaangcap ang m~ga anyó't calagayang iyán sa siyám n~g bawa't sampong dalisay na filipino; ¡bacâ pô cayó'y magcamalî!

Sa cawacasa'y bumalíc ang m~ga sundalo, at caniláng sinabing waláng nakita silang bangcâ ó táong síno mang macapagbigáy hinála; nagsabi n~g pautál-utál ang sargento n~g iláng salitâ at sacâ umalis na tulad n~g pagdating: ása guardia civil.

Untiuntíng nanag-úli ang katuwâan, umulán ang m~ga tanóng at sumagána ang m~ga salisalitaan tungcól sa nangyári.

--¡Cung gayo'y iyán palá ang Elías na naghúlog sa alférez sa isáng pusáw!--ang sábi ni Leóng nag-iísip-isip.

--¿At paáno bâ ang nangyaring iyón, paano?--ang tanóng n~g iláng ibig macatantò n~g líhim.

--Ang sabi'y násalubong daw n~g alférez ang isáng táong may pas-áng cáhoy na panggátong, n~g isáng áraw na umuulan n~g mainam n~g buwán n~g Septiembre. Totoong mapútic ang daan at sa tabí lamang may makipot na landás na malalakaran n~g iísang táo. Ang guinawâ raw n~g alférez ay hindî piniguil ang cabayo na siyáng dápat sana, cung dî bagcós pinatulin at sumigáw sa táong siya'y umudlót: tíla mandin hindî íbig n~g taong iyóng bumalíc sa pinanggalín~gan ó áyaw na málubog sa pusáw, caya't nagpatúloy n~g paglacad. Sa gálit n~g alférez ay inacálang siya'y ipatáhac, n~guni't cumúha ang táo n~g caputol na cáhoy at pinacapalòpálô ang úlo n~g háyop nang boong lakás, na anó pa't nábulagtâ ang cabayo't napatapon sa pusáw ang alférez. Sinasabi ring ipinagpatuloy daw n~g táong iyón ang paglacad n~g boong tiwasáy, na hindî niyá alumana ang limáng balang ipinahabol sa canyá n~g alférez na nabulagan sa marubdób na gálit at sa lúsac. Sa pagca't túnay na hindî kilalá n~g alférez cung síno ang táong iyón, hininalang marahil ay ang bantóg na si Elías, na gáling sa lalawígang may iláng buwán pa lamang, na dí alám cung tagasaán, at napakilala sa m~ga guardia civil sa iláng báyan dáhil sa m~ga cawan~gis n~g gayon din m~ga cagagawán.

--¿Cung gayó'y tulisán palá siyá?--ang itinanóng ni Victoriang kiníkilig.

--Sa acálà co'y hindî, sa pagcá't minsan daw ay siyá'y nakilaban sa m~ga tulisán isáng araw na caniláng linolooban ang isáng báhay.

--¡Walang mukháng masamáng táo!--ang idinugtóng ni Sínang.

--¡Walâ, totóo lamang mapanglâw ang canyáng tin~gín: hindî co nakitang siyá'y n~gumitî man lamang sa boong umaga,--ang sinábî ni María Clara.

Sa gayó'y nagdáan ang hápon at dumatíng ang horas n~g pag-owî sa bayan.

Nan~gagsialís silá sa gúbat n~g iliníliwanag ang m~ga hulíng sínag n~g naghíhin~galong áraw, at nagdaan siláng hindî umíimic sa malapit sa mahiwágang pinaglibín~gán n~g núno ni Ibarra. Pagcatápos ay nanag-úli ang masayang m~ga salitaang maín~gay, puspós n~g canin~gasan, sa sílong n~g m~ga san~gá n~g cáhoy na iyong hindî totóong sanáy na macárinig n~g gayóng caráming m~ga voces. Tila mandin namámanglaw ang m~ga cáhoy, umúugoy ang m~ga gumagapang na m~ga damó at warí'y sinasabi: ¡Paalam cabatâan! ¡Paalam, panag-ínip na isáng áraw!

At n~gayón, sa liwanag n~g mapupulá at malalakíng nin~gas n~g m~ga sigsíg; at sa tugtog n~g m~ga guitarra, bayaan natin siláng lumácad na patun~gó sa bayan. Nagbabawas ang m~ga pulutóng, namámatay ang m~ga ilaw, napípipi ang guitarra, samantalang silá'y nálalapit sa tahanan n~g m~ga táo. ¡llagáy ninyó ang inyóng "máscara", sa pagca't cayo'y makikipanayam na namán sa inyóng m~ga capatíd!

=XXV.=

=SA BAHAY NG FILOSOFO=

Pagca umaga n~g kinabucasan, pagcatapos na madálaw ni Juan Crisóstomo Ibarra ang canyang m~ga lúpà, siyá'y tumún~go sa báhay ni mátandang Tasio.

Lubós na lubós ang catahimican sa halamánan, sa pagca't ang m~ga lan~gay-lan~gayang nan~gagsasalimbayan sa palibót n~g balisbisa'y bahagyâ na umiin~gay. Sumísibol ang malilit na damó sa lúmang pader na guinagapan~gan n~g cawán~gís n~g báguing na bumubordá sa m~ga bintánà, maliit na bahay na anaki'y siyáng tahanan n~g catahimícan.

Maín~gat na itináli ni Ibarra ang canyáng cabáyo sa isáng halígui, siyá'y lumacad n~g hálos patiad n~g pagdadahandahan at canyáng tináhac ang halamanang malínis at totoong magaling ang alágà; pinanhíc ang hagdanan, at siya'y pumasoc, sa pagca't bucas ang pintô.

Ang únang nakita niyá'y ang matandâ, na nacayucód sa isang libro na tíla mandín canyáng sinusulatan. May napanood sa m~ga pader na tinitipong m~ga maliliit na m~ga háyop at m~ga dahon n~g m~ga cáhoy at damó, sa guitnâ n~g m~ga "mapa" at lúmang estanteng punô n~g m~ga libro at n~g m~ga súlat-camáy.

Lubhang nalilibang ang matandâ sa canyang guinagawâ, na ano pa't hindî naino ang pagdating n~g binatà, cung dí n~g ito'y aalis na sana, sa pagcaibig na huwag macagambalà sa matandang iyón.

--¡Abá! ¿nariyan pó bâ cayó?--ang itinanóng, at tiningnan si Ibarra n~g warí'y nangguiguilalás.

--Ipagpaumanhin pô ninyó,--ang isinagót nitó,--cayó pô pala'y maraming totoong guinagawâ....

--Siya n~gâ pô, sumusulat acó n~g cauntî, datapuwa't hindî dalî-dalî at ibig cong magpahin~gá. ¿May magagawâ pô bâ acóng anó mang sucát ninyóng pakinaban~gan cahit' babahagyâ?

--¡Malaki pô!--ang isinagót ni Ibarra at saca lumapít;--datapuwa't....

At sinulyáp ang librong na sa ibabaw n~g mesa.

--¡Aba!--ang biglang sinabing nangguíguilalas; guinagamít po ba ninyo ang inyong panahon sa pagsisiyasat cung anó ang cahulugán n~g m~ga "geroglífico?"

--Hindî pô!--ang isinagót n~g matandang laláki, at tuloy nag-álay sa kanyá n~g isáng "silla";--hindî nacacawatas acó n~g egipcio ó n~g copto man lamang, datapuwa't may cauntî akóng nalalamang paraan sa pagsulat niyan, caya acó'y sumulat n~g m~ga "geroglífico."

--¿Sumusulat pô cayó n~g m~ga "geroglífico"? ¿At bákit pô?--ang itinanóng n~g binatang nag-aalinlan~gan sa nakikita't naririn~gig.

--N~g huwag mabasa nino man sa m~ga panahóng itó ang aking sinusulat.

Tinitigan ni Ibarra ang matandang lalaki, at ang ísip niya'y bacâ nasisirâ ang ísip nitó. Madaling madaling siniyásat ang aclat, sa pagca íbig niyang maalaman cung nagsisinun~galing, at canyang námasdang totoong magaling ang doo'y pagcacaguhit n~g m~ga hayop, m~ga gúhit na bilóg, m~ga gúhit na anyóng pabilóg, m~ga bulaclac, m~ga paa, m~ga camay, m~ga bisig, at iba pa.

--¿At bakit pô cayó sumusulat cung talagang aayaw cayóng mabasa nino man ang inyóng sinusulat?

--Sa pagca't hindî co iniuucol ang áking sinusulat sa m~ga taong nabubuhay n~gayón; sumusulat acó at n~g mabasa n~g m~ga taong ipan~gan~ganak pa sa m~ga panahong sasapit. Cung mababasa n~g m~ga tao n~gayon ang aking m~ga sinusulat ay canilang susunuguin ang aking m~ga aclat, na siyang pinagcagugulan co n~g pagal n~g boong aking búhay; datapuwa't hindi gayón ang gagawin n~g m~ga taong ipan~gan~ganak pang macababasa n~g aking m~ga sinusulat n~gayón; sa pagca't ang m~ga taong ipan~gan~ganak pang iyo'y pawang maguiguing m~ga pantas at mauunawâ nila ang aking m~ga adhicâ at canilang wiwikain: HINDI NATULUG NA LAHAT SA GABI N~G AMING M~GA NUNO! Ililigtas n~g talinghagâ ó n~g m~ga cacaibang m~ga letrang itó ang aking gawâ, sa camangman~gan n~g m~ga tao, na gaya naman n~g pagcaligtas sa maraming m~ga catotohanan n~g talinghaga ó n~g m~ga cacaibang m~ga pagsambá at n~g di sirain n~g mapangwasak na m~ga camay n~g m~ga sacerdote.

--At ¿sa anóng wica sumusulat po cayo?--ang itinanong ni Ibarra, pagcatapos n~g isang sandalíng hindî pag-imíc.

--Sa wica natin, sa tagalog.

--¡At nagagamit pô ba sa bagay na iyan ang m~ga "geroglífico"?

--Cung di lamang sa cahirapan n~g magdibujo, nagcacailan~gan n~g panahón at tiyaga, halos masasabi co sa inyóng lalong magaling na gamitin ang m~ga "geroglífico sa pagsulat n~g ating wikâ cay sa "alfabeto latino". Tagláy ang m~ga "vocal" n~g dating "alfabeto egipcio"; ang ating o na pangwacas na vocal na na sa calaguinàan n~g o at n~g u; wala rin sa

egipciong túnay na tunóg ang E; na sa "alfabeto egipcio" ang ating ha at ang ating kha na wala sa "alfabetong latín" ayon sa paggamit natin sa castila. Sa halimbawà; sa sabing mukha,--ang idinugtong na itinuro ang libro--lalong nababagay na aking isulat ang silabang ha sa pamamag-itan nitóng anyóng isdâ cay sa letrang latina na ipinan~gun~gusap sa Europa sa pamamag-itan n~g iba't ibáng paraan. Sa isáng pan~gun~usap na hindi totoong ipinahahalatâ ang letrang itó, gáya sa halimbáwa dito sa sábing hain, na dito'y hindi totoong mariin ang pan~gun~gusap n~g h, ang guinagamit co'y itóng "busto" n~g leó ó itóng tatlong bulaklak n~g loto, ayon sa bilang n~g "vocal." Hindi lámang itó, nagágawâ co rito ang pagsúlat n~g tinig na sa ilóng lumálabas, letrang walâ sa "alfabeto latinong" kinastilâ. Inuulit cong cung hindi n~gâ lámang sa cahirápan n~g pagdidibujo na kinacailan~gang pacabutihin, hálos magagamit n~gâ ang m~ga "geroglífico"; datapowa't ang cahirapang ding itó ang siyang pumimipilit sa aking huwag magsalitâ n~g maláwig at huwag magsaysay cung di iyóng catatagán at kinakailan~gan lámang: bucód sa rito'y sinasamahan acó n~g pinagpapagalan cong itó, pagca umáalis ang áking m~ga panauhing tagá China at tagá Japón.

--¿Anó pong sábi ninyó?

--Hindi pô ba ninyo náririn~gig? M~ga lan~gaylan~gayan ang áking m~ga panauhin; n~g taóng itó'y nagcúlang n~g isá; maráhil siyá'y hinúli n~g síno mang masamáng bátang insíc ó japonés.

--¿Bakit pô nalalaman ninyóng silá'y nanggagaling sa m~ga lupaíng iyan?

--Dahil pô sa isáng magaáng na paraan: may iláng taón na n~gayóng bágo silá umalis ay itinatali co sa caniláng paa ang isáng maliit na papel na may nacasúlat na "Filipinas" sa wicang inglés, at inaacalâ cong hindi totoong maláyò ang caniláng pinaroroonan, at sa pagcá't sinásalita ang wicang inglés hálos sa lahat n~g pánig n~g m~ga dácong itó. Hindi nagcamit casagutan ang maliit cong papel sa loob n~g mahabang panahón, hanggáng sa cawacasa'y ipinasulat co sa wicang insíc, at ang nangyari'y silá'y bumalic n~g noviembrenang sumunód na may m~ga daláng ibáng m~ga maliliit na papel, na aking ipinabasa: nacasúlat ang isá sa wicang insíc, at yaó'y isáng báti magmula sa m~ga pampan~gín n~g Hoangho, at ang isá, alisunod sa insíc na áking pinagtanun~gan, yaón daw marahil ay wicang japonés. Datapuwa't cayó po'y áking linilibang sa m~ga bagay na itó, at hindi co itinatanong sa inyó cung sa paanong bagay macapaglilingcod acó sa inyó.

--Naparito pô acó't ibig cong makipag-úsap acó sa inyó tungcól sa isang bagay na mahalaga,--ang isinagót n~g binatâ;--cahapon n~g hapo'y....

--¿Hinúli pó ba ang cúlang pálad na iyan?--ang isinalabat n~g matandang lalaking malaking totóo ang pagca ibig na macaalam.

--¿Si Elías pô ba ang inyóng sinasabi? ¿Bakin pô ninyó naalaman?

--¡Aking nakita ang Musa n~g Guardia Civil.

--¡Ang Musa n~g Guardia Civil! ¿At sino pô ba ang Musang iyan?

--Ang asawa n~g alférez, na inyóng inanyayahan sa inyóng pagcacatuwa. Cumálat cahapon sa báyan yaong nangyari sa buwaya. Cung gaano ang catalásan n~g ísip n~g Musa n~g Guardia Civil ay gayon din ang catampalasanan n~g canyáng budhî, at hiniñalâ na maráhil ang piloto'y yaong napacapan~gahas na nag-abaáng sa canyang asawa sa pusaw at bumuntál cay pári Dámaso; at sa pagca't siya ang bumabasa n~g m~ga "parte" (casulatang nagbibigay álam n~g anó mang bagay na nangyayari) na dapat tanggapin n~g canyáng asáwa, bahagyâ pa lamang dumarating itó sa canyang bahay na lan~gó at walang malay, inutusan ang sargento, sampô

n~g m~ga soldado, at n~g bagabaguin ang fiesta, upang macapanghiganti sa inyó, ¡Mag-in~gat pó cayó! Si Eva'y mabait na babae, palibhasa'y nanggâling sa m~ga camay n~g Dios ... Masama raw babae si doña Consolación, at waláng nacacaalam cung caninong camáy siya nanggâling! Kinacailan~gang naging "doncella" ó naging ina, minsan man lámang, upang gumaling ang isang babae.

N~gumiti n~g caunti si Ibarra, sacâ sumagót, casabay ang pagcuha sa canyang cartera n~g ilang m~ga papel.

--Malimit na nagtatanong pô sa inyó ang aking nasírang amá sa ilang m~ga bagay, at natátandaan cong páwang casayahan ang canyang tinamó lamang sa pagsunód sa inyong m~ga cahatulan. May casalucuyan acóng isang munting gawain ibig cong papagtibayin ang magandang calalabasan.

At sinabi ni Ibarra sa matandang lalaki sa maiclíng pananalitâ, ang pinagbabalac na escuelahang canyang inihandóg sa canyang pinan~gin~gibig, at inilahad sa m~ga mata n~g nagtatacang filósofo ang m~ga planong galing Maynila na sa canya'y ipinadala.

--Ibig co sanang ihatol pô ninyó sa akin cung sinosino sa bayan ang m~ga taong aking susuyuin, at n~g lalong lumabás na magaling ang gawaing itó. Kilalâ pô ninyóng totóo ang m~ga táong nananahan dito; acó'y bagong caráring at hálos acó'y isáng manunuluyang tagá ibang lupaín sa aking sariling bayan.

Sinisiyasat ni matandang Tasiong sa m~ga mata'y nangguiguilid ang m~ga lúhâ, ang m~ga planong na sa canyáng haráp.

--¡Ang inyóng ipagpapatuloy na yariin ay ang aking panaguinip, ang panaguinip n~g isáng abáng sirâ ang ísip!--ang bigláng sinábing nabábagbag ang lóob;--at n~gayó'y ang únang ihahatol co pô sa inyó'y ang huwág na mulíng cayó'y magtanóng sa ákin magpacailan man!

Tinin~gnán siyá n~g binátang nangguíguilalas.

--Sa pagcá't ang m~ga táong matitinó'y ipalalagay pô cayóng sirâ rin ang pag-iísip,--ang ipinagpatuloy n~g pananalitáng masacláp na pagpalibhásâ.--Inaacadâ n~g táong páwang m~ga sirâ ang ísip n~g síno mang hindi nag-iisip n~g wan~gis na canilâ; itó ang dahilán at ipinalálagay nilá acóng ul-ól, at ang gayó'y kinikilala cong utang na lóob, sa pagcá't jay, sa aba co! sa araw na ibig niláng ibalic sa aking boo ang sirâ cong ísip; sa araw na iyá'y áalsan acó n~g caunting calayâang áking binili sa halagá n~g pagca-acó'y táong may cálowa. ¿At síno ang nacacaalam cung silá n~gâ ang may catuwiran? Hindi acó nag-iisip at hindi acó nabubuhay alinsunod sa caniláng m~ga cautusán; pawang m~ga ibá ang áking sinusunod na m~ga palatuntunan, ang áking m~ga adhicâ. Sa ganáng canilâ'y ang túnay na matinó'y ang gobernadorcillo, sa pagca't palibhása'y waláng ibáng pinagaranan cung di ang magdúlot n~g chocolate at magtiis n~g casam-án n~g asal ni pári Dámaso, n~gayó'y mayaman, liniligalig niyá ang m~ga maliliit na capaláran n~g canyáng m~ga cababáyan at cung magcabihirá pa'y nagsásalitâ n~g tungcól sa catuwíran. "Matalas ang pag-iísip n~g táong iyan" ang inaacadâ n~g m~ga han~gal; "tingnan ninyót sa waláng anó ma'y nacapagpalakî sa sarili!" Datapuwa't acóng nagmána n~g cayamanan, m~ga pagca-aláng-áláng n~g cápuwâ, acó'y nag-áral, n~gayó'y isáng mahírap acó, at hindi acó pinagcataliwalán n~g lalong waláng cabuluháng tungcúlin, at ang sinasabi n~g lahat: "¡Iyá'y isáng ul-ól, iyá'y hindi nacauunawâ cung anó ang pamumuhay!" Tinatawag acó n~g curang "filósofo" n~g palibác, na ang ipinahihwatig ay acó'y isáng madaldal na ipinagmamayabang ang m~ga pinagaranan sa Universidad, gayóng siyá pa namáng lalong waláng cabuluhán. Marahil n~gâ namáy acó ang túnay na báliw at silá ang m~ga tinô, ¿síno ang macapagsasabi?

At pinaspás n~g matandâ ang canyáng úlo, na anàkí ibig niyang palayuin ang isáng pag-iisip, at sacâ nagpatúloy n~g pananalitâ:

--Ang icalawáng maihahatol co sa inyó'y magtanóng pô cayó sa cura, sa gobernadorcillo, sa lahát n~g m~ga táong nacacacaya; bibigyan cayó nilá n~g m~ga masasamâ, han~gál at waláng cabuluháng m~ga cahatulán; datapuwa't hindi pagtalíma ang cahulugán n~g pagtatanóng, magpacunuwarí cayóng sinúsunod ninyó silá cailan man at mangyayaring gawin ninyo, at inyóng ipahayag na iniaalinsunod ninyó sa canilá ang inyóng m~ga gawâ.

Naglininglínìng n~g sandali si Ibarra at nagsalitâ, pagcatapos:

--Magalíng ang inyóng hátol, n~guni't mahirap sundin. Dapuwa't ¿hindi n~gâ cayâ maipagpatuloy co ang aking panucálà na hindi tumakip sa panúcalang iyán ang isáng dilím? ¿Hindi bagá cayâ magawâ ang isáng cagalin~gan cahi't tahákin ang lahát, yámang hindi cailan~gan n~g catotohanang manghirám n~g pananamit sa camalían?

--¡Dáhil diyá'y walâ sino man sumisinta sa catotohanang hubád! Magalíng ang bágay na iyán sa salitâ, mangyayari lamang sa daigdîg na pinápanaguimpan n~g cabatâan. Náriyan ang maestro sa escuela, na walang tumútlulong síno man, sangól na púsong nagmithî n~g cagalin~gan ay walang ináni cung di libác at m~ga halakhác; sinábi ninyó sa áking cayó'y taga ibang báyan sa inyóng sariling lupaín, at naniniwalâ acó. Mulâ sa únang áraw n~g inyóng pagdating dito'y inyóng sinactán ang calooban n~g isáng fraileng cabalitaan sa m~ga táong siya'y isáng banál, at ipinalalagay n~g canyáng m~ga cápuwâ fraileng siyá'y isáng pantás. Loobin nawâ n~g Dios na ang guinawâ ninyóng itó'y huwág siyáng maguing cadahilanan n~g m~ga mangyayari sa inyó sa hináharap na panahón. Huwág po ninyóng acalâing dáhil sa pinawawal-áng halagá n~g m~ga dominico at agustino ang guingóng hábito, ang cordón at ang salaulang pangyapác, na dahil sa minsang ipinaalaala n~g isáng dakílang doctor sa Santo Tomás, na ipinasiyá n~g papa Inocencio III, na lalong nauucol daw sa m~ga baboy cay sa m~ga tao ang m~ga palatuntunan n~g m~ga franciscano'y hindi silá man~gagcácaisa upang papagtibayin yaóng sábi n~g isáng fraileng procurador: "Higuit ang ikinapangyayari n~g lálong walang cabuluháng uldóg" cay sa Gobierno, cáhi't maguing casama pa nitó ang lahát niyáng m~ga soldado "Cave ne cadas". Totóong macapangyarihan ang guintô; madalás na inihápay n~g gúyang vacang guintô ang túnay na Dios sa canyáng m~ga altar, at nangyayari itó búhat pa sa panahón ni Moisés.

--Hindi acô lubháng mapangláwin sa pag-iisip n~g mangyayari sa anó mang bágay, at sa gánang ákin ay hindi namán napacapan~ganib ang pamumuhay sa áking lupaín,--ang isínagót ni Ibarrang n~gumin~gití.--Inaacalâ cong nápacalampas namán ang m~ga tácot na iyán, at umaasa acóng áking magágawâ ang aking m~ga panucála, na hindi acó macacakita n~g malalaking m~ga hadláng sa dácong íyan.

--Hindi n~ga, sacali't cayó'y tangkilikin nilá; datapuwa't magcacaroon cayó n~g m~ga hadláng cung cayo'y hindi tangkilin. Casucatán na upang madúrog na lahát ang inyóng m~ga pagsusumicap sa m~ga pader n~g bahay n~g tinatahanan n~g cura, ang iwaswás n~g fraile ang canyáng cordón ó ipagpág cayâ niyá ang canyáng hábito; itátanggui n~g alcalde bucas, sa papaano mang dahilán, ang sa inyo'y ipinagcaloob n~gayon; hindi itutulot n~g síno mang ináng pumásoc ang canyáng anác sa páaralan, at cung macágayo'y baligtád ang ibubun~ga n~g inyóng lahát na m~ga pagpapagal: macapanghihinâ n~g lóob sa m~ga magpapanucálà pagcatapos, na tumikím gumawâ n~g anó mang bagay na cagalin~gan.

--Bagá man sa inyóng sabí,--ang tugón n~g binátà, hindi acó macapaniwálà sa capangyarihang iyang sinabi ninyó, at cáhit ipagpalagáy n~g catotohanan, cahi't paniwalâan túnay n~ga, mátitira rin sa áking

pinacalábis ang bayang may pag-iísip, ang Gobiernong may manin~gas na han~gad sa pagtatátang n~g m~ga panucalang totoong mainam, taglay niyá ang m~ga dakilang adhicâ at talagáng ibig n~ga niya ang icágagaling n~g Filipinas.

--¡Ang Gobierno! ¡Ang Gobierno!--ang bulóng n~g filósofo, at sacà tumin~galà upang tin~gnán ang bubun~gán.--Bagá man túnay na magcaróon n~g manin~gas na nasang padakilâin ang lupaíng itó sa icágagaling n~g m~ga taga rito rin at n~g Ináng Báyan; bagá man manacanacang alalahanin n~g man~gisang m~ga nan~gan~gaton~gculan ang magagandang caisipán n~g m~ga háring católico, at bangguitín cung siya'y napapag-isá, ang Gobierno'y hindi nacakikita, hindi nacaririnig, hindi nagpapasiyá, liban na lamang sa ibiguin n~g cura ó provincial na canyáng makita, mápakinggan at mápasiyahán; lubós ang pagsampalatayang cayâ lamang siyá matíbay ay dahil sa canilá; na cung siya'y nananatili'y sa pagca't siya'y inaalalayan nilá; cung siya'y nabubuhay, sa pagca't ipinahihintulot niláng siyá'y mabuhay, at sa araw na iwan siyá n~g m~ga fraile'y siya'y matútumbang gáya n~g pagcatumbá n~g isang taotaohan pagca walâ n~g sa canya'y pang-alalay. Tinatacot ang Gobierno sa panghihimagsík n~g bayan, at tinatacot ang bayan sa m~ga hucbó n~g Gobierno: nagmulà rito ang isang magaang na laróng nacacatulad sa nangyayari sa m~ga matatacutin cung sila'y pumapasoc sa m~ga malulungcót na lugar; ipinalálagay niláng m~ga "fantasma" ang canilang sarilíng m~ga anino, at ipinalálagay niláng m~ga voces n~g ibá ang m~ga alín~gawn~gaw n~g caniláng sariling m~ga voces. Hindi macawáwalâ ang Gobierno sa pananalima sa m~ga fraile, samantalang hindi siyá nakikipag-alam sa bayáng itó; mabubuhay siyang catúlad niyáng m~ga bátang báliw, na pagdaca'y nan~gán~gatal márinig lámang ang voces n~g sa canya'y tagapag-alágâ, na caniláng pinacasusuyò n~g dí anó lámang at n~g sa canila'y magpaumanhin. Hindi nagháhan~gad ang Gobiernong siya'y magtamó sa hináharap na panahón n~g sariling lacás na sagánâ, siya'y isáng bísig lámang, sa macatuwíd ay tagaganáp; ang úlo'y ang convento, sa macatuwíd ay siyáng tagapag-utos, at sa ganitóng hindi niyá pagkilos, nagpapaubayâ siyáng siya'y caladcarín sa magcabicabilang ban~ging malalalim, siya'y naguiguig lilim lamang, nawáwal-an siyang cabuluhán, at sa canyáng cahinaan at casalatan sa caya'y ipinagcacatiwalâ niyang lahát sa m~ga camáy na upáhan. Cung hindi'y inyó pong isúmag ang anyô n~g pamamahálâ sa atin n~g ating Pámunuan sa m~ga ibang lupaíng inyóng linacbáy ...

--¡Oh!--ang isinalabat ni Ibarra,--mapapacalabis namán ang m~ga cahin~giang iyan; magcásiya na lámang táyo sa pagcakitang ang baya'y hindi dumáraing, at hindi nagcacahirap na gaya n~g m~ga ibáng lupaín, at ito'y salámat n~ga sa Religión at sa cabaítan n~g m~ga púnong dito'y namamahálâ.

--¡Hindi dumáraing ang bayan, sa pagcá't waláng voces, hindi cumikilos sa pagca't hindi nacacaramdam sa mapan~ganib na pagtulog, at hindi nahihirapan, ang wicâ po ninyó, sa pagca't hindi niyá nakikita cung paano ang pagdurugô n~g canyáng púsò, ¡N~guni't makikita't maririn~gig isáng áraw at ¡sa abá n~g m~ga lumiligaya sa pagdaráyâ at sa gabí cung man~gagsigawâ, dahil sa ang acálâ nilá'y natutulog na lahát. ¡Pagca naliwanagan n~g sícat n~g áraw ang carumaldumal na anác n~g m~ga cadilimán, cung magcágayo'y dárating ang cakilakilabot na pananag~úli n~g isip, búbugsô at sasambulat ang hindi maulátang lacás na kinulóng sa lubháng mahábang panahón, ang napacaraming camandág na isaisang patác na sinálâ, ang di masayod na m~ga himutóc na linunod ... ¿Cung magcágayo'y sino cayâ ang magbabayad niyang m~ga utang na manacânacang sinísin~gil n~g báyan ayon sa ating nababasa sa pigtâ n~g dugong m~ga dahon n~g Historia?

--¡Hindi ipahihintulot n~g Dios, n~g Gobierno at n~g Religióng dumating ang araw na iyan!--ang mulíng isinagót ni Crisóstomo, na naláaguim n~g laban sa canyang sarilíng calooban.--Sumasampalataya sa religiión at

sumisinta sa España ang Filipinas; talastas n~g Filipinas cung gaano calakí ang m~ga cagalin~gang guinágawâ n~g nación sa canya. Tunay n~ga't may m~ga capaslan~gang nagagawa, hindî co rin naman icacailang siya'y may m~ga caculan~gan; datapuwa't nagpapagal ang España n~g pagbabago n~g m~ga cautusán at m~ga palácad na námamasid niyáng dî totóong wastô upang mabigyáng cagamutan ang gayóng m~ga capaslan~gán at m~ga caculan~gan; nagbabalac n~g m~ga bago't bagong panucálà, hindî masamang asal.

--Nalalaman co, at nárìto ang casám-ang lálò. Ang m~ga pagbabagong utos na nanggagaling sa mataas, pagdatíng sa baba'y nawawal-ang cabuluhán, dahil sa m~ga pangit na pinagcaratihan n~g lahát, sa halimbawa, ang manin~gas na han~gad na pagdaca'y yumaman at ang camangman~gan n~g bayang ipinaubáyâ ang lahat n~g gawín n~g may m~ga salanggapang na budhî. Hindî nasasalansà n~g isáng tadhanà n~g hárì ang m~ga gawang lisyà n~g m~ga namiminúnò, samantálang hindî aban~gán n~g isáng mapagmalasakit na macapangyarihan ang lubós na pagtalima sa tadhánang iyón n~g hárì, samantalang hindî ipinagcacaloob ang calayâang magsalitâ laban sa malalabis na m~ga cagagawan n~g nan~gaglúlupit na m~ga hariharían sa bayan: mátitira sa pagcapanucála, ang m~ga panucála, ang m~ga capaslan~ga'y mananatili't hindî masasawatâ, at gayón ma'y tahímic na matutulog ang ministro, sa galác na siya'y nacetupád n~g canyáng catungcúlan. Hindî lamang ito, sacali't pumarito ang isáng guinóong may mataas na catungcúlang may taglay na m~ga dakila't magagandáng m~ga han~gád, samantalang sa licura'y tinatawag siyáng-ulól, sa haráp niya'y ganitò ang ipasísimulang sa canya'y iparinig: "hindî po nakikilala n~g inyóng camahalan, ang lupaing ito, hindî pô nakikilala n~g inyóng camahalan ang m~ga "indio", pasasamain pô n~g camalian ninyó silá, ang mabuti po'y magcatiwalâ cayó cay "fulano" at cay "zutano" at ibá pa," at sa pagca't hindî n~ga naman nakikilala n~g camahalan niya ang lupaing hangga n~gayo'y na sa América ang canyáng boong acálà, at bucod sa roo'y ma'y m~ga caculan~gan at may m~ga hindî mapagtagumpayán n~g marupóc niyáng lóob, na gaya rin naman n~g lahát n~g táo, siya'y napahihinuhod. Nadidilidili naman n~g camahalan niyang kinailan~gang siya'y magpatúlò n~g maráming páwis at magcahírap n~g dî cawásà upang camtán niyá ang catungculang hinahawácan, na tatlóng taón lamang ang itátagal n~g catungculang iyón, na sa pagca't siyá'y may catandaan na'y kinacailan~gang huwag n~g mag-íisip n~g m~ga pagtutuwid n~g licô at n~g m~ga pagsasanggalang sa naaapi, cung dî ang iguiguinhawa niya sa panahông darating; isáng malíit na "hotel" (magandang bahay) sa Madrid, isáng mainam na tahanan sa labás n~g ciudad at isáng magaling na pakikinabang sa taóntaón sa patubuang salapi upang macapagbúhay-guinháwa sa pan~gulong báyang tahanan n~g hárì ang m~ga bagay n~gang itó ang dapat paghanapin sa Filipinas. Huwág táyong humin~gí n~g m~ga cababalaghán, huwág nating hin~ging magmalasakit sa icagagaling n~g lupaíng itó ang tagá ibáng lupaíng naparirito at n~g macakita n~g cayamanan at pagcatapos ay aalis. ¿Anóng cahalagahan sa canyá n~g pagkilalang lóob ó n~g m~ga sumpâ n~g isáng bayang hindî niya kilalá, na walâ síyáng ano mang súcat alalahanin at walâ naman doon ang canyáng m~ga sinisinta? Upang tumimyas ang dan~gal ay kinacailan~gan umalin~gawn~gaw sa m~ga tain~ga n~g ating m~ga iniibig, sa han~ging sumisimoy sa ating tahananang bahay ó sa kinamulang bayang mag-iin~gat n~g ating bun~gô at m~ga but-ó, ... ibig nating maramdaman ang pagcaunlac sa ibabaw n~g ating libin~gan, at n~g mapapag-init n~g canyáng m~ga sinag ang calamigán n~g camatayan, n~g huwag namang totoong mauwi na n~ga tayo sa wala, cung di may matirang anó mang macapagpapaalaala sa atin. Alin man dito'y walâ tayong maipan~gacò sa pumaparito upang mamanihalà n~g ating capalaran. At ang lalò pang kasamasamaan sa lahát ay nan~gagsisi-alis pagka nagpapasimulâ na n~g pagcaunawà n~g canilang catungculan. N~guni't lumálayô tayo sa ating pinag-uusapan.

--Hindî, bago tayo magbalíc sa pinag-uusapan natin ay kinacailan~gang cong pagliwanaguin ang iláng m~ga tan~ging bagay,--ang dalidaling

isinalabat n~g binatà. Mangyayaring sumang-ayon acóng hindî nakikilala n~g Pamahalaan ang calagayan, caugalian at minimithî n~g bayan, datapuwa't sa acala co'y lalong hindî nakikilala n~g bayan ang Pamahalaan. May m~ga cagawad ang Pamahalaang walang cabuluhan, masasamâ, cung itó ang ibig ninyóng aking sabihin, datapuwa't mayroon namang m~ga cagawad na magagalíng, at ang magagalíng na ito'y waláng magawâ, sa pagca't sumasaguitnâ sila n~g caramihang hindî gumágalaw, aayaw gumalaw, ang m~ga mamamayan bagang bahagyâ, na nakikialam sa m~ga bagay na sa canya'y nauucol. N~guni't hindî acó naparito't n~g makipagmatuwiran sa inyo tungcol sa bagay na itó; naparito acó't n~g sa inyo'y humin~ging cahatulan, at ang inyong sabi'y yumucód acó sa m~ga diosdiosang catawatawá.

--Tunay n~gâ, at itó rin ang aking inuulit, sa pagca't dito'y kinacailan~gang ibabâ ang ulo ó pabayaang ilagpác.

--¿Ibaba ang ulo ó pabayaang ilagpac?--ang inulit ni Ibarrang nag-iisip-isip.--Totoong napacahigpit ang páhiran~gang iyán! N~guni't ¿bakit? Diyata't ¿hindî n~gâ cayâ mangyayaring magcaayos ang pagsinta sa aking tinubuang lupa at ang pagsinta sa España? ¿Kinacailan~gan bagang magpacaîmbi upang maguing magalíng na binyagan, papan~gitin ang sariling budhi upang macagawa n~ga n~g isáng magalíng na panucalà? Sinisinta co ang aking tinubuang lúpà, ang Filipinas, sa pagca't siya ang pinapacacautan~gan co n~g buhay at n~g aking caligayahan, at sa pagca't dapat sintahin n~g lahat n~g tao ang canyang tinubuang lúpà; sinisinta co ang España, ang lupang tinubuan n~g aking magugulang, sa pagca't бага man sa lahat n~g bagay na nangyayari, pinagcacautan~gan siya at pagcacautan~gan n~g Filipinas n~g canyáng caligayahan at n~g canyang cagalin~gan sa panahong dárating; católico acó, nananatili sa aking dalisay ang pananampalataya n~g aking m~ga magugulang, at hindî co maalaman cung anóng cadahilanan at aking ibábabâ ang aking úlo, gayóng mangyayari namang aking itunghay; cung anong cadahilanan at aking ihahayin ang aking ulo sa aking m~ga caaway, gayong sila'y mangyayari co namang yurakin!

--Sa pagca't na sa camay n~g inyóng m~ga caaway ang linang na ibig ninyóng pagtamnan, at walâ cayóng lacás na mailalaban sa canilá.... Kinacailan~gan munang hagcan ninyó ang camay na iyang....

--¿Hagcán! Datapuwa't ¿nalilimutan na ba ninyong silasila ang pumatáy sa aking amá, at siya'y caniláng hinucay at inalis sa canyang libin~gan? N~guni't acóng canyáng anác ay hindî co nalilimutan, at cung hindî co siya ipinanghihiganti'y, dahil sa linilin~gap co ang capurihan n~g religión.

Itinun~gó ang úlo n~g matandáng filósofo.

--Guinoong Ibarra.--ang canyang isinagót n~g madalang na pananalitá:--cung nananatili sa inyong alaala ang m~ga gunitaing iyan, m~ga gunitaing hindî co maihahatol na inyóng limutin; huwag pô ninyóng ipagpatuloy ang panucalang inyóng binabantang gawín, at hanapin ninyó sa íbang dáco ang icagagaling n~g inyóng m~ga cababayan. Humihin~gi ang panucalà ninyo na ang ibang tao ang gumawâ, sa pagca't upang mayari, hindi lamang salapi at han~gad na macayari ang kinacailan~gan; bucód sa rito'y kinacailan~gan dito sa ating lupaín ang pagca matiisin, malabis na catiyagaa't pagsusumicap at matibay na pag-asa, sa pagca't hindî nahahanda ang linang; pawang m~ga dawag lamang ang nacatanim.

Napag-uunawà ni Ibarra ang cahalagahan n~g m~ga salitang itó; datapuwa't hindî siya macapanglulupaypáy; na sa canyang gunita ang alaala cay María Clara; kinacailan~gang mayari ang canyang inihandóg na pan~gacò.

--¿Wala na bagáng ibang sa inyo'y maihatol ang dinanas ninyó cung di ang

mahigpít na paraang iyan?--ang itinanong sa mahinang pananalita.

Tinangnán siyá n~g matandang lalaki sa bísig at saca siya dinalá sa bintanà. Isang han~ging malamig na pan~gunahin n~g timog ang siyang humihihip; nalalatag sa m~ga mata niya ang halamang ang hangganan ay ang malawac na gubat na siyang pinacabacod.

--¿Bakit pô ba hindi natin tutularan ang gawa niyáng mahinang catawán n~g halamang iyang humihitac sa dami n~g bulaclac at m~ga búco?--anang filósofo, na itinuturò ang isang magandang punò n~g rosa.--Pagcahumihhihip ang han~gin at ipinagwawagwagan siya, ang guinagawa niya'y yumúyucod, anaki'y itinatagò ang canyang mahalagang taglay. Cung manatili ang punò n~g rosa sa pagcatuwid, siya'y mababali, isasabog n~g han~gin ang m~ga bulaclac at maluluoy ang m~ga búco. Pagcaraan n~g han~gin, nananag-uli ang punò n~g rosa sa pagtuwid, at ipinagmamalaki ang canyang cayamanan, ¿sino ang sa canya'y macacapíntas dahil sa canyang pahihinuhod sa pan~gan~gailan~gan, sa macatuwid baga'y sa pan~gan~gailan~gang pagyucod? Tan-awain po ninyo roon ang lubhang mayabong na cáhoy na "cúpang" na iyón, na iguinagalaw n~g boong cadakilaan ang canyang na sa caitaasang m~ga dahong pinagpupugaran n~g lawin. Ang "cúpang" na iya'y dinala co ritong galing sa gubat n~g panahong siya'y mahinà pang usbóng; inalalayan co ang canyang catawan n~g maliliit na m~ga patpat sa loob n~g di cacaunting panahón. Cung dinalá co rito ang cahoy na iyang malaki na't sagana sa buhay, wala n~gang salang hindi sana siya nabuhay: ipinagwawagwagan disin siya n~g han~gin n~g panahóng hindi pa nacacacapit ang canyang m~ga ugat sa lupa upang macapagbigay sa canya n~g kinacailan~gang icabubuhay, alinsunod sa canyang laki at taas. Ganyan din pô naman ang maguiguing wacas ninyo, halamang inacat na nanggalíng sa Europa at inilipat sa mabatóng lupaíng itó, cung hindi cayó hahanap n~g sa inyo'y aalalay, at hindi cayó magpapacaliit. Masama pô ang inyóng calagayan, cayó'y nag-iisá, mataas; umuugà ang lúpà, nagbabalita ang lan~git n~g malakíng unós, at napakita n~g nacaahicayat n~g paglapit n~g lintic ang maruruclay na dulo n~g inyong angcán. Hindi catapan~gan, cung di capan~gahasang tacsil ang mag-isang makihamoc sa boong casalucuyang náririto; wala sino mang pumipintas sa pilotong nan~gún~gubli sa isang doon~gán sa unang hihip n~g han~ging nagbabalita n~g darating na bagyó. Hindi caruwagan ang yumucod cung nagdaraan ang punglo (bala); ang masama'y ang lumantad upang mahandusay at huwag na muling buman~gon.

--¿At magcacaroon cayâ n~g inaasahan cong bun~ga ang pag-amis sa sariling itó?--ang itinanóng ni Ibarra;--¿maniniwalâ cayâ sa akin at lilimutin cayâ n~g sacerdote ang guinawâ co sa canyang pag-imbi? ¿Tunay n~gâ cayang tutulong sila sa akin sa icalalagô n~g pagpapaaral sa m~ga batâ, na siyáng makikipan~gagaw sa convento n~g m~ga cayamanan n~g bayan? ¿Hindi caya mangyaring sila'y magpacunwarî n~g pakikipag-ibigan, magpaimbabaw n~g pagtatangkilic, at sa ilalim, sa m~ga cadiliman ay siya'y bacahin, siraing unti-unti, sugatan ang canyang bucóng-búcong at n~g lalong madaling maibuwal siyá, cay sa labanan n~g pamukhaan? ¿Alinsunod sa iniacalâ po ninyong m~ga anyo'y maaasahang mangyayari ang lahat!

Nanatili ang matandang lalaki sa hindi pag-imíc at hindi macasagót. Nag-isip-isip n~g ilang sandalî at sacâ nagsalitâ ulí:

--Cung gayón ang mangyari, cung maluoy ang inyóng panucalâ, macaaaliw sa inyong hapis ang pagcaalam ninyong inyong guinawâ ang lahat ninyong macacaya, at gayon man ang cahinatna'y may cauntî ring pakikinaban~gin: itatag ang unang bató, magtanim, at marahil cung macaraan na ang sigabo n~g unós ay sumibol ang iláng butil, magnawnaw pagcalampas n~g capahamacán, máligtas ang angcan sa pagcapahamac at sa cawacasa'y maguing binhi n~g m~ga anac n~g maghahalamáng namatay. Mangyayaring macapagpalacás n~g loob ang gayóng ulirán sa m~ga ibáng nan~gatatacot

lamang magpasimulâ.

Pinaglinglinging ni Ibarra ang m~ga catuwirang itó, napagmasid ang canyáng calagayan at napagwaring totooang na sa catwiran ang matandáng lalaki sa guitnâ n~g canyang pagcamahiliguin sa paniniwala sa mapapanglaw na casasapitan n~g anó mang panucalâ.

--¡Naniwalâ acó sa inyó!--ang bigláng sinabi, at pinacahigpit ni Ibarra ang camay n~g matandáng lalaki.--Hindi nasayang ang aking pag-asang bibigyan pô ninyô acó n~g magalíng na cahatulán. N~gayón dín ay paparoón acó sa cura't aking bubucsán sa canyá ang nilalaman n~g aking pusò, sa pagca't ang catotohana'y walà naman siyáng guinagawâ sa aking anó mang bágay na masamá, sa pagca't hindî naman maguiguing cawan~gis na lahat n~g nag-usig sa aking amá. Bucód sa rito'y may ipakikiusap pa acó sa canyá tungcól sa icagagalíng niyáng culang palad na ulol na babaeng iyán at n~g canyáng m~ga anác; ¡nananalíg acó sa Dios at sa m~ga tao!

Nagpaalam sa matandáng lalaki, sumacay sa cabayo at yumao.

--¡Masdán nating magaling!--ang ibinulóng n~g mapag-isip n~g mapapanglaw na filósofo; na sinusundán si Ibarra n~g canyáng tanaw;--hiwatigan nating mabuti cung paano cayâ ang gagawín ni Capalarang pagyari n~g pinasimulaang "comedia" sa liban~gan.

--N~gayo'y tunay na siya'y nagcacámali: pinasimulaan ang "comedia" n~g caunaunahan pa bago nangyari ang sa libin~gan.

=XXVI.=

=ANG "VISPERA" NG "FIESTA."=

Tayo'y na sa icasampô n~g Noviembre, vispera (araw na sinusundan) n~g fiesta (pagsasayá).

Iniiwan ang caugaliang anyó sa araw-araw, at gumagamit ang bayan n~g isáng waláng cahulilip na casipagan sa bahay, sa daan, sa simbahan, sa sabun~gan at sa cabukiran; pinupunô ang m~ga bintanà (durun~gawán ó linib) n~g m~ga "bandera" at n~g m~ga "damáscong" may iba't ibang culay; napupuspos ang alang-alang n~g m~ga ugong n~g m~ga putóc at n~g música; nasasabugan at nalalaganapan ang han~gin n~g m~ga cagalacan.

Sarisaring minatamis na m~ga bun~gang cahoy rito ang nan~gacalagay sa m~ga "dulcerang" (lalagyán n~g matamís) cristál na may sarisáring masasayáng cúlay na pinag aayos-áyos n~g dalaga sa isang "mesita" (maliít na mesa), na natátacpan n~g maputing "mantel" na "bordado." Sumisiap sa "pátio" ang m~ga sisiw, cumacacac ang m~ga inahing manóc, humagukhoc ang m~ga baboy, na nan~gaguígitla sa catuwaan n~g m~ga tao. Nagmamanhic manaog ang m~ga alilang may m~ga daláng doradang "vagilia" (sasisaring bágay na lalagyan n~g pagcaing napapamutihan n~g m~ga dibujong dorado), pilac na m~ga "cubierto" (cuchara, cuchillo at tenedor) dito'y may kinagagalitan dahil sa pagcabasag n~g isang pingan, doo'y pinagtatawanan ang isang babayeng tagabukid; sa lahat n~g daco'y may nan~gag-uutos, nan~gag-uusapan, sumisigaw, nan~gagpipintasan, nangagbabalacbalac, nan~gag-aaliwan ang isa't isá, at pawang caguluhan, ugong, cain~gayán. At ang lahat n~g pagsusumicap na itó at itong lahat na pagpapagal ay dahil sa panauhing kilala ó hindî kilala; ang cadahilana'y n~g pagpakitaan n~g magandang loob ang taong marahil ay hindî pa nakikita cailan mán, at marahil cailan man ay hindî na pakikita

pagcatapos; n~g ang tagaibang bayan, ang naglalacbay-bayan, ang caibigan, ang caaway, ang filipino, ang castila, ang dukhâ, ang mayaman ay umalis doon pagcatapos n~g fiestang natutuwa at walang maipintas: hindi man lamang hinihin~gì sa canilang cumilala n~g utang na loob, at hindi hinihintay sa m~ga panauhing yaong huwag gumawâ n~g anó mang isasamâ n~g mapagcandiling magcacasambaháy samantalang tinutunaw ó cung matunaw na sa tiyan ang canilang kinain. Ang m~ga mayayáman, ang m~ga nacakita n~g higuít cay sa m~ga ibá, palibhasa'y nan~gaparoon sa Maynilà, nan~gagsisibili n~g cerveza, champagne, m~ga licor, m~ga alac at m~ga pagcaing galing Europa, m~ga bágay na bahagya na nilá natitician ang isáng subò ó isáng lagóc. Magandang totoo ang pagcacahanda n~g canyáng mesa.

Sa dacong guitnâ'y naroroon ang isáng "pinya-pinyahang" kinatutusun n~g m~ga panghinin~gáng marikít na lubhâ ang pagcacagawâ n~g m~ga "presidiario" sa m~ga horas n~g caniláng pagpapahin~galay. Ang m~ga panghinin~gáng itó'y may m~ga anyong "abanico," cung minsa'y catulad n~g m~ga pinagsalitsalit na m~ga bulaclac, ó isáng ibon, isáng "rosa", isáng dahon n~g anahaw, ó m~ga tanicalâ, na pinapagmulâ ang lahat n~g itó sa isáng caputol na cahoy lamang: isáng bilanggong pinarurusahan sa sapilitang pagtatrabajo ang may gawâ, isáng pan~gal na "cuchillo" ang gamit na casangcapan at ang voces n~g bastonero ang siyang nagtuturò.--Sa magcabilang tabí n~g pinyang itó, na tinatawag na "palillera", nacalagáy sa m~ga cristal na "frutero" (lalagyan n~g bun~gang-cahoy) ang nacatimbóng m~ga "naranjitas" (santones ang tawag n~g iba), lansones, ates, chicos at manggá pa cung magca minsan, bagá man buwan n~g Noviembre. Sacâ sa man~ga bandeja sa ibabaw n~g m~ga papel na may burdang inukit at may m~ga pintáng makikináng na m~ga cúlay, nacahayin ang m~ga "jamong" galing Europa ó galing China, isáng malaking "pastel" na ang anyó'y "Agnus Dei," (tupang may tan~gay na banderang may nacadibujong isang cruz), ó cayá'y calapati, ang Espíritu Santo marahil, m~ga "pavo rellenado," at ibá pa; at sa casamahan n~g lahat n~g ito'y ang pangpagana sa pagcaing m~ga frasco n~g m~ga "achara" na may caayaayang m~ga dibujong gawâ sa bulaclac n~g bun~ga at ibá pang m~ga gúlay at m~ga bun~gang halaman na totoong mainam ang pagcacahiwa na idinigkít n~g "almibar" sa m~ga taguiliran n~g m~ga garrafón.

Linilinis ang m~ga globong vidrio, na pinagmanamana n~g m~ga ama't n~g m~ga anác, pinakikintab ang m~ga tansong aro; hinuhubdan ang m~ga lampara n~g petróleo n~g canilang mapupuláng m~ga funda, na sa canila'y naglalagac sa loob n~g isang taón sa m~ga lan~gaw at sa m~ga lamoc na sa canila'y sumisirâ; umuugoy, cumacalansing, umaawit n~g caligaligaya ang m~ga "almendra" at m~ga palawit na cristal na nagkikinagan n~g sarisaring maniningning na cúlay dahil sa anyô n~g pagcacatapyas; na ano pa't anaki'y nan~gakikisaliw sa pagcacatuwâ, nan~gagsasayá pinagpag-iiba't-iba ang ningning at pinasisinag sa ibabaw n~g mapuputing m~ga pader ang m~ga cúlay n~g bahag-hari.

Ang m~ga bata'y nan~gaglalarô, nan~gagcacatuwâan, hinahabol ang maniningning na m~ga cúlay, nan~gatitod, nababasag ang m~ga tubo, datapuwa't ito'y hindi nacacagambalâ upang ipagpatuloy ang catuwaan n~g fiesta: ibáng ibá ang caniláng casapitan at ang m~ga luhâ n~g caniláng mabibilog na m~ga matá, ang siyang magsaysay cung mangyari ang ganitóng pagbabasag sa ibáng panahon n~g isáng taón.

Lumalabás, na gaya rin n~g m~ga cagalang-galang na m~ga lámparang itó, sa m~ga pinagtatagúan, ang m~ga pinagtiyagaang gawín n~g dalaga: m~ga "velo" na sa "crochet" ang pagcacayari, maliliit na m~ga alfombra, m~ga bulaclac na gawáng camay; inilalabás din ang m~ga caunaunahang bandejang sa calaguitnaa'y may nacapintáng isáng dagatang may m~ga maliliit na isda, m~ga buaya, m~ga lamáng dagat, m~ga lúmot, m~ga coral at m~ga batóng vidriong maniningning ang m~ga cúlay. Namamauló ang m~ga bandejang itó sa m~ga tabaco, m~ga cigarrillo at maliliit na hitsóng

pinilí n~g maiínam na m~ga dalirì n~g m~ga dalága.

Cumikintáb na parang salamín ang tablá n~g báhay; m~ga cortinang júsi ó piña ang m~ga pamuti n~g m~ga pintúan, sa m~ga bintana'y nacasabit ang m~ga farol cristal, ó papel rosa, azul, verde ó pulá: napupuspos ang bahay n~g m~ga bulaclac at n~g m~ga lalagyan n~g m~ga halamang namumulaclac ó magaling na m~ga pamuti na ipinapatong sa m~ga pedestal na loza sa China; pati n~g m~ga santo'y nan~gagsisigayac, ang m~ga larawan at ang m~ga, "reliquia" ay nan~gagsásaya namán, pinapagpagán silá n~g alabóc at binibitinan n~g pinagsalitsalit na m~ga bulaclac ang caniláng m~ga marco.

Nan~gagtátayô sa m~ga daán, sa láyong hálos nagcacatuladtulad, n~g maiinam na m~ga arcong cawayang binurdahan sa libolibong paraang tinatawag na "sincában", at naliliguid n~g m~ga caluscós, na makita lámang n~g m~ga bata'y nan~gagsasayahan na. Sa paliguid n~g patio n~g simbaha'y naroon ang malaking toldang pinagcagugúlan n~g mainam, na m~ga punò n~g cawayan ang m~ga túcod, at n~g doon magdáan ang procesion. Sa ilalim n~g toldang ito'y nan~gaglalaró ang m~ga báta, nan~gagtatacbuhan, nan~gag-aacayatan, nan~gaglulucsuhan at caniláng pinupunit ang m~ga bagong barong talagáng caniláng pagbibihisan sa caarawan n~g fiesta.

Nan~gagtayô doon sa plaza n~g tablado, palabasan n~g comediang ang m~ga guinamit na kasangcapa'y cawáyan, páwid at cáhoy. Diyan magsasaysay n~g m~ga cahan~gahan~gà ang comediang Tundo, at makikipag-unahan sa m~ga dios sa cababalaghan: diyán cácantá at sásayaw si na Marianito, Chananay, Balbino, Ratia, Carvajal, Yeyeng, Liceria at iba pa. Kinalulugdan n~g Filipino ang teatro at nan~gagsusumicap n~g pagdaló sa m~ga guinágawang palabas na m~ga drama; pinakikinggang hindi umiimíc ang cantá, kinatutuwâan ang sayáw at ang "mímica", hindi~sumusutsot, (tanda n~g pagpintas,) n~guni't hindi namán pumapacpac (tanda n~g pagpupuri) ¿Hindi niyá naibigan ang pinalabas? Ang guinágawa'y n~ginan~gan~gan~gà ang canyáng hitsó, ó cung díli cayá'y umaalis na hindi guinagambálà ang ibáng maráhil ay nan~galúlugod sa pinalálabas na iyón. Manacanacang humíhiyaw lámang ang m~ga mámamayang han~gál, pagcâ hináhagcan ó niyayacap n~g lumálabas na m~ga laláki ang lumálabas na m~ga babae; datapwa't hindi lumálampas sa gayóng gawâ. N~g úna'y walang pinalálabas cung hindi m~ga drama lamang; gumágawa ang poeta n~g bayan n~g isáng cathang doo'y hindi naaaring hindi magcaroon n~g labanán, pagcacadalawang minuto, isang mapagpatawang "túpay" at cakilakilabot na m~ga malicmatang pagbabagobago n~g anyô. Datapwa't mula n~g maisipan n~g m~ga artista sa Tundóng gumawa n~g labanán bawa't icalabing limáng "segundo" at maglagay n~g dalawang túpay, at magpalabas n~g m~ga cathang lálò n~g dí súcat mapaniwalâan, mulâ noó'y caniláng natabúnan ang caniláng m~ga capan~gagáw na m~ga tagá lalawígan. Sa pagca't totoóng malulugdin sa bagay na gayón ang gobernadorcillo, ang guinawâ niya'y canyang piniling camalam ang cura, ang comediang "Principe Villardo, ó ang m~ga pácong binúnot sa imbíng yun~gib", dramang may "magia" at may m~ga "fuegos artificiales."

Mayá't mayá'y nirerepique n~g boong galác ang m~ga campanà, ang m~ga campanà ring iyón ang dumúdoblas n~g camacasampong araw. M~ga ruedang may m~ga bomba at m~ga "verso" (morterete) ang siyáng umu-ugong sa ñmpapawid; ipakikita ang canyáng dunong n~g "pirotécnico" ó castillerong filipino, na natutuhan ang canyáng "arte" na sino ma'y waláng nagtuturo, naghahanda n~g m~ga toro, m~ga castillong may m~ga paputóc at may m~ga "luces de Bengala", m~ga globong papel na pinapantog n~g han~ging mainit, m~ga "rueda de brillante," m~ga bomba, m~ga cohetes at ibá pá.

¿Tumútunog sa maláyò ang caayaayang alin~gawn~gáw? Pagdaca'y nan~gag tatácbuhan ang m~ga batang lalaki at nan~gag-úunahan sa pagtún~go sa labás n~g báyan upang salubún~gin ang m~ga banda n~g música. Limá ang inupahan, bucód sa tatlóng orquesta. Hindi dapat mawala ang música n~g

Pagsanghang ang escribano ang siyang may ari, at gayón din ang música n~g S.P. de T., na balitang totoo n~g panahóng iyón, dahil sa ang namamatnugot ay ang maestro Austria ang lagalag bagáng si "cabo Mariano," na ayon sa sabihana'y dala raw niya sa dulo n~g canyáng batuta ang pagcabantog at ang magagandang tínig. Pinupúri n~g m~ga musico ang canyáng marcha fúnebre "El Sauce", at canilang pinanghihinayang siya'y hindi nacapag-aral n~g música, sa pagcá't sa cagalin~gan niyáng umísip ay macapagbibigay dan~gal sana siyá sa canyáng kináguisnang báyan.

Pumasoc na ang música sa bayan at tumutugtog n~g masayang m~ga "marcha" na sinúsundan n~g m~ga bátang marurumi ang pananamit ó halos m~ga hubo't hubád: may ang bárò n~g canyáng capatíd ang suot, may ang salawál n~g canyáng amá. Pagdacang tumitiguil ang música'y nasasaulo na nilá ang tugtuguing caniláng nárinig, caniláng inuulit na sa aguing-íng n~g bibig ó isinusutsot ang tugtuguing iyón n~g lubós na cakinisan, at caniláng pinasisiyahan na cung magandá ó pan~git.

Samantala'y nan~gadaratin~gan ang m~ga carromata, m~ga calesa ó m~ga coche n~g m~ga camag-anac, n~g m~ga caibigan, n~g m~ga hindi cakilala n~g m~ga tahur na dalá ang canicanilang lalong magagaling na m~ga manóc at m~ga supot n~g guintô, at nan~gaháhandang ipan~ganib ang caniláng pamumúhay sa sugalan ó sa loob n~g "rueda" n~g sabun~gán.

--¡Tumatanggap ang alférez sa gabigabí n~g limáng pong piso!--ang ibinúbulong n~g isáng laláking pandác at matabâ sa tain~ga n~g m~ga bágong dating;--paririto si capitang Tiago at maglálagay n~g bangcâ; may labíng-walóng libong dalá si capitang Joaquin. Magcacaroon n~g "liampó," sampóng líbo ang ilálagay na puhúnan ni insic Carlos. Magsisirating na gáling sa Tanawan, sa Lipá at sa Batan~gan at gayón din sa Santa Cruz, ang malalacás na m~ga "punto" (mananayà). N~guni't magchocolate cayó. Hindi tayo aanitan ni capitang Tiago, na gaya n~g taóng nagdaan: tátatlong misa de gracia ang canyáng pinagcagugulan, at aco'y may mutyâ sa cacáw. At ¿cumusta pô bâ ang familia?

--¡Mabuti po! ¡mabuti po! ¡salamat!--ang isinasagot n~g m~ga nan~gin~gibang báyan;--at ¿si pári Dámaso?

--Magsesermón sa umaga si pári Dámaso at pagcágabí casama nating siya'y magbábangcâ.

--¡Lalong mabuti! ¡lalong mabuti! ¡cung gayo'y walang ano mang pan~ganib!

--¡Panátag, totoóng panatag tayo! ¡Bucód sa roo'y susubò si insic Carlos!

At inaacma n~g matabang tao ang canyáng m~ga daliring warì'y nabibilang n~g salapî.

Sa labas n~g bayan ang nangyayari nama'y nabibihis ang m~ga tagabundoc n~g lalong magagaling nilang pananamit upang dalhín sa bahay n~g canicanilang mamumuhunan ang pinatabang magalíng na m~ga inahing manoc, m~ga baboy-ramó, m~ga usa, m~ga ibon; inilululan n~g m~ga ibá sa mabibigat n~g hilahing m~ga carretón ang cáhoy na panggátong; ang m~ga iba'y m~ga bún~gáng cáhoy, bihirang makitang m~ga dápò na nasusumpun~gan sa gúbat; at ang m~ga iba'y nagdádala namán n~g bigà na may malalápad na m~ga dáhon, ticás ticas na may m~ga bulaclac, na cúlay apóy upang ipamúti sa m~ga pintuan n~g m~ga báhay.

N~guni't ang kinaroroonan n~g lálóng malakíng casayahang hálos ay caguluhan na'y doón sa isang malápad na capatágang mataas, na iláng hacbáng lámang ang láyò sa báhay ni Ibarra. Cumacalairit ang m~ga "polea", umaalin~gawn~gaw ang m~ga sigawan, ang mataguintíng na tunóg

n~g batóng nilalabrá, ang martillong pumúpucpoc n~g pácò, ang palacól na inilalabrá n~g cahab-an. Caramihang táo ang dumúducal n~g lupa at gumágawâ silá n~g isáng maluang at malálim na húcay naghahanay ang ibá n~g m~ga batóng tinibág sa tibagan n~g báyan, nagbábaba n~g lulan n~g m~ga carretón, nagbúbunton n~g buhan~gin, nan~gaglálagay n~g m~ga torno at m~ga cabrestante....

--¡Dito! ¡doón iyan! ¡Madali!--ang isinísigaw n~g isáng maliit na matandáng laláking ang pagmumukhá'y masayá at matalínò, na ang háwac na pinacatungcód ay isáng metro na may tansô ang m~ga cantó at nacabilíbid doón ang lúbid n~g isáng plomada. Iyón ang maestro n~g paggawâ, si ñor Juang arquitecto, albañil, carpintero, blanqueador, cerrajero, pintor, picapedrero at manacánacâ pang escultor.

--¡Kinacailan~gang itó'y mayari n~gayón din! ¡Hindî macapagtatrabajo búcas at gágawin na ang ceremonia sa macalawa! ¡Madalí!

--¡Gawín ninyó ang hoyo sa isáng paraang maipasoc na angcáp na angcáp ang tila híhip na itó!--ang sinasabi sa iláng m~ga picapedrero na nan~gagpapakinis n~g isang malaking batóng parisucát;--¡sa loob nitó iin~gatan ang ating m~ga pan~galan!

At inuulit sa báwa't tagaibáng báyang lumalapit, ang macalilibong canyáng sinábi na:

--¿Nalalaman bâ ninyó ang áming itátayô? Talastasín ninyóng itó'y isáng escuélahan, huwáran n~g m~ga ganitóng bagay rin, catúlád n~g m~ga escuélahan sa Alemania, higuít pa ang cabutihan! ¡Ang architectong si guinóong R. at acó ang gumuhit n~g plano, at acó ang namamatnugot sa paggawâ! Siyá n~gâ, pô; tingnán ninyo. Itó'y maguiguing isáng palaciong may dalawáng pinacapacpác; úcol ang isa sa m~ga batang lalaki at ang isá'y sa m~ga batang babae. Magcacaroon dito sa guitná n~g isáng malaking halamanang may tatlong huwád sa bucál n~g túbig na sumusumpít na paitaas, at caligaligaya ang sambúlat n~g m~ga patác; m~ga púnò n~g cáhoy diyan sa m~ga taguilíran, maliliit na halamanan, at n~g ang m~ga báta'y magtanim at mag-aalágâ n~g m~ga halaman sa m~ga horas n~g pagliliháng, sasamantaláhin ang panahón at hindi sasayán~gin. ¡Tingnán ninyó't malalalim ang m~ga simiento! Tatlong metro at pitompó't limáng centímetro. Magcacaroon ang bahay na itó n~g tatlong bodega, m~ga yun~gíb sa ilálim n~g lúpâ m~ga bilangguan sa m~ga tamád mag-aral sa malapít, sa totóong malapit sa m~ga pinaglalaruan at sa "gimnasio", at n~g marínig n~g m~ga pinarurusahang bátâ cung paano ang guinágawang pagcacatuwâ n~g m~ga masisipag-mag-áral. Nakikita pô bâ ninyó ang malaking lugar na iyáng waláng caanoano man? Itinátalaga ang capatagang iyáng lampaslampasan ang han~gin upang diyán man~gagtagbúhan at man~gaglucsuhan ang m~ga bátâ. Magcacaroon ang m~ga batang babae n~g halamanang may m~ga uupán, m~ga "columpio", m~ga cacahúyan at n~g doon silá macarapaglarô n~g "comba", m~ga bucál n~g túbig na pumapaimbulog, culun~gan n~g m~ga ibon at ibá pa. Itó'y maguiguing isang bagay na cárikitdikitan.

At pinapagkikiskis ni ñor Juan ang m~ga camáy sa galác, at ang iniisip niya'y ang pagcabantóg na mátatamo. Magsisiparito ang m~ga tagá ibáng lupain upang daláwin iyón at sila'y man~gagtatanong:--¿Sino ang dakilang architectong gumawâ nitó?--¿Hindî bâ ninyó nalalaman? ¡Tila mandin hindî catotohanang; hindî ninyó makilala si ñor Juan! ¡Marahil totoóng maláyò ang inyong pinangalin~gan!--ang isásagot n~g lahát.

Nagpaparoo't paríto sa magcabicabilang dúlong taglay ang ganitong m~ga pagdidilidili, na canyang inuusisang lahat, at ang lahat ay canyáng minámasdan.

--Sa ganáng ákin ay napacarami namang cahoy ang gamit na iyan sa isang

cabria--ang canyáng sinabi sa isang taong nanínilaw, na siyang namamatnubay sa ilang m~ga manggagawâ;--casucatan na, sa ganang akin, ang tatlong mahahabang trozo na papagtutungcuíng-calan ó "trípode", at sacâ tatló pang cahoy na papagcapitcapitin!

--¡Aba!--ang isinagót n~g laláking nanínilaw na n~gumín~gitî n~g cacaibá;--lálóng maláking pangguiguilalás ang áting tátamuhin samantalang lálóng marámi ang m~ga casangcapang gamítin nátin sa gawaing itó. Lálóng maínam ang anyô n~g caboôn, lálóng mahalagá at caniláng wiwicâin: ¡gaano caláking págod ang guinúgol dító! ¡Makikita ninyo cung anó ang cábriang áking itátayô! At pagcatápos ay áking pamumutihan n~g m~ga banderola, n~g m~ga guirnardang m~ga dáhon at m~ga bulaclác ...; masasabi ninyó pagcatapos na nagcaróon cayó n~g magandáng caisipán n~g pagcacatanggap ninyó sa ákin sa casamahán n~g inyóng m~ga manggagáwa, at walâ n~g maháhan~gad pa si guinoong Ibarra!

Sa dácong malayôlayô roo'y may natatanawáng kiosko, na nagcacahugpong sa pamamag-itan n~g isáng bálag na nahahabun~gan n~g m~ga dáhon n~g ságuing.

Ang maestro sa escuélahang may m~ga tatlompóng bátang laláki ay nan~gaggágawâ n~g m~ga corona, nan~gagtatali n~g m~ga bandera sa m~ga maliliit na man~ga halíguing cawáyang napupuluputan n~g damít na putíng pinacumbô.

--¡Pagsicápan ninyóng umínam ang pagcacasulat n~g m~ga letra!--ang sinasabi sa m~ga nagpípinta n~g m~ga salitáng itátanyag sa lahát;--¿paririto ang Alcalde, maráming m~ga cura ang magsísidalo, maráhil patí n~g Capitan General na n~gayo'y na sa lalawigan! Cung makita niláng magalíng cayóng magdibújo, marahil cayo'y puríhin.

--¿At handugán camí n~g isáng pizarra ...?

--¿Síno ang nacaaalam! datapuwa't humin~gî na si guinoong Ibarra n~g isá sa Maynilà. Dárating búcas ang iláng bagay na ipamamahágui sa inyóng pinacaganting pálà.... Datapuwa't pabayaang ninyó ang m~ga bulaclác na iyán sa túbig, gágawin natin búcas ang m~ga ramillete, magdádala pa cayó ríto n~g m~ga bulaclác, sa pagca't kinacailan~gang malatagan ang mesa n~g m~ga bulaclac, ang m~ga bulaclác ay nacapagbíbigay sayá sa m~ga matá.

--Magdádala ríto ang áking amá búcas n~g m~ga bulaclác n~g bainô at sacâ isáng bácol na m~ga sampaga.

--Hindi tumatanggap n~g báyard ang aking amá sa tatlong carritong buhan~ging dinalá rito.

--Ipinan~gacò n~g aking tiong siya ang magbabayad sa isáng maestro,--ang idinugtong n~g pamangkin ni capitang Basilio.

At túnay n~ga namán; kinalugdán ang panucálang iyón n~g lahát hálos. Hinin~gî n~g curang siyá ang mag-áamang-binyág at magbebendición sa paglalagáy n~g únang bató, pagdiriwáng na gágawin sa catapusáng araw n~g fiesta, at siyáng gágawing isá sa m~ga pinacamalaking pagsasaya. Patí n~g coadjutor ay lumápit n~g boóng cakimian cay Ibarra, at sa canya'y inihandóg ang lahát n~g m~ga pamisang pagbayaran sa canyá n~g m~ga mapamintacasi hanggang sa mayari ang báhay na iyón. Mayroon pa, sinabi ni hermana Rufa, ang mayaman at mapag-impoc na babaeng sacali't cuculan~gin n~g salapî, canyáng lilibutin ang iláng báyan upang magpalimós, sa ilálim n~g tán~ging pagcacasunduang sa canyá'y babayaran ang paglalacbáy, ang m~ga cacánin at ibá pa. Pinasalamatan siyá ni Ibarra at siyá'y sinagót:

--Walâ táyong macucuhang mahalagáng bágay, sa pagcá't hindi acó mayáman at hindi namán simbahan ang báhay na itó. Bucód sa rito'y hindi co ipinan~gácong áking itátayô ang báhay na itóng ibá ang magcacagugol.

Pinagtatakhan siyá at guinagawang ulirán n~g m~ga bináta, n~g m~ga estudianteng gáling Maynilang pumaroón doón at n~g makipagfiesta; n~guni't gaya n~g nangyayari hálos cailán man, pagca ibig nating tuláran ang m~ga tinátakhang m~ga táo, ang nagágagad lámang natin ay ang canyáng waláng cabuluháng m~ga guinágawâ, at cung magcaminsan pa'y ang canyáng m~ga sawíng caasalan, nan~gagtataca palibhasa'y walá táyong cáya sa ibáng bágay, minámasdan n~g maraming sa canya'y nan~gagtátaca cung paano ang pagtatali n~g binátang iyón n~g canyáng corbata, ang m~ga ibá nama'y ang anyô n~g cuello n~g bárò, at hindi cácaunti ang nagmámasid cung ilán ang m~ga botón n~g canyáng americana at chaleco.

Tila mandin pawang nan~gapawi magpacailán man ang m~ga masasamáng nangyayari sa panahóng hináharap na guinuguniguni ni matandáng Tasio. Iyán n~gâ ang sinabi ni Ibarra isáng áraw sa canyá; n~guni't siyá'y sinagót n~g matandáng mapag-ísip n~g malulungcót:

--Inyó pô sánang alalahanin ang sinasabi ni Baltazar:

"Cung ang isalubong sa iyong pagdatíng
Ay masayang mukhá't may pakitang guiliw,
Lálong pag-in~gáta't caaway na lihim..."

Cung gaano ang galíng ni Baltazar sa pagca poeta ay gayón din sa catalinuhang umísip.

Itó at ibá pang m~ga bágay ang m~ga nangyari sa áraw na sinusundan n~g fiesta bago lumubóg ang áraw.

=XXVII.

SA PAGTATAKIPSILIM.=

Gumawâ rin namán n~g malaking handâ sa báhay ni capitang Tiago. Nakikilala natin ang may báhay; ang canyáng hilig sa caparan~galanan, at dápat na hiyaín n~g canyáng capalaluang pagca tagá Maynila, sa caríkitan n~g piguing, ang m~ga tagalalawigan. May isá pang cadahilanang sa canya'y pumipilit na pagsicapan niyáng siya'y macapan~gibabaw na lubos sa m~ga ibá: casáma niyá ang canyáng anác na si María Clara at sacâ naroroon ang canyáng mamanugan~gin, caya't waláng pinag uusapan ang m~ga tao cung dî siyá lámang.

At siyá n~ga namán: hinandugan ang canyáng mamanugan~gin n~g isá sa lálong m~ga dalubasang pámahayagan sa Maynilà n~g isáng "artículo" (casulatan) sa canyáng únang mukhá, na ang pamagát (n~g artículong iyón) ay "¡Siyá'y inyong tularan!" pinuspos siya n~g m~ga pan~garal at inaalayan siyá n~g iláng m~ga papuri. Tinawag siyáng "marilag na binata at mayamang mamumuhunan;" pagcatapos n~g dalawáng renglon ay sinabing siya'y "tan~ging mapagcaawang-gawâ"; sa sumúsunod na párrafo'y ikinápit namán sa canyá ang saysay na: "alagad ni Minervang naparoon sa Ináng Bayan upang bumáti sa wagás na lúpà n~g m~ga arte at m~ga carunun~gan" at sa dácong ibabâ pa'y "ang español filipino" at iba't ibá pa.

Nag-aalab ang loob ni capitang Tiago sa magandang pakikipag-unahán sa gawáng magaling, at canyáng iniísip na bacá magalíng na canyáng pagcagugulan ang pagtatayô namán n~g isáng convento.

Nang m~ga nagdaáng áraw ay dumating sa báhay na tinatahanan ni María Clara at ni tía Isabel ang maraming caja n~g m~ga cacánin at m~ga inumíng gáling Europa, m~ga salaming pagcálalaki, m~ga cuadro at ang piano n~g dalaga.

Dumating si capitang Tiago n~g áraw rin n~g vispera: paghalíc sa canyá n~g camáy n~g canyang anác na babae, hinandugán niyá itó n~g isáng magandang relicariong guintô na may m~ga brillante at m~ga esmeralda, na ang lámá'y isáng tatal n~g bangca ni San Pedro, sa dacong inup-án n~g ating Pan~ginoong Jesucristo n~g panahón n~g pan~gin~gisda.

Walâ n~g lalalò pa sa galing n~g pagkikita n~g bibiananin at n~g mamanugan~gin; cauculán n~gang silá'y mag-úsap n~g nauucol sa escuelahan. Ang ibig ni capitang Tiago'y tawaguíng "Escuela ni San Francisco."

--Maniwalà cayó sa ákin,--ang sabi ni capitang Basilio,--jisáng magalíng na pintacasi si San Francisco! Wala cayong pakikinaban~gin cung tatawaguín ninyong "Escuela n~g Instrucción Primaria". ¿Sino pô si Instrucción Primaria?

Dumating ang iláng m~ga caibigang babáe ni María Clara at caniláng inanyayahan itong magpasial.

--N~guni't bumalic ca agád,--aní capitang Basilio sa canyáng anác na babáe na sa canyá'y humihin~ging pahintulot;--nalalaman mo n~g sasalo sa átin sa paghápon si pari Dámasong bágong carárating.

At canyáng linin~gon si Ibarrang nag-anyóng may iniísip, at idinugtóng:

--Cayó po namán ay sumalo n~g paghápon sa amin; magiisa cayó sa inyóng báhay.

--Malakíng totóo po ang áking pagca ibig, datapwa't dápat pong sumaaking bahay acó't bacá sacáling may dumating na m~ga "visita,"--ang isinagót n~g binatang nagcacang-uútal, at iniwasan ang títig ni María Clara.

--Dalhín po ninyó rito ang inyóng m~ga caibigan, ang itinútol n~g boóng capanatagán ni capitang Tiago;--May sagánang pagcain sa áking bahay.... Bucód sa roó'y ibig cong cayó at si pári Dámaso'y magcáwatan....

--¡Magcacaroon na pô n~g panahón sa bágay na iyán!--ang isinagót ni Ibarrang n~gumin~giti n~g sapilitang pagn~gití, at humandáng samáhan ang m~ga dalaga.

Nanaog silá sa hagdanan.

Nanguiguitná si María Clara cay Victoria at cay Iday, sumusunod sa licuran si tía Isabel.

Nagwawahi ang tao sa udyóc n~g paggálang, at n~g sila'y mabigyáng daan. Puspós n~g catacatang cagandahan si María Clara: napáwi ang canyáng pamumutlâ, at cung nananatiling tila may iniísip ang canyáng m~ga mata, ang canyáng bibig namán ay warì'y waláng ibang nakikilala cung hindî ang n~gití. Tagláy iyáng cagandahan n~g loob n~g isáng lumiligayang dalaga, siya'y bumabatì sa canyáng m~ga dating cakilala mulâ pasa camusmusan, at n~gayo'y nagsisipanguilalás sa canyáng mapálad na cabatâan. Sa cúlang pang labíng limáng áraw ay nanag-úli sa canyá yaóng lubós na pagpapalagay n~g loob, yaóng catabiláng musmos na tila mandin nagulayláy

sa guitnâ n~g makikipot na tahananang nalilibot n~g pader sa beaterio; masasabing kinikilala n~g paroparó ang lahat n~g m~ga bulaclac pagcaalís niya sa canyáng bahay-uod; nagcasiya sa canyá ang lumipád na sumandali at magpainit sa m~ga doradong sínag n~g áraw upang mawalâ ang catigasan n~g m~ga casucasuan n~g bágong nagcacapacpác. Cumikisláp ang bágong búhay sa boong cataohan n~g dalaga: pawang magaling at maganda ang canyang tin~gin sa lahát; isinasaysay ang canyáng pagsintá sa pamamag-itan niyang calugodlugód na asal n~g isáng virgeng palibhasa'y waláng namamasdán cung dī m~ga budhîng dalísay, hindī nakikilala cung anó ang dáhil n~g m~ga paghihiyahiyâan. Gayón man, pagca siya'y inaalayan n~g masasayáng m~ga aglahi'y tinatácpan niya ang canyáng mukhâ n~g abanico; datapuwa't pagca nagcacagayó'y n~gumin~gitī ang canyáng m~ga matá at lumalaganap sa canyáng boong cataohan ang bahagyang kilabot.

Pinasimulaang lagyán n~g m~ga ílaw ang m~ga pan~gulong báhay, at sa m~ga daang pinagdaraan n~g m~ga música ay sinisindihan ang m~ga ílaw n~g m~ga araňang cawayan at cahoy na inihuwad sa m~ga araña n~g simbahan.

Natatanaw buhat sa daan, sa m~ga bintanang bucás, ang hindī naglilicat na pagpaparoo't parito n~g m~ga tao sa m~ga bahay, sa guitnâ n~g caliwanagan n~g m~ga ílaw at halimuyac n~g m~ga bulaclac, sa caayaayang tínig n~g piano, arpa ú orquesta. Nan~gaglalacaran sa m~ga daan ang m~ga insíc, m~ga castila, m~ga filipinong may suot europeo ó suot tagalog. Nan~gagcacahalòhalò sa paglacad, na nan~gagcacasicuhan at nan~gagtutulacán ang m~ga alilang lalaking may dalang carne ó m~ga inahíng manóc, m~ga estudianteng nacaputī ang pananamit, m~ga lalaki't m~ga babae, na nan~gagsisipan~ganib na sila'y matahac n~g m~ga coche at m~ga calesa, na cahit sumisigaw n~g "tabì" ang m~ga cocheroy nahihirapan din silang macapaghawì n~g daan.

Bumati sa ating m~ga cakilala, n~g na sa tapát silá n~g báhay ni capitang Basilio, ang iláng m~ga kinabataan, at inaayayahang pumanhic muna sa báhay. Ang masayáng voces ni Sinang, na tumatacbóng papanaog sa hagdanan, ang siyáng nagbigay wacás sa m~ga pagdadahilan upang huwag pumanhic.

--Pumanhic muna cayóng sandalī upang aco'y macasama sa inyó,--ang sinasabi niya. Nababagot acó sa pakikipanayam sa gayóng caraming hindī co m~ga cakilalang walang pinag-uusapan cung di m~ga sasabun~gin at m~ga baraja.

Nan~gagsipanhic silá.

Punongpuno ang salas n~g m~ga tao. Nan~gagpauna ang ilán upang bumati cay Ibarra, na kilala, ang pan~galan n~g lahat; canilang pinagmamasdan n~g boong pagcahan~ga ang cagandahan ni María Clara, at nan~gagbubulungbulun~gan ang ilang m~ga matatandang babae, samantalang n~guman~gan~gà: "¡mukhang vírgen!"

Napilitan silá roong uminóm n~g chocolate. Naguing matalic na caibigan at taga pagsanggalang ni Ibarra si capitang Basilio, mula n~g araw na sila'y maglibang sa caparan~gan. Naalaman niya, sa pamamag-itan n~g telegramang inihandóg sa canyang anac na babaeng si Sinang, na natatalos ni Ibarra ang canyang pananalò sa usapin, ayon sa hatol n~g hucom, at dahil dito'y sa pagca't aayaw siyang pagahis sa cagandahan n~g loob, canyang ipinakiusap na pawalang cabuluhan ang pinagcayarian n~g sila'y maglarò n~g ajedrez. Datapwa't sa pagca't aayaw pumayag si Ibarra sa gayóng bagay, ipinakiusap naman ni capitang Basilio ang salaping dapat na ibayad sa m~ga costas ay gamitin sa pagbabayad n~g isang maestro sa gagawing escuela n~g bayan. Dahil sa gayóng nangyayari, guinagamit ni capitang Basilio ang canyang mainam na m~ga pananalita, at n~g huwag n~g ipagpatuloy n~g ibang m~ga causapin ang canilang m~ga cacaibang adhica,

at sa canila'y sinasabi:

--¡Maniwala cayó sa akin: sa m~ga usapín ang nananalo'y siyang nahuhubdan!

Datapwa't wala siyang mapahinuhod na sino man, бага man canyang sinasambit ang m~ga romano.

N~g macatapos n~g macainom n~g chocolate, napilitan ang ating m~ga cabataang pakingan ang pianong tinutugtog n~g organista n~g bayan.

Pagca siya'y pinakikinggan co sa Simbahan ani Sinang, nacacaibig acong magsayaw; n~gayong piano ang canyang tinutugtóg ang naiisipan co nama'y magdasal. Dahil dito'y sasama acó sa inyó.

--¿Ibig pô ba nínyóng pumarito sa amin n~gayóng gabí?--ang inianás ni capitang Basilio sa tain~ga ni Ibarra n~g itó'y magpaalam na--maglalagáy si pari Dámaso n~g isáng maliit na ban~gcâ.

N~gumití si Ibarra at sumagót n~g isáng tan~gô n~g úlo, na mangyayaring ang maguing cahuluga'y pagsang-ayon, at mangyayari namang hindi pagsang-ayon.

--Sino ba iyan?--ang tanóng ni María Clara cay Victoria, na itinurò sa isáng mabilís na sulyáp ang isáng binatang sa canilá'y sumusunod.

--Iyan ... iya'y isáng pinsan co,--ang isinagót na halos nagugulumihanan.

--¿At ang isá?

Iya'y hindi co pinsan.--ang dalidaling isinagót ni Sinang;--iyá'y isáng anác n~g aking tía.

Nagdaan silá sa harapán n~g conventong tahanan n~g cura, na ang catotohanan ay hindi sahól sa m~ga ibáng lugar sa casayahan. Hindi napiguilan ni Sinang ang isáng sigaw n~g pangguiguilalás n~g canyáng makitang may m~ga ilaw ang m~ga lámpara, m~ga lámparang ang m~ga anyó'y sa caunaunahan pa, na hindi pinababayaan cailan man ni pari Salving siyang pag-ilawan at n~g huwag magcagugol sa petróleo. May nan~gariring na m~ga sigawan at malalacás na halakhacan, napapanood na ang m~ga fraile'y lumalacad n~g mahinà, at iguinagalaw ang úlo n~g ayon sa compás, at malakíng tabaco ang napapamuti sa m~ga lábì. Pinagsisicapan n~g hindi páring sa canila'y nakikipanayam, na caniláng gagarin ang lahat n~g guinágawà n~g m~ga mababait na fraile. Ayon sa m~ga damit europeong caniláng casuutan, marahil sila'y m~ga cawani (empleado) n~g gobierno ó m~ga punong lalawigan.

Natanawan ni María Clara ang mabilog na pan~gan~gatawán ni pari Dámaso sa tabí n~g makisig na tindíg ni pari Sibyla. Hindi cumikilos sa canyáng kinalalagyan ang matalinghaga at mapanglawing si pari Salví.

--¡Nalulungcot!--ang ipinahiwatig ni Sinang;--canyáng pinag-iisip-isip ang canyáng magugugol sa gayóng caraming m~ga panauhín. N~guni't makikita rin ninyóng hindi siyá ang magbabayad cung hindi ang m~ga sacristán. Sa tuwituwi na'y cumacain ang canyáng m~ga panauhin sa ibáng lugar.

--¡Sinang!--ang ipinagwicâ sa canyá ni Victoria.

--Totoóng aco'y galít sa canyá mulâ n~g iwasac ang "Rueda de la Fortuna," hindi na acó man~gun~gumpisal sa canyá.

Natan~gî sa lahát n~g m~ga bahay ang isáng waláng cailaw-ilaw, at hindi man lamang bucás ang m~ga bintana; ang bahay na iyón ang sa alférez. Nagtacá sa bágay na itó si María Clara.

--¡Ang asuang! ¡ang Musa n~g Guardia Civil, ang wicà n~gà n~g matandáng lalaki!--ang bigláng sinabi n~g catacot tacot na si Sinang.--¿Anó ang ipakikialam niyá sa ating m~ga catuwaan? ¡Marahil ay nagn~gan~galit! Pabayaang mong dumating ang cólera at makikita mong siya'y mag-aanyaya.

--Cailán ma'y kinasusutan co siyá, at lalonglalo na n~g guluhin ang ating pagcacatuwa sa pamamag-itan n~g canyáng m~ga guardia civil. Cung Arzobispo lamang aco'y ipacacasal co ang babaeng iyan cay parì Salvi.... ¡makikita mo cung anó ang caniláng maguiguing m~ga anác! Sucat bang ipahuli ang caawaawang piloto, na sumugbá sa tubig macapagbigay loob lamang....

Hindi niyá natapos ang sinasabi; sa suloc n~g plaza na pinagcacantahan n~g isáng bulág na lalakî, na isáng guitarra ang catono, n~g casaysayang ucol sa m~ga isdà, may isáng hindi caraniwang napapanood.

Yayó'y isáng lalaking ang nacapatong sa úlo'y isáng malapad na salacót na dáhon n~g bulí, at dukhang totoo ang pananamít. Ang suut niya'y isáng gulagulanit na levita at salawal na maluang, na cawan~gis n~g salawal n~g m~ga insic, na punít sa ibát ibáng lugar. Carukharukhaang m~ga panyapác ang nacasuut sa canyáng m~ga paa. Sumasadilím ang canyáng mukhâ dahil sa canyáng salacót; n~guni't manacanacang nagmumulâ sa cadilimáng iyón ang dalawang kisláp, na pagdaca'y napapawi. Siya'y matangcád, at napagkikikilalang siya'y bátà pa, dahil sa canyáng m~ga galáw. Inilalagáy sa lúpà ang isang baculan, at pagcatapos ay lumalayo't nagsasalitâ n~g m~ga cacaibang tinig na hindi mawatasan; nananatiling nacatindíg, lubós ang pagcalayô sa m~ga ibá, na anaki'y siya at ang caramihang tao'y talagáng nan~gagpapan~gilagan ang isá't isá. Pagcacagayo'y nan~gagsisilapit ang iláng m~ga babae sa canyáng baculan at inilalagáy doon ang m~ga bun~gang cáhoy, isdâ, bigás at ibá pa. Pagcâ walâ n~g lumalapit na sino man, nan~gagsisilabás sa m~ga cadilimang iyón ang ibáng m~ga tinig na lalong malulungccót, n~guni't hindi na totoong nacalulunos, napasasalamat marahil; dinarampot ang canyang baculan at sacâ lumalayô upang ulitin ang gayón ding gawâ sa ibáng lugar naman.

Nagunitâ ni María Clara sa gayóng nakita ang isáng sacunâ, at pinagsumakitang itanóng cung anó anó nangyayari sa cacaibáng táong iyón.

--Iyan ang sanlázarohin,--ang isinagót ni Iday.--May apat na taón na n~gayóng kinapitan siyá n~g sakit na iyan: ang wicà n~g ibá'y dahil sa pag-aalagà, sa canyáng iná, at anáng ibá namá'y dahil sa pagcapiit niya sa malamíg na bilangguan. Siya'y doon tumatahan sa cabukiran, sa malapit na sa libin~gan n~g m~ga insic; hindi siya nakikipag-abot-usap canino man, nan~gagsisilayóng lahát sa canyá sa tacot na bacá mahawahan. ¡Cung makita mo sana ang canyang dampâ! Iyón ang dampâ ni Guiríng-guiríng: ang han~gin, ang ulán at ang araw ay pawang pumapasoc at lumalabas na catulad n~g carayom sa damít. Ipinagbawal sa canyáng humipò n~g anó mang bagay na pag-aari n~g sino mang tao. Nahulog isáng áraw sa san~ghá ang isáng batâ; hindi naman malalim ang san~ghá, datapuwa't nagcátaong siya'y dumaraan doon, ang guinawâ niya'y tinulun~gan niya ang batâ sa pag-ahon doon. Napagtantô n~g amá n~g batâ ang nangyaring iyón, pagsacdal sa gobernadorcillo, at ipinapalò siya nito n~g anim sa guitná n~g daan at sacâ ipinasunog pagcatapos ang yantóc. ¡Cakilakilabot iyón! Tumatacbó sa pagtacas ang sanlazarohin, hinahabol siya n~g tagapalo at sinisigawan siya n~g gobernadorcillo: "¡Mag-aral ca! mabuti pang malunod na n~ga ang isang tao, huwag lamang magcasakit na gaya n~g sakit mo."

--¡Tunay n~gâ!--ang ibinulóng ni María Clara.

At hindi nalalaman ang canyang guinagawa'y dalidaling lumapit sa baculan n~g culang palad, at inilagay roon ang relicario na bago pa lamang cahahandog sa canya n~g canyang ama.

--¿Ano ang guinawa mo?--ang sa canya'y itinanong n~g canyang m~ga caibigang babae.

--¡Walâ acong ibang sucat maibigay!--ang isinagot, at canyang inilihim sa pamamag-itan n~g isang tawa ang luhâ n~g canyang m~ga mata.

--¿At ano ang canyang gagawin sa iyong relicario?--ang sa canya'y sinabi ni Victoria.--Binigyan siya isang araw n~g salapi. N~guni't ang guinawa n~g sanlazarohin ay inilayo sa canya ang salaping iyon sa pamamag-itan n~g isang patpat: ¿ano ang gagawin niya sa salapi sa gayong walâ sino mang tumanggap n~g ano mang bagay na galing sa canya? ¡Cung macacain sana ang relicario!

Tiningnan ni Maria Clara n~g boong pananaghili ang m~ga babaeng nagbibili n~g m~ga cacain, at ikinibit ang m~ga balicat.

N~guni't lumapit ang sanlazarohin sa baculan, kinuha ang hiyas na cuminang sa canyang m~ga camay, lumuhod, hinagcan ang hiyas na iyon, at saca nagpugay at bago isinubsob ang canyang noo sa alaboc n~g bacás n~g dalaga.

Ikinubli ni Maria Clara ang canyang mukha sa canyang abanico at dinala ang panyo sa canyang m~ga mata.

Samantala'y lamapit ang isang babae sa culang palad na anaki'y nagdarasal. Lugay at gusamot ang canyang mahabang buhoc, at sa liwanag n~g ilaw n~g m~ga farol ay napanood ang payat at namumutla n~g mainam na pagmumukha n~g ul-ol na si Sisa.

N~g maramdaman n~g sanlazarohin ang paghipo sa canya, nagpacasigawsigaw, at tumindig sa isang lucso. N~guni't humawac sa canyang bisig ang ul-ol na babae, sa guitna n~g malaking pan~gin~gilabot n~g tao, at ito ang canyang sinabi:

--¡Magdasal tayo! ¡magdasal tayo! ¡N~gayon ang caarawan n~g m~ga patay! Ang m~ga ilaw na iya'y siyang m~ga buhay n~g m~ga tao; ¡ipagdasal natin ang aking m~ga anac na lalaki!

--¡Ilayo ninyo ang babaeng iyan, papaglayuin ninyo sila! sa pagca't mahahawa ang ul-ol na babae!--ang sigawan n~g caramihang tao, datapwa't walang man~gahas na lumapit sino man.

--¿Nakikita mo ba ang ilaw na iyon sa campanario? ¡Ang ilaw na iyon ang aking anac na si Basilion nananaog sa pamamag-itan n~g isang lubid! ¿Nakikita mo ba ang ilaw na iyon na convento? Ang ilaw na iyon ang aking anac na si Crispin, n~guni't hindi co sila paroroonan sa pagca't may sakit ang cura at siya'y maraming m~ga onza, at ang m~ga onza'y nan~gawawalâ. ¡Magdasal tayo at ating ipatungcol sa caluluwa n~g cura! Dinadalhan co siya n~g amargoso at zazalidas; punongpunô ang aking halamanan n~g m~ga bulaclac at dating may dalawa acong anac na lalaki. ¡Dati acong may halamanan, nag-aalaga aco m~ga bulaclac at dating may dalawa acong anac na lalaki!

At binitawan ang sanlazarohin at lumayong cumacanta:

--¡Dating may halamanan aco't m~ga bulaclac, aco'y dating may m~ga anac na lalaki, halamanan at m~ga bulaclac!

--¿Ano na ba ang nagawa mong magaling sa cahabaghabag na babaeng

iyán?--ang tanóng ni María Clara cay Ibarra.

--¡Walâ pa! siya'y nawala n~g m~ga araw na itó sa bayan at hindi nangyaring siya'y masumpun~gan!--ang isinagót n~g binatang nagdadalang cahihyan--Bucod sa roo'y totoong marami ang aking guinawâ, n~guni't huwág ca sanang mahapis; ipinan~gacò sa akin n~g curang tutulun~gan niyá acó, tulóy ipinagtagubilin niyá sa akin ang malaking pag-iin~gat at paglilihim sa pagca't tila mandin isang cagagawán n~g guardia civil ¡Totoong ipinagmamalasakit n~g cura ang babaeng iyán!

--¿Hindî ba sinasabi n~g alférez na canyáng ipahahanap ang m~ga bátà?

--¡Oo, n~guni't n~g sabihin iyo'y may caunting....calan~guhan siyá!

Casasabi pa n~g gayóng bagay n~g caniláng makitang hindî inihahatíd cung di kinacaladcad ang ul-ol na babae n~g isáng soldado: aayaw sumama si Sisa.

--¿Bákit ba ninyó hinuli ang babaeng iyán? ¿Anó ang canyáng guinawá? ang tanong ni Ibarra.

--¿Cung bákit? ¿Hindî ba ninyô nakita cung paano ang guinágawâ niyáng pag-iin~gay?--ang sagót n~g tagapag-in~gat n~g catahimican n~g bayan.

Dalidaling kinuha n~g sanlazarohin ang canyáng baculan at lumayô.

Minagalíng ni María Clarang umuwî na, sa pagca't lumipas sa canyá ang tuwá at casayahan.

--¿Mayroon din palang m~ga taong hindî lumiligaya! ang canyáng ibinulóng.

Pagdatíng niyá sa pintuan n~g canyáng bahay, canyáng naramdamang naragdagan ang canyáng capanglawan, n~g canyáng mahiwatigang aayaw pumanhíc at nagpapaalam ang nan~gin~gibig sa canyá.

--¡Kinacailan~gan!--ang sabi n~g binatà.

Pumanhíc sa hagdanan si María Clarang ang sumasaisip ay totoong nacayayamot ang m~ga araw n~g fiesta, pagcá dumarating ang m~ga panauhing tagaibang bayan.

=XXVIII.=

=MAN~GA SULAT=

_Ang bawa't tao'y nagsasaysay
ayon sa kinasasapitan
sa fiestang pinaroroonan._

Sa pagca't waláng anó mang mahalagang nangyayari sa m~ga taong sinasaysay natin ang buhay na pinagdaanan, sa gabí n~g sinusundang araw n~g fiesta at gayón din sa kinabucasan, magalac na lalactawan namin ang araw na itó n~g pagsasayá, cung di lamang inaacala naming baca sacali han~garing maalaman n~g sino mang bumabasang taga ibang lupaín cung

paano ang guinagawá n~g m~ga filipino sa caniláng m~ga pagpifiesta. Sa ganitóng cadahilana'y sisipiin naming hindî daragdaga't hindî babawasan ang iláng m~ga sulat, na ang isá sa canila'y ang sa "corresponsal" n~g isang pamahayagang matimtiman at tinatan~gi sa Maynilà, na cagalanggalang dahil sa canyang cataasan at cahigpitang manalitá. Ang m~ga bumabasa sa amin ang siyá n~g bahalang magpunô sa ilang maliliit at calacarang m~ga cauculan.

Narito ang sulat n~g carapatdapat na "corresponsal" n~g mahal na pamahayagan:

"Guinoong Namamatnugot....

"Tan~gi cong caibigan: cailan ma'y hindî pa acó nacapapanood, at inaacalà cong hindî na acó macapapanod pa sa m~ga lalawigan n~g isáng fiestang tungcòl sa religióng totoong dakilà, maningning at nacababagbag n~g loob, na gaya n~g pagsasayáng guinagawa sa bayang ito n~g m~ga totoong cagalanggalang at m~ga banal na m~ga paring Franciscano."

"Pagcaramirami n~g dumalo: nagtamó acó rito n~g ligayang bumati sa halos lahát n~g m~ga castilang tumitira sa lalawigang ito, sa tatlong cagalanggalang na m~ga Paring Agustino na na sa lalawigang Batan~gan, sa dalawang cagalanggalang na m~ga Paring Dominico, na ang isá sa canila'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando de la Sibyla, nasa canyáng pagparito'y canyang pinaunlacan ang bayang itó, bagay na hindî dapat calimutan magpacailan man n~g m~ga carapatdapat na m~ga tagarito. Nakita co rin naman ang lubhang maraming m~ga caguinoohang taga lalawigang Tan~guay, Capangpan~gan, ang maraming mayayamang m~ga taga Maynilà at maraming m~ga banda n~g música, at ang isá sa canila'y ang lubháng mainam na banda sa Pagsanghán, pag-aari n~g guinoong Escribanong si guinoong Miguel Guevara at ang caramihang m~ga insic at m~ga indio, na taglay n~g m~ga insic ang canilang talagang dating caugaliang pagca maibiguíng macakita n~g iba't ibang bagay, at n~g m~ga indio ang caniláng asal na mapamintacasi, hinihintay nilá n~g maalab na pagmimithî ang pagdating n~g araw na ipagsasaya ang dakilang fiesta, upang caniláng mapanood ang palalabasing "comico-mímico-lirico-coreográfico-dramático," at n~g magawá ang bágay na itó'y sila'y nagtayò n~g isáng malaki at maluang na tablado sa guitnâ n~g plaza."

"N~g icasiyam na oras n~g gabi n~g araw na icasampô nitóng buwan, araw na sinusundan n~g fiesta, pagcatapos n~g isáng masaráp at saganang hapunang inihandóg sa amin n~g Hermano Mayor, tinakhan naming lahát na m~ga castila't m~ga fraileng na sa convento, ang caaliw-aliw na tugtóg n~g musicang may casabay na nagsisiksicang caramihang tao at n~g úgong n~g m~ga cohete at malalaking bomba, at pinamamatnugutan n~g m~ga guinoong bayan, ang tinutun~go'y ang convento upang cami'y sunduin at ihatíd sa lugar na nahahandâ at iniuucol sa amin at n~g doo'y panoorin namin ang catuwaang palalabasin."

"Napilitan coming pahinunod sa gayóng magandáng anyaya, bagá man lalo sanang minamagaling co pa ang magpahin~galay sa m~ga bisig ni Morfeo, at pagcalooban n~g masanghayang pagpahin~galay ang aking nananakit na m~ga laman at buto, salamat sa nilundaglundag n~g lulanáng sa ami'y ipinagcaloob n~g Gobernadorcilio sa bayan n~g B."

"Nanaog n~ga camí at aming hinanap ang aming m~ga casamang humahapon bahay na pag-aari rito n~g mapamintacasi at mayamang si don Santiago de los Santos. Ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Bernardo Salvi na cura nitóng bayan, at ang totoóng cagalanggalang na si Pári Fray Damaso Verdolagas, na sa tanging biyayâ n~g Cataastaasan ay magaling na sa dinaramdam na sa canya'y guinawa n~g camáy na pusóng, na ang casama'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando de la Sibyla at ang banál na cura sa Tanawan at iba pang m~ga castilà, ang siyang m~ga

panauhín n~g mayamang filipino. Diya'y nagtamó coming capalarang pangguilalasan, hindi lamang ang lubhang mahahalagang casangcapan at cagalin~gang magpamuti n~g may-ari n~g bagay, bagay na hindi caraniwan sa m~ga taong tubò rito, cung di naman ang camahálmahalan, cágandagandahan at mayamang dalagang magmamana, na nagpakilalang siya'y tunay at ganáp na alagad ni Santa Cecilia sa pagtugtóg n~g lalong caayaayang músicang likhá n~g m~ga alemán at n~g m~ga italiano, sa canyáng mainam na piano, na anó pa't ang canyáng cagalin~gang tumugtóg ay nagpaalaala sa akin sa babaeng si Galvez. Sayang at napacatimtiman naman ang gayong lubós sa cagalin~gang binibini, at inililihim ang canyang m~ga carapatán sa madláng caguinoohang pawang pagpupuri lamang ang sa canya'y handóg. Hindi co dapat iwan sa tintero, na sa bahay n~g nag-anyaya'y pinainóm cami n~g champaña at masasarap na m~ga licor n~g boong casaganaan at cagandahang loob na siyang caugaliang hindi nagbabago n~g kilalang mamumuhunan."

"Pinanood namin ang palabás. Kilala na po ninyó ang ating m~ga artistang si na Ratia, Carvajal at Fernandez; camí lamang ang nacaunawa n~g canilang carikitang lumabas, sa pagca't ang m~ga taong walang pinag-arala'y walang napagtantò cahi't babahagya. Magaling ang pagcacalabas ni Chananay at ni Balbino, бага man may caunting pamamaos nilá: isang pagcantáng hidwa n~g caunti sa música ang guinawa ni Balbino, datapuwa't catacatacá ang cabooan at ang canilang pagpupumilit sa mabuting pagganap. Lubháng naibigan n~g m~ga indio at lalong-lalò na n~g gobernadorcillo ang comediang tagalog: nagpakita n~g malaking catuwaan ang gobernadorcillo at sinasabi sa aming sáyang daw at hindi pinapakipag-away ang princesa sa gigante na sa canya'y umagaw, bagay na sa canyáng balac ay lalò sanang caguilaguilalas, at higit pa, cung hindi mangyaring talban ang gigante cung di sa púsod lamang, na gaya бага n~g isang nagn~gan~galang Ferragús, ayon sa nababasa sa casaysayan n~g buhay n~g Doce Pares. Nakikisang-ayon sa acala n~g gobernadorcillo ang totoong cagalanggalang na si Pari Fray Damaso, taglay iyáng cagandahan n~g púsong siyang ikinatatangi niyá, at ang idinagdag pa'y cung sacali't magcagayon daw, ang princesa na ang hahanap n~g paraan at n~g canyáng masunduan ang púsod n~g gigante upang sa gayo'y canyang mápatay."

"Hindi co pô kinacailan~gang sabihin sa inyong samantalang guinágawâ ang pagpapalabas ay di itinulot n~g Rothschild na filipinong magculang n~g ano man sa cagandahan n~g canyang loob: ang m~ga sorbete, m~ga limonada gaseosa, m~ga refresco, m~ga matamis, m~ga alac at iba't iba pa'y saganang ipinamamahagui sa aming lahat na nangaroon. Ininóng totoó, at na sa catuwiran n~ga ang gayong pag-ino, ang pagcawala roon n~g kilala at marunong na binatang si don Juan Crisostomo Ibarra, na ayon sa talos na ninyo, ay dapat na siyáng manguló búcas sa pagbebendición n~g unang bató na nauucol sa dakilang "monumento" na canyang ipinatatayò sa udyóc n~g malaking nais na macagawâ n~g magalíng. Ang carapatdapad na calahing itó n~g m~ga Pelayo at n~g m~ga Elcano, (sa pagca't ayon sa napagtantò co'y tubò sa ating bayani at uring mahál na m~ga lalawigan sa dacong Timugan n~g España ang isá sa canyáng m~ga nunò sa amá, na marahil ay isá sa m~ga unang kinasama ni Magallanes ó ni Legaspi) ay hindi rin napakita sa m~ga nalalabing oras n~g araw, dahil sa caunting sakit na canyáng dinaramdam. Nagpapalipatlipat sa m~ga bibig ang canyáng pan~galang ipinan~gun~gusap lamang upang purihin, m~ga pagpupuring hindi mangyayaring di mauuwí sa icararan~gal n~g España at n~g tunay na m~ga castilang gaya na n~gâ natin, na cailan ma'y hindi natin pinasisinun~galin~gan cailan man ang ating dugô, cahit magpacáramirami ang m~ga maguing cahalò."

"Napanood namin n~gayóng icalabing isá n~g buwan, sa dácong umaga, ang isáng nangyaring lubháng nacababagbag n~g loob. Hayág n~gâ at talastás n~g lahát na sa araw na itó'y cafiestahan n~g Virgen de la Paz (Virgen n~g Capayapaan), at itó'y ipinagsasayá n~g m~ga Hermano (capatíd) n~g

Santisimo Rosario Búcas ang cafiestahan n~g Pintacasing si San Diego, at sa fiestang iyá'y lubhang nakikitulong ang m~ga Hermano n~g V.O.T. (Venerable Orden Tercera; Cagalang-galang na Pan~gatlóng Hanáy). May isáng malaking pagpapataasang banal ang dalawang Capisanang itó sa paglilingcód sa Dios, at dumarating ang ganitóng gawáng cabanalan hanggang sa panggalin~gan n~g santong pagcacasamaan n~g loob nilá, gaya na n~gâ nitong hulíng nangyari dahil sa pakikipagtalo sa salitaan n~g dakilang taga pagsermong kinikilalang talagang balitâ, na hindî iba't ang di mamakailang aking binangguit, na totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso, na siyáng lalagay búcas sa sadyang licmúan n~g Espiritu Santo, at ayon sa maacalâ n~g lahat ay hindî malilimutang paunlacán n~g religión at n~g literatura."

"Alinsunod n~gâ sa aming sinasaysay, napanood namin ang isáng nangyaring lubháng nacapagtuturò at nacababagabag n~g loob. Lumabas sa sacrista ang anim na m~ga bata pang m~ga "religioso" (fraile), ang tatlo sa canila'y upang mangagmisa at ang tatlo n~g mag-"acolino", nanicluhod sila sa harap n~g altar, at kinanta n~g "celebrante" (ang magmimisa) na itó n~ga'y ang totoong cagalanggalang na si pári Fray Hernando Sibyla, ang "Surge Domme", na siyang dapat maging pasimulâ n~g procesión sa paliguid n~g simbahan, taglay yaóng mainam na voces at anyong mataimtin na sa canyá'y kinikilala n~g lahat at siyang lubós na ipinaguiguing dapat niyá sa pangguiguilalas n~g madla. Pagca tapos n~g "Surge Domine", pinasimulan ang procesión n~g gobernadorcillo, na nacafrac, dalá ang "guión" at may casunod na apat na sacristang may hawac na m~ga insensario. Sumusunod sa caniláng licuran ang m~ga cirial na pilac, ang caguinoohan n~g bayan, ang mahahalagang m~ga larawang nasusuutan n~g sutlang raso at guintô ni na Santo Domingo at San Diego, at n~g Virgen de la Paz na may isáng carikitdikítang balabal (manto) na azul at may m~ga planchang pilac na dinorado, handóg n~g banál na capitang paradong si don Santiago de los Santos, na totoong carapatdapát uliranin at hindî casiya ang siyá'y ibantog magpacailán man. Nalululan ang lahat n~g m~ga larawang itó sa m~ga carrong pílac. Sumusunod coming m~ga castilâ at ang ibáng m~ga religioso sa licuran n~g Iná n~g Dios: tinatangkililc n~g isáng pálong dalá n~g m~ga cabeza de barangay ang "oficiante" at ang wacás n~g procesio'y ang may mabuting carapatang capisanan n~g Guardia Civil. Inaacalâ cong hindî na cailan~gang sabihing caramihang m~ga "indio" ang siyáng bumubuo n~g dalawang hanay n~g procesión, na pawang may tan~gang candílang may nin~gas at taglay ang boong pamimintacasi. Tumutugtog ang música n~g m~ga marcha religiosa; ulit-ulit na putóc ang siyáng guinágawa n~g m~ga bomba at n~g m~ga apóy na rueda. Nacapangguiguilalás ang panonood n~g cahinhinán at nín~gas n~g loób na iniuudióc sa pusò n~g m~ga nanampalataya sa caniláng wagás at malaking pananalig sa Vírgen de la Paz ang pagdiriwang na lubós at marubdób na pamimintacasing guinágawâ nating nagtamó n~g palad na ipan~ganác sa lílim n~g casantasantahan at waláng báhid na dun~gis na bandera n~g España sa ganitong m~ga cafiestahan."

"N~g matapos ang procesio'y pinasimulán ang misa, na sinasaliwan n~g orquesta at n~g m~ga artista n~g teatro. N~g matapos na ang Evangelio'y pumanhík sa púlpito ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Manuel Martín, agustinong nanggáling sa lalawigang Batan~gan, na pinagtakhán n~g m~ga nakikinig na páwang nan~gabitin sa canyáng pananalitâ, lalonglalò na ang m~ga castilâ, sa pagpapasimulâ n~g pan~gan~garal n~g wílang castilâ, na sinaysay n~g boong cabayanihan sa m~ga pananalitang magagaang ang pagcacataglay, at totoong angcáp na ancáp, na anó pa't pinúpuspos ang aming m~ga pusò n~g mataimtim na pamimintacasi at pag-aalab. Ang ganitóng pan~gun~gusap n~gâ ang siyáng marapat ilagdâ sa dinaramdam, ó ating dinaramdam pagcâ nauucol ang sinasaysay sa Vírgen ó sa ating sinisintang España, at lálonglálò na pagcâ naisasal-it sa sinasabi, yamang mangyayari namán sa bagay na itó, ang m~ga caisipán n~g isáng príncipe n~g Iglesia, na si "señor Monescillo," na mapapagtitibay na siyáng dináramdam n~g lahat n~g m~ga castilâ."

"N~g matápos ang misa'y pumanhíc camíng lahát sa convento, na casama n~g m~ga caguinoohan sa bayan at ibá pang mahahalagáng m~ga tao, at doo'y hinandugán silá n~g boong cagandahan n~g loob, pagpipitagan at casaganaang siyáng kinaugalian n~g totoong cagalangalang na si Pári Fray Salví, na inalayan nilá n~g m~ga tabaco at m~ga pagcaíng inihandâ n~g Hermano Mayor sa sílong n~g Convento na handâ sa lahát n~g m~ga nagcacailan~gang patahimikin ang m~ga pan~gan~gailan~gan n~g sicmurà."

"Waláng naguíng caculan~gang anó man sa loob n~g maghápon upang bigyáng casiyahan ang fiesta at n~g upang manatili ang masayáng caasalán n~g m~ga castilà, na sa m~ga gayóng capanahuna'y hindí mangyaring mapiguilan, na ipinakikilala, cung minsa'y sa m~ga "canción" ó m~ga sayaw, at cung minsa'y sa m~ga waláng cahulugan at masayáng m~ga paglilibáng, palibhasa'y may m~ga púsong mahál at malacás, na anó pa't hindí nacararaig sa canilá ang m~ga pighati, at sucat na ang magcapisan ang tatlóng castilà sa alin mang lugar, upang doo'y tumácas ang calungcutan at samâ n~g loob. Pinag-aláyan n~gâ sa maraming bahay si Terpsícore datapuwa't lalonglalo na sa marilág na cayamanyamanang filipino na pinagpiguin~gan sa amin sa pagcain. Hindí co na kinacailan~gang sabihin pô sa inyóng lubháng masaganà at masaráp ang m~ga ipinacain sa piguing na iyón, na masasabing pan~galawa na n~g m~ga piguing sa casalan sa Caná ó cay Camacho, na pinagbuti at dinagdaran pa mandin. Samantalang nagtatamasa cami n~g m~ga caligayahan n~g pagcaing pinamamatnubayan n~g isáng tagalútò n~g "La Campana," tumútugtog naman ang orquesta n~g m~ga cawiliwiling tinig. Tagláy n~g cagandagandahang dalaga sa bahay, ang isáng casuutang mestiza, at isáng warí'y ágos n~g m~ga brillante, at siyá n~gâ, ayon sa pinagcaratihan na, ang reina n~g fiesta. Dinamdám naming lahát na dahil sa isáng hindí namán malubháng pagcápatapiloc n~g canyáng magandang paa'y hindí siya nangyaring nagcamit n~g m~ga ligaya sa pagsasayaw, sa pagca't cung ayon sa aming nahiwigang siyá'y ganáp sa cagalin~gang gumawâ n~g anó man, ang guinoong binibining de los Santos, cung sumayaw marahil ay catulad n~g isáng "silfide".

"Dumating n~g hapong itó ang Alcalde n~g lalawigan, upang bigyán n~g cadakilaan sa canyáng pagharáp ang gagawing "ceremonia" búcas. Dinamdám niyá ang pagsamâ n~g damdám n~g hirang na mamumuhunang si guinoong Ibarra, na salamat sa Dios, at ayon sa sabihana'y magalíng na."

"Nagcaroon n~g gabíng itó n~g mainam na procesión, datapuwa't sasabihin co na ang bagay na itó sa aking sulat búcas, sa pagca't bucód sa m~ga malalaking bombang sa aki'y nacatulíg at halos nacabin~gi, acó'y totoong pagód at nahahapay na acó sa pag-aantoc. Samantalang binabawi co ang lacás sa m~ga bisig ni Morfeo, sa macatuwid бага'y sa catre n~g convento, hinahan~gad co, tan~gi cong caibigang cayó'y matamó n~g magandang gabi at hanggang búcas, isáng araw na dakilà."

"Ang mairuguin ninyóng catotong nakikiramáy'y.

"Ang Corresponsal.

San Diego, 11 n~g Noviembre."

Itó ang isinulat n~g mabait na corresponsal. Tingnán namán natin n~gayón cung anó ang isinulat ni capitang Martín sa canyáng catotong si Luis Chiquito.

"Minamahal cong Choy: Magmadalî cang pumaríni, cung mangyayari; sapagca't ang fiesta'y totoong masayá; súcat ang matantô mong hálos natumbá ang bangcâ ni capitang Joaquin: macaitlong pinagulong ni

capitang Tiago ang canyáng tayâ, at sa tatlong iyó'y tumamá, at pintô n~g pintóng palagui, caya't sa gayóng nangyari lalong nanglilit sa catuwâan si cabezang Manuel na may arì n~g bahay. Binasag ni Párrí Dámaso, sa isáng dagoc, ang isáng ilawán, sa pagca't hanggá n~gayó'y hindî pa siyá tumatamá miminsan man lamang. Natalo ang Cónsul sa canyáng m~ga sasabun~gin, at natalo sa bangcâ ang lahát n~g pinanalunan sa atin sa fiesta n~g Binyáng at sa fiesta n~g Pilar, sa Santa Cruz."

"Inaasahan naming isasama rito sa amin ni capitang Tiago ang canyáng mamanugan~gin, ang mayamang nagmana cay Don Rafael, datapuwa't wari'y ibig manding tumulad sa canyáng amá, sa pagca't hindî man lamang napakita ¡Sayang! Sa masíd co'y hindî siya pakikinaban~gan cailan man."

"Malakíng totoo ang cayamanan ang nakikita n~g insíc na si Cárlos sa "liampó"; naghihinala acóng may taglay siyáng anó mang lihim, isáng bato-balanì marahil: waláng tíguil ang canyáng pagdaing n~g sakit n~g úlo, na may taling panyô pagcâ tumitiguil na n~g untiuntî ang umíikit na sangkap n~g "liampó," pagcacagayo'y tumútun~go siyá n~g mainam hanggáng sa halos mápabunggô na sa canyáng noo, na anaki'y ibig na totoo hiwatigan ang pag-inog na iyón. Nagcuculang tiwalà acó, dahil sa may nalalaman acóng m~ga cawan~gis n~g bagay na iyóng guinágawâ."

"Paalam, Choy; magaling ang calagayan n~g aking m~ga sasabun~gin, at ang aking asawa'y masayá at naglilibang."

"Ang iyóng catotoo."

Martín Aristorenas."

Tumanggap naman si Ibarra n~g isáng maliit na liham na may paban~gó, na ibinigay sa canyá n~g gabí n~g unang araw n~g fiesta ni Andéng, na capatíd sa suso ni María Clara. Ganitó ang sabí n~g liham:

"Crisóstomo: Mahiguít n~g isáng araw na hindî ca napakikita; nahiguin~gan cong may caunting dinaramdam icáw, cata'y ipinagdasal at ipinagsindi cata n~g dalawang malalaking candilâ, bagá man sinasabi n~g tatay na hindî raw mabigát namán ang sakít mo. Totoong niyamót nilá acó cagabí at n~gayón; pinatutugtog nilá acó n~g piano at canilâ acóng inaanyayahang sumayáw. Hindî co nalalamang lubhang marami sa ibabaw n~g lupâ ang m~ga nacapagbíbigay yamót. Cung hindî lamang cay Párrí Dámaso na pinagpipilitang acó'y liban~gín sa pagsasaysay n~g maraming bagay, acó sana'y magcuculóng sa aking silíd upang matulog. Isulat mo sa akin cung anó ang dinaramdam mo, sa pagca't sasabihin co sa tatay na icáw ay dalawin. Samantala'y inutusan cong pumaryan sa iyo si Andéng, at n~g ipaglutò ca n~g chá; magalíng siyáng maglutò at marahil ay daig ang iyong m~ga alilà."

"Maria Clara."

"Pahabol. Pagca hindî ca naparini búcas, hindî acó paparoon sa ceremonia. Calakip."

=XXIX.=

=ANG UMAGA.=

Tinugtóg n~g m~ga banda n~g música ang "diana" sa unang pagsilang n~g liwayway, na anó pa't pinucaw n~g masasayang tugtuguin ang m~ga pagál na m~ga mamamayan. Nanag-uli ang búhay at casayahan, mulíng nirepique ang

m~ga campanà at nagpasimulâ ang m~ga putucan.

Yaon ang catapusang áraw n~g fiesta, yaón ang tunay na araw n~g cafiestahan. Inaasahang lalong marami ang mapapanood, higuít pa sa nacaraang araw. Lalong marami ang m~ga "manong" n~g V.O.T. (Venerable Orden Tercera; Cagalanggalang na Pan~gatlong Háney) cay sa m~ga manong n~g Santísimo Rosario, at nan~gagsisin~gitî n~g boong cabanalan ang m~ga manong na iyon ni San Francisco, sa caniláng paniniwalang sa gayo'y caniláng mahihiyâ, ang caniláng m~ga capan~gagaw. Lalong marami ang bilang n~g m~ga candilang caniláng binilí: nag-ani n~g malaking pakinabang ang m~ga insíc na magcacandilâ, at nangag-iisip siláng pabinyag upang máipakilala nilá ang canilang pagtumbás, бага man sinanabi n~g ilang yao'y hindî raw sa caniláng pananampalataya sa pagca católico cung dî sa canilang nais na macapag-asawa. Datapawa't sa gayó'y sumásagot ang m~ga babaeng banal:

--Cahi't magcagayon man, hindî mangyayaring hindî maguín isang himala ang sabaysabáy na pag-aasawa n~g gayong caraming m~ga insíc; papagbabaliking loob na silá n~g canicanilang m~ga esposa.

Isinuot n~g m~ga tao ang caniláng lalong magagaling na m~ga bihisan; lumabás sa kinatataguang m~ga cajita ang lahat n~g m~ga hiyas. Sampô n~g m~ga "tahir" at n~g m~ga sugarol ay nagbihis n~g m~ga barong bordado na may malalaking brillante, mabibigat na tanicalang (cadena) quintô at mapuputing sombrerong jipijapa. Ang matandáng filósofo lamang ang nananatili sa dating suot; ang baro'y sinamáy na may m~ga guhit na itim, nabobotones hanggang sa liig maluang na zapatos at malapad na sombrerong fieltro na culay abó.

--¡N~gayó'y lalò pa manding mapanglaw cayó cay sa dati!--ang sabi sa canyá n~g teniente mayor,--¿aayaw pô ba cayóng manacanacâ tayong magsayá, yamang maraming tayong lubhang sucát na itan~gis?

--¡Hindî ang cahulugan n~g pagsasaya'y dapat na gumawâ n~g m~ga caululan!--ang isinagot n~g matandâ.--¡Itó rin ang halíng na pagtatapon n~g salapî sa taón-taón! At ang lahat n~g ito'y ¿bakit? iwaldás ang salapî, sa gayóng macapál na totoo ang carukhaân at m~ga pan~gan~gailan~gan. ¡Abá! nalalaman co na; ¡itô ang pagtatapón, ang maruming pagagalac upang matakpan ang m~ga carain~gan n~g lahat!

--Nalalaman na pô ninyóng sumasang-ayon acó sa inyóng m~ga caisipan,--ang mulíng sinabi ni don Filipo, na tíla ibig magpakitang galit at tíla n~gumin~giti.--Cayó'y aking ipinagsasanggalang, datapuwa't ¿anó ang aking magagagawâ sa gobernadorcillo at sa cura?

--Magbitiw n~g tungcól--ang sinundán n~g filósofo, at saca lumayò.

Natigagal si Don Filipo, at sinundán n~g matá ang matandâ.

--Magbitiw n~g tungcól!--ang ibinúbulong, samantalang tumutun~go sa simbahan,--¡magbitíw! ¡Oo! cung isá sanang bagay na nagbibigay dan~gal ang tungcúling itó at hindî isáng pas-anin, ¡oo, bibitiwan co!

Punô n~g tao ang patio n~g simbahan: m~ga lalaki't m~ga babae, m~ga bata't m~ga matatanda, taglay ang lalong magagaling na pananamit, na nan~gagacahalo-halò, pumapasoc at lumalabas sa makikipot na m~ga pintúan. Amóy pólvora, amóy bulaclác, amóy incienso, amóy paban~gó; pinatatacbó at pinasisigaw ang m~ga babae at pinapagtatawá ang m~ga batâ n~g m~ga bomba, n~g m~ga cohete at n~g m~ga buscapiés. Isáng banda n~g música ang tumútgutog sa tapát n~g convento, isáng banda namán ang naghahatid sa m~ga nan~gan~gatungculan sa bayan, ang m~ga ibáng banda'y naglilibót sa m~ga daang kinalaladlaran at winawagaywayan n~g maraming m~ga bandera. Lumilibang sa panin~gin ang liwanag at cúlay na sarisari,

at sa pangpakinig nama'y m~ga t́inig at m~ga úgong. Hindi nagtitiguil ang m~ga campanà n~g carerepique, nagcacasalasalabat ang m~ga coche at m~ga calesa, na manacaná ang m~ga cabayong humihila sa canilá'y nangáguiguitla dumádamba, humuhulay, m~ga bagay na bagá man hindi casangcáp sa palatuntunan n~g fiesta, gayón ma'y naguiguing isáng pánooring hindi pinagbabayaran at siyáng lalong mahalaga.

Nag-utos ang Hermano Mayor sa áraw na itó n~g m~ga alilà upang man~gaghanáp sa m~ga daan n~g m~ga inaanyayahan, túlad sa nagpiguing na sinasabi sa atin n~g Evangelio. Hálos sápilitan ang pag-aanyaya upang uminóm n~g chocolate, café, chá, cumain n~g matamis, at iba pa. Madalás na naguiguing cawan~gis n~g isáng pakikipagcagalít ang guinagawang pag-aanyaya.

Gágawin na ang misa mayor, ang misang tinatawag na "de dalmática", catulad n~g misa cahapong sinasaysay n~g carapatdapat na corresponsal, at ang bílang caibhán lámang, ang magmimisa n~gayo'y si Pári Salví, at sa m~ga taong makikiníg n~g misa n~gayo'y casama ang Alcalde n~g lalawigan, caacbáy ang maraming m~ga castilá at m~ga táong marurunong, upang pakinggán si Pári Dámaso na totoong bantóg sa lalawigan. Sampô n~g alférez, bagá man siya'y lubháng dalá na sa m~ga pan~gan~garal ni Pári Salví, pumaroon din, sa pagpapatotoo niya n~g cagalin~gan n~g canyang loob at n~g cung mangyayari, macapanghiganti siyá sa m~ga pagbibigay galit na sa canyá'y guinawâ n~g cura. Sa calakhán n~g pagcábantog ni Pári Dámaso'y ipinag-páuna na n~g corresponsal ang pagsúlat namamatnugot n~g pamahayagan n~g sumúsunod:

"Alinsunod sa aking ipinagpáuna na sa inyo sa waláng wastô cong m~ga talata cahapó'y gayón n~ga ang nangyari. Nagcamít cami n~g tan~ging capalarang mápakinggan ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso Verdolagas, na nagcurang malaon sa bayang itó, at n~gayó'y inilipat sa lálong malaki, bílang ganting pala sa canyang mabuting pagtupad sa canyang m~ga catungculan. Lumagáy ang maningning na mananalumpati n~g m~ga mahal na bagay sa paaralang Espiritu Santo ang nagtuturo, at nagsaysay n~g carikitdikitan at cálalim~lalimang sermon, na nagbigay cabanalan sa madlá at pinagtakhán n~g lahat n~g m~ga binyágang naghihintay n~g boong pagmimithî n~g pagsilang sa lubhang mapagbun~gang m~ga labi n~g nacaguiguinhawang bucál n~g waláng hanggáng~búhay. Cadakilaan sa m~ga cahulugan, capan~gahasan sa m~ga munacalà, m~ga bagong pananalitâ, cagandahan sa anyô, catutubong m~ga galaw, pagsasaysay na calugodlugód, calusugán n~g m~ga adhicâ, nárito ang m~ga híyas n~g Bossuet na castilá, na talagáng carapatdapat n~gá ang canyáng malakíng pagcábantog hindi lamang sa m~ga marurunong na m~ga castila, cung di naman sa m~ga waláng pinag~aralang m~ga "indio" at sa m~ga mapanglinlang na m~ga anác n~g "calan~gitang imperio" (imperio n~g cainsican)."

Gayon man, unti n~g mapilitan ang mapagcatiwalang corresponsal na canyang sirain ang calahatlahatan niyang sinulat. Idinaraing ni Pári Damaso ang isáng magaang na sipóng canyang nasaguip n~g gabing nagdaan: pagcatapos na siya'y macapagcantá n~g masasayáng m~ga "petenera", (caraniwang kinacanta sa m~ga lalawigang andalus, sa España), siya'y uminóm n~ga tatlong vásong sorbete at sandali siyang nanood n~g pinalalabas sa teatro. Dahíl sa bagay na ito'y ibig sana niyang magbitíw n~g pagca tagasalitâ n~g m~ga wicá n~g Dios sa m~ga tao, n~guni't sapagca't waláng ibáng makitang nacacaalam n~g búhay at m~ga himalâ ni San Diego,--túnay n~ga't natátalos ang m~ga bagay na itó n~g cura, n~guni't kinacailan~gang siyá'y magmisa,--pinagcaisahan n~g ibáng m~ga fraile na walâ n~g gagaling pa sa t́inig n~g voces ni Pári Dámaso, at lubhang túnay na cahinahinayang na huwag italumpati ang totoong mainam na sermóng gaya na n~ga n~g naisulat at naisaulo na. Dahil dito'y ang babaeng dating tagapag~in~gat n~g susi'y siya'y ipinaghandâ n~g m~ga limonada, pinahiran ang canyang dibdib at liig n~g m~ga unguente at m~ga

lan~gis, binalot siyá n~g maiinit na m~ga cúmot, siya'y hinilot at iba pa. Umínóm si Parí Dámaso n~g hiláw na itlóg na binati sa álac, at sa boong umaga'y hindi nagsalitâ at hindi man lamang nag-agahan; bahagyâ na uminóm n~g isáng vasong gatas, isáng tazang chocolate at lalabin-dalawang biscocho, na anó pa't tiniis niya n~g boong cabayanihang huwag cumain n~g isáng sisiw na frito at calahating quesong gawang Laguna, na canyang kinaugaliang canin pagcacaumaga, sapagca't ayon sa canyang catiwalang babae, maaaring macapagpaubó ang sisiw at ang queso, dahil sa capuwâ may asin at may tabâ.

--¡Guinágawá ang lahat n~g itó't n~g camtan natin ang calan~gitan at magbalíc loob tayo!--ang sabi n~g m~ga Hermana n~g V.O.T., n~g caniláng maalaman ang ganitóng canyáng m~ga pagpapacahirap.

--¡Siyá'y pinarurasahan n~g Virgen de la Paz!--ang ibinúbulong naman n~g m~ga Hermana n~g Santísimo Rosario, palibhasa'y hindi nilá maipatawad ang canyang pagkiling sa canilang m~ga caaway na capuwâ babae.

Lumabás ang procesión pagca alas ocho y media sa lilim n~g m~ga toldang lona. Nacacahawig din n~g guinawâ, cahapon, бага man may isáng bagay na nabago: ang m~ga Hermano n~g V.O.T., na m~ga matatandang lalaki't babae, casama ang iláng m~ga dalagang patungó na sa pagtandá, ang pananamit na dalá'y mahahabang hábitong guingón: damít na guingóng magaspáng ang sa m~ga mahihirap, at ang sa m~ga mayayama'y guingóng sutlâ, sa macatuwid бага'y ang tinatawag na "guingông franciscano", sa pagca't siyang lalong caraniwang gamitin n~g m~ga cagalanggalang na m~ga fraileng franciscano. Ang lahat n~g m~ga mahal na hábitong iyó'y m~ga dalísay, sa pagca't pawang galing sa convento sa Maynilà, na siyáng kinucunan n~g m~ga mamamayan sa limós na ang capalit ay salapíng isinasang-ayon sa táning na halagang hindi natatawaran, cung bagá mangyayaring sabíhing cawan~gis n~g sa isáng tindahan. Ang halagang itóng hindi nababawasa'y mangyaring maragdagan, n~guni't hindi nababawasan. Tulad sa m~ga habitong itó'y nagbibilí n~g gayón ding m~ga hábito sa monasterio n~g Santa Clara, na tagláy, bucód ang m~ga tan~ging biyayang nacapagbibigay n~g maraming m~ga indulgencia sa m~ga patáy na pinagsasaputan, ang biyayang lalò pa manding tan~gi: na lalò pang mahál ang halagá paga lalong lumà, gulanít at hindi na magagamit. Itinititíc namin itó at baca sacaling banal na bumabasang nagcacailan~gan n~g gayóng m~ga mahál na "reliquia" (anó mang bagay na guinamit ó linangcáp na n~ga ibá), ó baca caya may matalas na isip casam~ang mámumulot n~g m~ga basahang taga Europa, na ibig yumaman sa pagdadalá sa Filipinas n~g isáng "cargamento" (maraming yácos na catatagang lúlan sa isáng daóng) n~g m~ga hábitong masurot at malibág, sa pagca't nagcacahalagá n~g labíng anim na píso ó higuít pa, ayon sa calakhán n~g pagcalibaguing humiguít cumulang.

Nacapatong si San Diego de Alcalá sa isáng carrong napapamutihan n~g m~ga planchang pílac na nabuburdahan. May malaking capayatán ang Santo, garing mulá sa úlo hanggáng bay~awang, magagalitín at nacacaaalang~alang ang anyô n~g pagmumukhá, бага mán culót ang buhóc sa úlo, na catulad n~g m~ga ita. Sutlang raso na nabuburdahan n~g quintô ang canyáng pananamit.

Sumusunod ang ating cagalang~galang na Amang si San Francisco, pagcatapos ay ang Virgeng gaya cahapon, ang caibhán lamang ay si Páři Salví n~gayón ang sumasailalim n~g palio at hindi ang makisig na si Páři Sibyla na mainam cumíyâ. N~guni't cung di tagláy ni Páři Salví ang magandang anyô ni Páři Sibyla, datapuwa't nagcacanlalabis naman sa canyá ang pagca anyóng banál: nacatun~gó ang m~ga matá; nacadoop ang m~ga camay na ang anyó'y matimtiman at lumalacad na nacayucód. Ang m~ga may dalá n~g palio'y yaón ding dáting m~ga cabeza de barangay, na nagpapawis n~g boong ligaya, sa caniláng panunungcól na nakikisacristán, bucód sa silá'y maninin~gil n~g buwis, manunubos n~g m~ga taong lagalág at m~ga dukhá, sa macatuwid бага'y m~ga Cristong nagbibigay n~g dugô dahil sa m~ga casalanan n~g m~ga ibá. Ang coadjutor, na nacasobrepelliz, ay

nagpaparoo't parito sa iba't ibáng m~ga carro, na dalá ang incensario, at canyáng manacanacang hinahandugan n~g úsoc nitó ang pan~gamoy n~g cura, na pagca nagcacagayo'y lalong lalong n~g nagmumukhang caaway n~g tawa at magagalitín.

Dahándahán n~ga at matimtiman ang lacad n~g procesióng inaacbayan n~g ugong n~g m~ga bomba at n~g tinig n~g m~ga cantá at músicang tungcol sa religióng ilinalaganap sa impapawid n~g m~ga banda n~g músicang sumusunod sa licurán n~g bawa't carro. Samantala'y napakasipag na totoo ang pamamahagui n~g Hermano Mayor n~g malalaking m~ga candila, na ang marami sa m~ga nakipagprosesio'y nag-uwi sa canilang m~ga bahay n~g maipag-iilaw sa apat na gabi samantalang nan~gagsusugál. Nagsisiluhód n~g boong gálang ang m~ga nanonood pagca nagdaraan ang carro n~g Ina n~g Dios at nan~gagdarasal silá n~g taimtim sa loob n~g m~ga Sumasampalataya ó n~g m~ga Aba pô.

Tumiguil ang carro sa tapát n~g isáng báhay na sa m~ga bintanang napapamutihan n~g maririkit na m~ga pangsampáy (colgadura) ay nacasun~gaw ang Alcalde, si capitang Tiago, si María Clara, si Ibarra, ilang m~ga castilá at m~ga dalaga; nágcataong tumungháy si Pári Salví, datapuwa't hindî gumawâ n~g cahi't munting kilos na magpahalatang siya'y bumabati ó nakikilala niyá silá; ang tan~ging guinawá niyá'y lumindíg lamang, tinuíd ang catawán at sa gayo'y sumabalicat niyá n~g lalong caayusan at gandá ang "capa pluvial."

Sa dacong ibabâ n~g bintana'y may isáng dalagang nacalúlugód ang gandá n~g mukhâ, mahalagá ang suut na damít at may kílic na isáng musmós na lalaki. Marahil siyá'y sisiwa ó taga pag-alagâ lamang, sa pagca't ang sanggól na iyó'y maputi at mapulá ang buhóc, samantalang ang dalaga'y caymanguí at mahiguít pa sa caitimán n~g azabache ang canyáng m~ga buhóc.

Pagcakita sa cura, iniunat n~g musmós ang canyáng maliliit na bísig, tumawa niyáng táwang hindî nacapagbibigay sákit at hindî namán pighati ang nacapagpapatawâ, at sumigáw n~g pautál sa guitna n~g isáng sandalíng catahimican: ¡Tá ...tay! ¡Tatay! ¡Tatay!

Kinilabutan ang dalaga, dalidaling inilagay ang canyang camay sa ibabaw n~g bibig n~g sanggól na lalaki at patacbóng lumayô roong taglay ang totoong malaking cahihiyan. Umiyác ang bátâ.

Nan~gagkindatan ang m~ga mapaghinala, at nan~gagsin~gití ang m~ga castilang nacamasid n~g gayóng maiclíng pangyayari. Naguing pulá ang catutubong pamumutla ni Pári Salví.

At gayón ma'y wala sa catuwiran ang táo: hindî man lamang nakikilala n~g cura ang babaeng iyón, siya'y taga-ibang bayan.

=XXX.=

=SA SIMBAHAN.=

Mulâ sa isá hanggang sa cabiláng dúlo'y punô ang camálig na ípinalalagá'y n~g m~ga táong yaó'y bahay n~g Lumaláng sa lahát.

Nan~gagtutulacán, nagsisicsican, nan~gagdudurugan ang isá't isá, at nan~gagdarain~gan ang iláng lumálabas at ang maraming nagsisipasoc. Malayò pa'y iniunat na ang camáy sa pagbabasâ n~g m~ga dalirí n~g túbig na bendita, n~guni't caguinsaguinsa'y dumárating ang isáng álon n~g

pagtutulacán at napapalayô ang camay: Naririn~gig pagca nagcacagayon ang isáng án~gil, nagmúmura ang isáng babaeng nayapacan, datapuwa't hindi tumitiguil ang pagtutulacán. Ang iláng matandang lalaking naisasawsaw ang m~ga dalirì sa tubig na iyóng culay pusali na, palibhasa'y naghugas n~g camáy roon ang boong báyan, bucód pa sa m~ga taga-ibáng báyang doo'y dumarayo, ipinapahid ang túbig na iyón n~g boong pamimintacasi, бага мán sila'y nahihirapan dahil sa casicpán, sa caniláng bátoc, sa puyó, sa noo, sa ilóng, sa babà, sa dibdib at sa púsod, sa caniláng pananalig na sa gayó'y caniláng nabebendita ang m~ga bahaguing iyón n~g catawán, bucód sa hindi silá magcacasakit n~g paninigás n~g liig, n~g sakit n~g úlo, n~g pagcatuyô, n~g hindi pagcatúnaw n~g kinacain. Ang m~ga cabataan, marahil sa sila'y hindi totoong masasactín ó baca cayâ naman hindi silá naniniwala sa mahal na gamót na iyón, bahagyâ na niláng binabasâ ang cáduloduluhan n~g caniláng daliri--at n~g walang anó mang masabi sa canilá ang m~ga mapamintacasing tao,--at cunuwa'y canilang ipinapahid sa caniláng noó, na, ang catotohana'y hindi nilá isinasayad. "Marahil n~ga'y bendita ang túbig na iyán at taglay ang lahát n~g m~ga sinasabi",--ang iniisip marahil n~g sino máng dalaga,--"n~guni't may isáng culay na" ...!

Bahagyâ na macahin~gá roon, mainit at amóy háyop na dalawá ang páa; datapuwa't catumbás n~g lahát't n~g pagcacahirap na iyón ang magsesermong as sermông yao'y dalawang daa't limampung piso ang bayad n~g bayan. Ito ang sinabi n~g matandang Tasio.

--¡Dalawang daa't limampung piso ang bayad sa isang sermôn! ¡Isá lamang tao at sa minsan lamang na paggawâ! ¡Ang icatlóng bahagui n~g ibinabayad sa m~ga comediante na mangagpapagal sa loob n~g tatlong gabí!... ¡Tunay n~ga marahil na cayo'y mayayaman!

--¿At bakit namán mawawan~gis ang bagay na iyán sa isáng comedia?--ang isinagót na masamá ang loob n~g mapúsoc na maestro n~g m~ga Hermano n~g V.O.T.; ¡nacahuhulog n~g m~ga caluluwa sa infierno ang comedia, at nacapapasalan~git ang sermón! Cung humin~gi siyá n~g sanglibo'y babayaran din namin, at kikilalanin pa naming utang na loob ...

--¡Cahi ma't comedia, cung sa ganáng akin!--ang isinisigaw naman sa galit n~g isá.

--¡Naniniwalà acó, palibhasa'y magalíng na totoo ang inyóng pagca unawà sa kinauuculan n~g comedia at n~g sermón!

At yumao ang pusóng, na hindi inalumana ang guinagawâ n~g magagaliting maestro na m~ga paglait at masasamang húlang mangyayari sa daratning búhay ni matandang Tasio sa hinaharáp na panahón.

Samantalang hinihintay ang Alcalde, nágpapawis at naghihicab ang m~ga tao; iguinagalaw sa han~gin ang m~ga paypáy, m~ga sombrero at m~ga panyô; nan~gagsisigawan at nan~gag-iiyacan ang m~ga batà, bagay nagbíbigay pagál sa m~ga sacristan na pagpapalabas sa m~ga batang iyón sa simbahan. Ang gawáng ito'y siyang umaakit sa pagdidilidili n~g matalas na caisipan at malumanay na maestro n~g Cofradía n~g Santísimo Rosario:

--"Pabayaang ninyóng lumapit sa akin ang m~ga báta," anáng áting Pan~ginoong Jesucristo, n~guni't dito'y dapat n~g unawaing yaó'y ucol lamang "sa m~ga batang hindi umiiyac."

Ganitó ang sinasabi n~g isá sa m~ga matatandang babaeng nanánamít n~g guingón, si Hermana Pute bagá, sa isáng babaeng may anim na taón na ang gúlang na canyáng apó, na nacaluhód sa canyáng tabi:

--¡Condenada! ¡itahimic mo ang iyóng isip, at macaririnig ca n~g isáng

sermóng gáya n~g sa Viernes Santo!

At sacâ pinacacurotcurót, na anó pa't pinucaw ang cabanalan n~g batang babae, na ikinibit ang mukhâ, pinahabâ ang n~gúso at pinapagcunót ang m~ga kíláy.

Humihimláy ang iláng m~ga lalaking nacapaningkayád sa tabí n~g m~ga confesionario. Ang acalà n~g ating matandang babaeng nagn~gun~gun~guya n~g m~ga dasal at pinatatacbó sa canyáng m~ga dalíri ang m~ga butil n~g canyáng cuintás, na ang guinágawang pagtan~gô n~g isáng matandáng lalaking malaki ang pag-aantoc, ay talagáng gayón ang lalong magalíng na pagsang-ayon sa m~ga calooban n~g Lan~git, caya't ang guinawâ niya'y untitunti niyáng guinagád ang gayóng anyô.

Na sa isáng sùloc si Ibarra; nacaluhód si María Clara sa malapit sa altar mayor, sa isáng lugar na nagmagandang loob ang curang paalsan n~g m~ga tao sa pamamag-itan n~g m~ga sacristán. Nacaupô si capitang Tiagong nacasúot n~g frac sa isá sa m~ga bangcóng laan sa m~ga pinunò, dahil sa bagay na itó'y ang isip n~g m~ga insíc na sa canyá'y hindî nacakikilala'y gobernadorcillo rin siyá cayá't hindî nan~gan~gahás na sa canyá'y lumapit.

Sa cawacasa'y dumating ang Alcalde na casama ang canyáng Estado Mayor, (ang m~ga guinoong sa canyá'y umaacbay), doon sa sacristía silá nagmulà at siyá'y lumucloc sa isá sa m~ga maiinam na m~ga sillóng nacapatong sa ibabaw n~g isáng alfombra. Pangdakilà ang casuutan n~g Alcalde at sa canyá'y nacalagáy ang banda ni Cárlos III at apat ó limáng m~ga condecoración (m~ga saguisag na inilalagáy sa dibdib, tandâ n~g sa nagdadala'y pagbibigay unlác n~g isáng hari ó n~g cataastaasang pûnò sa isáng nación.)

Hindî siyá nakikilala n~g bayan.

--¡Abá!--ang bigláng sinabi n~g isáng tagabukid; ¡isáng civil na nacasuot comediante!

--¡Tangá!--ang isinagót n~g canyáng calapit at siyá'y sinicó;--¡iyán ang principe Villardo na ating nakita cagabí sa teatro!

Tumaas n~gâ ang calagayan n~g Alcalde sa m~ga matá n~g báyan at siyá'y ipinalagay na encantadong principe, na nácapanalo sa m~ga gigante.

Nagpasimula ang misa. Nagsitidindig ang m~ga nauupô, ang m~ga natutulog ay nan~gáguisíng dahil sa cacacampanilla at sa matunóg na voces n~g m~ga cantór. Tila totoong natutuwâ si Pári Salví, baga man siyá'y may mukhang walang caibigan, sa pagca't sa canyá'y naglilingcód na diácono at subdiácono ang dalawá pa namáng agustino.

Bawa't isá'y nagcantâ, n~g dumating ang úcol na panahón, baga man humiguit cúmulang na nagdaraan sa ilóng ang caniláng voces at malabò ang pan~gun~gusap, liban na lamang sa nagmimisa na may pagca nan~gin~ginig ang voces at hindî mamacáilang nasirâ ang tono, na anó pa't malaki ang ipinagtataca n~g m~ga táong sa canyá'y nacakikilala. Gayón ma'y gumágalaw siya n~g makinig na anyô at hindî nag-aang-ang; ikinácanta ang "Dominus vobiseum" n~g taimtim sa loob, ikinikiling n~g caunti ang úlo at tumitin~gala sa "boveda," (bubun~gan n~g simbahan). Sa pagmamasid n~g pagtanggáp niyá n~g asó n~g incienso, masasabing totoo n~gâ ang sabi ni Galeno, na naniniwaláng pumapasoc daw ang úsoc sa bao n~g úlo, pagcaraan sa bútas n~g ilóng na ang tulóy ay sa salaang but-ó, sa pagca't siya'y lumilindig, iniiling-ay ang úlo sa lícod, pagcatapos ay lumalacad na patun~gó sa guitná n~g altar n~g lubháng malakíng pagmamakisig at caguilasan, hanggang sa acalain ni capitán Tiagong daig niya sa cagalin~gang cumíyâ ang comedianteng insíc n~g gabíng nagdaang nacadamít

emperador, may pintá ang mukhâ may maliliit na bandera sa licód, ang balbás ay buntót n~g cabayo at macapal ang "succlas" n~g sapín.

--Hindî n~gâ mapag-alinlan~ganan, higuít ang camahalang umanyô n~g isáng cura namin cay sa lahat n~g m~ga emperador.

Sa cawacasa'y dumating ang pinacananasang sandali na marinig, na si Páři Dámaso. Nan~gagsiupô sa caniláng m~ga sillón ang tatlóng sacerdote, na ang anyó'y nacapag-bibigáy ulirán sa cahinhinan, ayon sa sasabihin marahil n~g may malinis na caloobang "corresponsal;" tinularan silá n~g Alcalde at ibá pang m~ga taong may vara at may bastón; humintô ang música:

Pamucaw ang paghaliling iyón n~g catahimican sa úgong sa ating matandáng Hermana Pule, na humihili na, salamat sa música. Túlad cay Segismundo ó gaya n~g "cocinero" sa kinathang búhay ni Dornroscheu, ang unang guinawa pagcaguising ay tuctucan ang canyáng apóng babae, na nacatulog din. Ito'y umatun~gal, datapuwa't pagdaca'y nalibang n~g makitang nagdaragoc sa dibdib ang isang babae sa lubós na pananalig at sa caalaban n~g loob.

Pinagsicapan n~g lahat na maipacaguinhawa n~g anyô; naningcayad ang m~ga waláng bangcô, umupô sa lupà ó sa caniláng sariling paa ang m~ga babae.

Tináhac ang caramihan ni Páři Dámaso, na pinan~gun~gunahan n~g dalawáng sacristan at sinusundan n~g isáng capuwa niya fraileng may daláng isáng malaking cuaderno. Nawala siyá pagpanhíc sa hagdanang palicawlicaw, n~guni't pagdaca'y mulíng sumipót ang canyáng mabilog na úlo, pagcatapos ay ang canyáng macacapal na bátoc at sumunod agad-agad ang canyáng catawan. Tumin~gin sa magcabicabila n~g boong capanatagan n~g loob at uubo-ubó; nakita niya si Ibarra. Ipinahiwatig niya sa isáng tan~ging kiráp, na hindî calilimutan sa canyáng m~ga pananalán~gin ang casintahan ni María Clara; tinitigan n~g tin~ging may towa si Páři Sibyla at saca niya sinulyap n~g tin~ging calakip ang pagpapawalang halagá si Páři Manuel Marsing cahapo'y nagsermón. N~g matapos ang ganitóng pagsisiyasat; linin~gon ang casama n~g paalimís at sa canyá'y sinabi: "¡Magpacatalino, capatid!--Binucsan nitó ang cuaderno.

Datapuwa't carapatdapat na isaysay sa isáng bahaguing bucód ang sermóng itó. Isáng binatang nag aaral n~g panahóng iyón n~g taquigrafia at malakíng totoo ang pagcalugód sa m~ga dakilang mananalumpati ang siyáng umalalay n~g pagtititic samantalang nagsasaysay si Páři Dámaso; at salamat sa ganitóng guinawa'y mailalagdâ namin dito ang isáng bahagui n~g pan~gan~garal tungcól sa religión sa m~ga lupaing iyón.

=XXXI.=

=ANG SERMON.=

Nagpasimulâ si Páři Dámaso, n~g madalang at mahinang pan~gun~gusap:

"Et spiritum tuum honum dedisti, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuisti ab ore corum, et aquam dedisti eis in siti".--"At ibinigay mo sa canilá ang espíritu mong magaling upang caniláng iturò at hindî mo inalís sa caniláng bibig ang iyóng maná at binigyán mo silá n~g tubig sa caniláng pagcauhaw!"

"M~ga salitang ipinan~gusap n~g Pan~ginoon sa pamamag-itan n~g bibig ni Esdras, icalawáng aclát, icasíyám na bahagui, icadalawampong tulâ."

Sa udyóc n~g pangguiguilalás ay sinulyáp ni Páři Sibyla ang nagsesermón; namutla at lumun-oc n~g laway sa Páři Manuel Martin: marikit ang sermóng iyón cay sa canyáng sermón.

Ayawan cong nahiwatigan ni Páři Dámaso ang gayóng bagay ó baca cayâ naman talagang namamaos pa, datapuwa't ang guinawa niya'y umubóng macailan at ikinapit ang dalawang camáy sa palababahan n~g púlpitong mahal. Sumása tapat n~g canyáng úlo ang Espiritu Santo na bago lamang capípinta: maputi, malinis at culay rosa ang maliliit na paa at ang tucâ.

"¡Cárilagdilagang Guinoos (sa Alcalde), cábanalbanalang m~ga sacerdote, m~ga cristiano, m~ga capatid cay Jesucristo!"

Gumawa rito n~g dakiláng paghintô, at maling inilacad niya ang canyáng panin~gin sa m~ga nakikinig, at sa canya'y nacagalác ang pag-ulinig sa canya at canilang taimtim na pagtahimic.

Wicang castilà ang unang bahagui n~g canyáng sermón at wicáng tagalog ang icalawang bahagui: "loquebantur omnes linguas".

Pagcatapos n~g m~ga joh! at ô n~g paghinto dakilang iniunat niya ang canyang canang camáy sa dacong altar at tumitig sa Alcalde, naghalukipkip pagcatapos, na waláng anó mang sinasabi; n~guni't caguinsaguinsa'y inihalili sa mahinhing kilos ang cagalawán, iniling-ay sa licód ang úlo, itinuró ang dacong pintóng malakí na pinutol ang han~gin sa pamamag-itan n~g taguiliran n~g camáy n~g boong cabilisán, hanggang sa acalain n~g m~ga sacristang ang cahulugán n~g gayong galáw ay ipinag-uutos sa caniláng ísará ang m~ga pinto, at gayón n~ga ang caniláng guinawâ; nagdamdam ligalig ang alférez at nag-alinlan~gan cung siyá'y lálabas ó hindí; datapuwa't nagpapasimulá na ang nagsesermón n~g pananalitang malacás, punô at mataguinting: tunay n~ga palá namáng totoong matalinò sa panggagamót ang dating canyáng tagaalagang babae.

"¡Nagniningning at cumikislap ang altar, malapad ang malaking pintô, ang han~gin ang sasacyan n~g santong wica n~g Dios na búbucal sa aking bibig, pakinggán n~ga ninyó n~g m~ga pangdin~gig n~g caluluwa at n~g púsò at n~g hindí man~galaglag ang m~ga salitâ n~g Pan~ginoon sa lupang batuhán at canin n~g m~ga ibon sa Infierno, cung di ang cayó'y lumagô at sumibol na catulad n~g isáng santong binhi sa lináng n~g ating cagalanggalang at huwad sa serafing Amáng si San Francisco! Cayóng m~ga malalaking macasalanang, m~ga bihag n~g m~ga moro n~g cálolowa, na siyang lumalaganap sa m~ga dagat n~g waláng hanggang búhay, na pawang nacalulan sa macapangyarihang m~ga sasacyán n~g sa táong catawán at n~g m~ga lugód sa búhay na itó, cayóng hindí magcandadala n~g m~ga tanicalâ n~g mahahalay na hilig at n~g m~ga calibugan, at nan~gagsisigaod sa daóng n~g taga Infiernong si Satán, masdán ninyó riyan n~g mapitagang pagcahiyâ ang tumutubós sa m~ga cálolowa sa pagcabihag n~g demonio, ang matapang na Gedeón, ang malacás na loob na David, ang mapagwaguing Roldan n~g cacistianohan, ang tagalan~git na guardia civil, na higuít ang catapan~gan sa lahat n~g m~ga guardia civil cahi't pagsamasamahin ang m~ga guardia civil n~gayón at ang sa búcas pa".--(Pinapagcunót n~g alférez ang noo)--"Siya n~gâ, guinoong alférez, higuít ang canyáng tapang at lacás, na cahi't walâ siyáng fusil cung di isáng cruz na cahoy, canyáng guinágahis n~g boong cabayanihan ang walang hanggang tulisán n~g m~ga cadilimán, at gayón din ang lahat n~g m~ga cacampí ni Luzbel, at cung di lamang hindí nan~gamamátay ang m~ga espiritu, siláng lahat ay nan~galipol na magpacailan man! Ang caguilaguilalás na laláng na itó n~g Dios, itóng hindí mapaglíríp na himalâ ay ang maluwalhating si Diego de Alcalá, na, gagamit acó n~g isáng pagsusumag, sa pagca't nacatutulong na magalíng ang m~ga pagsusumag sa pagca unawâ n~g m~ga bagay na hindí mapag-abót n~g ísip, ayon sa wicâ n~gâ n~g ibá, sinasabi co n~ga na ang dakilang santong itó'y isáng catapustapusang cawal, isáng

"ranchero" (tagapagpacain) lamang sa aming lubháng macapangyarihang hucbóng pinag-úutusan n~g aming tulad sa serafing Amáng si San Francisco, na siyang ikinararan~gal cong kinapapanigang acó'y cabo ó sargento sa talaga't awà n~g Dios."

Ang m~ga han~gal na "indio", ayon sa sabi n~g "corresponsal", walang nábingwit sa sinaysay na iyón, liban na lamang sa m~ga salitang "guardia civil", "tulisán", "San Diego" at "San Francisco"; namasid nilá ang pagsamà n~g mukhá n~g alférez, ang anyóng bayani n~g nagsesermón, at sa gayo'y inacala niláng kinagagalitan n~g Pári ang alférez dahil sa hindi niyá inuusig ang m~ga tulisán. Si San Diego at si San Francisco ang gaganap n~g bagay na iyón, at silá n~ga ang túnay na macagagawa, tulad sa pinatototohanan n~g isáng pinturang na sa convento n~g Maynila, na sa pamamag-itan lámang n~g canyáng cordón ay nahadlan~gan ni San Francisco ang paglúsob n~g m~ga insic n~g m~ga unang taón n~g pagcatuclás sa Filipinas n~g m~ga castila. Hindi n~ga cacaunti ang catuwaang tinamó ó n~g m~ga namimintacasi, kinilala niláng utang na loob sa Dios ang ganitóng túlong, at hindi silá nag-aalinlan~gan sa paniniwalang pagca walâ n~g m~ga tulisán, ang m~ga guardia civil naman ang lilipulin ni San Francisco. Lalong pinagbuti n~ga nilá ang pakikinig, sinundan nilá ang m~ga sinaysay ni Pári Dámaso, na nagpatuloy n~g pananalitâ:

"Cárilagdilagang guinoo: Ang malalaking m~ga bagay talagáng malalakíng m~ga bagay cahi't na sa tabí n~g m~ga maliliit, at ang m~ga maliliit cailan ma'y maliliit din na sa siping man n~g m~ga malalaki. Itó ang sabi n~g Casaysayan, (Historia), at sa pagca't ang Casaysayan, sa sandaang palo'y isá lamang ang tumatamá, palibhasa'y bagay na gawâ n~g m~ga tao, at ang m~ga tao'y nagcacamaling "errare es hominum" ayon sa sabi ni Ciceron, ang may dilâ ay nahihidwâ, ayon sa casabihan sa aking bayan, ang nangyayari'y may lalong malalalim na catotohanang hindi sinasabi n~g Historia. Ang m~ga catotohanang itó, Cárilagdilagang Guinoo, ay sinabi n~g Espíritu Santo, sa canyáng cataastaasang carunun~gang cailan ma'y hindi naabót n~g pag iisip n~g tao mulâ pa sa m~ga panahón, ni Séneca at ni Aristóteles, iyang m~ga pantás na m~ga fraile n~g unang panahón hanggang sa macasalanang m~ga panahón natin n~gayón, at ang m~ga catotohanang itó'y hindi n~gâ ibá cung di hindi palaguing ang m~ga maliliit na bagay ay maliliit n~ga, cung di pawang malalakí, hindi cung isusumag sa m~ga mumuntî, cung di cung isusumag sa lalong malalakí sa lúpà at sa lan~git at sa han~gin at sa m~ga pan~ganurin at sa m~ga tubig at sa alang-alang at sa buhay at sa camatayan."

--iSiya nawa!--ang isinagót n~g maestro n~g V.O.T., at saca nagcruz.

Ibig ni Pári Dámasong papangguilalasin ang m~ga nakikinig sa ganitóng anyô n~g pananalitáng canyáng napag-aralan sa isáng dakilang tagapagsermón sa Maynilà, at siya n~gang nangyari, na sa pagcápatan~ga sa gayóng caraming m~ga catotohanan, kinailan~gan niyang dunggulín n~g paa ang canyáng "espíritu santo" (ang fraile bagáng sa canyá'y tagadictá) upang sa canyá'y maipaalaala ang canyáng catungculan.

--Maliwanag na nakikita n~g inyóng m~ga matá!--ang sinabi n~g "espíritu" búhat sa ibabá.

"Maliwanag na nakikita n~g inyóng m~ga matá ang sumasacsing ganáp at napapaukit na itóng waláng hanggáng catotohanang naalinsunod sa Filosofía! Maliwanag na nakikita iyang áraw n~g m~ga cabanalan, at sinabi cong áraw at hindi buwán, sa pagca't waláng malaking carapatang numingning ang buwán sa boong gabî; sa lúpà n~g m~ga bulág ang dalawáng mata'y hari ang bulág ang isáng matá lamang (nacapangyayari sa bayan n~g m~ga han~gal ang may caunting dunong na pinag-aralan); mangyayaring numingning ang isáng ilaw cung gabí, ó ang isáng maliit na bituin; ang lalong mahalaga'y ang macapagningning cahi't catanghaliang tulad sa

guinagawâ n~g áraw: ¡ganitó n~ga ang pagniningning n~g capatid na si Diego cahi't sa guitna n~g lalong m~ga dakilang santo! ¡Nariya't nacahayág sa inyóng m~ga matá, sa inyóng pusóng na hindi pananampalataya sa uliráng gawà n~g Cataastaasan upang mabigyáng cahihiyan ang lalong m~ga dakila sa lupa; oo, m~ga capatid co, hayag, hayag sa lahat, hayag!"

Nagtindíg ang isáng lalaking namumutlà at nanginginig at nagtagò sa isáng confesionario. Siya'y isáng maglalacò n~g álac na nag-aagaw-tulog at nananag-inip na hinihin~gan siyá n~g m~ga caribinero n~g "patente" na hindi niyá taglay. Hindi na raw siyá umalís sa canyáng pinagtaguan hanggang sa hindi natapos ang sermón. [258]

--"Mapagpacumbabà at maligpiting santo, ang iyóng cruz na cáhoy"--(ang dalá n~g larawan ni San Diego'y cruz na pilac),--"ang iyóng mahinhíng hábito'y pawang nagbibigay dan~gal sa dakilang si Francisco, na camí canyáng m~ga anac at nakikiwan~gis sa canyáng m~ga guinagawá! Inilalaganap namin ang layong santong lahi sa boong daigdig, sa lahat n~g m~ga suloc, sa m~ga ciudad, sa m~ga bayan at hindi namin tinitin~gí ang maputi sa maitim"--(piniguil n~g Alcalde ang canyáng paghin~ga)--"sa pagtitiis n~g hindi pagcain at n~g m~ga pagpapacahirap, santong lahi mo na sa pananampalataya at sa relihiyóng may taglay na sandata"--(¡Ah! ang hinin~gá n~g Alcalde)--"na pinapananatili ang sangcataohan sa matatag na calagayan at pumipiguil na mabulíd sa malalim na ban~gin n~g capahamacán!"

Untiunting naghihicab ang m~ga nakikinig, sampo ni capitang Tiago: Hindi pinakikinggan ni María Clara ang sermón: nalalaman niyang malapit sa canyáng kinalalagyán si Ibarra at siyáng sumasaisip niya, samantalang siyá'y nag-aabanico at canyáng minámasdan ang toro n~g isá sa m~ga Evangelista, na waláng pinag-ibhán sa anyó n~g isáng calabaw na maliit.

"Dapat nating masaulong lahat ang m~ga Santong Casulatan, ang búhay n~g m~ga santo, at sa ganitó'y hindi co kinacailan~gang sa inyó'y man~garal, m~ga macasalanan; dapat ninyóng maalaman ang m~ga bagay na itóng totoong mahalagá at kinacailan~gang gaya n~g pagcasaulo sa Ama namin, bagá man nacalimutan na ninyó itó at nagbubuhay protestante ó hereje na cayó, na hindi nagsisigalang sa m~ga ministro (cawaní n~g Dios, na gaya n~g m~ga insíc), n~guni't cayó'y man~gagpapacasama, lálò n~g man~gapapahamac cayó, m~ga sinumpa!"

--Abá, cosa ese pale Lámaso, ese! (Abá anó ba namán ang pári Dámasong iyán)--ang ibinulóng n~g insíc na si Cárlos, na iniirapan ang nagsesermóng nagpapatuloy n~g m~ga pananalitáng naiisip niya n~g sandalíng iyón, at nagbúbubuga siyá n~g m~ga licaw-licaw na m~ga paglait at pagmumurá.

¡"Mamamatáy cayóng hindi macapagsisisi n~g inyóng m~ga casalanan, m~ga lahi n~g m~ga hereje! Mulá pa rito sa lupa'y pinarurusahan na cayó n~g Dios n~g m~ga pagcapiit at pagcabilanggô! ¡Ang m~ga mag-amag-anac, ang m~ga babae ay dapat lumayô sa inyó: dapat cayóng bitayíng lahat n~g m~ga namummunô at n~g hindi lumaganap ang binhî ni Satanás sa halamanan n~g Pan~ginoon!... Sinabi ni Jesucristo: Cung cayó'y may masamáng casangcapan n~g catawáng humihicayat sa inyó sa pagcacasala, putulin ninyó, iabsáng ninyó sa apóy!..."

Nan~gin~ginig si fray Dámaso, nalimutan niyá ang canyáng sermón at ang maayos na pananalitâ.

--Náriníg mo ba?--ang itinanóng sa canyáng casama n~g isáng binatang estudianteng taga Maynilà;--¿puputulin mo ba ang iyo?

--¡Ca! siyá na muna ang magputol!--ang isinagót n~g causap, na itinuturò ang nagsesermon.

Naligalig si Ibarra; lumin~gap sa canyáng paliguid at humahanap n~g alin mang súloc, datapwa't punôngpunô ang boong simbahan. Walang nârinig at waláng nakikita si María Clara, na pinagsisiyasat ang cuadro n~g pinagpalang m~ga cáluluwa sa Purgatorio, m~ga cáluluwáng ang anyó'y m~ga lalaki't m~ga babaeng hubó't hubad na may nacapatong sa úlong "mitra," (sombbrero n~g papa,) "capelo" (sombbrero n~g cardenal), ó "toca" (talucbóng n~g monja), na nan~gaihaw sa apóy at nan~gagsisicapit sa cordón ni San Francisco, na hindí nalalagot cahi't lubháng napacabig-at ang m~ga nacabiting iyón.

Sa gayóng pagdaragdag ni Fray Dámaso n~g canyáng m~ga naisipa'y nag-caligaw~ligaw ang espíritu santong fraile sa pagcacasunodsunód n~g sermón hanggang sa siya'y lumactaw n~g tatlong mahahabang pangcát at sumamá ang pagdidictá cay Pári Dámaso, na humihin~gal at nagpapahin~ga sa canyang maalab na pagmumurá.

"¿Sino sa inyó, m~ga makasalanang nakikinig sa akin, ang hihimod sa m~ga súgat n~g isáng dukhá at libaguing magpapalimos? ¿Sino? Sumagót at itaas ang camáy cung sino! ¡Walâ sino man! Dati co nang nalalaman; walâ n~gang macagagawâ n~g gayón cung dî ang isáng santong gaya ni Diego de Alcalá; canyáng hinimuran ang boong cabulucán, at tulóy sinabi niyá sa isang capatid na nangguiguilalás; ¡Ganitó ang paggamot sa may sakít na itó! ¡Oh pagcacacawang gawâ n~g cristiano! ¡Oh pagcahabág na waláng cahulililip! ¡Oh cabanalan n~g m~ga cabanalan! ¡Oh cagalinggalin~gang hindí matutularan! ¡Oh waláng bahid na lunas!...."

At ipinagpatuloy ang isáng mahabang tanicalang m~ga ¡oh! na idiniripa ang m~ga camáy, at itinataas at ibinababa na anaki mandin ibig na lumipad ó bumugaw n~g m~ga ibon.

"Nagsalitâ siyâ n~g latin bago mamatáy, ¡bagá man dating hindí murunong n~g latin! Mangguilalás cayó m~ga macasalanang! ¡Hindí cayô macapagsasalitâ n~g latin, baga man pinag aaralan ninyó, at sa pag aaral na ito'y pinapalò cayó, hindí cayó macapagsasalitâ n~g latin, mamamatay cayóng hindí macapaglálatin! ¡Isáng biyaya n~g Dios ang macapagwicang latin, cayâ nagsasalita n~g latin ang Iglesia! ¡Acó ma'y nagwiwicang latin din! ¿Bakit ipagkakait n~g Dios ang caaliwang itó n~g loob sa canyáng minamahal na si Diego? Mangyayari ba siyáng mamatáy, mapababayaan ba siyáng hindí nagwiwicang latin? Hindí n~ga mangyayari! Cung magcagayó'y hindí gaganáp sa catuwiran ang Dios, hindí sa tohanang siya'y Dios! ¡Nagwicang latin n~gâ siyá at nagpapatotoo ang m~ga sumulat n~g aclat n~g m~ga panahóng iyón!" At canyáng binigyáng wacás ang canyang pasimula n~g pan~gan~garal n~g lalong pinaghirapan niya na canyáng inumit sa titic n~g isáng dakilang manunulat, na si Guinoong Sinibaldo de Más.

"¡Binabatì n~gâ cata, marilág na Diego, dan~gal n~g aming samahán! Puspós ca n~g cabanalan, mahinhing may capurihán; mapagpacumbabang may camahalan; masunuring boo ang loob; mapagtiis sa cacaunting bagay na mapagmithi; caaway na tapát ang loob; maawaing nagpapatawad; fraileng lubháng maselang; mapanampalatayang namimintacasi; mapaniwalaíng waláng málay; waláng bahid calupaang sumisinta; hindí maimiking may tinagong líhim; mapagtiis na matiyagá; matapang na natatacot; mapagpiguil na may calooban; mápan~gahás na masulong; mapanalimang nagpapacatinô; mahiyaing may caran~galan; mapag-in~gat n~g iyóng pag-aaring hindí mahinayan~gin; maliksing tagláy ang cáya; mapagbigáy galang na marunong makipagkapuwa-tao; matalas ang ísip na ma-in~gat; mahabaguing may awa, matimtimang may hiyá; mapanghigantíng matapang; sa casipaga'y dukhá na mapagsang-ayon; mapag-impoc na mapagbiyaya; waláng malay na nacacatalós; mapagbagong may kinauwian; mapagwalangbahalang nagmimithíng matuto; ¡linaláng ca n~g Dios upang camtán ang m~ga caayaayang lugód n~g pagsintang malamlam!...Tulun~gan mo acóng umawit n~g iyóng m~ga

cadakiláan at n~g ang iyóng pan~gala'y lalong mataas cay sa m~ga bituin at lalong lumiwanag cay sa araw na umiinog sa iyong paanan! Tulun~gan ninyó acóng humin~gi sa Dios n~g cauculáng tálas n~g ísip, sa pamamag-itan n~g pagdarasal n~g isáng Aba Guinoong María!..."

Nan~gagsiluhód na lahát at bumán~gon ang isáng hûgong na catúlad n~g sabay-sabay na húgong n~g sanglibong bubúyog. Iniluhód n~g Alcalde n~g malakíng pag-hihirap ang isáng páa, na iniíling ang úlo sa samâ n~g loób; namutlá at nagsisisi n~g taimtim sa púsò ang alférez.

--¡Napacadiablo ang curang iyán!--ang ibínulóng n~g isá sa m~ga binatang galing Maynilà.

--¡Huwág cang main~gay!--ang sagót n~g casáma,--naririnig táyo n~g canyáng asawa.

Samantala'y hindî ang pagdarasál n~g Abá Guinoong María ang guinágawâ ni Pári Dámaso, cung dî ang pag-away sa canyáng "espíritu santo," dáhil sa paglactaw na guinawâ sa tatlong pinacamainam na pangcát n~g canyáng sermón, sacâ cumáin n~g tatlong merengue at uminóm n~g isáng vasong álac na Málaga, sa canyang lubós na pananalig na masusundûan niyá sa canyáng kináin at ininóm na iyon ang magagalíng na salitáng canyáng sasaysayin, n~g higuít sa maibubulóng sa canyá n~g lahát n~g m~ga "espíritu santong" cáhoy na may anyóng calapati ó may but-ó't may lámáng may anyóng maliban~ging fraile. Pasisimulan niya na ang sermóng wílang tagalog.

Tinuctucán n~g matandáng mapamintacasi ang canyáng apóng babae, na naguising na masamá ang loob at nagtanóng:

--¿Dumating na ba ang oras n~g pag-iyác?

--Hindî pa, n~guni't huwag cang matulog ¡"condenada"!--ang isinagót n~g mabait na núnong babae.

Babahagyâ lamang ang naitandá namin sa pan~galawang bahágui n~g sermón, sa macatwíd bagá'y ang sa wílang tagalog. Hindî nagsasaulo n~g pinag-ayos sa wílang tagalog si Pári Dámaso, cung dî ang maisipan na lamang niyá sa oras n~g pagsesermón, hindî sa dahiláng malakî ang dunong niyá sa pananagalog cay sa pan~gan~gastila, cung dî palibhasa'y ipinalálagay niyáng páwang han~gál ang m~ga filipinong m~ga taga lalawigan sa maayos na pananalitâ, hindî siyá nan~gan~ganib macapagsalitâ n~g m~ga caul-ulán sa haráp nilá. Sa m~ga castila'y ibá n~g bagay, may naringgan siyáng may palatuntunan daw na sinusunod sa magalíng na pananalumpati, at hindî n~gâ malayong magcaroon sa m~ga nakikinig n~g isá man lamang na nacapag-aral sa colegio, marahil ang guinoong Alcalde Mayor ang isá sa canilá; at dahilán dito'y isinusulat muna niyá ang canyáng m~ga sermón, pinagsisicapang pagbutíhin, kinikikil at sacâ isinasaulo pagcatápos, at guinágawâ niyá ang pagsasanay sa loob n~g m~ga dalawáng áraw bágo dumatíng ang pagsesermón.

Naguíng cabalitaàng sino man sa nakikinig ay hindî nacaunawa n~g caboóan n~g sermóng iyón: at gayón ang nangyari, palibhasa'y mapupuról ang caniláng ísip at totoong malalalim ang m~ga sinabi n~g nagsermón, ang sabi n~ga ni Hermana Rufa, cayâ n~ga't nasáyang lámang ang paghihintáy n~g m~ga nakikinig n~g pagdatíng n~g m~ga pananalitáng kinararapatang iyacán, at bucód pa sa roo'y mulíng natúlog ang "condenadang" apó n~g matandáng mapagbanal.

Gayón man, itóng huling bahaguing itó'y namun~gang hindî gáya, n~g úna, cahi't sa m~ga tan~ging nakikinig man lamang, ayon sa makikita natin sa dacong súsunod.

Nagpasimulâ n~g isáng: "Maná capatir con cristiano", at sacá isinunod

dito ang dugyóng-dugyóng m~ga salitáng hindî maihuhulog sa anô mang wicà; nagsalita n~g tungcól sa cáluluwa, sa Infierno, sa "mahal na santo pintacasi, sa m~ga macasalanang m~ga "indio" at sa m~ga banal na m~ga Páring Franciscano."

--¡Menche!--anáng isá sa dalawáng m~ga waláng galang na tagá Maynila sa canyáng casama:--wicang griego sa ganáng ákin ang lahat n~g iyán, yayao na acó.

At sa pagca't nakita niyang nacasará ang lahat n~g pintuan, doón siyá lumabás sa sacristía, na ano pa't malaking totoo ang ipinagcasala n~g m~ga tao at n~g nagsesermón, sa dahil sa gayo'y namutlà at itiniguil ni Pári Dámaso sa calahati ang isáng salitâ niyá; inacálà n~g ilang magsasalitâ siyá n~g isáng mabalásic na múra, n~guni't nagcásiya na lamang si Pári Dámaso na pasundan niyá n~g tin~gin ang umalís, at sacâ ipinagpatúloy ang pagsesermón.

Ibinulusoc niyá ang m~ga sumpâ lában sa lácad n~g m~ga caasalan n~g sangcataohan, lában sa pagwawaláng gálang, lában sa bagong sumísilang na paglabág sa relijiún. Tila mandín ang ganitóng bágay ang siyang totóong canyáng cáya, sa pagca't nag-aalab ang canyáng ísip, at nagsásalitâ n~g boóng caríinan at caliwanagan. Tinúcoy n~g canyáng pananalitâ ang m~ga macasalanang, hindî nagsisipan~gumpisal, na nan~gamamatay sa bilangguang hindî nacatatanggap n~g m~ga sacramento, n~g m~ga familiang sinumpâ n~g Dios, n~g m~ga palalo't m~ga sopladong "mesticillo" n~g m~ga binatang nagdudunongdunun~gan, m~ga "filosofillo" ó "pilosopillo", n~g m~ga "abogadillo", m~ga "estudiantillo" at iba pa. Hindî cailâ ang caugalíang tagláy n~g marami, pagcà ibig niláng libakín ang caniláng m~ga caaway: dinuduluhan nilá ang m~ga pananalitâ n~g "illo", palibhasa'y walâ na mandíng mapigâ sa caniláng útac, at sa ganitóng gawá'y lubos na siláng lumiligaya.

Naririnig na lahat ni Ibarra at canyáng nalalaman ang m~ga pasaring na iyón. Nananatili sa canyá ang paimbabáw na catahimican n~g lóob, hinahanap n~g canyáng m~ga matá ang Dios at ang m~ga púnong may capangyarihan, datapuwa't doo'y walà cung dî m~ga laráwan n~g m~ga santo at ang humihímlay na Alcalde.

Samantala'y náraragdagan n~g náraragdagan ang silacbó n~g álab n~g loob n~g nagsesermón. Sinasabi niyáng n~g m~ga unang panahón daw, ang lahat n~g filipino, cung nacacasalubong ang isáng sacerdote ay nagpupugay, iniluluhód ang isáng páa sa lúpà at hinahagcán ang camáy n~g pári.--"Datapua, gayón, ang idinugtóng--an gawa nínyo lámán, inaális nínyo an salácot ó an "sombbrero de castorillo", na nalalágay nínyo nacakilin sa ibabaw nan ínyo úlo, para húwac masisíra ang súclay nan ínyon búhoc! Hústo na sabihin nínyo: ¡Magandanaraw, "amon"! at may maná palalo, na maná "estudiantillos de poco latin", na dahil sila naaáral sa Manila ó sa Europa, acala na níla mayron na sila catuwiran makicámay síla sa ámin, sa lugar na síla mahahálic nan cámay sa amin ...¡Ah! madáli na darásin an paghuhúcom, matatápos an múnido, maramî maná sánto an huhúla nító uúlan nan ápay, báto, sáca ábo, para parusahan an capalaluan nínyo!"

At bago niyá iniaral sa báyang huag tuláran ang gayóng m~ga "salvaje", cung dî bagcós pang lumayô at casusutan ang gayóng m~ga táo, sa pagcá't silá'y páwang m~ga "excomulgado."

--"Din-guin ninyo an sabi nan maná "santos concillos!"--anya--"Cun nasasalûbun nan ísan indio sa calle an ísan cura, itutún-go an úlo, ihahánda an cáyan lilo, at nan an amon ay cumapît dóon; pácca nacacabayo capuwa, an cura saca an indio, pacca gáyon, hihinto an indio, mapupúgay nan salácot ó sombrero nan boon gálan; sa catapúsan, cun an indio nacacabáyo at nadlalácat an cura, iíbis sa cabayo an indio at

hindî sasácay úli hángan hîndî nasasábi sa cánya nan cura ¡sólon! ó cun totoo maláyo na an cura. Maná sabi íto n~g santos concillos, at an hindî nasusúnod, síya maguiguin "excomulgado."

--At ¿pagca ang sinasacyán n~g isá'y isáng calabaw?--ang tanóng n~g isáng masuring magsasacá sa canyáng calapít.

--¡Cung gayó'y ... macapagpapatuloy ca!--ang isinagót nitó na totoong marúnong umíbag.

Datapuwa't marami ring nacacatulog ó nalilibang, bagá man nagsisisigaw ang nagsesermón at cumikiyang magalíng; paano'y iyón n~g iyón ang isenesermón sa anó mang áraw at sa anó mang bagay: nawalán n~g cabuluháng magbuntóng-hinin~gá at magtan~gistan~gisan ang iláng mápagbanal na babae, dahil sa m~ga casalanan n~g m~ga pusóng, napilitang itiguil nilá ang caniláng gawâ dáhil sa walâ sino mang sa canílá'y makisapì. Si Hermana Putî ma'y laban doon ang iniisip. Nacatulog n~g mainam ang isáng lalaking nacaupô sa canyáng tabí, na waláng ánó-anó'y natumbá sa canyáng ibabaw, na anó pa't nalúcot ang canyáng hábito: dinampót n~g mabait na matandáng babae ang canyáng bacyâ at guínising sa cáhahampas ang lalaking iyón, casabay n~g sigaw na:

--¡Ay! ¡láyas, salvaje, háyop, demonio, calabáw, áso, condenado!

Nagcaguló n~gà dahil dito. Humintô ang nagsesermón, itinaás ang m~ga kilay, sa pagtatacá niyá sa gayóng calakíng caligaligan. Linúnod n~g cagalitan ang salitâ sa canyang lalamúnan, caya't walâ siyang nagawâ cung dî umatún~gal at, suntukín ang palababahan n~g púlpito. Namún~ga ang gayóng gawâ: binitiwán n~g matandang babae ang bacyâ, nagbubulóng at pagcatapos na macapagcruz na macailan, naluhód siya n~g boong cataimtiman.

--"¡Aaah! ¡aaah! ¡ang sarisawa'y!--naisigaw n~g nagagalit na sacerdote, na naghalukípkip at naipailíng-ilíng;--¡sa ganyan baga cun caya acó nangagaral dito sa inyó sa boon umaga, maná salvajes! Dito sa baháy nan Dios cáyo naaáway at cayo nasasábi nan maná salitan masasáma, maná walan híya! ¡Aaaah! cayo wála nan iguinágalan!....lto an maná gawa nan calibugan at nan hindî paglayo sa calupaan nan panahon ito! Sinasabi co na sa inyo ¡aah!"

At ipinatuloy niya ang pagsesermón tungcól sa bagay na itó sa loob n~g calahating oras. Humihilic na ang Alcalde, tatan~gotan~go na si María Clara sa pagcaantoc, hindî na mapaglabanan n~g abang dalaga ang pagtutucá, palibhasa'y walâ n~g ano mang pintura at ano mang larawan man lamang na mapagsiyasat sa mapagliban~gan. Hindî na nacalingit cay Ibarra ang m~ga sinasabi at gayón din ang m~ga pasaring; ang canyang iniisip n~gayó'y isang maliit na bahay sa taluctóc n~g isang bundóc, at doo'y nakikita niyang si María Clara'y na na sa halamanan. ¡Anóng masakit sa canya cung doon sa capataga'y gumagapang ang m~ga tao sa canilang m~ga imbing bayan!

Macaalawang ipinatugtóg ni Pári Sibyla ang campanilla, n~guni't itó'y parang guinagatun~gan n~g cahoy ang apóy: palibhasa'y "tercero" si fray Dámaso'y lalò nang pinahabà niya ang sermón, Nan~gan~gagat-labi si Fray Sibyla, at ulit-ulit na pinagbubuti niya ang canyáng salamín sa matáng "cristal de roca", na guintô ang kinacacabitan. Si Fray Manuel Martín ang tan~ging tila mandín nakikinig n~g boóng ligaya, sa pagca't n~gumin~giti.

Sa cawacasa'y sinabi n~g Dios na siya na, napagal ang nagsesermón at nanaog sa púlpito.

Nan~gagsiluhód ang lahat upang magpasalamat sa Dios. Kinuscós n~g

Alcalde ang canyang m~ga mata, inúnat niya ang isang brazo na para manding nag-iinat, nagbitiw n~g isang malalim na ¡"ah"! at naghicab.

Ipinagpatuloy ang misa.

Nang cantahín na ni Balbino at ni Chananay ang "Incarnatus est", n~g magasiluhód na ang lahat, at n~g magsitun~gó na ang m~ga sacerdote, ibinulóng n~g isang lalaki sa tain~ga ni Ibarra ang ganitó:--"Sa ceremonia n~g bendición ay huwag pô cayóng lálayô sa cura, huwag cayóng lulusong sa húcay, huwag cayóng lalapit sa bató; mapapan~ganyayâ ang inyóng búhay cung di ninyó acó sundin!".

Nakita ni Ibarrang nawalâ si Elias sa caramihan, pagcasabi sa canya n~g bagay na iyón.

TALABABA:

[258] Hindî dapat calimutan n~g bumabasang ang sermóng ito'y sa wicang castilà na aking isinatagalog, bagay na ipinaalaala co, upang maisaysay kung bakit hindî utál ang pananagalog, at gayón din ang cadahilanan cung bakit natakot ang isáng taong iyón. Sa sermóng wicang castilà ni Párrí Dámaso'y ganitó ang canyáng sabi: ..."sí, hermanos míos, patente, patente á todos, patente".--Maraming cahulagan ang sabing _patente._ Ang ilan sa m~ga cahulugang iya'y ito: nahahayag, na kikita, waláng takip. Tinatawag namang patente n~g panahón n~g Gobierno n~g m~ga castilà, ang catibayang ibinibigay n~g Administracion n~g Hacienda publica sa m~ga taong gumaganap n~g pagbabayad n~g buwis sa Gobierno dahil sa canyáng calacal. Pinarurusahan n~g mabigát na _multa_ ang nan~gan~galacal na waláng _patente,_ sa macatwid ay hindî nagbabayad n~g buwis sa calacal na canyáng hanap-buhay, caya totoong nagulat ang taong dito'y sinasaysay, sa pagca't ang boong acala niya'y ang sinasabing _patente_ ay ang nauucol niyáng pagbayaran.--P. H. P.

=XXXII.=

=ANG "CABRIA".=

Guinanáp n~g taong naniniláw ang canyáng pan~gacò: hindî isáng madaling wariing "cábria" (pangbabâ ó pangtaas n~g anó mang bágay na mabigát) ang itinayô sa ibábaw n~g nacabucás na húcay upang ibabâ roon ang lubháng malaking batóng "granito"; hindî ang panukalang "trípode" (tatlóng tungcóng caláng m~ga mahahabang cahoy) ni ñor Juan, upang ibitin sa dúlo niyâ ang isáng "polea," yao'y mahiguít, yao'y bucód sa isáng máquina'y isáng pamuti, n~guni't isáng dakílâ at nacahahan~gang pamúti.

Sa ibábaw n~g walóng metro ang táas ay nátatayô roón ang totoóng maguló at mahírap na liríping m~ga "andamlo": apat na malalaking cáhoy na nacabaón sa lúpâ ang siyáng m~ga pinacahalígui, na nagcacacabitcabit sa pamamag-itan n~g m~ga malalaking cahab ang pahaláng, na nagcacacabit cabit namán sa pamamag-tan n~g malalaking pácong hanggáng sa calahatí lamang ang nacabaón, marahil sa pagcá't aalisin din lamang agad ang bagay na iyón, ay n~g magaang na mapagcalás-calás. Ang malalaking m~ga lubid na nacabitin sa lahát n~g m~ga panig, ang siyáng nacapagbíbigay anyóng catibáyan at cadakilâan n~g caboôang nacocoronahan doón sa itáas n~g m~ga banderang may sarisaring cúlay; man~ga gallardete na nagsisiwagaywáy at lubháng malalaking m~ga guirnaldang bulaclác at m~ga dahong totoóng nacalulugod panoorin.

Doon sa caitaasan, sa lilim n~g m~ga anino n~g m~ga malalaking cáhoy, n~g m~ga guirnalda at n~g m~ga bandera, nacabiting ang tálì ay m~ga lúbid at m~ga ganchong bácal, ang isáng pagcálakilakíng "polea" na may tatlóng "rueda," at sa m~ga nagniningning na taguiliran nito'y nacasulót at nacasacáy ang tatlóng lúbid na lálò pa mandíng malalaki cay sa m~ga ibá, at nacabitin sa tatlóng pagsálalaking m~ga lúbid na itó ang isáng pagcálakilaking "sillar" na buò na may hucay sa dácong guitnâ, na cung itámâ sa cápuwâ guáng n~g isáng bátong capapatun~gang na sa ilálim na n~g húcay, siyang maguiguing guáng na láang paglálagyan n~g casaysayang casalucuyan, n~g m~ga pámahayagan, n~g m~ga casulatan, n~g m~ga salapi, n~g m~ga medalla at ibá pa, at n~g maibalitâ ang m~ga bagay na iyôn sa m~ga táong mabubuhay sa cáhulihulihang panahón. Nagmumulâ ang m~ga malalakíng lúbid na itó sa itáas na patun~gó sa ibabá, at nasusulot sa isá pang "poleang" malaki ring nacagápos sa paanan n~g "aparatong" iyón, at ang dácong dúlo n~g m~ga lúbid na iyó'y nacabilibid sa "cilindro" n~g isáng "torno", na nacapacò sa lúpâ n~g malalaking cáhoy. Ang tornong itó, na napagagalaw sa pamamag-itan n~g "dalawáng manubrio" ay nagdáragdag sa lacás n~g tao n~g macasandaang ibayo, dahil sa nagcaca-camá-camáng m~ga ruedang may n~gipin, bagá man ang nasusunduang lacás ay naguiguing cabawasán namán sa catulínan.

--Tingnán pô ninyó,--ang sabi n~g taong nanínilaw samantalang pinipihit ang "manubrio;"--tingnán pó ninyó, ñor Juan, cung di sa lacás co lamang ay laking naitátaas at naibábabâ ang calakilakihang bató.... Nápaca buti ang pagcacaanyô-anyô, na áyon sa maibigan co'y aking naitátaas ó naibábabâ n~g isá n~g isáng dálì, at n~g magawâ n~g boóng caal-wanan n~g isáng táong nasasailalim n~g húcay ang paglalapat n~g dalawáng bató, samantalang aking pinan~gan~gasiwáan búhat díto.

Hindî n~gâ mangyayaring dî pangguilalasán ni ñor Juan ang taong n~gumín~giti n~g anyóng totoóng cacaibá. Nan~gag-uusap-usapan ang m~ga nanónood, at caniláng pinupuri ang lalaking naninilaw.

--¿Sino pó bâ ang nagtúro sa inyó n~g "maquinaria?"--ang tanóng sa canyá ni ñor Juan.

--¡Ang aking amá, ang aking nasirang amá!--ang sagót na casabáy ang canyáng cacatuwáng n~g-gití.

--¿At sa inyóng amá?...

--Si Don Saturnino, ang núno ni Don Crisóstomo.

--Hindî co nalalamang si Don Saturnino'y....

--Oh! maraming bagay ang canyang nalalaman! Hindî lámang mainam mamalò at ibinibilad sa araw ang canyang m~ga trabajador; bucód sa roo'y marunong pumúcaw sa natutulog, at magpatulog sa naguiguising. Darating ang panahóng inyó ring makikita cung anó ang itinurò sa akin n~g aking amá,--¡makikita rin pô ninyó!

At n~gumin~gití ang lalakíng nanínilaw, n~guni't sa isáng cacatuwang anyò.

Sa ibabáw n~g isáng masang natatacpan nang isáng "lapíz" (pangladlad sa m~ga dingding ó pangtakip sa m~ga mesa) na galing sa Persia'y nacalagáy roon ang cawan~gis n~g hihip na tinggâ, at ang m~ga bagay na iin~gatan sa pinacalibin~gang iyón: isáng caja na ang m~ga pinacadingding ay macacapal na cristal ang siyang paglálagyan n~g pinacabangcáy na iyóng hindî mabubulóc n~g isang panahón at siyáng caliligpitan n~g m~ga macapagpapaalaala sa m~ga tao sa haharapíng panahón n~g m~ga bagay na ucol sa isáng panahóng nacaraan na. Itó ang ibinúbulong n~g filósofo Tasio na doroon naglalacadlacad.

--Marahil isáng áraw, pagca ang gawang nagpapasimulá n~gayón n~g pagsilang sa maliwanag ay cung matandâ na at maguibâ dahil sa iláng m~ga sacunáng sa canyá'y nagdaan, cung magcabihiya'y dahil sa m~ga pagpapagpág (paglindol) n~g Naturaleza, cung magcabihiya'y dahil sa mapagwasac na camay n~g tao, at sumiból sa ibabaw n~g m~ga casangcapan n~g guibáng itó ang damó at baguing; at pagcatapos, cung pughawin na n~g panahón ang damó, ang baguing at ang m~ga siráng casangcapan n~g bahay na itó, at catcatin sa m~ga dahon n~g Casaysayan (Historia) ang sa canyá'y gunitâ, at gayón din ang m~ga gumawâ sa canyá, na malaon n~g panahóng nawalâ sa alaala n~g m~ga tao: marahil, cung napalibing na ó nawala na ang m~ga lahing casama n~g m~ga pinacabalát n~g lúpà, sa isá lamang pagcacataon, cung pasilan~gin ang tilamsíc n~g apóy sa batóng matigás n~g pico n~g sino mang manghuhucay n~g mina, mangyayaring masunduan sa sinapupunan n~g malakíng bató ang m~ga talinghagà at m~ga lihim. Marahil ang m~ga pantás n~g isáng nacióng dito'y tumirá'y man~gagsisicap, na gaya naman n~g pagsisicap n~gayón n~g m~ga "egiptólogo" (ang m~ga malulugdin sa m~ga bagay na na sa Egipto) sa nan~gatiráng bagay n~g isáng dakilang "civilizacióng" nagpagal sa pagsisiyasat n~g waláng hanggan, at hindî sinapantahang sa canya'y bababá ang isáng pagcahabàhabang gabi. Marahil sabihin n~g isáng paham na "profesor" (tagapagturò) sa canyáng m~ga alagàd, na may limá hanggang pitóng taon, sa isang wicang siyang sinasalita n~g lahát n~g m~ga tao;--"Mga guinoo! Pagcatapos na matignán at mapagsiyasat n~g boong catiyagaan ang m~ga bagay na nasumpun~gan sa ilalim nitóng ating lúpà, pagcatapos na mausisà ang cahulugán n~g iláng m~ga tandà, at pagcatapos na maihulog sa wica natin ang iláng m~ga salitâ, masasapantahâ nating walang anó mang tacot na magcamalî, na nauucol ang m~ga bagay na iyon sa panahón nang cahunghan~gan nang tao, sa madilim na panahóng caraniwan nating tawaguing panaguinip nang isip. Tunay n~ga, m~ga guinoo; sucat na ang sabihin sa inyó, upang mapagcuròcurò ninyo cung gaano ang cahan~galan n~g m~ga canúnonunuan natin, na ang tumira rito'y hindî lamang cumikilala pa silá n~g m~ga hari, cung di upang macapagpasiyâ silá n~g anó mang bagay na nauucol sa pamamahala sa caniláng sariling bayan, kinacailan~gan pa niláng dumaló sa cabilang dulo n~g daigdíng, na ano pa't masasabi nating sila'y catulad n~g isáng catawang upang gumaláw ay kinacailan~gang magtanóng sa canyáng ulo, na na sa cabílang ibayo n~g Sanglibután, marahil sa m~ga lupaing itinatagò n~gayón n~g m~ga alon. Itong di mandin mapaniniwalaang cahidwaan n~g isip, cahi't acalain ninyóng hindi sucat mangyari, inyóng kilalaning gayón n~ga cung didilídilihin ang calagayan n~g m~ga kinapal na iyóng bahagyâ na lamang nan~gan~gahas acóng tawaguing tao! N~g m~ga caunaúnahang panahóng iyón, ang m~ga kinapal na ito'y nakipag-uusap pa (ganitó marahil ang caniláng boong acalà) sa Lumikhá sa canilá, sa pagca't silá'y may m~ga kinikiláng m~ga Ministro (kinacatawan) n~g Lumikhá iyán, m~ga kinapal na iba cay sa m~ga ibá na caniláng sa tuwi na'y pinan~gan~galanan n~g m~ga talinghagang letrang M. R. P. Fr., na sa pagbibigay cahulugan sa m~ga letrang ito'y hindî nan~gagcacaísa ang ating m~ga marurunong. Alinsunod sa pangcaraniwang profesor n~g m~ga wicà, sa pagca't walà cung dí sasandaan lamang ang m~ga profesor n~g m~ga wicang malakí ang caculan~gan na siyang gamit n~g nacaraang panahón, marahil "Muy Rico Propietario" daw ang cahulugan n~g M. R. P., sa pagca't may pagca pan~galawang Dios ang m~ga Ministrong itó, m~ga cábanalbanalan m~ga cágaling galin~gang mananalumpati, m~ga carunong-dunun~gan, at bagá man totoóng malakí ang caniláng capangyarihan at sa canila'y pagcaaalang-alang, cailan ma'y hindi silá gumagawâ n~g cahi't babahagyang capaslangan, bagay na nagpapatibay sa akin n~g paniniwala sa aking sapantahang hindî cawan~gis ang canilang pagcatao sa pagcatao n~g ibâ. At cung hindî maguing casucatan itó upang mapapagtibay ang aking panucalâ may natitirá pang isáng catuwirang hindî sinasalansang nino man at bawa't áraw na nagdaraa'y lalò at lalóng nagtútumibay, na pinapananaog n~g m~ga talinghagang kinapal na iyón ang Dios sa ibábaw n~g lúpà, sabihin lamang nilá ang ilang wicà, na hindî nasasalita n~g

Dios cung dĩ sa pamamag-itan n~g canilang bibig, at ang Dios na iyá'y caniláng kinacain, iniinóm nilá ang canyáng dugô at madalas na ipinacacain nilá naman sa m~ga táong caraniwan."

Ito'y iba pang m~ga bagay ang inilalagay n~g hindi mapaniwalaíng filósofo sa bibíg n~g m~ga may bulóc na pusong m~ga tao sa panahóng sasapit. Marahil mag-camali ang matandang Tasio, bagay na hindi n~ga totoong malayò n~guni't pag-balican natin ang ating sinasaysay. Inihahanda n~gayón ang pagcaing masaráp sa m~ga kioskong kinakitaan natin camacalawa sa maestro at sa m~ga alagád. Gayón, ma'y sa mesang handâ sa m~ga bata'y wala isá man lamang botella n~g alac, n~guni't ang cahalili nama'y ang lalong sumasaganang ang m~ga bun~ga n~g cahoy. Sa lilim n~g bálag na siyang naghuhugpóng sa dalawáng kiosko'y naroroon ang m~ga upuan n~g m~ga músico, at sacá isáng mesang nalalaganapan n~g m~ga matamis, n~g m~ga "cosfitura", n~g m~ga frascó n~g tubig na nacocoronahan n~g m~ga dahon at m~ga bulaclac na inihahandâ sa mauhaw na m~ga taong dadalo rón.

Nagpatayô ang maestro n~g escuela n~g m~ga palosebo, n~g m~ga lucsúhan at nagpabitin n~g m~ga cawali't m~ga palayoc na iniuucol sa catuwatuwang m~ga larô. Nan~gaglúluponlúpon sa lilim n~g m~ga cáhoy ó sa ilalim n~g balag ang caramihang taong masasayáng m~ga cúlay ang damit na bihís, at sila'y nan~gagsisitacas sa maningning na áraw. Nan~gagsisipanhíc ang m~ga batà sa m~ga san~gá n~g m~ga cahoy ó sa ibábaw n~g m~ga bató, sa pagcaibig niláng makitang magaling ang "ceremonia", at sa gayó'y narurugtun~gan nilá ang cababaan n~g canilang taas; minámasdan nilá n~g boong pananaghili ang m~ga batang pumápasoc sa escuelang malílinis at magalíng ang pananamít na nan~garoróon sa lugar na sa canila'y laan. Malakíng di ano lamang ang galác n~g m~ga magúgulang; бага man sila'y abáng m~ga tagabukid, sa pagca't mapapanoód niláng cumácain ang caniláng m~ga anac sa mesang natatacpan n~g maputing mantel, na halos mawawan~gis sa Cura at sa Alcalde. Sucat na ang pag-isipin ang m~ga bagay na iyón upang huwag magdamdam gutom, at ang gayóng pangyayari'y pagsasabisabihanang n~g salinsaling maguiguing tao sa ibábaw n~g lupà.

Hindi nalao't narinig ang malayong m~ga tinig n~g músical ang nan~gun~guna'y isáng pulutóng n~g sarisaring tao, na ang bumúbuo'y taglay ang lahát n~g m~ga gúlang at taglay n~g pananamít ang lahát n~g m~ga cúlay. Nabalisa ang lalaking naninilaw at siniyasat ang boong "aparato" niyá n~g isáng sulyap. Sinusundán ang canyáng matá at hinihiwatigan ang lahát niyáng m~ga kilos n~g isáng mapag-uisang tagabúkid: yao'y si Elias na dumaló rin doo't n~g panoorin ang "ceremonia"; halos hindi siyá makilala dahil sa canyáng salacót at sa anyô n~g canyáng pananamit. Pinagpilitan niyáng siya'y mapalagay sa lalong magalíng na lugar, halos sa siping n~g torno, sa pampang n~g húcay.

Casama n~g músicang dumating ang Alcalde, ang m~ga namúmunong guinoo sa bayan, ang m~ga fraile at ang m~ga castilang may m~ga catungculan, liban na lamang cay Pàri Dámaso. Causap ni Ibarra ang Alcalde, na canyáng totoong naging caibigan, mulà n~g canyang handugan siya n~g ilang maaayos na pagpuri, dahil sa canyang m~ga condecoración at m~ga banda: ang malaking hilig sa pagcamahal na tao ang siyang panghina n~g loob n~g marilag na Alcalde. Casama si capitang Tiago, ang alférez at ilang mayayaman, n~g maningning na cawan n~g m~ga dalagang may dalang payóng na sutlâ. Sumúsunod si Pàri Salvi na walang kibô at anyóng nag-iisipisip, na gaya n~g dating canyang ugali.

--Umasa pô cayó sa aking túlong cailán ma't ucol sa isáng mabuting gawâ,--ang sabi n~g Alcalde cay Ibarra;--ibibigay co sa inyó ang lahát ninyóng cacailan~ganin, ó pabibigyan co cayâ cayó sa ibá.

Samantalang silá'y napapalapít, nararamdaman n~g binatang tumatahip ang

canyáng púsò. Hindî niyá sinasadya'y tinun~go n~g canyáng m~ga matá ang cacaibáng m~ga andamio na doo'y nacatayô; nakita niyáng sa canyá'y yumuyucod n~g boong galang ang lalaking naninilaw at siya'y tinitigang sandalî. Pinagtakhan niyá ang pagcasumpóng doon cay Elías, na sa pamamag-itan n~g isáng macahulugang kiráp ay ipinaunawà sa canyáng alalahanin ang sa canyá'y sinabi sa simbahan.

Isinuot n~g cura ang m~ga pananamít n~g pagcacaserdote at pinasimulaan ang "ceremonia": tan~gan n~g sacristan mayor na bulág ang isáng matá, ang libro, at tan~gan naman ang isáng monagulilo ang pangwisic at lalagyan n~g tubig na bendita. Na sa paliguid ang m~ga ibá, nacatayò at pawang nacapugay, napacalaki ang caniláng catahimican, na anó pa't бага man ang pagbasa'y mahinà napagwawaring nan~gin~giníg ang voces ni Pàri Salvi.

Samantala'y inilagáy sa cajang cristal ang lahat n~g bagay na doo'y ilalaman, gaya bagá n~g m~ga surat camay, m~ga pamahayagan, m~ga medalla, m~ga salapi at ibá pa, at ang lahat n~g iyo'y isinuot sa parang hihip na tinggâ at inihinang na magalíng ang takip.

--Guinoong Ibarra, ¿ibig pô ba ninyóng ipasoc ang caja sa dapat calagyan? ¡Hinihintay n~g Cura!--ang inianas n~g Alcalde sa tain~ga n~g binatâ.

--Malaking totoo pô ang aking pagcaibig,--n~g isinagót ni Ibarra,--n~gunit cung magcagayó'y cacamcamin co ang nacauunlac na tungculing iyan sa guinoong Escribano; ¡ang guinoong Escribano ang siyang marapat magpatotoo n~g guinagawang itó!

Kinuha n~g Escribano ang cajang iyón, nanaog sa hagdanang nalalatagan n~g alfombra na patun~go sa húcay, at inilagay n~g cadakilaang marapat sa gúang n~g bató. N~g magcagayo'y dinampót n~g cura ang "hisopo" at winiligan ang bató n~g tubig sa bendita.

Dumating ang sandalíng dapat na maglagáy ang bawa't isá n~g isang cucharang "lechada" sa ibábaw n~g sillar na nacalagáy sa húcay at n~g lumápat na magalíng at cumapit ang isáng manggagaling sa itaas.

Inihandóg ni Ibarra sa Alcalde ang isáng cucharang albañil, na sa malapad na dahong pilac niyó'y nacaukit ang bilang n~g araw na iyón: n~guni't nagtalumpati muna n~g wicang castilâ ang mahal na Alcalde.

"¡M~ga taga San Diego!--anya sa salitáng cagalanggalang:--May capurihán camíng siyang man~gulo sa isáng "ceremonia", na ang cahalagaha'y matatantô na ninyó cahi't hindî co sabihin. Itinatatag ang isáng escuela; ang escuela'y siyang patuunan n~g pamamayan, ¡ang escuela'y siyáng aplat na kinatatalaan n~g icagagaling n~g m~ga bayan sa panahóng sasapit! Ipakita ninyo sa amin ang escuela n~g isáng bayan at sasabihin namin sa inyó cung anó ang bayang iyan."

"¡M~ga taga San Diego! ¡Pasalamatan ninyó ang Dios na sa inyó'y nagbigay n~g m~ga banal na sacerdote, at ang Pamahalaan n~g Inang Bayang naglalaganap na di napapagal n~g "civilisación" sa masaganang m~ga pulóng itó, na inaampón n~g canyáng maluwalhating balabal! ¡Purihin ninyó ang Dios na nagdalá sa inyó rito nitóng m~ga mapagpacumbabáng m~ga sacerdote, na sa inyó'y nan~gágbigay liwanag at nagtuturò sa inyó n~g wicà n~g Dios! ¡Purihin ninyó ang Pamahalaang gumawâ, gumagawâ at gagawâ n~g m~ga pagpapacahirap sa icagagaling ninyó at sa icagagaling n~g inyóng m~ga anác!"

"At n~gayóng benebendita ang unang bató nitóng lubháng macahulugang bahay, camí, Alcalde Mayor nitóng lalawigan, sa pan~galan n~g dakilang Hari, na in~gatan nawá n~g Dios, n~g Hari sa m~ga España, sa pan~galan

n~g maluningning na Pamahalaang castilà at sa ilalim n~g pagtatangkilik
n~g canyáng waláng bahid at cailán ma'y mapagdiwang na bandera,
binibigyan namin n~g dakilang cahulugan ang guinawang itó at sinimulaan
namin ang paggawâ n~g escuelahang itó."

"M~ga taga San Diego, ¡mabuhay ang Hari! ¡Mabuhay ang España!
¡man~gabuhay ang m~ga fraile! ¡Mabuhay ang Religión católica!"

--¡Mabuhay! ¡mabuhay!--ang isinagót n~g maraming voces,--¡mabuhay ang
guinoong Alcalde!

Itó'y nanaog, pagcatapos, n~g boong cahinhinang madakilà, casabay n~g
m~ga tinig n~g músicang nagpasimulâ n~g pagtugtóg; naglagáy n~g iláng
cucharang lechada sa ibabaw n~g bató, at catulad din n~g madakilang
cahinhinang gaya n~g siya'y pumanhíc.

Nan~gagpacpacan ang m~ga nan~gan~gatungculan sa pamahalaan.

--Iniabót ni Ibarra ang isá pang cucharang pílac sa Cura, na n~g
macatitig na sumandalî sa canyá'y marahang nanaog. N~g na sa calahatî na
n~g hagdana'y tumin~galâ upang tingnan ang nabibiting batóng nacatali sa
matitibay na m~ga lúbid, datapuwa't ang pagtin~ging yao'y sandaling
sandalî lámang at nagpatuloy n~g pananaog. Gumawâ rìn siyá n~g gaya n~g
guinawâ n~g Alcalde, n~guni't n~gayo'y lalóng marami ang
nan~gagsipacpác: nakisama sa pagpacpác ang m~ga fraile at si capitang
Tiago.

Tila mandin humahanap si Pári Salví n~g mapagbigyán n~g cuchara;
tiningnan niyá si María Clara at anakí'y nag-aalinlan~gan; n~guni't
nagbago n~g panucalà at ang guinawa'y sa escribano niyá ibinigáy. Ito'y
sa pagbibigáy loob, lumapít cay María Clara, datapuwa't ito'y
tumangguing n~gumin~giti. Nagsúnodsunod nanaog ang m~ga fraile, ang m~ga
empleado at ang alférez. Hindî nalimutan si capitang Tiago.

Si Ibarra na lamang ang culang at ipag-uutos na sana sa nanínilaw na
taong pababain na ang bató, n~g maalaala n~g cura ang binatà, na
pinagsabihan n~g anyóng nagbibirô at taglay ang paímbabáw na sa canyá'y
pagpapalagay na catotong tunay:

--¿Hindî pô ba isásaloc ninyó ang inyó namang cuchara, guinoong Ibarra?

--Cung magcagayo'y aking gagagarín si Juan Palomo ¡acó ang nagluluto't
acó rin ang cumacain!--ang isinagót nitó n~g gayón din anyô n~g
pananalitâ.

--¡Lacad na cayó!--anang Alcalde sa canyá, saca siyá marahang
itinulac;--cung hindî, mag-uutos acong huwag pababaín ang bató at
matitirá tayo rito hanggang sa caarawán n~g paghuhucóm.

Napilitan si Ibarrang tumalimà dahil sa ganitóng cakilakilabot na bálà.
Hinalinhan niya ang maliit na cucharang pílac n~g isáng malakíng
cucharang bacal, bagay na nagpan~giti sa iláng m~ga tao, at mapayapang
lumacad. Tinitingnan n~g naninilaw na tao ang ban~ging na sa tabi n~g
canyáng m~ga paa.

Pagcatapos na matingnan n~g mabilis ni Ibarra ang nacabiting sillar sa
tabi n~g canyáng úlo, si Elías at ang lalaking naninilaw, nagsalitâ siyá
cay ñor Juan, na ang canyang voces ay nan~gin~ginig n~g cauntí:

--¡Ibigáy pô ninyó sa akin iyang timbâ at ihanap ninyó acó sa itaas n~g
ibáng cuchara!

Napag-isá ang binatà. Hindî na siya minamasdan ni Elías; ang m~ga matá

nito'y nacapacò sa lalaking naninilaw, na nacadun~gaw sa húcay at sinusundan ang m~ga kilos n~g binatà.

Náririnig ang in~gay na guinagawâ n~g cuchara sa paghalò n~g pinagsamang buhan~gin at apog na nakikisaliw sa hugong n~g mahinang pagsasalita n~g m~ga cawaní n~g gobierno na pinupuri ang Alcalde dahil sa canyang talumpati.

Carin~gatdin~gat ay bumugsô ang isang lagapac; umilandáng ang poleang (calô) nacatali sa púnò n~g cábris, at saca sumunód ang terno na humahampás sa aparatong tulad sa isáng panghataw: nan~gagsigalaw ang m~ga malalaking cáhoy, lumipád ang m~ga gapos at sa isáng kisáp matá'y nálugsong lahát, na casabay ang kakilakilabot na ugong Sumilakbó ang isáng alapaap na alikabók; pinuspos ang alang-alang n~g isáng sigaw sa panghihilacbót n~g libolibong voces. Tumacas at nan~gagsitacbó halos ang lahát, babahagyâ na ang nan~gagmadalíng lumúsong sa húcay. Si María Clara at si Pári Salví ang nan~gagsipanatili lamang sa caniláng kinálalagyan, sa pagca't hindi silá man~gacagaláw, nan~gamumulâ at hindi man~gapagsalitâ.

[Larawan:--¿Hindi pô ba maglalagay namán cayó n~g inyong "paletada" guinoong Ibarra?--anang cura.]

Nang mapawi-pawi na ang sumilacbóng alicabóc, nakita niláng nacamatayo si Ibarra sa guitna n~g m~ga cahabaan, m~ga cawayan, malalaking m~ga lúbid, sa pag-itan n~g torno at n~g malaking bató, na sa pagbabâ n~g gayóng cabilís, ang lahát ay ipinagpag at pinisà. Tan~gan pa sa camáy n~g binata ang cuchara at canyáng minámasdan n~g m~ga matáng gulát ang bangcáy n~g isáng taong nacamatimbuang sa canyáng paanán, na halos nalilibing sa guitnâ n~g m~ga cahabaan.

--¿Hindi pô ba cayó namatay? ¿Buháy pa ba cayó? ¡Alang-alang sa Dios, magsalita pô cayó!--ang sabi n~g ilang m~ga empleadong punong-puno n~g tacot at pagmamalasakit.

--¡Himala! ¡himala!--ang isinisigáw n~g ilán.

--¡Hali cayó at inyóng alisin sa pagca dan~gan ang bangcay n~g sawíng palad na itó!--ani Ibarrang anak'i'y náguising sa isáng pagcacatulog.

N~g marinig ang canyáng voces, naramdaman ni María Clarang pínapanawan siyá n~g lacás, hanggáng siyá'y nátimbuang sa m~ga camáy n~g canyáng m~ga catotong babae.

Malakíng caguluhán ang naghahari: sabay-sabay na nan~gagsasalitâ, nan~gagcumpáscumpás ang m~ga camáy, nan~gagtatacabuhan sa magcabicabilâ, nan~gaháhambal na lahát.

--¿Sino ba ang namatay? ¿Buháy pa ba?--ang m~ga tanóng n~g alferez.

Caniláng nakilalang ang lalaking naninilaw na nacamatayô sa tabi n~g torno ang siyáng bangcay.

--Pag-usiguin sa haráp n~g m~ga tribunal n~g Justicia ang "maestro de obras" (ang namamatnugot sa gawâ)!--ang siyang unang nasabi n~g Alcalde.

Caniláng siniyasat ang calagayan n~g bangcáy, tinutóp nilá ang dibdib, datapuwa't hindi na tumitibóc ang púsò. Inabot siyá n~g hampás sa úlo at nilalábasán n~g dugô ang dalawáng bútas n~g ilóng, ang bibíg at ang m~ga tain~ga. Caniláng nakita sa canyáng liig ang m~ga bacás na cacaibá: apat na malalalim na lubô sa isáng dáco at isá sa cabiláng dáco, bagá man itó'y may calakhán: sino mang macakita niyó'y wiwicaing sinacál siyá n~g sipit na bácal.

Binabati n~g boong galác n~g m~ga sacerdote ang binata at pinipisil nilá ang canyáng m~ga camáy. Ganitó ang sabing nagcacang-iiyac n~g franciscanong may mapagpacumbabang anyô na siyang umeespiritu santo cay Pári Dámaso.

--¡Banal ang Dios, magaling ang Dios!

--¡Pagca nadidilidili cong bahagyâ lamang ang panahóng pag-itan mulâ n~g acó'y mápalagay sa lugar na iyán--ang sabi n~g isá sa m~ga empleado cay Ibarra,--¡nacú! ¡cung acó ang naging cahulihulihan sa lahát, Jesús!

--¡Naninindig ang aking m~ga buhóc!--anang isáng úpawin at bahagyâ na ang buhóc.

--¡At mabuti't sa inyó nangyari ang bagay na iyan at hindi sa akin!--ang ibinubulóng n~g isáng matandáng lalaking nan~gin~ginig pa.

--¡Don Pascual!--ang biglang sinabing malacás n~g iláng m~ga castilà.

--M~ga guinoo, gayón ang sabi co, sa pagca't hindî namatáy ang guinoong itó; cung sa aki'y hindî man acó napsâ, mamamatay rin acó pagcatapos, madilidili co lamang ang bagay na iyán.

Datapuwa't malayò na si Ibarra, at canyang pinag-uusisa ang calagayan ni María Clara.

--¡Hindî dapat maguing cadahilanan ang bagay na itó upang hindî mátuloy ang fiesta, guinoong Ibarra!--anang Alcalde;--purihin natin ang Dios!
¡Hindi sacerdote at hindî man lamang castilà ang namatay!
¡Kinacailan~gan nating ipagdiwang ang pagcaligtas pô ninyó! ¡Anó cayá ang mangyayari sa inyó cung nadag-anan cayó n~g bató!

--¡Para manding nakikinikinita na, nakikinikinita na!--ang isinisigáw n~g escribano;--¡sinasabi co na! hindî masiglá ang paglusong sa húcay ni guinoong Ibarra, ¡Nakikita co na!

--¡Isang "Indio" naman lamang ang siyáng namatáy!

--¡Ipagpatuloy ang fiesta! ¡Música! ¡hindî mabubuhay n~g capanglawan ang namatay! ¡Capitan, gagawin dito ang pagsisiyasat!... ¡Pumarito ang directorcillo!.... ¡Piitin ang "maestro de obras"!

--¡Ipan~gáw siyá!

--¡Ipan~gáw! ¡Eh! ¡música! ¡música! ¡Ipan~gáw ang maestrillo!

--Guinoong Alcalde,--ang itinutol n~g boong catigasan n~g loob ni Ibarra;--cung hindi macabubuhay sa namatay ang capanglawan, lalò n~g hindi macabubuhay ang pagcabilanggô n~g isáng tao, na hindi pa natin nalalaman cung may sala siyá ó walâ. Nanánagot pô acó sa canyáng calagayan at hinihin~gî cong pawal-an siyá, sa m~ga araw na itó man lamang.

--¡Sang-ayon! ¡sang-ayon! ¡n~guni't huwag na lamang siyá uulí!

Sarisaring m~ga salisalitaan ang lumilibot. Pinaniniwalaan n~g isáng himalâ ang nangyaring iyón. Gayón ma'y tila mandin hindî totoóng natutuwâ si Pári Salvi sa himaláng sinasapantahang guinawâ n~g isáng santo n~g canyáng capisanan at n~g canyáng pin~ganan~gasiwaang bayan.

Hindî nagculang n~g nagdagdag na canyáng nakitang lumusong sa húcay ang isáng nacasuot n~g pananamít na itimáng catulad n~g sa m~ga franciscano.

Hindî n~gâ mapag-aalínlan~ganan: si San Diego ang nanaog na iyón.
Napagtantô rin namáng nakinig n~g misa si Ibarra, at ang lalakíng
nanínilaw ay hindî; ito'y maliwanag na cawan~gis n~g sicut n~g áraw.

--¿Nakita mo na? áayaw cang magsisimbá,--anang isáng ina sa canyáng
anac--cung dí cata napalò upang icaw ay aking pilitin, n~gayó'y
pasasatribunal cang nacalulan sa cangga na gaya naman niyan!

At siyá n~gâ naman: hatid sa tribunal na nácabalot sa isáng banig ang
lalaking nanínilaw ó ang canyáng bangcay.

Umuwing patacbó sa canyáng báhay si Ibarra upang magbihis.

--¡Masamáng pasimulâ, hm!--ang sinabi n~g matandáng Tasio na doo'y
lumalayô.

=XXXIII.=

=LAYANG-CAISIPAN.=

Nagtatapos na si Ibarra n~g paghuhusay n~g catawán n~g sa canyá'y
ipagbigay alam n~g isáng alíláng lalakíng may isáng lalakíng tagabukid
na nagtátanong cung siyá'y naroroon.

Sa pagsasapantahà niyáng marahil ang nagtatanóng ay isa sa canyáng m~ga
casama sa bukid, ipinagutos niyáng papasukin ang taong iyón sa canyáng
"despacho", silid na aralán, ligpitan n~g m~ga aclát at laboratorio
químico túloy.

N~guni't sinadya mandin upang siyá'y lubhang mangguilalás, ang
nasumpun~gan niya'y ang mabalasic at matalíngdagang anyô ni Elías.

--Iniligtas ninyó ang aking búhay--ang sinabi nitó sa wicang tagalog,
dahil sa pagcamasid niya sa kilos ni Ibarra;--binayaran co n~g caunti
ang aking utang at walâ n~gâ cayóng sucat kilalaning utang na loob sa
akin, tumbalíc, acó ang ma'y kinikilalang utang na loob. Naparito pô
acó't n~g makiusap sa inyó tungcól sa isáng bagay.

--¡Magsalita pô cayó!--ang sagót n~g binatà sa wicang tagalog din,
taglay ang pangguiguilalás sa mabalasic na anyô n~g tagabukid na iyón.

Sandaling tinitigan ni Elías ang m~ga matá ni Ibarra, at nagpatuloy n~g
pananalita:

--Sacali't ibiguin n~g justicia n~g m~ga taong liwanaguin ang
talingdagang itó, ipinamamanhic co pó sa inyong huwag ninyóng sasabihin
canino man ang tagubiling sinabi co sa inyó sa simbahan.

--Huwag pô cayóng mabahala,--ang isinagót n~g binatà sa isáng anyón
nagpapakilala n~g sama n~g loob;--talastas cong cayó'y pinag-uusig,
datapuwa't acó'y hindî marunong magcanulô canino man.

--¡Oh, hindî dahil sa akin, hindî dahil sa akin!--ang madalíng isinagót
ni Elías, na nagpapahalatâ n~g caalaban n~g loob at pagcahindî maalam
magpacababà--itó'y dahil pô sa inyó: walâ caunti mang tacot acó sa m~ga
tao.

Náragdagán ang pangguiguilalas n~g binatà: bago ang anyô n~g pananalitâ
nang tagabukid n~g iyóng n~g unang daco'y piloto, at tila mandin hindî

agpang sa canyang anyo at gayón din sa canyang pamumuhay.

--¿Anó pô ba ang ibig ninyóng sabihin?--ang tanóng sa lalaking talinghagang iyón, na pinagsisiyasat n~g canyang panin~gin.

--Ang pananalitâ co po'y hindi palaisipan, pinagsisicapan cong magsabi n~g maliwanag. Sa icapapanatag pô ninyó kinacailan~gang sapantahain n~g inyóng m~ga caaway na cayó'y hindi nag-aalap-ap at palagay ang loob ninyó:

Umudlót si Ibarra.

--¿Ang aking m~ga caaway? ¿May m~ga caaway ba acó?

--¡May caaway pô tayong lahat, guino, mulâ sa lalong maliit na hayop hanggang sa tao, mulâ sa lalong dukhâ hanggang sa lalong mayaman at macapangyarihan! ¡Ang pagcacaroon n~g caaway ang siyang talagang cautusan n~g buhay!

Walang imíc na tinitigan ni Ibarra si Elías.

--¡Cayó po'y hindi piloto at hindi cayó tagabukid!--ang canyáng ibinulóng.

--May m~ga caaway pô cayó sa m~ga matataas at mababang tao,--ang ipinagpatuloy ni Elías na hindi pinansín ang m~ga sinalitâ n~g binatâ;--nais pô ninyóng itulóy ang isáng panucalang dakilà, may pinagdaanan pô cayó, nagcaroon n~g m~ga caaway ang inyóng nunong lalaki at ang inyóng amá, silá'y may m~ga kinahiligan n~g púsò, at sa pamumuhay hindi ang m~ga tampalasa't masasamang tao ang lalong nacapupucaw n~g maalab na m~ga pagtataním n~g galit, cung hindi ang m~ga taong may malilinis na calooban.

--¿Nakikilala pô ba ninyó ang aking m~ga caaway?

Hindi sumagót pagdaca si Elías, at ang guinawa'y naglinglinging.

--Nakikilala co ang isá, iyóng namatáy,--ang isinagót. Napagtalastas co cagabíng may isáng bagay na caniláng inaacalang laban po sa inyó, dahil sa iláng m~ga salitang canyang isinagót sa isáng lalaking hindi co kilalâ na nawalâ sa cadiliman. "Hindi itó cacanin n~g m~ga isdáng catulad n~g canyáng amá: makikita pô ninyó búcas",--anya,--Ang m~ga salitáng itó'y siyang nacahicayat sa aking pagdidilidili, hindi lamang sa taglay na canyang cahulugan, cung hindi sa taong nagsalitâ, na niyóng araw pa'y nagcusang humaráp sa "maestro de obras" at canyang sinabi ang canyáng han~gad na siyá na ang mamamatnugot n~g m~ga gawain sa paglalagáy n~g unang bató, na hindi humin~gi n~g malakíng bayad, at ipinagbabansag ang malalakíng canyáng m~ga caalaman. Walâ acóng pagsaligang casucatan upang masapantalâ co ang canyáng masamang calooban, n~guni't may isáng caunting bagay na nagsasabi sa aking ang m~ga sapantahâ co'y catotohanan, at dahil dito'y aking hinirang upang cayó'y pagbilinan, ang isáng sandalí at isáng calagayang ucol at angcáp upang cayó po'y huwag macapagtatanóng sa akin. Ang m~ga ibáng nangyari'y nakita na pô ninyó.

Malaon nang hindi nagsasalitâ si Elías, at gayón ma'y hindi sumasagót at hindi pa nagsasalitâ n~g anó man si Ibarra. Siyá'y naggugunamgunam.

--¡Dinaramdam co na ang taong iya'y namatay!--ang sa cawacasa'y nasabi niyá;--¡marahil sa canyá'y may napag-usisâ pang caunting m~ga bagay!

--Cung siyá'y nabúhay marahil siyá'y nacawalâ sa nan~gin~gnig na camáy n~g bulág na justicia n~g tao. ¡Hinatuan siyá n~g Dios, pinatay siyá

n~g Dios, ang Dios ang siyáng tan~ging humucóm sa canyá!

Minasdáng sandalî ni Crisóstomo ang lalakíng nagsasalita sa canyá n~g gayón, at canyáng nakita ang m~ga batibot na m~ga braso nitó, na punóng-punô n~g m~ga pasà at malalakíng bugbóg.

--¿Cayó pô ba'y nananampalataya naman sa m~ga himalá?--ang sinabing n~gumin~gitî;--¿tingnan pô ninyó ang himaláng sinasabi n~g bayan!

--Cung nananampalataya pô acó sa m~ga himala'y hindî acó mananampalataya sa Dios: sasampalataya acó sa isáng taong naguing dios, sasampalataya acóng tunay n~gang linalang n~g tao ang Dios alinsunod sa canyáng larawan at calagayan; datapawa't sumasampalataya acó sa Canyá; hindî miminsang náramdaman co ang canyáng camáy. Nang lumulugso na ang lahát, na ano pa't nan~gan~ganib malipol ang lahát n~g nan~garoroon sa lugar na iyón, acó, acó ang pumiguil sa tampalasan, lumagay acó sa canyáng tabí; siya ang nasugatan at aco'y nacaligtás at hindî nasactán.

--¿Cayó? ¿sa macatuwid pala'y cayó?...

--¿Opô! hinawacan co siyá n~g nag-iibig n~g tumacas, pagcatapos na mapasimulan niyá ang gawang pangpahamac; nakita co ang caniyáng pananampalasan. Sinasabi co pô sa inyó; ang Dios na n~gâ pô lamang ang siyáng tan~ging maguing hucóm sa m~ga tao, siyá na n~gâ lamang ang tan~ging magcaroon n~g capangyarihan sa búhay; na cailan ma'y huwag isiping siyá'y halinhan n~g tao!

--At gayón man n~gayon po'y cayo'y....

--¿Hindî pô!--ang isinalabat ni Elías, palibhasa'y nahulaan niyá ang tutol, hindî nagcacawan~gis.--Pagca hinahatulan n~g tao ang ibang m~ga tao sa camatayan ó sa capahamacan n~g pagcabuhay magpacailan man sa hinaharap na panahón, guinagawà ang gayóng paghatol na hindî siyá lumagay sa pan~ganib, at gumagamit siyá n~g lacás n~g ibang m~ga tao upang ganapin ang canyáng m~ga hatol, na sa lahát n~g ito'y mangyayaring pawang camalian ó lihis sa catuwiran. Datapuwa't acó, sa aking paglalagay sa tampalasan sa gayón ding pan~ganib na canyáng ínilaan sa m~ga ibá, nalalakip din acó sa gayon din capan~ganiban. Siya'y hindî co pinatay, pinabayaan cong patayin siyá n~g camáy n~g Dios.

--¿Hindî pô ba cayó sumasampalataya sa pagcacataon?

--Pagca nanampalataya sa pagcacatao'y para ring nanámpalataya sa m~ga himalá; ang nananampalataya sa dalawang bagay na ito'y naniniwala namang hindî natátalos n~g Dios ang m~ga mangyayari sa panahóng sasapit. ¿Anó ang pagcacátaon? Isang bagay na nangyaring sino ma'y hindî nacaaalam n~g mangyayari. ¿Anó ang himalá? Isáng casalangsan~gan, isáng pagcacasirâ~sirâ n~g lacad na tacdà sa m~ga kinapal. Isáng caculan~gan n~g laan sa mangyayari at isáng casalangsan~gang ang cahuluga'y dalawang malalaking capintasan sa isip na namamatnubay sa máquina n~g daigdig.

--¿Sino pô ba cayó?--ang mulíng itinanóng ni Ibarra na ma'y halong tacot;--¿cayó pô ba'y nag-aral?

--Napilitan acóng sumampalatayang totoo sa Dios, sa pagca't pumanaw sa akin ang pananalig sa m~ga tao,--ang isinagót n~g piloto, na anó pa't iniwasan ang pagsagót sa tanóng.

Ang isip ni Ibarra'y canyáng napag-unawà, ang caisipan n~g pinag-uusig na binatang iyón: hindî niyá kinikilala ang catuwiran n~g taong maglagdâ n~g cahatulán sa canyáng m~ga capuwà, tumututol siyá laban sa lacás at cataasan n~g calagayan n~g m~ga tan~ging pulutóng na tao sa ibáng m~ga pulutóng.

--Datapuwa't kinacailan~gang sumang-ayon cayó sa pan~gan~gailan~gan n~g lalarong timban~gang tao, cahi man lubhâ ang capintasan at m~ga caculan~gan nitó--ang itinutol niyá.--Cahi't anóng dami n~g m~ga kinacatawán n~g Dios sa lupa'y hindî mangyayarî, sa macatuwid baga'y hindî sinasabi n~g boong caliwanagan ang canyáng pasyá upang mabigyang cahatuláng ang yutayutang m~ga pagaalit~alit na ibinabalangcás n~g m~ga hidwâ nating budhî. Nauucol, kinacailan~gan sumasacatwirang manacanaca'y humatol ang tao sa canyáng m~ga capuwâ.

--Tunay n~gâ, datapuwa't n~g upang gawín ang cagalin~gan, hindî ang casam~an; upang sumawatâ n~g lihis at magpabuti, hindî n~g macapagwasac, sa pagca't cung hindî matuntóng sa matuwid ang canyáng m~ga pasya'y walâ siyang capangyarihang mabigyang cagamutan ang masamáng canyáng guinawâ. N~guni't higuít sa aking cáya ang pagmamatuwirang itó,--ang canyáng idinugtóng at binago ang anyô n~g pananalita,--at nililibang co po sayó n~gayong cayó'y hiníhintay; Huwag pô ninyóng calimutan ang casasabi co pa sa inyô: may m~ga caaway cayô; magpacabuhay pô cayô sa icágagaling n~g inyóng tinubuang bayan.

At nagpaalam.

--¿Cailán co pô cayó makikita uli?--ang tanóng ni Ibarra.

--Cailan man pô't ibiguin ninyó at cailán mang ma'y magagawâ acóng inyóng pakikinaban~gan. May utang pa pô acó sa inyô.

=XXXIV.=

=ANG PAGCAIN.=

Nan~gagasisicain sa ilalim n~g pinamutihang kiosko ang m~ga mahál na tao sa lalawigan.

Na sa isáng duyo n~g mesa ang Alcalde; sa cabiláng duyo naman naroon si Ibarra. Nacaupô sa dacong canan n~g binatâ si María Clara, at sa dacong caliwa, niyá ang escribano. Si capitang Tiago, ang alférez, ang gobernadorcillo, ang m~ga fraile, ang m~ga cawani n~g pamahalaan at ang ilang m~ga dalagang nan~gasira'y nan~gagsiupô, hindî ayon sa canicaniláng calagayan sa bayan, cung di ayon sa canicaniláng hilig.

May catámtamang sayá at galác ang cainan, datapuwa't n~g nan~gan~galahati na'y siyang pagdating n~g isáng cawaní sa télégrafo na si capitang Tiago ang hanap upang ibigay sa canyá ang isáng telegrama. Ayon sa caugalia'y humin~gi n~gang pahintulot si capitang Tiago upang basahin ang telegramang iyón, at ayon sa caugalian naman ay ipinamanhíc n~g lahat na canyáng basahin.

Pinapagcunót muna n~g carapatdapat na Capitan ang canyáng m~ga kilay, itinaás pagcatapos, namutlâ ang canyáng mukhâ, nagliwanag, dináldalíng tiniclóp ang papel at sacá nagtindig.

--M~ga guinoo,--ang sinabing nagmamamadalî,--¡daratíng n~gayóng hapon ang cáran~galdan~galang Capitang General upang paunlacán ang aking bahay!

At sacá bigláng nagtatacbóng dalà ang telegrama at ang servilleta, n~guni't waláng sombrero, na pinag-uusig n~g m~ga hiyawan at m~ga tanông.

Cung ang pagdatíng n~g m~ga tulisán ang ibinalita'y gayón na n~gâ lámang ang ligalig na mangyayari.

--¡N~guni't pakinggan pô ninyó!--¿cailan daratíng?--¡Sabihin ninyó sa amin!--¡Ang Cápitán General!

Maláyo na si Cápitang Tiago.

--Dárating ang Capitan General at doon tútuloy sa báhay ni Capitan Tiago!--ang sigawan n~g ilán, na ano pa't hindî na nilá dinidili-diling naroroon ang anac na babae't ang canyáng mamanugan~gin.

--¡Hindî macahihirang n~g lalalò pa sa galing!--ang itinutol ni Ibarra.

Nan~gagtitin~ginan ang m~ga fraile: itó ang cahulugan n~g caniláng tin~ginan:--"Gumagawâ ang Capitan General n~g isá sa canyáng m~ga capáslan~gan, inaalipustà niyá tayo, dapat na sa convento siyá tumulóy",--datapuwa't sa pagca't gayón din ang iniisip n~g lahát, silá'y hindî umiimic at hindî sinasaysay nino man ang canyáng caisipan.

--May nan~gagsabi na sa akin sa hapon n~g bagay na iyán, datapuwa't hindî pa nalalaman n~g Capitan General cung siya'y matutulóy.

--¿Nálalaman pô ba n~g camahalan ninyó, guinoong Alcalde, cung hanggang cailan matitirà rito ang Capitan General?--ang tanóng n~g alférez na nan~gan~gánib.

--Hindî co talastas na maigui; maibiguin ang Capitan General na mangbiglà.

--¡Nárito ang ibáng m~ga telegrama!

Ang m~ga telegramang iyo'y sa Alcalde, sa alférez at sa gobernadorcillo; namamasid na magaling n~g m~ga fraileng walâ isá man lámang telegramang ucol sa cura.

--¡Dárating ang Capitan General sa icapat na oras n~g hapon, m~ga guino!--anang Alcalde n~g pananálitang madakilà;--macacacain tayo n~g boong catahimican.

Hindî macapagsasabi n~g hihiguit pa sa rito sa cagalin~gan si Leonidas sa Termópilas: "¡N~gayong gabi'y hahapon tayong casama ni Plutón!"

Nanag-uli ang salitaan sa lacad na caugalian.

¡Namamasid cong walâ rito ang ating dákilang mán~gan~garal!--ang kiming sinalità n~g isá sa m~ga naroroong cawaní n~g gobierno, na mahinhin ang anyô at hindî binubucsán ang bibig hanggang sa oras n~g pagcain, at sa boong umaga'y n~g gayon n~gâ lámang nagsalità.

Ang lahát n~g nacaáalam n~g m~ga nangyari sa amá ni Crisóstomo'y cumilos at cumindát, na ang cahuluga'y:--"¡Halá cayó! ¡Sa unang hacbáng pa lámang ay cayó'y násilat na!--Datapuwa't sumagót ang iláng mapagmagandang loob:

--Marahil nápapagal siyá n~g cauntí....

--¿Anóng caunti lámang?--ang bigláng sinabi n~g alférez;--pagód na pagód marahil, at ayon sa casabihán dito'y "malunqueado" (bugbóg na bugbóg ang catawán). ¡Nacú ang pan~garal na iyón!

--¡Isáng mainam na sermón, cadakidakilaan!--anang escribano.

--¡Maran~gal, malalim!--ang idinugtóng n~g corresponsal.

--Upang macapagsalita n~g gayóng catagál, kínacailan~gang magcaroon n~g lálamunang gaya n~g canyáng lálamunan,--ang ipinahiwatig ni pári Manuel Martín.

Waláng pinupuri ang agustino cung di ang lalamunan lámang niyá.

--¡Nalalaman ba ninyóng si guinoong Ibarra'y siyáng lalong may magalíng na tagapaglutò sa boong lalawigan?--anang Alcalde upang putulin ang salitaan.

--Iyan n~gâ ang sinasabi co, datapuwa't ang magandang babaeng canyáng calapít ay áyaw paunlacán ang hayin, sa pagca't bahagyâ na lámang tiniticman ang pagcain,--ang tutol n~g isá sa m~ga cawaní n~g gobierno.

Nagdamdam cahihiyan si Maria Clara.

--Napasásalamat acó sa guino ... napacalabis naman ang canyáng pan~gan~gasiwà sa aking cataohan,--ang kimíng sinalitâ n~g pautál,--datapuwa't....

--Datapuwa't pinaúunlacan pô ninyó n~g malakí ang pagsasalosalong itó sa inyó lámang pagparito,--ang sinabing pangwacás sa salitâ n~g Alcaldeng malin~gap sa babae, at sacá humarap cay pári Salví.

--Pári Cura,--ang malacás na idinugtóng,--námamasid co pong sa maghapo'y hindí cayó umiimic at may iniisip....

--¡Catacot-tacot na magmamasid ang guinoong Alcalde!--ang bigláng sinabi sa isáng cacaibáng anyô ni pári Sibyla.

--Itó na ang aking ugali,--ang pautál na sinabi n~g franciscáno;--ibig co pang makinig cay sa magsalitâ.

--¡Ang pinagsisicapang lagui n~g camahalan pô ninyo'y ang makinabang at huwag man~gulugui!--ang sinabi n~g alférez, na aglahî ang anyô n~g pananalitâ.

Hindî inaring birô ang bagay na iyón ni pári Salví; sandaling numingníng ang canyáng panin~gin, at sacá sumagót:

--Magalíng ang pagcatalastas n~g guinoong alférez na sa m~ga áraw na ito'y hindí n~gâ acó ang lalong nakikinabang ó nan~gun~gulugui!

Hindî inalumana n~g alférez ang dagoc na iyón sa pamamag-itan n~g isáng cunua'y tawa, at winalang bahalâ ang pasaring na iyón.

--N~guni, m~ga guino, hindî co mapagwarì cung bakit macapagsasalitaan n~g m~ga pakikinabang ó m~ga pan~gun~gulugui,--ang isinabat n~g Alcalde;--¿anó ang mawiwicà sa atin n~g m~ga magagandang loob at matatalinong binibining nan~garitong nagbibigay unlác sa atin n~g caniláng pakikipanayam? Sa ganáng akin, ang m~ga dalaga'y tulad sa m~ga taguintíng n~g arpa n~g calan~gitan sa guitna n~g gabi! kinacailan~gang pacauliniguin at silá'y pakinggan, at n~g ang m~ga caayaayang tinig niláng nagpapailanglang sa calolowa sa calan~gitang kinarorooran n~g waláng hanggan at n~g lalong cagandagandahan....

--Naghahanay ang camahalan pô ninyó n~g m~ga matitimyás na sasay!--anang escribano n~g boong galác, at ininóm niyá at n~g Alcalde ang álac na na sa canicaniláng copa.

--Hindî mangyaring hindî co gawín,--anang Alcalde, na pinapahid ang canyáng m~ga labi;--cung hindî laguing gumagawâ n~g magnánacaw ang capanahunan, ay gumagawâ namán n~g manunulâ. N~g cabataan co'y cumathâ acó n~g m~ga tulâ, na hindî namán masasamâ.

--Sa macatuwid po'y naglilo ang inyóng camahalan sa m~ga Musa upang sumunód cay Themis!--ang sinaysay n~g ating "corresponzal" na mahiliguín sa m~ga diosa n~g panahóng una.

--Psch! anóng ibig ninyóng aking gawin? Sa tuwi na'y naguing hilig co ang aking mapagkilalâ ang lahat n~g calagayan n~g pamúmuhay. Namúmupol acó cahapon n~g m~ga bulaclác, n~gayó'y aking hawac naman ang tungcod n~g Justicia at naglilingcod acó sa sangcataohan, búcas....

--Búcas ay ihahaguis n~g camahalan pô ninyó ang tungcod na iyán sa apóy at n~g inyóng mapainit ang maguináw na dacong hápon n~g buhay, at ang cucunin pô namán ninyo'y ang catungculang pagca ministro,--ang idinugtóng ni pári Sibyla.

--Psch! oo ... hindî ... ang maguing ministro'y hindî siyáng lalong aking pinacahahangad na camtan: sino mang waláng carapata'y naguiguing ministro. Isang mainam na bahay sa dacong timugan n~g España at n~g matirahan cung panahóng tag-init, isang malaking bahay sa Madrid at tahanan at m~ga lupaín sa Andalusia cung panahong tag-lamig ... Hindî n~gâ masasabi sa akin ni Voltaire: "Nous n'avons jamais été chez ces peuples que pour nous y enrichir et pour les calomnier".

Ang boong ísip n~g m~ga cawaní n~g gobierno'y nagsalitâ ang Alcalde n~g isáng catatawanán, caya't nagtawanan silá't n~g bigyáng capurihan ang gayóng pagpapatawâ; silá'y guinayahan n~g m~ga fraile, palibhasa'y hindî nilá talós na si Voltaire ay yaóng Voltaireng hindî mamacailang caniláng sinumpâ at inilagay sa infierno. N~guni, sa pagca't nalalaman ni parí Sibyla cung sino si Voltaire, siya'y magpakilang galit, sa pagsasapantaha niyang nagsalitâ ang Alcalde n~g isáng laban ó paglabag sa religion.

Nagsisicain naman sa isáng "kiosko" ang m~ga batang lalakì, na ang caniláng maestro ang sa canila'y nan~gun~gulò.

Gumagawâ silá n~g malaking cain~gayan, gayóng silá'y m~ga batang filipino, sapagca't ang caraniwan, cung ang m~ga batang filipino'y na sa pagcain at na sa haráp n~g ibáng m~ga tao'y hindî ang cagaslawán ang caniláng naguiguing caculan~gan, cung di ang cakimian. Ang isa'y nagcacamalí n~g paggamit n~g m~ga "cubierto" at sa gayo'y sinásala n~g calapit; dito'y nagmumulâ ang isáng pagmamatuwiran, at ang dalawang nagtatalo'y nagcacaroon n~g canicaniyáng m~ga cacampí: ang wicà n~g iba'y ang cuchara, anang iba nama'y ang tenedor ó ang cuchillo, at sa pagca't walâ silang kinikilalang capuwâ batang lalong marunong cay sa ibâ, doo'y nan~gagcacain~gay n~g di sapalâ, ó, sa lalong maliwanag na sabi, sila'y nan~gagmamatuwirang wan~gís sa pagtatalò n~g m~ga teólogo.

Ang m~ga magugulang ay nan~gagkikindatan, nan~gagsisicuhán, nan~gaghuudyatan, at nababasa sa caniláng m~ga pagn~gitî na sa sila'y lumiligaya.

--¡Abá!--ang sabi n~g isáng babaeng tagabukid sa isáng matandang lalaking nagdidicdic n~g hitsó sa canyáng calicot;--magpapari ang aking si Andoy, cahi't áayaw ang aking asawa. Tunay n~ga't m~ga dukhâ cami, n~guni't cami'y magsisipag sa paghahanap buhay, at cami'y magpapalimos cung cacailan~ganin. Hindî nawawalan n~g nagbibigay n~g salapi at n~g macapagpari ang m~ga mahihirap. Hindî ba sinasabi ni hermano Mateo, taong hindî nagsisinun~galing, na si papa Sixto'y isáng pastol lamang n~g calabaw sa Batan~gan? Tingnan na ngâ lamang ninyó ang aking si

Andoy, jtingnan ninyó siyá cung dí camukhâ na ni San Vicente!

At cumacayat ang laway n~g mabaít na ina sa panonood sa canyáng anác na hinahawacan ang tenedor n~g dalawang camay.

--jTulun~gan nawa siyá n~g Dios!--ang idinugtóng n~g matandang lalaki, na n~ginun~guyâ ang sapá;--cung maguing papa si Andoy, cami pa sa sa Roma ije!--ije! nacalalacad pa acóng mabuti. At cung sacali't mamatay acó ... ijeje!

--jHuwag pô cayóng mabahalà, incong! Hindî malilimot ni Andoy na tinuruan ninyó siyá n~g paglála n~g m~ga bilao at n~g dikan.

--Tunay ang sabi mo Petra; acó ma'y naniniwala ang anác mo'y nagcacaroon n~g mataas na catungculan ... ang cababaa'y patriarcha. jHindî pa acó nacacakita n~g batang hiniguit sa canyá sa cadaliang natuto n~g hanap-buhay! Oo, oo, maaalaala na niya acó, cung siyá'y papa na ú obispo at maglibang sa paggawa n~g m~ga bilauhang gagamitin n~g canyáng tagapaglutong babae. Oo, ipagmimisa n~ga niyâ ang aking calolowa, ijeje!

At taglay n~g mabait na matanda ang ganitóng pag asa'y sinicsicang mainam n~g maraming hitsó ang canyáng calicot.

--Cung pakikinggan n~g Dios ang aking m~ga pagsamò at magaganap ang aking m~ga pag-asa, sasabihin co cay Andoy: "Anác, pawiin mo sa amin ang lahát n~g casalanan at ipadalá mo camí sa lan~git". Hindî na tayo man~gan~gailan~gang magdasál, mag ayuno ó bumilí pa n~g m~ga bula. Maaari n~g gumawâ n~g m~ga casalanan ang may isáng anác na santo papa!

--Paparoonin mo siyá sa bahay búcas, Petra,--anang matandang lalakì na totoong nagagalác;--jtuturuan co siyá n~g pagcacayas n~g nito!

--jHmjo! jabá! ¿Anó pô ba, incóng ang pagcaalam ninyó? ¿Inaacalà pô ba ninyóng iguinagaláw pa n~g m~ga papa ang caniláng m~ga camáy? jAng cura n~gâ, gayóng siya'y cura lamang, cayâ lamang nagpapagal ay cung nagmimisa, pagca nagpapapihitpihit! Ang arzobispo'y hindî na pumipihit, paupô cung magmisa; cayâ n~gâ't ang papa ... jang papa'y nacaahigá cung magmisa, at may abanico pa! Anó pô ba ang ísip ninyó?

--Hindî isáng calabisán, Petra, ang canyáng malaman cung paano ang guinagawang paghahandâ n~g nito. Mabuti na ngâ ang siyá'y macapagbili n~g m~ga salacót at m~ga petaca at n~g huwag macailan~gang magpalimos na gaya n~g guinagawâ rito n~g cura sa taón-taón sa pan~galan n~ga papa. Nahahabag acong makita ang isáng santong pulubi, caya't aking ibinibigay ang lahat cong nalimpoc.

Lumapit ang isáng tagabukid at nagsalitâ.

--Aking pinagtibay na, cumare, magdodoctor ang aking anac, jwalâ n~g magaling na gaya n~g doctor!

--jDoctor! huwag n~gâ cayóng main~gay, cumpare;--ang sagót ni Petra;--jwalâ n~g magalíng na gaya n~g magcura!

--¿Cura? jprrr! jSumísin~gil n~g maraming salapî ang doctor; silá'y sinásamba n~g maysakít, cumare!

--jMagnilaynilay cayó! Sucat n~g magpapihitpihit n~g macaatlo ó macaapat ang cura at magsalitâ n~g "déminus pabiscum," upang canin ang Dios at tumangap n~g salapî. Sinâsabi n~g lahát sa canyá, patí n~g m~ga babae, ang caniláng m~ga lihim.

--¿At ang doctor? ¿At anó bang acalà ninyó sa doctor? jNakikita n~g

dóctor na lahat, patì n~g itinatagò ninyông m~ga babae, pumúpulso sa m~ga dalaga.... ¡Ibig cong maguing doctor isáng linggó man lamang!

--¿At ang cura? ¿hindî ba nakikita n~g cura ang nakikita n~g inyóng doctor? ¡At magaling pa sa ryan! Nálalaman na ninyó ang casabihan; "¡sa cura ang matatabang inahing manóc at gayón din ang binting mabilog!"

--¿At anó, cumacain ba ang m~ga manggagamot n~g tuyóng lawlaw? ¿nasasactán ba ang m~ga dalirí sa pagdidildil n~g asín?

--¿Narurumhán ba ang camáy n~g cura na gaya n~g m~ga camáy n~g manggagamot? ¡N~g huwag magcagayo'y may malalakíng hacienda silá, at sacali't gumagawâ, gumagawáng may música at siyá'y tinutulun~gan pa n~g m~ga sacristan!

--¿At ang cumumpisál cumare? ¿Hindî ba pagpapagal ang cumumpisál?

--¡Nacú, ang pagpapagal na iyán! ¡Ang pagcaibig ninyóng sa inyó'y man~gumpisal ang lahát n~g tao! ¡Diyata't nagcacapagod at nagcacapangpapawis pa n~gâ tayo sa pagcaibig nating masiyasat cung anó ang m~ga gawâ n~g m~ga lalaki't m~ga babae at cung anó ang m~ga gawâ n~g ating m~ga capit-bahay! Waláng guinagawâ ang cura cung dî maupo, at pagdaca'y sinasabi na sa canyá ang lahát; cung minsa'y nacacatulog, datapuwa't ¡sucat na ang maggawad n~g dalawa ó tatlong benedición upang tayo'y maguing anac ulí n~g Dios! ¡Maanong maguing cura na n~gâ lamang acó sa isáng hapon n~g cuaresma!

--¿At ang ... ang magsermón? ¿sasabihin naman ninyó sa aking iya'y hindî pagpapagod? ¡Nákita na ninyó cung paano ang pagpapawis n~g curang malaki caninang umaga!--ang itinututol n~g lalaking nacacaramdam na siya'y nalulupig sa matuwiran.

--¿Ang magsermón? ¿Isáng pagpapagal ba ang magsermón? ¿Saan naroon ang inyóng pag-iisip? ¡Maanong macapagsasalitâ na n~gâ acó hanggang tanghalì, mulà sa púlpito, na aking macagalítan at mapagwicaan ang lahát, na sino ma'y waláng macapan~gahás na tumutol, at pagbabayaran pa acó sa gayóng gawâ! ¡Maanong maguing cura na n~gâ acó isáng umagang nan~gagsisimbá ang m~ga may utang sa akin! ¡Pagmasdan ninyó cung paano ang pagtabà ni pári Dámaso sa canyáng capagmumurá at capapalò!

At dumarating n~gâ naman si pári Dámaso, taglay ang paglacad n~g taong matabà, na halos nacan~giti, n~guni't sa isáng anyóng nagpapakilala n~g pan~git niyáng caisipán, caya't pagcakita sa canyá ni Ibarra'y nalitó sa canyáng pagtatalumpatí.

Binatì nilá si pári Dámaso, бага man may halong pagtatacá, datapuwa't nagpakita ang lahát n~g galác sa canyáng pagdating, liban na lamang cay Ibarra. Nan~gaghihimagas na at bumubulâ na ang sa m~ga copa ang "champaña".

Naowi sa pan~gan~gatál ang n~gití ni pári Dámaso, n~g canyáng mamasan si María Clarang nacaupô sa dacong canan ni Crisostomo; n~guni't umupô siyá sa isáng silla sa tabí n~g Alcalde, at sacá tumanóng sa guitna n~g isáng macahulugang catahimican:

--¿May pinag-uusapan ba cayóng anó man, m~ga guino? ¡Ipagpatuloy ninyó ang salitaan!

--Nan~gagtatalumpatian,--ang sagót, n~g Alcalde. Binabangguít ni guinoong Ibarra ang lahát n~g sa canya'y tumulong sa adhicáng icagagaling n~g madlá, at sinasaysay ang nauucol sa arquitecto, n~g ang camahalan pâ ninyó'y....

--Hindî n~gâ acó nacacamuang n~g tungcól sa arquitectura,--ang isinalabat ni pári Dámaso,--datapuwa't tinatawanan co ang m~ga arquitecto at gayón din ang m~ga tan~gáng tumatacô sa canilá. Náriyan, acó ang gumuhít n~g piano n~g simbahang iyán, at lubós sa cagalin~gan ang pagsacagawâ: ganyan ang sabi sa akin n~g isáng inglés na maglalacó n~g m~ga hiyás, na tumuloy isáng áraw sa convento. ¡Sucat n~g magcaroon n~g dalawang daling noo upang macagawâ n~g piano!

--Gayon man,--ang mulíng isinagót n~g Alcalde, n~g mamasid niyáng hindî umiímic si Ibarra,--pagca nauucol na sa m~ga tan~gíng bahay, gaya na n~gâ бага n~g isáng escuela, sa halimbawa, nagcacailan~gan tayo n~g isáng "perito" (isáng taóng pantás sa paggawâ n~g anó man).

--¡Anó bang "perito ni peritas"!--ang sinabing malacás na palibac ni pári Dámaso.--Ang nagcacailan~gan n~g m~ga "perito" ay isáng "perrito" (tuta ó maliit na áso)! ¡Kinacailan~gang maguing hayop pa cay sa m~ga "indio", na gumagawang mag isá n~g caniláng m~ga bahay, upang hindî matutong magpagawâ n~g apat na pader at saca patun~gan sa ibábaw n~g isáng tangkil, na siyá n~gang isáng tunay na escuela!

Tumin~ging lahát cay Ibarra, datapuwa't ito'y бага man lalong namutlà, nagpatuloy na parang nakikipagsalitaan cay María Clara.

--N~guni't dilidilihin pô ninyóng....

--Tingnan pô ninyó,--ang ipinagpatuloy na sabi n~g franciscano, na ayaw papagsalitain ang Alcalde,--tingnan pô ninyó cung paano ang guinawâ n~g isáng "lego" namin, na siyáng lalong pinacahayop sa lahát naming m~ga lego, na yumari n~g isáng magalíng, mabuti at murang hospital. Marunong magpagawang magalíng at hindî nagbabayad cung dí walong cuarta lámang sa araw-araw sa bawa't isá sa m~ga taong nanggagaling pa sa ibáng bayan. Nálalaman n~g legong iyán cung paano ang nauucol na pakikisama sa m~ga "indio", na hindî gaya n~g maraming m~ga haling at m~ga "mesticillo", na nagpapasamá sa m~ga taong iyán sa pagbabayad sa canila n~g tatlong bahagui ó isáng salapí.

--¿Ang wicà pô ba ninyo'y walóng cuarta lamang ang ibinabayad? ¡Hindî mangyayari!--Ibig n~g Alcaldeng baguhin ang lacad n~g salitaan.

--Tunay pô, at iyan ang dapat uliranin n~g m~ga nagpapanggap na magagaling na m~ga castilá. Nakikita na n~gâ, na buhat n~g mabucsán ang Canal n~g Suez ay sumapit dito ang cahalayang asal. N~g una, n~g kinacailan~gan nating lumigoy sa Cabo, hindî nacararating dito ang lubhang maraming; m~ga may masasamáng caugalian, at hindî namán nacapaglácbay roon ang m~ga iba upang man~gagasamá!

--¡Datapuwa't pári Damasó!...

--Nakikilala na pô ninyó cung anó ang "indio"; bahagyâ pa lamang nacacaalam n~g cauntí ay nagmamarunong na. Ang lahát n~g m~ga úhuguing iyáng napapasa Europa'y....

--¡N~guni't pakinggan pô ninyó!!--ang isinasalabat n~g Alcalde, na nababalisá dahil sa masasakit na m~ga pasaring na iyón.

--Magcacaroon silá n~g wacás ayon sa canicaniláng carapatán--ang ipinagpatuloy na pári Dámaso;--nákikita sa calaguitnaan ang camáy n~g Dios, kinacailan~gang maguing bulág upang huwag mámasdan. Tumatanggap na sa búhay pang itó ang m~ga magúlang n~g gayóng m~ga ahas ... nan~gamámatay sa bilangguan ¡jé! ¡jé! at masasabi nating waláng sucat na....

Datapuwa't hindî natapos ang sinasabi. Sinúsundan siyá n~g matá ni

Ibarrang nan~gin~gitimn~gitim ang pulá n~g mukhâ sa malakíng galit; at pagcárinig n~g pasaring sa canyáng ama'y nagtindíg, at sa isáng lundág ay ilinagpác ang canyáng batibot na camáy sa ibábaw n~g úlo n~g sacerdote, na natihayâ at tulíg.

Sa lubós na pagcagulat at pagcatacot, sino ma'y waláng nan~gahás mamaguitná.

--¡Layô cayó!--ang sigáw n~g binatà n~g tinig na cagulatgulat, at inabot ang matalas na sundáng samantalang iniipit n~g canyáng paa ang liig n~g fraile, na nahihímásmasan sa canyáng pagcatulíg;--¡ang áyaw mamatáy ay huwag lumapit!

Pinagdirimlán si Ibarra: nan~gan~gatal ang canyáng catawán umíinog sa kinalalagyan ang canyáng m~ga matáng nan~gagbabalà. Nagpumilit si Fr. Dámasong buman~gon at tumindíg; datapuwa't hinawacan siyá sa liig ni Ibarra, saca siyá ipinagwas-wásan hanggang sa siyá'y mapaluhod at mabaluctoc:

--¡Guinoong Ibarra! ¡guinoong Ibarra!--ang pautál na sinabi n~g ilán.

Datapuwa't sino man, cahi man ang alférez ay ayaw man~gahás lumapit at caniláng námamasdan ang kisláp n~g sundáng at nababalac nilá ang lacás at calagayan n~g binatà. Nan~gatitigagal na lahát.

--¡Cayo'y diyan! hindî cayó nan~gagsisiimíc, n~gayo'y acó ang marapat na mang cumilos. ¡Siya'y iniilagan co, dinalá sa akin siyá n~g Dios, ang Dios ang siyáng humatol!

Nahihirapan n~g paghin~gà ang binatà, datapuwa't ang canyáng bísig na basal ay nagpapatuloy n~g pagpiguil sa franciscano, na hindî macawalâ cahi't nagpupumiglás n~g dí cawasà.

--¡Tahimic na tumitibóc ang aking pusô, hindî mabibigó ang aking camáy!...

At tumin~gin sa paliguid niya't nagsalitâ;--Makinig muna cayó, ¿mayroon bagang isá man lamang sa inyó na umibig sa canyáng amá, na nagtamin n~g malalim na galit sa canyáng pinagcacautan~gan n~g búhay, isá man lamang na ipinan~ganác sa cahihiyán at sa caimbihán?... ¿Nakita mo na? ¿Nariring mo бага ang hindî nilá pag-imic na iyán? Sacerdote n~g isáng Dios n~g capayapaan, puspós ang bibig mo n~g cabanalan at religión, at ang puso'y punô n~g m~ga carumhán, ¡hindî mo marahil nálalaman cung anó ang isáng amá!... ¡cung guinugunitâ mo sana ang iyóng amá! ¿Nákita mo na? Sa guitná n~g caramiháng iyáng pinawawalan mong halaga, ¡walâ cahi't isá man lamang na catulad mo! ¡Nahatulan ca na!

Ang m~ga taong sa canyá'y nacaliliguid, sa pagcaisip niláng doó'y gagawâ n~g isáng cusang pagpatay, sila'y nan~gagsikilos.

--¡Lumayô cayó!--ang mulíng isinigáw na nagbabalà ang tinig; ¿anó? ¿nan~gan~ganib ba cayóng dumhám co ang aking camáy n~g maruming dugó? ¿Hindî ba sinabi co na sa inyóng tiwasay na tumitiboc ang aking pusô? ¡Lumayô cayó sa amin! ¡Pakinggan ninyó m~ga sacerdote, m~ga hucóm, na ang boong acalâ ninyo'y hindî cayó cawan~gis n~g ibáng m~ga tao at nagbibigáy cayó sa inyóng sarilí n~g ibáng m~ga catuwiran! Ang aking amá'y isáng taong may malinis na capurihán, ipagtanóng ninyó diyan sa bayang lubós na iguinagalang ang pagaalaala sa canyá. Ang aking amá'y isáng mabait na mayaman: inihandóg niyá ang canyáng pagpapacahirap sa akin at sa icagagaling n~g canyáng bayan. Laguing bucás ang canyáng báhay, laguing handâ ang canyáng dulang sa taga-ibang lupain ó sa pinapanaw sa canyáng kinaguisnang lupâ, na sa udyóc n~g caralita'y tumatacbó sa canyá! Siya'y mabuting cristiano: lagui n~g guinagawâ niyá

ang cagalin~gan at cailan ma'y hindi siyá umapí sa mahinang naguiguipit at hindi siyá humabág sa na sa malaking carukhaan.... Binucsán niyá sa taong sumasadálitâ ang m~ga pintuan n~g canyáng bahay, pinaupô niyá at pinacain sa canyáng dúlang at canyáng pinan~galanang caibigan. ¿Anó ang pagtumbás na sa canyá'y guinawâ? Siya'y pinaratan~gan, pinag-usig, pinapanandata n~g laban sa canyá ang camamangman~gan at siya'y pinag-usig hanggang sa libin~gang pinagpapahin~galayan n~g m~ga patáy. At, hindi pa nagcacasiyâ sa ganitóng m~ga gawa'y ipinag-uusig naman n~gayon ang anác na lalaki! Aco'y tumacas sa canyá, iniilagan cong siya'y aking macaharap ... Nárinîg ninyó siyá caninang umaga na hindi pinagpacundan~ganan ang púlpito, idinalirî acó sa halíng na pananampalataya n~g m~ga taong han~gál sa bayan, n~guni't hindi acó umimíc. N~gayo'y naparito't aco'y hinahamit; nagtiis acó sa hindi pag-imíc na inyóng pinanguilalasán, datapuwa't mulíng linait ang lalong pinacamamahál n~g lahat n~g m~ga anác sa caibuturan n~g caniláng alaala ... Cayóng m~ga nariritó, m~ga sacerdote, m~ga hucóm, ¿nakita бага ninyó ang pagpapacacasipag sa paggawâ n~g matandâ ninyóng amá, at n~g masunduan ang inyóng icagagalíng, mamatay sa hapis ang amáng iyan sa isáng bilangguan, na nagbubuntong hinin~gà sa pagmimithíng cayo'y mayacap; na humahanap n~g isáng taong sa canyáng umaliw, nag iisa, may sakít, samantalang cayo'y na sa ibáng lupain?... ¿Narinig ba ninyó pagcatapos na siniraan n~g puri ang canyáng pan~galan, nasumpun~gan бага ninyóng waláng laman ang sa canya'y pinaglibin~gan n~g pumaroon cayó at ang talagà ninyo'y manalan~gin sa ibábaw n~g baunang iyón? ¿Hindi? ¿Hindi cayó umiimíc? ¡cung gayo'y hinahatulan ninyóng tunay n~gâ siyáng masamá!

Inian~gat ang bisig; datapawa't malicsíng tulad sa cabilisán n~g sinag n~g liwanag, pagdaca'y napaguñtâ ang isáng dalaga at piniguil n~g canyáng linalic na camáy ang mapaghigantíng bisig: ang dalagang iyo'y si María Clara.

Tiningnan siyá ni Ibarra n~g isáng titig na wari'y nan~gan~ganîno ang casiraan n~g ísip. Unti unting lumuag ang pagcahawac n~g m~ga naninigás na m~ga daliri n~g canyáng m~ga camáy at pinabayaang lumagpac ang catawan n~g franciscano't ang sundang, tinacpán ang mukha't tumacas na sinagal ang caramihang tao.

=XXXV.=

=MGA SALISALITAAN.=

Pagdaca'y lumaganap sa bayan ang balita n~g nangyaring iyón. N~g bagobago'y ayaw maniwalâ sino man, n~guni't sa pan~gan~gailan~gang pahinuhod sa catotohanan, nan~gag-iinaman ang lahat sa pagsigáw n~g pagtatacá.

Bawa't isa'y nagbubulaybulay alinsunod sa abót n~g cataasan n~g canicaniláng calinisan n~g budhî.

--¡Si pári Dámaso'y namatáy!--ang sabihan n~g m~ga iilán;--n~g itindíg nilá siya'y naliligó ang canyáng mukhâ n~g dugô at hindi humihin~gà.

--¡Magpahin~galay nawâ siyá sa capayapaan, n~guni't waláng guinawâ sa canyá cung di papagbayarin lamang n~g canyáng utang--ang malacás na sabi n~g isáng binatâ--Wariin ninyóng waláng sucát maipan~galan sa guinawâ niyá caninang umaga sa convento.

--¿Anó ba ang guinawâ? ¿Mulí bang sinuntóc ang coadjutor?

--¿Anó ba ang guinawâ? ¡Ating tingnán! ¡Sabihin mo sa amin!

--¿Nakita ba ninyó n~g umagang itó ang isáng mestizong castíla na lumabás sa dácong sacristía samantalang nagsésersermon?

--¡Oo! ¡oo n~gâ, siya'y nakita namin! Pinagmasdán siyá ni pári Dámaso.

--Ang nangyári'y ... pagcatapos n~g sermón, siyá'y ipinatáwag at tinanóng cung anóng dahil sa siyá'y lumabás.--"Hindî pô acó maálam n~g wicang tagálog, padre",--ang isinagót.--"¿At bakìt ca nanglibác, na sinabi mong wicang griego iyón?"--ang isinigáw sa canyá ni pári Dámaso, at tuloy sinampál siyá. Gumantí ang bináta, nagpanuntóc ang dalawá, hanggáng sa silá'y pinag-awatanan.

--¡Cung sa akin mangyari ang gayóng bágay!...--ang ibinulóng n~g márahan n~g isáng estudiante.

Hindî co minamagaling ang guinawâ n~g franciscano,--ang idinugtóng namán n~g isá,--sa pagca't hindî dapat ipagpilitan ang Religióng párang isáng parusa ó isáng pahirap; datapuwa't hálos ikinatútuwâ co, sa pagca't nakikilala co ang binátang iyán; siyá'y tagá San Pedro Macatí at maigui siyáng magwicang tagálog. N~gayo'y ibig niyáng siyá'y ipalagáy na bágong gáling sa Rusia, at ipinagmámapuri ang pagpapacunuwaríng hindî niyá nalalaman ang wicà n~g canyáng m~ga magugúlang.

--Cung gayó'y ¡linílikhâ silá n~g Dios at silá'y nan~gagsusuntucan!

--Gayón ma'y dápat táyong tumútol sa cagagawáng iyán,--ang sábing malacás n~g isáng estudiante namán;--ang dî pag-imíc ay párang isáng pag-sangáyon, at ang guinawáng iyó'y mangyayaring gawín namán sa alín man sa átin. ¡Nanunumbalic táyo sa m~ga panahón ni Nerón!

--¡Nagcácamalî ca!--ang tútol n~g isá;--¡si Nerón ay isáng dakílang artista, at si pári Dámaso'y isáng casamasamaang magsesersermon!

Ibá namán ang salisalitaan n~g m~ga táong may catandaan na.

Samantalang hiníhintay nilá sa isáng maliit na bahay, na na sa labás n~g báyan ang pagdatíng n~g Capitán General, itó ang sinasabi n~g Gobernadorcillo:

--Hindî n~gâ bágay na magaáng sabíhin cung síno ang may catuwíran at cung síno ang walâ, datapuwa't cung nacapagmunimuni sána si guinoong Ibarra....

--¿Cung nagcaroón sána si pári Dámnaso n~g calahatî man lámang n~g pagmumunimuni ni guinóong Ibarra, ang talagáng ibig pô ninyóng sabihin maráhil?--ang isinalábat ni don Filipino,--Ang casamaa'y nagpalít silá n~g catungcúlan: ang bátâ ang nag ásal matandâ at ang matandâ ang nag-ásal bátâ.

--¿At ang sabi pô ninyo'y walâ síno mang dumalô upáng silá'y awatin, liban na lámang sa anác na babáe ni cápitang Tiago?--ang tanóng ni cápitang Martín. ¿Sino man sa m~ga fraile, cahi't ang Alcalde man lámang? ¡Hm! ¡Lálò pa n~gang masama! Hindî co nanasaing aking casapitan ang calagayan n~g binatâ. Sino ma'y walang macapagpapatawad sa gayóng sa canyá'y pagcatácot. ¡Lálò pa n~gang masama! ¡Hm!

--¿Sa acalà cayâ ninyó?--ang tanóng ni cápitang Basilio, na totoong malakí ang han~gad na macatalastas.

--Umaasa acó,--ani don Felipong nakipagsulyápan cay cápitang

Basilio,--na hindi siya pababayaang bayan. Dapat nating alalahanin ang guinawa ng canyang mga magugulang at ang canyang asalucuyang guinagawa ng gayon. At sacali't hindi umimic ang bayan, dahil sa pagcatacot, ang canyang mga caibiga'y....

--Nguni, mga guino,--ang isinalabat ng gobernadorcillo,--ano бага ang ating magagawa? Ano ang magagawa ng bayan? Mangyari ang ano mang mangyari'y ang mga fraile ang siyang "lagui" ng na sa catuwiran!

--"Lagui" na silang na sa catuwiran, sa pagca't "lagui" ng binibigyang cabuluran natin sila; minsan man lamang ay magbigay tayong catuwiran sa ating sarili, at pagsacagayo'y saca tayo mag-usap!

Kinamot ng gobernadorcillo ang canyang ulo, tumin-gala sa bubun-gan at saca nagsalita na ang tinig ay masaclap:

--Ay! ang init ng dugo! Tila mandin hindi ninyo nalalaman ang lupaing kinalagayan natin; hindi ninyo nakikilala ang mga cababayan natin. Ang mga fraile'y mayayaman at nan-gacacaisa; tayo'y nagcacawasac wasac at mga dukha. Siya ng! Iticman ninyong siya'y inyong ipagmalasakit, at makikita ninyong cayo'y pababayaang ng ating mga cababayang mag-isa sa mga sagutin!

--Siyá ng!--ang biglang sinabi ni don Filipino ng boong saclap,--mangyayari ng ang gayon samantalang ganyan ang pinagiisip, samantalang totoong nagcacahawig ang tacot at ang pagiin-gat. Lalo pang pinapansin ang isang capahamacang hindi pa nalalaman cung mangyayari ng, cay sa kinacailan-gang pagcapacagaling; pagdaca'y dinaramdam ang tacot, sa hindi ang pananalig; bawa't isa'y walang iniisip cung di ang ganang canya, sino ma'y hindi nag-iisip ng ganang sa mga iba, caya mahihinà tayong lahat!

--Cung gayo'y isipin na muna ninyo ang sa ganang mga iba, at bago ninyo isipin ang sa ganang inyó, at makikita ninyó cung paano ang pagpapabayang sa inyó'y gagawin. Hindi ba ninyó nalalaman ang casabihang castila: "na nag-pasimula sa sariling catawan ang mahusay na pagcacaawang gawa"?

--Ang lalong magaling na inyong masasabi--ang sagot na pagalit ng teniente mayor--na nagsisimula ang mahusay na caruwagan sa malabis na pag-ibig sa sariling catawan, sa nawawacasan sa pagcawala ng cahihiyan! Ngayon di'y ihaharap co sa Alcalde ang pagbibitiw ng aking catungculan; bundat na acó ng paglagay sa cahihiyan, na canino ma'y wala acong nagagawang cagalin-gan. Paalam!

Iba naman ang mga panucala ng mga babae.

--Ay! ang buntong hinin-ga ng isang babae na ang anyo'y mabait;--cailan ma'y ganyan ang mga cabataan! Cung nabubuhay ang canyang mabait na ina'y anong sasabihin? Ay, Dios! Pagca napag-iisip co na maaaring magcaganyan din ang áking anac na lalaki, na mainit din namán ang ulo ...ay Jesús! halos pinananaghilian co ang canyang nasirang ina...mamamátay acó sa dalamhati!

--Nguni't acó'y hindi ang sagot namán ng isang babae,--hindi acó magdadalamhati cung sacali't magcagaganyan din ang áking dalawang anac na lalaki.

--Ano po ang sinasabi ninyo, capitana Maria?--ang sabing malacas ng unang babaeang nagsalita, na pinagduduop ang mga camáy.

--Ibig cong matuto ang mga anac na nagsasanggalang ng capurihan ng namatay ng mga magugulang nila, capitana Tinay; ano po ang wiwicain

ninyo cung isáng araw na cayo'y bao na márinig ninyóng pinaguupasalaan ang inyóng asawa, at itun~gó n~g inyóng anác sa Antonío ang úlo at huwag umimic?

--¡Pagcacait co sa canyá ang aking bendicion!--ang sabling malacas n~g pan~gatlong babae, na ito'y si hermana Rufa--datapuwa't....

--¡Hindî co maipagcacait ang aking bendición cailan man!--ang isinalabat n~g mabait na si capitana Tinay;--hindî dapat sabihin n~g isáng iná iyan ...datapuwa't hindî co maalaman ang aking gagawin ... hindî co maalaman ... sa acalà co'y acó'y mamámatay..siyá'y ...¡hindî! ¡Dios co! datapuwa't hindî co na marahil iibiguing muling makita co pa siya ... ¿n~guni't cung anó-anó ang m~ga iniisip ninyó, capitana Maria?

--Datapuwa't gayón man,--ang dugtóng ni hermana Rufa,--hindî dapat limuting isang malaking casalanan ang magbuhat n~g camáy sa isang taong "sagrado."

--¡Lalò n~g "sagrado" ang pagmamalasakit sa capurihán n~g namatáy na m~ga magugúlang!--ang itinútol ni capitana Maria.--¡Waláng macapagwáwalang galang sa canilang santong capurihán, cahì man ang Papa, at lalò n~g hindî si pàri Damaso!

--Túnay n~ga!--ang bulóng ni capitana Tinay, na nagtataca sa carunun~gan n~g dalawa;--¿saan ninyó kinucuha ang ganyáng pagcagagaling na m~ga pan~gan~gatuwiran?

--¿N~guni't ang "excomunió" at ang pagcapacasama?--ang itinutútol namán n~g Rufa.--¿Anó ang capacanán n~g m~ga dan~gal at n~g capurihan sa búhay na itó cung mapapasasama naman tayo sa cabilang búhay? Dumaraang madali ang lahat ... datapuwa't ang excomunió ... sumirang púri sa isang kinacatawan ni Jesucristo ... ¡iya'y ang Papa lamang ang nacapapatawad!

--¡Patatawad n~g Dios na nag-uutos na igalang ang ama't ina; hindî siya eexcomulgahin n~g Dios! At itó ang sinasabi co sa inyó, na cung pumaroon sa aking bahay ang binatang iyan, siya'y aking patutuluyin at cacausapin; at iibiguin cong siya'y aking maging manúgang, cung mayroon sana acóng anac na babae; ang mabaít na anac ay maguiguing mabaít namang asawa at mabaít na ama; ¡maniwalà cayó, hermana Rufa!

--Hindî gayón naman ang aking acala, sabihin na ninyó ang ibig ninyóng sabihin; at cahi man tila mandín cayó ang sumasacatuwiran, ang cura rin ang siyang paniniwalaan co cailan man. Ang unaúna'y ililigtas co muna ang aking caluluwa, ¿anó pô ang sabi ninyó, capitana Tinay?

--¡Ah, anó ang ibig ninyóng aking sabihin! Capuwa cayó sumasacatuwiran; sumasacatuwiran ang cura, datapuwa't ¡dapat ding magcaroon n~g catuwiran ang Dios! Ayawan co, acó'y isang tan~ga lamang ... Sasabihin co sa aking anac na lalaking huwag n~g mag-aral, ang siya cong gagawin! ¡Namamatay daw sa bibitayan ang m~ga marurunong! ¡María Santísima, ibig pa naman pa sa Europa n~g aking anac na lalaki!

--¿Anó pô ang inaacala ninyóng gawin?

--Sasabihin co sa canyang manatili na lamang siya sa aking tabi, ¿anó't iibiguin pa niyang maragdagan ang canyang dúnong? Búcas macalawa'y mamamatay rin cami, namamatay ang marúnong na gawa rin n~g mangmang ... ang kinacailan~ga'y mamúhay n~g payapà.

At nagbúbuntong hinin~ga ang mabait na babae at itinitin~galá sa lan~git ang m~ga matá.

--Acó naman,--ang sabi n~g bóong cataimtiman ni capitana María,--cung acó ang gaya ninyóng mayaman, pababayaang cong maglacobay--bayan ang aking m~ga anac; sila'y m~ga batà, at darating ang araw na sila'y man~gagcacagulang cacauntì n~g panahón ang aking icabubuhay ... magkikita na camí sa cabilang buhay ... dapat magmithi n~g lalong mataas na calagayan ang m~ga anac cay sa calagayang inabot n~g canilang m~ga ama, at wala tayong naituturò sa canila, cung sila'y na sa ating sinapupunan, cung dī ang pagcamusmús.

--Ay, cacatuwâ namang totoo ang m~ga caisipan pala ninyo!--ang bíglang sinabi ni capitana Tinay, na pinagduduop ang m~ga camay;--jtila mandin hindī ninyo pinaghirapan ang pan~gan~ganac sa inyong cambal na m~ga anac, na lalaki!

--Dahilan n~gâ sa sila'y pinaghirapan co n~g pan~gan~ganac, inalagaan at pinapagaral, cahi man camí dukhâ, hindī co íbig na pagcatapos n~g lubhang maraming capagalang sa canila'y aking guinúgol, ay waláng cahinatnan sila cung dī maguing calahating tao lamang.

--Sa áking palagáy hindī pô ninyó iniibig ang inyóng m~ga anác n~g alinsunod sa ipinag-uutos n~g Dios!--ang may cahigpitang sábi ni hermana Rufa.

--Ipatáwad pô ninyó, umiibig bawa't iná sa canyáng m~ga anác n~g alinsunod sa canyáng adhicâ; may m~ga ináng umiibig sa canyáng m~ga anác at n~g caniláng pakinaban~gan, ang ibá nama'y umiibig sa canyáng m~ga anác dáhil sa pag-ibig nilá sa sarili, at umiibig namán ang ibá sa icagagaling n~g canilá ring m~ga anác. Acó'y nabibilang dito sa m~ga hulíng sinábi co, ganitò ang itinúro sa ákin n~g áking asáwa.

--Hindī totóong nababagay sa átas n~g religiún, capitana María, ang lahát ninyóng m~ga iniisip; jicayó'y másoc n~g pagca hermana sa Santísimo Rosario, cay San Francisco, cay Santa Rita, ó cay Santa Clara!--ang sabi ni hermana Rufa, na ang anyo'y párang nagsesermón.

--Hermana Rufa, pagca carapatdapat na acóng maguing capatíd (hermana) n~g m~ga táo, aking sisicaping acó'y maguing capatíd namán n~g m~ga santo!--ang canyáng sagót na n~gumin~gití.

Upang mabigyáng wacás ang bahaguing itóng nauucol sa m~ga salisalitaan n~g báyan; at n~g mapagwarì man lámang n~g m~ga bumabasa cung anó cayâ ang iniisip n~g m~ga waláng málay na m~ga tagabúkid sa nangyari, pumaroon tayo sa lílim n~g tolda n~g plaza, at pakinggán nátin, ang m~ga salitaan n~g iláng nan~gároroon, ang isá sa canila'y cakilala nátin, na dī ibá cung dī ang nananaguinip sa m~ga doctor sa panggagamot.

--Ang lálong dináramdam co'y hindī ná mayayari ang páaralan!--ang sinasabi nitó.

--¿Bakit? ¿bakit?--ang tanun~gan n~g m~ga nakíkinig malakí ang pagpipilit na macáalam.

--jHindī na maguiguing doctor ang áking anác, siya'y maguiguing magcacaritón na lamang! jWalâ! jHindī na magcacapáaralan!

--¿Sino ang nagsábing hindī na magcacapáaralan?--ang tanóng n~g isáng han~gál at matabáng tagabúkid, na malalakí ang m~ga pan~gá at makítid ang báo n~g úlo.

--jAco! jPinan~galanang "plibastiero" si don Crisóstomo n~g m~ga páring mapuputí! jHindī na magcacapáaralan!

--Nagtatanun~gan ang lahát sa pagsusulyapan. Nababago sa canilá ang

pan~galang iyón.

--¿At masamá bâ ang pan~gálang iyán?--ang ipinan~gahas na itinanóng n~g han~gál na tagabúkid.

--¡Iyan ang lálóng masamáng masasabi n~g isáng cristiano sa cápuwà niyá!

--Masamá pa bâ iyán sa "tarantado" at sa "saragate"?

--¡Ah, cung sána'y ganyán na n~gâ lámang! Hindî mamacailang tináwag acó n~g ganyán ay hindi man lámang sumakít ang áking sicmúra.

Datapuwa't marahil namá'y hindi na sasamá pa sa "indio", na ¡sinasabi n~g alférez!

Ang nagsabing magcacaroon n~g isáng anác na laláking carretonero'y lálo pang nagpakita n~g calungcútan; nagcamót namán sa úlo ang isá at nag-iisip isip:

--¡Cung gayó'y maráhil catúlad n~g "betelapora" na sinasabi n~g matandáng babáe n~g alférez! Ang masamá pa sa riya'y ang lumurà sa hostia.

--Talastasín mong masamá pa sa lumurà sa hostia cung viernes santo, ang isinagót n~g bóong cataimtimán. Naaalaala na ninyó ang salitáng "ispichoso", na sucat n~g icapit sa isáng táo, upang siya'y dalhín n~g m~ga civil ni Villa Abrillo sa tapunán ó sa bilangguan; unawáin ninyóng lálò pa manding masamá ang "plibustiero." Ayon sa sábi n~g telegrafista at n~g directorcillo, cung sabíhin daw n~g isáng cristiano, n~g isáng cura ó n~g isáng castilà, sa isáng cristianong gáya nátin ay nacacawan~gis n~g "santusdeus" na may "requiminternam;" sa minsáng tawaguin cang "plibastiero," mangyayari ca n~g magcumpisal at magbayad n~g iyong m~ga utang sa pagca't walâ magagawâ cung di ang pabítay ca na lámang. Nalalaman mo na cung dapat macaalam ang directorcillo at ang telegrafista: nakikipag-usap ang isá sa m~ga cáwad, at marúnong namán ang isá n~g castilà at walâ n~g gamit cung di ang pluma.

Páwang nanglúlumo ang lahát.

--¡Pilitin na acóng papagsuutin n~g zapatos at huwag acóng painumín sa bóong áking búhay cung di iyán lámang ihì n~g cabáyo na cung tawagui'y cerveza, capag napatáwag acó cailáan man n~g "pelbistero!"--ang sumpáng sinabí n~g tagabúkid, na nacasuntóc ang m~ga camáy.--¿Sino? ¿Acó, mayamang gáya ni don Crisóstomo, marúnong n~g castílang gáya niyá, at nacapagdadali-dali n~g pagcaing may cuchillo at cuchara? ¡magtátawa acó cahit sa limáng m~ga cura!

--Tatawaguin cong "palabistero" ang únang civil na aking makitang nagnanacaw n~g inahing manóc!... at pagdaca'y magcúcampisal acó!--ang bulóng na maráhan n~g isá sa m~ga tagabúkid, na pagdáca'y lumayô sa pulutóng.

=XXXVI.=

=ANG UNANG DILIM=

Hindi sahól ang ligalig na naghahari sa bahay ni capitang Tiago sa caguluhan n~g pag-isip n~g m~ga tao. Waláng guinágawâ si María Clara cung dî tuman~gis at áyaw pakinggan ang m~ga salitáng pang-alíw n~g

canyang tia at ni Andéng na canyáng capatíd sa gátas. Ipinagbawal sa canyá n~g canyáng amá ang pakikipag-úsap cay Ibarra, samantalang hindi kinácalagan itó n~g m~ga sacerdote n~g "excomunióñ."

Si capitang Tiago na totoong maraming guinagawâ sa paghahandâ n~g canyáng báhay, upang matanggap doón n~g carapatdapat ang Capitán General ay tinawag sa convento.

--¡Huwág cang umiyác anác co!--ang sinasabi ni tía Isabel, na pinupunasan n~g gamuza ang maniningning na m~ga salamíng pan~gánuhan; siya'y cácalagan n~g excomunióñ, man~gagsisisulat sa Santo Papa ... magbibigay táyo n~g malakíng limós ... Hinimatáy lamang si pári Damaso ... ¡hindi namátay!

--¡Huwag cang umiyac!--ang sábi sa canyá ni Andéng n~g paanás;--gágawâ acô n~g paráan upang siya'y iyong macausap; ¿anóng cadahilana't itinatág ang confesionario, cung di n~g gumawá n~g casalanan? ¡Súcat na ang sabihin cura sa upang ipatawad na lahat!

¡Sa cawacasa'y nagbalic si capitang Tiago! Hinánap n~g m~ga babáe sa mukhá niyá ang casagutan sa maráming tanóng; datapuwa't nagbabalitâ ang mukhá ni capitang Tiago n~g panglulupaypáy n~g lóob. Nagpapawis ang abang laláki, hinahaplos ang nóo at hindi macapan~gúsap n~g isáng salita man lamang.

--¿Ano ang nangyari, Santiago?--ang tanóng ni tia Isabel na malaki ang pagmimithi.

Sumagót ito n~g isáng buntóng-hinin~ga, at pináhid ang isáng lúhà.

--¡Alang-alang sa Dios, magsalitá ca! ¿Anó ang nagyayari?

--¡Ang aking ipinan~gan~ganib na n~ga!--ang sa cawacasa'y sinábing pabulalás na halos umiiyac. ¡Napahamac n~g lahat! Iniuutos ni pári Dámaso na sirain ang m~ga salitaan, sa pagca't cung hindi'y ¡mapapacasama raw acó sa búhay na itó at sa cabiláng búhay! ¡Gayon din ang sábi sa ákin n~g lahat, patí ni pári Sibyla! Hindi co dápat papanhikin siyá sa áking báhay, at may utang acó sa canyang mahiguit na limampóng libong píso! Sinabi co itó sa m~ga pari, dapuwa't hindi nilá acó pinansin: ¿Alín ba ang ibig mong mawalâ, ang sabi nila sa ákin,--limampóng libong píso ó ang iyong búhay at ang iyóng cáluluwa? ¡Ay, San Antonio! ¡cung nalalaman co lámang ang gayón! ¡cung nalalaman co lamang ang gayón!

Humáhagulgol si María Clara.

--Huwág cang umiyác, anac co,--ang idinugtóng at linin~gon niyá itó;--hindi ca gáya n~g nanay mong hindi umiiyac cailan man ... hindi umiiyac cung di sa paglilihí ... Sinasabi sa ákin ni pári Dámasong dumating na raw ang isáng camag~ánac niyáng gáling sa España na siyáng itinátalagang man~gibig sa iyó ...

Tinacpan ni María Clara ang canyáng m~ga tain~ga.

--N~gúni, Santiago, ¿nasisira na ba ang ísip mo?--ang sigáw ni tía Isabel; ¿dapat bang magsabi ca sa canyá ang ibang man~gin~gibig? ¿Inaacaâ mo bang nagbabago ang anác mo n~g m~ga man~gin~gibig na gaya n~g pagbabago n~g báro?

--Iyán din n~ga ang iniisip co Isabel; si don Crisostomo'y mayaman ...¡cayâ lámang nagaasawa ang m~ga castila'y sa pag-ibig sa salapi ... datapuwa't ¿anó ang ibig mong aking gawín? Pinagbalaan nilá acông lapatan n~g isá ring excomunion ... sinasabi niláng lubhâ raw

nan~gan~ganib, hindi lámang ang akíng cáluluwa, cung dî namán ang aking catawán ...¡jang catawán! ¿naririnig mo? jang catawán!

--¡N~guni't walâ cang guinagawâ cung dî pasama-ín ang lóob n~g iyóng anác! ¿Hindi ba caibigan mo ang Arzobispo? ¿Bákit hindi ca sumúlat sa canyá?

--Ang Arzobispo'y fraile rin, waláng guinagawâ ang Arzobispo cung dî ang sinasabi n~g m~ga fraileng canyáng gawin. N~guni, María, huwág cang umiyác; dárating ang Capitan General, nanasain cang makita, at mamúmulá ang m~ga mata mo ... ¡Ay! ang isip co pa nama'y magtátamo acó n~g isáng hápong maligaya ... cung dî lámang itong nángyaring malakíng casacunâang ito'y acó sána ang lálóng maligaya sa lahat n~g m~ga táo at mananagbíli sa akin ang lahat ... Tumiwasáy ca, anác co; ¡higuit ang casaliwâng palad co cay sa iyó ay hindi acó umiiyác! ¡Maaaring magcaroon ca n~g man~gin~gibig na lálóng magaling, datapuwa't acó'y mawáwalan n~g limampóng libong piso! ¡Ay, Virgen sa Antipolo, cung magcaroon man lámang sána acó n~g magandang palad sa gabing itó!

M~ga patóc, gúlong n~g m~ga coche, tacbúhan n~g m~ga cabáyo, músicang tumútugtog n~g marcha real ay nan~gagbalítang dumating na ang mahal na Gobernador General n~g Kapulùhang Filipinas. Tumacbó si María Clara at nagtágò sa canyáng tinutulugang cabahayán ... ¡cahabaghabag na dalaga! ¡pinaglalaruan ang iyóng pusò n~g m~ga magagaspáng na m~ga camáy na hindi nacakikilala n~g canyáng m~ga maseselang na m~ga cuerdas!

Samantalang napúpuno n~g táo ang báhay at umaalín~gawn~gáw sa lahat n~g m~ga pánig ang malalacás na yabág n~g m~ga lumalacad, n~g m~ga tínig na naguutos, calampág n~g m~ga sable at n~g m~ga espuela, nahahandusay namáng hálos nacaluhód ang lipós pighatíng dalága sa harapan n~g isáng estempa n~g Vírgen, na ang pagcacalarawa'y yaóng anyô n~g cahapíshapis na pan~gún~gulila, na si Delaroche lámang ang natutong macasipî n~g gayóng damdamin, na wari'y napanood nitó n~g manggaling na si Guinoong Santa María sa pinaglilibin~gan n~g canyáng Anác. Hindi ang pighati n~g Inang iyón ang siyáng iniisip ni María Clara, ang iniisip niyá'y ang sariling capighatían. Sa pagcâlun~gayn~gay n~g úlo sa dibdíb at sa pagcátin n~g m~ga camay sa sahig na tabla, ang azucenang hinútoc n~g malacás na han~gin ang canyang nacacatulad. Isáng hinaharáp na panahóng pinanag~inip at hinimashimas na malaon, m~ga sapantahà n~g budhíng sumílang sa camusmusán at lumagong casabay n~g canyáng paglaki at siyang nabibigay casiglahán sa caibuturan n~g canyáng cataóhan, ¡acalaing catcatin n~gayón sa baít at sa púsò sa isá lamang salita. ¡Macacawan~gis itó cung patiguílin n~g tibóc n~g púsò at bawian ang baít n~g canyáng liwánag!

Cung paano ang cabaitan at cabanalan ni María Clara sa canyáng pagcabinyagan, gayón din ang canyáng pagcamasintahin sa canyáng m~ga magugúlang. Hindi lámang nacapagbíbigay tácot sa canya ang excomunió ang utos n~g canyang ama't ang pinagbabalaang catiwasayan nito'y páwang humihin~ging inisin niyá ang canyáng pagsintá at ihayin sa gayóng m~ga dakílang catungcúlan. Dinaramdam niyá ang bóong lacás n~g pagsinta cay Ibarra, na hanggang sa sandaling iyo'y hindi man lamang niyá hinihinalà. N~g minsa'y isáng ilog na umaagos n~g bóong cahinhinan; mababan~gong m~ga bulaclac ang siyang nacalalatag sa canyang m~ga pampan~gin. Bahagyá na napaaalon~alon n~g ban~gin ang canyáng ágos; cung panonoori'y masasabing tumitining. Datapuwa't dî caguinsaguinsa'y cumipot ang dinaraan n~g ágos, magagaspáng na m~ga malalakíng bató ang siyáng humahadlang sa canyáng paglacad, matatandáng m~ga púnò n~g cáhoy ang siyáng nacaálang na sumasala, ¡ah, n~g magcagayó'y umatún~gal ang ilog, tumindig, cumulô ang m~ga álon, nagwagwag n~g mandalâ n~g m~ga bulâ, hinampás ang malalaking m~ga bató at lumundág sa malálim na ban~gín!

Ibig niyá sanang manalan~gin, n~gunit ¿sino ang macapananalan~gin pagca

nagn~gin~gitn~git sa malakíng hirap? Nananalan~gin pagca may pag-asa, at
cung wala'y nakikiusap tayo sa Dios, sa pamamag~itan n~g m~ga buntóng
hinin~ga.--"¡Dios co! ang sigaw n~g canyáng púsò",--¿bákit inihihiwalay
mo n~g ganyán ang isáng táo, bakit ikinácait mo sa canyá ang pagsintá
n~g m~ga iba? Hindî mo ikinacait sa canyá ang iyong araw, ang iyong
han~gin at hindî mo man lamang itinatagò sa canyáng m~ga matá ang iyong
lan~git, ¿bakit ipagcacait mo sa canya ang pagsinta, gayóng walâ mang
lan~git, walâ mang han~gin at walâ mang araw ay mangyayaring mabúhay,
datapuwa't cung walang pagsinta'y hindî mangyayari cailan man?

¿Dumarating cayâ sa trono n~g Dios ang gayóng m~ga sigaw na hindî
naririnig n~g m~ga tao? ¿Naririnig cayâ ang m~ga sigaw na iyón n~g Ina
n~g m~ga sawing palad?

¡Ay! ang cahabaghabag n~g dalagang hindî nacakilala n~g isáng ina'y
nan~gan~gahas ipagcatiwalà ang m~ga dalamhating itóng nagbubuhay sa m~ga
pagsinta sa ibabaw n~g lúpà doon sa calinislinisang púsò na walang
nakilala cung di ang pag~íbig n~g anac sa ina at ang pag~íbig sa ina sa
anac; tumatacbo siya, sa canyang m~ga cahapisan, diyan sa larawan n~g
babaeng dinídios, sa mithing lalong cagandagandahan sa láhát n~g m~ga
mithi n~g m~ga kinapal, diyan sa lalong caayaayang likha n~g religion ni
Cristo, na natitipon sa canyang sarili ang dalawang lalong
cagandagandahang calagayan n~g babae, vírgen at ina, na hindî nalahiran
n~g cahi't babahagyang dún~gis, na tinatawang nating María.

--¡Ina!, ¡Ina!--ang canyang hibic.

Lumapit si tía Isabel, na siyang cumuha sa canya sa gayóng pighati.
Dumatíng ang iláng canyang caibigang babae at ibig n~g Capitan General
na siya'y makita.

--Tía, sabíhin pô ninyóng acó'y may sakít!--ang ipinakiúsap n~g dalagang
nagugulat;--¡patutugtugin nilá acó n~g piano at pacacantahin!

Nagtindig si María Clara, tiningnan ang canyang tía, pinilipit ang
canyang magagandang bisig at nagsasalitâ n~g paulal:

--¡Oh, cung mayroon sana acóng!...

N~guni't hindî tinapos ang salitâ, at nagpasimulâ n~g paghuhúsay n~g
canyang saríling catawan.

=XXXVII.=

=ANG GOBERNADOR GENERAL=

--¡Ibig cong causapin ang binatang iyan!--ang sabi n~g Gobernador
General sa isang ayudante;--pinúcaw niyang totóo ang aking nasang siya'y
makilala.

--¡May nan~gagsilacad na pô upang siya'y hanapin, aking general!
Datapuwa't díto'y may isang binatang taga Maynílà, na mapílit ang
hin~gíng siya'y papasúkin díto. Sinabi pô namin sa canyang walang
panahon ang camahalan ninyó, at cayó'y hindî naparíto upang dumin~gig
n~g m~ga pagsasacdal, cung dî n~g tingnan ang bayan at ang procesión;
n~gúni't sumagót, na sa tuwituwî na'y may panahón daw na magagamit ang
camahalan pô ninyó upang gumawâ n~g nauucol sa catuwíran....

Linin~gón n~g Gobernador General na nagtataca ang Alcalde.

--Cung hindi pô acó nagcacamalî,--ang sagót n~g Alcaldeng yumucód n~g cauntî,--iyan ang binatang canínang umaga'y nacagalít ni parí Damaso, dahil sa sermón.

--¿Diyata't mayroon pang iba pala? ¿Sinasyà mandíng talaga n~g fraileng iyang guluhín ang lalawígan, ó baca cayâ ang ísip niya'y siya ang nacapangyayari rito? ¡Sabíhin pô ninyó sa binatang siya'y magtuloy!

Nagpapasial na pabalicbalic sa magcabicabilang dúlo n~g salas ang Gobernador General, na nan~gan~gatal sa galit.

Sa "antesala" (panig n~g bahay na na sa bago pumasoc sa salas) ay may ilang m~ga castilâ na nahahalò sa m~ga militar, m~ga namumunò sa bayan n~g San Diego at m~ga mamamayan; sila'y nagsasalitaan ó nagmamatuwírang nagcacalúpon sa iba't ibang pangcat. Nan~garoroon din naman ang lahat n~g m~ga fraile, liban na lámang kay pári Dámaso, at ibig niláng pumások upang maghandóg n~g galang sa Gobernador General.

--Ipinamámanhic sa m~ga camahalan pô ninyong man~gaghintay n~g sandali--anang ayudande;--¡pumasoc pô cayô, binatà!

Namumùtla at nan~gan~gatal na pumasoc ang binatang iyóng taga Maynilà na madalas mámali sa pananalita na pinaghahaló ang griego at ang tagalog.

Pawang napuspós n~g pangguilalás ang lahat marahil, n~ga'y totóong malaki ang galit n~g Gobernador General upang man~gahás na papaghintayin ang m~ga fraile. Nagsalita si pári Sibyla:

--¡Acó'y walang anó mang sasabihin sa canyá!... ¡nagsasayang acó rito n~g panahon!

--Gayón din ang wicà co,--ang dugtong n~g isáng agustino;--¿táyo na?

--Hindî cayâ lalong magaling na ating siyasatin cung papaáno ang canyáng iniisip?--ang tanóng ni pári Salvi;--sa ganya'y mailagan natin ang m~ga upasala n~g m~ga macaalam.. at maipaaalaala natin sa canya ... ang canyáng m~ga catungculan ...sa Religión,..

--¡Magtuloy pô ang m~ga camahalan ninyó, cung inyóng ibig!--anang ayudante, na hatid ang binatang hindi nacauunawà n~g griego, na n~gayó'y lumálabas na taglay ang isáng pagmumukháng kinikinan~gan n~g catuwáan.

Naunang pumasoc si pári Sibyla; sa licura'y sumúsunod si pári Salvi, si pári Manuel Martin at ang iba pang m~ga fraile. Silá'y nan~gagsiyucód n~g bôong capacumbabaan, liban na lámang cay pári Sibyla, na pinapanatili, sampô sa canyáng pagyucod, ang tan~ging anyô n~g isáng nacatataas cay sa ibá; na anó pa't baligtad sa guinawá ni pári Salvi, na halos hinutoc ang bayawang.

--Sino pô sa m~ga camahalan ninyó si pári Dámaso?--ang biglang itinanóng n~g Gobernador General, na hindi man lamang silá pinaupô, hindi silá kinumusta, at hindi silá pinagsabihan niyang m~ga salitang pangpapúri na pinagcaugaliang tanggapin n~g gayóng m~ga catataas na úring m~ga tao.

--Hindi pô, guinóo, casama namin si pári Dámaso!--ang sagót ni pári Sibyla n~g halos gayón ding masacláp na pananalitâ.

--¡Nacahigâ pô sa baníg at may sakit ang lingcôd n~g camahalan ninyó!--ang idinugtông na bóong capacumbabaan ni pári Salvi;--pagcatapos na magtamó n~g lugód na macabati pô sa inyó at macumusta namin ang inyóng calagayan, ayon sa nararapat gawin n~g lahat n~g mababait na m~ga lingcód n~g Hari at n~g lahát n~g taong may pinag-aralan, naparito pô

naman cami sa n~galan n~g mapitagang lingcód ninyó, na may casaliwang palad na....

--¡Oh!--ang isinalabat n~g Capitán General, na pinipihit ang silla sa pamamag-itan n~g isáng páa nitó at saca n~gumiting nan~gan~gatal,--cung ang lahát n~g m~ga lingcód n~g aking camahalan ay catulad n~g camahalan ni parì Dámaso, lalong iibiguin co pang acó na ang maglingcód sa akin ding camahalan!

Ang m~ga cagalangalang na m~ga fraile na pawang nacatayò ang catawan ay nan~gagsisitayò naman ang caniláng cáluluwa sa ganitóng pagcasasalabat.

--¡Cayó po'y man~gagsiupô!--ang idinugtóng n~g Capitán General, pagcatapos n~g sumandaling pagtiguil, at pinatamis n~g caunti ang canyáng pan~gun~gusap.

Lumalacad na patiad si capitang Tiagong nacafrac; hatíd niya't tan~gan sa camáy ni María Ciara, na pumasoc na halos hindî macahacbang at kimíng kimi. Gayón ma'y gumamit n~g calugód-lugód at mapitagang pagyucód.

--¿Ang guinoong binibini pô bang itó ang anac ninyó?--ang tanóng na nagtataca n~g Capitán General.

--¡At inyó pô, aking General!--ang sagót ni capitang Tiago n~g bóong cataimtiman.

--Nan~gasidilat ang Alcalde at ang m~ga ayudante; datapuwa't nanatili sa hindî pagn~gigiti ang Capitán General, iniabot ang camáy sa binibini at sa canyá'y sinabi n~g matimyás na pananalitâ:

--Mapapalad ang m~ga magugulang na may m~ga anác na babaeng gaya pô ninyó, guinoong binibini! Cayó pó'y ibinalita sa aking carapatdapat na cayó'y pagpitaganan at pangguilalasán ... hinan~gad co cayóng makita upang cayó'y pasalamatán dahil sa magandang guinawâ pô ninyo n~gayong araw na itó. Nalalaman cong "lahát" at hindî co lilimutin ang maran~gal ninyóng inasal pagsúlat co sa Gobierno n~g Harî. Samantala'y itulot pô ninyó, guinoong binibini, na pan~galan n~g dakilang Harî na dito'y aking ipinakikiharap, at umiibig n~g "capayapaan" at "capanatagan" n~g canyáng m~ga tapat na loob na nasasacop, at sa pan~galan co naman, na pan~galan n~g isáng amáng may m~ga anác na babaeng casing gúlang pô ninyó, na cayo'y pasalamatán n~g boong ligaya, at ipagtagubiling bigyan n~g isáng ganting pála!

--¡Guinoó!...ang tugón ni María Clarang nan~gan~gatal.

Nahulaan n~g Capitan General cung anó ang talagang ibig niyang sabihin at sumagót:

--Totoó pong magaling, guinoong binibini, na cayó'y magcasiya sa galák n~g inyóng sarilíng budhî at sa pagmamahal n~g inyóng m~ga cababayan, na ang catunaya'y siyá n~gang lalong magaling na ganting pála, at hindi na tayo dapat humin~gi pa n~g iba. Datapuwa't huwag pò ninyóng ikait sa akin ang magandang pagcacataong aking maipakilala na, cung marunong magparusa ang Justicia'y marunong di namang gumanting pála, at siya'y hindî parating "bulág."

Sinalitâ n~g Capitan General sa isáng paraang macahulugan at lalong malacás ang lahát n~g m~ga salitang napapaguitanan n~g lambál na coma.

--Naghihintay po n~g m~ga utos n~g camahalan ninyo si guinoong Juan Crisostomo Ibarra!--ang malacas na sabi n~g isang ayudante.

Nan~gatal si Maria Clara.

--¡Ah!--ang biglang sinabi n~g Capitan General,--tulot po ninyo, guinoong binibini, na sa layo'y sabihin ang aking nais na cayo'y muli cong makita bago co iwan ang bayang ito: mayroon pa po acong totoong mahahalagang bagay na sa inyo'y aking sasabihin. Guinoong Alcalde, sasamahan po ninyo aco sa boong aking pagpapasial na ibig cong gawing lácad, pagcatapos n~g pakikipagsalitaan cay guinoong Ibarra, na cami lamang dalawa ang mag-uusap.

--Itulot pô n~g camahalan ninyo,--ani pari Salvi n~g boong capacumbabaan, na sa inyo'y ipaalaalang si guinoong Ibarra'y excomulgado....

Sinalabat siya n~g Capitan General at ito ang sinabi:

--Lubos cong ikinatutuwang walang iba acong dapat ipamanglaw cung di ang calagayan ni pari Damaso, na aking hinahan~gad n~g "taimtim sa aking loob" na siya'y "ganap na gumaling," sa pagca't hindi marahil lubhang macapagpapasaya n~g loob sa canyang gulang ang isang "paglalacbay sa España," dahil sa caramdaman n~g canyang catawan. Datapuwa't ito'y maalinsunod sa canyá ... at samantala'y in~gatan nawâ n~g Dios ang inyong m~ga camahalan!

Nan~gagsialis ang isa't isa.

--At tunay n~gang maaalinsunod sa canya!--ang ibinúbulong ni pári Salvi, paglabás.

--¡Tingnan natin cung sino ang mauunang maglalacbay agad!--ang ldinugtóng n~g isa pang franciscano.

--¡Yayao aco n~gayon din!--ang sabling masama ang loob ni pári Sibyla.

--¡At cami paparoon sa aming lalawigan!--ang sinabi n~g m~ga agustino.

Hindi matiis n~g isa't isa, sa dahil na masamang cagagawan n~g isang franciscano'y kinausap sila n~g Capitán General n~g malakíng calamigán.

Nasalabong nila sa antesala si Ibarra, na sa canila'y nagpacaing iilan pa lamang ang oras na nacararaan. Hindî sila nagbatian, n~guni't nagcaroon n~g m~ga tin~ginang lubhang marami ang sinasaysay.

Iba naman ang guinawa n~g Alcalde; n~g walâ na roon ang m~ga fralle'y binati siyá at maguiliw na iniabot sa canya ang camáy, datapuwa't hindî sila nacapagsalitaan n~g ano man, dahil sa pagdating n~g ayudante.

Nasalubong niya sa pintuan si Maria Clara: maraming bagay rin ang m~ga sinabi n~g titigang guinawa n~g dalawa, n~guni't ibang iba sa m~ga sinalita n~g m~ga mata n~g m~ga fraile.

Humacbang n~g ilang patun~gó sa canya ang Capitan General.

--Lubós na lubós ang aking galac sa aking mahigpit na pakikicamay sa inyó, guinoong Ibarra. Itulot pô ninyó sa aking cayó'y tanggapin co n~g boong pagpapalagay n~g loob.

Tunay n~ga namang pinanonood at pinagmamasid ang binata n~g Capitán General na napagkikilala ang canyang catuwaan.

--Guino ... ang ganyang pagcalakilaking cagandahan n~g loob....

--Nacasusugat sa akin ang inyóng pagtataca, inyóng ipinakikilala sa aking hindî ninyó inaasahang cayó'y pagpapakitaan co n~g magandang loob

sa pagtanggap co sa inyó: itó'y pagcuculang tiwalâ sa aking pagmamahal sa catuwiran.

--Hindî pô pagbibigay n~g catuwiran, guinoo, cung di pagpapautang n~g loob ang isáng pagtanggap--catoto sa isang gaya cong walang anó man cahulugang sumasailalim n~g capangyarihan n~g mahal na Hari.

--¡Mabuti, mabuti!--anang Gobernador General na naupo at tulóy itinurò sa canyá ang isáng upuan;--bayaan ninyóng acó'y magtamó n~g sandaling pagbubucás n~g pusò; totoong malaki ang aking pagcalugód sa inyóng caasalan; caya n~ga't cayó'y inihin~gi co na sa Gobierno n~g Hari n~g isáng ganting palang dan~gal (condecoración), dahil sa caisipan ninyóng pagcacaawang gawang pagtatayó n~g isáng páaralan ... Cung nagsalitâ lamang cayó sa akin, pinanood co sana n~g boong tuwâ ang pagdidiwang na guinawâ at marahil ay nailigtas co cayó sa isáng sama n~g loob.

--Sa ganang aki'y ipinalalagay cong napacaliit ang aking adhicâ,--ang isinagót n~g binata,--na hindi co inacalang may caculáng carapatan upang abalihin co ang inyóng caisipan na lubháng maraming pinan~gan~gasiwaan; bucód sa ang catungculan co'y sa unang punò n~g aking lalawigan magsalitâ muna.

--Iguinaláw n~g Capitan General ang canyáng úlo, na nagpapakilala n~g canyáng ligaya, at nalalao'y lalong gumagamit n~g anyóng pagpapalagay n~g loob, at nagpatuloy n~g pananalitâ:

--Tungcól sa samaan n~g loob na nangyari sa inyó at kay pári Dámaso, huwag pô cayóng matatacot at huwag din namang mag-iin~gat n~g pagtatanim hindî sásalan~gin ang isá man lámang buhóc ninyó sa úlo samantalang acó ang namamahala sa Kapulúan, at tungcól naman sa excomunió, cacausapin co na ang Arzobispo, sa pagca't kinacailan~gang makibagay tayo sa lacad n~g panahón: dito'y hindî tayo macapagtatawa sa m~ga bagay na itó sa hayagang gaya sa España ó sa paham na Europa. Gayón ma'y dapat cayóng magpacain~gat sa hinaharap na panahón; nakipagtunggali cayó n~g paharapan sa m~ga capisanang dahil sa caniláng cahulugan at cayamana'y kinacailan~gang siya'y igalang. N~guni't cayó'y aking tatangkilikin, sa pagca't kinalulugdan co ang m~ga mababait na anác, kinalulugdan co ang magbigay unlác sa capurihán n~g m~ga namatay n~g magulang; acó man nama'y umibig din sa aking m~ga magúgulang, at ¡tulun~gan acó n~g Dios! hindî co maalaman ang aking gagawin sa calagayan pô ninyô!....

At bigláng bigláng binago ang salitaan, at tumanóng:

--Ibinalitâ sa aking galing daw pô cayó sa Europa, ¿nátira ba cayó sa Madrid?

--Opô, natira acóng iláng buwán doon.

--Hindî ba ninyó naririnig sa m~ga salitaan doon ang aking familia?

--Bagong caaalis pa pó ninyo n~g acó'y magtamó n~g capurihang ipakilala sa inyong familia.

--At cung gayó'y bakit naparito cayó n~g waláng dalá na anó mang súlat na pangtagubilin sa akin at n~g cayó'y aking tangkilikin?

--Guinoo,--ang sagót ni Ibarrang casabay ang pagyucod,--sa pagca't hindî tulóy tulóy na galing aco sa España, at sa pagca't palibhasa'y sinabi sa akin cung anó po ang caugalian ninyó, inaaala cong hindî lamang walang cabuluhan ang isáng sulat na pangtagubilin sa inyóng acó'y inyóng tangkilikin, cung dî naman isáng capaslan~gan pô sa inyó: talagáng natatagubilin sa inyó coming m~ga filipinong lahat.

Nasnaw ang isáng n~giti sa m~ga labi n~g matandang militar, na madalang na muling sumagót, na anaki'y sinusucat at tinitimbang ang canyang m~ga salita:

--¡Ikinaliligaya cong umisip cayo n~g papaganyan, at ... ganyan n~ga sana! Gayón man, binata, dapat pô ninyóng maalaman cung anó ang m~ga mabibigat na bagay na pinapas-an namin sa Fiilpinas, Dito'y coming m~ga matatandang m~ga militar, kinacalian~gang gawin namin at lumagay cami sa lahat; Hari, Ministro n~g Estado, n~g Guerra, n~g Gobernación, n~g Fomento, n~g Gracia at Justicia at iba pa, at ang lalo pang masama'y kinacailan~gan naming ipagtanóng ang bawa't bagay sa malayong Inang Bayan, na sinasang-ayunan ó minamasama, n~g papikit cung minsan, ayon sa casalucuyang panahón, ang aming m~ga panucalang cahin~gian. At ¡bago sasabihin namin m~ga castilang; Ang yumayacap n~g malaki'y hindi nacapipisil na mabuti! Bucód sa rito'y ang caraniwan, napaparito coming bahagya na napagkikilala ang lupaing itó, at iniwan namin pagpapasimula naming makilala.--Sa inyo'y macapagsasalitá acó n~g walang ligoyligoy, sa pagca't walang cabuluhan magpacunuwari acó n~g ibáng bagay. Caya n~ga cung sa España, na bawa't bagay may ucol na canyáng ministro, na ipinan~ganác at lumaki rin sa lupaing iyón; na may m~ga pámahayagan at napagkikilala ang munacala n~g m~ga mamamayan, na iminumulat at ipinaunawa sa Gobierno ang canyáng m~ga camalian n~g canyá ring m~ga camáy, gayón ma'y hindi wastô at maraming totoo ang m~ga caculan~gan, isáng himala na dito'y hindi magcaguló-gulong lahat, sa caculan~gan n~g m~ga cagalin~gang sinabi co na, bucód sa rito'y may isáng macapangyarihang caaway na humahadlang sa lihim sa icagagaling nitong Kapuluan at lumulubid sa cadiliman n~g icahihintó nitó sa pagsúlong sa guinhawa at dan~gal. Hindi nagcuculang n~g magagandang panucalà ang m~ga namamamahala, n~guni't napipilitan caming gumamit n~g m~ga matá at m~ga bisig n~g ibá na ang caraniwa'y hindi namin kilala, na marahil hindi ang paglilingcód sa canyang sariling Bayan ang guinagawâ, cung di ang paglilingcód lamang sa sariling iguiguinhawa. Ito'y hindi casalanan namin, cung di sa calacaran n~g panahón; hindi cacaunti ang naitutulong sa amin n~g m~ga fraile, datapuwa't hindi na macasasapát silá ... Ibig cong ipagmalasakit cayó, at ibig co sanang huwag macapagpahamac sa inyo n~g anó man ang m~ga caculan~gan n~g casalucuyang sinusunod naming pamamahala ... hindi co mangyaring maampon ang lahat, at hindi namán macapagsacdal na lahat sa akin. ¿May magagawâ pô ba acó sa inyóng mapakikinaban~gan ninyó cahi't cacaunti? ¿mayroon pô ba cayóng anó mang ibig hin~gi sa akin?

Nagnilay-nilay si Ibarra.

--Guinoó,--ang isinagót,--ang lalong malaking nais co'y ang ililigaya nitóng aking bayan, ligayang ibig co sanang maguing cautan~gan niya sa Inang Bayan, at sa pagpupumilit n~g aking m~ga cababayan, at mabigkisán ang Inang Bayan at ang aking m~ga cababayan n~g walang hanggang tali n~g nagcacaísang m~ga adhicá at n~g nagcacaísang m~ga pag-aari. Ang Gobierno lámang ang macapagbibigay n~g aking cahin~gian, pagcatapos n~g mahabang panahóng laguing pagsusumakit at n~g tapat na m~ga pagbabago n~g m~ga cautasán.

Tinitigang sandalí n~g Capitán General, titig na tinumbasán ni Ibarra n~g gayón din catagal na titig.

--¡Cayó pô ang unang lalaking nacausap co sa lupaing itó!--ang bigláng sinabi at iniabot sa canyá ang camáy.

--Walâ pô cayóng nakikita cung di ang m~ga táong dito sa ciudad ay humihilahod, hindi pô ninyó nadadalaw ang pinararatan~gang m~ga dampá sa aming m~ga bayan; cung mamasid pô sana ninyó sila'y macacakita cayó n~g tunay na may magandang púsò at m~ga dalisay na caasalan.

Nagtindig ang Capitán Ganeral at nagpasyál n~g pacabícabila sa sálas.

--Guinóong Ibarra,--ang pagdaca'y sinábi, na bigláng tumíguil,--ang bináta'y tumindig;--maráhil yayáo acó sa lóob n~g isáng buwán; hindi nauucol sa inyóng báyan ang patacbó n~g inyóng isip at ang inyóng pinag-arálan. Ipagbili pô ninyó ang lahat ninyóng m~ga ariarian, paghusáyin ninyó ang inyóng cabán n~g damit at sumáma cayó sa akin sa Europa; ang sin~gáw n~g lúpà roo'y macagágaling sa inyó.

--¡Hindi co calilimutan hanggang nabubuhay ang magandang loob na pakita sa akin n~g inyó pong camahalan! ang isinagot ni Ibarrang nababagbag n~g caunti ang calooban;--datapuwat dapat acóng tumirá sa lupaing kinabuhayan n~g aking m~ga magugulang.....

--¡Kinamatayán nilá, ang lalong carapatdapat ninyóng sabíhin! Maniwalà pó cayó sa akin, marahil higuít ang aking pagcakilala sa inyóng lupaín cay sa inyó ... ¡Ah! maalaala co palá,--ang canyang bigláng sinábi na nagbago n~g anyô n~g pananalitâ,--¡cayó'y mag-aasawa sa isáng dalagang carapatdapat sambahín, ay biníbinín sa cayó dito! ¡Humayó cayó! ¡humayó cayó sa canyang tabí at n~g lalo cayóng magcaroon n~g calayaan ay paparituhin ninyó sa akin ang canyáng amá,--ang idinagdág na nacan~gití.--Gayón ma'y huwág ninyóng lilimuting ibig cong samáhan ninyó acó sa pagpapasyál.

Yumucód si Ibarra at yumáo.

Tináwag n~g Capitán General ang canyáng ayudante.

--¡Nagágalac acó--anyá, na tinatapictapíc ang balicat n~g ayudante;--n~gayón co lamang nakita cung paano ang paráan upang maguín isáng magaling na castilá, na hindi kinacailan~gang talicdán ang pagca magalín na filipino, at sintahín ang canyáng sariling báyan; sa cawacasa'y naipakilala co n~gayón sa m~ga fraile na hindi larúan nilá ang lahat sa atin; ¡binigyáng bútas acó n~g binátang itó sa paggawa n~g gayón, at hindi malalao't mabibigyan co n~g tapat na tumbás ang fraile! ¡Sáyang at ang binatang iya'y balang araw ay ... datapuwat paparituhin mo ang Alcalde sa akin!

Humaráp caracaraca sa canyá ang Alcalde.

--Guinoong Alcalde,--ang sinábi sa canya pagpasoc niya,--n~g mailagang mangyari uli ang "napanood" n~g camahalan pô ninyóng m~ga "cagagawan", m~ga cagagawang dinaramdam co, palibhasa'y "nacasisirang púri" sa Gobierno at sa lahat n~g m~ga castilá, nan~gan~gahas acóng ipagbílin sa inyó n~g "totoong mahigpit" si guinoong Ibarra, upang hindi lamang ipagcaloob ninyó sa canya ang m~ga kinacailan~gan at n~g maganap niyá ang canyang m~ga panucalang nauucol sa icapagcacapúri n~g Inang-Bayan, cung dī naman ipan~gilag ninyó sa hinaharap na panahóng siya'y bagabaguin n~g taong sino man at sa dahilang paano mang paraan.

Napag unawà n~g Alcalde ang sa canya'y pagsisi, caya n~ga't siya'y yumucód upang mailihim ang cagulumihanan n~g canyang lóob.

Ipasabi pô ninyó ang gayón dín sa alférez na siyang nag-uutos dito sa "sección", at inyó pong siyasatin cung túnay n~gang may m~ga tan~ging cagagawang sarilí ang guinóong iyan, na hindi sinasabi n~g m~ga "reglamento": hindi lamang íisang carain~gan ang aking narin~gig tungcól sa ganitóng bagay.

Humarap si capitang Tiagong matigas ang damít na magaling ang pagcacaprinsa.

--Don Santiago,--ang sa canyá'y sinabi n~g capitan General sa salitang

mairog,--hindî pa nalalaong aking sinaysay ang aking pakikianib sa inyó n~g galac, dahil sa pagcacapalad ninyóng magcaroon n~g isang anac na babaeng gaya na n~gâ бага n~g binibining de los Santos, n~gayo'y nakikisama naman acó sa galac ninyó, dahil sa ínyong mamahugan~gin: ang catotohanan n~ga'y ang lalong mabait sa m~ga anac na babae ay carapatdapat sa lalong magaling na mamamayang lalaki sa Filipinas. ¿Hindî pô ba mangyaring aking maalaman sa inyó cung cailang cayà ipagsasaya ang canilang pagcacasal?

--!Guinóo!!--ang pautal na sabi ni Capitang Tiago, at pinahid ang pawis na umaagos sa canyang nóo.

--¡Aba! jayon sa masíd co'y walà pang matibayang taning! Sacali't cúlang n~g m~ga padrino'y aking icagagalac n~g malaki na acó ay maguíng isa sa canila. Itó'y n~g mapawì ang aking masamang pakilasa sa maramíng casalang linabasan co rító n~g padrino hangga n~gayon!--ang idinugtóng, na ang Alcalde ang pinagsasabihan.

--¡Siya n~gâ pô!--ang isinagót ni Capitang Tiago, casabay ang isang n~giting nacaakit sa pagcahabag sa canya.

Pinaroonan si María Clara ni Ibarrang halos tumatacbo sa paglacad: maraming lubhang sasabihin at isasaysay niya sa caníyang casintahan. Nacarin~gig siyà n~g masasayang voces sa isâ sa m~ga tahanan n~g báhay, cayá't siyá'y maráhang tumáwag sa pintúan.

--¿Sinong tumatáwag?--ani María Clara.

--¡Aco!

Tumahímic ang m~ga voces at ang pintúa'y....hindî nabucsán.

--¿Acó ang tumatawag, ¿macapapasoc ba acó?--ang tanóng n~g binátá, na ang púso'y tumítiboc n~g lubháng malacás.

Nanatili ang catahimican. N~g macaraan ang sandali'y mararahang m~ga hacbang ang nan~gagsilápit sa pintò, at ibinulóng sa bútas n~g susian n~g masayang voces ni Sínang.

--Crisóstomo, pasasa teatro camí n~gayóng gabí; isúlat mo ang ibig mong sabihin cay Maria Clara.

At nan~gagsilayo ang m~ga hacbang na matúlin ding gáya n~g pagcalapit.

--¿Anô ang cahulugan cayâ nito?--ang ibinulong ni Ibarrang naglilining-linging at untiunting lumálayò sa pintúan.

=XXXVIII.=

=ANG PROCESION.=

Paggabi, at n~g násisindi n~g lahát ang m~ga farol sa m~ga bintanà, guinawâ ang icaápat na paglabás n~g procesión, na sinásabayan n~g repique n~g m~ga campaná at n~g talastás n~g dating m~ga putucan.

Ang Capitan General na nagpápasyal n~g lacád, na caacbáy ang canyáng dalawang ayudante, si Capitang Tiago, ang Alcalde, ang Alférez at si Ibarra, na pinan~gun~gunahan n~g m~ga guardia civil at n~g m~ga púnong-báyan, na siyáng nan~gagwawahi n~g dáan at nagpapatabí sa tao,

inanyayáhan silang doon manóod n~g pagdáan n~g procesiôn sa báhay n~g Gobernadorcillo, na nagpatayò sa harapán n~g isáng tablado, upang doon saysayín ang isang loa (pagpupuri) sa pag bibigay dan~gal sa Santong Patrón.

Tinalicdán maráhil n~g bóong galác ni Ibarra ang pakikiníg n~g tuláng iyón, palibhasa'y lálóng minámagaling pa niyáng doon na manóod n~g procesiôn sa báhay ni Capitang Tiago, na kinatitirahan ni María at n~g caniyáng m~ga caibigang babáe, n~guni't sa pagcá't íbig n~g Capitan General na mápackingan ang loa, napilítan siyáng mag-alíw na lámang sa pag-ásang si María Clara'y canyáng makikita sa teatro.

Ang pasimulà n~g procesiô'y m~ga "ciriales" na pílac, na taglay n~g tatlóng m~ga sacristáng nan~gacaguantes, sumúsunod ang m~ga batá sa páaralang casáma ang caniláng maestro; pagcatápos ay ang m~ga batáng may daláng m~ga farol na papel, na ibá't ibá ang m~ga cúlay at anyô, nacalagáy sa dúlo n~g isáng tikíng humiguít cumúlang ang hába sa napapamutíhan n~g alinsúnod sa naisipán n~g m~ga batá, sa pagca't ang nagcacagúgol n~g pag-ilaw na ito'y ang m~ga musmós sa náyon at ang náyon, at ang pinabahalàan. Malígayang guináganap nilá ang tungcúling itóng iniátang sa canilá n~g matanda sa nasyon; bawa't isa'y nagmumunacálá at gumagawà n~g canyáng farol, pinapamútihan n~g magalin~gin niláng m~ga sábit at n~g maliliit na m~ga bandílá, alinsunod namán sa calagayan n~g caniláng bulsá, at sacâ inililawan n~g isáng upós n~g candilá, sacali't macapanghin~gi sila sa isáng caibigan ó camag-ánac na sacristan, ó cung dili caya'y bumibili sila n~g isáng maliit na candilang mapulá, na guinagamit n~g m~ga insíc sa caniláng m~ga altar.

Sa calaguitnaa'y nagpaparoo't parito ang m~ga alguacil at m~ga teniente n~g justicia, upáng pan~gasiwàang huwag magcáwatac-watác ang m~ga hanáy at huwág magcábuntón-buntón ang m~ga tao, at sa ganitóng cadahilana'y guinagawà niláng tagapamag-itan ang caniláng varas, sa pagcat sa m~ga panghahampas nila nito, na ipinamamahagui nila n~g ucol at catatagang lacas nasusunduan nilá ang pagcáunlac at carikitan n~g m~ga procesiôn, sa icababanal n~g m~ga cáluluwa at ininingning n~g m~ga pagdiriwáng n~g religiôn!

Samantálang ipinamamahágui n~g waláng báyad n~g m~ga alguacil ang ganitóng pangbanál na m~ga paló n~g yantóc, ang ibá nama'y namímigay rin n~g waláng báyad n~g malalaki't maliliit na m~ga candilá, at n~g sa gayo'y caniláng maaliw ang m~ga pinalô.

Guinoong Alcalde,--ani Ibarra, n~g sabing mahína,--guinagawá po bà ang m~ga pamamálong iyan upang mabigyang caparusahan ang m~ga macasalanan, ó dahilán lámang na canilang naibigan?

--¡Sumasacatuwiran pô cayô, guinoong Ibarra!--ang sagot n~g Capitan General na narin~gig ang gayong catanun~gan:--nacapagtátaca ang ganitóng napapanóod na ... catampalasanan sa bawa't maparitong taga ibáng lupaín. Nararapat n~gang ipagbáwal.

Hindî maalaman cung anó ang dahil at cung bakit ang nan~gun~gunang santo'y si San Juan Bautista. Sa nakikitang calagayan niyá'y masasabing hindî totoong kinalulugdan n~g m~ga tao ang m~ga cagagawán n~g pinsan n~g ating Pan~ginoong Jesucristo; túnay n~ga't siyá'y may m~ga paa't binting dalága, at may pagmumukháng ermitaño, datapuwa't ang kinalalagyan niya'y isáng lúmang andás na cáhoy, at siyá'y dinídimlan n~g iláng m~ga batang may m~ga daláng farol na papel na waláng ílaw, na nan~gagpapaluan nang lihim n~g canicanilang farol ang isá't isá.

--¡Cúlang pálad!--ang ibinúbulong n~g filosofo Tasio, na pinanonóod ang proseciôn mulà sa daan;--hindî macapagbibigay cagalin~gan sa iyo ang icáw ang náunang nagsaysay n~g Magandang Balítá, at ang cahi't yumucód

sa iyo si Jesús! ¡hindî nacapagbíbigay cagalin~gan sa iyo ang inyong malaking pananampalataya't ang iyóng pagpapacahírap, at ang iyo man lámang pagcamatay dahil sa pagwalanggaláng mo n~g catotohanan at n~g iyong pinananaligan; linilimot ang lahat n~g itó n~g m~ga tao, pagca waláng tagláy cung di ang saríling m~ga carapatán! Lalong magaling pa ang magsermón sa m~ga simbahán cay sa maguíng cawiliwiling tinig na sumisigaw sa m~ga iláng, nagpapakilala sa iyó ang m~ga bágay na itó cung anò ang Filipinas. Cung pano sána ang iyóng kináin at hindî m~ga balang, cung ang dinamít mo sana'y sutlà at hindî balat n~g m~ga hayop, cung nakipánig cá sa isáng Capisánan n~g m~ga fraile....

N~guni't inihintô n~g matandáng laláki ang canyáng m~ga pagsísi, sa pagca't dumárating si San Francisco.

--¿Hindî ba sinabi co na n~ga?--ang itinulóy na n~gumin~gití n~g patuyâ;--itó'y na sa isáng carro at ¡Santo Dios! gaáno caráming m~ga ilaw at gaáno caráming m~ga faról na cristal! ¡Cailan ma'y hindî ca naliguid n~g ganyáng caráming m~ga pangliwánag, Giovanni Bernardone! ¡At pagcagalinggalíng na músical ibang m~ga tinig ang ipinarin~gig n~g m~ga anác mo n~g mamatáy na icáw! Datapuwà, ¡cagalanggalang at mápacumbabang nagtayô n~g isáng Capisánan, cung mabúhay cang mag-ulí n~gayon, walâ cang ibang makikita cung dî n~ga haling na Elías de Cortona, at sacáli't makilala ca n~g iyóng m~ga anác, ibíbilanggô icaw at maráhil ay mawán~gis ca sa kinaratnan ni Cesario de Speyer!

Sumusunod sa música ang isáng estandarte na kinalalarawanan n~g santo ring iyon, datapuwa't may pitóng pacpac. Dalá ang estandarteng iyón n~g m~ga "hermano tercero," na nacahabitông guingón at nagdarasal n~g malacás at sa anyóng caawá-awáng tiníg.--Ayawàn cung ano ang dahil n~g pagcacagayón, sumusunod doon si Santa María Magdalena, na pagcagandagandang larawang may saganang buhóc, may panyong pinyang bordado sa m~ga daliring punô n~g m~ga singsíng, at nararamtán n~g damit na sutlang may pamuting m~ga malalapad na guintó. Naliliguid siyá n~g m~ga ilaw at n~g incienso; nan~gan~ganino sa canyáng m~ga luhang virdrio ang m~ga culay n~g m~ga ilaw "bengala," na nagbibigay sa procesión n~g anyóng cahimahimalá, caya n~ga't cung minsá'y lumuluha ang santang macasalanan n~g verde, cung minsá'y pulâ, minsá'y azul at iba pa. Hindî nagpapasimulá ang m~ga bahay n~g pagpapanin~gas na m~ga ilaw na itó cung dî cung nagdaraan si San Francisco; hindî tinatamo ni San Juan Bautista ang ganitong m~ga caran~galan, caya't dalidaling nagdaraán, na canyáng pagcahiyá na siyá lamang ang bucód na ang pananamit ay balát n~g m~ga hayóp sa guitná n~g gayóng caraming m~ga taong lipós n~g guintô at m~ga mahalagang bató.

--¡Nariyán na ang ating santa!--anang anác na babae n~g gobernadorcillo sa canyáng m~ga panauhin; ipinahíram co sa canyá ang aking m~ga singsíng, n~guni't n~g aco'y magtamó n~g lan~git.

Nan~gagsisitiguil ang m~ga nan~gagsisi ilaw sa paliquid n~g tablado upáng mapakinggan ang LOA (pagpupuri), gayón din ang guinagawá n~g m~ga santo; ibig na man nilá ó n~g sa canilá'y nan~gagdadalang makinig n~g m~ga tulá. Sa pagca pagód n~g cahihíntay n~g m~ga nan~gagdadala cay San Juan, sila'y nan~gagsiupo n~g patingcayad, at pinagcaisahan nilang ilagay muna sa lupa ang santo.

--Baca maggalit ang aguacil ang tutol n~g isà.

--¡Hes! ¡diyata't sa sacristia'y inilalagay lamang siyá sa isáng suloc na may m~ga bahay n~g gagambá!

At n~g mapalagay na sa lupa si San Juan, siya'y nagmúkhang tila isá sa m~ga taong-bayan.

Nagpapasimula ang hanay n~g m~ga babae buhat cay Magdalena, ang caibhân lámang ay hindi nagsisimula muna sa hanay n~g m~ga batang babae, na gaya n~g m~ga lalaki, cung di ang m~ga matatandang babae ang nan~gun~guna at sumusunod ang m~ga dalaga na siyang nan~gasahulí n~g procesión hanggang sa carro n~g Virgen na sinusundan n~g cura na napapandun~gan n~g palio. Pacana ang caugaliang itó ni pari Damaso, na siyang may sabi: "Hindi ang m~ga matatandang babae ang kinalulugdan n~g Virgen cung di ang m~ga dalaga", bagây na isinasamâ n~g mukha n~g maraming babaeng mapag-anyong banál, n~guni't sumasang-ayon sila at n~g mapagbigyang loob ang Virgen.

Sumúsunod cay Magdalena si San Diego, бага man sila hindi niya ikinatutuwa ang gayóng calagayan, sa pagca't nananatili sa canyang mukha ang cahapisan, na gaya rin caninang umaga n~g sumusunod siya sa licuran ni San Francisco. Anim na m~ga "hermana tercera" ang humihila sa canyáng carro, dahil sa cung anong pan~gaco ó pagcacaramdam; ang catotohana'y sila ang humihila, at taglay nila ang boong pagsusumipag. Huminto si San Diego sa harap n~g tablado at naghihintay na siya'y handugan n~g bati.

Datapuwa't kinakailangang hintayin ang carro n~g Virgeng pinan~gun~gunahan n~g m~ga taong suot "fantasma" ó multó, na nacagugulat sa m~ga bata; caya n~ga't naririnig ang iyacan at sigawan n~g m~ga sanggol na m~ga haling ang caisipan. Gayón man, sa guitna n~g madilim na pulutóng na iyon n~g m~ga hábito, m~ga capuchón, m~ga cordón (lubid) at m~ga lambóng, na caalacbay yaóng dasál na pahumál at hindi nagbabago ang tinig, na papanood na wan~gis sa m~ga mapuputing m~ga jazmin, tulad sa m~ga sariwang sampaga nahahalo sa m~ga lumang m~ga basahan, ang labing dalawang batang babaeng nagagayasan n~g puti, nacocoronahan n~g m~ga bulaclac, culót ang buhóc, nagniningning ang m~ga matang cahuad n~g caniláng m~ga collar; waláng pinag-ibhan sa m~ga angel n~g caliwanagang napipilit n~g m~ga multó. Sila'y pawang nacacapit sa dalawang m~ga sintas na azul na nacatali sa carro n~g Virgen, na nagpapaalaala sa m~ga calapating humihíla sa "Primavera" (larawan n~g pasimula n~g tag-araw.)

Pawang handa na sa pakikinig ang lahat n~g m~ga larawan, na nagcacadaidaiti sila sa pag-ulinig n~g m~ga tula; nacatitig ang lahát sa nacasiwang na cortina (tabing n~g pintuan); sa cawacasa'y isang "aaah!" n~g pangguiguilalas ang nagpumiglas sa m~ga labi n~g lahat.

At carapatdapat n~gang pangguilálasan: siya'y isáng malakilaki n~g batang lalaking may m~ga pacpac, "botas" na pangpan~gabayo, banda, cinturón at sombrero may m~ga plumaje.

¡Ang señor Alcalde mayor!--ang sigaw n~g isá; datapuwa't nagsimula ang himala n~g m~ga kinapal n~g pagsasaysay n~g isang tuláng cawan~gis din niyá, at hindi niyá isinama n~g loob ang sa canya'y pagtutulad sa Alcalde.

Bakin pa sasaysayin dito ang m~ga sinabi sa wicang latín, tagalog at wicang castila, na pawang tinula, n~g caawaawang binigyang pahirap n~g gobernadorcillo? Linasap na n~g m~ga bumabasa sa amin ang sermón ni pari Damaso caninang umaga, at ayaw n~ga coming sila'y lubhang palayawin n~g napacarami namang m~ga caguilaguilalas na m~ga bagay, bucód sa baca pa sumama ang loob sa amin n~g franciscano cung siya'y ihanap namin n~g isang macacapan~gagaw, at ito ang aayaw cami, palibhasa'y cami taong payapa, sa cagalin~gan n~g aming capalaran.

Ipinagpatuloy pagcatapos ang procesión: ipinagpatuloy ni San Juan ang malabis n~g saclap na canyang paglalacad.

N~g magdaan ang Virgen sa tapat n~g bahay ni cápitang Tiago'y isang awit-calan~gitan ang sa canya'y bumati n~g m~ga sinalita n~g Arcángel. Yao'y isang tinig na caayaaya, matining, mataguinting, nagmamacaawa, itinatan~gis warí ang "Ave María" ni Gounod, na sinasaliwan n~g pianong

siya rin ang tumutugtóg at caacbay niyang dumadalan~gin. Nagpacapipi ang música n~g procesión, huminto ang pagdarasal at tumiguil pati ni pari Salvi. Nan~gan~gatal ang voces at bumúbunglos n~g m~ga luha: higuít sa isang pagbati, ang sinasaysay niya'y isáng mataós na dalan~gin, isang carain~gan.

Narinig ni Ibarra ang tínig mula sa kinálalagyang durun~gawan, at nanaog sa ibabaw n~g canyang puso ang pan~gin~gilabot at calungcutan. Napagkilala niya ang sa caluluwang iyong dinaramdam, na isinasaysay sa isang pag-awit, at nan~ganib siyang magtanong sa sarili n~g cadahilanan n~g gayong pagpipighati.

Mapanglaw at nag-iisip-isip n~g siya'y masumpong n~g Capitan General.

--Sasamahan ninyó acó sa pagcaín sa mesa; pagsasalitaanán natin doon ang nauucol sa m~ga batang nán~gawala, ang sa canya'y sinabi.

--Acó caya бага ang pinagcacadahilanan?--ang ibinulóng n~g bìnata, na бага man tinitingnán niya'y hindi niya nakikita ang Capitan General, na canyáng sinundan n~g wala sa canyang loob.

=XXXIX.=

=SI DONA CONSOLACION.=

¿Bákit nacasará ang m~ga bintana n~g bahay n~g alférez? ¿saan naroroon, sámantalang nagdaraan ang procesión, ang mukháng lalakí't nacabarong francia na Medusa ó Musa n~g Guardia Civil? Napagkilala caya ni doña Consolación lubhang nacasususot ang canyang noong nababalatayan n~g m~ga malalaking ugât, na wari'y siyang pinagdaraanán, hindî n~g dugó, cung di n~g suca at apdó; ang malaking tabacó, carapatdapat na pamuti n~g caniyang moradong m~ga labi, at ang canyang mainguiting titig, na sa canyang pagsang-ayon sa isang magandang udyóc ay hindî niyá inibig na gambalain sa canyang calaguimlaguim na pagsun~gaw, ang m~ga catuwaan n~g caramihang tao.

¡Ay! sa ganáng canya'y nagnawnáw lámang, n~g panahón na naghaharí ang caligayahán, ang m~ga magagandang udiyóc n~g budhi.

Mapan~gláw ang báhay, sa pagca't nagcacatuwâ ang bayan,--na gaya na n~gâ n~g sinasabi ni Sínang; waláng m~ga faról at m~ga bandera. Cung dí lámang sa centinela (bantay na sundalo) na nagpapasial sa pintuan, mawiwicang walang táo sa báhay.

Isáng malamlám na ílaw ang siyáng lumiliwanag sa waláng cahusáyang salas, at siyáng nagpapan~ganínag sa m~ga marurumíng capís na kinapítan n~g m~ga báhay-gagambá at dinikitán n~g alabóc. Ang ginóong babae, ayon sa canyáng pinagcaratihang huwág gumawâ at cakilakilabot; waláng pamuti ang canyáng buhoc liban na lamang sa isang panyong nacatali sa canyang úlo, na doo'y pinababayaang macatacas ang m~ga maninipis at maiicling tungcos n~g m~ga gusamót na buhoc ang bárong franelang asúl, na siyang na sa ibabaw n~g isa pang barong marahil n~g una'y putî, at isang sáyang cupás, na siyang bumabalót at nagpapahalatâ n~g m~ga payát at lapád na m~ga hità, na nagcacapatong at ipinag-gagalawan n~g mainam. Lumalabas sa canyang bibig ang bugál-bugál na asó, na ibinúbuga n~g boong pagcayamot sa alang-alang, na canyang tinitingnan-pagca ibinubucas ang m~ga mata. Cung napanood sana siya ni don Francisco Cañamaque, marahil ipinalagay na siya'y isang hariharian sa bayan, ó cung dilicaya'y mangcuculam, at pinamutihan pagca tapos ang caniyang pagcatuclas na iyon n~g m~ga

pagwawariwari sa wicang tinda, na siya ang may likhâ upang canyang maguing sariling gamit.

Hindi nagsimba n~g umagang iyon ang guinoong babae, hindi dahil sa siya'y aayaw, cun di baligtad, ibig sana niyang siya'y pakita sa caramihan at makinig n~g sermôn, n~guni't hindi siya pinahintulutan n~g canyang asawa, at ang pagbabawal ay may calakip, na gaya n~g kinauugalian, na dalawa ó tatlong lait, m~ga tun~gayaw at m~ga sicad. Napagkikilala n~g alferez na totoong catawatawang manamit ang canyang babae, na naaamoy sa canya yaong tinatawag n~g madlang "calunya n~g m~ga sundalo," at hindi n~ga magaling na siya'y ilantad sa m~ga mata n~g m~ga matataas na tao sa pan~gulong bayan n~g lalawigan, at cahi't sa m~ga taga ibang bayang doo'y nan~gagsidalo.

Datapuwa't hindi gayon ang pinag-iisip n~g babae. Talós niyang siya'y maganda, na siya'y may pagca anyong reina at malaki ang cahigtan niya cay María Clara sa cagalin~gang manamit at gayon din sa karikitan n~g caniyang m~ga damit: si Maria Clara'y nagtatapis, siya'y hindi't naca "saya suelta." Kinailan~gang sa caniya'y sabihin n~g alferez: "ó itatahimic mo ang iyong bibig ó ipadadala cata sa bayan mo sa casisicad!"

Hindi ibig ni doña Consolación umuwi sa canyang bayan sa casisicad, n~guni't umisip siya n~g gagawing panghihiganti.

Cailan ma'y hindi naguing carapatdapat macaakit sa canino man n~g pagpapalagay n~g loob ang marilim na pagmumukhâ n~g guinoong babaeng ito, cahi't cung siya'y nagpipinta, n~g canyang mukhâ, n~guni siya'y totoong nacapagbigay balisa n~g umagang iyon, lalong lalo na n~g siya'y mapanood na magpabalicbalic n~g paglacad sa magcabicabilang dulo n~g bahay, na walang imic at wari mandi'y nagbabalacbalac n~g isang bagay na cagulatgulat ó macapapahamac: taglay n~g canyang panin~gin iyang sinag na ibinubuga n~g isang ahas pagca inaacmaang lusayin cung siya'y nahuhuli; ang panin~ging yao'y malamig, nagninining, tumataos at may cadulin~gasan, carumaldumal, malupit.

Ang lalong maliit na pagcacahidwa, ang lalong babahagyang hindi sinasadyang alatiit, humuhugot sa canya n~g isang salaula at napacaimbing lait na sumasampal sa caluluwa; datapuwa't sino ma'y walang sumasagot: maguiguing isa pang malaking casalanan ang mahinahong pakikiusap.

Nagdaan sa gayong calagayan ang maghapon. Palibhasa'y walang ano mang nacahahadlang sa canya--sapagca't piniguing ang canyang asawa,--ang budhi niya'y pinupuno n~g guiyaguis: masasabing untiunting pinupuspos ang canyang m~ga silacbo n~g tilamsic at init n~g lintic at nan~gagbabalang magsambulat n~g isang imbing unos. Nan~gagsisiyucod na lahat sa canyang paliguid, tulad sa m~ga uhay sa unang hihip n~g bagyo: walang nasusunduang hadlang, hindi nacatitised n~g ano mang dulo ó catayugang sucacat mapagbuntuhan n~g canyang cayamutan; nanghihinuyo at nan~gan~gayupapang lahat ang m~ga sundalo at m~ga alilà sa paliguidliguid niya.

Ipinasara niya ang m~ga bintana upang huwag niyang marin~gig ang m~ga pagcacatuwa sa labas; ipinagbilin sa centinela na huwag papasukin ang sino man. Nagbigkis n~g isang panyo sa ulo at n~g wari'y ito'y mailagang huwag sumambulat, at pinasindiha ang m~ga ilaw бага man may sicat pa ang araw.

Ayon sa ating nakita na, piniit si Sisa, dahil sa panggugulo sa catiwasayan n~g bayan at inihatid sa cuartel. Niyo'y wala roon ang alferez, caya napilitan ang cahabaghabag na babaeng maglamay na magdamag na nacaupo sa isang bangco, na walang diwa ang titig. Nakita siya

kinabucasan n~g alférez, at sa pagcaibig na siya'y maipan~gilag sa ano mang casacunaan sa m~ga araw na iyon n~g caguluhan, at sa caayawan namang huwag magcaroon n~g ano mang hindi calugodlugod panoorin, ipinagbilin n~g alférez sa m~ga sundalong alagaan si Sisa, caawaang pagpakitaan n~g maguiliw na calooban at pacanin. Gayon ang naguing calagayan sa loob n~g dalawang araw n~g babaeng sira ang pag-iisip.

N~g gabing ito, ayawan cung dahil sa calapitan doon n~g bahay ni capitang Tiago'y dumating hanggang sa canya ang mapanglaw na canta ni María Clara, ó cung dili caya'y pinucaw n~g ibang m~ga tinig ang pagcaalaala niya n~g canyang m~ga dating canta, sa papaano man ang dahil, pinasimulaan niyang cantahin ang m~ga "cundiman" nang canyang cabataan. Pinakikinggan siya nang m~ga sundalo at hindi nan~gagsisiimic: jay! sa canila'y nagpapagunitâ ang m~ga tinig na iyón n~g m~ga panahong una, yaóng m~ga gunitâ n~g panahóng hindi pa narurun~gisan ang calinisan n~g canilang budhi.

Narinig din siyá ni doña Consolación sa oras na iyón n~g canyáng cainipan, at n~g canyáng maalaman cung sino ang cumacanta'y nag-utos:

--¡Papanhikin ninyó siyá agad-agad!--ang canyang sinabi pagcaraan n~g iláng sandaling canyang pag-iisip-isip. Isang bagay na nacacahuwad n~g n~giti ang siyang nasnaw sa canyang tuyong m~ga labi.

Ipinanhíc doon si Sisa, na humaráp na di nagulomihanan, na hindi nagpahalata n~g pagtatacá ó tácot: tila mandin wala siyáng nakikitang sino mang guinoong babae. Ito'y nacasugat sa loob n~g mapagmataas na Musa, na ang bóong acala'y nacaáakit sa paggalang at pagcagulat ang canyáng calagayan.

Umubó ang alfreza, humudyát sa m~ga sundalong man~gagsiya-o, kinuha ang látigo n~g canyang asawa sa pagca sabit, at nagsalita n~g maban~gis na tinig sa babaeng sira ang isip:

--¡¡Vamos, magcantar icaw!"

Isa sa m~ga magagandang caugalian n~g guinoong babaeng ito ang magpacasumicap na huwag niyang maalaman ang wicang tagalog, ó cung dili ma'y nagpapacunwaring hindi niyá nalalaman ang tagalog na ano pa't sinasadyang magpautal-utal at magpamalimali n~g pananalita: sa gayo'y magagawa niyá ang pag-aanyo n~g tunay na "orofea", na gaya n~g caniyáng caraniwang sabihin. ¡At magaling n~ga naman ang canyáng guinagawa! sa pagca't cung pinahihirapan niyá ang wicang tagalog, ang wicang castila'y hindi lumiligtas sa gayóng catampalasanan, sa nauucol sa gramática at gayon din sa pan~gun~gusap. At gayon man'y ¡guinawa n~g canyáng asawa, n~g m~ga silla at n~g m~ga zapatos ang boong caya upang siya'y maturuan! Isa sa m~ga salitang lalong pinagcahirapang totoo niyá, na ano pa't daig ang pagcacahirap ni Champollion sa m~ga geroglífico, ay ang sabing "Filipinas."

Ayon sa sabihanan, kinabucasan n~g araw n~g sa canila'y pagcacasal, sa pakikipag-usap sa canyang asawa, na n~g panahong iyo'y cabo pa lamang, sinabi ni doña Consolación "Pilipinas"; inacala n~g cabong catungculan niyáng ipakilala ang pagcacamali at turuan, caya n~ga't canyáng tinuctucan at pinagsabihan:--"Sabihin mong Felipinas, babae, huwag ca sanang hayop. ¿Hindi mo ba nalalamang ganyan ang pan~galan n~g iyong p.bayan dahil sa nanggaling sa Felipe?" Ang babaeng pinapanaguinip ang matimyás na lugód n~g pagcabagong casal, inibig sumunod at sinabing: "Felepinas". Inacala n~g cabong nacalalapitlapit na, caya dinagdagan ang m~ga pagtuctoc, at sinigawan--"Datapuwa, babae, hindi mo ba masabi: Felipe? Huwag mong calimutan, talastasin mong ang haring Felipe ... quinto.... Sabihin mong Felipe, at saca mo iragdag ang "nas" na ang cahulugan sa wicang latin ay m~ga pulo n~g m~ga indio, at masusunduan mo

ang pan~galan n~g iyong rep-bayan!"

Hinihipohipo ni Consolación, na n~g panahong iyo'y lavandera, ang búcol ó ang m~ga búcol n~g canyang ulo, at inulit, bagaman nagpapasimula na ang pagcaubos n~g canyáng pagtitiis:

--"Fe ...lipe, Felipe ...nas, Felipenas, ¿gayón n~gà ba?"

Nangguilalás n~g di ano lamang ang cabo. ¿Bakit бага't "Felipenas" ang kinalabasan at hindi "Felipinas"? Alin sa dalawa: ó sasabihing "Felipenas" ó dapat sabihing "Felipi"?

Minagaling n~g cabong huwag n~g umimic n~g araw na iyón, iniwan ang canyáng asawa at main~gat na nuhang tanóng sa m~ga limbag. Dito'y napuspos n~g hindi cawasa ang canyáng pagtatacá; kinusót ang canyáng m~ga matá:--Tingnan nating ... marahan! "Filipinas" ang siyang saysay n~g lahát n~g m~ga limbág, cung wicaing isá-isá ang m~ga letra; ang canyáng asawa at siyá ay cacapuwa wala sa catuwiran.

--¿Bakit?--ang ibinubulong,--macapagsisinun~galing бага ang Historia? ¿Hindi bagá sinasabi sa librong ito, na ang pan~galang ito'y siyang dito'y ikinapit, alang-alang sa infante na si don Felipe? ¿Bakit caya nagcapapaano ang pan~galang ito? Baca caya naman isang indio ang Alonso Saavedrang iyón?...

Isinangguni ang canyang m~ga pag-aalinlan~gan cay sargento Gómez, na n~g panahón n~g canyáng cabataa'y naghan~gad na magpari. Hindi man lámang pinapaguingdapat n~g sargentong tingnan ang cabo, nagpalabas sa bibig n~g isáng cumpol na asó at sinagot siyá n~g lalong malaking pagmamayabang:

--N~g m~ga panahóng una'y hindi sinasabing Felipe cung hindi Filipi: tayong m~ga tao n~gayón, palibhasa'y naguiguing "franchise" (nakikigagad n~g ugali sa m~ga francés), hindi natin matiis na magcasunod ang dalawang "i". Caya n~ga ang taong may pinag-aralan, lalong lalo na sa Madrid, ¿hindi ca ba napaparoon sa Madrid? ang taong may pinag-aralan ang wica co, nagpapasimula na n~g pananalita n~g ganito: "menistro", "enritación", "embitación", "endino", at iba pa, sa pagca't ito ang tinatawag na pakikisang-ayon, sa casalucuyang lacad n~g caugalian.

Hindi napaparoon sa Madrid cailan man ang cabo, ito ang cadahilana't hindi niya nalalaman ang cung bakin gayon ang pananalitâ. ¡Pagcalalaking bagay ang natututuhan sa Madrid!

--¿Sa macatuwid n~gayon ang dapat na pananalita'y?...

--Ayon sa pananalita n~g una, ¿alam mo na? Ang lupaing ito'y hindi pa pantas, ¡ayon mo sa caugalian n~g una: Filipinas!--ang tugón ni Gómez n~g boong pagpapawalang halaga.

Sacali't masama ang pagcatanto n~g cabo sa m~ga sarisaring wica, ang capalit nama'y magaling siyang asawa: ang bagong canyang napag-aralan ay dapat maalaman naman n~g canyang asawa, caya't ipinagpatuloy niya ang pagtuturo.

--Consola, ¿ano ang tawag mo sa iyong p--bayan?

--¿Ano ang aking itatawag sa canya? alinsunod sa itinuro mo sa akin ¡Felipenas!

--¡Haguisin cata n~g silla, p-!,--cahapo'y magalinggaling na ang pagsasalita mo n~g pan~galang iyan, sa pagca't naaayon sa bagong caugalian; datapuwa't n~gayo'y dapat mong sabihin n~g alinsunod sa

matandang ugali Feli, hindi pala, ¡Filipinas!

--¡Tingnan mo, hindi pa acó luma! ¿ano ba ang pagca isip mo?

--¡Hindi cailan~gan! ¡sabihin mong Filipinas!

--¡Ayaw aco! Aco'y hindi isang lumang casangcapan ... ¡bahagya pa lamang nacagaganap aco n~g tatlompong taón!--ang isinagot na naglilis n~g mangas na parang naghahanda sa pakikiaway.

--Sabihin mo, napacap--, ó ¡babalabaguin cata n~g silla!

--Namasdan ni Consolación ang galaw, nagdilidili at nagsabi n~g pautal, na humihin~ga n~g malacas:

--Feli ...Fele ...File ...

¡Pum! ¡jerraes! ang silla ang siyang tumapos sa pananalita.

At ang kinawacasan n~g pagtuturo'y suntucan, calmusan, m~ga sampalan. Binuhucan siya n~g cabo, tinangnan naman n~g babae ang balbas n~g lalaki at ang isang bahagui n~g catawan--hindi macapan~gagat sa pagca't umuugang lahat ang caniyang m~ga n~gipin,--bumigay n~g sigaw ang cabo, binitiwang siya n~g babae, humin~ging tawad sa lalaki, umagos ang dugo, nagcaroon n~g isang matang mahiguit ang capulahan cay sa isa, isang barong gulagulanit, lumabas ang maraming m~ga casangcapan sa canilang pinagtataguan, datapua't ang Filipinas ay hindi lumabas.

M~ga cawan~gis n~g ganitong bagay ang m~ga nangyari cailan man at canilang mapapag-usapan ang nauucol sa pagsasalitâ. Binabalac n~g cabo n~g sakit n~g loob, sa caniyang pagcamasid sa pagsulong n~g pagcatututo n~g pagsasalita n~g caniyang asawa, na sa loob n~g sampong taó'y hindi na ito macapagsasabi n~g ano man. Gayon n~ga naman ang nangyari. N~g sila'y icasal, nacacawatas pa ang canyang asawa n~g wicang tagalog, at nacapagsasalita pa n~g wicang castilâ upang siya'y mawatasan; n~gayon, dito sa panahón n~g pangyayari n~g aming m~ga sinasaysay, hindi na siya nacapagsasalitâ n~g ano mang wicâ: totoong nawili na siya sa pagsasalita n~g pacumpas-cumpas, patan~go-tan~gò at pailing-iling na lamang, na ano pa't canyang hinihirang pa naman yaong m~ga sabin maririin at maiin~gay, caya n~ga't linaluan pa niya n~g hindi ano lamang ang nagmunacala n~g "Volapuk".

Nagcapalad n~ga si Sisa na hindi siya mawatasan. Umunat n~g caunti ang cunot n~g m~ga kilay n~g alferenza, isang n~giti n~g catuwaan ang siyang nagbigay saya sa caniyang mukha: hindi na n~ga mapag-aalinlan~ganang hindi siya marunong n~g wicang tagalog, "orofoa" na siya.

--¡Asistente, sabihin mo sa babaeng ito sa wicang tagalog, na siya'y cumanta! ¡hindi niya aco mawatasan, hindi siya marunong n~g castila!

Nawatasan ni Sisa ang asistente at kinanta niya ang canción n~g Gabi.

Pinakinggan ang paunang canta na may halong tawang palibac, n~guni't untiunting nawala sa canyang m~ga labi ang tawa, pinakinggang magaling, at n~g malao'y lumungcot at nag anyong nag-iisip n~g caunti. Ang tinig, ang cahulugan n~g m~ga tulâ at pati n~g canta'y tumatalab sa canya. Nawawatasan niyang magaling: marahil nauuhaw sa ulan ang pusong iyong mabato at tuyò, ayon sa "cundiman", tila бага mandin ay nanaog naman sa ibabaw n~g canyang pusò:

"Ang calungcuta't guinaw at ang calamigang sa lan~git ay buhat, putos n~g balabal

n~g gabing marilim at labis n~g panglaw"....

"Ang lanta at cupas na abang bulaclac
sa boong maghapo'y nagladlad n~g dilag
sa nais na camtam pagpuring maalab
sa udyoc n~g dib-dib na mapagmataas."

"Pagdating n~g hapon pawang cahapisan
ang inaning bun~ga sa han~gad na dan~gal,
at ang pagsisisi ang taglay na lamang
sa m~ga nagawang lihis sa catuwiran."

"Pinagpipilitang itaas sa lan~git
ang pinacadahong lanta na't gulanit,
at caunting dilim ang hin~gi n~g hibic
upang maitago ang puring naamis."

"At mamatay siyang hindi namamasdan
n~g nacapanood na sicat n~g araw,
n~g ningning n~g caniyang naamis na dan~gal
at n~g hindi wastong mataas na asal."

"Mataos ding hin~gi n~g canyang dalan~gin
cay Bathalang Poong lubhang mahabaguin,
ang canyang libin~ga'y mangyaring diliguin
n~g hamog na luhang sa lan~git ay galing."

"Ang ibong panggabi'y sadyang iniwan
ang lubhang maluncot na canyang tahanan
sa matandang cahoy na lihim na guang
at liniligalig tahimic na parang..."

--¡Huwag, huwag ca n~g cumanta!--ang sigaw n~g alfereza, sa ganap na
wicang tagalog, at tumindig na malaki ang balisa; ¡huwag ca n~g cumanta!
¡nacalalaguim sa akin ang m~ga tulang iyan!

Tumiguil ang ul-ol na babae n~g pagcacanta: nagbitiw ang asistente n~g
isang:--¡Aba! ¡sabe pala tagalog! (marunong pala n~g tagalog) at
nacatun~gan~gang tinitingnan ang guinoong babae na puspos n~g pagtatataca.

Napagkilala nito na ipinagcanulo niya ang sariling catawan; nahiyà at
palibhasa'y hindi sa babae ang catutubo niyang damdamin, ang cahihiya'y
nauwì sa masilacbong galit at pagtatanim. Itinurò ang pintuan sa hindi
marunong mag-in~gat na asistente, at sa isang sicad ay sinarhan ang
pintò, pagcalabas niya. Lumibot na macailan sa silid, na pinipilipit n~g
nan~gin~gilis niyang m~ga camay ang látigo, tumiguil na bigla sa tapat
n~g ul-ol na babae, at saca sinabi sa canya sa wicang castilà;--¡Sayaw!

Hindi cumilos si Sisa.

--¡Sayaw, sayaw!--ang inulit-ulit n~g tinig na nacalalaguim.

--Tiningnan siya n~g ulol na babae n~g titig na walang diwa, walang
cahulugan; itinaas n~g alfereza ang caniyang isang bisig, at ang isa
namang bisig pagcatapos, at saca ipinagpag ang dalawang bisig: walâ ring
naguing cabuluhan. Hindi nacacawatas si Sisa.

Siya'y naglulucsó, naggagalaw, ibig niyang sa gayóng gawa'y gagarin siyá
ni Sisa. Naririnig sa dacong malayo ang música n~g procesióng tumutugtog
n~g isáng marchang malungcót at dakila, datapuwa't naglulucso ang
guinoong babae n~g catacot tacot na ang sinusunod ay ibang compás, ibang
música ang tumútunog sa loob n~g canyáng budhi. Tinititigan siya ni

Sisang hindi gumágalaw; isang wangki sa pagtatacá ang naguhit sa canyáng m~ga matá, at isáng bahagyáng n~giti ang siyáng nagpapagalaw sa canyáng m~ga putlaing m~ga labi: kinalulugdan niyá ang sayaw n~g guinoong babae.

Huminto itó at tila mandin nahihiyâ, iniyaang ang latigo, yaong calaguim laguim na látigong kilalá n~g m~ga magnanacaw at n~g m~ga sundalo, na gawa sa Ulan~go at pinag-inam n~g alferez sa pamamag-itan n~g m~ga cawad na doo'y ipinulupot, at nagsalita:

--¡Icaw naman ang nauucol sumayáw n~gayon!... ¡sayáw!

At pinasimulang paluin n~g marahan ang waláng ano mang takip na m~ga paa n~g ul-ol na babae, hanggáng sa magcan~giwin~giwi ang pagmumukha nito sa sakít, na anó pa't pinilit niyáng magsanggalang n~g m~ga camáy.

--¡Ajá! ¡nagpapasimula ca na!--ang isinigaw na taglay ang catuwaang malupit, at mula sa "lento" (madalang) ay iniuwi sa isang "allegro vivace" (masaya at madalas).

Sumigaw ang cahabaghabag na babae n~g isang daing sa sakít, at dalidaling itinaas ang paa.

--¡Sasayaw ca ba, p-india?--ang sinasabi n~g guinoong babae, at tumutunog at humahaguinit ang latigo.

Nagpacalugmoc si Sisa sa sahig, tinangnan n~g dalawang camay ang m~ga binti, at tinitigan ang canyang verdugo n~g m~ga matang nacatiric. Dalawang malacas na hagupit n~g látigo sa licod ang pilit sa canyang tumindig, at hindi na isáng daing, cung di dalawang atun~gal ang siyang isinigaw n~g culang palad na sira ang isip. Nawalat ang canyang manipis na barò, pumutoc ang balat at bumalong ang dugò.

Nacapagpapagalac n~g mainam sa tigre ang pagcakita n~g dugô: nagpasilacbo n~g loob ni doña Consolación ang dugo n~g canyang pinahihirapan.

--¡Sayaw, sayaw, condenada, maldita! ¡Mapacasamà nawà ang inang nan~ganac sa iyo!--ang isinigaw;--¡sayaw ó papatayin cata sa capapalò n~g látigo.

At ang canyang guinawa'y hinawacan niya n~g isang camay ang babaeng ulol, samantalang pinapalo naman niya, ito at n~g canyang isang camay, at nagpasimulà siya n~g paglukso at pagsayaw.

Sa cawacasa'y napagkilala n~g ulol na babae ang sa canya'y ibig, caya n~ga't ipinagpatuloy niya ang paggalaw na walang wasto n~g canyang m~ga bisig. Isang n~giti n~g ligaya ang siyang nagpacubot sa m~ga labi n~g maestra, n~giti n~g isang Mefistófeles na babae na nangyaring nacapag-anyo n~g isang alagad; ang n~giting iyo'y may taglay na pagtanim, pagpapawalang halaga, paglibak at kalupitan, datapuwa't walang magsasabing yao'y may cahalong halakhac.

At sa pagcatigagal n~g pagtatamong lugod sa caniyang gawa'y hindi niya narin~gig ang pagdating n~g canyang esposo, hangang sa biglang nabucsan n~g malaking in~gay ang pinto sa isang tadyac.

Sumipot doon ang alférez na namumutla't marilim ang mukhâ; napanood ang doo'y nangyayari at ibinulusoc sa canyang asawa ang isang catacottacot na titig. Ito'y hindi cumilos sa kinalalagyan at nanatiling nacan~giti n~g boong pagcawalang kinahihiyaan.

Inilagay n~g alférez n~g lubos na pagpapacamairuguin ang canyang camay sa balicat n~g magsasayaw na caiba sa lahat, at ipinag-utos na tumiguil

n~g pagsayaw. Humin~ga ang ulol na babae at dahandahang naúpo sa lapag na narurumhan n~g canya ring dugò.

Nagpatuloy ang catahimican: humihin~gasing n~g malacas ang alférez; kinuha ang látigo n~g babaeng sa canya'y humihiwatig at tumitin~gin n~g m~ga matang wari'y tumatanong, at saca sa canya'y nagsabi n~g tinig na payapa at madalangdalang:

--¿Ano ang nangyayari sa iyo? ¡Hindi ca man lamang nagbigay sa akin n~g magandang gabi!

Hindi sumagot ang alférez, at ang guinawa'y tinawag ang "asistente."

--Dalhin mo ang babaeng ito,--anya;--¡pabigyan mo siya cay Marta n~g ibang baro at sabihin mo tuloy na gamutin! Pacanin mo siyang magaling at bigyan mo n~g isang magaling na higaan ... ¡icaw ang bahala, pagca siya'y inyong pinaglutitan! Bucas ay ihahatid siya sa bahay ni guinoong Ibarra.

Pagcatapos ay sinarhang mabuti ang pintuan, inilagay ang talasoc at saca lumapit sa canyang asawa.

--¡Naghahanáp icaw na basaguin co ang mukha mo!--ang sa canya'y sinabing nacasuntoc ang m~ga camay.

--¿Ano ang nangyayari sa iyo?--ang tanong n~g babae na tumindig at umurong.

--¿Ano ang nangyayari sa akin?--ang sigaw n~g tinig na cahawig n~g culog, casabay n~g isang tun~gayaw, at pagcatapos na maituro sa babae ang isang papel na puspos n~g sulat na tila cahig n~g manoc, ay nagpatuloy n~g pananalita:

--¿Hindi mo ba ipinadala ang sulat na ito sa Alcalde, at iyong sinabing pinagbabayaran aco upang aking ipahintulot ang sugal, babaeng p--? ¡Aywan co cung bakit hindi pa kita linûlusay!

--¡Tingnan natin! ¡tingnan natin cung macapan~gan~gahas ca!--ang sinabi sa canya n~g babaeng nagtátawa't siya'y linilibac;--¡ang lulusay sa aki'y isang malaking totoo ang cahigtan n~g pagcalalaki sa iyo!

Narinig n~g alférez: ang gayong alimura, n~guni't namasdan niya ang látigo. Dumampot n~g isang pinggan sa m~ga na sa ibabaw n~g isang mesa, at ipinukol sa ulo n~g asawa: ang babaeng dating bihasa na sa ganitong pakikiaway, agad-agad yumucod, at ang pingga'y sa pader tumama at doon nabasag; gayon din ang kinahangganan n~g isang mangcoc at n~g isang cuchillo.

--¡Duwag!--ang sigaw n~g babae,--¡hindi ca macapan~gahas lumapit!

At linurhan ang alférez upang ito'y lalong magn~gitn~git. Pinagdimlan ang lalaki at umaatun~gal na hinandulong ang babae; n~guni't hinaplit nito n~g caguilaguilalas na caliksihan ang mukha n~g lalaki at saca sumagasang tumacbong tuloytuloy sa canyang silid, at biglang sinarhan n~g malacas ang pinto. Hinabol siya n~g alférez, na humahagoc sa galit at sa sakit n~g palong tinanggap, n~guni't walang nasunduan cung di mapahampas sa pinto, bagay na sa canya'y nagpabulalas n~g m~ga tun~gayaw.

--¡Sumpaín nawà ang iyong angcan, babaeng baboy! ¡Bucsán mo, p--p--, bucsan mo, sa pagca't cung hindi'y babasaguin co ang iyong bun~gô!--ang iniaatun~gal, at kinacalabog ang pinto n~g canyang m~ga suntoc at sicad.

Hindi sumasagot si doña Consolación. Nariri-ngig sa dacong loob ang calampagan n~g m~ga silla at m~ga baul, na anaki mandin nagtatayo n~g isang cutà sa pamamag-itan n~g m~ga casangcapang-bahay. Yumayanig ang bahay sa m~ga sicad at m~ga tun~gayaw n~g lalaki.

--¡Huwag cang pumasoc! ¡huwag cang pumasoc!--ang sabi n~g maasim na tinig n~g babae; ¡papuputucan co icaw pagca sumun~gaw ca!

Tila mandin untiunting pumapayapa ang lalaki, at nagcasiya na lamang siya sa magpalacadlacad n~g paroo't parito sa magcabicabilang dulo n~g salas, na ang isang halimaw na na sa sa jaula ang catulad.

--¡Pasalansan~gan ca't magpalamig icáw n~g ulo!--ang patuloy na paglibac n~g babae, na tila mandin nacatapos na n~g pagtatayo n~g caniyang pangsangalang na cutà.

--¡Isinusumpa co sa iyo, na pagca kita'y nahaguip, cahi't ang Dios ay hindi ca makikita, salaulang babaeng p--!

--¡Oo! masasabi mo na ang ibiguin!... ¡aayaw cang aco'y magsimba! ¡aayaw mo acong bayaang gumanap sa Dios!--ang sabi n~g boong capalibhasaang siya lamang ang marunong gumawà.

Dinampot n~g alférez ang canyang capace, naghusay n~g caunti, at saca umalis na ang hakbang ay malalaki, datapwa't pagcaraan n~g ilang sandali'y dahandahang bumalic: siya'y nag-alis n~g canyang m~ga bota. Palibhasa'y bihasang macapanood ang m~ga alila roon n~g m~ga ganitong pangyayari, caraniwang sila'y inaabot n~g yamot, n~guni't canilang pinagtakhan ang pag-aalis n~g m~ga bota, bagay na hindi dating guinagawa, caya't nan~gagkindatan ang isa't isa.

Naupo ang alférez sa isang silla, sa tabi n~g dakilang pinto, at nacapagtiis na maghintay roon n~g mahiguit na calahating oras.

--¿Tunay bagang umalis ca na ó nariryan ca pa, lalaking cambing?--ang tanong na manacanaca n~g tinig, na pinagbabagobago ang lait, n~guni't nalalao'y ilinalacas.

Sa cawacasa'y untiunting inalis niya ang m~ga casangcapang ibinunton sa tabi n~g pinto: naririnig n~g lalaki ang calampag, caya't siya'y n~gumin~giti.

--¡Asistente! ¿umalis na ba ang pan~ginoon mo?--ang sigaw ni doña Consolación.

Sumagot ang asistente sa isang hudyat n~g alférez:

--Oo po, guinoo, umalis na.

Narin~gig ang masayang tawa n~g babae, at saca hinugot ang talasoc n~g pinto ...

Isang sigaw, ang calabog n~g catawang natutumba, m~ga sumpa, atun~galan, m~ga tun~gayaw, m~ga hampas, m~ga tinig na paós ... ¿Sino ang macapagsasaysay n~g nangyari sa cariliman n~g silid na tulugan?

Ang asistente ay napasapanig n~g bahay na pinaglulutuan, at nagbigay sa tagapagluto n~g isang hudyat na macahulugan.

--¡At icaw ang magbabayad!--ang sinabi sa asistente n~g tagapagluto.

--¿Aco? ¡Cung sacali'y ang bayan ang siyang magbabayad! Itinanong niya sa akin kung umalis na: tunay; n~guni't bumalik.

=XL.=

=ANG CATUWIRA'T ANG LACAS.=

Niyao'y may icasampong oras na n~g gabi. Nanghihinamad na napaiimbulog at nagnining sa madilim na lan~git ang ilang globong papel, na ipinaitaas sa pamamag-itan n~g asó at n~g han~ging pinainit. Ang ilang m~ga globong pinamutihan n~g m~ga bomba't coetes ay nan~gasunog at isinasapan~ganib ang lahat n~g bahay; dahil dito'y may nakikita pang m~ga tao sa m~ga palupo, na may m~ga dalang isáng mahabang cawayang sa dulo'y may nacacabit na basahan at saca isang baldeng tubig. Naaaninagnagan ang maiitim nilang anyo sa malamlam na liwanag n~g impapawid, at ang cahalimbawa nila'y m~ga fantasmang mula sa alang-alang na nanaog upang manood n~g m~ga casayahan n~g m~ga tao. Sinusuhan din naman ang maraming m~ga "rueda", m~ga "castillo", m~ga toro ó m~ga calabaw na apoy, at isang malaking volcang sa ganda at cadakilaa'y linaluan ang calahatlahatang nakita hanggang sa panahong iyon n~g m~ga taga San Diego.

N~gayo'y tumutun~go ang caramihang m~ga tao sa dacong plaza n~g bayan, upang panoorin ang huling palalabasin sa teatro. Dito't doo'y may nakikitang m~ga ilaw n~g Bengala (luces de Bengala), na siyang lumiliwanag n~g catacataca sa masasayang m~ga pulutong; gumagamit ang m~ga bata n~g m~ga sigsig sa paghahanap n~g m~ga bombang hindi pumutoc, at iba pang m~ga labí na mangyayari pang gamitin, datapuwa't tumugtog ang música n~g isang palatandaan, at n~g magcagayo'y linisan n~g lahat ang capatagang iyon.

Mainam na totoo ang pagcacapaliwanag sa tablado, libolibong m~ga ilaw ang nacaliliguid sa m~ga haligui, nacabitin sa bubun~gan, at nasasabog sa sahig na masinsin ang pagcacapulupulutong. Isáng alguacil ang siyang nag-aalaga n~g m~ga ilaw na iyón, at pagca napaparoon at n~g mapagbuti ang m~ga ilaw na cucutapcutap, siya'y pinagsusutsutanan at sinisigawan n~g madla;--¡Nariyan na, nariyan na siyá!

Sa haráp n~g escenario (palabasan) ay pinagtotonotono n~g orquesta ang canilang m~ga instrumento, ipinaririn~gig ang m~ga pan~gunahin n~g m~ga tugtuguin; sa licuran n~g orquesta'y naroroon ang lugar na sinasabi n~g corresponsal sa canyáng sulat. Ang caguinoohan sa bayan, ang m~ga castila at ang m~ga mayayamang dayo'y nan~gagsisiupo na sa nahahanay na m~ga silla. Ang bayan, ang m~ga taong walang catungculan at walang m~ga dan~gal na caloob n~g pamahalaa'y siyang nacalalaganap sa nan~gatitirang lugar sa plaza; may pas-ang bangco ang m~ga iba, na ang caraniwa'y hindi n~g upuan cung di n~g bigyang cagamutan ang pagca pandac: pinanggagalin~gan ang ganitóng gawâ n~g maiin~gay na m~ga pagtutol n~g m~ga walang bangco; pagcacagayo'y nan~gagsisipanaog agad-agad ang m~ga nacatayo sa bangco; n~guni't hindi nalalao't sila'y muling pumapanhic, na parang walang ano mang nangyari.

M~ga pagpaparoo't parito, m~ga sigawan, m~ga in~gayan sa pagtataca, m~ga halakhacan, isáng huli na sa panahóng "buscapié", isang "reventador" ang siyang nan~gagdáragdag n~g cain~gayan. Sa daco rito'y may nababaling paa n~g isáng bangco at nan~gahuhulog sa lupa, sa guitna n~g tawanan n~g caramihan, ang m~ga taong nanggaling sa malayo at n~g macapanood ay n~gayo'y siyang naguiguing panoorin; sa daco roo'y nan~gag-aaway sa pagpapan~gagaw sa lugar; sa dacong malayo pa roo'y may naririn~gig na isáng calampagan n~g nababasag na m~ga copa at m~ga botella: yao'y si Andeng na may daláng m~ga alac at m~ga pangpatid uhaw; main~gat na

tan~gan n~g dalawang camay ang malapad na bandeja, n~guni't canyang nacasalubong ang sa canya'y nan~gin~gibig, na nag-acalang magsamantala n~g gayong calagayan ...

Nan~gun~gulo sa pamamanihala at cahusayan n~g panoorin ang teniente mayor na si don Filipino; sa pagca't malulugdin sa "monte" ang gobernadorcillo. Ganito ang sabi ni don Filipino cay matandang Tasio:

--¿Ano caya ang mabuti cong gawin?--ang sabi niyá;--hindi tinanggap n~g Alcalde ang pagbibitiw co n~g catungculan;--"¿inaacala po ba ninyóng salá't cayó sa lacás sa pagganap n~g inyóng m~ga catungculan?"--ang itinanóng sa akin.

--At ¿ano ang inyong isinagot?

--¡Guinoong Alcalde!--ang aking isinagot;--ang m~ga lacas n~g isang teniente mayor, cahi't magpacawalawalang capacanan, pawang catulad n~g m~ga lacas n~g lahat n~g m~ga pinuno: nanggagaling ang m~ga lacas na iyan sa m~ga matataas na pinunò. Tinatanggap n~g cahi't hari man ang canyang m~ga lacas sa bayan at tinatanggap naman n~g bayan sa Dios ang canyang lacas. ¡Itong bagay na ito pa naman ang wala sa akin, guinoong Alcalde!--Datapuwa't hindi aco pinakingan n~g Alcalde, at sinabi sa aking pag-uusapan na raw namin ang m~ga bagay na ito pagca tapos n~g m~ga fiesta.

--¡Cung gayo'y tulun~gan nawa cayo n~g Dios!--ang sinabi n~g matanda, at nag-acalang umalis.

--¿Aayaw po ba cayong manood n~g palabas?

--¡Salamat! hindi co kinacailan~gan ang sino man sa pananaguinip at sa paggawa n~g m~ga caululan, sucát na acong mag-isa,--ang isinagot n~g filósofong calakip ang isang tawang palibac;--datapuwa't n~gayo'y naalaala co, ¿hindi ba tinatawag ang inyong paglilining n~g caugalia't hilig n~g ating bayan? Payapa, n~guni't malulugdin sa m~ga panooring nauucol sa m~ga pagbabaca at sa m~ga labanang sumasabog ang dugò, ibig ang pagcacapantay-pantay, datapuwa't sumasamba sa m~ga emperador, sa m~ga hari at sa m~ga príncipe; hindi mapagpitagan sa religión, n~guni't iniwawaldas ang pamumuhay sa m~ga walang cabuluhang pag paparan~galan sa m~ga fiesta; ang m~ga babae rito sa atin ay may caugaliang matimyas, n~guni't nan~gahahaling pagca nacacakita n~g isang princesang nagpapa-ikit n~g sibat ... ¿nalalaman po ba ninyo cung ano ang cadahilanan nito? Talastasin po ninyong dahil sa....

Pinutol ang canilang salitaan n~g pagdating ni María Clara at n~g canyang m~ga caibigang babae. Tinanggap sila ni don Filipino, at sinamahan sila sa canicanilang upuan. Sumusunod sa canila ang curang may casamang isa pang franciscano't ilang m~ga castila. Casama rin naman n~g cura ang ilang m~ga mamamayang ang hanap-buhay umalacbay tuwina sa m~ga fraile.

--¡Bigyang pala nawà sila n~g Dios naman sa cabilang buhay!--anang matandang Tasio, samantalang lumalayo.

Pinasimulan ang palabas cay Chananay at cay Marianito, sa pagcanta n~g "Crispino e la comare". May m~ga mata at may pakinig ang lahat n~g na sa escenario, liban lamang sa isá: si pári Salvi. Tila mandin walang sinadyâ n~g nagbibigay paroon cung di bantayan si María Clara, na ang tinataglay na cahapisa'y nagbibigay sa canyang cagandahan n~g isang anyong cahimahimalá sa ningning at cahalagahan, na ano pa't napagwawaring tunay n~g ang may catuwirang siya'y panoorin n~g boong pagliyang. N~guni't hindi nan~gagsasaysay n~g pagliyang ang m~ga mata n~g franciscano, na lubhang natatago sa malalim na hungcag na kinalalagyan n~g canyang m~ga panin~gin; nababasa sa m~ga titig na iyon ang isang

bagay na cahapisang may malaking pagn~gin~gitn~git: ¡gayon marahil ang m~ga mata ni Caín sa panonood, buhat sa malayo, n~g Paraiso, n~g m~ga caligayahan, doo'y ipinakilala sa canya n~g canyang ina!

Nagtátapos na ang "acto" (bahagui) n~g pumasoc si Ibarra; pinanggalin~gan ang pagdating niya roon n~g isang bulungbulun~gan: siya at ang cura ang siyang pinagtinin~gan n~g pagpansin n~g lahat.

Datapuwa't parang hindi nahiwatigan n~g binata ang bagay na iyon, sa pagca't bumati siya n~g walang kimì cay María Clara at sa canyang m~ga caibigang babae, at naupo sa tabi n~g canyang casintahan. Si Sinang ang tan~ging nagsalitâ:

--¿Pinanood mo ba ang volcan?--ang initanong.

--¿Hindi caibigan? ako'y napilitang aking samahan ang Capitan General.

--Cung gayo'y ¡sayang! Casama namin ang cura, at sinasaysay sa amin ang m~ga naging buhay n~g m~ga napacasama; ¿nakita mo na? tacutin cami at n~g huwag coming macapagsaya, ¿nakita mo na?

Nagtindig ang cura at lumapit cay don Filipino, na tila mandin canyang pinakipagtalunan n~g masilacbo. Mainit ang pananalita n~g cura, mahinusay naman at mahina ang pananalita ni don Filipino.

--Dinaramdam co pong hindi aco macapagbigay-loob sa inyo; ang sabi ni don Filipino;--si guinoong Ibarra'y isa sa m~ga lalong malalaki ang ambag, at may catuwirang macalagay rito samantalang hindi nanggugulo n~g capayapaan.

--¿N~guni't hindi ba panggugulo n~g capayapaan ang magbigay casalanan sa mabubuting m~ga cristiano? ¡Iya'y isang pagpapabayang macapasoc ang isang lobo sa cawan n~g m~ga mababait na tupa. ¡Sasagot ca sa bagay na ito sa harap n~g Dios at sa harap n~g m~ga matataas na puno!

Cailan man po'y nananagot aco, padre, sa lahat n~g m~ga gawang bucal sa aking sariling calooban,--ang isinagot ni don Filipino na yumucod n~g caunti;--datapuwa't hindi binibigyang pahintulot aco n~g aking maliit na capangyarihang makialam sa m~ga bagay na nauucol sa relijió. Ang m~ga nag-iibig man~gilag na canyang macapanayam ay huwag makipagsalitaan sa canya: hindi naman namimilit si guinoong Ibarra canino man.

--¡N~guni't isáng pagbibigay puang sa pan~ganib, at cung sino ang umiibig sa pan~ganib ay sa pan~ganib namamatay!

--Wala acóng nakikitang anó mang pan~ganib, padre: ang guinoong Alcalde at ang Capitan General, na aking m~ga punong matataas, capuwa nakipag-usap sa canyá sa boong hapong itó, at hindi n~ga acó ang sa canila'y magpapakilalang masama ang canilang guinawa.

--Cung hindi mo siyá palalayasin dito'y cami aalis.

--Daramdamin cong totoo, datapuwa't hindi aco macapagpapalayas dito sa canino man.

Nagsisi ang cura sa sinabi, n~guni't wala n~g magawa. Humudyát sa canyáng casama, na nagtindig na masama ang loob, at capuwa sila umalis. Guinagád silá n~g m~ga taong caniláng cacampí, бага man inirápan muna nila n~g boong pagtataním si Ibarra.

Napuspos ang ugong n~g m~ga bulungbulun~gan at salisalitaan: n~g magcagayo'y nan~gagsilapit at nan~gagsibati sa binatang si Ibarra ang ilang m~ga tao, at sinabi sa canyá:

--¡Sumasainyo cami; huag po ninyóng pansinin ang m~ga iyán!

--¿Sinong m~ga "iyan"?--ang itinanong na nagtátaca.

--¡Iyang m~ga nagsialis at n~g mapan~gilagan ang macapanayam po ninyo!

--¿At n~g mapan~gilagan ang aking pakikipanayam? ¿ang aking pakikipanayam?

--¡Opo! ¡anila'y excomulgado raw po cayó!

--Sa pagtatacá ni Ibarra'y hindi naalaman cung anó ang sasabihin, at lumin~gap sa canyáng paliguid. Canyáng nakita si María Clara na tinatacpan ang mukha n~g canyáng abanico.

--N~guni't ¿ito бага'y dapat cayang mangyari?--ang sa cawacasa'y bigláng sinabi n~g malacás;--¿casalucuyan bang na sa unang panahón tayo n~g cadilimán? Sa macatuwid бага'y....

At lumapit sa m~ga dalaga, at binago ang anyo n~g pananalitâ.

--Pagpaumanhinan ninyó acó,--anyá,--nacalilimot acóng mayroon paláng sa aki'y naghihintay na aking catipán; magbabalic acó at n~g cayo'y aking masamahan.

--¡Huwag cang umalís!--ang sa canya'y sinabi ni Sinang;--sasayaw si Yeyeng sa "La Calandria"; ¡totoong calugodlugod sumayaw!

--Hindi maaari, caibigan co, datapuwa't aco'y bábalic.

Lalong lumala ang m~ga bulungbulun~gan.

Samantalang lumalabas si Yeyeng na nacasuot "chula" at sinasabi ang "Da usté su permiso?" ("¿Ipinagcacaloob po ba ninyo ang inyong pahintulot?") at sinasagot siya ni Carvajal n~g "Pase usté adelante" ("Tumuloy po cayo") at iba pa, nan~gagsilapit ang dalawang sundalo n~g guardia civil cay don Filipino at hinihin~ging ihinto ang pagpapalabas.

--¿At bakit?--ang tanong ni don Filipino na nagtataca.

--Sa pagca't nagsuntucan ang alférez at ang guinoong babae ay hindi sila macatulog.

--Sabihin po ninyo sa alférez, na binigyan cami n~g capahintulutan n~g Alcalde Mayor, at "wala sino man" sa bayang may capangyarihan sumalangsang sa capahintulutang ito, cahi't ang gobernadorcillo man, na siyang tan~gi cong mataas na puno.

--¡Talastasin ninyong kinakailan~gang itiguil ang palabas!--ang inulit n~g m~ga sundalo.

Tinalicdan sila ni don Filipino. Nan~gagsialis ang m~ga guardia.

Hindi sinabi canino man ni don Filipino ang nangyaring ito at n~g huwag magulo ang catahimican.

N~g matapos na ang bahaguing iyon n~g zarzuela na totoong pinagpurihanan, lumabas naman ang Príncipe Villardo, at hinahamon n~g away ang lahat n~g m~ga morong pumipiit sa canyang amá; pinagbabalaan sila n~g bayaning puputlan silang lahat n~g úlo, at ang m~ga ulong ito'y ipadadala sa buwan. Sa cagalin~gang palad n~g m~ga moro, na nan~gagsisipaghanda na sa labanang tinutugtugan n~g "himno de Riego", ay

siyang pagcacaroon n~g isang gulo. Biglang nagsihinto n~g pagtugtog ang m~ga bumubuo n~g orquesta at canilang linusob ang teatro, pagcatapos maipaghaguisan ang canilang m~ga instrumento. Ang matapang na si Villardo, na hindi inaacalang man~gagsisirating ang m~ga taong iyong, canyang ipinalagay na cacampi n~g m~ga moro, inihaguis naman ang canyang espada at escudo at saca bumigay n~g tacbo; nang makita n~g m~ga morong tumatacas ang cakilakilabot na cristianong iyon, hindi sila nag-alinlan~gang siya'y canilang gagarin: may naririn~gig na m~ga sigawan, m~ga daing, tun~gayawan, m~ga salitang capusun~gan, nagtatac buhan ang m~ga tao, nan~gamatay ang m~ga ilaw, ipinaghahaguisan sa impapawid ang m~ga vaso n~g ilaw, at iba pa.--¡M~ga tulisan! ¡M~ga tulisan!--ang sigaw n~g m~ga iba.--¡Sunog! ¡sunog! ¡m~ga magnanacaw!--ang sigawan naman n~g m~ga iba; nan~gagsisitan~gis ang m~ga babae't ang m~ga musmos, gumugulong sa lupa ang m~ga banco at ang m~ga nanonood, sa guitna n~g ligalig, pagcacain~gay at caguluhan.

¿Ano ang nangyari?

Ilinagad n~g dalawang guardia civil na may tan~gang pamalo ang m~ga músico at n~g pahintuin ang pinalalabas; sila'y narakip, бага man nagsisilaban, n~g teniente mayor, na casama ang caniyang m~ga cuadrillerong ang dalang sandata'y ang canilang m~ga lumang sable.

--¡Inyong ihatid sila sa tribunal!--ang sigaw ni don Filipo,--cayó ang bahala pagca sila'y nacawala!

Bumalic na si Ibarra at canyang hinanap si María Clara. Nan~gagsicapit sa canya ang natatacot na m~ga dalagang pawang nan~gan~gatal at nan~gamumutla; dinarasal ni tía Isabel ang m~ga letanía sa wicang latin.

N~g pagbalicang loob n~g caunti ang m~ga tao sa pagcagulat, at n~g canilang matalastas cung ano ang nangyari, nag-alab ang galit sa lahat n~g m~ga dibdib. Umulan ang m~ga bato sa pulutong n~g m~ga cuadrillerong naghahatid sa dalawang guardia civil; may isang nagyayacag na silabin ang cuartel at iihaw roon si doña Consolación casama ang alférez.

--¡Sa ganyan lamang sila pinakikinaban~gan!--ang sigaw n~g isang babaeng naglililis n~g canyang mangas at iniunat ang canyang m~ga bisig;--panggugulo n~g bayan! ¡Wala silang nalalamang pag-usiguin cung di ang mababait na m~ga tao! ¡Nariyan ang m~ga tulisan at ang m~ga magsusugal! ¡Sunuguin natin ang cuartel!

Hinihipò n~g isa ang canyang bisig at humihi~ngi n~g confesión; cahabaghabag na m~ga taghoy ang lumalabas sa ilalim n~g m~ga bangcong nan~gatumba: yao'y isang caawaawang músico. Punongpuno ang escenario n~g m~ga artista at n~g m~ga taong bayan. Nariyan si Chananay, na nacasuot n~g Leonor sa Trovador, na nakikipagsalitaan n~g wicang tinda cay Ratia, na nacasuot maestro n~g escuela; si Yeyeng na nacabalot n~g malaking panyong sutla na na sa tabi n~g príncipe Villardo; pinagpipilitan ni Albino't n~g m~ga morong aliwin ang m~ga músicong may m~ga nasactan at hindi. Nagpapacabicabila ang ilang m~ga castila at pinagsasabihan ang bawa't canilang nasasalubong.

Datapuwa't may nagcacabilog n~g isang pulutong. Napag-unawa ni don Filipo ang canilang adhica at canyang tinacbo upang sansalain.

--¡Huwag sana ninyong sirain ang catahimican!--ang isinisigaw ni don Filipo;--¡hihin~gi tayo bucas n~g carapatang tumbas sa caguluhang canilang guinawa, bibigyan tayo n~g nauucol sa ating catuwiran; nananagot aco sa inyong bibigyan tayo n~g nauucol sa ating catuwiran!

--¡Hindi!--ang isinasagot n~g ilan; ¡gayon din ang guinawa sa Calambà (n~g 1879), gayon din ang ipinan~gaco, datapuwa't walang ano mang

guinawa ang Alcalde! ¡Ibig naming gumawa n~g pagca justicia sa aming camay! ¡Tayo na sa cuartel!

Nawalang cabuluhan ang m~ga pakikiusap n~g teniente mayor; nagpapatuloy ang pulutong sa canilang panucala. Lumin~gap si don Filipino sa canyáng paliguid at humahanap n~g sa canya'y tumulong ay canyáng nakita si Ibarra.

--Guinoong Ibarra, ¡para na ninyóng awa! ¡Sila'y inyóng sansalain, samanatalang humaharap acó n~g m~ga cuadrillero!

--Anó ang aking magagawa?--ang itinanong n~g binata, na natitigagal, datapuwa't malayo na ang teniente mayor.

Si Ibarra naman ang naglin~gap-lin~gap sa canyáng paliguid, at naghahanap siya n~g hindi nalalaman cung sino. Sa cagalin~gang palad ay anaki'y canyáng nasuliapan si Elías, na walang bahalang pinanonood ang gayóng kilusan. Tinacbo siya ni Ibarra, hinawacan siyá sa bisig at sinabi sa canya sa wikang castila:

--¡Alang-alang sa Dios! ¡gumawa po cayó n~g bahagya, sacali't may magagawa; wala po acong magawang anó man!

Tila mandin siya'y nawatasan n~g piloto, sapagca't nawala siya't sinuot ang m~ga bumubuo n~g pulutong.

Narin~gig ang masilacbóng pagmamatuwiran, mabilís na tutulán; pagcatapos ay untiunting nagpasimula n~g paghihiwahiwalay n~g m~ga magcacapulutóng, at naalis sa bawa't isá ang anyóng may gagawing caguluhan.

At panahón na n~ga, sa pagca't lumalabas na ang m~ga sundalong may dalang m~ga sandata at nacalagay sa dulo n~g fusil ang bayoneta.

¿Samantala'y ano ang guinagawa n~g cura?

Hindi pa nahihiga si pári Salví. Nacatindig siya, nacatuon ang noo sa m~ga "persiana", sa dacong plaza ang tanaw, hindi cumikilos, at manacanacang pinatatacas niya ang pinipiguil na buntong hinin~ga. Cung hindi sana napacadilim ang liwanag n~g canyang ilaw, marahil napagmasdang napupuno n~g m~ga luha ang canyang m~ga mata. Gayon ang caniyang naging anyo sa isang horas halos.

Pinucaw siya sa ganitong calagayan n~g pagcacagulo sa plaza. Sinundan n~g canyang m~ga matang nangguiguilalas ang walang tuos na pagpaparoo't parito n~g m~ga tao, at ang m~ga tinig nila'y dumarating sa canyang hagawhaw na lamang.--Isa sa m~ga alilang dumating ang sa canya'y nagbigay alam n~g nangyayari.

Dumaan sa canyang panimdim ang isang isipin. Sa guitna n~g m~ga cain~gayan at caguluhan, sinasamantala n~g m~ga may mahahalay na budhi ang pagcagulat at cahinaan n~g loob n~g m~ga babae; nan~gasisiticas at nan~gagligligtas sa sarili, sino ma'y walang nacacaalaala sa can~gino man, hindi nariri~nig ang sigaw, hinihimatay ang m~ga babae, nan~gagcacasaguian, nan~gasusun~gaba; dahil sa pagcagulat at pagcatacot ay hindi pinakikinggan ang hibik n~g capurihang nalulugso, at sa calaguitnaan n~g gabi ... ¡at pagca nagcacaibigan! Tila mandin nakikinikinita niyang calong ni Crisostomo si María Clarang hindi nacamamalay-tao, at sila'y nan~gawala sa cadiliman.

Lumulucsong nanaog sa m~ga hagdanan, walang sombrero, walang bastón at parang sira ang isip na tinu~ngo ang plaza.

Nasumpun~gan niya roon ang m~ga castilang pinagwiwicaan ang m~ga

sundalo, canyang tiningnan ang m~ga upuang kinalalagyan ni María Clara at n~g canyang m~ga caibigan, at nakita niyang wala na sila roon.

--¡Padre Cura! ¡padre Cura!--ang sigawan sa canya n~g m~ga castila; n~guni't hindi niya pinansin sila. Doo'y nacahin~ga siya: nakita niya sa manipis na tabing na naroon ang isang anino, ang carapatdapat sambahing anino, ang puspos n~g biyaya at calugodlugod na pan~gan~gatawan ni María Clara, at ang sa canyang tía na may dalang m~ga taza at m~ga copa.

--¡Magaling na lamang!--ang canyang ibinulong,--tila mandin walang nangyari cung di ang pagcacasakit lamang.

Sinarhan ni tía Isabel, pagcatapos ang m~ga capis n~g bintana, at hindi na napakita ang caibig-ibig na anino.

Lumayo sa lugar na iyon ang cura, na di man lamang nakikita ang caramihan. Nalaladlad sa harap n~g canyang m~ga mata ang cagandagandahang pan~gan~gatawan n~g isang dalaga, na tumutulog at humihin~ga n~g catamistamisan; naliliman ang bubong n~g m~ga mata n~g mahahabang pilicmata, na ang calantican ay tulad sa m~ga pilicmata n~g m~ga Virgen ni Rafael; n~gumin~giti ang maliit na bibig; nalalarawan sa boo n~g pagmumukhang yaon ang pagca Virgen, ang calinisang wagas, ang pagca walang malay casalanan; ang pagmumukhang iyo'y isang lubhang matimyas na panaguinip sa guitna n~g maputing damit n~g canyang higaan, wan~gis sa isang ulo n~g querubín sa guitna n~g m~ga alapaap.

Nagpatuloy n~g pagcakita ang panimdim ni pari Salví n~g iba't iba pang m~ga bagay ...; ¿n~guni't sino ang macapaglilipat sa papel n~g lahat n~g mapapanimdim n~g isang nag-aalab na budhi?

Marahil ay ang Corresponsal n~g periódico, na winacasan ang pagsaysáy n~g fiesta at n~g lahat n~g m~ga nangyari sa ganitong paraan:

"Macalilibong salamat, walang hangang salamat sa sumapanahon at masicap na pamamag-itan n~g totoong cagalanggalang na si pari fray Bernardo Salví, na hindi kinatacutan ang lahat n~g pan~ganib, sa guitna n~g bayang iyóng nagn~gin~gitn~git n~g galit, sa guitna n~g caramihang wala n~g pinagpipitaganan; waláng bastón, walang sombero'y pinayapa niyá ang m~ga galit n~g caramihan, na waláng ibang guinamit liban na lamang sa canyáng mapanghicayat na pananalita, at ang cadakilaan at capangyarihang cailan ma'y hindi nagcuculang sa sacerdote n~g isang Religión n~g Capayapaan. Linisan n~g banal na religioso ang m~ga catamisan n~g pagcahimbing, na tinatamasa n~g lahat n~g magandang diwa na gaya n~g canyang taglay, upáng mailagang mangyari ang isang munting casacunaan sa canyáng m~ga oveja. Hindi n~ga marahil calilimutan n~g m~ga mamamayan sa San Diego ang ganitong lubhang magaling na guinawa niyá at magpacailan ma'y kikilanlin sa canyang utang na loob!"

=XLI.

DALAWANG PANAUHIN.=

Dahil sa calagayan n~g calooban ni Ibarra'y hindi siya mangyaring macatulog, caya n~ga't n~g upang liban~gin ang canyáng isip at ilayo ang m~ga malulungcot na panimdim na lalong lumalaki n~g di cawasa cung gabí, nagtrabajo siyá, sa napag-iisang canyang "gabinete". Inabot siya n~g araw sa m~ga paghahalohalo at pagbabagaybagay, na doo'y canyáng inilulubog ang capucaputol na m~ga cawayan at m~ga iba pa, na ipinapasoc

pagcatapos sa m~ga frascong may m~ga número at natatacpan n~g lacre.

Ipinagbigay alam n~g isang alilang lalaking pumasoc ang pagdating n~g isang taong bukid.

--¡Papasukin mo!--ang canyáng sinabi, na hindi man lamang lumin~gon.

Pumasoc si Elías, na nanatili sa pagcatindig at hindi umiimic.

--¡Ah! ¿cayo po ba?--ang biglang sinabi ni Ibarra sa wicang tagalog, n~g siya'y canyang makita;--ipagpaumanhin po ninyó ang aking pagca pahintay sa inyó, hindi co napansin ang inyóng pagdating: may guinagawa acong isang mahalagang pagtikim....

--¡Ayaw co pong cayo'y abalahin!--ang isinagot n~g binatang piloto; ang unang ipinarito co'y upang sa inyo'y itanong cung cayo'y may ipagbibiling ano man sa lalawigang Batan~gang aking patutun~guhan n~gayon din, at ang icalawa'y upang sabihin co po sa inyo ang isang masamang balita....

Tinanong ni Ibarra n~g mata ang piloto.

--May sakit po ang anac na babae ni capitang Tiago,--ang idinugtong ni Elias n~g saging mahinahon,--datapuwat hindi malubha.

--¡Iyang na n~ga ang aking ipinan~gan~ganib!--ang sinabi n~g marahang,--¿nalalaman po ba ninyo cung ano ang sakit?

--¡Lagnat po! N~gayon, cung wala cayong ipag-uutos....

--Salamat, caibigan co; hinahan~gad cong cayo'y magcaroon n~g maluwalathing paglalacbay ...; datapuwat bago cayo umalis, itulot po ninyo sa aking sa inyo'y macapagtanong n~g isa; cung sacali't lihís sa tapat na pag-iin~gat n~g lihim ay huwag cayong sumagot.

Yumucod si Elias.

--¿Paano ang inyong guinawa't inyong nasansala ang panucalang gulo cagabi?--ang tanong ni Ibarra na tinititigan si Elias.

--¡Magaang na magaang!--ang isinagot ni Elias n~g boong cahinhinan;--ang namamatnugot n~g gayong kilusa'y magcapatid na nan~gulila sa ama na pinatay n~g guardia civil sa capapalo; nagcapalad aco isang araw na mailigtas co sila sa m~ga camay rin n~g m~ga iyong umamis sa buhay n~g canilang magulang, at dahil dito'y capuwa cumikilala sa akin n~g utang na loob ang dalawa. Sa canila, aco nakiusap cagabi, at sila naman ang sumaway na sa m~ga iba.

--¿At ang magcapatid na iyan ang canilang ama'y pinatay sa capapalo?...

--Ang cahahanggana'y cawan~gis din n~g ama,--ang isinagot ni Elias n~g marahang tinig;--pagca minsang tinatacan na n~g casacunaan n~g canyang tanda ang isang mag-anac, kinacailan~gang mamatay n~ga ang lahat n~g bumubuo n~g mag-anac na iyan; pagca tinatamaan n~g lintic ang isang cahoy ay naguiguing alaboc na lahat.

At sa pagca't namsdan ni Elias na si Ibarra'y hindi umiimic, siya'y nagpaalam.

N~g nag-iisa na siya'y nawala ang anyong panatag ang loob na canyang naipakita sa harap n~g piloto, at nan~gibabaw sa mukha ang sákit n~g canyang loob.

--¡At aco! ¡acó ang nagpahirap n~g di ano lamang sa babaeng iyan!--ang ibinulong.

Dalidaling nagbihis at nanaog sa hagdanan.

Bumati sa canyá n~g boong capacumbabaan ang isáng maliit na lalaking nacasuut n~g lucsa at may isáng malaking pilat sa caliwang pispn~gi, at pinahinto siyá sa paglacad.

--¿Ano ba ang ibig ninyó?--ang tanong ni Ibarra.

--Guinoo, Lucas ang aking pan~galan, acó ang capatid n~g namatay cahapon.

--¡Ah! ¡Inihahandog co sa inyó ang pakikisama sa inyóng pighati!-- at anó pa?

--Guinoo, ibig cong maalaman cung gaano ang inyóng ibabayad sa mag-anac na nan~gulila sa aking capatid.

--¿Ibabayad?--ang inulit n~g binata, na di napiguil ang sama n~g canyang loob;--pag-uusapan na natin itó. Bumalic po cayó n~gayon hapon, sa pagca't nagmamadali acó n~gayón.

--¡Sabihin po lamang ninyó cung gaano ang ibig ninyóng ibayad!--ang pinipilit itanong ni Lucas.

--¡Sinabi co na sa inyóng mag-uusap na tayo sa ibang araw, n~gayo'y wala acong panahon!--ani Ibarrang naiinip.

--¿Wala po cayong panahón n~gayón, guinoo?--ang tanóng n~g boong saclap ni Lúcas, na humalang sa harapan ni Ibarra;--¿wala cayong panahon sa pakikialam sa m~ga patay?

--¡Pumarito na cayó n~gayong hapon, cung ibig ninyóng magbigay-loob!--ang inulit ni Ibarrang nagpipiguil;--n~gayo'y dadalawin co ang isáng taong may sakit.

--¡Ah! ¿at dahil sa isang babaeng may sakit ay linilimot po ninyo ang m~ga patay? ¿Acala ba ninyo't cami'y m~ga ducha'y?...

--Tinitigan siya ni Ibarra at pinutol ang canyang pananalita.

--¡Huwag po sana ninyong piliting ubusin ang aking pagtitiis!--ang sinabi ni Ibarra at ipinagpatuloy ang canyang paglacad. Sinundan siya ni Lucas n~g titig na may calakip na n~giting puspos n~g pagtatanim n~g galit.

--¡Napagkikilalang icaw ang apo n~g nagbilad sa arao sa aking ama!--ang ibinulong;--¡taglay mo pa ang gayon ding dugo!

At nagbago n~g anyo n~g pananalita, at idinugtong:

--¡Datapuwa, cung magbayad ca n~g magaling ... tayo'y magcatoto!

=XLII.=

=ANG MAG-ASAWANG DE ESPADAÑA.=

Nacaraan na ang fiesta; muli na namang napag-unawa n~g m~ga mamamayan, cawan~gis din n~g lahat n~g taóng nagdaan, na lalo n~g dukha ang cabán, na sila'y nan~gagcapagod, nan~gagpawis at totooong nan~gagpuyat na hindi sila nan~gacapagsayá, hindi sila nan~gagcamit n~g bagong m~ga caibigan, sa isang salita, mahal na totoo ang canilang pagcabili sa m~ga caguluhan at sa m~ga basag-ulo. Datapuwa't hindi cailan~gan; gayon din ang gagawin sa taóng darating, gayon din sa darating na ikasandaang taon, sa pagca't hangga n~gayo'y ito ang siyang naging caugalian.

Naghahari sa bahay ni capitang Tiago ang malaking capanglawan; nacasara ang lahat n~g m~ga bintana, bahagya na nararamdaman ang paglacad n~g m~ga tao roon sa sahig, sa cocina lamang nan~gan~gahas silang magsalita n~g malacas. Nararatay sa banig at may sakit si María Clarang caluluwa n~g bahay; nababasa ang canyang calagayan sa lahat n~g m~ga mukha, tulad naman sa pagcabasa sa pagmumukha n~g isang tao n~g m~ga dinaramdam n~g canyang caluluwa.

--¿Ano ba sa acala mo Isabel; sa Cruz sa Tunasan ba aco maglimos ó sa Cruz sa Matahong?--ang marahang tanong n~g nababalisang ama.--Lumalaki ang Cruz sa Tunasan, datapuwa't pumapawis naman ang sa Matahong; alin caya sa acala mo ang lalong mapaghimala?

Nag iisip-isip ang tía Isabel, iguinalaw ang ulo at bumulong:

--Paglaki ... lalong malaking himala ang lumaki cay sa pumawis: nagpapawis tayong lahat, n~guni't tayong lahat ay hindi lumalaki.

--Tunay n~ga, siya n~ga, Isabel, n~guni't alalahanin mong ang magpawis.... ang magpawis ang cahoy na guinagawa lamang na paa n~g bangco ay hindi cacaunting himala ... ¡Aba! ang lalong mainam ay maglimos sa dalawang Cruz, sa ganya'y walang maghihinanakit na sino man at lalong madaling gagaling si María Clara ... ¡Mabuti ba ang pagcacahanda n~g m~ga silid? Nalalaman mo n~g casama mag-asawang doctor ang isang bagong guinoong may pagcacamag-anac ni pari Dámaso; kinacailan~gang huwag magculang n~g ano man.

Na sa cabilang dulo n~g "comedor" ang magpinsang si Sinang at si Victoria, na napaparoo't sinasamahan ang may sakit. Tinutulun~gan sila ni Andeng sa paglilinis n~g m~ga cagamitang pilac sa pag-inom n~g chá.

--¿Nakikilala ba ninyo ang doctor Espadaña?--ang tanong na mahigpit cay Victoria n~g capatid sa suso ni María Clara.

--¡Hindi!--anang tinatanong;--ang tan~ging nalalaman co lamang sa canya'y mahal na totooong sumin~gil, ayon cay capitang Tiago.

--¡Marahil totooong magaling siya cung gayon!--ani Andeng;--mahal sumin~gil ang bumutas n~g tiyan ni doña María, caya n~ga marunong.

--¡Haling!--ang biglang sinabi ni Sinang,--hindi ang lahat n~g sumisin~gil n~g mahal ay marunong na. Tingnan mo si doctor Guevara; pagcatapos na di natutong umalalay sa nan~gan~ganac, hanggang sa putulin ang ulo n~g sanggol, sinin~gil n~g limampong piso ang nabaong lalaki ... sumin~gil ang siyang nalalaman.

--¿Ano ang kinalaman mo?--ang tanong sa canya n~g canyang pinsan at siya'y sinicó.

--¿At bakit hindi co malalaman? Ang lalaki, na isang maglalagari n~g cahoy, pagcatapos na siya'y mapan~gulila n~g canyang asawa, napilitan namang mawal-an siya n~g bahay, sa pagca't pinilit siyang magbayad n~g Alcalde, na caibigan n~g doctor ... ¿bakit hindi co malalaman? Pinautang pa siya n~g aking ama upang macapasa Santa Cruz[259].

Isang cocheng tumiguil sa tapat n~g bahay ang siyang pumutol n~g lahat n~g m~ga salitaan.

Nanaog na nagtutumacbo sa hagdanan si capitang Tiago, na sinusundan ni tía Isabel, upang salubun~gin ang m~ga bagong dating.--Ang m~ga nagsidating na ito'y ang doctor na si don Tiburcio de Espadaña, ang canyang guinoong asawang; doctora na si doña Victorina de los Reyes "de" de Espadaña at isang binatang castilang nacalulugod ang mukha at maganda ang kiyas.

Ang sa babaeng pananamit ay isang sutlang "bata" na nabuburdahan n~g m~ga bulaclac, at may isang sombrero may isang malaking ibong "papagayo" na halos nababayuot sa m~ga cintas na azul at pula; ang nan~gagcacahalang alaboc n~g daan at galapong n~g bigas sa canyang m~ga pish~gi ang siya manding nagdaragdag n~g canyang m~ga culubot; n~gayo'y inaalalayan sa m~ga bisig ang canyang asawang pilay, na gaya rin n~g siya'y makita natin sa Maynila.

--Ikinaliligaya cong ipakilala sa inyo ang aming pinsang si don Alfonso Linares de Espadaña!--ani doña Victorina na itinuturo ang binata; ang guinoong ito'y inaanac n~g isang camag-anac ni pari Dámaso, tan~ging kalihim n~g lahat n~g m~ga ministro....

Bumati n~g calugodlugod ang binata; unti n~g hagcan ni capitang Tiago ang canyang camay.

Samantalang ipinapanhic ang lubhang maraming m~ga "maleta" at m~ga "saco de viaje", samantalang inihahatid sila ni capitang Tiago sa canicanilang m~ga silid, pag-usapan natin ang ilang bagay na nauucol sa mag-asawang ito, na bahagya na natin napagsalitaan sa m~ga unang bahagui n~g librong ito.

Si doña Victorina'y isang guinoong babaeng may taglay n~g m~ga apat na po't limang agosto, na catumbas n~g tatlombo't dalawang abril ayon sa canyang balac sa aritmética. Maganda siya n~g panahong bata pa, malamán ang canyang catawan,--gayon ang madalas niyang sabihin--n~guni't sa canyang pagcawili sa panonood sa canyang sarili, pinawal~ang halaga niya ang maraming sa canya'y nan~gin~gibig na m~ga filipino, palibhasa'y ang minimithi niya'y ang ibang lahi. Hindi niya inibig ipagcatiwala can~gino man ang canyang maputi at maliit na camay, datapuwa't hindi sa pagcuculang tiwala, sa pagca't hindi mamacailang nagbigay siya sa ilang lagalag na m~ga tagaibang lupain at m~ga tagarito n~g m~ga pamuti at m~ga hiyas na hindi maulatan ang cahalagahan.

Anim na buwan pa muna bago dumating ang panahong sinasaysay namin n~gayon, nasunduan niyang ganap ang lalong caligaligaya niyang panaguinip, ang panaguinip n~g boong buhay niya, na dahilan dito'y pinawalang halaga niya ang m~ga pagsuyo n~g cabataan at sampo n~g m~ga pan~gacong pagsinta ni capitang Tiago na n~g una'y ibinubulong sa canyang tain~ga ó inaawit sa ilang m~ga pananapat. Lampas na n~ga sa panahon n~g masunduan niya ang canyang mithi; n~guni't palibhasa'y cahi't pamalimali'y nagsasalita si doña Victorina n~g wicang castila, at higuít cay Agustina na taga Zaragoza ang canyang pagca española, nalalaman niya yaong casabihang "Mas vale tarde que nunca" (Magaling cay sa wala ang magcamit cahi't malaon), at siya rin ang umaaliw sa sarili sa pagsasalita nito sa canya rin.--"No hay felicidad completa en la tierra" ay isa naman sa canyang laguing guinagamit na casabihan sa canyang buhay, sa pagca't hindi lumalabas sa canyang m~ga labi ang dalawang casabihang ito sa harap n~g ibang m~ga tao.

Si doña Victorinang pinagdaanan na n~g una, pan~galawa, pan~gatlo at pang-apat na cabataan sa paglaladlad n~g canyáng m~ga lambat upang

mahuli sa dagat n~g daigdig ang bagay na adhica n~g canyang m~ga hindi pagcacatulog, sa cawacasa'y napilitang sumang-ayon sa ibig n~g capalarang sa canya'y ipagcaloob. Cung naging tatlombo't isang abril sana ang canyang gulang, at hindi tatlombo't dalawa,--ang layo'y totooong malaki ayon sa canyang aritmetica.--isinauli disin n~g cahabaghabag na babae sa Capalaran ang inihahandog sa canyang huli sa lambát, upang maghintáy n~g lalong naaalinsunod sa canyang calooban. N~guni't palibhasa'y pinapanucala n~g tao at ang pan~gan~gailan~gan ang siyang nagpapasiya, siyang malaki n~g lubha ang pan~gan~gailan~gan n~g asawa, napilitang magalin~gin na niya ang isang abang lalaki na iniabsang n~g bayang Extremadura (España), at pagcatapos na macapaglagalag sa daigdig n~g anim ó pitóng taón, Ullis na bago, sa cawacasa'y nasumpun~gan niya sa pulo n~g Lusóng ang mapapanuluyan, salapi at isang panís n~g Calipso, na canyang-cabiac dalandán ... jay! at ang dalanda'y maasim. Tiburcio Espadaña ang pan~galan n~g caawaawa, at baga man tatlombo't limang taón ang gulang ay tila matanda na; gayón ma'y lalong bata pa siya cay doña Victorina, na may tatlombo't dalawa lamang. Magaang maunawa ang cadahilanan nitó, n~guni't pan~ganib na sabihin.

Siya'y na pa sa Pilipinas na ang catungcula'y Oficial Quinto sa m~ga Aduana, datapuwa't totooong napacalihis ang canyang palad, na bucód sa siya'y nahilong mainam at nabalian siya n~g isang hita samantalang naglalacbay-dagat, binawian siya n~g catungculan n~g macaraan ang labing limáng araw mula n~g siya'y dumating, pagbawing sa capanahuna'y dinala sa canya n~g "Salvadora", n~g wala na siya cahit isang cuarta man lamang.

Sa canyang pagcadala sa dagat, hindi niya inibig umuwi sa España hanggang hindi siya yumayaman, at inisip niyang maghanap-buhay sa ano man. Ayaw itulot sa canya n~g capalaluan n~g budhi n~g pagca castila ang paggugugol n~g lacas: han~gad sana n~g lalaking mamuhay siya sa isang paraang walang icapipintas ang sino man, n~guni't ayaw ipahintulot sa canya n~g capurihan n~g m~ga castila na gugulin niya ang lacás sa paggawa, at hindi siya mailigtas sa m~ga pan~gan~gailan~gan n~g capurihang iyón.

N~g m~ga unang araw ay nabubuhay siya sa gugol n~g ilang cababayan niya, n~guni't palibhasa'y marunong mahiya si Tiburcio, sa damdam niya'y masaclap ang canyang kinakain, caya't hindi tumataba cung di bagcos pa n~gang nan~gan~gayayat. Sa pagca't wala siyang dunong, salapi ó mataas na taong tumangkilic sa canya, inihatol sa canya n~g canyang m~ga cababayan, upang huwag na siyang macabigat pa sa pamumuhay na siya'y pa sa m~ga lalawigan at doo'y magpanggap siyang doctor sa pangagamot. N~g m~ga unang mula'y aayon sana ang lalaki, sa pagca't tunay n~ga't siya'y naging alila sa Hospital n~g San Carlos n~guni't wala siyang natutuhang ano man sa carunun~gan tungcol sa pangagamot: ang tungculin niya roo'y pagpagan n~g alaboc ang m~ga bangco at papagnin~gasin ang m~ga bagang pangpainit, at ito'y hindi pa, nalaon. Datapuwa't sa pagca't nalalao'y humihigpit ang caguipitan, at pinapawi n~g canyang m~ga caibigan ang m~ga pag-aalap-ap niya, pinakinggan niya sila sa cawacasan, siya'y na pa sa m~ga lalawigan, nagpasimula siya n~g pagdalaw sa ilang m~ga may sakit, at sumisin~gil siya n~g alinsunod sa inihahatol sa canya n~g sariling budhi. Datapuwa't ang nacawan~gis niya'y ang binatang filósofo na sinasabi ni Sameniego, sa cahulihuliha'y sumin~gil siya n~g mahal at linagyan niya n~g mataas na halaga ang canyang m~ga dalaw sa m~ga may sakit; dahil dito'y ipinalagay siyang dakilang manggagamot, at marahil siya sana'y yumaman, cung hindi nabalitaan n~g m~ga pan~gulong manggagamot sa Maynila ang camalacmalac na canyang pagsin~gil at ang pakikipan~gagaw na guinagawa sa m~ga ibang manggagamot.

Namag-itan sa canya ang m~ga walang catungculan at ang m~ga profesor.--"Caibigan,--ang canilang sinabi sa maganapin sa catungculang si Dr. C.,--pabayaang na ninyong siya'y macatipon n~g caunting puhunan,

at pagca may anim ó pitong libo na siya'y macaoowi na sa canyang bayan at n~g doo'y mamuhay sa capayapaan. Sa catotohana'y ¿ano ang guinagawa sa inyong masama? ¿na canyang dinaraya ang m~ga hindi marunong mag-in~gat na m~ga "indio"? Sila'y magpacatalino. Siya'y isang caawaawa; huwag po ninyong alisin sa canyang bibig ang pagcain; cayo sana'y mag-asal mabait na castila!"

¿Palibhasa'y mabait n~gang castila ang doctor, napahinuhod siyang magwalang malay n~g cagagawang iyon; n~guni't sa pagca't dumating sa tain~ga n~g bayan ang gayong balita, nagpasimula n~g pagcuculang tiwala sa canya, at hindi nalao't wala n~g pagamot cay don Tiburcio Espadaña at sa ganito'y napilitan na namang halos magpalimos n~g kinakain sa araw-araw. N~g panahong iyo'y nabalitaan sa isang caibigan niya, na naguing matalic namang caibigan ni doña Victorina, ang malaking pan~gan~gailan~gan n~g asawa n~g guinoong babaeng ito, ang canyang pagsinta sa bayang España at ang cagandahan n~g canyang puso. Natanawan ni don Tiburcio roon ang isang capilas na lan~git, at ipinakiusap na siya'y ipakilala cay doña Victorina.

Nagkita si doña Victorina't si don Tiburcio. ¡"Tarde venientibus ossa," ang biglang sinabi marahil ni don Tiburcio cung marunong sana siyá n~g latin! Si doña Victorina'y di na masasabing maaari pa, tunay na di na maaari; nauwi na lamang ang canyáng malagong buhóc sa isang pusód, na ayon sa sabi n~g canyáng alilang babae'y ang ulo n~g bawang ang nacacasinlaki raw, ang m~ga culubót n~g canyang mukha'y tulad sa dinaanan n~g araro at nagpapasimula na n~g pag-uga ang canyang m~ga n~gipin, nan~gagdaramdam na rin naman ang canyáng m~ga matá, at malaki na ang ipinagdamdad, caya't kinacailan~gan na niyáng ga ipikit na n~g caunti upang macakita sa dacong may calayuan; ang caugalian na lamang niya ang tan~ging sa canya'y natira.

Nan~gagcaunawaan n~g matapos ang calahating horas na pagsasalitaan, at nan~gagtanggapan sila. Dahil sa ang ibig niya ang isang castilang hindi napacapiláy, hindi totoong utal, hindi lubháng upawin, huwag napaca bun~gi ang m~ga n~gipin na huwag mapacalabis ang pananambulat n~g laway cung nagsasalita, at magcaroon sana n~g lalong malaking licsi at "categoria", na gaya n~g caraniwan niyang sabihin; n~guni't ang ganitóng m~ga bagay na castila'y hindi lumapit cailan man sa canyá upang ipakiusap na sa canya'y pacasal. Hindi miminsang canyang narin~gig na "la ocasión la pintan calva" (ilinalarawang walang buhoc sa ulo ang magaling na pagcacataon), at inacala niyá n~g taimtim sa loob na si don Tiburcio'y siyang tunay na magaling na pagcacataon, sa pagca't salamat sa m~ga gabíng lubhang mapighating canyáng dinaanan, maagang nangyayari sa canyá ang pagcapanot n~g ulo. ¿Sino ang babaeng hindi matalino sa icatatlompot't dalawang taóng gulang?

Nagdamdad naman si don Tiburcio, sa ganang canyá, n~g hindi mawatasang pamamanglaw n~g canyáng dilidilihin ang m~ga unang buwan n~g canyang pag-aasawa na ang caraniwa'y nagtatamasa n~g boong catamisan. N~guni't caniyang taglay ang pagsang-ayon sa sawing capalaran, at humin~gi siyang saclolo sa pag-aalaala sa dinaanan at dinaraan pang gutom cung sacali. Cailan man ay hindi niya inisip ang luman~goy sa yaman ó magtamo n~g mataas na catungculan, magagaang na camtan ang canyang m~ga adhica n~g loob, hindi malalawac ang canyáng m~ga mithi; datapuwa't ang canyang pusong virgen pa n~g m~ga panahong iyón ay naghan~gad n~g ibang nacasisintahing lubhá.--Doon sa canyang cabataan, cung pagal na siya sa cagagawa, pagcatapos na magawa niyá ang dukhang paghapon, nagpapahin~galay siya sa masamang hihigán upáng tunawin ang "gazpacho", at natutulog siyang ang napapanag-inip ay isang larawang nacan~giti at mapagbigay layaw. Pagcatapos, n~g maragdagan ang m~ga sama n~g loob at m~ga casalatan, nagdaan ang m~ga taón at hindi dumating ang calugodlugod na larawan, ang inisip na lamang niya'y ang isang mabait na babae, masipag, mabuting mamahay, na macapagdala sa canya n~g caunting salapi

sa pagcacasal, macapagbigay aliw sa canya sa m~ga pagal n~g paggawa at manacanacang siya'y cagalitan.--¡tunay, ipinalalagay niyang isang caligayahan ang m~ga pag-aaway n~g mag-asawa! Datapuwat n~g siya'y mapilitang maglagalag sa bayanbayan, na ang hinahanap niya'y hindi na ang cayamanan cung hindi caunti man lamang caguinhawahan sa pamumuhay sa panahon canyang ipinananatili pa sa daigdig; n~g pucawin sa canya ang pag-asang macakikita n~g caguinhawahan n~g m~ga balibalitang bigay sa canya n~g canyang m~ga cababayang galing sa cabilang ibayo n~g dagat, lumulan siya sa isang sasacyang tun~go sa Filipinas, pinapamugad n~g layon sa canyang dibdib ang isang calugodlugod na mestiza, sa isang magandang india na may malalaking matang maitim, napuputos n~g sutla at m~ga nan~gan~ganinag na m~ga damit, tiguib n~g taglay na m~ga brillante at guinto at iniaalay sa canya ang pagsinta, ang m~ga coche, at iba pa. Dumating sa Filipinas at ang boong acala niya'y nasunduan na niya ang caganapan n~g canyang panag-inip, sa pagca't tinititigan siya n~g may halong pagtatata n~g m~ga dalagang nacasacay sa m~ga cocheng plateadoong nagpapasial sa Luneta at Malecón. Datapuwat n~g siya'y bawian n~g catungculan, nawala sa canyang panimdim ang mestiza ó ang india, at linikha naman niya n~g boong hrap ang larawan n~g isang bao, n~guni't isang baong calugodlugod. Caya n~ga't n~g makita niyang naguiguing catotohanan ang isang bahagui n~g canyang panaguinip, siya'y namanglaw n~guni't palibhasa'y taglay niya ang caunting catutubong pagsangayon sa ano mang nangyayari, sinabi niya ang sa canyang sarili: ¡"Yao'y wala cung di isang panaguinip lamang, at sa daigdig ay hindi nabubuhay sa panaguinip"! Sa ganito'y binibigyan niyang capasiyahan ang canyang m~ga pag-aalinlan~gan: gumagamit siya n~g galapong n~g bigas, pshe! cung macasal na sila'y ipag-uutos na niyang huwag gumamit; na marami n~g culubot ang balat, n~guni't ang levita niya'y lalo n~g maraming guisi at m~ga sursi, na yao'y isang matandang babaeng mapagyabang, mapagpasuco at asal lalaki, datapuwat ang gutom ay lalo n~g asal lalaki, lalo n~g mapagpasuco at lalo pa manding mapagyabang, at bucód sa roo'y caya n~ga naman catutubo na niya ang pagcamatimyas na ugali, at ¿sino ang nacacaalam? binabago n~g pagsinta ang m~ga caasalan; na totoong masamang man~gastila, siya man nama'y hindi rin magaling man~gastila, ayon sa sinabi sa canya n~g puno n~g Negociado n~g ipagbigay alam sa canya ang sa canya'y pagbawi n~g catugculan, at bucod sa roo'y ¿ano бага iyon? ¿na ang babaeng iyo'y isang matandang pan~git at catawatawa? ¡siya nama'y pilay, wala n~g n~gipin at saca panot pa! Lalong minamagaling pa ni don Tiburcio ang siya'y mag alaga cay sa siya'y alagaan sa pagcacasakit sa gútom. Pagca linilibac siyá n~g alin mang caibigan niyá, ito ang canyáng isinasagot: "Bigyan mo aco n~g pagcain at tawaguin mo acong tan~gá".

Si don Tiburcio'y isa riyang sa caraniwang sinasabing hindi gumagawa n~g masama cahi't sa isang lan~gaw: mahinhin at walang cayang magtaglay n~g isang masamang caisipan, siya disi'y nagmisionero n~g m~ga unang panahón. Hindi nangyaring nacapanagumpay sa canya ang lubos na paniniwala n~g malaking cataasan, n~g dakilang camahalan at mataas na cahalagahang sa loob n~g ilang linggo'y cumacapit sa calooban n~g pinacamalaking bahagui sa canyang m~ga cababayan. Hindi nagcasiya cailan man sa canyang puso ang magtanim n~g galit; hindi pa siya nacasusumpung n~g isa man lamang na "filibustero"; wala siyang nakikita cung hindi m~ga haling na isip na kinakailan~gang agawan n~g pagcabuhay, sacali't aayaw na maguing haling pa cay sa canila. N~g pag-acalaang siya'y pag-usiguin sa harap n~g m~ga hucuman dahil sa pagpapanggap niya n~g pagca manggagamot, hindi siya naghinanakit, hindi siya dumaing; kinikilala niya ang catuwiran, at ito lamang ang canyang isinasagot: ¡Datapuwat kinacailan~gang mabuhay!

Sila n~ga'y napacasal ó nagsiluan ang isa't isa[260], at na pa sa Santa Ana sila at n~g doon nila lasapin ang catimyas n~g unang buwan n~g bagong casal; n~guni't n~g gabi n~g sa canila'y pagcacasal, nagcasakit si doña Victorina, dahil sa catacottacot na hindi pagcatunaw n~g kinain; si don Tiburcio'y napasalamat sa Dios, nagpakitang siya'y mairog at

maiguing mag-alaga. Gayón man, n~g icalawang gabi'y ipinakilala niyáng siya'y lalaking marunong magmahal sa capurihan, at n~g manalamin siya n~g kinabucasan, n~gumiti n~g boong calungcutan hanggang sa ipakita niya ang canyang m~ga n~gidn~gid na walang n~gipin: ang cauntia'y may sampong taón ang canyang itinanda.

Sa lubhang malaking pagcalugod ni doña Victorina sa canyang asawa, ipinagpagawa niya siya n~g magagaling na m~ga n~giping nailalagay at naaalís, ipinag-utos sa lalong magagaling na m~ga sastre sa ciudad na igawa ang canyang asawa n~g lalong magagaling na m~ga casuutan; bumili n~g m~ga araña at m~ga calesa; nagbilin sa Batan~gan at sa Albay n~g lalong magagaling na m~ga "pareja" n~g m~ga cabayo, at hanggang sa pinilit niya si don Tiburciong magcaroon n~g dalawang cabayong handa sa m~ga tacbuhang darating.

Samantalang binabago niya ang calagayan n~g canyang asawa'y hindi niya nililimot ang canyang sariling catawan: canyang iniwan ang sayang sutla at ang barong pinya at ang guinamit niya'y ang pananamit europea; inihalili niya sa madaling gawing puyod n~g m~ga filipina ang magdarayang m~ga "flequillo", at sa pamamag-itan n~g canyang m~ga pananamit na cagulatgulat ang sa canya'y hindi pagcabagay, binigyang niyang ligalig ang capayapaan n~g tahimic at walang guinagawang m~ga mamamayan.

Ang canyang asawang cailan ma'y hindi umaalis na naglálakad,--(aayaw si doña Victorinang makita ang capilayan n~g canyang asawa),--dinádala siya sa m~ga lugar na walang tao, bagay na ikinahahapis na totoo ni doña Victorina, palibhasa'y ang ibig niya'y maipagparan~galan ang canyang asawa sa lalong hayag na m~ga paseo: n~guni't hindi siya umiimic sa pagpipitagan niya sa m~ga unang buwan n~g catamisan n~g m~ga bagong casal.

Nagpasimula ang pagbabawas n~g timyas n~g canilang pagsasama, n~g acalain n~g canyang asawang siya'y pakiusapan tungcol sa "polvos de arroz" (galapong n~g bigas) at sabihin sa canyang yao'y daya at hindi catutubo; pinapagcunot ni doña Victorina ang canyang m~ga kilay, at siya'y tinitigan sa m~ga n~giping nailalagay at naaalís. Hindi na umimic ang lalaki, at napagwari n~g babae cung alin ang pangpahina sa canya n~g loob.

Hindi nalao't ang isip niya'y siya'y nagdadalang tao na, at canyang ipinamalita ang gayong bagay sa lahat n~g canilang m~ga caibigan:

--Acó at si de Espadaña'y cami pasasa "Peñinsula" sa buwang darating; aayaw acong ipan~ganac dito ang aming anac at tatawaguing "revolucionario".

Nilagyan niya n~g isang "de" ang apellido n~g canyang asawa; hindi pinagcacagugulan n~g ano man ang "de"; n~guni't nacapagbibigay "categoria" (camahalan sa pan~galan). Cung pumifirma siya'y ganito ang inilalagay niya sa sariling pan~galan: Victorina de los Reyes "de" de Espadaña; ang "de" de Espadañang ito ang siyang ikinasisira n~g canyang isip; bagay na hindi nangyaring naalis sa canyang ulo n~g litografong gumawa n~g canyang m~ga tarjeta at n~g cahi't canyang asawa.

--Cung isa lamang "de" ang aking ilalagay, mawiwicang talagang wala cang "de", ¡haling!--ang sinabi sa canyang asawa.

Walang licat ang canyang pamamalita n~g guinagawa niyang m~ga paghahanda sa paglalacbay, pinagsicapan niyang isaulo ang m~ga pan~galan n~g m~ga duon~gang dinaraan n~g m~ga sasacyang patun~go sa España, at nacalulugod na pakinggan siya sa pananalita:--"Aking makikita ang ismo n~g canal ni Suez; sinasabi ni De Espadañang siya raw lalong maganda, at

nalibot ni De Espadaña ang boong daigdig. "--" Marahil ay hindi na aco uuwi dito sa lupain n~g m~ga taong gubat, "--" Hindi aco ipinan~ganac upang matira aco sa lupaing ito; lalo pang nababagay sa akin ang Aden ó Port Said: musmos pa aco'y gayon na ang aking caisipan," at iba pa. Pinagbabahagui ni doña Victorina ang daigdig, sa canyang "geografía," sa Filipinas at España, na naiiba naman sa m~ga chulo (m~ga taong han~gal sa Madrid) na binabahagui ang daigdig sa España at America ó China sa ibang pan~galan.

Nalalaman n~g canyang asawang ang ilang sa m~ga bigay na iyo'y m~ga cahalin~gan, n~guni't hindi umiimic at n~g huwag siyang masigawan at maipamukha sa canya ang canyáng cautalan. Nagpacunwari si doña Victorinang siya'y naglilihi, at nagpahumaling sa pagsusut n~g m~ga damit na sarisari ang m~ga culay, nagbalot n~g m~ga bulaclac at n~g m~ga sintas at nagpapasial na nacabata sa Escolta, datapuwa't joh casaliwaang palad! nagdaan ang tatlong buwan at nalugnaw ang panag-inip, at sa pagca't wala n~g dapat ipan~gilag upang huwag maguing revolucionario ang anac na lalaki, hindi na niya ipinatuloy ang paglalacbay. Ang kinahiligan nama'y ang pagtatanong sa m~ga manggagamot, m~ga hilot, m~ga matatandang babae't iba pa, datapuwa't nawalang cabuluhan; siyang aayaw pasaclolo sa can~gino mang santo ó santa, at canyang nililibac si San Pascual Bailon, bagay na totoong ikinahahapis ni capitang Tiago; caya n~ga't sa canya'y sinabi n~g isang caibigan n~g canyang asawa:

Maniwala po cayo sa akin, guinoong babae, cayo po ang bugtong na may "espíritu fuerte" (matapang na diwa) sa nacayayamot na lupang ito!

Siya'y n~gumiti бага man hindi niya nauunawa cung ano ang "espíritu fuerte" at pagcagabi, sa oras n~g pagtulog, itinanong cung ano ang cahulugan niyon sa canyang asawa.

--Guiliw co,--ang isinagot nito,--ang nalalaman cong e ... espíritu fuerte ay ang "amoniaco;" isang "re ... retórica" (bulaclac n~g pananalita) lamang marahil ang sinabi n~g aking caibigan.

Buhat niyó'y sinasabi niya cailan ma't maaari:

--Aco ang bugtong na amoníaco sa lubhang nacayayamot na lupaing ito, sa pananalitang retórica; gayon ang sinabi ni Guinoong N. de N., peninsular na totoong mataas ang "categoria".

Ang bawa't maibigan niyá'y kinacailan~gang gawin; totoong napasuco niyang lubos ang canyang asawa, na hindi naman nagpakita n~g malaking pagsalangsang sa canya, na ano pa't naguing cahalimbawang tunay n~g isáng ásong maliit na sumusunod sa bawa't maibigan ni doña Victorina. Cung guinagalit siya'y hindi pinahihintulutang siya'y macapagpasial, at cung totoong siya'y pinapagn~gin~gitn~git, inaagaw cay don Tiburcio ang postizong m~ga n~gipin at pinababayaang siyang magmukhang cagulatgulat sa isa ó ilang araw caya, ayon sa maisipan.

Naisipan ni doña Victorinang dapat maguing doctor sa Medicina at sa Cirugía ang canyang asawa, at ipinaunawa niya cay don Tiburcio ang bagay na ito.

--¡Guiliw co! ¿ibig mo bang aco'y dacpin?--ang tanong na nagugulat.

--¡Huwag ca sanang báliw, pabayaan mo't aco ang nacacaalam!--ang isinagót,--hindi ca manggagamot can~gino man, datapuwa't ibig cong tawaguin ca nilang doctor acó'y doctora, ¡halá!

At kinabucasa'y tumanggap si Rodoreda n~g bilíng iukit sa isang losa n~g maitim na mármol ang ganito: Dr. DE ESPADAÑA, ESPECIALISTA EN TODA CLASE DE EMFERMEDADES (manggagamot na tan~gi sa lahat n~g bagay na sakít).

Ipinag-utos sa lahat n~g m~ga lingcód nila sa bahay na itawag sa canilá ang canilang m~ga bagong titulo, at dahil dito'y naragdagan ang bilang n~g m~ga flequillo, cumapál ang pahid na polvos de arroz, at dumami ang m~ga cintas at ang m~ga encaje, at lalo n~g tiningnang n~g malaking pagpapawalang halaga ang canyang m~ga aba at culang palad na m~ga cababayang babae, na ang m~ga asawa'y mababa ang camahalan cay sa canyang asawa. Bawa't araw na magdaan ay nararamdaman niyang lalong naguiguing mahal at lalong tumataas siya, at cung magpapatuloy ang gayong calacarán, paguiguing isang taó'y sasapantahain na niyang siya'y calahi n~g Dios.

Hindi nacahahadlang ang m~ga dakilang caisipang itó, na hanggang nagdaraan ang araw ay lalo siyang tumatanda at lalong nagmumukhang catawatawa. Cailan mang masasalubong niya si capitáng Tiago at maaalaala niyang nawalang cabuluhan ang pan~gin~gibig sa canya nitó, pagdaca'y nagpapadala siya n~g piso sa Simbahan sa pamisa, bilang pasasalamat. Gayón ma'y iguinagalang na totoo ni capitang Tiago ang canyang asawa dahil sa título na pagca manggagamot sa lahat n~g bagay na sakít, at canyang pinakíkinggang magaling ang m~ga ilang salitang canyang naipan~gun~gusap dahil sa canyang cautalán. Dahil dito, at dahil sa hindi dumadalaw ang manggagamot na ito sa can~gino man, hinirang siya ni capitang Tiago upang siyang gumamot sa canyang anac na babae.

Cung tungcól sa binatang Linares ay iba na. N~g gumagayac n~g pagpasa España, inacala ni doña Victorina ang maglagay n~g isáng tagapan~gasiwáng castila, sa pagca't walang tiwala siya sa m~ga filipino naalaala n~g canyang asawa ang isang pamangking na sa Madrid, na nag-aaral n~g pag-aabogado at ipinalalagay na siyang pinacamatalas ang caisipan sa lahat n~g m~ga magcacamag-anac sinulatan n~ga siya, na ipinagpauna ang bayad sa sasacyan n~g pagparito, at naglalacbay-dagat na siyang dito ang tumpá, n~g mapugnaw ang pananag-inip tungcol sa pagdadalang tao.

Ang tatlong guinoong ito ang siyang bagong cararating.

Samantalang cumacain sila n~g pan~galawang agahan, dumating si pari Salví, at sa pagcá't siyá'y cakilala na n~g mag-asawa, ipinakilala nila sa canyá, sampo n~g m~ga tagláy na carapatán n~g binátang si Linares, na nagdamdam cahihiyan.

Ayon sa caugalia'y si María Clara ang siyáng pinag-usapan; ang dalaga'y nagpapahin~galay at natutulog. Napagsalitaan ang tungcol sa paglalacbáy: ipinagparan~galan ni doña Victorina ang canyang catabilán sa pagpintas sa m~ga tagalalawigan, sa canilang m~ga bahay na pawid, sa canilang m~ga tulay na cawayan, na hindi kinalimutang sabihin sa cura ang pagca sila'y m~ga caibigan n~g Segundo Cabo, n~g Alcaldeng si gayón, n~g Oldor na si ganyán, n~g Intendente at iba pa, m~ga táong pawang matataas na totoong naaalang-alang sa canila.

--Cung naparito po sana cayo camacalawa, doña Victorina,--ang isinunód ni capitang Tiago, pagcatapos n~g isáng sandaling pagtahimic n~g usapan,--inyó po sanang nacatagpo ang marilag na Capitan General: diyan siya nacaupo.

--¿Anó? ¿Paano? ¿Naparito ba ang capitang General? ¿At dito sa inyong bahay? ¡Casinun~galin~gan!

--¡Sinasabi co po sa inyong diyan siya nacaupo! Cung naparito pó sana cayó camacalawa....

--¡Ah! sáyang na hindi nagcasakit agád si Clarita!--ang bigláng sinabi niyang taglay ang túnay na pagdaramdam, at saca pinagsabihan si Linares:

--¿Narin~gig mo na, pinsan? ¡Dírito ang Capitán General! ¿Nakita mo na cung totoo ang sabi ni De Espadaña, n~g sabíhin sa iyóng ang paroroonan mo'y hindi bahay n~g isang waláng cabuluhang indio? Sa pagca't talastasin po ninyo na ang aming pinsa'y n~g nasa Madrid ay caibigan n~g m~ga ministro at n~g m~ga duque, at doon cumacain sa bahay n~g conde del Campanario.

--N~g duque de la Torre, Victorina,--ang isinala n~g canyang asawa.

--Gayon din lamang iyon, ¿icaw pa ba naman ang magsasabi sa akin?...

--¿Mararatnan co po caya si pari Damaso sa canyang bayan?--ang isinalabat ni Linares, na si pari Salvi ang kinacausap;--malapit daw rito ang sabi sa akin.

--Aba, naririto siya n~gayon at hindi malalao't siya'y paririto,--ang isinagot n~g cura.

--¡Gaano calaki ang aking tuwa! may dala acong sulat na ucol sa canya,--ang biglang sinabi n~g binata,--at cung hindi lamang sa ganitong maligayang pagcacataon n~g pagparito cong ito, nagsadya disin pa aco n~g pagparito upang siya'y aking dalawin.

Samantala'y naguisang ang "maligayang" pagcacataon.

--¿De Espadaña?--ani doña Victorina n~g matapus ang pagcain,--ating titingnan na si Clarita?--At saca sinabi cay capitang Tiago: ¡Dahil sa inyo lamang, don Santiago; dahil sa inyo lamang! Hindi gumagamot ang aking asawa cung di sa m~ga matataas na tao lamang, at iyon pa man, iyon pa man! ¡Hindi cawan~gis ang aking asawa n~g m~ga taga rito!... hindi siya nanggagamot sa Madrid cung hindi sa m~ga taong matataas lamang.

Tinun~go nila ang kinalalagyan n~g may sakit na babae.

Halos n~gitn~git n~g dilim ang silid na kinalalagyan n~g may sakit, nacalapat ang m~ga bintana, dahil sa pan~gan~ganib sa hihip n~g han~gin, at nanggagaling ang bahagyang liwanag doon sa dalawang malalaking candilang pagkit na nakatiric at nagninin~gas sa harap n~g isang larawan n~g Virgen sa Antipolo.

Nabibigkisan ang ulo n~g isang panyong basa n~g Agua de Colonia, nababalot na mabuti ang catawan sa mapuputing cumot na may saganang m~ga ticlop, na siyang tumatakip sa canyang pagca anyong virgen, nacahiga ang dalaga sa canyang catreng camagong na napapamutihan n~g m~ga cortinang jusi at pinya.

Ang canyang m~ga buhoc na nacaliliguid sa mukha niyang tabas itlog ang nacararagdag n~g gayong nan~gan~ganinag na pamumutla, na binibigyang buhay lamang n~g malalaking m~ga matang puspos n~g calungcutan. Na sa canyang siping ang canyang dalawang caibigang babae at si Andeng na may babae na isang san~ga n~g azucena.

Pinulsuhan siya ni De Espadaña, siniyasat ang canyang dila, tinanong siya n~g ilan, at saca nagsalitang iiling iling:

--¡I ... ito'y may sakit, n~guni't maaring gumaling!

Minasdan ni doña Victorina n~g boong calakhan n~g loob ang m~ga nalilimpi.

--¡Liqueng may cahalong gatas sa umaga, jarabe de altea, dalawang pildora n~g sinoglosa!--ang ipinag-utos ni De Espadaña.

--Lacsan mo ang iyong loob, Clarita,--ang sabi ni doña Victorina na sa canya'y lumapit; naparito cami't n~g gamutin icaw ... ¡lpakikilala co sa iyo ang pinsan namin!

Nawiwili si Linares sa panonood sa m~ga calugodlugod na m~ga mata ni María Clara, na anaki'y may isang hinahanap, caya't hindi niya narin~gig ang sa canya'y pagtawag ni doña Victorina.

--Guinoong Linares--ang sa canya'y sinabi n~g cura, na ano pa't pinucaw siya sa canyang pagcawili sa panonood;--narito na si pari Damaso.

At tunay n~ga namang dumarating si pari Damaso, na namumutla at ga nalulungcot na; pagbaban~gon niya sa higaa'y si Maria Clara ang unang canyang dinalaw. Hindi na siya ang dating pari Damaso, na totoong mataba at mapag-aglahi; n~gayo'y lumalacad na walang imic at anyong hahapayhapay.

TALABABA:

[259] May nangyari sa Calamba na gayon ding bagay.

[260] Sa "original" na wicang castila'y sinasabing "casáronse" (napacasal silá) ó "cazáronse" (naghulihan sa pamamag-itan n~g pan~gan~gaso), laro n~g salitang hindi magawa sa wica natin.

=XLIII.=

=MGA PANUCALA.=

Hindi niya pinansin ang sino man, tuloytuloy siya sa higaan n~g may sakit, at saca niya hinawacan ang camay nito:

--¡Maria!--ang canyang sinabi n~g hindi maulatang pag-irog, at bumalong sa canyang m~ga mata ang m~ga luha;--¡Maria, anac co, hindi ca mamamatay!

Binucsan ni Maria ang canyang m~ga mata at tiningnan siya n~g tanging pagtatataca.

Sino man sa m~ga nacacakilala sa franciscano'y hindi na~ngaghihinala man lamang na siya'y may taglay n~g gayong lubhang m~ga caguiliwguiliw na damdamin; hindi inaacala n~g sino mang sa ilalim n~g gayong matigas at magaspang na anyo'y may tangkilic na isang puso.

Hindi nacapanatili roon si pari Damaso, at umiiyac na parang musmos na lumayo sa dalaga. Tinun~go niya ang "caida" upang doo'y maibulalas niya ang canyang capighatian, sa lilim n~g m~ga gumagapang na halaman sa durun~gawan ni Maria Clara.

--¡Pagcalakilaki n~g canyang pag-ibig sa canyáng inaanac!--ang sapantaha n~g lahat.

Pinagmamasdan siya ni fray Salví na hindi cumikilos at hindi umiimic, at nan~gan~gagat labi n~g bahagya.

N~g anyóng natatahimic na si pari Dámaso'y ipinakilala sa canya ni doña Victorina ang binatang si Linares, na sa canyá'y magalang na lumapit.

Waláng imic na pinagmasdan siya ni pari Dámaso, mula sa m~ga paa hangang úlo, inabot ang súlat na sa canya'y iniabot ni Linares, at binasa ang lihim na iyóng anaki'y hindi napag-uunawa ang lamán, sa pagca't tumanóng:

--¿At sino po ba cayó?

--Acó po'y si Alfonso Linares, na inaanac n~g inyóng bayáw ...--ang pautál na sinabi n~g binata.

Lumiyad si pari Dámaso, mulíng minasdan ang binata, sumaya ang mukha at nagtindíg.

--¡Aba, icaw palá ang inaanac ni Carlicos!--ang biglang sinabi at siya'y niyacap; halica't n~g kita'y mayacap ... may ilang, araw lamang na catatanggap co pa n~g canyang sulat ... ¡abá, icaw palá! Hindi catá nakikilala ... mangyari бага, hindi ca pa ipinan~gan~ganac n~g aking lisanin ang lupaing iyón; ¡hindi cata nakilala!

At pinacahihigpit n~g canyáng matatabang m~ga bisig ang binata, na namúmula, ayawan cung sa cahihyan ó sa pagcainís. Tila mandin nalimutan n~g lubós ni pari Dámaso ang canyáng pighati.

N~g macaraan ang iláng sandali n~g pagpapakita n~g pagguiliw at pagtatanong sa calagayan ni Carlicos at ni Pepa, tumanóng si pari Dámaso:

--¡At n~gayon! ¿anó ang ibig ni Carlicos na gawin co sa iyó?

--Tila mandin may sinasabi sa sulat na caunting bagay ...,--ang muling sinabi ni Linares n~g pautál.

--¿Sa sulat? ¿tingnan co? ¡Abá, siya n~ga! ¡At ang ibig ay ihanap catá n~g isáng catungculan at isáng asawa! ¡Hmm! ¡Catungculan ... catungculan, magaang; ¿marunong ca bang bumasa't sumulat?

--¡Tinanggáp co ang pagca abogado sa Universidad Central!

--¡Carambas! icaw pala'y isang picapleitos (mapang udyóc sa pag-uusapin) datapuwa't wala sa iyong pagmumukha ... tila ca isang mahinhing dalaga, n~guni't ¡lalong magaling! Datapuwa't bigyán catá n~g isang asawa ... ¡hm! ¡hmm! isang asawa....

--Padre, hindi po acó lubháng nagdadalidali,--ang sinabi ni Linares na nahihya.

Datapuwa't si pari Dámaso'y nagpaparoo't parito sa magcabicabilang dúlo n~g caida, na ito ang ibinúbulong:--¡Isang asawa, isáng asawa!

Hindi na malungcot at hindi naman masaya ang canyang mukha; n~gayo'y nagpapakilala n~g malaking cataimtiman at wari'y may iniisip. Pinagmamasdan ni pari Salví ang lahat n~g ito mula sa malayo.

--¡Hindi co acalaing macapagbibigay sa akin n~g malaking capighatian ang bagay na ito!--ang ibinulong ni pari Dámaso n~g tinig na tumatan~gis;--datapuwa't sa dalawang casamaa'y dapat piliin ang pinacamaliit.

At lumapit cay Linares at saca inilacas ang pananalita:

--Halica, bata,--anya:--causapin nata si Santiago.

Namutla si Linares at cusang napahila sa sacerdote, na nag-iisipisip sa paglacad.

N~g magcagayo'y humalili naman sa pagpaparoo't parito sa caida si pari Salví, na naggugunamgunam ayon sa dati niyang caugalian.

Isang tinig na sa canya'y nagbibigay n~g magandang araw ang siyang nagpahinto n~g canyang capaparoo't parito: tumunghay at ang nakita niya'y si Lucas, na sa canya'y bumati n~g boong capacumbabaan.

--¿Anó ang ibig mo?--ang tanong n~g m~ga matá n~g cura.

--Among, jaco po ang capatid n~g namatay sa caarawan n~g fiesta!--ang sagot na cahapishapis ni Lucas.

Umudlot si pari Salví.

--¿At ano?--ang ibinulong na bahagya na marin~gig.

Nagpupumilit umiyac si Lucas at pinapahid n~g panyo ang canyang m~ga mata.

--Among,--ang sinabing nagtutuman~gis,--¿naparoon po aco sa bahay ni don Crisóstomo upang humin~gi n~g cabayaran sa búhay ..., ipinagtabuyan muna aco n~g sicad, at ang sabi'y aayaw raw siyang magbayad n~g ano man, sa pagca't nan~ganib daw siyang mamatay sa sala n~g aking guiliw at cahabaghabag na capatid. Nagbalic po acó ó cahapon, n~guni't siya'y nacapasa Maynila na, at nag-iwan n~g limang daang piso upang ibigay sa akin, parang isang caawang-gawa, at ipinagbiling huwag na raw bumalic aco cailan man! ¡Ah, among, limang daang piso sa aking caawa-awang capatid, limang daang piso, ah! ¡among!...

N~g una'y pinakikinggan siya n~g cura na nagtataca at inuulinig ang canyang pananalita, saca untiunting nasnaw sa canyang m~ga labi ang isang lubhang malaking nagpapawalang halaga at pag-alipusta, sa pagcamasid n~g gayong daya at paglambang, na cung nakita sana ni Lucas, marahil siya'y tumacas at nagtumacbo n~g boong tulin.

--¿At ano ang ibig mo n~gayon?--ang itinanong na casabay ang sa canya'y pagtalicod.

--¡Ay! among, sabihin po ninyo sa akin, alang-alang sa Dios, cung ano caya ang dapat cung gawin; sa tuwi na'y nagbibigay ang among n~g mabubuting m~ga hatol....

--¿Sino ang may sabi sa iyo? Hindi icaw tagarito....

--¡Nakikilala ang among sa boong lalawigan!

Lumapit sa canya si pari Salví na nanglilisic ang m~ga matá sa galit, itinuro sa canya ang lansan~gan at saca sinabi sa gulat na si Lucas:

--¡Humayo ca sa iyong bahay at pasalamat ca cay D. Crisostomo na hindi ca ipinabilanggo! ¡Lumayas ca rito!

Nalimutan ni Lucas ang canyang pagpapacunwari at bumulong:

--Abá ang isip co'y....

--¡Lumayas ca rito!--ang sigaw ni pari Salví na malaki ang galit.

--Ibig co po sanang makipagkita cay pari Dámaso....

--May gagawin si pari Dámaso ... ¡lumayas ca rito!--ang muling ipinagutos n~g matindi n~g cura.

Nanaog si Lucas na nagbububulong:

--¡Isa pa naman ito ... pagca siya'y hindi nagbayad n~g magaling!...
Cung sino ang bumayad n~g magaling....

Nan~gagsidalo ang lahat, dahil sa malacas na catatalac n~g cura, pati ni pari Dámaso, ni capitan Tiago at ni Linares....

--¡Isang walang hiyang hampas-lupa, na naparitong nanghihin~gi n~g limos at aayaw magtrabajo!--ang sinabi ni pari Salví, na dinampot ang sombrero at bastón at tinun~go ang convento.

=XLIV.=

=PAGSISIYASAT NG CONCIENCIA.=

Mahabang araw at maluluncot na m~ga gabí ang guinawang pagtatanod sa ulunan n~g hihigán; nabinat si María Clara caracaracang matapos macapagcumpisal, at wala siyang sinasalita, sa boong canyang pagcahibang, cun di ang pan~galan n~g canyang ina, na hindi niya nakikilala. Datapuwa't siya'y pinacaaalagaan n~g canyang m~ga caibigang babae, n~g canyang amá at n~g canyang tía; nagpapadala n~g m~ga pamisa at n~g m~ga limos sa lahat n~g m~ga larawang mapaghimala; nan~gaco si capitan Tiagong maghahandog n~g isang bastong guinto sa Virgen sa Antipolo, at sa cawacasa'y nagpasimula n~g untiunting paghibas n~g lagnat n~g boong cahusayan.

Nanguiguilalas ang doctor de Espadaña sa m~ga cabisaan n~g jarabe de altea at n~g pinaglagaan n~g liquen, m~ga panggamot na hindi binabago. Sa laking pagcatuwa ni doña Victorina sa canyang asawa, isang araw na natapacan nito ang cola n~g canyang bata, hindi niya nilapatan n~g caugaliang parusang bawian n~g panglagay na n~gipin, cun di nagcasiya na lamang na sa canya'y sabihin:

--¡Cung hindi ca pa naging pilay, tatapacan mo pati n~g corsé!

--¡At hindi gumagamit n~g corsé si doña Victorina!

Isang hapon, samantalang dinadalaw ni Sinang at ni Victoria ang canilang caibigan, nan~gagsasalitaan naman sa comedo ang cura, si capitang Tiago at ang mag-anac ni doña Victorina, hanggang sila'y nan~gagmimirindal.

--Tunay n~gang aking dinaramdam n~g di cawasa,--ang sinasabi n~g doctor;--at daramdamin din namang totoo ni pari Dámaso.

--¿At saan po ang sabi ninyong siya'y ililipat nila?--ang itinanong ni Linares sa cura.

--¡Sa lalawigang Tayabas!--ang isinagot n~g cura n~g walang cabahalaan.

--Ang magdaramdam naman n~g malaki ay si María pagca canyang nalaman,--ani capitang Tiago;--siya'y canyang kinaguiguiliwang parang isang ama.

Tiningnan siya n~g pasuliyap ni fray Salvi.

--Inaacala co po among,--ang ipinagpatuloy ni capitang Tiago,--sa nagbuhat ang lahat n~g sakit na ito sa sama n~g loob na canyang tinanggap n~g araw n~g fiesta.

--Gayon din ang aking acala, at magaling po ang guinawa ninyo sa hindi pagpapahintulot na siya'y causapin ni Guinoong Ibarra; siya sana'y lalo n~g lumubha.

--At cung hindi sa amin,--ang isinalabat ni doña Victorina,--sumasalan~git na sana si Clarita at nag-aawit na n~g m~ga pagpupuri sa Dios.

--¡Amen Jesus!--ang inacala ni capitán Tiagong marapat sabihin.

--Inyo rin namang palad na hindi nagcaroon ang aking asawa n~g ibang may sakit na lalong mataas ang uri, sa pagca't cung nagcagayo'y napilitan sana cayong tumawag n~g iba, at dito'y pawang m~ga han~gal; ang aking asawa'y....

--Aking inaacala, at ipinagpapatuloy co ang aking sinabi,--ang isinalabat naman sa canya n~g cura,--na ang pagcapan~gumpisal ni María Clara ang siyang pinagbuhatan niyong magaling na pagbabago n~g canyang calagayan, na siyang sa canya'y nacapagligtas n~g buhay. Higit sa lahat n~g gamot ang isang concienciang malinis, at pacaunawaing hindi co tinututulan ang capangyarihan n~g dunong, ¡lalong-lalo na ang dunong sa cirugia! n~guni't ang isang malinis na conciencia'y ... Basahin ninyo ang m~ga banal na libro, at inyong makikita cung gaano ang m~ga sakit na napagaling sa pamamag-itan lamang n~g isang mabuting confesión.

--Ipatawad po ninyo,--ang itinutol ni doña Victorina na nag-init,--ang tungcol diyan sa capangyarihan n~g confesión.... gamutin n~ga po ninyo ang asawa n~g alférez n~g isang confesión.

--¡Isang sugat, guinoong babae,--ay hindi isang sakit na may ikinapangyayari ang conciencia!--ang isinagot ni pari Salví, na may halong poot;--gayon man, ang isang mabuting confesión ay macapaglalayo sa canya sa pagtanggap n~g m~ga hampas na gaya n~g canyang m~ga tinanggap caninang umaga.

--¡Sa canya'y marapat!--ang ipinagpatuloy ni doña Victorina, na parang hindi niya narin~gig ang lahat n~g sinabi n~g pari Salví.--Napacawalang bait ang babaeng iyan! Sa simbaha'y wala n~g guinagawa cung di masdan aco, ¡mangyari bagá! siya'y isang babaeng walang capararacan; tatanun~gin co na sana siya niyong linggo cung mayroon acong m~ga tautauhan sa mukha, n~guni't ¿sino ang magcacapol n~g dumi sa sarili sa pakikipag-usap sa taong walang uri?

Sa ganang sa cura, nama'y parang hindi niya narin~gig ang lahat n~g m~ga caltáb na ito, at nagpatuloy:

--Maniwala po cayo sa akin, don Santiago; n~g malubos na gumaling ang inyong anac ay kinacailan~gang makinabang búcas; dadalhan co siya rito n~g viático ... inaacala cong wala siyang ano mang dapat na ipan~gumpisal, gayon man ... cung ibig niyang man~gumpisal n~g sandali n~gayong gabi....

--Ayawan co,--ang idinugtong agád ni doña Victorina, na sinamantala ang isang patlang n~g salitaan,--hindi co mapag-isip cung bakit may m~ga lalaking nan~gagcaroon n~g pusong mag-asawa sa gayong m~ga panggulat, na gaya na n~ga n~g babaeng iyan; cahi't malayo'y namamasid cang saan siya nanggaling; napagkikilalang namamatay siya n~g caingguitan; ¡mangyari бага! ¿gaano na ang sahod n~g isang alférez?

--Nalalaman na po ninyo, don Santiago, sabihin ninyo sa inyong pinsang ihanda ang may sakit sa pakikinabang bucas; paririto aco n~gayong gabi upang siya'y bigyang capatawaran sa mumunting casalanan....

At sa pagca't nakita niyang lamalabas si tía Isabel, pinagsabihan niya ito sa wicang tagalog:

--Ihanda po ninyo ang inyong pamangkin sa pan~gun~gumpisal n~gayong gabi; dadalhan co siya rito bucas n~g viatico; sa ganya'y lalong madadali ang canyang paggaling.

--N~guni, Padre,--ang ipinan~gahas na itinutol n~g kimi ni Linares,--baca po niya acalaing siya'y nan~gan~ganib na mamatay.

--¡Huwag po cayong mabahala!--ang sa canya'y isinagot na hindi siya tinitingnan;--nalalaman co ang aking guinagawa: marami n~g totoong may sakit ang aking inalagaan. Bucod sa roo'y sasabihin niya cung ibig niya ó hinding makinabang, at makikita ninyong siya'y paooo sa lahat.

Ang unauna'y napilitan si capitan Tiagong sa lahat ay paoo.

--Pumasoc si tía Isabel sa silid na kinalalagyan n~g may sakit.

Nananatili sa hihigan si María Clara, namumutla, totoong namumutla; na sa canyang tabi ang canyang dalawang caibigang babae.

--Cumain ca pa n~g isang bútil,--ang sa canya'y sabi ni Sinang n~g paanas, at sa canya'y ipinakita ang isang butil na maputi, na kinuha sa isang maliit na tubong cristal;--ang sabi niya'y pagca nacaramdam icaw n~g tunog ó hugong sa tain~ga mo'y iyong ihinto ang panggagamot.

--¿Hindi na ba sumulat uli sa iyo?--ang tanong na marahan n~g may sakit.

--¡Hindi, marahil siya'y totoong maraming guinagawa!

--¿Hindi ba nagpapasabi sa akin n~g ano man?

--Walang sinasabi cung di canyang pagpipilitang siya'y alsan n~g Arzobispo n~g excomunió n upang....

Inihinto ang salitaan, sa pagca't dumarating ang tía.

--Sinabi n~g among na maghanda ca raw sa pan~gun~gumpisal, anac co,--ani tía Isabel;--iwan ninyo siya at n~g magawa niya ang pagsisiyasat n~g canyang conciencia.

--¡Diyata't wala pa namang isang linggong nacapan~gun~gumpisal siya!--ang tutol ni Sinang,--¡Aco'y walang sakít, datapuwa't hindi aco nagcacasala n~g lubhang malimit!

--¡Aba! ¿hindi ninyo nalalaman ang sabi n~g cura: nagcacasala ang banal n~g macapito sa maghapon? Hala, ¿ibig mo bang dalhin co rito sa iyo ang "Ancora", ang "Ramillete" ó ang "Matuwid na landas n~g pagpasa lan~git"?

Hindi sumagot si María Clara.

--Hala, hindi ca mapapagod,--ang idinugtong n~g mabait na tía upang aliwin siya; aco na ang babasa n~g pagsisiyasat n~g conciencia, at wala cang gagawin cung di mag-alaala n~g m~ga casalanan.

--¡Isulat mo sa canyang huwag na niya acong alalahanin!--ang ibinulong ni María Clara sa tain~ga ni Sinang, n~g ito'y nagpapaalam na sa canya.

--¿Ano iyon?

--Datapuwa't nasoc ang tía at napilitan si Sinang na lumayo, na hindi naunawa ang sinabi sa canya n~g canyang caibigan.

Inilapit n~g mabait na tía ang isang silla sa ilaw, naglagay n~g salamin sa mata sa dulo n~g canyang ilong, binucsan ang maliit na libro at nagsalita:

--Pakinggan mong magaling, anac co; pasisimulan co sa m~ga utos n~g Dios; dadalan~gan co at n~g icaw ay macapaggunamgunam; cung sacali't hindi mo naririn~gig na magaling ay sasabihin mo sa akin at n~g maulit co sa iyo; nalalaman mo n~g sa icagagaling mo'y hindi aco napapagal cailan man.

Nagpasimula n~g pagbasa, na ang tinig ay walang bagobago at anyong humal, n~g m~ga pagdidilidili n~g m~ga bagay na ipinagcacasala. Siya'y tumitiguil n~g matagal sa wacas n~g bawa't pangcat, upang mabigyang panahon ang dalaga sa pag-aalaala n~g canyang m~ga casalanan at pagsisihan.

Minamasdan ni María Clara ang alang-alang na walang tinutucoy. N~g matapos na ang unang utos na "ibiguin ang Dios na lalo sa lahat n~g bagay", hinihiwatigan siya ni tía Isabel sa ibabaw n~g canyang salamin sa mata, at ikinatutuwa niya ang anyong pagca nagdidilidili at nalulungcot. Banal na umubo, at pagcatapos n~g isang matagal na paghinto'y pinasimulan ang pan~galawang utos. Bumabasa n~g taimtim sa loob ang mabait na matandang babae, at n~g matapos ang pagbubulaybulay, muling tiningnan ang canyang pamangkin, na untiunting ibinaling ang ulo sa cabilang daco.

--¡Bah!--ang sinabi sa sarili ni tía Isabel; dito sa "huwag magpahamac manumpa sa canyang santong pan~gala'y" hindi n~ga maaaring magcasala ang abang ito! Lumipat tayo sa icatlo.

At ang pan~gatlong utos ay pinagmungraymungray at pinagwaring magaling at binasa ang lahat n~g bagay na pinagcacasalanan n~g laban sa canya. Muli na namang tiningnan niya ang higaan; datapuwa't n~gayo'y itinaas n~g tía ang salamin, kinusot ang m~ga matá; nakita niyang dinala n~g canyang pamankin ang panyo sa mukha at pinahid ang m~ga luha.

--¡Hm!--anya,--¡ejem! Minsa'y natulog ang caawaawang ito samantalang nagsesermón.

At muling inilagáy sa dulo n~g canyang ilóng ang salamin niya sa mata, saca sinabi sa sarili:

--Tingnan natin cung hindi siya gumalang sa canyang ama't ina, na gaya n~g hindi niya pan~gin~gilin sa m~ga fiesta.

At binasa ang icapat na utos n~g tinig na lalong madalang at lalo n~g pahumal, sa pagca't inaacala niyang sa gayong paraa'y lalo na niyang binibigyang cadakilaan ang canyang gawa, na gaya n~g canyang nakitang inaasal n~g marami sa m~ga fraile: hindi nakakapakinig kailan man si tía Isabel n~g pan~gan~garal n~g isang cuákero, sa pagoa't cung nagcagayo'y pinapan~ginig naman sana niya ang canyang catawan.

Samantala'y macailang dinala n~g dalaga ang panyo sa canyang m~ga mata, at lalo n~g napapakingan ang lacas n~g canyang paghin~ga.

--¡Pagcagalinggaling na caluluwa!--ang iniisip sa sarili n~g matandang babae; ¡siya na lubhang masunurin at mapagpacumbaba sa lahat! Aco'y nagcasala n~g lalong marami cay sa canya, gayon may hindi aco

nangyaring-mapaiyac n~g totohanan cailan man.

At pinasimulan niya ang icalimang utos, na lalong mahahaba ang paghinto at lalong ganap ang pagcahumal n~g pananalita, cay sa n~g una, sacali't maari pa, na sa pagsusumicap niyang mainam sa gayong gawa'y hindi niya narin~gig ang paghagulhol na iniinis n~g canyang pamangkin. Sa isa lamang pagtiguil na canyang guinawa, pagcatapos n~g m~ga pagcànilaynilay tungcol sa pagpatay sa capuwa tao sa pamamag-itan n~g sandata, narin~gig niya ang m~ga daing n~g macasalanan. N~g magcagayo'y humiguit sa pagca dakila ang tinig, pinagpilitan niyang basahin ang nalalabing utos sa anyong nagbabala, at n~g mapanood niyang patuloy rin ang pag-iyac n~g caniyang pamangkin.

--¡Tuman~gis ca, anac, co, tuman~gis ca!--ang canyang sinabi, at siya'y lumapit sa higaan:--cung gaano calaki ang iyong pagtan~gis ay gayon din ang pagcadali n~g pagpapatawad sa iyo n~g Dios. Gamitin mo ang pighating "contrición" sa pagca't lalong magaling cay sa "atrición." ¡Tuman~gis ca, anac co, hindi mo nalalaman cung gaano ang aking galac na tinatamo sa panonood co n~g iyong pag-iyac! Pagdagucan mo naman ang iyong dibdib, huwag mo lamang calalacasan, sa pagca't may sakit ca pa.

Datapuwa't sa pagca't anaki'y mandin nagcacailan~gan ang pighati n~g pag-iisa at n~g pagca walang nacamamalay, upang lumala, n~g makita ni María Clarang siya'y nasubucan, untiunting tumiguil n~g pagbubuntong hinin~ga, pinahid ang canyang m~ga mata, na walang sinasabing ano man at hindi sumasagot sa canyang tía n~g cahi't cataga.

Ipinagpatuloy nito ang pagbasa, n~guni't sa pagca't huminto ang pagtan~gis n~g sa canya'y nakikinig, lumipas ang caalaban n~g canyang loob sa canyang gawa, at ang m~ga huling utos n~g Dios ay nacapag-antoc sa canya at sa canya'y nacapaghicab, na ano pa't naguing malaking casiraan sa pananalitang pahumal na nacayayamot na sa gayo'y nahihinto.

--¡Hindi co mapaniniwalaan cung hindi co makikita!--ang iniisip sa sarili n~g matandang babae;--nagcacasalang tulad sa isang sundalo ang batang ito laban sa unang limang utos n~g Dios, datapuwa't hindi cahi't isang casalanang magaang man lamang mula sa icaanim hangang sa icasampo, ano pa't tumbalíc sa amin! ¡Cung paano na ang lacad n~g daigdig n~gayon!

At nagsindi n~g isang candilang malaki sa Virgen sa Antipolo at dalawang maliliit na candila sa Nuestra Señora del Rosario at sa Nuestra Señora del Pilar, na canyang inihawalay roon muna at inilagay sa isang suloc ang isang garing na Santo Cristo, upang ipaunawang hindi dahil sa canya caya isinindi ang m~ga candilang iyon. Hindi rin nacabahagui sa gayong bagay ang Virgen sa Delaroche: siya'y isang taga ibang lupaing hindi kilala, at hindi pa nacaririn~gig si tía Isabel n~g isa man lamang himala na canyang guinawa.

Hindi namin nalalaman cung ano caya ang nangyari sa guinawang; confesión n~g gabing iyon; pinagpipitagan namin ang m~ga lihim na iyan. Mahabang totoo ang cumpisal, at nahiwatigan n~g tíang mula sa malayo'y binabantayan ang pamangkin, na hindi ikinikiling n~g cura ang canyang tain~ga sa m~ga salita n~g may sakit, cung di nacaharap sa mukha ni María Clara, at tila mandin wari ibig niyang basahin ó hulaan sa pagcagagandang m~ga mata n~g dalaga ang m~ga pag-iisip.

Lumabas sa silid si parì Salvíng namumutla't nan~gin~gilis ang m~ga labi. Sino mang macapanood n~g canyang noong nagdidilim at pigta n~g pawis, mawiwicang siya ang nagcumpisal cay Maria Clara at hindi n~ga narapat magcamit n~g capatawaran.

--¡Jesús, Maria, Josef!--ang sinabi n~g tía na nagcucruz;--¿sino ang macatataroc sa calooban n~g m~ga kinabataan n~gayon?

=XLV.=

=ANG MGA PINAG-UUSIG.=

Tinatanglawan n~g isang malamlam na liwanag na inilalaganap n~g buwan at umulusot sa malalagong m~ga san~ga n~g m~ga cahoy, ang isang lalaking naglalagalag sa cagubatan, na maraha't mahinahon ang lacad. Manacanaca at anaki baga'y n~g huwag maligaw, sumusutsot siya n~g isang tan~ging tugtuguin, na ang caraniwa'y sinasagot n~g gayon ding sutsot sa dacong malayo. Matamang nakikinig ang lalaki, at ipinagpapatuloy, pagcatapos, ang paglacad na ang tinutunto'y ang malayong huni.

Sa cawacasan, n~g canyang maraanan ang libolibong m~ga nacahahadlang cung gabi sa paglalacad sa isang gubat na hindi pa nalalacaran, siya'y dumating sa isang maliit na puang na naliliwanagang ganap n~g buwan sa icaapat na bahagui n~g canyang paglaki. Matataas na m~ga malalaking batong buhay, na napuputun~gan n~g m~ga cahoy ang siyang nacababacod sa paliguid, na ano pa't wari isang nababacurang panoorang naguiba; m~ga cahoy na bagong putol, m~ga punong naguing uling ang nacapupuno sa guitna, na nan~gahahalo sa pagkalalaking m~ga batong buhay, na kinucumutan n~g pacaposcapos n~g Lumikha n~g canyang culubong na m~ga dahong verde ang culay.

Bahagya pa lamang cararating n~g lalaking di kilala'y siyang paglabás namang bigla n~g isang lalaki rin sa licuran n~g isang malaking bató, lumapit at binunot ang isang revolver.

--¿Sino ca?--ang tanong sa wicang tagalog na mabalasic ang tinig, casabay ang pagtataas n~g "gatillo" n~g canyang sandata.

--¿Casama ba ninyo si matandang Pablo?--ang sagot n~g bagong cararating na mahinahon ang tinig, na hindi sinagot ang catanun~gan at hindi nagugulumihanan.

--¿Ang capitan ba ang itinatanong mo? Oo, narito.

--Cung gayo'y sabihin mong narito si Elías at siya'y hinahanap,--anang lalaki na hindi iba cung di ang talinghagang piloto.

--¿Cayo po ba'y si Elías?--ang itinanong n~g canyang causap na taglay ang tan~ging pagpipitagan, at saca lumapit, at gayon ma'y patuloy rin ang paguumang sa canya n~g bun~gan~ga n~g revolver;--cung gayo'y ... halicayo.

Sumunód sa canyá si Elías.

Pumasoc silá sa isáng anyóng yun~gib na palusóng sa cailaliman n~g lupa. Ipinauunawa sa piloto, n~g tagapamatnubay na nacacaalam n~g daan, cung palusóng, cung cailan dapat yumucód ó gumapang; gayón ma'y hindi nalao't sila'y nan~gagsirating sa isang may anyong salas, na bahagya na naliwanagan n~g m~ga huepe, at ang nan~garoroo'y labingdalawa ó labing limang lalaking may taglay na m~ga sandata, marurumi ang m~ga mukha at cagulatgulat ang m~ga pananamit, na nacaupo ang m~ga ibá, ang iba nama'y nacahiga, at nagsasalitaan n~g bahagya. Namamasdan ang isang matandang lalaking mapanglaw ang pagmumukha, nacapulupot sa ulo niyá ang isang bigkis na may dugo, nacalagay ang m~ga sico sa isang batóng guinagawang pinaca mesa, at pinagninilay-nilay ang ilaw na sa gayong caraming usoc na ibinubuga'y bahagya na ang inilalaganap na liwanag: cung hindi sana

talastas nating iyo'y isang yun~gib n~g m~ga tulisan, mawiwica natin, sa pagbasa n~g malaking pagn~gan~galit sa mukha n~g matandang lalaki, na siya ang Torre n~g Gútom sa araw na sinusundan n~g paglamon ni Ugolino sa canyang m~ga anac.

Umanyong humilig ang nan~gahihigang m~ga lalaki n~g dumating si Elías at ang namamatnugot sa canya, datapuwa't sa isang hudyat nito'y nan~gagsitahimic at nan~gagcasiya na lamang sa pagmamasid sa piloto, na walang taglay na anó mang sandata.

Untiunting lumin~gon ang matandang lalaki at ang natagpuan n~g canyang m~ga mata'y ang nacapagpipitagang kiyas ni Elías, na nacapugay na siya'y pinagmamasdang puspós n~g calungcutan at pagbibigay halaga.

--¿Icao ba?--ang itinanong n~g matandang lalaki, na sumaya n~g caunti ang m~ga mata n~g makilala ang binata.

--¡Sa anóng calagayan aking nasumpun~gan cayo!--ang ibinulong ni Elías sa babahagyang tinig at iguinagalaw ang ulo.

Hindi umimic ang matanda at tumun~gó, humudyát n~g isa sa m~ga tao, nanan~gagsitindig sila't lumayo, na canilang sinulyáp muna't sinucat n~g m~ga mata ang taas at bicas n~g pan~gan~gatawan n~g piloto.

--¡Tunay n~ga!--ang sinabi n~g matandang lalaki n~g silang dalawa'y nagiisa na;--n~g cata'y patuluyin sa aking bahay, na may anim na buwan n~gayon, aco ang n~g panahóng iyo'y nahahabag sa iyo; n~gayo'y nagbago ang capalaran, n~gayo'y icaw namán ang nahahabag sa akin. N~guni't umupo ca at sabihin mo sa akin cung bakit ca nacarating han~gang dito.

--May labing limang araw na n~gayong ibinalita sa akin ang nangyari sa inyong casacunaan,--ang madalang na isinagot n~g binata sa mahinang tinig, na ang ilaw ang siyang tinitingnan;--pagca alam co'y lumacad na agad acó, nagpacabicabila acó sa m~ga cabunducan, halos dalawang lalawigan ang aking nalibot.

--Napilitan acong tumacas at n~g huwag magsabog n~g dugong walang malay; natatacot humarap ang aking m~ga caaway at ang canila lamang inilalagay sa aking hirap ay ang ilang m~ga caawaawa, na walang guinawa sa akin cahit caliitliitang casam-an.

N~g macalampas ang sandaling hindi pag-imic na guinamit ni Elías sa pagbasa n~g m~ga caisipang mapapanglaw sa mukha n~g matandang lalaki, nagpatuloy n~g pananalita ang binata:

--Naparito aco't ibig cong ipakiusap sa inyo ang isang bagay. Sa pagca't hindi aco nacasumpong, cahi't aking pinaghanap, ang bahagyang labi man lamang n~g mag-anac na may cagagawan n~g casawiang palad naming mag-anac, minagaling co ang iwan ang lalawigang aking tinatahanan upang tumun~go sa dacong timugan at makisama sa m~ga pulutong n~g m~ga hindi binyagan at nabubuhay n~g boong kalayaan: ¿ibig po ba ninyong lisanin ang bagong pinasisimul-an ninyong pamumuhay at sumama sa akin? Lalagay acong tunay na inyong anac, yamang namatay ang anac po ninyo, at kikilalin co cayong ama, yamang wala na acong magugulang?

Umiling ang matanda n~g paayaw, at nagsalita:

--Sa gulang na aking dinating, pagca niyacap n~g calooban ang isang pasiyang cakilakilabot, ay dahil sa wala n~g sucat pagpaliiran. Isang taong gaya co, na guinamit ang canyang cabataan at ang canyang cagulan~gan sa pagpapagal at n~g camtan ang sariling guinhawa at ang sa m~ga anac sa panahong hinaharap; isang taong nagpacumbaba sa lahat n~g m~ga naging calooban n~g canyang m~ga puno, na tumupad n~g boong

pagtatapat sa mabibigat na catungculan, na nagtiis n~g lahat upang mamuhay sa catahimican at sa isang catiwasayang mangyayaring camtan; pagca tinalicdan n~g ganitong taong pinalamig na ang dugò n~g panahon, ang lahat n~g canyang pinagdaanan at ang boong pagdaraan pa, at sumasa m~ga pampan~gin na n~g libin~gan, ay sa pagca't canyang napagkilalang lubos na walang capayapaang masusumpun~gan at ang catiwasiya'y hindi siyang calakilakihang cagalin~gan! ¿Ano't magpapacatira pa sa hindi sariling lupain upang magbuhay dukha? Dating aco'y may dalawang anac na lalaki, isang anac na babae, isang bahay, isang cayamanan; aking dating tinatamo ang pagpipitaga't pagmamahal n~g madla; n~gayo'y isang cahoy na pinutlan n~g m~ga san~ga ang aking cawan~gis, lagalag, nagtatago, pinag-uusig sa m~ga cagubatang tulad sa isang halimaw, ¿at anong dahil at guinawa sa akin ang lahat n~g ito? Dahil sa inilugso n~g isang lalaki ang capurihan n~g aking anac na babae, sa pagca't hinin~gi n~g m~ga capatid sa lalaking iyang magsulit siya n~g catampalasanang canyang guinawa, at sa pagca't ang lalaking iya'y nan~gin~gibabaw sa m~ga iba sa pamamag~itan n~g pamagat na ministro (kinakatawan) n~g Dios. Inalintana co, gayon man, ang lahat n~g ito, at acong ama, aco, na siniraan n~g puri sa aking catandaan, aking ipinatawad ang caalimurahan, ipinagpaumanhin co ang casilacbuhan n~g cabataan at ang m~ga carupucan n~g catawang lupa, at sa casiraang iyong hindi na mangyayaring maisauli, ¿ano ang dapat cong gawin cung di ang huwag n~g umimic at iligtas ang nalabi? Datapuwa't nan~ganib ang tampalasang baca sa humiguit cumulang na cadalia'y camtán niya ang panghihiganti, caya't ang guinawa'y humanap n~g capahamacan n~g aking m~ga anac na lalaki. ¿Nalalaman mo ba cung ano ang canyang guinawa? ¿Hindi? ¿Natatalastas mo bang linubid ang casinun~ga~lin~gang cunuwa'y linooban ang convento, at sa m~ga isinacdal ay casama ang isa sa aking m~ga anac? Hindi nairamay iyóng isá, sa pagca't wala't na sa ibang bayan. ¿Nalalaman mo ba ang m~ga catacottacot na pahirap na sa canila'y guinawa? Nalalaman mo, sa pagca't nan~gagcacawan~gis ang ganitong m~ga pahirap sa lahat n~g m~ga bayan. ¡Aking nakita, nakita co ang aking anac na nacabiting ang tali sa canyang sariling buhoc, narin~gig co ang canyang m~ga sigaw, aking narin~gig na aco'y canyang tinatawag, at aco, sa aking caruwagan at palibhasa'y namarati aco sa capayapaan, hindi aco nagcaroon n~g catapan~gang pumatay ó magpacamatay caya! ¿Nalalaman mo bang hindi napatotohanan ang pangloloob na iyon, napaliwanagan ang bintang, at ang naguing parusa'y ilipat sa ibang bayang ang cura, at ang aking anac ay namatay dahil sa m~ga pahirap na guinawa sa canya? ¡Ang isa, ang nalalabi sa akin, ay hindi duwag na gaya n~g canyang ama; at sa catacutan n~g tacsil na nagpahirap na ipanghiganti sa canya ang pagcamatay n~g canyang capatid, guinamit na dahilan ang cawal~an n~g "cedula personal" na nalimutang sandali, piniit n~g Guardia Civil, pinahirapan, guinalit at pinasamang totoo ang loob sa casalimura hanggang sa siya'y mapilitang magpacamatay! At aco, aco'y buhay pa pagcatapos n~g gayong calakilakihang cahihiyan, datapuwa't cung hindi aco nagcaroon n~g tapang~ama sa pag~sasanggalang n~g aking m~ga anac, may natitira pa sa aking isang pusô upang italaga sa isang panghihiganti at manghihiganti aco! Untiunting nan~gagcacatipon ang m~ga maygalit sa ilalim n~g aking pamiminuno, pinararami ang m~ga cawal co n~g aking m~ga caaway, at sa araw na mapagkilala cong aco'y macapangyarihan na, lulusong aco sa capatagan at tutupukin co sa apoy ang aking panghihiganti at ang aking sariling buhay! ¡At darating ang araw na iyan ó walang Dios!

At nagtindig ang matandang lalaki, na nagn~gin~gitn~git, at idinagdag, na nagniningning ang panin~gin, malagunlong ang tinig at sinasabunutan ang canyang mahahabang m~ga buhóc:

--¡Sumpain acó, sumpain acó na aking piniguil ang mapanghiganting camay n~g aking m~ga anac; acó n~ga ang pumatay sa canila! ¡Cung pinabayaan co sanang mamatay ang may sala, cung hindi sana acó lubós nanalig sa justicia n~g Dios at sa justicia n~g m~ga tao, n~gayon disi'y may m~ga

anac pa acó, marahil sila'y nan~gagtatago, datapuwa't n~gayo'y may m~ga anac naman sana acó, at hindi sila sana nan~gamatay sa capapahirap! ¡Hindi aco ipinan~ganac upáng maguing amá, caya wala acong m~ga anac n~gayón! ¡Sumpain acó, na hindi co natutuhang makilala sa aking catandaan ang lupaing aking kinatatahanan! Datapuwa't matututo acong ipanghiganti co cayó sa pamamag-itan n~g apoy, n~g dugo at n~g aking sariling camatayan!

Ang culang palad na amá, sa casilacbuhan n~g canyáng pighati, nalabnot ang bigkis n~g ulo, at dahil sa gayo'y nabucsan ang sugat sa noo, at doo'y bumalong ang isáng batisang dugo.

--Pinagpipitagan co ang inyóng pighati,--ang muling sinabi ni Elías,--at napagwawari co ang inyong panghihiganti; acó nama'y gaya rin ninyo, at gayón man, sa aking pan~gan~ganib na baca aking masugatan ang waláng malay, lalong minamagaling co pa ang calimutan co ang aking m~ga casawiang palad.

--¡Mangyayari cang macalimot, sa pagca't bata icáw at sa pagca't hindi ca namamatayan n~g isa man lamang anac, n~g sino mang siyáng iyong catapusáng maaasaan! N~guni't aking ipinan~gan~gaco sa iyo, hindi co sasactan ang sino mang walang casalanan. Nakikita mo ba ang sugat na ito? Upang huwag cong mapatay ang isang caawaawang cuadrillerong gumaganap n~g canyang catungculan, ipinaubaya cong siya ang sumugat sa akin.

--Datapuwa't tingnan po ninyó--ani Elías pagca lampas n~g sandaling hindi pag-imíc;--tingnan po ninyó cung alin ang cakilakilabot na siga na inyong pagsusugbahan sa ating culang palad na m~ga bayan. Cung gaganapin n~g inyong sariling m~ga camay ang inyong panghihiganti, gaganti n~g catacot tacot ang inyong m~ga caaway, hindi laban sa inyó at hindi rin laban sa m~ga taong sandatahan, cung di laban sa bayan, na ang caraniwa'y siyáng isinusumbong, at pagcacagayo'y ¿gaano caraming m~ga paglabag sa catuwiran ang mangyayari!

--¡Mag-aral ang bayang magsanggalang sa sarili, magsanggalang sa sarili ang bawa't isa!

--¡Talastas po ninyong iya'y hindi mangyayari! Guinoo, cayó po'y aking nakilala n~g ibang panahon, niyóng panahong cayo po'y sumasaligaya, niyao'y pinagcacalooban ninyo acó n~g m~ga paham na aral; maitutulot бага ninyong?...

Naghalukip ang matanda at wari'y nakikinig.

Guinoo,--ang ipinagpatuloy ni Elías, na pinacasusucat na magaling ang canyáng m~ga wika;--nagca palad acong macagawa n~g isang paglilingcod sa isang binatang mayaman, may magandang puso, may caloobang mahál at mithi ang m~ga icagagaling n~g canyang tinubuang bayan. Ang sabihana'y may m~ga caibigan ang binatang ito sa Madrid, ayawan co, datapuwa't ang masasabi co sa inyo'y siya'y caibigan n~g Capitan General. ¿Anó po ang inyong acala cung siya'y ang ating papagdalin n~g m~ga carain~gan n~g bayan at siya'y pakiusapan nating magmalasakit sa catuwiran n~g m~ga sawing palad?

Umiling ang matandang lalaki.

--¿Mayaman ang sabi mo? walang iniisip ang m~ga mayayaman cung hindi ang dagdagan ang canilang m~ga cayamanan; binubulag sila n~g capalaluan at n~g caparan~galanan, at sa pagca't ang caraniwa'y magaling ang canilang calagayan, lalo na cung sila'y may m~ga caibigang macapangyarihan, sino man sa canila'y hindi nagpapacabagabag sa pagmamalasakit sa m~ga culang palad. Nalalaman cong lahat, sa pagca't n~g una'y aco'y mayaman!

--N~guni't ang taong sinasabi co po sa inyo'y hindi cawan~gis n~g m~ga ibá: siya'y isang anác na inalimura dahil sa pag-aala-ala sa canyáng amá; siya'y isang binata, na sa pagca't hindi malalao't magcacaasawa, nag-iisip isip siya n~g sa panahong darating, n~g isáng magandang casasapitan n~g canyáng m~ga anác.

--Cung gayo'y siya'y isang taong magtatamong ligaya; ang catuwiran nating ipinagtatanggol ay hindi ang sa m~ga taong na sa caligayahan.

--¡Datapuwa't iyan ang catuwirang ipinagtatanggol n~g m~ga taong may puso!

--¡Hari na n~ga!--ang muling sinabi n~g matandang lalaki at saca naupo,--ipalagay mo n~g ang binatang iya'y sumang-ayong siya ang maghatid n~g ating carain~gan hangang sa Capitang General; ipalagay mo n~g siya'y macakita sa pan~gulong bayan n~g España n~g m~ga diputadong magsanggalang sa atin, ¿inaacala mo na бага cayang papagtatagumpayin na ang ating catuwiran?

--Atin munang ticmang gawin bago tayo gumamit n~g isang paraang kinacailan~gang magsabog n~g dugo,--ang isinagót ni Elías,--Dapat na macapagtacá po sa inyó, na acó, na isá rin namang sawing palad, bata at malacás ang catawan, ang siyang makiusap sa inyo, na cayo'y matanda na't mahina, n~g m~ga paraang payapa: at ganito, sa papca't aking napanood ang lubhang maraming cahirapang tayo rin ang may cagagawang gaya rin n~g m~ga cagagawan n~g m~ga malulupit; ang mahina ang siyang nagbabayad.

--¿At cung sacaling wala tayong magawang anó man?

--May magagawa tayo cahi't cacaunti, maniwala po cayo; hindi ang lahat n~g m~ga nan~gan~gatungculan sa baya'y hindi marunong cumilala n~g catuwiran. At cung wala tayong masundaan, cung aayaw pakinggan ang ating cahin~gian, cung magpacabin~gi na ang tao sa capighatian n~g canyang capuwa, pagnagcagayo'y ¡hahandog po aco sa bawa't inyong ipag-uutos!

Niyacap ang binata n~g matandang lalaking lipos n~g malaking catuwiran.

--Tinatanggap co ang iyong panucala, talastas cong gumaganap ca n~g iyong pan~gaco. Paririto ca sa aki't cata'y tutulun~gan upang maipanghiganti ang iyong m~ga magugulang, at aco nama'y tutulun~gan mo upang maipanghiganti co ang aking m~ga anac, ¡ang aking m~ga anac na pawang nacacatulad mo!

--Samantala'y huwag po ninyong pababayaang mangyari ang ano mang gahasang cagagawan.

--Isasalaysay mo ang m~ga carain~gan n~g bayang pawang talastas mo na, ¿Cailan co malalaman ang casagutan?

--Sa loob po n~g apat na araw ay mag-utos po cayo n~g isang taong makipagkita sa akin sa pasigan n~g San Diego, at sasabihin co sa canya ang maguing casagutan sa akin n~g taong aking inaasahang.... Cung siya'y sumang-ayo'y canilang kikilalanin ang ating catuwiran, at cung hindi'y aco ang unaunang matitimbuang sa pakikilabang ating gagawin.

--Hindi mamamatay si Elias, si Elias ang mamiminuno cung matimbuang si capitang Pablong busog na ang puso sa canyang panghihiganti,--anang matandang lalaki.

At siya rin ang sumama sa binata hanggang sa macalabas sa labas.

=XLVI.

SABUNGAN.=

Upang ipan~gilin sa Filipinas ang hapon n~g araw n~g linggo'y napasasa sabun~gan ang caraniwan, na gaya naman sa Española ang larong pakikiaway n~g tao sa toro ang siyang pinaroroonan. Ang pagsasabong n~g manoc, hilig na masamang dito'y dinala n~g m~ga taga ibang lupain at mahiguit n~g isang daang taóng guinagawang panghuli n~g salapi, ay isa riyan sa m~ga pan~git na pinagcaratiban n~g bayan, na lalong malaki ang casam~an cay sa opio sa m~ga insic; diya'y napaparian ang dukha't inilalagay sa pan~ganib ang canyang boong pagcabuhay, sa pagmimithing siya'y magcasalaping hindi nagpapagal; napaparian diyán ang mayaman't n~g maglilibang, at diya'y caniyang guinagamit ang salaping labí sa canyang m~ga piguing at m~ga "misa de gracia"; datapwa't sa canila (sa m~ga mayayaman) ang capalarang diya'y pinaglalaruan, palibhasa'y magaling na totoo ang pagcacaturo sa sasabun~gin, marahil lalong magaling cay sa pagcaturo sa canilang anac na lalaki, na siyang hahalili sa ama sa sabun~gan, at wala n~ga coming itututol sa bagay na ito.

Sa pagca't ipinahihintulot n~g Gobierno, at hanggang halos canyang ipinagaanyaya, sa pag-uutos na gawin ang gayong panoorin sa "hayag na m~ga plaza", sa "m~ga araw n~g fiesta" (at n~g makita n~g lahat at macahicayat ang uliran), "pagcatapos n~g misa mayor hanggang sa dumilim sa hapon" (walong oras), dumalo tayo sa larong ito upang hanapin ang ilang m~ga cakilala.

Walang ikinatatan~gi ang sabun~gan sa San Diego sa m~ga sabun~gan sa iba't ibang bayan, liban na lamang sa ilang m~ga bagay. Nababahagui sa tatlong pitac: ang una, sa macatwid бага'y ang pasucan, ay isang malaking cabahayang tuwid, na may dalawampong metro ang haba at labing apat na metro ang luang; sa isa sa canyang m~ga taguilira'y may isang pintuang isang babae ang caraniwang nagbabantay, na siyang catiwala sa paninin~gil n~g sa pinto, ó cabayaran sa pagpasoc doon. Sa buwis na itong bawa't isa'y nagbibigay roon, tumatanggap ang Gobierno n~g isang bahagui, m~ga ilang daang libong piso sa isang taón: sinasabing sa salaping itong ibinabayad n~g "vicio" upang siya'y magcaroon n~g calayaan, nanggagaling ang ipinagpapatayo n~g m~ga maiinam na m~ga paaralan, ipinagpapagawa n~g m~ga tulay at m~ga daan, ipinagtatatag n~g m~ga ganting pala upang lumusóg ang pagsasaca at pan~gan~galacal ... purihin nawa ang vicio na naghahandog n~g gayong lubhang magagaling na m~ga bun~ga!--Sa unang pitac na ito nalalagay ang m~ga nan~gagbibili n~g hitso, m~ga tabaco, m~ga cacanin, m~ga pagcain at iba pa; naririan diyan ang caramihang batang lalaking sumasama sa canilang m~ga ama ó amaing sa canila'y nagsasakit n~g pagtuturo n~g m~ga lihim n~g pamumuhay.

Capanig ang pitac na ito n~g isá pang lalong malaki n~g caunti, isang pinaca salas, na pinagtitipunan n~g madla bago gawin ang m~ga "soltada". Nariyán ang pinacamarami sa m~ga manoc, na nan~gatatali n~g isáng lúbid sa lupa, sa pamamag~itan n~g isang pacong but~ó ó luyong; nariyan ang m~ga tahur, ang m~ga malulugdin sa sabong, ang mananari: diyán nan~gagcacayari, nagninilaynilay, nan~gun~gutang, sumusumpa, nagtutun~gayaw, humahalachac; hinihimas niyón ang canyáng manoc, na pinaraan n~g camáy ang ibabaw n~g makikintab na m~ga balahibo; sinisiyasat nama't binibilang nito ang m~ga caliskis sa m~ga paa; pinagsasalitaan ang m~ga maiinam na gawa n~g m~ga bayani; diya'y inyóng mapapanood ang maraming m~ga mukhang malulungcót, na bitbit sa m~ga paa ang bangcay na wala n~g balahibo; ang pinacamahalmahal na hayop sa loob n~g ilang buwan, pinalayawlayaw at sa canya'y ipinagcatiwala ang lalong caayaayang m~ga pag~asa, n~gayo'y wala cung di isáng bangcay na

lamang, na ipagbibili sa isáng peseta, upáng lutuing luya ang cahalo at canin sa gabí ring iyón: "sic transit gloria mundi". Pauwi na ang natalo sa canyáng bahay, na pinaghihintayan sa canya n~g esposang cacabacaba ang loob at n~g m~ga limalimahid na m~ga anac, na hindi na taglay ang caunting pamimilac at ang sasabun~gin. Yaong lahat na m~ga panaguinip na calugodlugod, yaong m~ga pagaalagang tumagal n~g mahabang panahon, mula sa pagbubucang liwayway hanggang sa paglubóg n~g araw, yaong lahat n~g m~ga pagpapahirap at pagpapagal, ang kinauwia'y isang peseta, ang m~ga nálabing abó sa gayóng cacapal na asó.--Sa ulutang itó nakikipagtutulan ang lalong pan~god na isip: ang lalong gagasogaso'y pinagsisiyasat na magaling ang gayóng bagay, tinitimbang, pinagmámasid, ibinubucadcad ang m~ga pacpac, hinihipo ang m~ga casucasuan n~g m~ga hayop na iyón. Maiinam na totoo ang pananamit n~g m~ga ilang sinusundan at liniliguid n~g m~ga caanib n~g canicanilang m~ga sasabun~gin; marurumi namán ang m~ga ibá, natatatac sa canilang mamayat na m~ga mukha ang larawan n~g vicio, at caniláng sinusundan n~g boong pagmimithi ang m~ga kilos n~g m~ga mayayaman at canilang pinagmamasdang magaling ang m~ga pustahan, sa pagca't mangyayaring mahuho ang m~ga bulsa, datapuwa't hindi nangyayaring masiyahan ang masamang hilig; diya'y waláng mukháng hindi guising; diya'y wala ang mapagpabayang filipino, ang tamád, ang hindi makibuin: ang lahát ay pawang kilusán, masimbuyong budhi, pagsusumicap; masasabing silá'y may isang cauhawang siyáng nagbibigay casayahan sa tubig sa pusali.

Buhat sa ulutang ito'y tumutun~go sa labanang ang pamagata'y "Rueda". Ang tuntun~gan nito, na nababacuran n~g cawayan, ang caraniwa'y mataas cay sa dalawang panig na sinabi na n~g una. Sa dacong itaas, na halos sumusucó na sa bubun~gan, may m~ga gradería, lunsódlunsód bagang upuan, na iniuucol sa m~ga manonood ó m~ga magsasabong, dalawang salitang nagcacaisa n~g kinauuwian. Sa boong itinatagal n~g labanan ay napupuno ang m~ga graderiang itó n~g m~ga taong may gulang na at n~g m~ga batang nan~gagsisigawan, nan~gaghihiyawan, nan~gagpapawis, nan~gag-aaway at nan~gagtutun~gayaw: ang cagalinga'y bihirang bihira ang babaeng nacararating diyán. Nan~gasasa "Rueda" ang m~ga táong litáw, ang m~ga mayayaman, ang m~ga bantog na "tahur", ang contratista (a entista) at ang sentenciador (tagahatol). Sa lupa, na mainam ang pagcacapicpic ay nan~gaglalaban ang m~ga hayop, at buhat diya'y ipinamamahagui n~g Capalaran sa m~ga familia ang m~ga tawanan ó m~ga pagtan~gis, ang magagaling na pagcain ó ang cagutuman.

Sa horas n~g ating pagpasoc ay naroroon na ang gobernadorcillo, si capitang Pablo, si capitang Basilio, si Lucas, ang tao bagang may pilat sa mukha, na totoong nagdamdam n~g pagcamatay n~g canyang capatid.

Lumapit si capitang Basilio sa isa sa m~ga taong bayan at tumanong:

--¿Nalalman mo ba cung anong manoc ang dala rito ni Capitang Tiago?

--Hindi co po na lalaman; may dumating po sa canyang dalawa caninang umaga, ang isa sa canila'y ang lasac na tumalo sa talisayin n~g Consul.

--¿Sa acala mo caya'y mailalaban sa canya ang aking si bulic?

--¡Aba, nacú, mailalaban po! ¡Ipupusta co po sa inyong manoc ang aking bahay at ang aking baro!

Dumarating sa sandaling iyon si capitang Tiago. Ang pananamit ay tulad sa m~ga malalacas na magsasabong: barong lieszong Caatóng, salawal na lana at sombrerojipijapa. Sumusunod sa canyá ang dalawang alila; dala n~g isa ang lasac at ang isa nama'y isang puting sasabun~ging totoong pagcalakilaki.

--¡Ang sabi sa akin ni Sinang ay pagaling na n~g pagaling si María!--ani

capitang Basilio.

--Wala n~g lagnát, datapuwa't mahina pa.

--¿Natalo po ba cayó cagabi?

--Caunti; nalalaman cong nanalo cayó ... titingnan co cung macababawi acó.

--¿Ibig po ba ninyóng isabong ang lásac?--ang tanong ni capitang Basilio, na tinitingnan ang manóc, at saca hinin~gi itó sa alila.

--Alinsunod, sacali't may pustahan.

--Gaano po ba ang ipupusta ninyó.

--Cung magcuculang din lamang sa dalawa'y hindi co na isasabong.

--¿Inyo bang nakita na ang aking búlic?--ang tanóng ni capitang Basilio at saca tinawag ang isang táong may dalang isang maliit na sasabun~gin.

--¿Gaano po ba ang ipupusta ninyó?--ang tanóng.

--Cung gaano ang inyóng ipusta.

--¿Dalawá at limang daan?

--¿Tatló?

--¡Tatló!

--¡Sa susunod!

Ilinaganap n~g nan~gagcacabilog na mapakialam sa buhay n~g may buhay, ang balitang papaglalabanin ang dalawang bantog na manoc; capuwa sila may m~ga pinagdaanan at capuwa cabalitaan sa galing. Ibig n~g lahat na makita, masiyasat ang dalawang cabalitaan; may m~ga nagpapasiya, may nanghuhula.

Samantala'y lumalaki ang cain~gayan, nararagdagan ang caguluhan, linulusob ang Rueda, linulundag ang m~ga gradería. Dala n~g m~ga "soltador" sa Rueda ang dalawang manoc, isang puti at isang pula, na capuwa may sandata na, бага man ang m~ga tari ay may caluban pa. Naririn~gig ang m~ga sigaw na "sa puti!", "sa puti!", may man~gisan~gisa namang sumisigaw n~g "sa pula!" Ang puti ang siyang "llamado" at ang pula ang "dejado".

Sa guitna n~g caramiha'y nan~gagpapalibotlibot doon ang guardia civil; hindi nila suot ang pananamit na ucol sa mahal na capisanang ito; datapuwa't hindi naman sila nacapaisano. Salawal na guingong may franjang pula, barong nababahiran n~g azul na galing sa naaalis na tina n~g blusa, gorrong pangcuartel narito ang canilang panglinlang na soot na nababagay naman sa canilang inuugali: namumusta at nagbabantay, nanggugulo at nan~gagsasalitang di umano'y panan~gagasiwaan nila ang pananatili n~g capayapaan.

Samantalang nan~gagsisigawan, isinasahod ang camay, kinacalog sa camay ang caunting salaping pinacacalasing; samantalang hinihicap sa bulsa ang catapustapusang salapi, ó sacali't walang salapi ay nan~gan~gaco, at ipinan~gan~gacong ipagbibili ang calabaw, ang malapit n~g anihin sa bukid, at iba pa; dalawang bagongtao, na wari'y magcapatid, sinusundan n~g m~ga panin~ging nananaghili ang m~ga naglalaro, nan~gagsisilapit, bumubulong n~g ilang kiming pananalitang sino may walang nakikinig,

nalalao'y lalong nan~galulungcot at nan~gagtitin~ginang masasama ang loob at nan~gagn~gin~gitn~git. Paimis na sila'y pinagmamasid ni Lucas n~gumin~giti n~g n~giting malupit, pinatutunog ang m~ga pisong pilac, dumaan siya sa siping n~g dalawang magcapatid, at saca siya sumigaw nasa "Rueda" ang tin~gin:

--Narito ang limampo, limampu laban sa dalawampo, isa puti!

Nan~gagtitigan ang magcapatid.

--¡Sinasabi co na sa iyo,--ang ibinubulong n~g matandang capatid,--na huwag mong ipaglahatan ang cuarta; cung nakinig ka sana sa akin, n~gayo'y may ipupusta tayo sa pula!

Lumapit n~g boong cakimian ang bunso cay Lucas at kinalabit siya sa bisig.

--¡Aba! ¿icaw pala?--ang biglang sinabi nito, na lumin~gon at nagpapakunwari n~g pagtatata; pumapayag ba ang capatid mo sa sinabi co sa canya ó naparito ca't pumupusta?

--¿Paanong ibig ninyong cami'y macapusta'y natalo na ang lahat naming salapi?

--¿Cung gayo'y pumayag na cayo?

--¡Aayaw siya! cung pautan~gin sana ninyo cami n~g caunti, yamang sinasabi ninyong cami inyong nakikilala....

Kinamot ni Lucas ang ulo, hinila ang baro at muling nagsalita:

--Tunay n~gang cayo'y aking nakikilala; cayo'y si Tarsilo at si Bruno, m~ga cabataan at malalacas. Talastas cong ang matapang ninyong ama'y namatay dahil sa ibinibigay sa canyang isang daang palo sa araw araw n~g m~ga sundalo; alam cong hindi ninyo iniisip na ipanghiganti siya ...

--Huwag po sanang makialam cayo sa aming pamumuhay;--ang isinalabat sa canya n~g matandang capatid na si Tarsilo, iya'y nacahihila n~g casacunaan. Cung wala coming capatid na babae'y malaon n~g panahong cami'y binitay na sana!

--¿Binitay na cayo? ang m~ga duwag lamang ang nabibitay, ang walang salapi at walang tumatangkilik. At sa paano ma'y malapit ang bundoc.

--¡Sandaang piso laban sa dalawampo, sa puti aco!--ang sigaw n~g isang nagdaan.

--Pautan~gin ninyo cami n~g apat na piso ..., tatlo ... dalawa,--ang ipinamanhic n~g lalong bata;--pagdaca'y babayaran namin cayo n~g ibayo; pasisimulan na ang soltada.

Muling kinamot n~g Lucas ang úlo.

--¡Tst! Hindi akin ang salaping ito, ibinigáy sa akin ni Don Crisóstomo at inilalaan sa m~ga ibig maglingcód sa canyá. N~guni't aking nakikitang cayo'y hindi gaya n~g inyóng amá; iyon ang túnay na matapang; ang hindi matapang ay huwag maghanap n~g m~ga laro.

At saca umalis doon, бага man hindi totoong nagpacalayo.

--¿Pumayag na tayo, may pinagcacaibhan pa ba?--ani Bruno. lisa ang kinauuwian n~g mabitay ó mamatay na marahil: walang ibang kinauukulan nating m~ga dukha.

--Tunay na n~ga, n~guni't gunitaín mo ang ating capatíd na babáe.

Samantala'y nagliwanag ang "rueda", magpapasimula ang labanan. Tumatahimic na ang m~ga tínig, at nan~gatira sa guitna ang dalawáng "soltador" (tagá-bitáw) at ang mananari. Sa isáng hudyát n~g "sentenciador" (tagahátol) ay inalsán n~g mananari ang m~ga tari n~g canicanyang calúban, at cumikintab ang m~ga maninipis na m~ga talím, na pawang nan~gagbabala, maniningning.

Lumapit sa bácod ang dalawang magcapatid na capuwa malungcot, itinuon ang canilang noo sa cawayan at nan~gagmamasid. Lumapit ang isang lalaki sa canila at sila'y binulun~gan sa tain~ga.

--¡Pare! ¡isang daang piso laban sa sampo, sa puti acó!

Tiningnan siya ni Tarsilo n~g patan~ga. Sinicó siyá ni Bruno, at sinagót niyá itó n~g isáng ún~gol.

Tan~gan n~g m~ga soltador ang m~ga manóc n~g isáng anyóng calugód-lugód, at iniin~gatan nilang huwag siláng masugatan. Dakilang catahimican ang naghahari: masasapantahang liban na lamang sa dalawang soltador ang m~ga naroroo'y pawang m~ga cagulatgulat na m~ga taotaohang pagkít. Pinaglapit nilá ang dalawang manóc; tinangnan n~g isá ang úlo n~g canyang manóc at n~g tucaín n~g calában upang magalit, at bago guinawa naman n~g isa sa canyang manóc ang gayon din; dapat magcaroon n~g pagcacatulad sa lahat n~g pag-aaway, na anó pa't cung anó ang nangyayari sa m~ga sasabun~gin sa Paris ay cawan~gis din sa m~ga sasabun~gin dito. Pinapagharap, pagcatapos at pinapagcahig silá, at sa gayong paraa'y nauunawa n~g m~ga caawaawang m~ga hayop cung sino ang bumunot sa canila n~g isang maliit na balahibo at cung sino ang canilang macacalaban. Nagsisipanindig na ang canilang m~ga puloc, nan~gagtítitigan at m~ga kidlat n~g galit ang siyang nan~gagsisitacas sa canilang mabibilog at maliit na m~ga mata. Pagcacagayo'y dumating na capanahunan; binitiwang silá sa lupa, na nan~gagcicalayo n~g caunti, at saca sila linayuan.

Marahang nan~gaglalapit sila. Nan~garirinig ang yabag n~g canilang yapac sa matigas na lúpa; sino ma'y hindi nagsasalita, sino ma'y hindi humihin~ga. Ibinababa at itinataas ang úlo, na wari'y nan~gagsusucatan sa tin~ginan, bumubulong ang dalawang sasabun~gin n~g marahil pagbabala ó pagpapawalang halagá. Natanawan nila ang maningning na dáhon n~g tari, na nagsasabog n~g malamig ang nan~gan~gazul na sinag; nagbibigay sigla sa canila ang pan~ganib, at walang ano mang tacot na nagpapanalubong ang dalawa, n~guni't sa isang hakbang na layo'y nan~gagsihinto, nan~gagtítigan, ibinaba ang ulo at muling pinapan~galinag ang canilang balahibo. Sa sandaling iyó'y naligo n~g dugo ang canilang maliit na útac, sumilang ang lintíc, at taglay ang canilang catutubong tapang ay mabilis na nagpanalpoc ang dalawa, nagcapanagupa ang tuca laban sa tuca, ang dibdib laban sa dibdib, ang patalim laban sa patalím at ang pacpác laban sa pacpác: naiwasan n~g isa't isá n~g boong catalinuan ang sacsác at walang nanglaglag cung hindi iláng balahibo lámang. Muling nagtitigan na naman; caguinsaguinsa'y biglang lumipad ang puti, napaimbulog at iniwawasiwas ang pamatay na tari; n~guni't ibinaluctót n~g pula ang canyang m~ga hita at ibinaba ang úlo, caya walang nahampas ang puti cung di ang han~gin; n~guni't pagbaba sa lapag, sa pan~gin~gilag na siya'y masacsac sa licód, malicsing pumihit at humarap sa calaban. Dinaluhong siya n~g sacsác n~g pula n~g boong galit, n~guni't marunong magsanggalang n~g boong calamigan n~g loob: hindi n~ga walang cabuluháng siyá lubós na kinalulugdan n~g caramihang naroroon. Hindi kinalililn~gatan n~g lahat ang matamang panonood n~g m~ga nangyayari sa paglalaban, at may m~ga iláng cahi't hindi sinasadya'y nan~gapapasigaw. Unti-unting nasasabugan ang lupa n~g m~ga balahibong pula at puti, na pawang natitina n~g dugo: datapuwa't hindi ang salitaa'y ititiguil ang

labanan sa unang pagcacasugat: sa pagsunod n~g filipino sa m~ga cautusáng lagda n~g Gobierno, ang ibig niya'y matalo cung sino ang unang mamatay ó cung sino ang unang tumacbo. Nadidilig na n~g dugo ang lupa, madalas ang sacsacan, n~guni't hindi pa masabi cung sino sa dalawa ang magtatagumpay. Sa cawacasan, sa pagtikim sa cahulihulihang pagpupumilit, sumalpóc ang puti upang ibigay ang panghuling sacsác, ipinaco ang canyang tari sa isang pacpac n~g pula at napasabit na m~ga butó; datapuwa't nasugatan ang puti sa dibdib, at ang dalawa, na capuwa linalabasan n~g dugo, nanglulupaypay, humihin~gal, nan~gagcacacabit, ay hindi nan~gagsisikilos, hanggang sa natimbuang puti, sumuca n~g dugo sa tuca, nan~gisay at naghin~galo; ang pulang nacacabit sa canya sa pacpác at nananatili sa canyáng tabi, ay untiunting ibinaluctót ang m~ga hita at marahang pumikit.

N~g magcagayo'y inihatol n~g sentenciador, sa pag-alinsunod sa cautusan n~g pamahalaan, na ang pula'y nanalo. Isang walang wastong sigawan ang siyang nagpasalamat sa gayong hatol, sigawang narin~gig sa boong bayan, mahaba, nagcacaisa ang taas n~g tinig at tumagal n~g ilang sandali. Cung gayo'y na pagtatanto n~g nacacapakinig sa malayo, na ang "dejado" ay siyang nanalo, sa pagca't cung hindi gayo'y hindi tatagal ang sigaw n~g pagcatwa. Gayon din ang nangyayari sa m~ga nación: isang maliit na macapagtagumpay sa isang malaki, inaawit at sinasabisabi sa lubhang mahabang panahon.

--¿Nakita mo na?--ani Bruno n~g boong sama n~g loob sa capatid,--cung pinaniniwalaan mo aco'y mayroon na sana n~gayon tayong sandaang piso; dahil sa iyo'y wala tayo n~gayon cahi't isang cuarta.

Hindi sumagot si Tarsilo, datapuwa't tumin~gin n~g pasulyap sa canyang paliguidliguid na anaki'y may hinahanap na sino man.

--Naroo't nakikipag-usap cay Pedro,--ang idinugtong ni Bruno;--¡binibigyan siya n~g salapi, pagcaramiraming salapi!

At ibinibilang n~ga naman ni Lucas sa camay n~g asawa ni Sisa ang m~ga salaping pilac. Nan~gagpalitan pa n~g ilang salitang palihim at bago naghiwalay na capuwa nasasayahan alinsunod sa namamasid.

--¡Marahil si Pedro'y nakipagkayari sa canya: iyan, iyan ang tunay na hindi nag-aalinlan~gan!--ang buntong hinin~ga ni Bruno.

Nananatili si Tarsilo sa pagca mukhang malungcot at nag-iisip-isip: pinapahid n~g mangas n~g canyang baro ang pawis na umaagos sa canyang noo.

--Capatid co,--ani Bruno,--acó'y yayao, cung hindi ca magpapasiya; nanatili ang "regla", dapat manalo ang lasak at hindi n~ga dapat nating sayan~gin ang panahón. Ibig cong pumusta sa susunod na soltada; ¿anó bagá mangyayari? Sa ganya'y maipanghihiganti natin ang tatay.

Gayon ma'y huminto at muling nagpahid n~g pawis.

--¿Anóng dahil at huminto ca?--ang tanóng ni Brunong nayayamot.

--¿Nalalaman mo ba cung anó ang sumusunod na soltada? ¿Carapatdapat ba ang?...

--¡Bakit hindi! ¿hindi mo ba naririn~gig? Ang búlik ni capitang Basilio ang mapapalaban sa lásak ni capitang Tiago; ayon sa lacad n~g "regla" n~g sabong ay dápat manalo ang lásak.

--¡Ah, ang lasak! acó ma'y pupusta rin ... datapwa't lumagáy muna tayo sa matibay na calagayan.

¿Nagpakita n~g pagcayamot si Bruno, n~guni't sumunód siyá sa canyáng capatíd; tiningnan nitóng magaling ang manóc, siniyasat na magaling, nag-isip-isip, naglilingling, nagtanong n~g ilán, ang culang palad ay nag-aalinlan~gan; nagn~gin~gitn~git si Bruno at minamasdan siyáng malaki ang galit.

--N~guni't hindi mo ba nakikita iyang malapad na caliskis na nariyán sa tabi n~g tahid? ¿hindi mo ba nakikita ang m~ga paang iyán? ¿anó pa ang ibig mo? ¡Masdan mo ang m~ga hítang iyán, iladlad mo ang m~ga pacpác na iyán! At itong baac na caliskis sa ibabaw n~g malapad na itó, at saca itóng doble (kambal)?

Hindi siyá naririn~gig ni Társilo, ipinagpapatuloy ang pagsisiyasat sa anyo at calagayan n~g hayop; ang calansing n~g guinto't pilac ay dumarating hanggang sa canyang m~ga tain~ga.

--Tingnan namán natin n~gayon ang bulík,--ang sabi n~g tinig na tila sinasacal.

Tinatadyacan ni Bruno ang lupa, pinapagn~gan~galitn~git ang canyang m~ga n~gipin, n~guni't sumusunod din sa capatid niya.

Lumapit sila sa cabilang pulutong. Diya'y sinasandatahan ang manóc, humihirang n~g tári, inihahanda n~g mananari ang sutlang mapula, na pinagkitan at macailang hinagod.

Binalot ni Társilo ang háyop n~g malungcot at nacalalaguim na titig: tila mandin hindi niya nakikita ang manóc cung di ibang bagay sa hinaharap na panahón. Hinagpós ang noo, at:

--¿Handa na ba icáw?--ang tanóng sa capatid na malagunlong ang tinig.

--¿Acó? ¡mula pa n~g una; hindi kinacailan~gang sila'y akin pang makita!

--Hindi at dahil sa ... ating cahabaghabag na capatid na babae....

--¡Aba! ¿Hindi ba sinabi sa iyong ang mamiminuno'y si don Crisóstomo? ¿Hindi mo ba nakitang siya'y casama n~g Capitan General sa pagpapasial? ¿Anó ang capan~ganibang ating cahihinatnan?

--¿At cung mamatay tayo?

--¿Eh anó iyón? ¿Hindi ba namatay ang ating amá sa capapalo?

--¡Sumasacatuwiran ca!

Hinanap n~g magcapatid sa m~ga pulutóng n~g táo si Lúcas.

Pagcakita nilá sa canya'y huminto si Társilo.

--¡Huwag! umalis na tayo rito, tayo'y mapapahamac!--ang biglang sinabi.

--Lumacad ca cung ibig mo, acó'y tátanggap.

--¡Bruno!

Sa cawaláng palad ay lumapit ang isang táo at sa canilá'y nagsabi:

--¿Pupusta ba cayó? Aco'y sa búlik.

Hindi sumagot ang dalawáng magcapatid.

--¡Logro!

--¿Gaano?--ang tanóng ni Bruno.

Binilang ang canyang m~ga aapating pisong guinto: tinititigan siya ni Brunong hindi humihin~ga.

--¡May dalawang daang piso acó, limampong piso laban sa apat na po!

--¡Hindi!--ani Brunong waláng alinlan~gan; magdagdag pa cayó ...

--¡Magaling! limampo laban sa tatlombo!

--¡Lambalin ninyó cung inyóng ibig!

--¡Magaling! ang búlik ay sa aking pan~ginoon at bago acóng capapanalo; isáng daan laban sa anim na pong piso.

--¡Casunduan! Maghintay cayo't cucuha acó n~g salapi.

--Datapuwa't acó ang maghahawac,--anang isá, na hindi totoong nagcacatiwala sa anyo ni Bruno.

--¡Gayon din sa akin!--ang tugón nito, na umaasa sa catigasan n~g canyang camaoo.

At nilin~gon ang canyáng capatid at pinagsabihan:

--Yayao acó, cung matitira icáw.

Nag-isip-isip si Tarsilo: canyang sinisinta ang canyang capatid at gayon din ang sabong. Hindi mapabayaang nag-iisa ang canyang capatid, caya't bumulong:

--¡Halá!

Lumapit sila cay Lucas: nakita nito ang canilang pagdating at n~gumiti.

--¡Mamá!--ani Tàrsilo.

--¿Ano iyon?

--¿Gaano ba ang ibibigay ninyo?--ang tanong n~g dalawa.

--Sinabi co na: cung cayo ang mamahala sa paghanap n~g m~ga iba pa upang matutop ang curatel, bibigyan co ang báwa't isa sa inyo n~g tigatatlompong piso at sampong piso sa bawa't casama. Sacali't lumabas n~g magaling ang lahat, tatanggap n~g isangdaang piso bawa't isa at cayo'y ang ibayo: mayaman si don Crisostomo.

--¡Gayari!--ang biglang sabi ni Bruno; ibigay ninya ang salapi.

--¡Nalalaman co na cayo'y matatapang na gaya rin n~g inyong ama! Hali cayo rini, at n~g hindi tayo marin~gig n~g m~ga iyang sa canya'y pumatay--ani Lucas na itinuturo ang m~ga guardia civil.

Sila'y dinala sa isang suloc, at sa canila'y sinabi samantalang ibinibilang sa canila ang salapi:

--Darating bucas si don Cristostomo na may dalang m~ga sandata; sa macalawa, pagcagabi, pagmalapit n~g ma-á las ocho, pumaroon cayo sa libin~gan at doo'y sasabihin co sa inyo ang canyang m~ga huling ipag-uutos. May panahon cayong macahanap n~g m~ga casamahan.

Nan~gagpaalaman. Ang dalawang magcapatid ay tila mandin nagpalit n~g canicanilang anyo: Si Tarsilo'y matahimic, namumutla si Bruno.

=XLVII.=

=ANG DALAWANG GUINOONG BABAE.=

Samantalang isinasabong ni capitang Tiago ang canyang lasak, naglilibot naman sa bayan si doña Victorina, sa adhicang makita niya cung paano ang calagayang guinagawa n~g m~ga tamad na "indio" sa canicanilang m~ga bahay at m~ga tubigan. Inubos niya ang caya sa pagsusuot n~g lalong magaling niyang damit, at canyang inilagay sa canyang sutlang "bátá" ang lahat niyang m~ga cintas at m~ga bulaclac, upang siya'y caalang-alan~ganan n~g m~ga "provinciano" at maipakilala sa canila cung gaano calaki ang canilang calayuan sa canyang mahal na cataohan; caya't cumapit sa bisig n~g canyang pilay na asawa at nagpakendengkendeng sa m~ga lansan~gan n~g bayan, sa guitna n~g pangguiguilalas at pagtataca n~g m~ga tagaroon. Natira sa bahay ang pinsang si Linares.

--Pagcapan~gitpan~git n~g m~ga bahay nitong m~ga "indio"!--ang ipinasimula ni doña Victorinang in~ginin~giwi ang bibig;--ayawan co cung bakit nacatitira sila riyon: kinakailan~gang maguing "indio". At anong pagcasamasama n~g turo n~g canilang magulang at anong pagca m~ga palalo! Nasasalubong nila tayo'y hindi sila nan~gagpupugay! Hanpasin mo sila sa sombrero na gaya n~g gawa n~g m~ga cura at n~g m~ga teniente n~g m~ga guardia civil; turuan mo sila n~g "urbanidad."

--¿At cung aco'y canilang hampasin?--ang tanong n~g doctor De Espadaña.

--¡Tungcol sa bagay na iya'y icaw ay lalaki!

--¡N~gu ... n~guni't aco'y pilay!

Nalalao'y sumasama ang ulo ni doña Victorina; napupuno n~g alaboc ang cola n~g canyang bata, dahil sa hindi nalalatagan n~g bato ang m~ga daan. Bucod sa roo'y nacacasalubong n~g maraming m~ga dalaga, na nan~gagsisitun~go pagdaraan sa canyang tabi, at hindi nila pinagtatakhan, na gaya n~g marapat nilang gawin, ang canyang mahalagang casuutan. Ang cochero ni Sinang, na naghahatid dito at sa canyang pinsang babae sa isang mainam na carruajeng "tres-por-ciento'y" nagcaroon n~g cawalang galan~gang sigawán siya n~g "¡tabi!" na taglay ang tinig na nacagugulat, na anopa't napilitin siyang sumaisang tabí at walang magawa cung di tumutol n~g:--¡Tingnan mo na n~ga lamang ang hayop na cochero! ¡Sasabihin co sa canyang pan~ginoong turuan niyang magaling ang canyang m~ga alila!

--¡Magbalic na tayo sa bahay!--ang ipinag-utos sa asawa.

Ito, na talagang nan~gan~ganib na marahil ay may mangyaring ligalig sa canilang dalawa, ibinalic ang canyang "muleta" (ang salalac na tungcod sa kili-kili) at sumunod sa utos.

Nasalubong nila ang alférez, nan~gagbatian at ito'y nacaragdag n~g sama n~g loob ni doña Victorina: hindi lamang hindi siya pinuri dahil sa canyang pananamit, cung di halos siniyasat pa n~g palibac ang suot niyang iyon.

--Hindi mo dapat pakikamayang ang isang abang alferez lamang,--ang sinabi

sa canyang asawa n~g malayo na ang alferéz;--bahagya na niya hinipo ang canyang capacete at icaw ay nagpugay n~g sombrero; hindi ca marunong magbigay camahalan sa iyong cataasan!

--¡Siya ang puno ri....rito!

--At ano ang cabuluhan sa atin n~g bagay na iyan. ¿Tayo baga'y m~ga indio?

--¡Sumasacatuiran ca n~ga!--ang canyang isinagot, sa pagca't aayaw siyang makipagcagalit.

Nagdaan silá sa tapat n~g bahay n~g militar. Namimintana si doña Consolación, na gaya n~g canyáng naguing caugalian, nacadamít franela at humihithit n~g isang tabaco. Sa pagca't mababa ang bahay, sila'y nagtin~ginan, at nakitang magaling ni doña Victorina ang babaeng iyón; payapang pinagmamasdan siya búhat sa paa hanggang sa úlo n~g Musa n~g guardia civil, pagcatapos ay siya'y nilabian, lumura at saca tumalicol. Itó ang nacaubos sa pagtitiis ni doña Victorina, caya't iniwan ang canyang asawang walang caalacbay, at hinarap ang alferézang nan~gan~gatal sa galit at hindi macapan~gusap. Marahang lumin~gon si doña Consolación, muli na namang pinagmasdan siya n~g boong, catiwasayán at nanglura uli, n~guni't nagpakita siya n~g lalong malaking pagpapawalang halaga.

--¿Ano ang nangyayari sa inyó, Doña?

--¡Matatawag ninyo acong "Señora"! ¿bakit ganyan na ang pagtitig ninyo sa akin? ¿Naiinguit ba cayo?--ang sa cawacasa'y nasalita ni doña Victorina.

--¿Acó? ¿naiin~guit acó? ¿at sa inyó?--ang sabing patuya n~g Medusa--¡siya n~ga! ¡naiinguit aco sa inyóng culót!

--¡Halica na, babae!--anang Doctor;--¡hu ... hu ... huwag mo siyang pa ... pansinin!

--¡Pabayaang mong turaan co itóng bastos na itong walang hiya!--ang sagot n~g babae, at saca biglang itinulac ang canyang asawa, na caunti n~g napasun~gaba, at hinarap si doña Consolación.

--¡Tingnan sana ninyo cung sino ang causap!--anyá--¡huwag ninyong acalaing aco'y isang provinciana ó isang calunya n~g m~ga sundalo! Hindi nacapapasoc sa aking bahay, sa Maynila, ang m~ga alférez; ang m~ga ganitó'y naghihintay sa pintuan.

--¡Aba! ¡Excelentísima Señora Puput! (carilagdilagang guinoong Puput) hindi n~ga pumapasoc ang m~ga alférez cung di lamang ang m~ga salantang gaya niyán, ja! ja! ja!

Cung hindi sa nacaculapol na m~ga colorete, namasdan sana ang pamumula n~g mukhà ni doña Victorina; binanta niyáng lusubin ang canyang caaway na babae, n~guni't piniguil siya n~g centinela. Samantala'y napupuno ang daan n~g nanonood na m~ga táo.

--Pakinggan ninyo, naiimbi aco sa pakikipagsalitaan sa inyo; m~ga táong matataas ... ¿Ibig po ba ninyong labhán ang aking damít? ¡Babayaran co cayó n~g mahal! ¡Ang acala yata ninyo'y hindi co nalalamang cayo'y dating labandera!

Tumindig si doña Consolación malakí ang galit: nacasugat sa canya ang sinabing tungcól sa paglalaba.

--¿Acala yata ninyo'y hindi nalalaman cung sino cayó at cung sino ang taong inyong daladala? ¡Kinacailan~gang namamatay n~g gutom upang pasanin ang tiratirahan, ang basahan n~g lahat n~g táo!

Ang pucól na salitáay tumama sa ulo ni doña Victorina; naglilís ito n~g manggas, itinicom ang m~ga daliri, piniing ang m~ga n~gipin at nagpasimula n~g pananalita:

--¡Manaog cayo, matandang salaula, at duduruguin co ang maruming bibig na iyan! ¡Calunya n~g isang batallon, talagang patutot buhat pa n~g ipan~ganac!

Dalidaling nawala sa bintana ang Medusa, agad nakitang nananaog n~g patacbo, na iniwawasiwas ang látigo n~g canyang asawa.

Namag-itan at sumamo si don Tiburcio, n~guni't nagcasaclutan din cung hindi dumating ang alférez.

--¡Datapuwa't m~ga guinoong babae!... Don Tiburcio!

--¡Turuan ninyong magaling ang inyong asawa, ibili ninyo siya n~g lalong magagaling na m~ga damit, at cung sacali't wala cayong salapi, magnacaw cayo sa m~ga táong bayan, yamang sa bagay na ito'y cayo'y may m~ga sundalo!--ang sigaw ni doña Victorina.

--¡Narito po acó guinoong babae! ¿bakit hindi duruguin n~g camahalan po ninyo ang aking bibig? ¡Wala po cayo cung di dila at laway, Doña Exelencia!

--¡Guinoong babae!--anang alférez na nagninin~gas n~g galit;--¡magpasalamat cayo at nadidilidili cong cayo'y babae, sa pagca't cung hindi lulusayin co cayo sa casisicad, pati n~g inyóng m~ga kinuculot na buhóc at n~g inyóng m~ga walang capacanang m~ga cintas!

--¡Gui ... guinoong alférez!

--¡Lumacad cayó, mamamatay n~g táong waláng sakit! ¡Cayo'y walang suot na salawál, Juan Lanás!

Umugong doon ang m~ga tacapan, waswasan n~g camáy, guirian, sigawan, laitan at murahan: canilang iniwatawat ang lahat n~g m~ga carumihang canilang iniin~gatan sa canicanilang cabán, at sa pagca't sabáy sabáy na nagsasalita ang apat at maraming lubha ang canilang sinasabing nacasisirang puri sa m~ga tan~ging pulutong n~g m~ga táo, na canilang isinisiwalat ang maraming catotohanan, cúsang tinatangguihan namin ang pagsasalaysay rito n~g laha't n~g canilang doo'y m~ga sinabi sa isá't isá. Bagaman hindi nauunawa n~g m~ga nagsisipanood ang lahat n~g canilang tacapan, hindi n~ga cacaunti ang catuwaang canilang tinatamo at canilang hinihintay na dumating hanggang sa pag-aaway n~g camáy. Sa cawalang capalaran ay dumating ang cura na siyang pumayapa.

--¡M~ga guinoong lalaki, m~ga guinoong babae! ¡Laking cahihiyan! ¡Guinoong Alferez!

--¿Ano ang inyong ipinakikialam dito, mapagbanalbanalan, macacarlista?

--¡Don Tiburcio, dalhin po ninyo ang inyong asawa! ¡Guinoong babae, pagpiguilan po ninyo ang inyong dila!

--¡Iya'y sabihin po ninyo diyan sa m~ga magnanacaw sa m~ga taong mahihirap!

Untiunting naubos ang m~ga kilalang lait at tun~gayaw, nasabi na ang

lahat n~g m~ga cahiyahiyang cagagawan n~g mag-a-mag-asawa, at samantalang na~ngagbabalaan at nan~gagmumurahan ay untiunti silang nan~gaghiwalay. Si fray Salvi ay nagpapacabicabila at nagbibigay casayahan sa panooring iyon, cung daroon sana ang ating caibigang corresponsal!...

--¡N~gayon di'y pasa Maynila tayo't tayo'y humarap sa Capitan General!--ang sinasabing malaki ang galit ni doña Victorina sa canyang asawa,--¡lcaw ay hindi lalaki! ¡sayang na sayang n~g salawal na suot mo!

--¿N~gu ... n~guni't ... babae, at ang m~ga guardia? ¡aco'y pila'y!

--Dapat mong hamunin siya n~g away sa pamamag-itan n~g pistola ó n~g sable, ó cung hindi ... cung hindi....

At tiningnan siya ni doña Victorina sa m~ga n~gipin.

--Neneng, cailan may hindi aco humawac n~g....

Hindi ipinaubaya ni doña Victorinang matapos ang canyang sinasabi: sa isang dakilang galaw ay hinalbot sa guitna n~g daan, ang canyang m~ga n~giping tagpi lamang at saca guiniic. Dumating sila sa bahay, na halos umiiyac ang lalaki at ang babae nama'y nag-aalab sa galit. Nakikipag-usap n~g sandaling iyon si Linares cay Maria Clara, cay Sinang at cay Victoria, at sa pagca't hindi niya nalalaman ang pagtatalong iyon, hindi cacaunti ang canyang dinamdang naligalig n~g loob n~g canyang makita ang canyang m~ga pinsan. Si Maria Clarang nacahilig sa isang sillong sa guitna n~g m~ga unan at m~ga cumot na lana ay malaki ang ipinagtaca n~g canyang makita ang bagong pagmumukha n~g canyang doctor.

--Pinsan, ani doña Victorina,--hahamunin mo n~g away n~gayon din ang Alferez ó cung hindi....

--¿At bakit?--ang tanong ni Linares na nagtatataca.

--Siya'y hahamunin mo n~gayon din n~g away ó cung hindi sasabihin co sa canilang lahat dito cung sino icaw.

--¡N~guni't doña Victorina!

Nan~gagtin~ginan ang tatlong magcacaiibigang babae.

--¿Ano ba sa acala mo? Cami'y linait n~g alferez at canyang sinabi na icaw raw ay icaw! ¡Nanaog ang matandang babaeng asuang na may dalang latigo, at ito, ito'y nagpabayang siya'y muramurahin ... isang lalaki!

--¡Abá!--ani Sinang,--¡sila'y nan~gag-away ay hindi natin napanood!

--¡Linugas n~g alferez ang m~ga n~gipin n~g doctor!--ang idinagdag ni Victoria.

--N~gayon di'y pasasa Maynila cami; icaw, icaw ay matitira rito upang siya'y hamunin mo n~g away, at cung hindi'y sasabihin co cay Don Santiago na pawang casinun~galin~gan ang lahat mong sinabi sa canya, sasabihin cong....

--¡N~guni't doña Victorina, doña Victorina!--ang isinalabat n~g namumutlang si Linares, at lumapit cay doña Victorina;--huwag po ninyong ipaalaala sa aking....

Samantalang nangyayari ito'y siya namang pagdating ni capitang Tiago na galing sa sabun~gan, mapanglaw at nagbubuntong hinin~ga: ang lasak ay natalo.

Hindi binigyan n~g panahon ni doña Victorinang macapagbuntong hinin~ga; sa maicling salita'y sinabi niya ang lahat n~g nangyari, sa macatuwid baga'y pinagsicapan niyang sabihing siya ang sumasacatuwiran.

--Hahamunin siya n~g away ni Linares ¿naririn~gig po ba ninyo? Sacali't hindi, ¡huwag po ninyong bayaang pacasal sa inyong anac, huwag po ninyong ipahintulot! Cung wala siyang tapang ay hindi carapatdapat cay Clarita.

--¿Icaw pala'y pacacasal sa guinoong ito?--ang tanong ni Sinang, at napuno n~g luha ang canyang masayang m~ga mata;--nalalaman cong icaw ay malihim, n~guni't hindi salawahan.

Si Maria Clara, na maputlang parang pagkit, buman~gon n~g caunti sa pagca sandig, at tinitigan n~g gulat na m~ga mata ang canyang ama, si doña Victorina at si Linares. Ito'y nagdalang hiya, itinun~go ni capitang Tiago ang canyang m~ga mata, at idinugtong pa n~g guinoong babae:

--Tandaan mo Clarita; huwag cang mag-aasawa cailan man sa lalaking hindi tunay ang pagcalalaki; nan~gan~ganib cang icaw ay alimurahin pati n~g m~ga aso.

Datapuwa't hindi sumagot ang dalaga, at nagsabi sa canyang m~ga caibigang babae:

--Ihatid ninyo aco sa aking silid; hindi aco macalacad na mag-isa.

Tinulun~gan nila siyang tumindig, at naliliguid ang canyang bayawang n~g m~ga mabibilog na m~ga bisig n~g canyang m~ga caibigang babae, nacahilig ang canyang ulong cawan~gis n~g marmol sa balicat n~g magandang si Victoria, násoc ang dalaga sa silid na canyang tulugan.

Iniligpit n~g mag-asawa n~g gabi ring iyon ang caniláng m~ga casangcapan, sinin~gil si capitang Tiago, na may ilang libo rin piso ang inabót, sa pagcagamot cay Maria Clara, at napatun~go sila sa Maynila, pagca umagang umaga n~g kinabukasan, na ang sinasacya'y ang carruaje ni capitang Tiago. Iniatang sa mahinhing si Linares ang catungculang tagapanghiganti.

=XLVIII.=

=ANG HINDI MAGCURO=

Magbabalic ang m~ga maiitim na m~ga golondrina.... (Becquer).

Ayon sa paunang balita ni Lucas, dumating si Ibarra kinabucasan. Ilinaan niyá ang canyáng unang pagdalaw sa magcacasambahay ni capitang Tiago, at ang sadya niya'y makipagkita cay Maria Clara at ibalitan siya'y ipinakipagcasundo na n~g Arzobispo sa Religión: may dalá siyáng sulat sa cura, na doo'y ipinagtatagubilin siyá, na ang Arzobispo pa ang siyáng tumitit.

Hindi cacaunti ang ikinagalac sa ganitong bagay ni tía Isabel, na may pag-ibig sa binata at hindi niyá totoong minamagaling ang pag-aasawa n~g

canyáng pamangking babae cay Linares. Wala sa bahay si capitang Tiago.

--Pamasoc po cayó,--ang sabi n~g tía sa pamamag-itan n~g caniyáng haluang wicang castila;--Maria, napasauli-uli sa gracia n~g Dios si don Crisóstomo; inalsán siyá n~g "excomunió" n~g Arzobispo.

N~guni't hindi nagatulóy ang binata, naluoy sa canyáng m~ga labi ang n~giti at tumacas sa caniyáng alaala ang salita. Sa tabi n~g durun~gawan, naroon at nacatindíg si Linares sa tabi ni Maria, na pinagsasalitsalit ang m~ga bulaclac at ang m~ga dahon n~g m~ga gumagapang na halaman; nasasabog sa lapag ang m~ga rosa at m~ga sampaga. Nacahilig sa sillón si Maria Clara, namumutla, may iniisip, mapanglaw ang m~ga mata at naglalaro sa isáng paypay na garing, na hindi totoong maputing catulad n~g canyáng maliliit na m~ga daliri.

Sa pagdating na iyón ni Ibarra'y namutla si Linares at namulá ang m~ga pishn~gi ni Maria Clara. Umacmáng buman~gon, n~guni't kinulang siyá n~g lacás tumun~gó at binayaang malaglág ang paypáy.

Isáng hindi maalamang siraing hindi pag-imic ang siyang naghari sa iláng sandali. Sa cawacasa'y nacalacad n~g papasoc si Ibarra at nan~gan~gatal na nacapagsalita.

--Bago lámang acóng cararating, at nagmadali acóng pumarito upáng makita co icáw ... ¡Naratnan cong magaling ang calagayan mo cay sa aking acala!

Tila napipi mandín si Maria Clara; hindi nagsalita n~g cataga man at nananatili sa pagca tun~go.

Pinagmasdan ni Ibarra si Linares n~g mula sa paa hangang sa úlo; tin~ging tinumbasan namán n~g boong pagmamataas n~g mahihiing binata.

--Aba, namamasid cong waláng naghihintay n~g aking pagdating,--ang muling sinabi n~g madalang na pananalita;--Maria, ipatawad mo ang hindi co pagcapasabi sa iyo bago aco pumasoc dito; sa ibáng áraw ay maipaliliwanag co sa iyo ang tungcól sa aking guinawa ... tayo'y magkikita pa ... waláng sála.

Itóng m~ga hulíng salita'y sinamahan niyá n~g isáng tin~gin cay Linares. Itinungháy sa caniya n~g dalaga ang canyáng magagandang m~ga matáng puspós cadalisayan at calungcutan, tagláy ang lálong matinding samo at mapanghalínang pakikiusap, na anó pa't si Ibarra'y huminto sa pagca patigagal.

--¿Macaparirito ba acó búcas?

--Talastás mo nang sa ganáng aki'y laguing ikinatutuwa co ang iyóng pagparito,--ang bahagya n~g isinagót n~g dalaga.

Umalís doon si Ibarrang wari'y panatag ang loob, datapuwa'y, may taglay na unós sa úlo't caguinawán sa púso. Ang bagong namasid niya't naramdaman ay hindi mapaglirip; ¿anó caya iyón? ¿alinlangan? ¿lipas n~g pagsinta? ¿caliluhán?

--¡Oh, sa cawacasa'y babae n~ga!--ang canyáng ibinulong.

Hindi niyá nalalama'y nacarating siyá sa pinagtatayuan n~g paaralan. Malaki n~g totoo ang nayayari sa guinagawang iyón; nagpaparoo't parito sa magcabicabilang maraming nangagsisigawa si ñor Juan, at daladala niya ang canyang metro't ang canyang plomada. Pagcakita sa canyá'y dalidaling siyá'y sinalúbong.

--Don Crisóstomo,--anyá,--sa cawacasa'y dumatíng po cayó: hinihintay

cayó naming lahat: tin~gnan po ninyó ang m~ga pader: mayroon nang sampong metro at sampong centímetro ang táas; sa loob n~g dalawáng áraw ay magcacaroon na pantay tao wala acóng tinanggap cung hindi mulawin, dún~gon, ípil, lán~gil; humin~gi acó n~g tındalo, malatapáy, pino at narra, at n~g magamit sa m~ga pintuan, palababahan at iba pa; ¿Ibig po ba ninyóng makita ang m~ga yun~gib?

Siyá'y binati n~g m~ga manggagawa n~g boong pagpipitagan.

--Narito po ang canal na pinan~gahasan cong idagdág,--ani ñor Juan;--ang m~ga canal pong itó sa ilálim n~g lupa'y patun~go sa isáng pinacatipun na sa icatlompóng hakbáng. Magagamit pong pangpataba sa halamanan; wala po itó sa plano. Hindi po ba minamagaling ninyó ito?

--Tumbalíc, sinasangayunan co at aking pinupuri cayó sa ganitóng inyóng naisipan; cayó po'y tunay na arquitecto; ¿canino cayó nag-aral?

--Sa akin pong sarili,--isinagot n~g matanda n~g boong capacumbabaan.

--¡Ah, bago co malimutan! talastasin n~g m~ga maseselang (sacali't may natatacot makipagsalitaan sa akin) na hindi na acó excomulgado inanyayahan acó n~g Arsobispong sumalo sa canyá sa pagcain.

--¡Abá, guinoo, hindi po namin pinapansin ang m~ga excomunió! Tayo pong lahát ay pawang excomulgado; si pare Dámaso man po'y excomulgado rin, gayón ma'y nananatili sa totoong catabaan.

--¿Anó ang sabi ninyó?

--Tunay po; may isáng taón na pong hinampás n~g tungcód ang coadjutor, at ang coadjutor ay sacerdoteng gaya rin niyá, ¿sino po ang pumapansin sa m~ga excomunion?

Natawanan ni Ibarra si Elías na nasa casamahan n~g m~ga manggagawa; binati siyá nitóng gaya rin n~g iba, n~guni't sa isáng tin~gin ay ipinaunawa sa canyáng may ibig na sabihin.

--Ñor Juan,--ani Ibarra;--¿ibig po ba ninyóng dalhin dito sa akin ang talaan n~g m~ga manggagawa?

Umalís si ñor Juan, at lumapit si Ibarra cay Elías, na mag-isáng bumubuhát n~g isáng malakíng bató at ilinululan sa isáng carretón.

--Sacali't mapagcacalooban po ninyó acó n~g pakikipagsalitaan sa loob n~g iláng oras, maglacádlacád cayó mamayáng hápon sa pampan~gin n~g dagatan at lumulan cayó sa aking bangca, sa pagca't may sasabihin acó sa inyong lubháng mahahalagang bagay--ani Elías, at lumayo pagca tapos na makita niyá ang pagtan~gô n~g binatà.

Dinalá ni ñor Juan ang talaan, n~guni't nawaláng cabuluhán ang pagbasa ni Ibarra n~g talaang iyón; doo'y wala ang pan~galan ni Elías.

=XLIX.=

=ANG TINGIG N~G M~GA PINAG-UUSIG.=

Tumutungtong si Ibarra sa bangca ni Elías bago lumubog ang araw. Tila mandin masama ang loob n~g binata.

--Ipatawad po ninyo, guinoo,--ani Elías, na may calungcutan pagcakita sa canya;--ipatawad po ninyong nacapan~gahas acong cayo'y anyayahan upang tayo'y magcatagpo n~gayon; ibig co po cayong macausap n~g boong calayaan, at hinirang po ang ganitong sandali sa pag-ca't walang macaririn~gig sa atin dito: macababalik tayo sa loob n~g isang oras.

--Nagcacamali cayo caibigang Elías,--ang sagot ni Ibarra na nagpupumilit n~gunit; kinakailan~gan cong ihatid ninyo aco sa bayang iyang natatanawan hanggang dito ang canyang campanario. Pinipilit aco n~g casaliwaang palad na gawin co ang bagay na ito.

--¿Nang casaliwaang palad?

--Opo; acalain po ninyong sa aking pagparito'y aking nacasalubong ang alferez, nagpipilit na ialay sa akin ang canyang pakikialakbay; sa akin po namang sumasa inyo ang alaala at natatalastas cong cayo'y canyang nakikilala, caya't n~g siya'y mangyaring aking mailayo'y sinabi cong patun~go aco sa bayang iyan at doon aco mananatiling maghapon, sa pagca't ibig acong hanapin n~g lalaking iyan bucas n~g hapon.

--Kinikilala co po sa inyong utang na loob ang inyong paglin~gap sa akin, datapuwa't sinabi po sana ninyo sa canya n~g boong catiwasayan n~g loob na siya'y sumama,--ang isinagot ni Elías na walang tigatig.

--¿Bakit? ¿at cayo po?

--Hindi po niya aco makikilala, sa pagca't sa miminsang pagcakita niya sa aki'y hindi macapag-iisip na pacatandaan niya ang aking anyo.

--¡Sinasama aco!--ang buntong hinin~ga ni Ibarra, na ang inaalaala'y si Maria Clara.--¿Ano po ba ang ibig ninyong sabihin sa akin?

Lumin~gap si Elías sa canyang paliguid. Malayo na sila sa pampang; lumubog na ang araw, at sa pagca't sa panig na ito n~g sinucob ay bahagya na tumatagal ang pagtatakip-silim, nagpapasimula na ang paglaganap n~g dilim at namamanaag na ang sinag n~g buwang sa araw na iyo'y cabilugan.

--Guinoo,--ang muling sinabi ni Elías, taglay co po ang mithi n~g maraming sawing palad.

--¿N~g maraming sawing palad? Ano po ba ang cahulugan n~g inyong sinasabi.

Sinabi sa canya ni Elías, sa maicling saysay, ang canyang pakikipagsalitaan sa pinuno n~g m~ga tulisan, n~guni't inilihim ang m~ga pag-aalinlan~gan at ang m~ga bala nito. Pinakinggan siyang magaling ni Ibarra, at n~g matapos na ni Elías ang canyang pagsasaysay, naghari ang isang mahabang hindi pag-imic n~g dalawa, hanggang si Ibarra ang naunang nagsalita:

--¿Sa makatuwid ay ang canilang nasa'y ...?

--Lubhang malaking pagbabagong utos tungcol sa m~ga hucbó, sa m~ga sacerdote, sa m~ga hucom na tagahatol, hinihin~gi nila, sa macatuwid ang isang paglin~gap--ama n~g pamahalaan.

--¿Pagbabagong sa paano?

--Sa halimbawa: magbigay n~g lalong malaking paggalang sa camahalan n~g bawa't tao, bigyan n~g lalong malaking capanatagan ang bawa't mamayan, bawasan n~g lacas ang hucbong may sandatana, bawasan n~g m~ga capangyarihang ang hucbong itong totoong madaling magpacalabis sa

paggamit n~g m~ga capangyarihan iyan.

--Elías,--ang isinagot n~g binata,--hindi co po talos cung sino cayo, datapuwa't nahuhulaan cong cayo'y hindi isang taong caraniwan: ibang-iba po cayong umisip at gumawa cay sa m~ga iba. Matataroc po ninyo ang aking isipan cung sabihin co sa inyong cung maraming capintasan sa casalucuyang calagayan n~gayon n~g m~ga bagay, lalo n~g sasama cung magbago. Mapapagsasalita co ang aking m~ga caibigan sa Madrid, "bayaran lamang sila," macapagsasalita aco sa Capitan General; n~guni't walang magagawang ano man ang m~ga caibigan cong iyon; walang casucatang capangyarihan ang Capitan General na ito upang magawa ang gayong caraming pagbabago, at aco nama'y hindi gagawa n~g ano man upang macamtan ang ganitong m~ga bagay, palibhasa'y tanto cong totoo, na cung catotohanan mang may malalaking m~ga capintasang masasabi sa m~ga capisanang iyan, sa m~ga panahong ito'y sila'y kinacailan~gan, at sila n~ga ang tinatawag na isang casam-áng ang cailan~gan.

Sa malaking pangguiguilalas ni Elías ay tumunghay at pinagmasdan si Ibarra na malaki ang pagtataca.

--¿Cayo po ba nama'y naniniwala rin sa casam-áng cailan~gan?--ang tanong na nan~gan~gatal n~g caunting tinig;--¿naniniwala po ba cayong upang macagawa n~g magaling ay kinakailan~gang gumawa n~g masama?

--Hindi; ang paniniwala co sa casam-áng ang cailan~gan ay túlad sa isáng mahigpit na cagamutang ating guinagamit pagca íbig nating mapagalíng ang isáng sakít. Tingnán ninyó; ang lupaing ito'y isáng catawáng may dinaramdam na isáng sakít na pinaglamnán na, at n~g mapagalíng ang catawáng iyá'y napipilitan ang pamahalaang gumamit n~g m~ga paraang tunay n~ga't masasabi ninyóng napacatitigas at napacababan~gis, datapuwa't pinakikinaban~ga't kinacailan~gan.

--Masama pong manggagamot, guinoo, yaóng waláng hinahanap cung di ang cung anó ang m~ga dinaramdam at n~g marapa, na anó pa't hindi pinagsisicapang hanapin ang cadahilanan ó ang pinagmumul-án n~g sakít, at sacali't natatalastas man ay natatacot na bacahin. Ang tán~ging cauculan n~g Guardia Civil ay ito: paglipol n~g m~ga catampalasanang gawa sa pamamag-itan n~g lacas at n~g laguim sa pagpapahirap sa may sála, caculáng hindi nasusunduan at hindi natutupad cung di cung nagcacataón lamang. At hindi dápat limuting caya lamang nacapaghihipit sa bawa't táo ang samahan, ang capisanan bagá n~g m~ga mamamayan, ay cung sacali't ibinibigáy na sa lahát ang lahát n~g m~ga kinacailan~gang gamit upang malubos ang cagalin~gan n~g caniláng m~ga asal. Palibhasa'y walang capisanan n~g m~ga mamamayan dito sa atin, sa pagca't hindi nagcacaisang loob ang bayan at ang pamahalaan, ang pamahalaang ito'y marapat na magpatawad sa m~ga camalian, hindi lamang dahil sa siya ma'y nagcacailan~gan din n~g m~ga pagpapatawad cung di naman sa pagca't ang taong canyang pinabayaa't hindi linin~gap ay hindi lubos nanagot sa casalanang canyang magawa, yamang hindi tumanggap n~g malaking caliwanagan ang canyang isip. Bucod sa rito, ayon sa inyong halimbawang bigay, ang guinagamit na gamót ay lubhang napacapangwasák, na anó pa't ang pinahihirapan lamang ay ang bahagui n~g catawang walang sakit, na pinapanghihina at sa ganito'y talagang inihahanda at n~g lalong madaling capitan n~g sakit. ¿Hindi po ba ang lalong magaling ay bigyang calacasan ang bahagui n~g catawang may sakít at bawasan n~g caunti ang caban~gisan n~g gamot?

--Cung pahinain ang capangyarihan n~g Guardia Civil ay ilalagay namán napan~ganib ang capanatagan n~g m~ga bayan.

--¡Ang capanatagan n~g m~ga bayan!--ang biglang sinabí ni Elías n~g boong capaitan. Hindî malaho't darating sa icalabinglimang taón mula n~g magca Guardia Civil ang m~ga bayang ito, at tingnan po ninyo: hangga

n~gayó'y mayroon pa tayong m~ga tulisan, naririn~gig pa nating nilolooban ang m~ga bayan, nanghaharang pa sa m~ga daan; patuloy ang m~ga pan~gan~gagaw at pagnanacaw, na hindi napagsisiyasat cung sinosino ang m~ga gumagawa n~g gayon; nananatili ang m~ga casam~ang gawa, n~guni't lumalaya ang tunay na masamang tao, datapuwa't hindi gayon ang tahimik na mamamayan. Ipagtanong po ninyo sa bawa't mabuting táong namamayan cung canyang minamagaling ang Guardia Civil cung ipinalalagay niyang ito'y iisang tangkilik n~g pamahalaan, at hindi isang caloob na pilit, isang pamahalaang calupitang ang m~ga napapacalabis na m~ga gawa'y nacapagpapahirap pa n~g higuít cay sa m~ga catampalasanang n~g m~ga masasasamang tao. Tunay na n~ga't ang m~ga catampalasanang ito'y lubhang malalaki, n~guni't bihibihira lamang, at sa lahat n~g m~ga catampalasanang iya'y may capahintulutan ang sino mang macapagsanggalang; datapuwa't laban sa m~ga capaslan~gang gawa n~g m~ga Guardia Civil ay hindi itinutulot cahi't ang pagtutol man lamang, at cung hindi man sacali totoong malalaki n~guni't ang capalit nama'y sa tuwi~tuwi na at may capahintulutan ang m~ga pinuno. ¿Ano ang naguiguing bun~ga n~g Guardia Civil sa pamumuhay n~g ating m~ga bayan? Pinatitiguil ang pakikipanayam n~g bayan sa capuwa bayan, sa pagca't natatacot ang lahat na sila'y mapahirapan sa m~ga walang cabuluhang bagay; lalong tinitingnan ang m~ga pagtupad sa dacong labas at hindi pinagcucuro ang sumasadacong loob n~g m~ga bagay; unang pagpapakilala n~g casalatan sa caya; dahil sa nalimutan lamang n~g isang tao ang caniyang cédula personal ay guinagapos na't pinahihirapan, na hindi winawari cung ang taong iyo'y mahal at kinaaalan~ganan; inaacala n~g m~ga puno na ang canilang pan~gulong catungcula'y ang ibatas na sila'y pagpugayan n~g cusa ó sapilitan, cahit sa guitna n~g cadiliman n~g gabi, at sa bagay na ito'y tinutularan sila n~g canilang m~ga sacop upang magpahirap at man~gagaw sa m~ga taga bukid, at sa gayong gawa'y hindi sila nawawalan n~g sangcalan, wala ang pagpipitagan sa cadakilaan n~g tahananang bahay; hindi pa nalalaong sinalacat n~g m~ga guardia civil, na nan~gagdaan sa bintana, ang bahay n~g isang payapang mamamayan, na pinagcacaotan~gan n~g salapi at n~g magandang loob n~g canilang puno; wala ang capanatagan n~g tao; pagca kinacailan~gan nilang linisin ang canilang cuartel ó ang bahay, sila'y lumalabas at canilang hinuhuli ang lahat n~g hindi lumalaban, upang pagawin sa boong maghapon; ¿ibig pa po ba ninyo? samantalang guinagawa ang m~ga cafiestahang ito'y nagpatuloy na walang bagabag ang m~ga larong bawal, n~guni't canilang pinatiguil n~g boong calupitan ang m~ga pagsasayáng pahintulot n~g may capangyarihan; nakita ninyo cung anó ang inisip n~g bayan tungcol sa canila, anó pô ang nacuha sa paglulubag n~g canyang galit upang umasa sa tapat na hatol n~g m~ga tao? ¡Ah, guinoó, cung ito po ang inyong tinatawag na pagpapanatili n~g cahusayan!....

--Sumasang~ayon acong mayroon n~gang m~ga casamaan,--ang isinagot ni Ibarra, n~guni't tinatanggap nating ang m~ga casamaang ito dahil sa m~ga cagalin~gang canilang taglay. Mangyayaring may m~ga ipipintas sa Guardia Civil, datapuwa, maniwala po cayó, at nacahahadlang na dumami ang m~ga masasamang tao, dahil sa pagcalaguim sa m~ga pahirap na guinagawa.

--Ang sabihin pa n~ga ninyo'y dahil sa pagcalaguim na ito'y nararagdagan ang dami,--ang itinutol ni Elías.--Nang hindi pa itinatatag ang Guardia Civil, ang lahat n~g m~ga tulisán halos, liban na lamang sa iilan, nan~gagsisisama dahil sa gútom; nan~gagnanacaw at nan~gan~gagaw upang sila'y huwag mamatay n~g gútom, n~guni't cung macaraan na ang pananalát, muling nawawala ang pan~ganib sa m~ga daan; sucat na, upang sila'y mapalayo, ang m~ga caawaawa, n~guni't matatapang na m~ga cuadrillero, na walang dalá cung di m~ga sandatang walang malalaking cahulugan, iyang m~ga taong totoong pinaratan~gan n~g di sapala n~g m~ga nagsisulat tungcol sa ating lupaín; iyang m~ga taong walang ibang carapatán cung hindi ang mamatay at walang ibang tinatanggap na ganting pala cung di libak. N~gayó'y may m~ga tulisan, at m~ga tulisán hanggáng sa boong buhay nilá. Isang munting camalian, isáng casalanang pinarusahan n~g

boong calupitan, ang paglaban sa m~ga pagpapacalabis n~g m~ga may capangyarihan, ang tacot na cakilakilabot sa m~ga pagpapahirap, ang lahat n~g ito'y siyang sa canila'y nagtatapon magpacailan man sa labas n~g pamamayan at siyang sa canila'y ninilit na pumatay ó mamatáy. Ang m~ga calaguimlaguim na pahirap n~g Guardia Civil ang siyang sa canila'y humahadlang sa pagsisisi, at sapagca't malaki ang cahigtan n~g tulisán sa Guardia Civil, na canilang pinaglalaruan lamang, sa pakikihamoc at pagsasanggalang sa cabunducan, ang nangyayari'y culang tayo sa cáya upang malipol natin ang casamaang tayo rin ang nagtatag. Alalahanin po ninyo cung gaano ang nagawa n~g catalinuhan n~g capitan general na si De la Torre; ang patawad na ipinagcaloob niya sa m~ga cahabaghabag na iyan ang siyang nagpatotoong tumitiboc pa sa m~ga cabunducang iyon ang pusò n~g tao at walang hinihintay cung di ang capatawaran. Pinakikinaban~gan ang paglaguim, pagca alipin ang bayan, pagca walang m~ga yun~gib ang bundóc, pagca macapaglilagay ang nacapangyayari n~g isang bantay sa licuran n~g bawa't cahoy, at pagca sa catawan n~g alipin ay wala cung di sicmura at bituca; n~guni't pagca nararamdaman n~g wala n~g pagcasiyahan sa sama n~g loob na nakikihamoc upang siyá'y mabuhay, na ang bisig niya'y malacás, na tumitiboc ang canyang pusò at nag-aalab sa poot ang canyang cataohan, ¿mangyayari cayang mapugnaw ang sunog na canyang guinagatun~gan at n~g lalong magnin~gas?

--Pinapag-alinlan~gan po ninyo aco, Elías, sa aking pagdin~gig sa inyong m~ga sinasabi; maniniwala acong cayo'y sumasakatuiran cung di lamang may sarili acong m~ga pananalig. N~guni't linin~gin po ninyo ang isang nangyayari, huwag ninyong ikagagalit, sapagka't cayo'y hindi co ibinibilang, palibhasa'y ipinalalagay cong cayo'y tan~gi sa m~ga iba;--¡masdan ninyo cung sinosino ang humihin~gi n~g m~ga pagbabagong iyan n~g m~ga cautusán! ¡Halos ang lahat ay masasamâng m~ga tao ó malapit n~g man~gagsisamá!

--Masasamâng tao ó malapit n~g magsisamâ; n~guni't ¿anó ang dahil at sila'y m~ga gayon? Dahil sa linigalig ang canilang catahimican, dahil sa sinugatan sila sa lalong canilang m~ga pinacamamahal, at n~g sila'y humin~ging tangkilik sa Justicia, lubos nilang napagkilalang wala silang maaasahan cung di ang canilang sariling lacás. Datapuwa't nagcacamali po cayo, guinoó, cung ang isip ninyo'y ang masasamang tao lamang ang siyang humihin~gi n~g tangkilik sa Justicia; pumaroon cayo sa bawa't bayan, sa baháy baháy; uliniguin po ninyo ang m~ga buntong hinin~gang lihim n~g m~ga magcacasambahay, at maniniwala cayong ang m~ga casamaang linilipol n~g Guardia Civil ay casing lakí rin ó marahil ay maliit pa sa m~ga casamaang sa tuwi na'y canyang guinagawa. Dahil po ba rito'y ¿ipalalagay nating pawang masasamang m~ga tao ang lahat n~g m~ga mamamayan? Cung gayo'y, ¿anó't sila'y ipagsasanggalang pa sa m~ga ibá? ¿bakit hindi lipulin siláng lahat?

--Marahil dito'y may m~ga ilang camaliang hindi co napagwawari n~gayón, marahil may camalian sa balac na sinisira pagdating sa paggawa, sapagca't sa España, sa Ináng-Bayan, ang Guardia Civil ay gumawa at gumagawa n~g totoong malalaking m~ga cagalin~gan.

--Naniniwala aco; marahil doo'y magaling ang pagcacatatag, hirang ang m~ga taong gumaganap n~g tungculing iyan; baca caya naman talagáng kinacailan~gan n~g España ang Guardia Civil, datapuwa't hindi cailan~gan n~g Filipinas. Ang ating m~ga caugalian, ang anyo n~g ating pamumuhay, na lagui n~g sinasambit pagca ibig na ipagcait sa atin ang anó mang ating catuwiran, n~guni't canilang lubos na linilimot pagca mayroong anó mang pas-aning ibig nilang iatang sa atin. At sabihin po ninyo sa akin, guinoó; ¿bakit hindi gumaya ang ibang m~ga nación sa pagtatatag n~g Guardia Civil, gayong dahil sa caniláng calapitan sa España'y marahil dapat nilang ipalagay na sila'y higit ang cahalagahan cay sa Filipinas? ¿Baca po caya dahil sa hindi totoong napacadalas ang m~ga pagnanacaw at pan~gan~gagaw sa ferrocarril, hindi totoong marami ang m~ga panggugulong

guinagawa n~g m~ga taong bayan, hindi totoong marami ang pumapatay n~g tao at hindi maraming totoo sa m~ga malalaking pan~gulong bayan ang nananacsac n~g sundang?

Tumun~gó si Ibarra na parang nag-iisip-isip, nagtindig pagcatapos at saca sumagót:

--Kinacailan~gang pagdilidilihing magaling, caibigan, ang bagay na itó; cung makita co sa aking m~ga pagsisiyasat na sumasacatuwirang tunay ang m~ga daing na iyan, susulat aco sa aking m~ga caibigan sa Madrid, yamang wala tayong m~ga diputado (kinacatawan). Samantala'y maniwala po cayong nagcacailan~gan ang pamahalaan n~g isang hocbong magcaroon n~g lacás na walang taning na guhit upang macapagpagalang, at capangyarihan upang macapag-utos.

--Mabuti po iyan, guinoó, cung na sa casalucuyang nakikipagbaka ang pamahalaan sa lupaíng ito, n~guni't sa icagagaling n~g pamahalaa'y hindi dapat nating ipahalata sa bayang siya'y nasasalun~gat sa may capangyarihan. Datapuwa't sacali't gayon n~ga, cung lalong minamagaling natin ang gumamit n~g lacás cay sa papangyarihin ang cusang alang-alang, dapat sana nating pacatingnang magaling muna cung caninong camay natin ibinibigay ang lacas na itong walang ano mang guhit ang abot, iyang capangyarihang walang pangpan~gin. Ang ganyang pagcalakilaking lacas sa camay n~g m~ga tao, at m~ga taong han~gal, puspos n~g m~ga hidwang hilig, na walang pinag-aralang cagalin~gan, ang catulad ay isang sandata sa m~ga camay n~g isang ulol, na na sa guitna n~g caramihang taong walang anó mang pangsanggalang. Sumasang-ayon na aco at ibig cong maniwalang gaya ninyo, na nagcacailan~gan ang pamahalaan n~g cawaning iyan, datapuwa't hiran~gin sanang magaling ang cawaning iyan, hiran~gin ang lalong may m~ga carapatan, at sa pagca't lalong minamagaling niya ang siya'y magbigay sa sarili n~g capangyarihan sa siya'y bigyáng cusa n~g bayan n~g capangyarihang iyan, ipakita man lamang sana niyang marunong siyáng magbigay n~g capangyarihan sa sarili.

Marubdob at masilacbo ang pananalita ni Elías; nagniningning ang canyang m~ga mata, at tumataguinting ang canyang tinig. Sumunod ang isang dakilang sandali na hindi pag-imic n~g dalawa: tila nananatiling tahimic sa ibabaw n~g tubig ang bangcang hindi pinasusulong n~g sagwán; dakilang lumiliwanag ang buwan sa isáng lan~git na zafir; may ilang ilaw na cumikináng sa dacong malayo sa pampang.

--At ¿anó pa ang canilang hinihin~gi?--ang tanong ni Ibarra.

--Pagbabagong utos tungcol sa m~ga sacerdote,--ang sagót ni Elías, na ang tinig ay nanglulupaypay at malungcot;--humihin~ging tangkilic ang m~ga culang palad laban sa....

--¿Laban sa m~ga capisanan n~g m~ga fraile?

--Laban sa m~ga umaapí sa canilá, guinoó.

--¿Nalimutan na bagá n~g Filipinas ang canyang cautan~gan sa m~ga fraileng itó? nalimutan na bagá nila ang hindi maulatang utang na loob sa m~ga nagligtás sa canilá sa camalian upang sa canila'y ibigay ang pananampalataya, ang m~ga sa canila'y tumangkilic sa m~ga calupitan n~g m~ga pinunong bayan? ¡Narito ang casamâan n~g hindi pagtuturo n~g casaysayan n~g m~ga nangyari sa bayan!

--Guinoó,--ang muling isinagót niyang may catigasan ang tinig;--isinumbát po ninyong ang baya'y hindi marunong cumilala n~g utang na loob, itulot ninyong acóng isá sa m~ga bumubuô n~g bayang iya'y aking ipangsanggalang siya. Ang m~ga cagalin~gang guinagawa sa capuwa tao upang maguing carapatdapat na kilanling utang na loob, kinacailan~gang

gawin n~g walang anó mang imbot na capakinaban~gan. Huwag na nating bigyáng cahulugan ang catungculang cusang iniatang sa sarili, at ang totoong caraniwan n~g sabihing pagcacaawang-gawáng atas sa m~ga cristiano; huwag na nating pansinin ang Historia (casaysayan n~g m~ga nangyari), huwag na nating itanong cung anó ang guinawa n~g España sa bayang judio na nagbigay sa boong Europa n~g isang aclat, n~g isáng religión at n~g isang Dios; cung anó ang guinawa sa bayang árabe na sa canya'y nagbigay n~g cagandahang asal, mapagpaumanhin tungcol sa canyang religión at siyang sa canya'y pumucaw n~g pag-ibig sa dan~gal n~g canyang sariling nación, pag-ibig na dating nagugulaylay at halos wasac na sa boong panahóng siya'y nasacop n~g capangyarihan n~g m~ga romano at n~g m~ga godo. Sinasabi po ninyong sa ami'y ibinigay ang pananampalataya at cami'y iniligtás sa camalian; ¿tinatawag po ba ninyong pananampalataya iyang m~ga gawang pakitang tao, tinatawag ba ninyong religión iyang pan~gan~galacal n~g m~ga correa at m~ga calmen, tinatawag ba ninyong catotohanan iyang m~ga himalâ at m~ga cathâng pinag-ugnay-ugnay na naririn~gig namin sa araw araw? ¿Itó bagá ang cautusan ni Jesucristo? Cung sa ganito lamang ay hindi kinacailan~gang papacò sa cruz ang isáng Dios, at gayon ding hindi cailan~gang tayo'y pilitin sa walang hanggang pagkilalang utang na loob; malaon n~g dating may pinananaligang laban sa catotohanan at sa catuwiran, na ano pa't walang kinacailan~gan cung di bigyáng kináng ang pananalig na iya't pataasin ang halagá n~g m~ga calacal. Marahil sabihin po ninyo sa aking cahi't ipalagay n~g malalaking totoo ang m~ga capintasang magagawa sa ating religión, n~gayo'y lalong magaling, gayon man, sa religión dating sinusunod natin; naniniwala aco't sumasang-ayon, datapuwa't malabis namang napacamahal, sapagca't dahil sa religión iyang canilang dinala rito'y binitiwang natin ang ating casarinlan; dahil sa religión iya'y ibinigay natin sa canyang m~ga sacerdote ang ating lalong magagaling na m~ga bayan, ang ating m~ga bukirin at sampo n~g ating m~ga iniimpoc na salapi sa pagbili n~g m~ga sangcap sa pamimintacasi. Sila'y nagdalá rito sa atin n~g isang bagay na hanap buhay n~g taga ibang lupaín, pinagbabayaran nating magaling at yamang gayo'y walang caután~gan ang isa't isa. Sacali't ang sasabihin ay ang canilang pagcacatangkilic sa atin laban sa m~ga «encomendero», ang maisasagót co sa inyo'y caya tayo'y nahulog sa camay n~g m~ga encomendero'y dahil din sa canila; datapuwa't hindi, aking kinikilalang isang tunay na pananampalataya at isang tunay na pagsintá sa Sangcataohan ang siyang pamatnugot sa m~ga unang misionerong naglabay sa m~ga pasigang itó: kinikilala co ang caután~gang loob natin sa m~ga mahal na pusòng iyon; aking nalalamang n~g panahóng iyo'y saganà sa España n~g bayani sa lahat n~g bagay, sa religión, sa política, sa natutungcol sa pamamayan at gayon din sa militar. Datapuwa't dahil bagang pawang m~ga mababait at banal ang m~ga nunò nila'y ¿ipagpapaubaya na natin ang m~ga hidwang pagpapalampas n~g canilang isip n~g m~ga inapó? Dahil po bagang guinawan tayo n~g malaking cagalin~ga'y maguiguing casalanan na natin ang sumansalang gawán nila tayo n~g isang casamaan? Hindi hinihin~gi n~g bayang alisin, ang hinihin~gi lamang ay gawin ang m~ga pagbabagong utos na cahilin~gan n~g m~ga bagong calagayan at n~g m~ga bagong m~ga pan~gan~gailan~gan ngayón.

--Sinisintá co ang ating kinamulatang lupang gaya rin n~g pagsintáng magagawa po ninyo, Elías; nawawatasan co n~g caunti ang inyong han~gad, narin~gig cong magaling ang inyong sinabi, at gayon man, caibigan co, aking inaacalang pinapag-uulap n~g caunti ang ating isip n~g casilacbuhán n~g loob; dito'y hindi nakikita ang pan~gan~gailan~gan n~g m~ga pagbabagong útos, na marahil magaling sa m~ga ibang lupaín.

--¿Diyata po't gayón, guinoó?--ang itinanóng ni Elías, na iniunat ang m~ga camay sa panglulupaypay;--hindi po ninyo nakikita ang pan~gan~gailan~gan n~g m~ga pagbabagong útos, cayo pa namang nagtamó n~g m~ga casacunaan sa inyong m~ga familia?...

--¡Ah, linilimot co ang aking sariling m~ga cahirapan at ang tinitingnan

co'y ang capanatagán n~g Filipinas, ang m~ga cagalin~gan n~g España!--ang masilacbong itinugón ni Ibarra. Upang manatili ang Filipinas ay kinacailan~gang huwag baguhin ang nakikita nating calagayan n~g m~ga fraile n~gayón, at sa pakikipag-isá sa España naroroon ang cagalin~gan n~g ating bayan.

Natapos n~g macapagsalita si Ibarra'y nakikinig pa si Elías; malungcót ang canyang pagmumukhà, nawala ang ningning n~g canyang m~ga matá.

--Tunay n~gang guinahis at pinasucò n~g m~ga fraile ang lupaíng itó, ¿inaacalà po ba ninyong dahil sa m~ga fraile caya mangyayaring manatili ang Filipinas?

--Opo, dahil lamang sa canila, gayon ang pananalig n~g lahat n~g m~ga sumulat tungcol sa Filipinas.

--¡Oh!--ang biglang naibigcás ni Elías, na biglang binitiwang n~g boong panglulupaypay ang sagwán sa loob n~g bangcâ;--hindi co acalaing napacaimbí ang inyong pagpapalagay sa pamahalaan at sa bayan. ¿Bakit hindi po pawalang halagahán na ninyo ang baya't ang pamahalàan? ¿Anó po ba ang wiwicain ninyo sa isang pamahalàang cayâ lamang nacapag-uutos ay hindi sa siya'y gumagamit n~g dayà, isang pamahalàang hindi marunong magpapatagan dahil sa canyang sariling gawá? ¡Ipatawad po ninyo, guinoó, datapuwa't sa acalà co'y haling at cusang nagpapacamatay ang inyong pamahalaan, yamang canyang ikinatutuwang paniwalaan n~g madlâ ang m~ga gayong bagay! Pinasasalamatán co po sa inyo ang cagandahan n~g inyong loob, ¿saán po ibig ninyong ihatid co cayó n~gayón?

--Huwag,--ang muling sinabi ni Ibarra;--mag-usap tayo, kinakailan~gang matalastas cung sino ang sumasacatwiran sa ganyang bagay na totoong mahalagá.

--Ipatawad po ninyo, guinoó,--ang sagót ni Elías na umiling;--hindi aco totoong magaling sa pananalita upang cayo'y aking mahícayat sa paniniwalà; tunay n~ga't aco'y nag-aral n~g caunti, n~guni't aco'y isang «indio», alapaap ang inyong loob tungcol sa aking pamumuhay, at cailan ma'y magcuculang tiwalà cayo sa aking m~ga sinabi. Ang m~ga nagsaysay n~g caisipang laban sa m~ga sinabi co'y pawang m~ga castilâ, at sa pagca't m~ga castilâ, cahi't sila'y magsalitâ n~g m~ga walang cabuluhán ó cahalin~gán, ang canilang sabih'y pinapagtibay n~g canilang anyo, n~g canilang dan~gal at catungculan at n~g canilang pinanggalingáng lahi, caya't aking ticang hindi co na mulimu-ing tututulan magpacailan man. Bucod sa rito, sa aking pagcakitang cayó, na sumisintá sa lupàng inyong tinubuan, cayó na may amáng nagpapahin~galay sa ilalim n~g m~ga payapang daluyong na ito, cayó na talagáng hinamit, linait at pinag-usig, gayon ma'y tinataglay ninyo ang ganyang m~ga caisipán, бага man sa lahat n~g inyong dinanas at sa inyong dunong, nagpapasimulâ na aco n~g pag-aalinlan~gan sa aking sariling m~ga paniniwalà, at aking tinatanggap ang balac na mangyayaring nagcacamali ang bayan. Aking sasabihin doon sa m~ga culang palad na isinacamay n~g m~ga tao ang canilang pag-asa, na ang pag-asang iya'y ilagay nilá sa Dios ó sa canilang m~ga bisig. Muling napasasalamat po aco sa inyo at cayó'y mag-utos cung saán dapat ihatid co cayó.

--Tumatagos, Elías, hanggang sa aking pusò ang inyong masasaklap na m~ga pananalitâ. ¿Ano po ang ibig ninyong gawin co? Hindi aco mag-aral sa casamahán n~g m~ga anac n~g bayan, caya't marahil hindi co talos ang canilang m~ga cailan~gan; sa boong camusmusan co'y doon aco natira sa colegio n~g m~ga Jesuita lumaki aco sa Europa, ang m~ga aclat lamang ang siyang ininumán n~g aking pag-iisip at ang aking nabasa lamang ay yaong náilathalâ n~g m~ga tao: nananatili sa guitnâ n~g m~ga dilim ang hindi sinasabi n~g m~ga sumusulat n~g m~ga aclat, ang m~ga iya'y hindi co alam. Gayon ma'y iniibig cong gaya rin naman n~g inyong pag ibig ang

ating bayang tinubuan hindi lamang sapagca't catungculan n~g lahat na pacaibiguin ang lupaing canyang pinagcacautan~gan n~g canyang catauhan at marahil pagcacautan~gan naman n~g cahulihulihang pahin~galayan; hindi lamang sa pagca't ganyan ang itinurò sa akin n~g aking ama, cung di naman sa pagca't ang aking ina'y «india», at sapagca't diyan nabubuhay ang lalong matitimyas na aking linasap na sumasaalaala co tuwing bucod sa rito'y siya'y aking sinisinta, sapagca't siya ang pinagcacautan~gan at pagcacautan~gan n~g aking ligaya!

--¡At sinisinta co siya sapagca't siya ang pinagcacautan~gan co n~g aking casaliwaang palad!--ang ibinulong ni Elías.

--Siyá n~gâ, caibigan co; nalalaman co pong nagpipighati cayo, cayo'y sawing palad, at ito ang siyang sa inyo'y nagpapamalas na madilim ang hináharap na panahón at siya namang nacapangyayari sa anyô n~g lacad n~g inyong pag-iisip; dahil dito'y hindi aco macasang-ayong lubos sa inyong m~ga carain~gan. Cung mangyari sanang masiyasat na magaling ang m~ga cadahilanan, ang isáng bahagui, n~g sa inyo'y m~ga nangyayari.

--Ibá ang m~ga pinanggalin~gan n~g m~ga sacunâng nangyari sa akin; cung matantô cong cahi't caunti'y pakikinaban~gan, sasaysayin co ang m~ga nangyaring iyan, sa pagca't bucod sa hindi co inililihim ay marami na ang nacatatalastas.

--Baca cayâ sacali'y cung mapagtanto cô ang m~ga bagay na iya'y magbagong isipan acó.

Nag isip-isip na sandali si Elías.

--Cung gayon, guinoó, sasabihin co sa inyo, sa maicling pananalitâ, ang aking dinaanang buhay.

=L.=

=ANG MAG-ANAK NI ELIAS.=

«May anim na pung taón na n~gayóng nananahan ang aking nunòng lalaki sa Maynila, at naglilingcod na «tenedor de libros» sa bahay n~g isáng man~gan~galacal na castilà. Batang-batà n~g panahóng iyon ang aking nunòng lalaki may asawa at may isáng anác na lalaki. Isáng gabi, hindi maalaman cung anó ang dahil, nagalab ang almacén, lumakit ang apóy sa boong bahay at sa ibáng maraming m~ga calapit. Hindi mabilang ang halagá n~g m~ga natupoc at nawalà, hinanap ang may sála, at isinumbóng n~g man~gan~galacal ang aking nunò. Nawaláng cabuluhán ang canyáng pagtutol, at palibhasa'y dukhá at hindi macapagbayad sa m~ga balitàng abogado, siya'y hinatulang palùin sa hayág at ilibot sa m~ga daan sa Maynilà. Hindi pa nalalaong guinagawa pa ang parusang itóng pang-imbí, na tinatawag n~g bayang _cabayo y vaca_, na macalilibong higuít sa camatayan ang casamâan. Ang aking nunò, na tinalicdan n~g lahat, liban na lamang sa canyang batà pang asawa, ay iguinapos sa licod n~g isáng cabayo, na sinusundan n~g caramihang malulupit at pinalò sa bawa't pinagcacacurusan n~g dalawáng daan, sa haráp n~g m~ga taong canyang m~ga capatíd, at sa malapit sa maraming sambahan sa isáng Dios n~g capayapàan. Nang mabusóg na n~g culang palad, na magpacailan ma'y imbi na't walang capurihán, ang panghihiganti n~g m~ga tao, sa pamamag-itan n~g canyang dugô, n~g m~ga pahirap na guinawâ sa canya at n~g canyang m~ga pagsigáw, kinailan~gang cunin siya sa ibabaw n~g cabayo, sapagca't hinimatáy, at maano na sanang namatáy na n~gâ n~g pátuluyan! Sa isá riyán sa m~ga pinacahayop na calupitán, siya'y pinawalán; nawaláng

cabuluháng mamanhic sa baháy-baháy, bigyán n~g gáwain ó n~g limós ang asawa niyang n~g panahóng iyo'y buntis, at n~g canyang maalagaan ang asawang may sakit at ang cahabaghabag na anác. Sino ang magcacatiwala sa asawa n~g isáng lalaking mánununog at inimbí. Napilitan n~gâ ang babaing calacalin ang canyáng catawan!»

Nagtindíg si Ibarra sa pagcaupô.

«Oh, huwag cayóng mabahalà! ang pan~gan~galacal sa catawan niya'y hindi na casiraang puri sa canya at hindi na rin casiraang puri sa canyáng asawa; napugnáw n~g lahát ang capurihá't ang cahihiyan. Gumalíng ang lalaki sa canyáng m~ga sùgat at naparito at nagtagong casama ang canyáng asawa't anác na lalaki sa m~ga cabunducan n~g lalawigang itó. Nan~ganac dito ang babae n~g isáng latánglatáng sanggol at puspos n~g m~ga sakit, na nagcapalad na mamatáy. Nanahán pa sila ritong may iláng buwán, sacdál n~g carukhân, hiwaláy sa lahát n~g tao, kinapopootan at pinan~gin~gilagan n~g lahát. Nang hindi na matiis n~g aking nunò ang gayóng lubháng carukhân, at palibhasa'y hindi niyá taglay ang catapan~gan n~g loob n~g canyáng asawa, siyá'y nagpacamatáy, sa waláng casing laking samâ n~g canyáng loob n~g makita niyang may sakit at waláng sumaclo't mag-alaga. Nabulóc ang bangcáy sa matá n~g anác na lalaking bahagyâ na lamang macapagalaga sa may sakit na ina, at ang casamâan n~g amóy ang siyáng nagcánulo sa justicia. Sinisi ang aking nunong; babae't hinatúlang magdusa, dahil sa canyáng hindi pagbibigay alam; pinaghinalaa't pinaniwalaang siyá ang pumatáy sa canyáng asawa, sapagca't anó ang hindi gagawin n~g asawa n~g isáng imbí, na pagcatapos ay nagbilí n~g canyáng catawan. Cung manumpa'y caniláng sinasabing nanunumpâ n~g hindi catotohanan, cung tuman~gis ay sinasabing siya'y nagsisinun~galing, sinasabing nagwawalang galang cung tumatawag sa Dios. Gayón ma'y linin~gap din siyá, hinintáy munang siya'y macapan~ganac bago palûin: talos po ninyóng inilalaganap n~g m~ga fraile ang capaniwalaang sa pamamag-itan n~g palò lamang mangyayaring makipanayam sa m~ga «indio»; basahin ninyo ang sabi ni padre Gaspar San Agustin.»

«Sa ganitóng cahatulán sa isáng babae, canyáng susumpâin ang araw n~g pagsilang sa maliwanag n~g canyáng anác, bagay na bucód sa pagpapahaba n~g pagpapahirap ay pagsira sa m~ga damdamin n~g isáng iná. Sa casamâang palad maluwalhating nan~ganac ang babae, at sa casamâan ding palad ang sanggol na lalaki ay ipinan~ganac na matabâ. Nang macaraán ang dalawáng buwá'y guinanap ang parusang hatol n~g boong catuwâan n~g loob n~g m~ga tao, na sa ganitóng paraa'y inaacalà nilang gumaganap n~g caniláng catungculan. Sapagca't wala na siyáng catiwasayan sa m~ga gubat na itó'y tumacas siya't tinun~go na canyáng dalá ang canyáng dalawáng anác na lalaki, ang caratig na lalawigan, at diyá'y nabuhay siláng tulad sa m~ga halimaw: nan~gapopoot at kinapopootan. Ang pan~ganay sa dalawáng magcapatíd, na nacatatandâ n~g maligayang camusmusan niyá, sa guitnâ n~g gayóng pagcálakilaking carukhân, pagdaca'y nagtulisán, pagcacaroon n~g lacás. Hindi nalao't ang pan~galang maban~gis ni Bálat ay cumalat sa magcabicabilang lalawigan, naging laguím n~g m~ga bayan, sa pagca't sa canyáng panghihiganti'y nagsasabog n~g dugô't tinutupoc ang bawa't maraanan. Ang pinacabatâ na may catutubòng magaling na pusò'y sumangayon sa canyáng capalaran at caimbihán sa tabí n~g canyáng ina; nan~gabubuhay silá sa inihahandóg n~g cagubatan, nan~gagdadamit silá n~g m~ga basahang sa canilá'y inihahaguis n~g m~ga nan~gaglálacad; nawalâ na sa babaeng iyón ang canyáng sariling pan~galan at siyá'y nakikilala lamang sa m~ga pamagát na delingkente (delincuente, nagcasala), patutot at binugbog; ang lalaking iyó'y nakikilala lamang sa tawag na anác n~g canyáng iná, sapagca't sa catamisan n~g canyáng asal ay hindi pinaniniwalaang siya'y anác n~g manununog at sapagca't ang sino ma'y dapat mag-alinlan~gan sa cabutihan n~g ugali n~g m~ga indio. Sa cawacasa'y nahulog ang bantog na si Bálat sa capangyarihan n~g justicia, na siyáng sa canyá'y humin~gi n~g mahigpit na pagbibigay súlit n~g canyáng m~ga guinawang casalanan, бага man hindi nabalino ang Justiciang

iyáng magturo cay Bálat n~g cagalin~gan n~g isáng umagang hanapin n~g batang capatíd ang canyáng iná, na napasagubat upang man~guha n~g cábuti at hindi pa umuwi, canyáng nakitang nacatimbuwang sa lupa, sa tabi n~g daan, sa lilim n~g isáng punò n~g búboy, nacatihayâ, tirik ang m~ga matá, nacatitig, naninigas ang m~ga daliring nacabaon sa lupa, at sa ibabaw nitó'y may nakikitang m~ga bahid n~g dugô. Naisipan n~g binatang tumin~galà at sundán n~g matá ang tinititigan n~g bangcáy, at nakita niyang sa isáng san~gá'y nacasabit ang isáng buslô at sa loob n~g buslô'y ang marugông ulo n~g canyang capatid!»

--¡Dios co!--ang bigláng sinabi ni Ibarra.

--«Ganyán din marahil ang bigláng sinabi n~g aking amá,--ang ipinagpatuloy ni Elías n~g boong calamigán n~g loob.--Pinagputolputol n~g m~ga tao ang manghaharang at inilibíng ang catawán, n~guni't ang m~ga sangcáp n~g catawá'y canilang isinabog at ibinitin sa ibá't ibáng m~ga bayan. Sacali't cayó po'y macapaglacbay isáng araw mula sa Kalamba hanggáng sa Santo Tomás, masusumpun~gan pa po ninyó ang cahoy n~g duhat na pinagbitinan at kinabulucán n~g isáng hità n~g aking amáin; sinumpâ ang cahoy na iyan n~g Naturaleza, caya't hindi lumalaki at hindi namumun~ga. Gayón din ang caniláng guinawa sa m~ga ibáng sangcáp n~g catawan, n~guni't ang ulo, ang ulo na siyáng pinacamabuting sangcáp n~g tao, na siyáng lalong madalíng kilalanin cung cangino, ang ulong iya'y isinabit sa harapán n~g dampâ n~g iná!»

Tumun~gó si Ibarra.

--«Naglagalág ang binatang tulad sa isáng sinumpâ»,--ang ipinagpatuloy ni Elías,--naglagalág sa bayán-bayán, sa m~ga bundóc at m~ga caparan~gan, at n~g inaacalà na niyang sa canya'y wala nang macacakilala, ay pumasoc siyang manggagawà sa isáng mayamang tagá Tayabas. Ang canyáng casipagan, ang catamisan n~g canyáng asal ang nacahicayat na siya'y caguiliwan n~g lahat n~g hindi nacatatalós n~g unang pamumuhay niyá. Sa catiyagaan niyá sa paggawa at sa pagtitipid, nacatipon siyá n~g caunting puhunan, at sapagca't napagdaanan na niyá ang malakíng carukhaan at siya'y bata, nag-acalang magcamít namán n~g ligaya. Ang canyáng cagandahang lalaki, ang canyáng cabataan at ang canyáng pagca may caunting cáya ang siyang nan~gacaakit na siyá'y ibiguin n~g isáng dalaga sa bayan, n~guni't hindi siyá macapan~gahas na ipakiusap sa m~ga magulang nitó na sa canya'y ipacasal, sa canyáng pan~gan~ganib na baca mapagtuntón ang buhay niyá n~g una. Datapuwa't naraig silá n~g capangyarihan n~g sintá, caya't capuwa silá nagculang sa canicaniláng catungculan. Upáng mailigtás n~g lalaki ang capurihán n~g babae, pinan~gahasán ang lahat, namanhic siyá sa m~ga magulang upang sa canyá'y ipacasal ang canyáng caisáng dibdíb, dahil dito'y hinanap ang m~ga casulatan n~g canyáng pagcatao, at n~g magcagayo'y napagsiyasat na lahat; palibhasa'y mayaman ang amá n~g dalaga, nasundûang pag-usiguin n~g m~ga hucóm ang lalaki, na hindi nag-acala man lamang na magsanggalang, inamin ang lahat n~g sumbóng na laban sa canyá, at siya'y nagdusa sa bilanggûan. Nan~ganác ang babae n~g isáng sanggól na lalaki at isáng sanggól na babae, na capuwa inalagaan n~g lihim, saca pinapaniwala ang m~ga batàng itóng namatáy na ang caniláng amá, bagay na hindi mahirap gawín, sapagca't caniláng nakita ang pagcamatay n~g caniláng iná, n~g panahóng silá'y musmós pa, bucod sa hindi nilá naiisip ang pag-uusisa n~g canilang pinanggalingan. Palibhasa'y mayaman ang aming nunòng lalaki, totoong maligaya ang aming camusmusán; ang capatíd cong babae't aco'y magcasama camíng nag-aral, nag-iibigan camí niyang pag-iibigang mangyayari lamang sa magcapatíd na cambál na walang ibáng nakikilalang ibáng bagay na pag-ibig. Batang batà pa aco'y nag-aral na sa colegio n~g m~ga jesuita, at nag-aral namán sa Concordia at doon itinirá ang aking capatíd na babae, sa han~gad na huwag camíng lubháng magcahiwalay. Nang matapos ang aming caunting pag-aaral, sapagca't wala camíng hinahan~gad cung di magpasaca n~g lupa, umuwi camí sa aming bayan

upang aming tanggapín ang aming mána sa aming nunòng lalaki. Malaonlaón ding nanatili camí sa pamumuhay sa caligayahan, n~gumin~giti sa amin ang panahóng hinaharáp, marami camíng m~ga alila, nag-áaning magalíng ang aming m~ga halamanan at hindi na malalaó't mag-aasawa ang aking capatíd na babae sa isáng binatang canyáng pinacasisintá at siya'y tinutumbasan n~g gayón ding pag-ibig. Dahil sa pagcacaalit bagay sa salapi, at dahil namán sa ugali co n~g m~ga panahóng iyóng may pagcamapagmataás, kinasusuklanan acó n~g isá cong camag-ánac na malayò, isinurot sa aking isáng araw ang totoóng malabò cong pagsilang sa maliwanag, ang imbí cong pinanggalin~gang m~ga magulang. Acala co'y yao'y pawang paratang lamang, caya't hinin~gi cong bigyáng liwanag ang gayóng paglaít; muling nabucsán ang libin~gang kinahihimlayan n~g gayóng caraming m~ga cabulucán, at lumabas ang catotohanan upáng aco'y bigyáng cahihiyán. Nang lalong malubós ang casaliwaáng palad, malaon n~g panahóng camí'y may alilang isáng matandang lalaki, na pinagtitiisán ang lahat cong m~ga cahalin~gang pita at ayaw camíng iwan cailan man, at nagcacasiyá na lamang tuman~gis at humibik sa guitna n~g m~ga paglibac n~g ibáng m~ga lingcod namin. Hindi co maalaman cung bakit napagsiyasat n~g aking camag-anac; datapuwa't ang nangyari'y tinawag n~g justicia ang matandang itó, at pinag-utusang sabihin ang catotohanan; ang matandang lalaki paláng aming alila'y siyáng aming amá, na áayaw humiwaláy sa canyáng sintáng m~ga anác, at ang matandang iyó'y hindi mamacailáng aking pinahirapan. Napugnáw ang aming ligaya, tinalicdán co ang aming cayamanan, nawalan n~g pacacasalang casintahan ang capatíd cong babae, camíng magcapatíd at ang aking amáy iniwan namin ang bayan, upang pumaroon sa alin mang lupaín. Ang pagcaalam na siya'y nacatulong sa aming casaliwaang palad ang nacapagpaicli n~g buhay n~g matandang lalaki, na siyáng sa aki'y nagpaunawa n~g lahat n~g casakitsákit na m~ga nangyari n~g m~ga panahóng nagdaán. Nan~gulila caming magcapatid.

«Tuman~gis n~g di sapala ang capatíd co, n~guni't sa guitna n~g gayóng caraming m~ga casaliwaang palad na bumugsô sa ibabaw namin, hindi niyá nalimutan ang canyáng sintá. Hindi dumaíng at hindi umimíc n~g canyáng nakita ang pagaasawa sa ibáng babae n~g canyáng dating catipanan, at aking nakitang untiunting nagkasakit ang aking kapatíd, na hindi co mangyaring mabigyáng alíw. Nawala siyá isáng araw; nawaláng cabuluhán ang sa canya'y aking paghanap sa lahat n~g panig, nawaláng cabuluhán ang aking pagtatanóng tungcol sa canyá, hanggáng sa n~g macaraan ang anim na buwa'y aking nabalitaang n~g m~ga araw na iyón, n~g humupa ang paglaki n~g dagatan, ay nasumpun~gan sa pasigan n~g Calamba sa guitna n~g isáng palayan, ang bangcáy n~g isang dalaga, na nalunod ó pinatáy na cusa; ayon sa sabiha'y may isáng sundang na nacatarac sa canyáng dibdib. Ipinalathala sa m~ga calapit bayan n~g m~ga punò sa bayang iyón, ang gayóng nangyari; sino ma'y waláng humaráp upáng hin~gin ang bangcáy, at wala namáng nawáwalang sino mang dalaga. Ayon sa m~ga tandáng sinabi sa akin, pagcatapos, sa pananamít, sa m~ga hiyas, sa cagandahan n~g canyáng mukhá at sa lubháng casaganaan n~g canyáng buhók, aking napagkilalang iyón ang aking cahabaghabag na capatíd na babae. Mula niyó'y naglálagalag acó sa m~ga iba't ibáng lalawigan, manacanaca acóng pinararatan~gan, n~guni't hindi co pinápansin ang m~ga tao at ipinagpapatuloy co ang aking paglácad. Itó ang maclíng casaysayan n~g m~ga nangyari sa akin, at ang casaysayan n~g m~ga paghatol n~g m~ga tao.»

Tumiguil n~g pananalita si Elías, at ipinatuloy ang pagsagwán.

--Naniniwaniwala acóng hindi po cayó nalilihis sa catuwiran--ang ibinulóng ni Crisóstomo, sa inyóng pananalitang dapat pagsicapan n~g justicia ang paggawa n~g magalíng sa pagtumbás sa magagandang gawa, at gayón din ang pagtuturo sa m~ga nagcacasalang tao sa paggawa n~g masama. Ang nacahahadlang lamang ... ay itó'y hindi mangyayari, isáng han~gad na hindi mangyayaring masunduan; sa pagca't saang cucuha n~g lubháng maraming salapi, n~g lubháng maraming m~ga bagong cawani?

--¿At anó ang capapacanan n~g m~ga sacerdote, na ipinagtatalacan ang caniláng tungculing maglaganap n~g capayapaan at pag-ibig sa capuwa tao? ¿Diyata't lalong ikinararapat ang basain n~g tubig ang ulo n~g isáng sanggól, pacanin itó n~g asín, cay sa pucawin sa marilím na budhi n~g isáng masámang tao iyang maningning na ilaw na bigay n~g Dios sa bawa't tao upang hanapin ang canyáng cagalin~gan? ¿Diyata't lalong pag-ibig sa capuwa tao ang alacbayán ang isáng may salang bibitayin, cay sa siyá'y alalayan sa paglacad sa mataríc na landás na pagtalicód sa m~ga pan~git na caugalian at pagtun~go sa magagandáng caasalán? ¿Hindi po ba nagcacagugugol sa pagbabayad sa m~ga tictíc, sa m~ga verdugo at sa m~ga guardia civil? Itó po, bucod sa cahalayhalay, pinagcacagugulan din n~g salapi.

--Caibigan co, cayó ó acó man, cahi't ibiguin nati'y hindi natin masusunduan.

--Tunay n~ga, sacali't tayo'y nag-iisa, wala tayong magágawa; n~guni't inyóng ariing sariling inyó ang catuwiran n~g bayan, makipanig po cayó sa bayan, pakinggán ninyó ang canyáng cahin~gian, magbigáy ulirán cayó sa m~ga ibá, ipakilala ninyó cung anó ang tinatawag na bayang kinaguisnan!

--Hindi mangyayari ang cahin~gian n~g bayan; kinacailan~gang maghintay.

--¡Maghintay! ¡maghirap ang cahulugán n~g maghintay!

--Pagtatawanan acó cung aking hin~gin.

--At cung cayó'y alacbayán n~g bayan?

--¡Hindi mangyayari! hindi co magágawa cailán man ang patnugutan ang caramihang tao upang camtán sa sápilitan ang bagay na hindi inaacala n~g pámahalaang capanáhunang n~g ibigay, ¡hindi! At cung sa alín mang araw ay makita cong may sandata ang caramihing iyán, aanib acó sa pámahalaan at n~g silá'y aking bacahin, sa pagcá't hindi co ipalálagay na aking bayan ang m~ga mangguguló. Hinahan~gad co ang canyáng cagalin~gan, caya nagtayô acó n~g isáng bahay-paaralan; hinahanap co ang canyáng cagalin~gan sa pamamag~itan n~g pagpapaaral, sa mahinahong untunting pagsulong n~g dunong, walang daan cung walang liwanag.

--¡N~guni't waláng calayaan namán cung waláng pakikihamoc!--ang sagót ni Elías.

--¡Datapuwa't aayaw acó n~g calayaang iyán!

--N~gayó't cung walang calayaa'y walang liwanag,--ang muling itinutol n~g piloto n~g maalab na pananalita;--sinabi po ninyóng hindi malaki ang pagcakilala ninyó sa inyóng m~ga cababayan; naniniwala acó. Hindi po ninyó nakikita ang paghahanda sa pagbabaca, hindi ninyó nakikita ang dilím sa dacong paliguid; nagpasimula ang paghahamoc sa pagmamatuwiran upang magcaroón n~g wacás sa paglalabanán sa lupa na maliligò n~g dugô; náririn~gig co ang tinig n~g Dios, ¡sa aba n~g mag-acalang lumaban sa canya! ¡hindi iniucol sa canila ang pagsulat n~g Historia!

Nag-ibáng anyô si Elías; nacatindig, nacapugay, may anyóng hindi caraniwan ang mukha niyáng mabayaning liniliwanagan n~g buwán. Ipinagpág ang canyáng malagóng buhóc, at nagpatuloy n~g pananalita:

--¿Hindi po ba ninyó nakikita't gumiguising na ang lahat? Tumagál n~g iláng daáng taón ang pagcacatulog, n~guni't pumutóc ang lintic isáng araw, at sa paninirà n~g lintic ay pumucaw n~g buhay; buhat niyó'y ibáng m~ga hilig ang pinagpápagalan n~g m~ga isip, ang m~ga hilig na itó na

n~gayó'y nan~gagcacahiwalay, man~gagcacalakiplakip isáng araw na ang Dios ang siyáng mamamatnugot. Hindi nagculang ang Dios sa pagsaclólo sa m~ga ibáng bayan; hindi rin magcuculang ang saclolong iyan sa bayan natin; ang catuwiran niya'y siyang catuwiran n~g calayàan!

Isang dakilang catahimican ang siyáng sumunód sa ganitóng m~ga salita. Samantala'y lumálapit ang bangcâ sa pasigan sa hindi naiinong pagsusulong n~g m~ga alon. Si Elías ang naunang sumira n~g gayóng hindi pag-iimican.

--¿Anó po ang sasabihin co sa m~ga nag-utos dito sa akin?--ang tanóng, na nagbago n~g anyô n~g tinig.

--Sinabi co na po sa inyó; na dináramdam co ang caniláng calagayan, n~guni't silá'y man~gaghintáy, sa pagca't hindi nagágamot ang m~ga sakít n~g capuwa m~ga sakít, at sa casaliwaan nating palad ay tayong lahat ay may casalanan.

Hindi na muling sumagót si Elías, tumungó, nagpatuloy n~g pagsagwán, at n~g dumating sa pampáng ay nagpaalam cay Ibarra n~g ganitóng sabi:

--Pinasasalamatan co po cayó, guinoó, sa inyóng pahihinuhod sa aking pakiusap; hinihin~gi co sa icagagaling ninyóng sa haharaping panahó'y aco'y inyóng limutin at huwag ninyóng kilalanin acó sa anó mang calagayang aco'y inyóng másumpong.

At pagcasabi nitó'y mulíng pinalacad ang bangcâ, at sinagwanáng ang tun~go'y sa isáng gubat sa pasigan. Samantalang guinagawa ang mahabang pagtawid ay nanatili sa hindi pag-imic; tila mandin wala siyáng namamasdan cung di ang libolibong m~ga diamante na kinucuha't ibinabalic n~g canyáng sagwán sa dagatan at doo'y talinghagang nan~gawáwala sa guitna n~g m~ga bugháw na alon.

Sa cawacasa'y dumating; lumabás ang isáng tao sa casucalan at lumapit sa canyá.

--¿Anó ang sasabihin co sa capitán?--ang tanóng.

--Sabihin mong gaganap si Elías n~g canyáng pan~gacò, sacali't hindi mamatáy muna,--ang isinagót n~g boong calungcutan.

--Cung gayó'y ¿cailán ca makikisama sa amin?

--Pag-inacala n~g inyóng capitáng dumating na ang panahón n~g pan~ganib.

--Cung gayó'y magaling, ¡paalam!

=LI.=

=MGA PAGBABAGO.=

Malungcót at puspós n~g pan~gamba ang mahihiing si Linares; bagong catatanggap niya n~g sulat ni doña Victorina, na ganitó ang sabi:

«Minamahal cong pinsan; ibig cong magcaroon n~g balita sa iyo sa loob n~g tatlong araw, cung pinatáy ca na n~g alperes ó icaw ang pumatáy sa canyá ayaw acong lumampás ang isá man lamang araw na hindi tumátanggap pa ang hayop na iyán n~g ucol na parusa sacali't lumampás ang taning na iyán at hindi mo pa siyá hinahamon n~g patayan sasabihin co cay Don

Santiago na cailán man ay hindi ca naguiguing secretario, ni hindi ca nacapagbibiro cay Canovas ni hindi ca nacacasama sa pagliliwaliw n~g general Arseño Martines sasabihin co cay Clarita na pawang casinun~galin~gang lahat at hindi catá bibigyan cahi't isáng cuarta n~guni at cung hamunin mo siya ipinan~gan~gaco co sa iyo ang bawa't iyong maibigan caya n~ga tingnan mo cung hamunin mo siyá at ipinagbibigay alam co sa iyo na hindi acó papayag n~g m~ga pagtalilis at m~ga dahidahilan.

Ang pinsan mong gumiguiliw sa iyo mula sa pusò,

Victorina de los Reyes de De Espadaña.

Sampaloc, lunes á las 7 n~g gabi.»

Mabigát ang bagay na iyón: kilalá ni Linares ang ugali ni doña Victorina at nalalaman niyá cung hanggang saan ang magágawa; cung pakiusapan siyá n~g nauucol sa catuwira'y tulad sa cung magsaysay n~g nauucol sa calinisan n~g puri't pakikipag capuwa-tao sa isáng carabinero n~g Hacienda, pagca talagang may pacay na macakita n~g contrabando sa lugar na tunay na wala; ang mamanhic ay waláng cabuluhán, magdaya'y lalo n~g masamá; wala na n~gang sucat pagpapaliiran cung hindi maghamón n~g away.

--N~guni't ¿paano?--ang sinasabing nagpaparoo't paritong mag-isá;--cung salubun~gin acó n~g masasamang pananalita? ¿cung ang canyáng asawa ang aking maratnan? ¿sino caya ang macaiibig magpadrino sa akin? ¿ang cura? ¿si capitan Tiago? ¡Sinusumpa co ang oras n~g aking pagsunod sa canyang m~ga hatol! ¡Daldál! ¿Sino ang pumipilit sa aking acó'y maghambóg, magsabi n~g m~ga cabulastugán, magpakita n~g m~ga cayaban~gan! anó ang sasabihin sa akin n~g guinoóng dalagang iyán ...? Dinaramdam co n~gayón ang paguiguing secretario co n~g lahat n~g m~ga ministro!

Sumásaganitóng malungcót na pakikipagsalitaan sa sarili ang mabait na si Linares n~g dumating si pari Salví. Ang catotohana'y lalo n~g payát at namumútlá ang franciscano cay sa dati, n~guni't nagníningning sa canyáng m~ga matá ang isáng tan~gíng liwanag at sumusun~gaw sa canyáng m~ga labi ang isáng cacaibáng n~gití.

--¿Guinoong Linares, lubós naman ang pag-iisá ninyó?--ang ibinati at saca tumun~go sa salas, na sa m~ga nacasiwang na pintô nito'y tumatacas ang iláng tinig n~g piano.

Nag-acala si Linares na n~gumití.

--¿At si don Santiago?--ang idinugtóng n~g cura.

Dumating si capitang Tiago sa sandali ring iyón, humalic n~g camáy sa cura, kinuha niyá ang dalá nitóng sombrero at bastón n~gumin~giting mabaít na mabaít.

--¡Pakinggán ninyó, pakinggan ninyó!--ang sabi n~g curang papasóc sa salas, na sinúsundan ni Linares at ni capitan Tiago;--may dalá acóng magagalíng na balita na aking sasabihin sa lahat. Tumanggáp acó n~g m~ga sulat na galing sa Maynilà, na pawang nagpapatibay n~g sulat na dinalá sa akin cahapon ni guinoóng Ibarra ..., sa macatuwid, don Santiago, ay wala na ang nacaahádláng.

Si María Clara, na nacaupò sa piano sa guitná n~g canyang dalawáng caibigang babae, umanyóng titindig, datapuwa't kinulang siyá n~g lacás at muling naupô. Namutlá si Linares at tinitigan si capitang Tiago na ibinabà ang m~ga matá.

--Untiunting totoóng kinalúlugdan co ang binatang iyan,--ang

ipinagpatuloy n~g cura; n~g una'y masamà ang aking pagcápalagay sa canyá ..., may caunting cainitan ang ulo, n~guni't lubháng marunong umayos n~g canyáng m~ga pagcuculang, na anó pa't hindi mangyaring macapagtaním sa canyá ang sino man. Cung di n~ga lamang si padre Dámaso'y....

At tinudlà n~g cura n~g matuling pagsulyáp si María Clara, na nakikinig n~guni't hindi inihihwalay ang m~ga mata sa papel n~g música, bagá man siya'y lihim na kinucurot ni Sinang, na sa gayóng paraa'y sinásaysay ang canyáng catuwâan; sumayaw sana siya cung silá'y nag-íisá.

--¿Si padre Dámaso po?--ang tanóng ni Linares.

--Opo, si padre Dámaso, ang sinabi,--ang ipinagpatuloy n~g cura, na hindi inihihwalay ang tin~gín cay María Clara,--na palibhasa'y ... inaama sa binyág, hindi niyá maitutulot ... n~guni't sa cawacasan, inaacala cong humin~ging tawad sa canyá si guinoong Ibarra, bagay na hindi co pinag aalinlan~ganang magcacahusay-husay na lahát.

Nagtindíg si María Clara, nagsabi n~g isáng dahilán at pumasoc sa canyáng cuarto, na si Victoria ang casama.

--¿At cung hindi siyá patawarin ni padre Dámaso?--ang marahang tanóng ni capitang Tiago.

Cung magcagayo'y ... si María Clara ang macacaalam ... si padre Dámaso ang canyáng amáng caluluwa: n~guni't inaacala cong sila'y magcacáwatan.

Nang sandalíng yaó'y napakinggán ang yabág n~g m~ga paglacad at sumipot si Ibarra, na sinusundan ni tía Isabel; ibá't ibáng m~ga damdamin ang napucaw n~g pagdating niyáng iyón. Bumati n~g boong guiliw cay capitang Tiago, na hindi maalaman cung n~gin~gití ó iiyac, bumati cay Linares n~g isáng malaking pagyucód n~g ulo. Nagtindíg si fray Salví at iniabot sa canyá ang camáy n~g boong pagliyang, na anó pa't hindi napiguilan ni Ibarra ang isáng tin~ging nagpápahalatâ n~g malakíng pagtatacá.

--Huwág po cayóng magtacá,--ani fray Salví;--n~gayón-n~gayón lamang ay pinupuri co cayó.

Napasalamat si Ibarra at lumapit cay Sinang.

--¿Saán ca doroon sa boong maghapon?--ang itinanóng ni Sinang, sa canyang pananalitang musmós;--tumátanong cami sa aming sarili at aming sinasabi sa amin din: ¿Saán caya naparoon ang caluluwang iyáng tinubós sa Purgatorio? At bawa't isá sa ami'y nagsasabi n~g ibá't ibáng bagay.

--¿At mangyayari bang maalaman cung anó ang sinasabi ninyó?

--Hindi, iya'y isáng lihim, n~guni't sasabihin co sa iyó cung tayo tayo lamang. N~gayó'y sabihin mo sa akin cung saán ca doroon, upang maalaman co cung sino sa amin ang nacahulà.

--Hindi, iyá'y isá rin namang lihim, n~guni't sasabihin co sa iyo cung tayo tayo na lamang, sacali't itutulot n~g m~ga guinoóng itó.

--¡Mangyari bagá, mangyari bagá! ¡iyán palá lamang!--ani pari Salví.

Hinila ni Sinang si Crisóstomo sa isáng dulo n~g salas: natutuwâ siyáng mainam na canyáng mapagtátalos ang isáng lihim.

--Sabihin mo caibigan sa akin, ang tanóng ni Ibarra;--¿nagagalit pa si María sa akin?

--Aywán co, n~guni't ang wica niyá'y magalíng pa raw na siyá'y iyóng limutin na, at bago umiiyac. Ibig ni capitang Tiagong siyá'y pacasal sa guinoóng iyón, at gayón din si parí Dámaso, n~guni't hindi siyá nagsasabi n~g oo ó aayaw. N~gayóng umaga, n~g icaw ay ipinagtatanong namin, at sinasabi cong ¿baca nan~gin~gibig na sa ibá? sumagót siyá sa aking: ¡cahimanawari! at saca umiyác.

Nalúlungcot si Ibarra.

--Sabihin mo cay Maríang ibig co siyáng macausap na camí lamang dalawá.

--¿Cayó lamang dalawá?--ang tanóng ni Sinang, na pinapagcunót ang m~ga kilay at siyá'y tinitigan.

--Hindi naman lubós camíng dalawá lamang; n~guni't huwag sanang náhaharap iyón.

--May cahirapan; n~guni't huwag cang mabahalà, sasabihin co.

--¿At cailan co malalaman ang casagutan?

--Bucas, pumaroon ca sa bahay n~g maaga. Aayaw si Maríang mag-isá cailan man, sinasamahan namin siyá; isáng gabi'y natutulog si Victoria sa canyáng siping, at sa isáng gabí namá'y acó; bucas ay sa akin tamà ang pagsama sa canyá. N~guni't pakinggán mo, ¿at ang lihim? ¿Yayáo ca nang hindi mo pa sinasabi sa akin ang lalong pan~gulo?

--¡Siya n~ga naman palá! doon acó doroong sa Los Baños, mamímili acó n~g niyóg, sa pagca't ibig cong magtayô n~g isáng gáwaan; ang iyong tatay ang aking macacasama.

--¿Walâ na ba cung di iyán lamang? ¡Nacú ang isáng lihim!--ang bigláng sinabi ni Sinang n~g malacás, na ang anyô'y ang sa narayaang magpapatubô; ang boong isip co'y....

--¡Mag-in~gat ca! ¡hindi co itinutulot sa iyóng iwatawat mo ang lihim na iyán!

--At hindi co naman ibig--ang isinagót ni Sinang na pinapan~gulubot ang ilóng.--Cung isáng bagay man lamang na may caunting cahulugán, marahil masabi co pa sa aking m~ga caibigang babae; datapuwa't ¡pamimilí n~g m~ga niyóg! ¡m~ga niyóg! ¿sino ang macacaibig macaalam n~g tungcól sa niyóg?

At nagdalidali n~g mainam na pagyáo at paghanap sa canyáng m~ga caibigang babae.

Nagpaalam si Ibarra n~g macaraán ang iláng sandali, sa pagca't canyáng nakitang walang salang pápanglaw ang pagpupulong na iyón; maasim na matamis ang pagmumukhá ni capitang Tiago, hindi umiimic si Linares at nagmámasid, ang curang nagpapacunuwaring nagágalac ay nagsasalitâ n~g m~ga cacaibáng bagay. Hindi na mulíng lumabás ang alin man sa m~ga dalaga.

=LII.=

=ANG SULAT N~G M~GA PATAY AT ANG M~GA ANINO.=

Itinatagò ang buwan n~g madilím na lan~git; wináwalis n~g malamig na

han~ging palatandâan n~g pagdating n~g Diciembre ang iláng dahong tuyô
at ang alabóc sa makipot na landas na patun~gó sa libin~gan.

Nagsasalitaan n~g marahan ang tatlong anino sa ilalim n~g pintuan.

--¿Kinausap mo ba si Elías?--ang tanóng n~g isáng tinig.

--Hindî, nalalaman mo n~g siyá'y may ugaling cacaibá at main~gat;
n~guni't inaacalà cong siyá'y cacampí natin; iniligtás ni don Crisóstomo
ang canyáng buhay.

--Caya acó pumayag,--anáng unang tinig;--jipinagágamot ni don Crisóstomo
ang aking asawa sa bahay n~g isáng médico sa Maynilà! Acó ang nacacaalam
n~g convento upang makipagliwanag sa cura n~g aming pautan~gan.

--At camí naman ang nacacaalam n~g cuartel, at n~g masabi namin sa m~ga
civil na may m~ga anác na lalaki ang aming amá.

--¿Maguiguing ilán caya cayó?

--Limá, cainaman na ang limá. Maguiguing dalawampo raw cami,--anáng
alilà ni don Crisóstomo.

--At ¿cung hindi lumabás cayóng magalíng?

--¡Sttt!--anáng isá, at hindi na umimic ang lahát.

Namamasid sa nag-aagaw n~g dilim at liwanag ang pagdating n~g isáng
anino na marahang lumalacad na ang bacod ang siyáng tinútunton;
manacánacang humíhintô na para mandíng lumílin~gon.

At may dahil n~ga namán. Sa dacong hulihán, na may dalawampong hacbang
ang puwang, may sumusunod na isá pang anino, lalong malakí at tila
mandín lalò pang anino cay sa náuna: totoong napacarahan ang pagyapac sa
lupà, at biglang nawawalâ, na anaki'y linalamon n~g lupa, cailán mang
humíhinto't lumílin~gon ang náuuna.

--¡Sinusundan acó!--ang ibinulóng n~g náuunang anino; ¿ang guardia civil
caya? ¿nagsinun~galíng caya ang sacristan mayor?

--Ang sabi'y dito raw magtátatagpô,--ang iniisip n~g icalawáng anino;
marahil may masamáng inaacalà caya inililihim sa akin n~g dalawáng
magcapatid.

Sa cawacasa'y dumating ang nan~gun~gunang anino sa pintuan n~g
libin~gan. Lumapit ang tatlong aninong nan~gauna.

--¿Silá po bagá?

--¿Cayó po ba?

--¡Tayo'y maghiwahiwalay, sa pagca't sinúsundan acó nilá! Tátanggapin
ninyó bucas ang m~ga sandata at pagcágabi gágawin. Ang hiyáw ay:
«¡Mabuhay si don Crisóstomo!» ¡Lacad na cayó!

Nawalâ ang tatlong anino sa licuran n~g m~ga pader. Nagtagò ang bagong
dating sa pag~itan n~g pintô at naghintáy na hindi umiimic.

--¡Tingnan natin cung sino ang sumúsunod sa akin!--ang ibinulóng.

Dumating ang pan~galawáng anino na nag-iin~gat n~g mainam at humintóng
parang nagtitin~gintin~gin sa paliguid niyá.

--¡Nahuli acó n~g pagdating!--ang marahang sinabi; n~guni't baca caya man~gagbalic.

At sa pagcá't nagpasimulâ n~g pag ambóng nagbabalang tumagál, inisíp niyang sumilong sa ilalim n~g pintúan.

At alinsunod sa dapat mangyari'y nabuglàn niyá ang isáng anino.

--¡Ah! ¿sino pô cayó?--ang itinanóng n~g bagong dating na ang tinig ay sa matapang na lalaki.

--At ¿sino pô ba naman cayô?--ang isinagót n~g isá n~g boong capanatagan.

Sandalíng hindi nan~gagsiimic; pinagpipilitan n~g isá't isáng makilala ang canyáng caharáp sa pamamag-itan n~g anyô n~g tinig at sa pagmumukháng naaaninagnagan.

--¿Anô po ba ang hinihintay ninyó rito?--ang tanóng n~g may tinig na pagca lalaki.

--Na tumugtóg ang á las ocho upang aking macuha ang baraja n~g m~ga patay, ibig cong manalo n~gayong gabí n~g salapi,--ang sagót n~g isá na ang tinig ay caraniwan; at cayó namân, ¿anó't cayó po'y naparito?

--Sa ... gayóng ding dahil.

--¡Abá! ikinatutuwa co; sa ganyá'y hindi acó mag-iisá. May dalá acóng baraja; pagcarin~gig co n~g unang tugtóg ay maglálagay acó sa canilá n~g _aldur_; sa icalawáng tugtóg ay maglálagay namán acó n~g _gallo_; ang m~ga barajang gumagaláw ay iyán ang m~ga baraja n~g m~ga patáy, na kinacailan~gang agawin sa pamamag-itan n~g pananagâ. ¿May dalá rin po ba cayóng baraja?

--¡Wala!

--¿At paano?

--Magaang; cung paano ang paglalagáy ninyó sa canilá n~g bangcâ; hinihintay cong silá namán ang maglálagay n~g bangcâ sa akin.

--¿At cung hindi maglagáy n~g bangcâ ang m~ga patáy?

--¿Anó ang gagawin? Hindi pa ipinag-uutos na sapilitang magsúsugal ang m~ga patáy....

Sandalíng hindi silá nag-imican.

--¿Cayó po ba'y naparitong may sandata? ¿Paano ang inyóng gágawing pakikiaway sa m~ga patáy?

--Sa pamamag-itan n~g aking m~ga suntóc,--ang isinagót n~g pinacamalaki sa canilá.

--¡Ah, diablo, n~gayón co naalaala! hindi tumátayâ ang m~ga patáy pagca may higuít sa isá ang bilang n~g m~ga buháy, at tayo'y dalawá.

--¿Siyá n~ga po ba? n~guni't áayaw acóng umalís.

--Acó ma'y gayón din, nan~gan~gailan~gan acó n~g salapi,--ang isinagót n~g pinacamaliit; n~guni't gawín natin ang isáng bagay: magsugál tayong dalawá, at ang matalo'y siyáng umalís.

--Halá ...--ang isinagót n~g isá na may caunting samâ ang loob.

Pumasoc silá't humanap sa gayóng nag-aagaw n~g dilim at liwanag n~g isáng lugar na lalong nauucol; hindi nalao't nacásumpong silá n~g isáng baunang bató at doon silá naupô. Kinuha n~g pinacapandác sa canyáng salacót ang baraja, at nagpanin~gas namán ang isá n~g fósforo.

Sa ilaw ay nagtin~ginan ang isá't isa, datapuwa't ayon sa pag-aanyô n~g canicaniláng mukha'y hindi nan~gagcacakilalanan. N~guni't gayón man, sa pinacamataás at tinig macalalaki ay makikilala natin si Elías, at sa pinacamaliit ay si Lucas, dahil sa pilat niyá sa pisn~gí.

--¡Alsaín po ninyó!--ang winica nitó, na hindi nálilin~gat n~g pagmamasíd sa caharáp.

Itinabí ang iláng butóng nakita sa ibabaw n~g libin~gang bató't saca nag-_andar_ n~g isáng alás at isáng cabayo. Pinagsunodsunód ni Elías ang pagpapanin~gas n~g fósforo.

--¡Sa cabayo!--anyá,--at n~g magcatanda'y nilagyán n~g isáng bun~gô n~g tadyáng.

--¡Juego!--aní Lucas,--at sa icaapat ó icalimang _carta_ ay lumabás ang isáng alás.

--Natalo cayó,--ang idinugtóng;--n~gayó'y pabayaang po ninyóng acó'y mag-isáng humanap n~g pagcabúhay.

Umalís si Elías na hindi nagsabi n~g catagâ man lamang, at nawala sa guitna n~g cadilimán.

Nang macaraan ang ilang minuto'y tumugtóg ang á las ocho sa relós n~g simbahan, at ipinahayag n~g campana ang oras n~g m~ga caluluwa; n~guni't hindi inanyayahan ni Lucas makipagsugál sa canyá ang sino man, hindi tinawagan ang m~ga patáy, na gaya n~g iniaatas n~g pamahiin; ang guinawá'y nagpugay at bumulóng n~g ilang panalan~gin, nagcruz n~g boong cataimtimang tulad sa marahil guinágawa rin sa sandaling iyón n~g puno n~g Cofradía n~g Santísimo Rosario.

Nagpatuloy ang pag-ambón sa boong magdamág. Pagca á las nueve n~g gabi'y madilím na ang m~ga daan at wala n~g taong lumalacad; ang m~ga farol n~g lan~gis na dapat ibitin n~g bawa't namamayan sa tapat n~g canilang bahay, bahagya n~g nacaliliwanag sa pabilóg na isáng metro ang luwang: tila mandin inilagáy ang m~ga ilaw na iyó't upang makita ang carilimán.

Naglálacad n~g paroo't parito sa magcabicabilang dulo n~g daang malapit sa simbahan ang dalawáng guardia civil.

--¡Maguináw!--ang sabi n~g isá sa wicang tagalog na may puntóng bisayà; hindi tayo macahuli n~g isá man lamang sacristan, waláng gágawa n~g casiraan n~g culun~gán n~g manóc n~g alferez ... Nan~gadalà dahil sa pagcápatay doon sa isá; nacayáyamot sa akin itó.

--At sa akin,--ang isinagót n~g isá;--sino ma'y waláng nagnanacaw; datapuwa't salamat sa Dios at ang sabiha'y na sa bayan daw si Elías. Ang sabi n~g alferez ay ang macahuli raw sa canyá'y máliligtas sa palò sa loob n~g tatlong buwán.

--¡Aa! Nasasaulo mo ba ang canyáng m~ga _señas_?--ang tanóng n~g bisaya.

--¡Mangyari bagá! ang taás ay matangcád ayon sa alferez, catatagán ayon sa cay padre Dámaso; maiitim ang m~ga matá, catatagán ang ilóng, catatagán ang bibíg, waláng balbás, maitim ang buhóc....

--¡Aa! ¿at ang m~ga tan~ging _señas_?

--Maitím ang barò, maitím ang salawal, mán~gan~gahoy....

--¡Aa! hindi macatatacas, tila nakikinikinita co na siyá.

--Hindi co siyá pagcacamal-an sa ibá, cahi't macatulad niyá.

At ipinagpatuloy n~g dalawáng sundalo ang caniláng pag-_ronda._

Mulíng natatanawan na namán natin sa liwanag n~g m~ga farol ang dalawáng aninong nagcacasunod na lumalacad n~g boong pag-iin~gat. Isáng mabalasic na _¿quién vive?_ ang siyáng nagpahintô sa dalawá, at sumagót ang nauna n~g _¡España!_ na nan~gan~gatal ang tinig.

Kinaladcád siyá n~g m~ga sundalo at siyá'y dinalá sa farol upáng siyá'y kilalanin. Siyá'y si Lucas, n~guni't nan~gag-aalinlan~gan ang m~ga sundalo at nan~gagtatanun~gan sa tin~ginan.

--¡Hindi sinasabi n~g alferez na may pilat!--anáng bisayà sa sabing marahan.--¿Saán ca paroroon?

--Magdádala acó n~g pamisa upang gawín bucas.

--¿Hindi mo ba nakikita si Elías?

--¡Hindi co po siyá nakikilala, guinoó!--ang sagót ni Lucas.

--¡Hindi co itinátanóng sa iyo cung siyá'y nakikilala mo, ¡tan~ga! cami ma'y hindi namin siyá nakikilala; itinátanóng co sa iyó cung siyá'y nakita mo!

--Hindi pô, guinoo.

--Pakinggán mong magalíng, sasabihin co sa iyó ang canyáng m~ga _señas_. Ang taás ay cung minsa'y matangcád, cung minsa'y catatagán; ang buhóc at ang m~ga matá'y maiitim; at ang lahát n~g m~ga ibá pa'y pawang m~ga catatagán,--anáng bisayà.--¿Nakikilala mo na siyá n~gayón?

--¡Hindi po, guinoó!--ang isinagót ni Lucas na natútulig.

--¡Cung gayó'y _¡sulong!_ hayop, burro!--At ipinagtulacan siyá nilá.

--¿Nalalaman mo ba cung bakin ang acala n~g alferez ay matangcád si Elías at ang acalà naman n~g cura'y catatagán lamang ang taás?--ang itinanóng na nag iisip-isip n~g tagalog sa bisayà.

--Hindi.

--Sa pagcá't nacabaón sa pusáw ang alferez n~g siyá'y mámatyagan, at ang cura namá'y nacatayô.

--¡Siyá n~gâ!--ang bigláng sinabi n~g bisaya; mainam ang pag-iisip mo ... ¿bakit ca nagguardia civil?

--Hindi capagcaraca'y guardia civil acó; acó'y dating contrabandista,--ang isinagót n~g tagalog na nagpapahan~ga.

N~guni't silá'y linibáng n~g isá pang anino: sinigawán nilá itó n~g ¿quién vive? at bago dinalá nilá sa ilaw. N~gayó'y si Elías na n~gâ ang siyáng sa canilá'y humaharap.

--¿Saán ca paroroon?

--Akin pong hinahabol, guinoó, ang isáng taong humampás at nagbalà sa aking capatíd na lalaki; ang taong iyó'y may pílat sa mukhá't nan~gn~ga~ngalang Elías ...

--¿Há?--ang bigláng sinabi n~g dalawá at nan~gagtin~ginang nagsisipanghilacbót.

At pagdaca'y nan~gagtabuhang ang tun~go'y sa simbahang sasandali pa lamang na pinaroonan ni Lucas.

=LIII.=

=IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA.=

Maagang cumalat sa bayan ang balitang may nakitang m~ga ilaw sa libin~gan n~g gabing nacaraán.

May sinasabi ang punò n~g V.O.T. (Venerable Orden Tercera) na m~ga candilang may ilaw at cung paano ang anyô at cung gaano ang caniláng m~ga lakí, datapuwa't ang hindi matucoy ay ang bilang, n~guni't may nabilang siyáng hanggáng dalawampô. Hindi dapat atimín ni hermana Sipa, na caanib sa Cofradía n~g Santísimo Rosario, na ang macapagyabáng lamang na nacakita n~g biyaya n~g Dios na itó'y ang isáng na sa hermandad (capatiran) na caaway; sinabi namán ni hermana Sipa, cahi't hindi malapit doon ang canyáng tinátahanan, na siyá'y nacárin~gig n~g m~ga daíng at hibíc, at hanggáng sa tila mandín canyáng nakikilala ang tinig n~g tan~ging m~ga tao, na n~g unang panahó'y canyáng naca ..., datapuwa't alang-alang sa pag-ibig sa capuwa taong atas sa binyaga'y hindi lamang canyáng pinatatawad, cung di namán canyáng ipinananalan~gin at inililihim ang caniláng m~ga pan~galan, at dahil dito'y pagdaca'y pinapagtitibay na siyá'y santa. Hindi totoong matalas ang tain~ga, ang catotohanan, ni hermana Rufa, n~guni't hindi dapat tiisin niyáng narin~gig ang bagay na iyón ni hermana Sipa't siyá'y hindi, at dahil dito'y nanaguinip siyá at sa canyá'y humarap ang maraming m~ga caluluwa, hindi lamang n~g m~ga taong patáy na, cung di namán n~g m~ga buhay; hiníhin~gi n~g m~ga caluluwang silá'y bahaguinan n~g m~ga indulgenciang canyáng maliwanag na itinátala't pinacaiin~gatan. Masasabi niyá ang m~ga pan~galan sa m~ga familiang nan~gan~gailan~gan, at wala siyáng hiníhin~gi cung di isáng muntíng limós upáng isaclolo sa Papa, sa m~ga pan~gan~gailan~gan nitó.

Isáng batang ang hanap-buhay ay mag-alaga n~g m~ga hayop, na nan~gahás magpatibay na wala siyáng nakita liban na lamang sa isáng ilaw at dalawáng táong nan~gacasalacot, nahirapang lubha upang macaligtás sa m~ga hampás at m~ga lait. Nawaláng cabuluháng siyá'y manumpâ, na canyáng casama ang canyáng m~ga calabaw at silá ang macapagsasabi:

--¿Durunong ca pa sa m~ga celador at sa m~ga hermana, _paracmason,_ hereje?--ang siyáng caniláng sinasabi sa canyá't siya'y iniirapan nilá.

Nanhíc ang cura sa púlpito at inulit ang sermón tungcól sa Purgatorio, at muli na namáng lumabas ang m~ga pipisohin sa canicaniláng kinatataguan.

N~guni't pabayaang natin muna ang m~ga caluluwang nan~gaghihirap, at pakinggán natin ang salitaan ni don Pilipo at n~g matandáng Tasio, na may sakit at nag-íisa sa canyáng maliit na bahay. Malaon nang hindi

bumaban~gon sa canyáng kinahihigaan ang filósofo ó ulól, at nararatay dahil sa isáng panghihinang madalí ang paglubhâ.

--Ayawán, sa catotohanan, cung marapat co cayóng handugan n~g masayáng bati dahil sa pagcátanggáp sa inyó n~g inyóng pagbibitiw n~g catungculan; n~g una, n~g hindi pakinggán n~g boong cawalánghiyaan ang palagáy n~g marami sa m~ga nan~gagpupulong, sumasacatuwiran cayóng hin~gin ninyó ang pahintulot na macapagbitíw cayó n~g inyóng catungculan; n~guni't n~gayóng cayó'y nakikitalád sa guardia civil ay hindi magalíng. Sa panahón n~g pagbabaca'y dapat cayóng manatili sa inyóng kinalalagyan.

--Tunay n~ga, datapuwa't hindi, pagca naglililo ang general,--ang sagót ni don Filipo;--talastas na po ninyóng kinabucasa'y inalpasan n~g gobernadorcillo ang m~ga sundalong aking nahuli, at nagpacatangguítangguíng gumawa n~g cahi't anó pa man. Wala acóng magawa cung walang pahintulot ang aking punò.

--Wala n~ga, cung cayó'y nag-íisa, datapuwa't malakí ang magágawa ninyó cung catulong ninyó ang m~ga ibá. Dapat sanang sinamantala ninyó ang ganitóng pangyayari upang cayó'y macapagbigáy ulirán sa ibáng m~ga bayan. Sa ibabaw n~g catawátawáng capangyarihan n~g gobernadorcillo'y naroon ang catuwiran n~g bayan; iyan sana ang pasimula n~g isáng magalíng na pagtuturò ay inyóng sinayang na di guinamit.

--¿At anó bagá caya ang aking magágawa sa kinacatawán n~g m~ga malíng pananalig? Tingnan po ninyó't nariyan si guinoóng Ibarra, na napilitang makisang-ayon sa m~ga pananampalataya n~g caramihan, ¿inaacalà ba ninyóng siyá'y naniniwalà sa «excomunió»?

--Ibá ang inyóng calagayan cay sa canyá; ibig ni guinoóng Ibarrang magtaním, at upang magtaním ay kinacailan~gang yumucód at tumalima sa cahilin~gan n~g catawán; ang catungculan po ninyó'y magpagpág, at upang magpagpág ay nan~gan~gailan~gan n~g lacás at nin~gas n~g loob. Bucod sa rito'y hindi dapat gawín ang pakikitalád laban sa gobernadorcillo; ang marapat sabihi'y: laban sa lumalabis sa paggamit n~g lacás, laban sa sumisira n~g catahimican n~g bayan, laban sa nagcuculang sa canyáng catungculan; at sa ganitó'y hindi n~ga cayó mag-iisá, palibhasa'y ang bayan n~gayó'y hindi na gaya n~g nacaraáng dalawampóng taón.

--¿Sa acala po caya ninyó?--ang tanóng ni don Filipo.

--¿At hindi po ninyó nararamdaman?--ang isinagót n~g matandang ga humilig na sa kináhihigan;--jah! palibhasa'y hindi pô ninyó nakita ang panahóng nagdaan, hindi ninyó mapagcucurocurò ang bun~ga n~g pagparito n~g m~ga tagá Europa, n~g m~ga bagong aclát at n~g pagpasá Europa n~g m~ga kinabataan. Pag-isip-isipin ninyó't pagsumagsumaguin: tunay n~ga't nananatili pa ang Real at Pontificia Universidad n~g Santo Tomás, sampô n~g canyáng carunungdun~gang claustro, at pinapagsasanay pa ang iláng m~ga nag-aaral sa pagtatatág n~g m~ga «distingo» (pagkilala n~g caibhán) at bigyán n~g panghulíng ningníng ang m~ga catalasan n~g pagmamatuwiran tungcól sa iglesia, n~guni't ¿saán pô ninyó makikita n~gayón yaóng m~ga kinabataang mawilihíng sásalicsic n~g metafísica, panís n~g m~ga dunong, na sa capapahirap sa pag-iisip ay namamatay sa marayang m~ga pagbabalacbalac sa isáng suloc n~g m~ga lalawigan, na hindi matapustapos unawain ang m~ga saguisag n~g «ente», hindi macuhang masunduan ang liwanag n~g «esencia» (tinging) at n~g «existencia» (búhay) cataastaasang palaisipang nagpapalimot sa atin n~g lalong kinacailan~gang maalaman: n~g nauucol sa ating cabuhayan at sariling calagayan? ¡Tingnán po ninyó ang cabataan n~gayón! Sa puspós na casiglahan n~g caniláng loob sa pagcákita sa lalong malayong tan-awin, silá'y nan~gag-aaral n~g Historia, Matemáticas, Geografía, Literatura, m~ga dunong sa Física, m~ga wicà n~g ibát' ibáng lahi, m~ga bagay na lahát na nang panahón

nati'y ating dinírin~gig n~g malakíng pan~gin~gilabot na parang m~ga heregía; ang lalong mahiliguín sa calayaan n~g isip n~g panahón co'y pinapagtitibay na mababang-mababa ang m~ga dunong na iyán sa m~ga minana cay Aristóteles at sa m~ga pátacaran n~g «silogismo». Sa cawacasa'y napag-unawa n~g taong siyá'y tao; pínabayaan ang pagsisiyasat sa calagayan n~g canyáng Dios, ang pakikialam sa hindi matangnán, sa hindi nakita, at ang paglalagdá n~g alituntunin sa m~ga panaguinip n~g canyáng panimdim; napagkilala n~g taong ang canyáng minana'y ang malawac na daigdíg, na macacaya niyáng pagharian; na sa canyáng pagcapagál sa isáng gáwaing waláng cabuluhá't palalò, tumun~gó't pinagmasídmásíd ang lahat nang sa canyá'y nacaliliguid. Pagmasdán pô ninyó n~gayón cung paano ang pagsílang n~g ating m~ga poeta; binúbucsan sa ating unti unti n~g m~ga Musa n~g Naturaleza ang caniláng iniin~gatang m~ga cayamanan at nagpápasimulâ n~g pagn~giti sa atin upáng tayo'y bigyáng siglá sa pagpapatulò n~g pawis. Naghandóg na n~g m~ga unang bun~ga ang m~ga dunong na nagbúhat sa m~ga pinagdanasan; culang na lamang n~gayón ang lubós na pacabutihin n~g panahón. Naaalínsunod ang m~ga bagong abogado n~gayón sa m~ga bagong balangcás n~g Filosofia n~g Càtuwirán; nagpápasimulâ na ang ilán sa canilá n~g pagníngning sa guitna n~g carilimáng nacaliliguid sa luclucan n~g m~ga tagapa-unawa n~g cagalin~gan, at nahihíwatigan na ang pagbabago n~g lacad n~g panahón. Pakinggán po ninyó cung paanong manalitâ n~gayón ang m~ga cabataan, dalawing po ninyó ang m~ga páaralang pinagtuturuan n~g m~ga dunong, at ibá n~g m~ga pan~galan ang umaalin~gáwn~gaw sa m~ga pader n~g m~ga claustro, diyán sa loob n~g m~ga pader na iyá'y wala tayong máririn~gig liban na lamang sa m~ga n~galan ni Santo Tomás, Suarez, Amat, Sánchez at m~ga ibá pa, na pawang pinacasásamba n~g panahóng co. Waláng cabuluháng magsisigáw buhat sa m~ga púlpito ang m~ga fraile laban sa tinatawag niláng pagsamâ n~g m~ga ugali, tulad sa pagsigáw n~g m~ga magtitindá n~g isdâ, laban sa cacuriputan n~g m~ga mamimili, na hindi nilá napagkikilalang ang calacal nilá'y bilasâ na't waláng cabuluhán! Waláng cabuluháng ilaganap n~g m~ga convento ang caniláng mahahabang galamáy at m~ga ugat sa han~gád na inisín sa m~ga bayan ang bagong agos; pumapanaw na ang m~ga diosdiosan; mangyayaring mapapamayay n~g m~ga ugat n~g cahoy ang m~ga halamang doo'y itinatanim, datapuwa't hindi mangyayaring macaamís n~g buhay sa ibáng nan~gabubuhay, na gaya na n~ga n~g m~ga ibong napaiilangláng sa calan~gitán.

Masimbuyó ang pananalitâ n~g filósofo; nagníningning ang canyáng m~ga matá.

--Datapuwa't maliit ang bagong sibol; cung man~gagcáisa ang lahat, ang pagsúlong na totoong napacamahal ang ating pagbili'y mangyayaring caniláng mainís,--ang itinutol ni don Filipino na áayaw maniwala.

--Inisin siya, ¿nino? ¿n~g tao bagâ, iyáng pandác bang masasactín ang macaiinis sa Pagsulong, sa macapangyarihang anác n~g panahón at n~g casipagan? ¿Cailán bagá nagawâ niyá ang gayón? Lalò n~g itinulac siyá sa paglaganap n~g m~ga nan~gagpupumilít na siyá'y piguílin sa pamamag-itan n~g m~ga pinasasampalatayan, n~g bibitayán at n~g pinagsusunugang sigâ. _E por si muove_, (at gayón ma'y gumágalaw), ang sinasabi ni Galileo n~g pinipilit siyá n~g m~ga dominicong canyáng sabihing ang lupa'y hindi gumagalaw; ang gayóng salitá'y iniuucol sa pagsulong n~g dunong n~g tao. Mapipilit ang iláng m~ga calooban, mapápatay ang iláng m~ga tao, n~guni't itó'y waláng cabuluhán: magpapatuloy n~g paglacad sa canyáng landás ang Pagsulong, at sa dugô n~g m~ga mabulagtá'y bubucal ang m~ga bago't malalacás na m~ga suwi. Pagmasdán po ninyó ang m~ga pamahayagan man, cahi't ibiguing magpacátiraira sa cahulihulihan, gayón ma'y humáhacbang n~g isá sa pagsulong n~g laban sa canyáng calooban; hindi macatacas sa pagtupad sa ganitóng atas ang m~ga dominico man, caya't caniláng tinutularan ang m~ga jesuita, na cánilang m~ga caaway na cailán ma'y hindi macacasundô: gumágawâ silá n~g m~ga casayahan sa caniláng m~ga claustro, nan~gagtátayô n~g m~ga maliliit na m~ga teatro,

nag-áanyô-anyô n~g m~ga tulâ, sa pagcá't palibhasa'y hindi silâ culang sa catalinuhan, bagâ man ang boong isip nilá'y nan~gabubuhay pa silâ sa icalabinglimáng siglo, napagkikilala niláng sumasacatuwiran ang m~ga jesuita, at silá'y makikialam pa sa daratning panahón n~g m~ga batang bayang caniláng tinuruan.

--Ayon, sa sabi ninyó'y ¿caalacbáy ang m~ga jesuita sa paglacad n~g Pagsulong?--ang tanóng na nagtátaca ni don Filipo;--cung gayo'y ¿bakit silá'y minamasamâ n~g m~ga tagá Europa?

--Cayó po'y sasagutín co n~g catulad n~g m~ga nag-aaral n~g tungcól sa Iglesia n~g una,--ang isinagót n~g filósofo, na mulíng nahigâ at pinapanag-uli ang canyáng pagmumukháng palabiro;--sa tatlong paraán mangyayaring macaacbay sa Pagsulong: sa dacong unahán, sa dacong taguiliran at sa dacong hulihán; ang m~ga nan~gun~guna'y siyáng namamatnugot sa canyá; ang nan~gasa taguilira'y cusang napadadala na lamang, at ang nan~gahuhuli'y pawang kinácaladcad, at sa m~ga kinácaladcad na itó nasasama ang m~ga jesuita. Ang ibig sana nilá'y silâ ang macapamatnubay sa Pagsulong, n~guni't sa pagcá't nakikita niláng itó'y malacás at ibá ang m~ga hilig, silá'y nakikisang-ayon, at lalong minamagalíng niláng silá'y makisunod cay sa silá'y tahaki't yapacan, ó mâtira caya sa guitna n~g marilím na daán. N~gayón po'y tingnán ninyó, tayo rito sa Filipinas ay may m~ga tatlong siglo, ang cauntian, ang ating pagcáhuli sa _carro_ n~g Pagsulong: bahagya pa lamang nagpápasimula tayo n~g pag-alis sa «Edad Media» (476 hanggang 1453); caya n~ga ang m~ga jesuita na nasa Europa'y larawan n~g pag-urong, cung pagmasdan dito'y larawan n~g Pagsulong; cautan~gan n~g Filipinas sa canilá ang bagong umúusbóng na pagdunong, ang m~ga dunong na catutubò n~g daigdíng (Ciencias Naturales), na siyáng cáluluwa n~g siglo XIX, na gaya namang cautan~gán sa m~ga dominico ang Escolasticismo (filosofía n~g Edad Media), na namatáy na cahi't anóng pagpipilit na gawín ni León XIII: waláng Papang macabuhay na mag-ulí sa binitay na n~g catutubong bait ... Datapuwa't ¿saán náparoon ang ating salitaan?--ang itinanóng na nagbago n~g anyô n~g pananalita;--jah! ang pinag-uusapan nati'y ang casalucuyang calagayan n~g Filipinas ... Siyá n~ga, n~gayó'y pumapasoc tayo sa panahón n~g pakikitunggalì, malí acó, cayó; nauucol na sa gabí camíng nan~gaunang ipinan~ganác, cami'y paalís na. Ang nagtutunggali ay ang nacaraang panahóng cumacapit at yumayacap na nagtútun~gayaw sa uugaugâ n~g malaking bahay na bató n~g m~ga macapangyarihan, at saca ang panahóng sasapit, na náririn~gig na buhat sa malayò ang canyáng awit n~g pagwawagui, sa m~ga sinag n~g isáng namamanaag n~g liwaywáy, tagláy ang Bagong Magandáng Balita na galing sa m~ga ibáng lupaín ... ¿Sinosino caya ang man~gatitimbuang at mababaon sa pagcaguhò n~g náguiguibang bahay?

Tumiguil n~g pananalitâ ang matandáng lalaki, at n~g makita niyang siyá'y tinititigan ni don Filipong nagninilaynilay, ngumití at mulíng nagsalitâ:

--Halos nahuhulaan co ang iniisip po ninyó.

--¿Siyá n~ga pô ba?

--Iniisip po ninyóng magaang na totoóng mangyaring acó'y nagcacamali,--ang sinabing n~gumin~gití n~g malungcót;--n~gayó'y may lagnát acó at hindi namán acó maipalalagay na hindi namamali cailán man: _homo sum et nihil humani a me alienum puto_, ani Terencio; n~guni't cung manacánaca'y itinutulot ang managuinip, ¿bakit bagá't hindi mananaguinip acó sa m~ga hulíng sandalî n~g buhay? At bucód sa roo'y ipawang panaguinip lamang ang aking naguíng buhay! Sumasacatuwiran pô cayó; ipanaguinip! waláng iniisip ang ating m~ga kinabataan cung di ang m~ga sintahan at layaw n~g catawan: lalong malaki ang panahóng caniláng ginugugol at ipinagcacapagod sa pagdayà at paglulugsô n~g isáng

capurihán n~g isáng dalaga, cay sa pag-iisip-isip n~g icagagaling n~g canyáng lupang tinubuan; pinababayaán n~g m~ga babae rito sa atin ang caniláng sariling m~ga familia, dahil sa pag aalaga n~g bahay at familia n~g Dios; masisipag lamang ang m~ga lalaki rito sa atin sa nauucol sa m~ga vicio at silá'y m~ga bayani lamang sa paggawâ n~g m~ga cahiyahiyâ; námumulat ang camusmusan sa m~ga cadilimán at sa m~ga calumalumaang pinagcaratihang aayaw baguhin; pinalálampas n~g m~ga cabataan ang lalong pinacamagalíng na panahón n~g caniláng buhay na waláng anó mang mithiin, at ang m~ga may gulang na'y waláng guinágawang sucát mamun~ga n~g cagalin~gan, waláng capacanán silá cung di magpasamâ sa m~ga kinabataan sa pamamag-itan n~g caniláng masasamáng halimbawang ipinakikita ... Ikinagagalac cong acó'y mamatáy na ... _claudite jam rivos, pueri._

--¿Ibig pô ba ninyó ang anó mang gamót?--ang itinanóng ni don Filipino, upáng magbago n~g salitaang nacapagbigáy dilim sa mukhâ n~g may sakít.

--Hindî nagcacailan~gan n~g m~ga gamót ang m~ga mamamatay; cayóng m~ga mátitira ang nan~gagcacailan~gan. Sabihin pô ninyó cay don Crisóstomo na acó'y dalawin niyá bucas, may sasabihin acó sa canyáng totoong mahahalagá. Sa loob n~g iláng araw ay yayao na acó. ¡Sumásacadilimán ang Filipinas!

Pagcatapos n~g ilàng sandali pang pag-uusapa'y iniwan ni don Filipong namámanglaw at nag-iisip ang bahay n~g may sakít.

=LIV.=

QUIDQUID LATET, ADPAREBIT,
NIL INULTUM REMANEBIT.

Ipinagbibigay álam n~g campana ang oras n~g pagdarasal sa hapon; tumitiguil ang lahát pagcárin~gig n~g taguinting n~g pagtawag n~g religión, iniwan ang caniláng guinágawa't nan~gagpupugay: inihíhintó n~g magsasacáng nanggagaling sa bukid ang canyáng pag-awit, pinatitiguil ang mahinahong lacad n~g calabáw na canyáng sinásakyan, at nagdarasal; nagcucruz ang m~ga babae sa guitná n~g daan at pinagágalaw na magalíng ang caniláng m~ga labì't n~g sino ma'y huwag mag-alinlan~gang sa caniláng silá'y mapamintakasi; inihihintô n~g lalaki ang pag-ámac sa canyáng manóc at dinárasal ang _Angelus_ upáng sang-ayunan siyá n~g capalaran; nan~gagdárasal n~g malacás sa m~ga bahay ... nalúlugnaw, nawáwalâ ang lahát n~g in~gay na hindi ang sa _Abá Guinoong Maria_.

Gayón ma'y nagtutumulin sa paglacad sa daan ang curang nacasombrero, na anó pa't pinapagcacasala ang maraming m~ga matatandáng babae, ¡at lalo n~g nacapagcacasala! na ang tinutungo niyá'y ang bahay n~g alférez. Inacala n~g m~ga matatandáng babaeng panahón nang dapat niláng itíguil ang pagpapakibót n~g caniláng m~ga labi upáng silá'y macahalic sa camáy n~g cura; datapuwa't hindî silá pinansín ni pari Salví; hindi siyá nagtamóng lugód n~gayóng ilagáy ang canyáng mabut-óng camáy sa ibabaw n~g ilóng n~g babaeng cristiana, upáng buhat diyá'y padaus-using maimis (ayon sa nahiwatigan ni doña Consolación) sa dibdíb n~g magandáng batang dalaga, na yumúyucod sa paghin~gî n~g bendición.

¡Marahil totoong mahalagáng bagay n~gâ ang nacaliligalig sa canyáng panimdím upáng malimutan n~g ganyán ang canyáng sariling cagalin~gan at ang cagalin~gan n~g Iglesia!

Totoong dalidali n~gang siyá'y nanhic sa hagdanan at tumawag n~g boong pagdudumali sa pintô n~g bahay n~g alférez, na humarap na nacacunot ang m~ga kilay, na sinusundan n~g canyang cabiac (n~g canyang asawa), na n~gumín~giting parang tagá infierno.

--¡Ah, padre cura! makikipagkita sana acó sa inyó n~gayón, ang cambíng na lalaki po ninyó'y....

--May sadyà acóng totoong mahalagá....

--Hindí co maitutulot na palagui n~g iwasac niyá ang bacod ...
¡papuputucan co siyá cung magbalic!

--¡Iyá'y sacali't buhá'y pa cayó hanggáng bucas!--anáng cura na humihin~gal at patun~go sa salas.

--¿Anó? ¿inaacala po ba ninyóng mapapatay acó niyáng taotaohang pipitong buwan pa lamang n~g ipan~ganac? ¡Lulusayin co siyá sa isáng sicad lamang!

Umudlót si pari Salvi at hindi kinucusa'y itinun~gó ang panin~gín sa paá n~g alférez.

--¿At sino po ba ang inyóng sinasabi?--ang itinanóng na nan~gán~gatal

--¿Sino ang sasabihin co cung di iyáng nápacahalíng, na hinamon acóng camí raw ay magpatayan sa pamamag-itan n~g revolver, na ang layo'y sandaang hacbáng?

--¡Ah!--humin~gá ang cura, at saca idinugtóng:--Naparito acó't may sasabihin sa inyóng isáng bagay na totoóng madalian.

--¡Huwág na pó cayóng magsabi sa akin n~g ganyáng m~ga bagay! ¡Marahil iyá'y catulad n~g sa dalawáng batà!

Cung di lamang naguíng lan~gís ang pang-ilaw at hindi sana nápacarumí ang _globo_, nakita disín n~g alférez ang pamumutlà n~g cura.

--¡Ang ating pag-uusapan n~gayó'y ang mahalagáng bagay na nauucol sa buhay n~g calahatan!--ang muling sinabi n~g cura n~g marahan.

--¡Mahalagáng bagay!--ang inulit n~g alférez na namutlà; ¿magalíng po bang magpatamà ang binatang iyan?...

--Hindi siyá ang aking sinasabi.

--Cung gayó'y ¿sino?

Itinurò n~g cura ang pintô, na sinarhán n~g alférez alinsunod sa canyáng kinaugalian, sa pamamag-itan n~g isáng sicad. Ipinalálagay n~g alférez na waláng cabuluhán ang m~ga camay, at wala n~gang mawáwalâ sa canyáng anó man cung maalís ang canyang dalawang camáy. Isáng tun~gayaw at isáng atun~gal ang siyáng naguíng casagutan buhat sa labás.

--¡Hayop! ¡biniyác mo ang aking noó!--ang isinigáw n~g asawa niyá.

--¡N~gayó'y iluwal na pô ninyó!--ang sinabi sa cura n~g boong capanatagán n~g loob.

Tinitigan n~g cura ang alférez n~g malaon; pagcatapos ay tumanóng niyáng tinig na pahumál at nacayayamot na caugalian n~g nan~gagsesermon:

--¿Nakita pô ba ninyó cung paano ang aking pagparito, patacbó?

--¡Redios! ¡ang boong isip co'y nagbubululós pô cayó!

--Cung gayó'y tingnán ninyó,--ang sinabi n~g cura na hindi pinansín ang cagaspan~gan n~g asal n~g alférez;--pagca nagcuculang acó n~g ganyán sa aking catungculan, maniwala cayó't may mabibigát na m~ga cadahilanan.

--¿At anó pa pô?--ang itinanóng n~g causap na itinatadyac ang paá sa tinútungtun~gan.

--¡Huminahon cayó!

--Cung gayó'y ¿anó't cayó'y nagmámadali n~g mainam sa pagparito?

Lumapit sa canyá ang cura't tumanong n~g matalinghagà:

--¿Walà ... pô ... ba ... cayóng ... nababalitaang ... anó ... man?

Pinakibít n~g alférez ang canyáng m~ga balicat.

--¿Pinagtitibay pô ba ninyóng wala cayóng natátalastas na anóng anó man?

--¿Ibig pô ba ninyóng ipaunawa sa akin ang nauucol cay Elías na cagabí'y itinagò n~g inyóng sacristan mayor?--ang itinanóng.

--Hindi, hindi co sinasabi n~gayón ang m~ga cathacathàng iyan,--ang sagót n~g curang nagpakita na n~g pagcayamot;--ang ibig cong sabihin n~gayó'y ang isáng malakíng pan~ganib.

--¡P ...! ¡cung gayó'y magsalitâ cayó n~g maliwanag!

--¡Abá!--ang madalang na sinabi n~g fraile na may anyóng pagpapawaláng halaga;--n~gayó'y muli pa ninyóng makikita ang cahalagahan naming m~ga fraile; catimbáng n~g isáng regimiento ang catapustapusang uldóg; caya't ang cura'y ...

At ibinabâ ang tinig at sinabi n~g matalinghagang pananalitâ:

--¡Nacatuclas acó n~g isáng malaking acalang pangguguló!

Lumucsó ang alférez at tinititigan ang fraile sa malakíng gulat.

--Isáng cakilakilabot at mabuting pagcacahandang munacalang tacsíl na pangguguló, na sasambulat n~gayón ding gabí.

--¡N~gayón ding gabi!--ang bigláng sinabi n~g alférez, na dinaluhong ang cura; at tinacbó ang canyáng revolver at sable na nacasabit sa pader.

--¿Sino ang aking daracpin?, ¿sino ang aking daracpin?--ang sigáw.

--¡Huminahon po cayó, may panahón pa, salamat sa aking pagdadalidaling guinawa; hanggáng sa á las ocho....

--¡Babarilín co siláng lahát!

--¡Makiníg po cayó! Lumapit sa akin n~gayóng hapon ang isáng babae, na hindi co dapat sabihin ang pan~galan (sa pagcá't isang lihim n~g confesió) at ipinahayag sa aking lahát. Sasalacayin nilá't cucunin ang cuartel, pagca á las ocho, na hindi magpapamalay, lolooban ang convento, dáracpin nilá ang falúa at pápatayin tayong lahát na m~ga castila.

Tulíg na tulíg ang alférez.

--Waláng sinabi sa akin ang babae cung di itó lamang,--ang idinugtóng n~g cura.

--¿Walâ n~g ibáng sinabi? ¡cung gayó'y daracpin co siyá!

--Hindi co mapababayaan: ang hucuman n~g pan~gun~gumpisal ay siyáng luclucan n~g Dios na mahabaguin.

--¡Waláng Dios at waláng mahabaguing macapagliligtas! ¡huhulihin co ang babaeng iyán!

--Sinisirà po ninyó ang inyóng isip. Ang marapat pô ninyóng gawin ay humandá; lihim ninyóng papagsandatahin ang inyóng m~ga sundalo, at ilagáy ninyó silá sa magalíng na mapagbabacayan; padalhan pô ninyó acó n~g apat na guardia sa convento, at ipaunawâ ninyó ang mangyayari sa m~ga taga falúa.

--¡Walâ rito ang falúa! Hihin~gî acó n~g saclolo sa ibáng m~ga _sección!_

--Huwág, sa pagca't cung gayó'y caniláng maiino, at hindi nila ipatutuloy ang caniláng bantâ. Ang lalong magalíng ay máhuli nating buháy silá at sacâ natin pasigawin, sa macatuwíd bagá'y cayó ang magpapasigaw sa canilá; hindi acó dapat makialám sa bagay na itó, sa pagcá't acó'y sacerdote. ¡Dilidilihin ninyó! sa mangyayaring itó'y macatutuclas cayó n~g m~ga _cruz_ at m~ga _estrella;_ ang tan~ging hiníhin~gi co'y papagtibayin lamang na acó ang siyáng sa inyó'y nagsabi't n~g macapaghandâ.

--¡Papagtibayin, padre, papagtibayin, at hindi malayong sa inyó'y mapaputong ang isáng mitr!--ang sagót n~g alférez na nagágalac, at tinitingnan ang m~ga mangás n~g canyáng suut na damít.

--Ipaasahan cong magpápadala cayó sa akin n~g apat na guardia na ibá ang pananamit, ¿eh?

Samantalang nangyayari ang m~ga bagay na itó'y nagtátatacbo ang isáng tao sa daang patun~gó sa bahay ni Crisóstomo at dalidaling pumapanhic sa hagdanan.

--¿Nariyan ba ang guinoo?--ang tanóng n~g tinig ni Elías sa alilà.

--Na sa canyáng gabinete at may guinagawâ.

Sa nais ni Ibarrang malibáng ang canyáng pagcainíp sa paghihintay n~g oras na macapagpapaliwanagan cay María Clara'y gumagawa sa canyáng laboratorio.

--¡Ah! cayó pô palá, ¿Elías?--ang bigláng sinabi;--cayó ang sumasaaking isip, nalimutan co cahapong itanóng sa inyó ang pan~galan niyóng castiláng may bahay na kinatitirahan n~g inyóng nunòng lalaki.

--Hindi pô nauucol sa akin, guinoo....

--Pagmasdán po ninyó,--ang ipinagpatuloy ni Ibarra, na hindi nahihiwatigan ang pagcabalisa n~g binata, at inilapit sa nin~gas ang isáng caputol na cawayan; nacatuclas acó n~g isáng dakilang bagay; hindi nasusunog ang cawayang itó.

--Hindi pô ang cawayan ang dapat nating lin~gunín n~gayón; ang dapat ninyóng gawín n~gayó'y iligpit ang inyóng m~ga papel at cayó'y tumacas sa loob n~g isáng minuto.

Pinagmasdán ni Ibarra si Elías na nagtatacá, at n~g makita sa canyáng pagmumukhâ ang anyóng hindi nag aaglahî, canyáng nábitiwan ang bagay na hawac.

--Sunuguin pô ninyó ang lahat na macapapahamac sa inyó at sa loob n~g isang oras ay lumagáy cayó sa isáng lugar na lalong panatag.

--At ¿bakit?

--Inyó pong sunuguin ang lahat n~g papel na inyóng sinulat ó ang isinulat sa inyó; ang lalong waláng cahuluga'y caniláng masasapantahang masamá ...

--N~guni't ¿bakit?

--¿Bakit? sa pagcá't bago cong natuclasan ang isáng munacalang pangguguló na cayó ang ipinalálagay na may cagagawán at n~g cayó'y ipahamac.

--¿Isáng munacalang pangguguló? at ¿sino ang may cagagawán?

--Hindi co nangyaring nasiyasat cung sino ang may cagagawán; bagong capakikipagsalitaan co lamang sa isá sa m~ga culang palad na sa bagay na iyá'y pinagbayaran, na hindi co nangyaring naakit na huwag gumawa n~g gayón.

--At iyán, ¿hindi pô ba sinabi sa inyó cung sino ang sa canyá'y nagbayad?

--Sinabi pô, at pinapan~gaco acóng aking pacain~gatan ang lihim, sinabi sa aking cayó raw pô.

--¡Dios co!--ang biglang sinabi ni Ibarra, at siyá'y nagulomihanan.

--¡Guino, huwág pô cayóng mag-alinlan~gan, huwag nating sayan~gin ang panahón, pagcá't marahil matuloy n~gayóng gabí rin ang munacalang pangguguló!

Tila mandin hindi siyá naririn~gig ni Ibarrang nacadilat n~g mainam at naca capit sa ulo ang m~ga camáy.

--Hindi mangyayaring mapahinto ang caniláng gagawin,--ang ipinagpatuloy. ni Elías,--wala n~g magagawa n~g acó'y dumatíng, hindi co kilalá ang canilang m~ga pinuno ... ¡lumigtás po cayó, guino, magpacabuhay cayó, sa icagagaling n~g inyóng bayan!

--¿Saán acó tatacas? ¡Hiníhintay aco n~gayóng gabi!--ang bigláng sinabi ni Ibarra na si María Clara ang iniisip.

--¡Sa alin mang bayan, sa Maynila, sa bahay n~g sino mang punong may capangyarihan, n~guni't sa ibáng lugar, n~g hindi nilá masabing cayó ang namumunò sa pangguguló!

--¿At cung acó rin ang magcanulo n~g munacalang pangguguló?

--¡Cayó ang magcacanulo!--ang bigláng sinabi ni Elías, na siyá'y tinititigan at nilalayuan n~g pauróng; malalagay po cayóng tacsíl at duwag sa m~ga matá n~g m~ga mangguguló, at mahinà ang loob sa m~ga matá n~g m~ga ibá; wiwicaíng inuman~gan ninyó silá n~g isáng silo at n~g cayó'y magtamo n~g carapatán, mawiwicang ...

--Datapuwa't ¿anó ang dapat cong gawín?

--Sinabi co na sa inyó: pugnawín ang lahát ninyóng m~ga papel na nauucol sa inyóng buhay, at tumacas at maghintáy n~g m~ga mangyayari....

--¿At si María Clara?--ang sigáw n~g binatà;--¡hindi, mamatáy na muna acó!

Pinilípit ni Elías ang sariling camáy at nagsabi:

--¡Cung gayó'y inyóng ilagan man lamang ang dagoc, maghandâ cayó sa pananagót cung cayó'y isumbóng na nilá!!!

Lumin~gap sa paliguid niyá si Ibarrang ang anyó'y natútulig.

--Cung gayó'y tulun~gan pô ninyó aco; diyán sa m~ga carpetang iyá'y may m~ga surat acó n~g aking familia; piliin ninyó ang sa aking amá na siyáng macapapahamac sa akin marahil. Basahin po ninyó ang m~ga firma.

At ang binata'y tulíg, hibáng, ay binubucsá't sinasarhan ang m~ga cajón, nagliligpit n~g m~ga papel, dalidaling binabasa ang m~ga surat, pinupunit ang m~ga ibá, ang m~ga ibá namá'y itinatagò, dumárapot n~g m~ga aclát, binubucsan ang m~ga dahon at ibá pa. Gayón din ang guinágawâ ni Elías, bagá man hindi totoóng natútulig, n~guni't gayón din ang pagdadalidali; datapuwa't humintô, nangdilát, pinapagbiling-bilíng ang papel na hawac at tumanóng na nan~gân~gatal ang tinig:

--¿Nakikilala pô ba n~g inyóng familia si don Pedro Eibarramendia?

--¡Mangyari pa bagá!--ang isinagót ni Ibarra, na nagbúbucas n~g isáng cajón at kinucuha roon ang isáng buntóng m~ga papel; ¡siyá ang aking nunò sa tuhod!

--¿Inyó po bang nunò sa tuhod si don Pedro Eibarramendia?--ang mulíng itinanóng ni Elías, na namúmutla't siráng sirâ ang mukhâ.

--Opô,--ang isinagót ni Ibarra, na nalílibang; pinaiclî namin ang apellido sa pagcá't napacahabâ.

--¿Siyá pô ba'y vascongado?--ang inulit ni Elías at lumapit sa canya.

--Vascongado, n~guni't ¿ano po ang nangyayari sa inyó?--ang itinanóng na nangguíguilalas.

Itinicom ni Elías ang canyang m~ga daliri, idiniin sa canyáng noó at tinitigan si Crisóstomo, na umudlót n~g canyáng mabasa ang anyó n~g mukhâ ni Elías.

--¡Nalalaman pô ba ninyó cung sino si don Pedro Eibarramendia?--ang itinanong na nangguiguitil.--¡Si don Pedro Eibarramendia'y yaóng imbíng nagparatang sa aking nunòng lalaki at may cagagawan n~g lahát n~g m~ga sacunáng nangyari sa amin!

Tiningnán siyá ni Crisóstomong nanglúlumo, datapuwa't ipinagpag ni Elías ang canyáng bisig, at sinabi sa canyá n~g isáng mapait na tinig na doo'y umaatun~gal ang nagbabagang galit.

--¡Masdán ninyó acóng magaling, masdan ninyó acó cung acó'y naghirap, at cayó'y buháy, sumisinta cayo, cayó'y may cayamanan, bahay, kinaalang-alan~ganan! ¡nabubuhay cayó!... ¡cayó'y nabubuhay!

At hibáng na tinun~go ang ilang m~ga sandatang típon, n~guni't bahagyâ pa lamang nacahugot n~g dalawáng sundang ay cusang binitiwán, at tiningnang wari'y sirâ ang isip si Ibarra, na nananatiling hindi cumikilos.

--¡Aba!--¿anó ang aking gagawin?--ang ibinulóng, at saca tumacas at iniwan ang bahay na iyón.

=LV.=

=ANG CAPAHAMACAN.=

Nan~gaghahapunan doon sa comedor (cacanán) ni Capitan Tiago, si Linares at si tía Isabel; narín~gig mulá sa salas ang calampagan n~g m~ga pinggán at n~g m~ga cubierto. Sinabi ni María Clarang aayaw na siyáng cumain, at naupô sa piano na ang casama'y ang masayáng si Sinang, na bumúbulong sa canyáng m~ga tain~ga n~g m~ga talinghagang salitâ, samantalang balisáng nagpaparoo't parito sa salas si pari Salvi.

Hindi sa dahiláng hindi nagdáramdam n~g gutom ang bagong galing sa sakit, hindi; cayâ gayó'y hinihintay ang pagdating n~g isang tao, at sinamantala ang sandaling hindi niyá macacaharap ang canyáng Argos (sa macatuwid бага'y ang hindi naglílícat n~g pagbabantay sa canyá saán man): ang oras n~g paghahapunan ni Linares.

--Makikita mo cung hindi matitira ang fantasmang iyán hanggáng sa á las ocho,--ang ibinulóng ni Sinang, na itinuturo ang cura; dapat _siyáng_ pumarito pagca á las ocho. Gaya rin siyá ni Linares na umiibig.

Pinagmasdán ni María Clara n~g boong panghihilacbót ang canyáng catotong babae. Hindi nápagmasdan nitó ang gayóng bagay, caya't nagpatuloy ang catacottacot na masalin~gatà:

--¡Ah! nalalaman co na cung bakit aayaw umalis cahi't pagpasarin~gan co: ¡aayaw magcagugol sa pag-iilaw n~g convento! ¿nalaman mo na? Mulâ n~g magcasakit icaw, mulíng pinatáy ang dalawáng lámparang dating pinasísindihán ... Datapuwa't ¡tingnán mo cung anó ang guinagawang anyó sa m~ga matá, at cung paano ang pagmumukhà!

Tinugtóg n~g sandalíng iyón n~g relós sa bahay ang á las ocho. Nan~gatal ang cura at naupô sa isáng suloc.

--¡Darating na!--ani Sinang at kinurót si María Clara;--¿náririn~gig mo ba?

Tumugtóg ang campanà sa simbahan n~g á las ocho at tumindig ang lahat upáng man~gagdasál; namunò si pari Salvi n~g mahina't nan~gán~gatal na tinig; datapuwa't palibhasa'y may canícanyang iniisip ang bawa't isá, sino ma'y waláng pumansín n~g bagay na iyón.

Bahagyá pa lamang natatapos ang dasál ay dumatíng si Ibarra. May tagláy na luksâ ang binatà, hindi lamang sa pananamít, cung di naman sa mukhá, caya pagcakita sa canyá ni María Clara'y tumindig at humacbáng n~g isá upáng siyá'y tanun~gin cung napapaano, n~guni't sa sandali ring iyó'y narin~gíg ang isáng pútucan n~g m~ga baríl. Tumiguil si Ibarra, umiinog ang canyáng m~ga matá, siyá'y naumíd. Nagtagò sa licód n~g isáng haligui ang cura. Bago na namáng m~ga putucan, bagong m~ga ugong ang náririn~gig sa dacong convento, na sinusundan n~g m~ga hiyawan at tacbuan. Nan~gagsipasoc n~g panacbó si capitan Tiago, si tía Isabel at si Linares at nan~gagsisigawan n~g _¡tulisán! ¡tulisán!_ Casunod nilá si Andeng na iniwawasiwas ang isáng duruan at tumacbó't naparoon sa tabí n~g canyáng capatíd sa suso.

Nanicluhód si tía Isabel at umiiyac at dinárasal ang _kyrie eleyson;_ dalá ni capitán Tiagong namúmutlá't nan~gán~gatal sa isáng tenedor ang atáy n~g isáng inahíng manóc at inihahaying tumatan~gis sa Virgen sa Antipolo; punongpunô ang bibig ni Linares at nacasandata n~g isáng cuchara; nan~gagyacap si Sinang at si María Clara; ang tan~ging hindi nananatili sa hindi pagkilos ay si Crisóstomo, na hindi maisaysáy ang canyáng pamumutlá.

Nagpapatuloy ang sigawá't ang m~ga hampasan, nan~gagsásara n~g m~ga bintanà n~g boong in~gay, naririn~gig ang tunóg n~g m~ga pito, manacanaca'y isáng putóc n~g baríl.

--_¡Christe eleyson!_ Santiago, ¡nagáganap na ang hulà ... sarhán mo ang m~ga bintana!--ang hibíc ni tía Isabel.

--¡Limampóng bombang malalakí at dalawáng misa de gracia!--ang tugón namán ni capitán Tiago;--_¡Ora pro nobis!_

Untiunting nananag-uli ang cakilakilabot na catahimican ... Nárin~gig ang tinig n~g alférez na sumísigaw at tumatacbo:

--¡Padre cura! ¡Padre Salvi! ¡Hali cayó!

--_¡Miserere!_ ¡Humihin~gi n~g confesión ang alférez!--ang sigáw ni tía Isabel.

--¿May sugat ba ang alférez?--ang sa cawacasa'y itinanóng ni Linares; ¡ah!

At n~gayó'y canyáng nahiwatigang hindi pa palá nan~gún~guyá ang na sa canyáng bibig.

--¡Padre cura, halí cayó! ¡Walâ nang sucat icatacot!--ang ipinatuloy na sigáw n~g alférez.

Sa cawacasa'y minagalíng ni fray Salving namúmutlá, na lumabás sa canyáng pinagtataguan at manaog sa hagdanan.

--¡Pinatáy n~g m~ga tulisán ang alférez! ¡María, Sinang, pasá cuarto cayó, trangcahán ninyóng magalíng ang pintô! _¡Kyrie eleyson!_

Napasa hagdanan namán si Ibarra, bagá man sinasabi sa canyá ni tía Isabel:

--¡Huwág cang lumabás at hindi ca nacapan~gun~gumpisal, huwág cang lumabás!

Ang mabait na matandang babaeng itó'y caibigang matalic n~g una n~g canyáng iná.

Datapuwa't nilisan ni Ibarra ang bahay; sa pakiramdám niyá'y umiinog na lahát sa canyáng paliguid, na nawáwalâ ang canyáng tinutungtun~gan. Humahaguing ang canyáng tain~ga, bumibigát ang canyáng m~ga bintî at cacaibá cung ilacad; naghahalihaliling nagdaraan sa canyang panin~gín ang m~ga alon n~g dugô, liwanag at carilimán.

Bagá man totoóng maliwanag ang sicut n~g buwán sa lan~git, natitisod ang binatà sa m~ga bató't m~ga cahoy na na sa daang mapanglaw at waláng cataotao.

Sa malapit sa cuartel ay nacakita siyá n~g m~ga sundalong nacalagáy sa dulo n~g fusil ang bayoneta, na nan~gagsasalitaan n~g masimbuyó, caya't nacaraan siyá na hindi napansín.

Naririn~gig sa tribunal ang m~ga dagoc, m~ga sigáw, m~ga daíng, m~ga tun~gayaw; nan~gin~gibabaw at nagtatagumpay sa lahát ang tinig n~g alférez.

--¡Sa pan~gáw! ¡Lagyán n~g _esposas_ ang m~ga camay! ¡Dalawáng putóc agád sa cumilos! ¡Sargento, magtatág cayó n~g bantáy! ¡Waláng magpapasial n~gayón, cahi't Dios! ¡Huwág cayóng matutulog, capitán!

Nagtumulin n~g pagpatun~go sa canyáng bahay si Ibarra; hinihintay siyá n~g canyáng m~ga alila na malakí ang balisa.

--¡Siyahan ninyó ang lalong pinacamagalíng na cabayo at cayó'y matulog!--ang sa canilá'y sinabi.

Pumasoc sa canyáng gabinete, at nag-acalang magdalidaling ihandá ang isáng maleta. Binucsán ang isáng cajang bacal, kinuha ang canyáng m~ga hiyas, kinuha ang lahát n~g salaping doroon at ípinasoc sa isáng supot. Kinuha ang canyáng m~ga hiyas, kinuha sa pagcasabit ang isáng larawan ni María Clara, at pagcatapos na macapagsandata n~g isáng sundang at dalawáng revolver ay tinun~go ang isáng armario na kinálalagyan n~g canyáng m~ga casangcapan.

Nang sandaling iyó'y tatlong calabóg na malalacás ang tumunóg sa pintô.

--¿Sino iyán?--ang itinanóng ni Ibarra n~g tinig na malungcót.

--¡Bucsán ninyó sa n~galan n~g hari, bucsan ninyò agád ó iguiguibà namin ang pintô!--ang sagót sa wicàng castilá n~g isáng tinig na mahigpit ang pag-uutos.

Tumin~gin sa bintana si Ibarra; nagningning ang canyáng m~ga matá at ikinasá ang canyáng revolver; datapuwa't nagbagong isipan, binitiwang ang m~ga sandata at siyá rin ang nagbucás n~g nan~gagdaratin~gan na ang m~ga utusán.

Pagdaca'y hinuli siyá n~g tatlong guardia.

--¡Parakip po cayó sa n~galan n~g Hari!--anáng sargento.

--¿Bakit?

--Doon na sasabihin sa inyó, bawal sa amin ang sabihin.

Nagdilidiling sandali ang binatà, at sa pagcá't aayaw siyá marahil na makita ang canyáng m~ga paghahandâ sa pagtacas, dinampót ang sombrero't nagsalitâ:

--¡Sumasailalim po acó n~g inyóng capangyarihan! Inaacala cong sa sandalíng oras lamang.

--Cung nan~gan~gaco cayóng hindi tatacas, hindi po namin cayó gagapusin; ipinagcacaloob po sa inyó n~g alférez ang biyayang itó; n~guni't cung cayó'y tumacas....

Sumama si Ibarra, at iniwan ang canyáng m~ga alilang nan~galálaguim.

Samatala'y ¿anó na ang nangyari cay Elías?

Nang canyáng lisanin ang bahay ni Crisóstomo, wari'y sirá ang isip na tumátacbang hindi nalalaman ang pinatun~guhan. Tinahac ang m~ga capatagan, dumating sa isáng gubat na totoong malakí ang pagcaguiyaguis; tinatacasan ang cabayanan, tinatacasan ang liwanag, nacaliligalig sa

canya ang buwan, pumasoc siyá sa talinghagáng lilim n~g m~ga cahoy. Nang naroroon na'y cung minsa'y tumitiguil, cung minsa'y lumalacad sa m~ga di kilalang landás, cumacapit sa punò n~g malalaking cahoy, nababayakid sa m~ga dawag, tumátanaw sa dacong bayan, na sa dacong paanan niyá'y naliligo sa liwanag n~g buwan, nacalatag sa capatagan, nacadilig sa m~ga pampam~gin n~g dagat. Nan~gagliparan ang m~ga ibong nan~gapupucaw sa caniláng pagtulog; nan~gagpapalipatlipat sa sa isá't isáng san~gá, nan~gaghuhan n~g matataos na tinig at tinititigan siyá n~g mabibilog na m~ga matá n~g nan~gaglalakihang m~ga panikî, m~ga kuwago at m~ga sábuot. Hindi silá tinitingnan at hindi man lamang silá nariririg ni Elias. Ang acalà niyá siyá'y sinúsundan n~g m~ga napupuot na anino n~g canyáng m~ga magulang na nan~gamatay na; nakikita sa bawa't san~gá ang calaguímlaguím na buslóng kinálalagyan n~g naliligò n~g dugóng ulo ni Bálat, ayon sa pagcasabi sa canyá n~g canyáng amá; wari natatalisod niyá mandín sa punò n~g bawa't cahoy ang matandáng babaeng patáy; tila mandin nakikinikita niyá sa dilim na papawidpawid ang bun~gô at m~ga butó n~g nunò niyáng lalaking imbi ... at ang m~ga butóng itó n~g matandáng babae at saca ang ulong iyó'y sinisigawan siyá: ¡duwág!, ¡duwág!

Linisan ni Elías ang bundóc, tumacas at lumusong sa dacong dagat, sa pasigang nilacad niyá n~g boong balisa; n~guni't doon sa malayò, sa guitrá n~g tubig, doon sa ipinailanglang mandin n~g liwanag n~g buwan ang isáng ulap, anaki'y nakita niyáng napaimbulog at pumapawidpawid ang isáng anino, ang anino n~g canyáng capatíd na babaeng basá n~g dugô ang dibdib, lugáy ang buhók at inililipad n~g han~gin.

Nanicluhód sa buhan~gin si Elías.

--¡Patí ba namán icaw!--ang ibinulóng na iniunat ang m~ga bisig.

Datapuwa, nacaatig sa ulap ay dahandahang tumindíg, sumulong at tumubóg sa tubig, na wari mandin siyá'y may sinúsundan. Lumalacad siyá sa malaláy na palusóng na iyóng gawá n~g wawà; malayò na siyá sa tabi, dumarating na sa canyáng bayawáng ang tubig ay siyá'y sumusulong din, sumusulong na tila niwawaláng diwà n~g isáng mapanhalinang espiritu. Dumáring na sa canyáng dibdib ang tubig ...; n~guni't umalin~gawn~gaw ang putucan n~g m~ga baril, nawalá ang aninong malicmatà at ang binatà'y nataohan. Salamat sa catahimican n~g gabí at sa lalong malakíng capaikpicán n~g mahinhing han~gin ay dumarating na magaling at malinaw na malinaw hanggáng sa canyá ang ugong n~g m~ga putucan. Humintô siyá, nagdilidili, nahiwatigan niyáng siyá palá'y sumasatubig; payapà ang dagatan at natatanaw pa niyá ang m~ga ilaw sa dampâ n~g m~ga man~gin~gisdâ.

Nagbalic siyá sa pampáng at napatun~go sa bayan, ¿anó ang dahil? Siyá ma'y hindi niyá nalalaman.

Tila mandin walang tao ang bayan; saráng lahat ang m~ga bahay, sampóng m~ga hayop, ang m~ga ásong caraniwang tumatahol cung gabí, pawang nan~gagtagò sa tacot. Nacararagdag n~g lungcot at pag-iisá ang anyóng pilac na liwanag n~g buwan.

Sa pan~gan~ganib niyáng bacâ canyáng macasalubong ang m~ga guardia civil, siyá'y nagpasuotsuot sa m~ga halamanan at m~ga pananím, at anaki'y canyáng naaninagnagan ang dalawáng may anyóng tao; datapuwa't canyáng ipinatuloy ang lacad, at, pagcalucsó niyá sa m~ga bacod at sa m~ga pader, dumating siyáng pagál na pagál sa hirap na canyáng m~ga pinagdaanan, sa isáng dulo n~g bayan, at tinun~go niyá ang bahay ni Crisóstomo. Na sa pintuan ang m~ga alila't caniláng pinag-uusapan at caniláng dináramdam ang pagcacapiit sa caniláng pan~ginoon.

Nang matantô na ni Elías ang nangyari siyá'y lumayô, lumiguíd siyá sa bahay, nilucsó ang pader na bacod, inakyat ang bintanà at pumasoc sa

gabinete, at nakita niyáng nagninin~gas pa ang iniwang candila ni Ibarra.

Nakita ni Elías ang m~ga papel at ang m~ga libró at ang m~ga suputang kinasisidlan n~g salapî at m~ga hiyas. Pinag ugnáy-ugný sa canyáng dilidili ang doo'y nangyari, at n~g mapagmasdan niyá ang gayóng caraming m~ga papel na macapapahamac, inacala niyáng iligpít, ihaguís sa bintanà at ibaón.

Sumun~gaw siyá sa halamanan, at sa liwanag n~g buwá'y canyáng natanawan ang dalawáng guardia civil, na may casamang isáng «auxiliante» (isáng utusán bagá n~g justicia): nagkikintaban ang m~ga bayoneta at ang m~ga capace.

Nang magcagayo'y minagalíng niyáng gawín agad ang isáng munacalà: ibinuntón sa guitrâ n~g gabinete ang m~ga damít at ang m~ga papel, ibinuhos sa ibabaw ang isáng lámpara n~g petróleo at sacâ sinindihán. Ibinigkís na nagdudumalí sa bayawáng ang m~ga sandata, nakita ang larawan ni María Clara, nag-alinlan~gan ... itinagò sa isá sa m~ga suputan, dinalá ang m~ga suputang itó at tumalón sa bintanà.

Panahón na n~gà; iguiníguibâ na n~g m~ga guardia civil ang pintuan.

--¡Pabayaan ninyó camíng pumanhic upáng aming cunin ang m~ga papel n~g inyóng pan~ginoon!--anáng directorcillo.

--¿May dalá ba cayóng pahintulot? Cung wala'y hindi cayó macapapanhic,--ang sabi n~g isáng matandáng lalaki.

N~guni't pinatabi siyá n~g m~ga guardia civil sa cacuculata, pumanhíc silá sa hagdán ...; datapuwa't isáng macapal na asó ang siyáng pumúpunô sa bahay, at pagcálalaking m~ga dilà n~g apóy ang siyáng nan~gagsilabás sa salas at dinidilàan ang m~ga pintó't bintanà.

--¡Sunog! ¡Sunog! ¡Apóy!--ang ipinagsigawan n~g lahát.

Humandulong ang lahát upáng mailigtás n~g bawa't isá ang macacaya, n~guni't dumating ang apóy sa maliit na laboratorio at pumutóc ang m~ga naroroong bagay na madadalíng mag-alab. Napilitang umurong ang m~ga guardia civil, hinaharan~gan silá n~g sunog, na umuun~gal at niwáwalis ang bawa't maraanan. Nawaláng cabuluháng cumuha n~g tubig sa balón; sumísigaw ang lahát, ang lahát ay nagpapaguibíc, datapuwa't silá'y nálalayô sa lahát. Narating na n~g apóy ang m~ga ibáng cabahayán at napaiilanglang sa lan~git, casabay ang pagpaimbulóg n~g malalakíng nagpapainog-inog na asó. Nalilipos na n~g apóy ang boong bahay, lumálacás ang han~ging nasasalab; mulâ sa malayo'y nan~gagsisirating ang iláng m~ga tagá bukid, nguni't dumárating silá roo't upáng mapanood lamang nilá ang cagulatgulat na sigâ, ang wacás n~g matandáng bahay, na pinagpitagang mahabang panahón n~g apóy, tubig at han~gin.

=LVI.=

=ANG SABIHANAN AT ANG INAACALA.=

Sa cawacasa'y pinapag-umaga rin n~g Dios sa bayang tiguíb n~g pagcagulantang.

Walâ pang lumalacad na m~ga tao sa m~ga daang kinálalagyan n~g cuartel at n~g «tribunal»; hindi nagpapakilala ang m~ga bahay na may m~ga

tumatao, gayón may main~gay na binucsán ang dahong cahoy n~g isáng bintanà at sumun~gaw ang ulo n~g isáng musmós, na nagpapaínog-inog sa magcabicabila ... _¡plas!_ nagpapaunawà ang lagapác na iyón n~g bigláng pagdapò n~g isáng balát na tuyô sa sariwang balát n~g tao; n~gumiwí ang bibíg n~g batáng lalaki, pumikit, nawalâ at mulíng sinarhán ang bintanà.

Nacapagbigáy halimbawà na; may nacárin~gig marahil n~g pagbubucás at pagsasaráng iyón, sa pagcá't marahang binucsán ang sa ibáng bintanà at main~gat na sumun~gaw ang ulo n~g isáng matandáng babae, culubót at walâ n~g n~gipin: siyá n~gâ ang si hermana Puté na nag-in~gáy n~g di sapalà samantalang nagsésersmon si parí Dámaso. Ang m~ga musmós at ang m~ga matatandáng babae ang siyáng tunay na larawan n~g pagcamalabis na pagmimithíng macaalam n~g m~ga nangyayari sa ibabaw n~g lupà; ang m~ga batà'y sa malakíng pagnanais na macaalam, at ang m~ga matatandáng babae'y sa paghahan~gád na mag-alaala sa m~ga nacaraang panahón.

Marahil waláng macapan~gabás na bumigáy n~g palò n~g isáng sinelas, sa pagca't nananatili, tumátanaw sa malayong pinapan~gún~gunot ang m~ga kilay, nagmumog, lumurâ n~g malacás at nagcruz pagcatapos. Binucsán ding may tacot ang isáng maliit na bintanà n~g bahay na catapát, at doo'y sumun~gaw namán si hermana Rufa, ang aayaw magdayà't aayaw namáng siyá'y dayâin. Nagtin~ginang saglít, ang dalawá, nagn~gitian, naghudyatan at mulíng nan~gagcruz.

--¡Jesús! nacacawan~gis n~g isáng misa de gracia, n~g isáng castillo!--aní hermana Rufa.

--Mula n~g looban ang bayan ni Bálat ay hindi pa acó nacacakita n~g isáng gabíng catulad n~g sa cagabí,--ang isinagót ni hermana Puté.

--¿Gaano caraming putóc!--ang sabihanan ay ang pulutóng daw ni matandáng Pablo.

--¿M~ga tulisan? ¡hindi mangyayari! Ang sabihana'y m~ga cuadrillero raw na nacalaban n~g m~ga guardia civil. Cayâ napipiit si don Filipino.

--¡Sanctus Deus! may m~ga labing apat daw ang cauntian n~g m~ga patáy.

Untiunting pinagbubucsán ang ibáng m~ga bintanà at nan~gagsidun~gaw ang ibá't ibáng m~ga mukhà, nan~gagbatían at caniláng pinag-usapan ang m~ga nangyayari.

Sa sicut n~g araw, na ang anyó'y niningning na magalíng, natatanawan n~g may calabuan sa malayo ang pagpaparoo't parito n~g m~ga sundalo, na tulad sa nag-áabo-abóng m~ga anino.

--¡Naroon ang isá pang patáy!--anáng isá buhat sa isáng bintanà.

--¿Isá? dalawá ang nakikita co.

--At acó'y ..., n~guni't sa cawacasan, ¿anó, hindi ninyó nalalaman cung anó ang nangyari?--ang tanóng n~g isáng lalaking may pagmumukhâng palabirô.

--¡Ahá! ang m~ga cuadrillero.

--¡Hindi pô; iyá'y isáng pag-aalsá sa cuartel!

--¿Anó bang pag-aalsá? ¡Ang cura't ang alférez ang nan~gaglabanán!

--Alin man diyá'y hindi totoo--ang sabi n~g nagtanóng;--iyá'y ang m~ga insíc na nagsipag-alsá.

At mulíng sinarhán ang canyáng bintanà.

--¡Ang m~ga insíc!--ang inulit n~g lahát n~g malakíng pagtatacá.

--¡Cayâ palá walâ isá mang nakikita sa canilá!

--Nan~gamatáy na lahát, marahil.

--Inaacala co na n~gang may masamá siláng gágawing anó man. Cahapon ...

--Iyá'y nakikinikinita co na, cagabí....

--¡Sayang!--aní hermana Rufa; na mamatáy siláng lahát n~gayón pa namáng malapit na ang pascó, na capanahunan n~g caniláng pagreregalo ...
Maanong hinintáy man lamang nilá ang bagong taón....

Sumásaya n~g untiuntì ang m~ga daan: ang m~ga áso, m~ga manóc, m~ga baboy at m~ga calapati ang nan~gáunang nag-acalang man~gagsigalà, sumunod ang iláng marurun~gis na m~ga batang capit-capit at nan~gagsisilapit sa cuartel na may tagláy na tacot; pagcatapos ay iláng matatandáng babae, na nacasalumbabà n~g panyô, may tan~gang malalaking cuintas, at cunuwa'y nan~gagdarasal upang silá'y paraanin n~g m~ga sundalo. Nang mapagkilalang macalalacad na hindi tátanggap n~g isáng putóc n~g baril, n~g magcágayo'y nagpasimulâ n~g paglabás ang m~ga lalaki, na nan~gagwáwalang anó man cunwari; n~g pasimula'y pinapagcacasiya nilá ang caniláng paglalacadlacad sa tapat n~g caniláng bahay, na caniláng hináhagpos ang manóc; n~g malao'y tinicmán niláng pahabahabain ang caniláng naaabot, na manacánacá siláng tumitiguil, at sa kinágagayo'y nacarating silá hanggáng sa haráp n~g «tribunal».

Nacahambál n~g mainam ang pagdating n~g dalawáng cuadrillero, na may daláng isáng angarilla na kinalululanan n~g isáng may anyóng tao, at isáng guardia civil ang siyáng sa canilá'y sumúsunod. Napagtalastás na silá'y galing sa convento; sa anyó n~g m~ga paang nan~gacalawít ay pinagbalacbalac n~g isá cung sino caya iyon; sa daco roo'y may nagsabing iyón n~gâ; sa lalong daco roo'y ang patáy ay dumami at nangyari ang talinghagà n~g Santísima Trinidad; pagcatapos ay mulíng nasnaw ang himalâ n~g m~ga tinapay at n~g m~ga isdâ, at naguíng tatlompó't waló na.

Nang may á las siete y media, n~g dumating ang ibáng m~ga guardia civil, na galing sa m~ga caratig na bayan, ang balitang cumacalat ay maliwanag na't nasasabi ang m~ga nangyari.

--Cagagaling co pa sa tribunal, na kinakitaan cong nan~gapipiit si don Filipo at si don Crisóstomo,--ang sabi n~g isáng lalaki cay hermana Putê; kinausap co ang isá sa m~ga nagbabantay na cuadrillero. Ang nangyari'y isinaysáy na lahát cagabí ni Bruno, na anác niyóng namatáy sa cápapalò. Talastás na po ninyóng ipacácasal ni capitang Tiago ang canyáng anác na babae sa binatang castilâ; sa sakit n~g loob ni don Crisóstomo'y nag-acalang manghigantí at binantá niyáng patayín ang lahát n~g m~ga castilâ, patí ang cura; linusob nilá cagabí ang cuartel at ang convento, at sa cagalin~gang palad, at sa awà n~g Dios, ay na sa sa bahay ni capitang Tiago ang cura. Nan~gacatacas daw ang marami. Sinunog n~g m~ga guardia civil ang bahay ni don Crisóstomo, at cung hindî sana siyá nahuli na muna, siyá ma'y sinunog din.

--¿Sinunog nilá ang canyáng bahay?

--Nan~gabibilanggô ang lahát n~g m~ga alilà. ¡Pagmasdan ninyó't hanggáng dito'y natatanawan pa ang asó!--anáng nagbabalitâ;--sinasabi n~g m~ga nanggagaling doon ang m~ga bagay na totoong cahapishapis.

Minasdán n~g lahát ang lugar na itinurò: isáng manipís na asó ang

marahang napaiimbulog pa sa lan~gít. Nan~gaglilinglining ang lahát sa nangyaring iyón, na may nahahabag at may sumisisi namán.

--¡Cahabaghabag na binatà!--ang mariing sinabi n~g isáng matandáng lalaking asawa ni hermana Putê.

--¡Siyá n~gâ!--ang isinagót sa canyá n~g canyáng asawa;--n~guni't alalahanin mong cahapo'y hindi nagpamisa n~g patungcól sa cáluluwa n~g canyáng amá, na waláng salang siyáng lalong nagcacailan~gan n~g higuí't cay sa ibá.

--N~guni't babae, ¿walâ cang caawaawà?...

--¿Awà sa m~ga excomulgado? Isáng casalanan ang maawà sa m~ga caaway n~g Dios,--ang sabi n~g m~ga cura. ¿Natatandaan ba ninyó? ¡Siyá'y naglálacad sa Campo Santo na parang yaó'y isáng culun~gan lamang n~g m~ga hayop!

--¿Hindi bagá nagcacawan~gis ang culun~gán n~g m~ga hayop at ang Campo Santo?--ang isinagót n~g matandáng lalaki;--ang pinagcacáibhan lamang ay ang tan~ging pumapasoc sa Campo Santo'y yaóng m~ga hayop na nauucol sa isáng pulutóng....

--¿Siyá ca na n~ga!--ang isinigáw sa canyá ni hermana Putê;--ipagsásanggalang mo pa ang taong nakikita nating maliwanag na maliwanag na pinarurusahan n~g Dios. Makikita mo't icáw namá'y huhulihin din. ¡Umalalay ca sa isáng bahay na nalulugsó!

Hindi na umimic ang lalaki sa gayóng pan~gan~gatuwiran.

--¡Halá!--ang ipinagpatuloy n~g matandáng babae; pagcatapos na masuntóc niyá si parì Dámaso'y walá na n~ga siyáng nalalabing gawin cung di patayín namán si parì Salví.

--N~guni't hindi maicacailáng siya'y mabait n~g panahóng siya'y musmós pa.

--Tunay n~gà, siyá'y dating mabait,--ang mulíng itinutol n~g matandáng babae; n~guni't siyá'y na pa sa España; ang lahát n~g napa sa sa España, ang sabi n~g m~ga cura, ay naguiguing m~ga hereje.

--¡Ohoy!--ang isinagót namán n~g lalaki na nacasilip n~g sucat niyáng icaganti;--¿hindi ba pawang tagá España ang lahát n~g m~ga cura, at ang arzobispo, ang papa at ang Virgen? ¡Abá! ¿cung gayó'y pawang m~ga hereje namán palá? ¡aba!

Nagcapalad si hermana Putê, na mámasdang tumatacbo ang isáng alilang babae, na balisáng balisá at namúmutlá, at siyáng pumutol n~g pagtatalo.

--¡May isáng nagbigtí sa halamanan n~g capit-bahay!--ang sabin g humihin~gal.

--¡Isáng nagbigtí!--ang bigláng pinagsabihanan n~g lahát na puspós n~g agám-ágam.

Nan~gagcruz ang m~ga babae; sino ma'y waláng nacakilos sa kinálalagyan.

--Siyá n~gá po,--ang ipinagpatuloy n~g alilang babaeng nan~gán~gatal;--cucuha sana acó n~g pataní ... tumanáw acó sa halamanan n~g capit-bahay upáng maalaman co cung siyá'y naroroon ..., ang nakita co'y isáng lalaking úgoy-ugoy; ang boong isip co'y si Teo, ang alilang siyáng lagui n~g nagbibigay sa akin ..., lumapit acó upáng ... cumuha n~g patanì, at ang nakita co'y hindi siyá cung hindi ibá, isáng patáy; tumacbó acó, tumacbó acó at ...

--Tingnán natin siyá,--ang wicá n~g matandáng lalaki, at sacâ tumindig;--iturò mo sa amin.

--¡Huwag cang pumaroon!--ang isinigaw sa canya n~g canyáng asawa at tinangnán siyá sa barò;--¡mapapahamac icáw!--¿siyá'y nagbigti? ¡lalong masamá sa canyá!

--Pabayaang mong tingnán co siyá, babae;--pasa tribunal ca Juan, at ipagbigay alam mo; bacâ sacali hindi pa patáy.

At siyá'y na pa sa halamanan, na sinúsundan n~g alilang babae, na nagtatagò sa canyáng licuran; nan~gagsisunod din ang m~ga babae at gayón din si hermana Putê, na pawang nan~gapúpuspos n~g tacot at n~g nais na macapanood.

--Naroon pô, guinoo,--anáng alilang babae na humintô at itinuturò n~g daliri.

Tumiguil ang capisanang iyón sa lalong pinacamalayò, at pinabayaang mag-patuloy na mag-isá ang matandáng lalaki.

Isáng catawán n~g tao, na nacabitin sa isáng san~gá n~g puno n~g santól, ang marahang umúugoy sa hihip n~g mahinhíng amihan. Pinagmasdán siyáng sandalí n~g matandâ; nakita niyá ang m~ga paang nanínigas, ang m~ga bisig, ang may dumíng damít, ang ulong nacalun~gayn~gây.

--Hindi dapat natin siyáng galawín hanggáng sa dumating ang justicia,--ang sinabing malacás;--matigás na; malaon nang siyá'y patáy.

Unti-unting lumapit ang m~ga babae.

--Iyán ang capit-bahay nating tumítira sa bahay na iyón, na may dalawáng linggó na n~gayóng dumating dito; tingnán ninyó ang pilat niya sa mukhà.

--¡Avemaria!--ang sinabi pagdaca n~g m~ga babae.

--¿Ipagdárasal ba natin ang canyáng cáluluwa?--ang itinanóng n~g isáng dalaga, caracaracang matapos na niyáng mapagmasdán at masiyasat ang patáy na iyón.

--¡Halíng, hereje!--ang ipinan~gusap sa canyá ni hermana Puté,--hindi mo ba nalalaman ang sinabi ni parí Dámaso? isáng pagtucsó sa Dios ang ipagdasál ang isáng nápacasamâ; ang nagpapacamatay ay napapacasamáng waláng sala, cayâ n~gâ siyá'y hindi inililibing sa lupàng «sagrado».

--Inaacadà co na n~gang masamá ang cahihinatnan n~g taong iyán; cailán ma'y hindi co nangyaring masiyasat cung anó ang canyáng ikinabubuhay.

--Macaalawang nakita co siyáng nakikipag-usap sa sacristan mayor,--ang ipinahiwatig n~g isáng dalaga.

--¡Marahil ay hindi sa dahiláng siyá'y magcucumpisal ó magpapamisa cayâ.

Nan~gagsiparoon ang m~ga capit-bahay, at macapal na m~ga tao ang siyáng lumiguid sa bangcáy, na nananatili sa pagpapaugóy-ugóy. Nan~gagsirating, nang may calahating horas na, ang isáng alguacil, ang directorcillo at dalawáng cuadrillero; ipinanaog n~g m~ga itó ang bangcáy at canilang inilagáy sa ibabaw n~g isang _angarilla._

--Nagdadalidali ang tao sa pagcamatáy,--ang sinabi n~g directorcillong tumatawa, samantalang kinucuha ang plumang nacasin~git sa licód n~g canyáng tain~ga!

Guinawâ ang canyáng m~ga mararayà at panghulíng m~ga tanóng, pinapagsaysáy ang alilang babae, na pinagpipilitan niyáng hulihin sa silò, na cung minsa'y canyáng iniirapan, cung minsa'y canyáng pinagbabalaan, at cung minsa'y pinararatan~gan n~g m~ga salitáng hindi sinasabi, hanggáng sa magpasimulâ n~g pag-iyác ang alilang iyón, dahil sa ang isip niyá'y siyá ay mapipiit sa bilangguan, at ang naguíng catapusá'y sinabi na tulóy niyáng hindi siyá nagháhanap n~g patanì, cung hindi ..., at canyáng sinásacsi si Teo.

Samantala'y minámasdan ang bangcáy at ang lubid n~g isáng tagá bukid, na nacasalacót n~g malapad at may isáng malakíng tapal sa liig.

Hindî higuít cay sa ibáng bahagui n~g catawán ang pan~gin~gitím n~g mukhâ n~g bangcáy; may nakikitang dalawáng galos at dalawáng maliliit na pasâ sa dacong itaas n~g tali; mapuputî at waláng dugô ang m~ga hilahis n~g lubid. Inusisang magalíng n~g mapagsiyasat na tagá bukid, ang barò at salawal n~g bangcáy, at canyáng nahiwatigang punóng punô n~g alabóc, at hindi pa nalalaong napunit sa ibá't ibáng m~ga lugar; n~guni't ang lalong canyáng náino'y ang m~ga bun~ga n~g tinglòy ó _amor seco_ na nacarikít sa cuello n~g barò.

--¿Anó ang iyóng tinítingnan?--ang itinanóng sa canyá n~g directorcillo.

--Tinítingnan co po cung siyá'y mangyayaring makilala co,--ang pautál na sinabi, na anyóng magpupugáy, sa macatuwid bagá'y lalong itinun~gó ang salacót.

--¿N~guni't hindî mo ba narin~gig na iyán ang nagn~gan~galang Lucas?
¿Nacacatulog ca ba?

Nan~gagtawanan ang lahat. Nagsalitâ n~g iláng pautál-utál na sabi ang tagá bukid na nápahiyâ, at yumaong nacatun~gó at mahinà ang lacad.

--¡Oy! ¿saán cayó paparoon?--ang isinigáw sa canyá n~g matandáng lalaki;--¡hindi riyán ang daan n~g paglabás; diyán ang patun~gó sa bahay n~g patáy!

--¡Nacacatulog pa ang lalaki!--anáng directorcillo n~g palibác,--kinacailan~gang busan siyá n~g tubig sa ibabaw.

Muling nan~gagtawanan ang m~ga naroroon.

Iniwan n~g tagá bukid ang lugar na iyóng kinahiyâan niyá, at napatun~go sa simbahan. Itinanóng ang sacristán mayor pagdatíng sa sacristía.

--¡Natutulog pa!--ang sa canyá'y caniláng isinagót n~g magaspang na anyô;--¿hindî mo ba nalalamang nilooban cagabí ang convento?

--Híhintayin cong siyá'y maguising.

Minasdán siyá n~g m~ga sacristán niyáng anyóng magaspáng na talagáng asal na n~g m~ga taong bihasang silá'y alimurahin.

Natutulog ang bulág ang isáng mata sa isáng mahabang silla, na na sa isáng suloc na hindi ináabot n~g liwanag. Nacalagáy ang salamín sa matá sa ibabaw n~g noo, sa guitnâ n~g mahahabang naglawit na buhóc, waláng nacatátakip sa payát at nan~gan~galirang na díbdib, na tumataas at bumábabâ sa canyáng paghin~gá.

Naupô sa malapit ang tagá bukid, at handáng maghintay n~g boong catiyagaan, n~guni't may nahulog sa canyáng cuarta, hinanap niyá sa pamamag-itan at tulong n~g isang candilâ, sa ilalim n~g sillón n~g

sacristán mayor. Námasid din n~g tagá bukid na may m~ga bun~ga rin n~g tinglôy (amor seco) ang salawál at ang m~ga manggás n~g baró n~g natutulog, na sa cawacasa'y náguising, kinusót ang tan~ging matáng canyáng nagagamit, at may galit na pinagwicâan ang taong iyón.

--¡Ibig co pó sanang magpamisa n~g isa, guinoo!--ang sabi, na ang anyó'y humíhin~ging tawad.

--Natapos na ang lahát n~g m~ga misa,--ang sinabi n~g bulag ang isáng matá, n~g magcagayon, na pinatimyás n~g cauntî ang canyáng tinig; bucas, cung ibig mo ... ¿sa m~ga cáluluwa sa Purgatorio ba?

--Hindi pô,--ang sagót n~g tagá bukid, at sacá ibinigay ang piso sa sacristán.

At tinitigan ang canyáng iisaisang matá, at idinagdág:

--Patungcól pô sa isáng taong hindi malalao't mamámatay.

At linisan ang sacristía.

--¡Mahuhuli co sana siyá cagabí!--ang sinabing nagbúbuntong hinin~ga, samantalang inaalís ang tapal at iniuunat ang catawán, upáng manag-uli ang pagmumukhà at taas ni Elías.

=LVII.=

=¡VAE VICTIS!=[261]

Napahamac ang aking tuwâ.

Nagpaparoo't parito ang m~ga guardia civil, na nacalálaguim ang anyô sa harap n~g tribunal, at pinagbabalàan n~g culata ang canilang baril ang pan~gahás na m~ga musmós, na tumítiyad ó nan~gagpapasanan upang canilang mátanawan cung anó cayâ ang nan~garoroon sa dacong loob n~g _rejas._

Hindî na nápapanood sa salas yaóng masayáng anyô n~g panahóng pinag-tatalunan ang palatuntunan n~g fiesta; n~gayó'y malungcót at hindi nacapagbíbigay panatag. Ang m~ga naroroong m~ga guardia civil at m~ga cuadrillero'y bahagyâ n~g nagsasalitàan, at sacali't magsalitâan n~g ila'y sa tinig na marahan. Nan~gagsisisulat sa papel, sa ibabaw n~g mesa, ang directorcillo, dalawang escribiente at iláng m~ga sundalo; nagpaparoo't parito ang alférez sa magcabicabilang panig, at canyáng manacânacáng tinítíngnan n~g anyóng mabalasic ang pintuan; na anó pa't hindî hihiguit sa canyáng pagmamalaki si Temistocles sa m~ga Larô sa Olimpo, pagcatapos n~g pagbabaca sa Salamina. Naghihicab sa isáng suloc si doña Consolación, na anó pa't ipinakikita ang canyáng maitim na loob n~g bibig at m~ga n~giping pakilwagkilwag; ang panin~gin niya'y tumititig n~g malamig at nacapangan~ganib sa napúpuspos n~g m~ga nacapintáng cahalayhalay na m~ga larawang na sa sa pintuan n~g bilangguan. Naipakiusap n~g babaeng itó sa canyáng asawa, na lumambót ang loob sa canyáng pagtatagumpáy, na ipaubaya sa canyáng mapanood ang m~ga pagtanóng na gágawin, at marahil ay ang m~ga pagpapahirap na kinauugaliang gamitin. Naaamoy n~g halimaw ang bangcáy, canyáng inaasam-asám na, at canyáng ikinayáyamot ang calaunan n~g pagpapahirap.

Laguim na totoó ang gobernadorcillo; ang canyáng sillón, yaóng dakilang sillóng nacalagáy sa ilalim n~g larawan n~g mahál na hari, waláng gumagamit, at wari'y natutungcol sa ibáng tao.

Dumating ang curang namúmutla't cunót ang noó, n~g malapit n~g tumugtóg ang á las nueve.

--¡Hindi pô namán nagpahintáy cayóng totoó!--ang sinabi sa canyá n~g alférez.

--Ibig co pang huwag n~g makiharáp,--ang isinagót ni parì Salví n~g mahinang pananalitâ, na hindi na pinansín ang anyóng masacláp na sabi n~g alférez;--acóy totoong malaguimin.

--Sa pagcá't sino ma'y waláng naparirito upáng huwág bayâang waláng nan~gan~gasiwà, inaacalà cong ang inyóng pakikialam ay ... Nalalaman na pó ninyóng aalis silá n~gayóng hapon.

--¿Ang binatang si Ibarra at ang teniente mayor?...

Itinuro n~g alférez ang bilangguan.

--Waló ang náriyan,--anyá;--namatáy si Bruno caninang hating gabí, n~guni't nacatitic na ang canyáng m~ga saysáy.

Bumati ang cura cay doña Consolación, na ang isinagót ay isáng hicáb at isáng jaah! at naupô sa sillóng na sa ilalim n~g larawan n~g mahál na hari.

--Macapagpapasimulà na tayo!--ang mulíng sinabi.

--Cunin ninyó ang dalawáng nan~gasasapan~gáw!--ang ipinag-utos n~g alférez, na pinagpilitang ang tinig niyá'y mag-anyóng cagulágulatang, at humaráp sa cura at idinugtóng na nagbago n~g tinig:

--¡Nan~gasúsuot sa pan~gáw na may patláng na dalawáng butas!

Ipaliliwanag namin sa m~ga hindî nacacaalam cung anó ang cagamitáng itó sa pagpapahirap, na ang pan~gáw ay isá sa m~ga lalong waláng cabuluhán. Humiguít cumulang sa isáng dangcál ang lalayò n~g m~ga butas na pinagsusuutan n~g m~ga paa n~g m~ga pinipiit; cung patlan~gan n~g dalawáng butas, may cahirapan n~g cauntî lamang ang calagayan n~g napipiit, na anó pa't nagdáramdam na tan~ging bagabag sa m~ga bucong-bucong at nacabucacà ang dalawáng paa, na nagcaca-layô n~g may mahiguit na isáng vara: hindi n~gâ nacamámatay agad-agád, ayon sa mapagcucurong magaang n~g sino man.

Ang tagatanod bilangguang may casunod na apat na sundalo'y inalis ang talasoc at binucsán ang pintô. Nan~gagsilabás ang isáng amoy na labis n~g bahò at isáng han~ging malapot at malamig sa macapál na dilim na iyón, casabáy n~g pagcárin~gig n~g iláng himutóc at pagtan~gis. Nagsindi n~g fósforo ang isáng sundalo, datapuwa't namatáy ang nin~gas sa han~ging iyóng nápacabigat at bulóc na bulóc, caya't nan~gapilitang hintayín niláng macapagbagong han~gin.

Sa malamlám na liwanag n~g isáng ilaw ay caniláng naaninagnagan ang iláng may m~ga mukháng tao: m~ga taong nacayacap sa caniláng m~ga tuhod at sa pag-itan n~g dalawáng tuhod niláng itó'y ikinúcublí ang caniláng ulo, m~ga nacataób, nan~gacatindíg, nan~gacaharáp sa pader, at ibá pa. Nárin~gig ang isáng pucpóc at pagcalairit, na caacbay n~g m~ga tun~gayaw; binúbucsan ang pan~gáw.

Nacayucód si doña Consolación, nacaunat ang m~ga casucasuan n~g liig, luwâ ang m~ga matá at nacatitig sa nacasiwang na pintó.

Lumabás ang isáng anyóng nacapag-aalap-ap na naguiguitnâ sa dalawáng

sundalo; yaó'y si Társilo na capatíd ni Bruno. May m~ga «esposas» ang m~ga camáy; ipinamámasid n~g canyáng m~ga wasác wasác na m~ga damít ang canyáng batibot na m~ga casucasuan. Tinitigan niyáng waláng pacundan~gan ang asawa n~g alférez.

Sa licuran ni Társilo'y sumipót ang isáng anyóng cahabaghabág, na tumátaghoy at umiiyac na anaki'y musmós; piláy cung lumacad at may dun~gis na dugô ang salawál.

--Iyá'y isáng mapangdayà,--ang inihiwatig n~g alférez sa cura; nagbantáng tumacas, n~guni't nasugatan siyá sa hità. Ang dalawáng itó ang tan~ging m~ga buháy sa canilá.

--¿Anó ang pan~galan mo?--ang itinanóng n~g alférez cay Társilo.

--Társilo Alasigan.

--¿Anó ang ipinan~gacò sa inyó ni don Crisóstomo upáng looban ninyó ang cuartel?

--Cailán ma'y hindi nakikipag-usap sa amin si don Crisóstomo.

--¡Huwág mong itangguí! Cayâ binantà ninyóng camí ay subukin.

--Nagcacamali pô cayó; pinatáy pô ninyó sa capapalò ang aming amá, siyá'y ipinanghihiganti namin, at walâ n~g ibá. Hanapin pô ninyó ang inyóng dalawáng casama.

Nagtátaca ang alférez na tiningnán ang sargento.

--Nan~garoon silá sa ban~gin, doon silá itinapon namin cahapon, doon silá mabúbuloc. N~gayó'y patayin na ninyó acó, wala na cayóng malalamang anó pa man.

Tumahimic at nangguilalás ang lahát.

--Sabihin mo sa amin cung sino sino ang iyóng m~ga ibáng cainalám,--ang ibinantâ n~g alférez na iniwawasiwas ang isáng yantóc.

Sumun~gaw sa m~ga labì n~g may sala ang isáng n~giti n~g pagpapawaláng halagá.

Nakipag-usap n~g sandali sa cura ang alférez, na marahan ang caniláng salitaan; at sacá humaráp sa m~ga sundalo.

--¡Ihatid ninyó siyá sa kinalalagyan n~g m~ga bangcáy!--ang iniutos.

Sa isáng suloc n~g patio, sa ibabaw n~g isáng carretóng lumà, ay nacabuntón ang limáng bangcáy, na halos natátacpan n~g capirasong gulanít na baníg na punô n~g carumaldumal na m~ga dumí. Nagpaparoo't parito sa magcabicabilang dulo ang isáng sundalo, na mayá't mayá'y lumúlurâ.

--¿Nakikilala mo ba sila?--ang tanóng n~g alférez na itinataás ang banig.

Hindi sumagót si Társilo; nakita niyá ang bangcáy n~g asawa n~g ulól na babae na casama n~g m~ga iba; ang bangcáy n~g canyáng capatíd na tadtád n~g sugat ang catawán, sa cásasacsac n~g bayoneta, at ang cay Lucas na may lubid pa sa liig. Lumungcót ang canyáng panin~gin at tila mandín nagpumiglás sa canyáng dibdib ang isáng buntóng hinin~gá.

--¿Nakikilala mo silá?--ang mulíng sa canyá'y itinanóng nilá.

Nanatili sa pagca pipí si Társilo.

Isáng haguínít ang siyáng umalin~gawn~gáw sa han~gin at pumalò ang yantóc sa canyáng licód. Nan~giníg, nan~gurong ang canyáng m~ga casucasuan. Inulit-ulit ang pagpalò n~g yantóc, n~guni't nanatili si Társilo sa pagwawaláng bahalà.

--¡Hagupitín siyá n~g palò hanggáng sa pisanan ó magsalitá!--ang sigáw n~g alférez na nagn~gin~gitn~git.

--¡Magsabi ca na!--ang sinabi sa canyá n~g directorcillo;--sa papaano ma'y pápatayin ca rin lamang.

Mulíng inihatid siyá sa salas na kinalalagyan n~g isáng napipiit, na tumatawag sa m~ga santo, nan~gan~galigkig ang m~ga n~gipin at ang m~ga paa'y cusang nahuhubog.

--¿Nakikilala mo ba iyan?--ang tanóng ni parì Salvi.

--¡N~gayón co lamang siyá nakita!--ang sagót ni Társilo, na minámasdan ang isá n~g may halong habág.

Binigyán siyá n~g isáng suntóc at isáng sicad n~g alférez.

--¡Inyóng igapos siyá sa bangcó!

Hindi na inalís sa canyá ang m~ga «esposas» na nadúdumhan n~g dugô, at siyá'y itinali sa isáng bangcóng cahoy. Lumin~gap ang caawaawà sa canyáng paliguid, na anaki'y may hinahanap siyáng anó man, at n~g canyáng nakita si doña Consolación, siyá'y humalakhác n~g patuyâ. Sa pagtatacá n~g m~ga nanonood ay sinundán nilá ang tinítingnan n~g nagagapos, at ang caniláng nakita'y ang guinoong babae, na nan~gan~gatlabì n~g cauntí.

--¡Hindi pa acó nacacakita n~g ganyáng capan~gít na babae!--ang biglang sinabi n~g malacás ni Társilo, sa guitná n~g hindí pag-imíc nino man;--ibig co pang humigâ sa ibabaw n~g isáng bangcò, na gaya n~g calagayan co n~gayón, cay sa humigâ acó sa siping niyá na gaya n~g alférez.

Namutlà ang Musa.

--Papatayin pô ninyó acó sa palò, guinoong alférez,--ang ipinagpatúloy;--n~gayóng gabi ipanghíhiganti aco n~g inyóng asawa pagyacap niyá sa inyó.

--¡Lagyán ninyó n~g pang-al ang bibig!--ang sigáw n~g alférez na nahíhibang at nan~gán~gatal sa galit.

Tila mandin waláng ibáng hináhan~gag si Társilo cung di ang siyá'y magcapang-al, sa pagca't pagcatapos na siyá'y malagyan n~g pang-al na iyón, nagsaysáy ang canyáng m~ga matá n~g isáng kisláp n~g catuwáan.

Sa isáng hudyát n~g alférez, pinasimulan n~g isáng guardiang may hawac na isáng yantóc, ang canyáng cahapishapis na catungculan, Nan~gurong ang boong catawán ni Társilo; isáng un~gol na sacál at mahabà ang siyáng nárin~gig, bagá man napapasalan ang canyáng bibig n~g damit; tumun~gó: napípigtâ ang canyáng damit n~g dugô.

Tumindig n~g boong hirap si parì Salvi, na namúmutlà't sirâ ang panin~gín, humudyát n~g camáy, at linisan ang salas na nan~gán~galog ang m~ga tuhod. Nakita niyá sa daan ang isáng dalagang nacasandál sa pader,

matuwíd ang catawán, hindi cumikilos, nakíkinig na lubós, tinítingnan ang álang-álang, nacaunat ang m~ga nan~gán~gayumcom na m~ga camáy sa lumang muog. Binibilang manding hindi humíhin~ga ang m~ga hampás na macalabóg, waláng taguintíng at yaóng cahambál-hambál na daing. Siyá ang capatíd na babae ni Társilo.

Samantala'y ipinagpapatuloy sa salas ang cagagawang iyón; ang culang palad, sa hindi na macayang bathing hrap, ay napipi at hinintáy na man~gapagál ang canyáng m~ga verdugo. Sa cawacasa'y inilawít ang m~ga bisig n~g sundalong humihin~gal; ang alférez, na namúmutlâ sa galit at sa pangguiguilalás, humudyát n~g isá upang calaguín ang pinahihirapan.

Nang magcágayo'y nagtindíg si doña Consolación at bumulóng n~g ilán sa canyáng asawa. Tuman~gô itó, sa pagpapakilalang canyáng naunawà.

--¡Dalhín siyá sa bal-on!--anyá.

Natatalastas n~g m~ga filipino cung anó ang cahulugán n~g salitáng itó; isinasatagalog nilá sa sabing _timbain._ Hindi namin maalaman cung sino cayâ ang nacaisip n~g ganitóng gawâ. Ang Catotohanang umaahon sa isáng bal-on, marahil ay isáng pagbibigáy cahulugáng nápacamatindíng libác.

Sa guitnâ n~g patio n~g tribunal ay naroroon ang caayaayang pader na na caliliguid sa isáng bal-on; ang pader na yaó'y batóng buháy na magaspáng ang pagcacágawâ. Isáng casangcapang tulad sa pinggáng cawayan (timbalete) ang siyáng doo'y gamit sa pagcuha n~g tubig na malapot, marumí at mabahò. M~ga papantin~gin, m~ga dumi at ibá pang masasamáng tubig ang doo'y natitipon, sa pagcá't ang bal-ong yaó'y tulad naman sa bilangguan; doon inihuhulog ang lahat n~g pinawawalang halagá ó ipinalalagay na wala nang cabuluhán; casangcapang doo'y mahulog, magpacabutibuti, wala n~g halagá. Gayón ma'y hindi tinatabunan cailán man: manacánacang pinahihirapan ang m~ga bilanggóng hucayi't palaliman ang bal-ong iyón, hindi dahil sa balac na muha n~g capakinaban~gán sa parusang iyón, cung dí dahil sa m~ga cahirapang nangyayari sa gawáng iyón: ang bilanggóng doo'y lumusong ay nacacacuha n~g lagnát na ang caraniwa'y ikinamámatay.

Pinanonood ni Társilo, na nacatitig, ang m~ga paghahandâ n~g m~ga sundalo; siyá'y namúmutlâ n~g mainam at nan~gán~gatal ang canyáng m~ga labì ó bumúbulong n~g isáng dalan~gin. Wari'y nawalâ ang pagmamataas niyá sa canyáng di maulatang hrap, ó cung hindi ma'y hindi na totoong masimbuyó. Macailang inilun~gayn~gáy ang nacalindíg na liig, tumitig sa lupà, sang-ayong magdalitâ.

Dinalá siyá nilá sa pader na nacaliliguid sa bal-on, na sinúsundan ni doña Consolación nacan~gití. Isáng sulyáp, na may tagláy na panaghilì, ang itinapon n~g sawíng palad, sa nagcacapatong-patong na m~ga bangcáy, at isáng buntóng hinin~gá ang tumacas sa canyáng dibdib.

--¡Magsabi ca na!--ang mulíng sinabi sa canyá n~g directorcillo,--sa papaano ma'y bibitayin ca; mamatáy ca man lamang na hindi totoong naghirap n~g malakí.

--Aalis ca rito upáng mamatáy,--ang sinabi sa canyá n~g isáng cuadrillero.

Inalisán nilá siyá n~g pang-al, at ibinitin siyáng ang tali ay sa m~ga paa. Dapat siyáng ihugos n~g patiwaric at manatiling malaón laón sa ilalim n~g tubig, catulad n~g guinágawâ sa timbâ, na ang caibhán lamang ay lalong pinalalaon ang tao.

Umalis ang alférez upáng humanap n~g relós at n~g bilan~gin ang m~ga minuto.

Samantala'y nacabitin si Társilo, ipinapawid n~g han~gin ang canyáng mahabang buhóc, nacapikit n~g cauntî.

--Cung cayó'y m~ga cristiano, cung may pusò cayó,--ang ipinamanhic n~g paanás,--ihugos ninyó acó n~g matulin, ó ihugos ninyó sa isáng paraang sumalpóc ang aking ulo sa bató at n~g acó'y mamatáy na. Gagantihin cayó n~g Dios sa magandáng gawáng ito ... marahil sa ibáng araw ay mangyari sa inyó ang kináhinatnan co.

Nagbalíc ang alférez at pinan~guluhan ang paghuhugos na tan~gan ang relós.

--¡Marahan, marahan!--ang sigáw ni doña Consolación sinusundan n~g matá ang cahabaghabág;--¡mag-in~gat cayó!

Marahang bumábabà ang timbalete; humihilahis si Társilo sa m~ga batóng nan~gacaumbóc at sa m~ga mababahong damóng sumisibol sa m~ga guiswác. Pagca tapos ay hindi na cumilos ang timbalete; binibilang n~g alférez ang m~ga segundo.

--¡Itaás!--ang matinding utos, n~g macaraan na ang calahating minuto.

Ang in~gay na mataguintíng at nagcacasaliwsaliw n~g m~ga patac n~g tubig na nahuhulog sa ibabaw n~g tubig ang siyáng nagbalità n~g pagbabalíc n~g may sala sa caliwanagan. N~gayón, palibhasa'y lalong mabig-at ang pabató, siyá'y nanhíc n~g mabilis. Nanglálaglag n~g malaking in~gay ang m~ga batóng natitingcab sa m~ga tabí n~g balón.

Natátacpan ang canyáng noo't ang canyáng buhóc n~g carumaldumal na pusali, puspos n~g m~ga sugat at m~ga galos ang canyáng mukhâ, ang catawa'y basâ at tumutulò, n~g siyá'y sumipót sa m~ga matá n~g caramihang hindi umíimic; pinapan~gán~galigkig siyá sa guináw n~g han~gin.

--¿Ibig mo bang magsaysáy?--ang sa canyá'y caniláng itinanóng.

--¡Huwág mong pabayaan ang capatid cong babae!--ang ibinulóng n~g caawaawà, na tinititigan n~g pagsamò ang isáng cuadrillero.

Mulíng cumalairit ang pinggáng cawayan, at mulíng nawalá ang pinahihirapan. Nahihiwatigan ni doña Consolación hindî gumágalaw ang tubig. Bumilang n~g isáng minuto ang alférez.

Nang mulíng ipanhic si Társilo'y nacawin~gî at nan~gin~gitim ang mukhâ. Tinitigan niyá ang m~ga naroroon at nanatiling nacadilat ang m~ga matáng nan~ga múmula sa dugô.

--¿Magsasabi ca ba?--ang mulíng itinanóng n~g alférez na ang tinig ay nanglúlupaypay.

Umilíng si Társilo, at muli na namang inihugos siyá. Untiunting nasásarhan ang m~ga pilic-matá niyá, ang balingtatáo n~g canyáng m~ga matá'y nananatili sa pagtitig sa lan~git na pinapawiran n~g mapuputíng alapaap; ibinabalì ang liig upáng macapanatili sa panonood n~g liwanag n~g araw, n~guni't pagdaca'y napilitang lumubog sa tubig, at tinacpán n~g carumaldumal na tabing na iyón ang canyáng minámasdang daigdíg.

Nagdaan ang isáng minuto; namasid n~g tumítin~ging Musa ang malalaking bulubóc n~g tubig na napaiibabaw.

--¡Nauuhaw!--ang sabing tumatawa.

At mulíng tumining ang tubig.

Isáng minuto't calahati ang itinagál n~gayón, bago humudyát ang alférez.

Hindi na nacawin~gi ang mukhá ni Társilo; nasisilip sa nacasiwang na pan~gisáp ang puti n~g matá, lumálabas sa bibig ang tubig na pusaling may cahalong cumacayat na dugô; humihihip ang han~ging malamíg, n~guni't hindi na nan~gan~gán~galigkig ang canyáng catawán.

Nan~gagtin~ginan ang lahát na waláng imíc, nan~gamumutlà at pawang nan~ga alaguím. Humudyat ang alférez upáng alisin sa pagcabitin si Társilo at lumayóng naglilininglining; macailang idiniit ni doña Consolación sa nacalilis na m~ga paa n~g bangcáy ang бага n~g canyáng tabacô, n~guni't hindi cumatál ang catawán at namatáy ang apóy.

--¡Nag-inís siyá sa sarili!--ang ibinulóng n~g isáng cuadrillero;--masdán ninyó't binaligtád ang canyáng dilà, na anaki pinacsâ niyáng lunukín.

Pinagmámasdang nan~gán~gatal at nagpápawis niyóng isáng bilanggô ang m~ga guinagawâng iyón; lumilin~gap na ang camukhá'y ulól sa lahát n~g panig.

Ipinag-utos n~g alférez sa directorcillong tanun~gín ang bilanggóng iyón.

--¡Guinoo, guinoo!--ang hibic;--¡akin pong sasabihin ang lahat ninyóng maibigang sabihin co!

--¡Cung gayo'y mabuti! tingnán natin; ¿anó ang pan~galan mo?

--¡Andóng, pô!

--¿Bernardo ... Leonardo ... Ricardo ... Eduardo ... Gerardo ... ó anó?

--¡Andóng, pô!--ang inulit n~g culáng culáng ang isip.

--Ilagáy ninyóng Bernardo ó anó man,--ang inihatol n~g alférez.

--¿Apellido?

Tiningnán siyá n~g taong iyóng nagugulat.

--¿Anó ang pan~galan mong dagdág sa n~galang Andóng?

--¡Ah, guinoo! ¡Andóng Culáng-culáng po!

Hindi napiguil ang tawa n~g nan~gakikinig; patí ang alférez ay tumiguil n~g pagpaparoo't parito.

--¿Anó ang hanap-buhay mo?

--Mánunubà pô n~g niyóg, at alila pô n~g aking biyanáng babae.

--¿Sino ang nag-utos sa inyóng looban ninyó ang cuartel?

--¡Walâ pô!

--¿Anóng walâ? Huwág cang magsinun~galing at titimbaín ca! ¿sino ang nag-utos sa inyó? ¡Sabihin mo ang catotohanan!

--¡Ang catotohanan pô!

--¿Sino?

--¡Sino pô!

--Itinatanong co sa iyó cung sino ang nag-utos sa inyóng cayó'y man~gag-alsá.

--¿Alin pô bang alsá?

--Iyón, cung cayá ca doroon cagabí sa patio n~g cuartel.

--¡Ah, guinoo!--ang bigláng sinabi ni Andóng na nagdádalang cahihiyan.

--¿Sino n~ga ang may casalanan n~g bagay na iyán?

--¡Ang akin pong biyanáng babae!

Tawanan at pangguiguilalás ang sumunód sa m~ga salitáng itó. Humintô n~g paglacad ang alférez at tiningnán n~g m~ga matáng hindi galít ang caawaawà, na sa pagcaisip na magaling ang kinalabasan n~g canyáng m~ga sinabi, nagpatuloy n~g pananalitáng masayá ang anyô.

--¡Siyá n~gà pô; hindi pô acó pinacacain n~g aking biyanáng babae cung di iyóng m~ga bulóc at walà n~g cabuluhán; cagabí, n~g acó'y umuwi rito'y sumakít ang aking tiyán, nakita cong na sa malapit ang patio n~g cuartel, at aking sinabi sa sarili;--N~gayó'y gabí, hindi ca makikita nino man.--Pumasoc acó ... at n~g tumitindig na acó'y umalin~gawn~gáw ang maraming putucan: itinataali co pô ang aking salawal....

Isang hampás n~g yantóc ang pumutol n~g canyáng pananalitâ.

--¡Sa bilangguan!--ang iniutos n~g alférez;--¡ihatíd siyá n~gayóng hapon sa cabecera!

TALABABA:

[261] _¡Vae Victis!_ wicang lating ang cahulugáng sa wicang tagalog ay _¡Sa aba n~g m~ga nagágahis!_ M~ga salita ni Breno sa m~ga romano, na sa tuwi na'y inuulit hanggáng sa m~ga panahóng itó, bagá man n~gayo'y naghahari ang cagandahang asal. N~gayó'y gaya rin n~g una, na ang sa lalong malalacás ang siyá lamang m~ga catuwirang nagwáwagui.--P.H.P.

=LVIII.=

=ANG SINUMPA.=

Hindî nalao't cumalat sa bayan ang balitang ilalacad ang m~ga bilanggô; nacalaguím muna ang pagcarin~gig n~g gayóng balitâ, at sacá sumunód ang m~ga iyacan at panambitanan.

Nan~gagtatacbuhang wari'y m~ga ulól ang m~ga casambaháy n~g m~ga bilanggô; nan~gagsísiparoon sa convento, mulâ sa convento'y napapasa cuartel at mulâ sa cuartel ay napasasa tribunal, at sa pagcá't hindi silá macásumpung n~g aliw saan man, caniláng pinúpunô ang alang-alang n~g m~ga sigáw at panambitan. Nagculóng ang cura sa pagcá't may sakít, dinagdagán n~g alférez ang dami n~g m~ga sundalong na bábantay sa canyá, at sinasalubong n~g culata n~g m~ga sundalong iyón ang m~ga babaeng nan~gagmamacaamò; ang gobernadorcillo, taong waláng cabuluhán, anaki'y lalo pang haling at waláng cabuluhán mandín cay sa dati. Sa tapát n~g

bilanggua'y nan~gagtatacbuhang pacabicabilà ang m~ga babaeng may lacás pa; ang m~ga walâ na namá'y nan~gagsisiupò sa lupà't tinatawag ang m~ga pan~galan n~g m~ga taong caniláng iniirrog.

Manin~gas ang araw, n~guni't sino man sa m~ga cahabaghabag na iyó'y hindi nacaiisip umuwî. Si Doray, ang masayá't lumiligayang asawa ni don Filipo'y nagpapacabicabilang puspós n~g capighatían, kilic ang canyáng musmós na anác na lalaki: cápuwâ silá umiiyac.

--Umuwî na pô cayó,--ang sa canyá'y sinasabi; malalagnat ang inyóng anác.

--¿Bakit pa mabubuhay cung walà rin lamang isáng amáng sa canyá'y magtuturò?--ang isinasagót n~g nalulunos na babae.

--¡Walâ pong casalanan ang inyóng asawa; marahil siyá'y macabalíc din!

--¡Siyá n~gá, cung patáy na cami!

Tumatan~gis si capitana Tinay, at tinatawag ang canyáng anác na si Antonio; tinítingnan n~g matapang na si capitana María ang maliit na rejas, sa pagcá't sa dacong loob niyó'y naroroon ang canyáng dalawáng cambál, na siyáng tan~ging m~ga anác niyá.

Naroroon ang biyanán n~g mánunubà n~g niyóg; hindi siyá tumatan~gis: nagpaparoo't parito, na cumúcumpas na lilis ang m~ga manggás at pinagsasabihan n~g malacás ang nan~gároroon:

--¿May nakita na ba cayóng cawan~gis nitó? ¿Hulihin ang aking si Andóng, paputucan siyá, isuot sa pan~gáw at ilalacad sa cabecera, dahil lamang sa ... dahil lamang sa may bagong salawal? ¡Humíhin~gî ang ganitóng gawa n~g ucol na ganti! ¡Napacalabis namán ang m~ga guardia civil! ¡Isinusumpá cong pagca nakita co uling sino man sa canilá'y humahanap n~g cublín lugar sa aking hálamanan, gaya n~g madalás na totoong guinágawa nilá, aalsán co silá n~g ipinamamayan, aalsán co silá n~g ipinamamayan! jó cung hindi acó namán ang caniláng alsán!!!

N~guni't iilan tao ang pumápansin sa maca Mahomang biyanán.

--Si don Crisóstomo ang may casalanan n~g lahát n~g itó,--ang buntóng hinin~ga n~g isáng babae.

Naroroon di't nagpapacabicabila, na cahalò n~g marami, ang maestro sa escuelahan; hindi na pinapagcúscos ang m~ga palad n~g camáy ni ñor Juan; hindi na dinadaladala niyá ang canyáng _plomada_ at ang canyáng _metro:_ itím ang pananamit n~g lalaki, sa pagcá't nacárin~gig siyá n~g masasamáng balitá, at palibhasa'y nananatili siyá sa canyáng asal na ipalagáy ang dárating na panahóng parang nangyari na, ipinaglúlucsà na niyá ang pagcamatáy ni Ibarra.

Tumiguil, pagca á las dos n~g hapon, sa tapát n~g tribunal, ang isáng carretóng waláng anó mang pandóng, na hinihila n~g dalawáng vacang capón.

Liniguid n~g caramihan ang carretón, na ibig niláng alsín sa pagcasingcaw at ipagwasacan.

Huwág cayóng gumawâ n~g gayón,--ani capitana María;--¿ibig ba ninyóng silá'y maglacád?

Itó ang pumiguil sa m~ga casambaháy n~g m~ga bilanggó. Lumabás ang dalawampóng sundalo at caniláng liniguid ang sasakyán. Lumabás ang m~ga bilanggó.

Ang unauna'y si don Filipino, na gapós; bumating nacan~gití sa canyáng asawa; tuman~gis n~g masacláp si Doray at nahirapan ang dalawáng guardia upáng humadláng sa canyá at n~g huwág mayacap ang canyáng asawa. Sumipót na umiiyac na parang musmós si Antoniong anác ni capitana Tinay, bagay na siyang lalong nacáragdag n~g m~ga pagsigáw n~g canyáng familia. Humaguhól si Andóng pagcakita sa canyáng biyanáng babae, na siyang may cagagawán n~g canyáng pagcapahamac. Baliti rin si Albinong nagseminarista, at gayón din ang dalawáng cambál na anác ni capitana Maria. Masasamà ang loob at hindi umiimic ang tatlong binatàng itó. Ang hulíng lumabàs ay si Ibarra, na waláng talì, n~guni't napapag-itanan n~g nagháhatid na dalawáng guardia civil. Namúmutlà ang binatà; humanap siyá n~g isáng mukháng catoto.

--¡Iyàn ang may casalanan!--ang ipinagsigawan n~g maraming tinig;--¡iyán ang may casalanan ay siyang waláng talì!

--¡Walang anó mang guinagawâ ang aking manugang ay siyang naca-"esposas"!

Linin~gón ni Ibarra ang m~ga guardia:

--¡Gapusin ninyó acó, n~guni't gapusin ninyóng mabuti acó, abo't sico!--ang canyáng sinabi.

--¡Walang tinatanggap camíng utos na ganyán ang aming gawín!

--¡Gapusin ninyó acó!

Sumunod ang m~ga sundalo.

Sumipót ang alférez na nan~gan~gabayo, at batbát n~g m~ga sandata patí n~g m~ga n~gipin; may sumúsunod sa canyáng sampô ó labinglimáng sundalo pa.

Bawa't isáng bilanggó'y may canicanyáng casambahay na nanghihinaing upáng cahabagan, na dahil sa canyá'y tumatan~gis at nagpapalayaw n~g lalong matitimyás na tagurí. Si Ibarra lamang ang tan~ging doo'y walâ sino man; nan~gagsialís doon patí si ñor Juan at ang maestro sa escuelahan.

--¿Anó pô ba ang guinawâ sa inyó n~g aking asawa't n~g aking anác?--ang sa canyá'y sinasabi ni Doray na tumatan~gis; ¡tingnán pô ninyó ang caawaawâ cong anác! ¡inalsan ninyó siyá n~g amá!

Ang pighatí n~g m~ga casambahay ay naguíng galit sa binatà, na pinagbibintan~gang siyang may cagagawán n~g caguluhan. Ipinag utos n~g alférez ang paga-o.

--¡Icaw ay isáng duwág!--ang sigáw n~g biyanán ni Andóng. Samantalang nakikihamok ang m~ga ibá dahil sa iyó, icaw nama'y tumatagò, ¡duwág!

--¡Sumpaín ca nawâ!--ang sabi sa canyá n~g isáng matandáng lalaki na sa canyá'y sumúsunod;--¡pusóng ang guintóng tinipon n~g iyóng magugulang at n~g siràin ang aming capayapàn! ¡Pusóng!, ¡pusóng!

--¡Bitayin ca nawâ, hereje!--ang sigáw sa canyá n~g isáng camag-anac na babae ni Albino, at sa hindi na macapiguil ay nuha n~g isáng bató at sa canyá'y ipinucól.

Sinundán ang uliráng iyón, at sa ibabaw n~g sawíng palad na binatà'y umulán ang alabóc at m~ga bató.

Tiniis ni Ibarra n~g waláng imíc, waláng poot at waláng daíng ang tapát na panghihinganí n~g gayóng caraming m~ga púsòng nan~gasugatan. Yaón ang paalam, ang _adios_ na sa canyá'y dulot n~g canyáng bayang kinálalagyan n~g lahát n~g canyáng m~ga sínísinta. Tumun~gó, marahil canyáng dinidilidili ang isáng taong pinalò sa m~ga lansan~gan sa Maynilà, ang isáng matandáng babaeng nahandusay na patáy pagcakita sa ulo n~g canyáng anác na lalaki; marahil dumaraan sa canyáng m~ga matá ang nangyari sa buhay ni Elías.

Minagaling n~g alférez na palayuin ang caramihang tao, n~guni't hindi humintô ang pangbabató at ang m~ga paglait. Isá lamang iná ang hindi ipinanghihiganti sa canyá ang canyáng m~ga pighatí: itó'y si capitana María. Hindi cumikilos, nacahibic ang m~ga labì, punô ang m~ga matá n~g m~ga luhàng umaagos na waláng in~gay, canyáng pinanonood ang pagpanaw n~g canyáng dalawáng anác na lalaki; sa panonood sa canyáng hindi pagkilos at sa canyáng pipíng dalamhati, nawáwalâ ang pagcatalinhagà ni Niobe.

Malayò na ang pulutóng.

Sa m~ga taong nacasun~gaw sa bihibihirang bintanàng nacabucás, ang lalong nagpakita n~g habag sa binatà'y yaóng m~ga hindi nababahalà at waláng adhicâ cung di manood lamang. Nan~gagtagò ang canyáng m~ga caibigan, patí si capitang Basilio'y nagbawal sa canyáng anác na si Sinang, na huwág umiyác.

Nakita ni Ibarra ang umaaso pang bahay niyáng natupoc, ang bahay n~g canyáng m~ga magugulang, ang bahay na sa canyá'y pinan~ganacán, ang kinabubuhayan n~g lalong matatamis na alaala n~g canyáng camusmusán at n~g canyáng cabinatàan; ang m~ga luhàng malaong canyáng pinipiguilpiguil ay bumalong sa canyáng m~ga matá, lumun~gayn~gay at tuman~gis, na hindi magcaroon n~g alíw na mailihim ang canyáng pag-iyac, palibhasa'y nacagapos, ó macapucaw man lamang ang canyáng pighatí n~g habag sa can~gino man. N~gayó'y walâ siyáng bayan, bahay, casintahan, m~ga catoto, at mahihintay na maligayang panahóng dárating.

Mulà sa isáng mataás na lugar ay pinanonood ang malungcót na pulutóng na iyón n~g isáng tao. Siyá'y isáng matandáng lalaki, namúmutlà, payat na payát ang mukhà, nacabalot sa isáng cumot na lana, at nanúnungcod n~g boong pagál. Siyá ang matandáng filósofo Tasio, na nang mabalitàan ang nangyari ay nagbantáng iwan ang canyáng hihigán at dumaló, n~guni't hindi itinulot n~g canyáng lacás na macarating siyá hanggáng sa tribunal. Sinundán n~g matá n~g matandà ang carretón hanggáng sa itó'y nawalâ sa malayò: nanatiling sumandalí sa pag-iisip-isip na nacatun~gó, nagtindig pagcatapos at nag inatâ n~g boong hrap na tinun~go ang canyáng bahay, na nagpápahin~ga maya't mayâ.

Nasumpun~gan siyáng patáy, kinabucasan, n~g m~ga nag-aalagà n~g m~ga hayop, sa paanan n~g pagpasoc sa canyáng tahanang nag-íisa.

=LIX.=

=ANG KINAGUISNANG BAYAN AT ANG M~GA PAG-AARI.=

Lihim na ibinalità n~g télégrafo ang nangyaring iyón sa Maynilà at n~g macaraan ang tatlompó't anim na horas ay nan~gagsasaysay na n~g bagay na iyón n~g malakíng talinghagà at hindi cacauntíng m~ga pagbabalà, ang m~ga pamahayagan, na dinagdagán, pinagbuti at binawasan n~g fiscal. Samantala'y m~ga balitàng tan~ging mulâ sa m~ga convento ang nan~gaunang

tumacbóng salinsalin sa m~ga bibíg, sa lihim, na nagbíbigay n~g malakíng tacot sa bawa't macaalam. Ang nangyaring iyóng sa libolibong pagcacabalità'y nagcaiba n~g lubhâ, pinaniniwalâan n~g humiguit cumulang na cadalian, alinsunod sa cung nagpapapuri ó nacasásalansang sa m~ga hidwáng hílig at anyô n~g caisipán n~g bawa't isá.

Bagá man hindi nasisirà ang catahimican n~g bayan, sa paimbabáw man lamang, n~guni't naliligalig ang capayapaan n~g bahay, tulad sa nangyayari sa isang lawà: bagá man nakikitang patag at waláng anó mang alon ang dacong ibabaw, n~guni't sa ilalim ay gumágamáw, nan~gagtatacbuhan at nan~gagháhabulan ang m~ga piping isdâ. Nan~gagpasimuláng nan~gagpainog-inog, wan~gis sa m~ga paró-paró, ang m~ga cruz, m~ga condecoración, m~ga galón, m~ga catungculan, m~ga caran~galan, capangyarihan, calakhán, matataas na camahalan at ibá pa, sa isáng impapawid na quintóng salapî sa m~ga matá n~g isáng bahagui n~g m~ga mámamayan. Sa isáng bahagui namán n~g m~ga mámamayang iyá'y napailangláng sa abót n~g panin~gin ang isáng alapaap na madilím, at nan~gin~gibabaw sa culay abó-abóng pinacapang-ilalim, ang maiitim na parang anino n~g m~ga rejas, m~ga tanicalâ, at pati n~g calaguimlaguim na bibitayán. Warì'y nàririn~gig sa han~gin ang m~ga tanóng, ang m~ga bató, ang m~ga sigáw na pinápacnit n~g m~ga pahirap; nagagamagam ang Marianas at ang Bagumbayang cápuwâ nan~gababalot n~g isáng parang maduming pigtâ n~g dugóng culubóng: na sa culabô ang m~ga man~gin~gisdâ at ang m~ga isdâ. Ang nangyaring iyó'y iniláladlad ni Capalaran sa guniguní n~g m~ga tagá Maynilàng tulad sa m~ga tan~ging paypáy na galing sa China: napipintahan n~g itim ang isáng mukhâ; ang isá namá'y puspós n~g dorado, matitingcád na m~ga culay, m~ga ibon at m~ga bulaclac.

Naghahari sa m~ga convento ang malakíng ligalig. Isinísingcaw ang m~ga carruaje, nan~gagdádalawan ang m~ga provincial, may lihim na m~ga pulong. Nan~gagsisiharap silá sa m~ga palacio upáng caniláng ihandóg ang caniláng tulong sa _Gobierno na na sa calakilakihang pan~ganib._ Muling napagsalitaan ang m~ga cometa, ang m~ga pasaring, ang m~ga matutulis na pananalità, at ibá pa.

--¡Isáng _Te Deum,_ isáng _Te Deum!--ang sinasabi n~g isáng fraile sa isáng convento;--¡at n~gayó'y sino ma'y huwag magcuculang sa pagpasacoro! ¡Hindi cacaunting cagalin~gan ang guinawâ n~g Dios, na ipakita cung gaano ang cahalagahan natin, n~gayón pa namán sa m~gá panahóng itóng totoong nápacasasamâ!

--Dahil sa ganitóng muntíng turò, marahil ay kinácagat ang canyàng m~ga labì n~g generalillong Buisit,--ang sagót namán n~g isá.

--¿Anó cayâ ang nangyari sa canyá cung hindi ang m~ga Capisanan n~g m~ga fraile?

--At n~g lalong umínam ang ating pagdiriwang, ipagbigay álam sa uldóg na tagapagluto at sa procurador ... ¡Gaudeamus (cainan) sa tatlóng araw!

--¡Amen!, ¡Amen! ¡Mabuhay si Salvi! ¡Mabuhay!

Ibá namán ang salitaan sa isáng convento.

--¿Nakita na ninyó? Iyá'y isáng nag-aral sa m~ga jesuita; ¡lumálabas sa Ateneo ang m~ga filibustero!--ang sabi n~g isáng fraile.

--At ang m~ga caaway n~g m~ga fraile.

--Sinabi co na: ipinapahamac n~g m~ga jesuita ang lupaíng itó, pinahahalay ang ugali n~g cabataán; datapuwa't pinababayaang, sila't dahil sa gumuguhit sa papel n~g iláng m~ga waláng cawawaang cahig manóc cung lumilindol....

--¡At ang Dios ang nacacaalam cung papaano ang m~ga pagcacagawâ!

--Siyá n~gâ, ¿datapuwat man~gahas cayóng sumalansang sa canila? ¡Pagca nan~gn~giníg at gumágalaw ang lahat! ¿sino ang macasusulat n~g m~ga cahig-manóc! ¡Walâ, si pari Secchi!....

At nan~gagn~gin~gitían n~g malakíng pagpapawaláng halagá.

--¿N~guni't ang m~ga sigwá? at ¿ang m~ga bagyó?--ang tanóng n~g isá n~g matindíng paglibác;--¿hindi ba cadakidakilâan iyán?

--¡Sino mang man~gin~gisda'y nahuhulâan ang m~ga bagay na iyán!

--Pagcâ ang namiminuno'y isang halíng ... ¡sabihin mo sa akin cung anó ang anyô n~g iyong ulo, at sasabihin co sa iyó cung anó ang iyong panicad! N~guni't makikita rin ninyó cung nan~gagtatangkilican ang man~gagcacaibigan: halos hiníhin~gî n~g m~ga pamahayagang bigyán n~g isáng mitra (n~g catungculang pagca arzobispo ú obispo) si pari Salvi.

--¡At cacamtan n~gâ niyá! ¡Masusunduan niyá ang catungculang iyán!

--¿Sa acalà mo cayà?

--¡At hindi bagá! N~gayó'y ibinibigay ang catungculang iyán cahi't sa waláng cabuluháng bagay. Nacakikilala acó n~g isáng sa lalong waláng cabuluha'y nagcamit n~g mitra: sumulat n~g isáng waláng cawawaang aclát, ipinakilalang waláng caya ang m~ga _indio_ cung hindi sa m~ga gawain n~g camáy ... ¡psh! ¡matatandâ n~g pangcaraniwan!

--¡Tunay n~gâ! ¡Nacasisirâ sa religión ang ganyáng caraming m~ga paglihís sa catuwiran!--ang bigláng sabi namán n~g isá;--cung may m~ga matá sana ang mitra at caniláng makita ang m~ga bao n~g ulong sa canilá'y pagpuputun~gan....

--¡Cung ang m~ga mitra sana'y pawang m~ga likhâ n~g Naturaleza,--ang dagdág namán n~g isá, na ang tinig ay lumalabas sa ilóng.--_Natura abhorret vacuum ..._

--Cayâ n~gâ cumacapit sa canilá; ¡ang pagcawaláng lamán ang sa canilá'y humahalina!--ang sagót n~g isa.

Ang m~ga itó at iba páng m~ga bagay ang m~ga sábihan sa m~ga convento, at ipinatátawad na namin sa m~ga bumabasa ang pagsasaysáy n~g m~ga ibáng m~ga upasalâ na may m~ga culay político, metafísico at mahahangháng. Ating ihatid ang bumabasa sa bahay n~g isáng waláng anó mang catungculan, at sapagcá't cácauntî ang cakilala natin sa Maynilâ'y doon tayo pumaroon sa bahay ni capitang Tinong, ang lalaking mapag-anyaya, na ating nakitang pinipilit anyayahan si Ibarra upáng papurihan siya n~g isáng dalaw.

Sa mayama't maluang na salón n~g canyáng bahay sa Tundó ay naroon si capitang Tinong, nacaupo sa isáng malapad na sillón, na hináhagpos ang noo't ang batoc, na may anyóng lubháng nahahapis, samantalang umíiyac at pinagwiwicaan siyá n~g canyáng asawang si capitana Tinchang, sa haráp n~g canyáng dalawáng anác na babae, na nagsisipakiníg mulâ sa isáng suloc na hindi nan~gagsisiimic, nan~gatútulig at nan~gabábagbag ang loob.

--¡Ay, Virgen sa Antipolo!--ang sigáw n~g babae.--¡Ay, Virgen del Rosario at de la Correa! ¡jay!, ¡jay! ¡Nuestra Señora de Novaliches!

--¡Nanay!--ang sa canyá'y sinabi n~g bunso sa canyáng m~ga anác na

babae.

--¡Sinasabi co na sa iyó!--ang ipinatuloy n~g babae, na pagsisi ang anyô;--¡sinasabi co na sa iyó! ¡ay Virgen del Carmen, ay!

--¡N~guni't hindi ca namán nagsasabi sa akin n~g anó man!--ang ipinan~gahás isagót ni capitang Tinong na napapaiyac;--baligtád, sinasabi mo sa aking mabuti ang aking guinágawâ sa pagmamalimít co sa bahay na iyón at manatili sa pakikipag-ibigan cay capitang Tiago, sa pagcá't ... sa pagcá't mayaman ... at sinabi mo sa aking....

--¿Anó? ¿anó ang sinabi co sa iyó? ¡Hindi co sinasabi sa iyo iyán, walâ acóng sinasabing anó man sa iyó! ¡Ay! ¡cung pinakinggán mo sana acó!

--¡N~gayo'y acó ang bibigyan mong casalanan!--ang itinutol n~g masacláp na tinig, at sacâ tumampál n~g malacás sa camáy n~g sillón;--¿hindi mo ba sinabi sa aking magaling ang aking guinawâ na siyá'y aking inanyayahang cumain dito sa atin, sa pagcá't palibhasa'y mayaman ... sinasabi mong hindi dapat tayong makipagcaibigan cung di sa mayayaman lamang? ¡Abá!

--Tunay n~gang sinabi co iyán sa iyó, sa pagcá't ... sa pagcá't walâ n~g magágawâ; walâ nang guinágawâ cung hindi purihin siyá; _don Ibarra_ dito, _don Ibarra_ doon, _don Ibarra_ sa lahát n~g panig, ¡abaá! Datapuwa't hindi co inihatol sa iyong makipagkita ca sa canyá ó makipagsalitaan ca sa canyá sa pagcacapisang iyon; hindi mo maicacailâ itó sa akin.

--¿Nalalaman co bang paparoon siyá roon?

--¡Abá! ¡dapat mong maalaman!

--¿Paano? ¿siyá'y hindi co man lamang nakikilala pa niyon?

--¡Aba! ¡dapat mo siyáng makilala!

--N~guni't Tinchang, ¡paano'y niyón co lamang siyá nakita, at niyón co lamang namán nárin~gig na siya'y pinag-uusapan!

--¡Aba! ¡dapat sanang nakita mo siyá n~g una, nárin~gig ang usapan tungcól sa canyá, sa pagcá't lalaki icaw, may salawal ca at bumabasa ca n~g _Diario de Manila!_--ang di mabilíng na sagót n~g asawa, casabáy n~g pagpapahatid sa canyá n~g cakilakilabot na irap.

Waláng maalamang itutol si capitan Tinong.

Hindi pa nasiyahan si capitana Tinchang sa canyáng pagwawaguíng itó'y pinacsáng siyá'y papangguipuspusín, caya't sa canyá'y lumapit na nacasuntoc.

--¿Cayâ ba nagpagál acó n~g mahabang panahón at nagtipíd n~g hindi cawasà, at n~g dahil sa iyóng cahalin~ga'y ipahamac mo ang bun~ga n~g aking m~ga pagod?--ang ipinagwica sa canyá,--N~gayó'y paririto silá't n~g icaw ay dalhín sa tapunán, huhubaran camí n~g ating pag-aarì, gaya n~g nangyari sa asawa ni ... ¡Oh, cung lalaki lamang acó! ¡cung lalaki lamang acó!

At n~g makita niyáng tumútun~go ang canyáng asawa, mulíng nagpasimulâ n~g pagtan~guyn~góy, n~guni't laguì ring inuulít:

--¡Ay, cung lalaki lamang acó! ¡cung lalaki lamang acó!

--At cung naguing lalaki icaw,--ang itinanóng sa cawacasan n~g lalaking

nadadalimumot na,--¿anó sana ang gagawin mo?

--¿Anó? ¡abá!, ¡abá!, ¡abá! ¡n~gayón di'y háharap aco sa Capítan General, upáng acó'y humandóg sa pakikihamoc laban sa m~ga nanghihimagsic, n~gayón din!

--N~guni't ¿hindi mo ba nababasa ang sinasabi n~g _Diario?_ ¡Basahin mo! «Nasugpô n~g boong higpít, lacás at catigasán ang caliluháng imbî at casamâsamaan, at hindi malalao't daramdamin n~g m~ga suwail na caaway n~g Ináng Bayan at n~g caniláng m~ga cainalám, ang boong bigát at caban~gisán n~g m~ga cautusan» ... ¿nakita mo na? wala n~g himagsican.

--Hindi cailan~gan, dapat cang humaráp na gaya n~g guinawa n~g madla n~g taóng 72, at nan~gacaligtás n~ga namán.

--¡Siya n~ga! humaráp din si parì Burg....

Datapuwa't hindi natapos ang salita; tinacbó siya n~g babae at tinacpán ang canyáng bibíg.

--¡Halá! ¡sabihin mo ang pan~galang iyán at n~g bucas di'y bitayin ca sa Bagumbayan ¿Hindi mo ba nalalamang sucat na ang saysayin ang pan~galang iyan upang parusahan ca, na hindi cailangan ang gumawa pa n~g _causa?_ ¡Halá! ¡sabihin mo!

Cahi't ibiguin man ni capitan Tinong sundin ang utos n~g canyáng asawa'y hindi rin mangyayari; natatacpan ang canyang bibig n~g dalawáng camáy n~g canyáng asawa, at iniipit ang canyang maliit na ulo laban sa licuran n~g sillón, at marahil namatay sa pagcainis ang abáng lalaki cung hindi namag-itan ang isáng bagong dumating na tao.

Itó'y ang caniláng pinsang si Primitivo, na nasasaulo ang Amat, isáng lalaking may m~ga apat na pong taón ang gulang, malinis ang pananamit, titiyanin at may catabaan.

--_¿Quid video?_--ang bigláng sinabi;--¿anó ang nangyayari? _¿Quare?_[262]

--¡Ay, pinsan!-anáng babae na umiiyac at tumatacbong patun~go sa canyá;--ipinatawag cata, sa pagcá't hindi co maalaman cung anó ang mangyayari sa aming m~ga babae ... ¿anó ba ang hatol mo sa amin? ¡Magsalita ca, icaw na nag-aral n~g latin at m~ga _argumento_ (pakikipagmatuwiran)!..

--N~guni't bago magsalita acó, _¿Quid quaeritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu; nihil volitum quin praecognitum,_[263]

At marahang naupô. Anaki mandín ang m~ga sinabing wicang latin ay may bisáng nacapagbibigay capanatagán, capuwa tumiguil n~g pagtan~gis ang mag-asawa, at nan~gagsilapit sa canyá at hinihintay sa canyáng m~ga labì ang aral, na gaya namán n~g guinágawa n~g m~ga griego n~g una cung hinihintay ang pangligtas na salita n~g «oráculo» na macapagliligtas sa canilá sa manglulusob na m~ga tagá Persia.

--¿Bakit cayó umiiyac? _¿Ubinam gentium sumus?_[264]

--Nalalaman mo na ang balità tungcol sa panghihimagsic.

--_¿Alzamentum Ibarrae ab alferesio Guardiae civilis destructum? ¿Et nunc?_ ¿At anó? ¿May utang ba sa inyó si don Crisóstomo?

--Wala, n~guni't talastasin mong inanyayahan siyá ni Tinong na cumain dito, bumati sa canyá sa tuláy n~g España ... ¡sa liwanag n~g araw!

¡Wiwicain niláng si don Crisóstomo'y canyáng caibigan!

--¿Caibigan?--ang bigláng sinabing námamangha ang latino, at saca tumindíg, _¡amice, amicus Plato sed magis amica veritas!_[265] ¡Sabihin mo sa akin cung sino ang casacasama mo at sasabihin co sa iyo cung sino icaw! _¡Malum negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultatum!_[266]

Namutla n~g catacottacot si capitang Tinong n~g canyang marinig ang gayóng caraming salitáng ang catapusá'y _um_; ang tunog na itó'y ipinalálagay niyáng masama ang cahulugan. Pinapagdaóp n~g canyáng asawa ang dalawáng camáy sa pagsamò, at nagsabi:

--Pinsan, huwag mo camíng causapin n~gayon n~g latín; talastás mo nang hindi cami m~ga filósopong gaya mo; causapin mo camí n~g tagalog ó castilà, datapuwa't hatulan mo camí n~g dapat naming gawín.

--Sayang na hindi cayó marunong n~g latín, pinsan; ang m~ga catotohanan sa latín ay casinun~galin~gan sa tagalog, sa halimbawà: _contra principia negantem fustibus est argüendum,_[267] sa latín ay isáng catotohanang tulad sa Daóng ni Noé; minsa'y guinamit co sa gawa ang bagay na iyán, ang pinangyarihan ay acó ang nabugbóg. Dahil dito, cahinahinayang na hindi cayó marunong n~g latín; sa latín ay mahuhusay na lahát.

--Camí ay maraming nalalaman namáng _oremus, parcenobis_ at _Agnus Dei Catolis, _ n~guni't n~gayó'y hindi tayo magcacáwatan. ¡Bigyán mo n~ga n~g isáng _argumento_ si Tinong at n~g huwág siyáng bitayin!

--¡Masama ang guinawa mo, totoong cásamasamaan ang guinawa mo, pinsan, sa iyong guinawáng pakikipagcaibigan sa binatang iyan!--ang mulíng sinabi n~g latino.--Nagbabayad ang m~ga waláng casalanan sa gawâ n~g m~ga macasalanan; halos ihahatol co sa iyong gawin mo na ang iyong _testamento _ (casulatang pinaglálagdaan n~g m~ga hulíng kalooban n~g isáng tao).... _¡Vae illis! Ubi est fumus ibi est ignis! Similis simili gaudet; alqui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberis!_....[268]

At nagpapailing-iling na masamá ang loob.

--¡Saturnino, anó ang nangyayari sa iyo!--ang sigáw ni capitana Tinchang, na puspós n~g tacot;--¡ay, Dios co! ¡Namatáy! ¡Isáng manggagamót! ¡Tinong, Tinonggoy!

Dumaló ang dalawáng anác na babae at nagpasimula ang tatló n~g pananambitan.

--¡Itó'y isang panghihimatáy lámang, pinsan, isáng panghihimatáy! Lalo pa sanang icatutuwa co cung ... cung ...; datapuwa't sa cawaláng palad ay walà cung di isáng panghihimatay lamang. _Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbayanis._[269] ¡Magdalá cayó rito n~g tubig.

--¡Huwág cang mamatáy!--ang panambitan n~g babae;--¡huwág cang mamatáy, sa pagcá't paririto silá't huhulihin icaw! ¡Ay, cung icaw ay mamatáy at saca pumarito ang m~ga sundalo, ¡ay! ¡ay!

Winiligán n~g pinsan n~g tubig ang mukha ni capitang Tinong, at pinag-saulian itó n~g pag-iisip.

--¡Halá, huwág cayóng umiyác! _Inveni remedium, _ nasumpun~gan co na ang gamót. Ilipat natin siyá sa canyáng hihigán; ¡hala! ¡tapan~gan ninyó ang inyóng loob! nárito acó at ang lahát n~g carunun~gan n~g m~ga tao sa una.... Magpatawag cayó n~g isáng doctor;--at n~gayón din, pinsan cong babae, pumaroon ca sa capitán general at dalhán mo siyá n~g isáng

handóg, isáng tanicalang guinto, isáng singsíng.... _Dadivae quebrantant peñas;_ (dumudurog n~g bató ang handóg); sabihin mong iyá'y handóg dahil sa pascó. Sarhán ninyó ang m~ga bintanà, ang m~ga pintô, at sino mang magtanóng sa aking pinsan, sabihin ninyóng may sakít na mabigát. Samantala'y susunuguin co ang lahát n~g m~ga súlat, m~ga papel at m~ga libró at n~g huwag siláng macakita n~g anó man, gaya n~g guinawâ ni don Crisóstomo. _Scripti testes sunt! Quod medicamenta, non sanant, ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat _[270].

--¡Oo, tanggapin mo, pinsan; sunuguin mong lahát!-ani capitana Tinchang;--náríto ang m~ga susì, náríto ang m~ga sulat ni capitang Tiago, ¡sunuguin mong lahát! Huwag ca sanang mag-iiwan n~g anó mang pamahayagang galing sa Europa, sa pagcá't totooong nacapagbibigay pan~ganib. Náríto itong m~ga _The Times_ na aking iniin~gata't n~g mapagbalutan n~g m~ga sabón at n~g m~ga damít. Náríto ang m~ga libro.

--Pumaroon ca na sa capitán general, pinsan,--aní Primitivo;--pabayaang mo acóng mag-isá. _In extremis extrema._ Bigyán mo acó n~g capangyarihan n~g isáng tagapamatnugot na romano, at makikita mo cung paano ang pagliligtas na gagawín co sa bay ... sa aking pinsáng lalaki bagá.

At nagpasimula n~g sunódsunod na pag-uutos, n~g paghalo n~g m~ga estante, n~g pagpupunit n~g m~ga papel, m~ga libró, m~ga sulat at iba pa. Hindi nalao't nag-álab sa _cocina_ ang isáng sigâ; caniláng sinibác n~g palacól ang m~ga lumang escopeta; itinaapon nilá sa cumón ang m~ga cálawan~ging revolver; ang alilang babaeng ibig sanang iligpít ang cañón n~g isáng revolver at n~g magamit na hihip ay kinagalitan:

--¿_Conservare etiam sperasti, perfida?_ ¡Sa apóy!

At ipinatuloy ang canyáng pagsúnog.

At nacakita n~g isáng líbróng ang balát ay pergamino (balát n~g vaca) ay binasa niyá ang pan~galan:

«M~ga revolución n~g m~ga globo sa lan~git» (m~ga ganáp na pag-inog n~g m~ga planeta sa caniláng talagáng tinatacubuhan), na sinulat ni Copérnico; ¡pfui! _¡ite maledicti, in ignem calanis!_ --ang bigláng sinabi at saca inihaguis sa nin~gas. ¡M~ga revolución at saca si Copérnico pa! ¡Patong patong na casalanan! Cung di dumatíng acó sa capanahunan ... «Ang calayaan n~g Filipinas»; ¡Tatata! ¡pagca m~ga libro! ¡Sa apóy!

At sinunog ang m~ga libróng waláng caanoano mang casamaan, na sinulat n~g m~ga taong waláng malay. Hindi man lamang nacaligtas ang nagn~gan~galang «Capitang Juan», na napacawalang sala. May catuwiran si pinsáng Primitivo: nagbabayad ang m~ga waláng casalanan sa m~ga sála n~g m~ga macasalanan.

Nang macaraan ang ápat ó limáng oras ay pinagsasalitaan ang casalucuyang m~ga nangyayari sa isáng púlóng n~g m~ga nagmámataas, sa loob n~g Maynilà. Silá'y caramihang matatandáng babae at m~ga dalagang matatandáng nacaca-ibig mag-asawa, m~ga asawa ó m~ga anác na babae n~g m~ga cawaní n~g pamahalaan, nan~gacasuot n~g báta, nan~gagpápaypay at nan~gaghihicab. Capanayám n~g m~ga lalaki, na cawan~gis din namán n~g m~ga babaeng sa caniláng pagmumukha'y nahihiwatigan kung anó ang caniláng pinag-aralan at ang caniláng pinagbuhatan, ang isáng guinoong may catandáan na, maliit at pingcáw, na pinagpipitaganan n~g m~ga naroroon, at siyá namá'y nagpapakita sa canyáng m~ga caharap n~g isáng pagpapawaláng halagá sa canyáng hindi pag-imic.

--Ang catotohanan ay dating totooong nasususot acó sa m~ga fraile at sa m~ga guardia civil, dahil sa cagaspan~gán n~g caniláng m~ga asal,--ang sabi n~g isáng matabáng guinoong babae; n~gunit n~gayóng nakikita co ang

sa canila'y pinakikinabang at ang caniláng m~ga paglilingcod, hálos aking icagágalac na pacasál sa alín man sa canilá. Macabayan acó.

--¡Gayón din ang sabi co!--ang idinagdág n~g isáng babaeng payát;--¡sáyang at n~gayo'y walâ rito ang náunang gobernador; cung siyá ang náririto'y lilinising parang «patena» ang bayang itó!

--¡At malilipol ang m~ga lahì n~g m~ga filibusterillo!

--Hindi ba ang sábiha'y marami pa ang m~ga pulóng kinacailan~gang padalhán n~g m~ga mámamayan doon. ¡Bakit hindi itápon doon ang ganyán caraming mayayabang na m~ga indio! Cung acó ang capitán general....

--M~ga guinoong babae,--anáng pingcáw;--nalalaman n~g capitán general cung anó ang canyáng catungculan; ayon sa aking nárin~gig ay totoong galit na galit siyá; sa pagcá't canyáng pinuspós n~g m~ga biyaya ang lbarrang iyán.

--¡Pinuspos n~g m~ga biyaya!--ang inulit n~g payát na babae, na nagpápaypay n~g malaki ang poot;--¡tingnán na n~ga lamang ninyó ang pagca hindi marunong cumilala n~g utang na loob nitong m~ga indio! ¿Mangyayari bagáng silá'y ipalagáy na m~ga tao sa pagpapanayám? ¡Jesús!

--At ¿nalalaman ba ninyó ang aking nárin~gig?--ang tanóng n~g isáng militar.

--¡Tingnán natin!--¿Anó iyón?--¿Anó ang sinasabi nilá?

--Pinagtitibay n~g m~ga taong mapaniniwalaan,--anáng militar sa guitná n~g lalong malakíng hindi pag-imic n~g madlá;--na ang lahát n~g m~ga cain~gayang iyón sa pagtatayô n~g isáng páaralan ay walâ cung di pawang catacata lámang.

--¡Jesús! ¿nakita na ninyó?--ang bigláng sinabi n~g m~ga babae, na nan~gag sisipaniwalà na sa catacata.

--Isáng sangcalan lámang ang páaralan; ang bantà niyá'y magtayô n~g isáng cutà, at n~g buhat doo'y macapan~ganlóng cung silá'y lusubin na namin....

--¡Jesús! ¡pagcálakilaking cataksilan! Ang isáng indio n~ga lámang ang tan~ging macapagtátaglay n~g ganyáng pagcaimbiimbíng m~ga isipan,--ang bigláng sinabi n~g babaeng matabâ. Cung acó ang capitán general, nakita sana nilá ... nakita sana nilá....

--¡Gayón din ang sabi co!--ang bigláng sinabi namán n~g babaeng payát na ang pingcáw ang kinacausap. Dáracpin co ang lahát n~g abogadillo, cleriguillo, mán~gan~galacal, hindi co na pagagawán pa n~g _causa_ at silá'y aking itatapon ó ipadádalá sa ibáng lupaín. ¡Bawa't masamá'y bunutin patí n~g ugát!

--¡Abá, sabihana'y castilà ang magugulang n~g filibusterillong iyán!--ang pahiwatig n~g pingcáw na hindi tumitin~gin can~gino man.

--¡Ah, gayón palá!--ang sinabing mariin n~g hindi masiyahang babaeng matabâ;--¡cailán ma'y ang m~ga halûan ang dugô! ¡sino mang indio'y hindi nacawawatas n~g panghihimagsic! ¡Mag-alagà ca n~ga namán n~g m~ga uwác! ¡mag-alagà ca n~ga namán n~g m~ga uwác!...

--¿Nalalaman ba ninyó ang narin~gig cong salitaan?--ang itinanóng n~g isáng babaeng halûan ang dugô (mestiza), na sa gayóng paraa'y pinutol ang salitaan.--Ang asawa raw ni capitáng Tinong ... ¿naaalaala ba ninyó? iyong may-ari n~g bahay na ating pinagsayawan at hinapunan niyóng fiesta

sa Tundó....

--¿Iyón bang may dalawáng anác na babae? ¿at anó?

--¡Abá, ang babaeng iyó'y bagong caháhandog n~gayóng hapon sa capitán general n~g isáng singsíng na isáng libong piso ang halagá!

Lumin~gón ang pingcáw.

--¿Siyá n~ga ba? ¿at bakit?--ang tanóng na numíningning ang m~ga matá.

--Ang sabi raw n~g babae, iyón daw ay bigáy niyáng papascó....

--¡Isáng buwán pa muna ang lálampas bago dumating ang pascó!

--Marahil nan~gan~ganib na bacá lagpacán siya n~g sigwá ...--ang pahiwatig n~g babaeng matabâ.

--At caya siyá'y cumúcubli,--ang idinugtóng n~g babaeng payát.

--Ang pagsasanggaláng cahi't hindi pinúpucol nino man ay pagpapakilalang tunay na may casalanan.

--Iyán n~ga ang sumasaisip co; tinamaan ninyó ang sugat.

--Kinacailan~gang tingnáng magalíng iyán,--ang hiwatig n~g pingcáw;--nan~gan~ganib acóng baca riyá'y may nacáculong na pusà.

--¡Nacáculong na pusà! iyán n~ga! iyán n~ga sana ang sasabihin co!--ang inulit n~g babaeng payát.

--At acó,--ang sinabi namán n~g isáng babae, na umagaw n~g pananalita sa payát;--ang asawa ni capitang Tinong ay napacaramot ... hanggá n~gayo'y hindi pa tayo pinadádalhan n~g anó mang hangdóg, gayóng tayo'y napaparoon na sa canyáng bahay. Tingnán ninyó, pagcá ang isáng maramot at macamcam ay nagbibitiw n~g isang handóg na isáng libong piso'y ...

--¿N~guni't totoó ba iyán?--ang tanóng n~g pingcáw.

--¡At napacatotoo! ¡at napacatunay! sinabi sa aking pinsáng babae n~g nan~gin~gibig sa canyá, na ayudante n~g capitán general. At hálos ibig cong acalaing ang singsíng na iyón ang suot n~g pan~ganay n~g araw n~g cafiestahan. ¡Siyá'y lagui n~g batbát n~g m~ga brillante!

--¡Siyá'y isáng tindahang lumalacad!

--Isáng paraan din namáng magalíng upáng macapagbilí, na gaya rin n~g alin man sa ibáng m~ga paraan. Nang huwag n~g bumilí pa n~g isáng tautaohan ó bumayad pa n~g isang tindahan....

Linisan n~g pingcáw ang pulong na iyon sa pamamag-itan n~g isáng dahilán.

At n~g macaraan ang dalawáng oras, n~g nan~gatutulog na ang lahat, tumangáp ang iláng namamayan sa Tundo n~g isáng anyaya sa pamamag-itan n~g m~ga sundalo ... Hindí mapabayáan n~g Punong may capangyarihang ang m~ga tan~ging táong m~ga mahal at may m~ga pag-aari ay matulog sa caniláng báhay, na hindi magalíng ang pagcacain~gat at bahagya na ang lamig; ang pagtulog sa Fuerza n~g Santiago at iba pang m~ga bahay n~g gobierno'y lálóng tiwasáy at nagsasauli n~g lacas. Casama sa m~ga táong itóng pinacamamahal ang caawa-awang si capitang Tinong.

TALABABA:

[262] ¿Anó ang aking nakikita? ¿bakit?

[263] ¿Anó ang itinatanong ninyó? ¿Waláng ano mang linalaman n~g pag iisip na hindi muna nagdaan sa pakiramdam. Hindi ninanais ang hindi nakikilala.

[264] ¿Sinong m~ga tao ang ating capanayam?

[265] Caibigan, aking caibigan si Platon, n~guni't lalong caibigan co ang catotohanan.

[266] Masama ang nangyayari at nan~gan~ganib acóng baca magcaroon n~g cakilakilabot na wacás.

[267] Sa pamamag-itan n~g hampás, ang pakikipagmatuwiran sa tumátanggui n~g pagkilala n~g m~ga catuwiran.

[268] ¡Sa aba nilá! cung saan may úsoc ay may apóy. Bawa't isá'y humahanap n~g cawán~gis; caya n~ga, cung bibitayin si Ibarra, siyá namá'y bibitayin din ...

[269] Hindi co kinatatacutan ang pagcamatáy sa catre; n~guni't kinatatacutan co ang pagcamatáy sa bundóc-bunducan sa Bagumbayan.

[270] Ang nacasulat ay naguiguing sacsi. Ang hindi mapagaling n~g m~ga gamót ay napagagaling n~g bácal; ang hindi mapagaling n~g bácal ay napagagaling n~g apóy.

=LX.=

=MAG-AASAWA SI MARIA CLARA.=

Natútuwâ n~g mainam si capitán Tiago. Sa boong panahóng itóng catacot-tacot ay walâ sino mang nakialam sa canyá: hindi siyá ibinilanggô, hindi pinahirapan siyá sa pagcáculong na sino ma'y hindi macausap, m~ga pagtanóng, m~ga máquina eléctrica, m~ga waláng licat na pagbasâ n~g tubig mulâ sa talampacan hanggáng tuhod sa m~ga tahanang na sa ilalim n~g lupà, at ibá pang m~ga catampalasanang totoong kilalá n~g m~ga tan~ging guinoong tumatawag sa caniláng sarili n~g «civilizado». Ang canyáng m~ga caibigan, sa macatuwíd bagá'y ang canyáng naguíng m~ga caibigan (sa pagcá't tinalicdán na n~ga n~g lalaki ang canyáng m~ga caibigang filipino, mulâ sa sandaling silá'y maguíng m~ga hinalain sa gobierno), nan~gagbalíc na namán sa canícaniláng bahay, pagcatapos n~g iláng araw n~g caniláng pagliliwalíw sa m~ga bahay n~g gobierno. Ang capitán general din ang siyáng sa canilá'y nagpalayas sa m~ga tahanang canyáng pinamamahalaan, palibhasa'y ipinalagáy niyáng hindi silá carapatdapat na manatili roon, bagay na lubháng ipinagdamdám n~g pingcaw, na ibig sanang ipagsayá ang malapit n~g dumating na pascó sa casamahan n~g gayóng mayayaman at masagana.

Umuwi sa canyáng bahay si capitáng Tinong na may sakít, putlain at namámagâ,--hindi nacagaling sa canyá ang pagliliwalíw,--at lubháng nagbago, na anó pa't hindi nagsásalitâ n~g catagâ man lamang, hindi bumabati sa canyáng m~ga casambaháy, na tumatan~gis, nagtátawa, nagsásalitâ at nan~gahahaling sa galác n~g loob. Hindi na umaalis sa canyáng bahay ang cahabaghabag na tao, at n~g huwág lumagáy sa pan~ganib na macabatì sa isáng filibustero. Cahi't ang pinsán mang si Primitivo,

bagá man tagláy niyá ang boong carunun~gan n~g m~ga tao sa una, ay hindi macuhang siyá'y mapaimíc.

--_Crede, prime,_--ang sabi sa canyá;--pinisíl sana nilá ang liig mo cung hindi co sinunog ang lahát mong m~ga papel; datapuwa't cung nasunog co sana ang boong bahay, hindi man lamang sana hinipo cahi't ang buhóc mo. Pero _quod eventum, eventum; Gracias agamus Domino Deo quia non in Marianis Insulis es, camoles seminando_[271].

Hindi cailâ cay capitán Tiago ang m~ga nangyaring catulad n~g pinagdanasan ni capitán Tinong. Nagcacanlalabis sa lalaki ang pagkilalang utang na loob, bagá man hindi niyá maturól cung sino caya ang pinagcacaotan~gan niyá n~g gayóng tan~ging m~ga pagtatangkilic. Ipinalálagay ni tía Isabel na ang bagay na iyó'y himalâ n~g Virgen sa Antipolo, n~g Virgen del Rosario, ó cung hindi ma'y n~g Virgen del Cármén, at ang lalong cáliitang canyáng mahihinala'y himalâ n~g Nuestra Señora de la Correa: ayon sa canyá'y hindi sasala sa alin man sa canilá ang gumawâ n~g himalâ. Hindi itinátanggui ni capitán Tiago ang cababalaghán, n~guni't idinúrugtong:

--Pinaniniwalaan co, Isabel, datapuwa't marahil ay hindi guinawáng mag-isa n~g Virgen sa Antipolo; marahil siyá'y tinulun~gan n~g aking m~ga caibigan, n~g aking mamanugan~gin, ni guinoong Linares, na nalalaman mo nang binibirò pati ni guinoong Antonio Cánovas, iyón bagáng nacalagáy ang larawan sa «Ilustración», iyóng aayaw papaguingdapating ipakita sa m~ga tao cung di ang cabiyác lamang n~g canyáng mukhâ.

At hindi mapiguil n~g mabait na tao ang isáng n~gití n~g canyáng pagcatuwâ, cailán ma't canyáng márin~gig ang isáng mahalagáng balitâ tungcól sa m~ga nangyari. At tunay n~ga namáng dapat icatuwâ. Pinagbubulungbulun~ganang mabibitay si Ibarra; sa pagcá't bagá man maraming totoo ang m~ga caculan~gang pangpatibay upáng siyá'y maparusahan, nitóng huli'y may sumipót na nagpapatotoo sa sumbóng na laban sa canyá; na may m~ga pahám na nagsaysáy na maáari n~gang cutà ang escuélahan, ayon sa anyó n~g pagcacágawâ, bagá man may cauntíng caculan~gán, bagay na siyá na n~ga lamang maáasahan sa han~gál na m~ga indio. Ang m~ga alin~gawn~gaw na itó ang siyáng sa canyá'y nacapapanatag at nacapagpapan~gití sa canyá.

Cung paano ang pagcacaiba n~g m~ga bálac ni capitáng Tiago at n~g canyáng pinsáng babae, nan~gagcacahatí namán ang m~ga caibigan n~g familia sa dalawáng bahagui; nananalig ang isáng bahaguing yaó'y gawâ n~g himalâ, at ang isáng bahagui namá'y inaacalang gawâ yaón n~g pámahalaan, bagá man ang naniniwalâ n~g ganito'y siyáng lalong cácauntí. Nagcacabahabahagui namán ang m~ga nagpapalagay na yaó'y himalâ: nakikita n~g sacristan mayor sa Binundóc, n~g babaeng maglalacò n~g candilâ at n~g puno n~g isáng cofradía, ang camáy n~g Dios na pinagagalaw n~g Virgen del Rosario; sinasabi namán n~g insíc na magcacandilâ na siyáng nagbibili n~g candilâ cay capitán Tiago cung siyá'y napasasa Antipolo, casabay ang pagpapaypáy at pag-ugóy n~g m~ga hità:

--¡No siya osti gongóng; Miligen li Antipolo esi! Esi pueli mas con tolo; no siya osti gongóng.[272]

Pinacámamahal ni capitang Tiago ang insíc na iyón, na nagpapánggap na manghuhulà, manggagamot, at ibá pa. Minsa'y sa pagtin~gin sa palad n~g camáy n~g canyáng nasirang asawang na sa icaanim na buwan ang cabuntisán ay humulà n~g ganitó:

--¡Si eso no hómele y no pactaylo, mujé juete-juete![273]

At sumilang sa maliwanag si María Clara upáng maganap ang hulà n~g hindi binyagan.

Si capitan Tiago'y main~gat at matatacutin, caya't hindi agad-agad macapagpasiyá na gaya n~g guinawa ni Paris na taga Troya, hindi niyá matan~gi n~g gayón gayón lamang ang isá sa dalawáng Virgen, sa tacot niyáng bacá magalit ang isá sa canilá, bagay na macapágbibigay n~g malaking capahamacán.--«¡Mag ingat!»--ang sabi niyá sa canyáng sarili;--«¡baca pa ipahamac natin!»

Na sa ganitóng pag aalinlan~gan siyá, n~g dumating ang pangcát na cacampi n~g gobierno; si doña Victorina, si Don Tiburcio at si Linares.

Nagsalitâ si doña Victorina sa n~galán n~g tatlong lalaki, bucód sa nauucol sa canyáng sarili; binanguit niyá ang m~ga pagdalaw ni Linares sa capitan general, at inulit-ulit ang cabutihang magcaroon n~g isang camag anac na mataás na tao.

--¡Ná!--ang iwinacas,--como izimos: el que a buena zombra ze acobija buen palo ze le arrima.[274]

--¡Tum ... tum ... tumbalic, babae!--ang isinala n~g doctor.

May tatlóng araw n~g guinágagad ni doña Victorina ang m~ga andaluz, sa pamamag-itan n~g pag-aalis n-g "d" at sa paghahalili n~g "z", at ang han~gad niyáng ito'y waláng macapag-alis sa canyáng ulo; mamagalin~gin pa niyang canyáng ipabugnós ang can~yáng postizong buhóc na kinulót.

--¡Zi!--ang idinugtóng, na ang tinutucoy ay si Ibarra:--eze lo tenfa muy merezio; yo ya lo ije cuando le vi la primera vez; ezte un filibuztero ¿ique te ijo a ti, primo, el general? ¿Que le haz icho, que noticias le izte é Ibarra?[275]

At n~g makita niyáng nalalaon n~g pagsagót ang pinsan, nagpatuloy n~g pananalita na si capitang Tiago ang kinacausap:

--Créame uzté, zi le conenan a muelte, como ez e ezperar, zera por mi primo.[276]

--¡Guinoong babae! ¡guinoong babae!--ang itinutol ni Linares. Datapuwa't hindi niyá itó binigyang panahón.

--¡Ay, qué iplomático te haz güerto! Zabemos qwe ere;i el conzejero del General, que no puede vivir zin ti ... ¡Ah, Clarita! ¡qué placer é verte![277]

Humaráp si Maria Clarang namúmutlâ pa, bagá man nananag-uli na ang dating cagalin~gan n~g catawang pinapanghina n~g sakit. Napupuluputan ang mahabang buhóc n~g sutlang cintas na may culay bughaw. Kiming bumati, n~gumitî n~g mapanglaw, at lumapit cay doña Victorina upang gawin ang paghahalicang caugalîan sa m~ga babae.

Pagcatapos n~g caugalîang cumustahan, nagpatuloy n~g pananalitâ ang nagpápanggap na andaluza:

--Venimos á visitaroz; ¡oz haveiz zalbao graciaz á vuestraz relacionez![278] na canyáng tinítin~gnan n~g macabulugan si Linares.

--¡Tinangkilic n~g Dios ang aking amá!--ang marahang isinagót n~g dalaga.

--Zi, Clarita, pero el tiempo é los milagroz ya ha pazeo: rozotroz loz ezpañolez ecimoz: ezconfía é la Virgen y échate á corré.[279]

--¡Tum ... tum ... tumbalíc!

Si capitán Tiago na hanggang sa sandalíng yaó'y hindi nacacaguiit sa pananalítá'y nan~gahás tumanóng, at bago pinakinggáng magalíng ang sagót:

--Cung gayó'y inaacalà po ba ninyó, doña Victorina, na ang Virgen ...?

--Venimoz precisamente á hablar con uzté é la _Virgen_,[280]--ang matilinghagang sagót ni doña Victorina, na itinuturo si María Clara;--tenemos que hablar é negocioz.[281]

Napagkilala n~g dalagang dapat niyáng lisanin ang nan~gagsasalitaan, caya't humanap siyá n~g dahilán at lumayo roon, na nan~gan~gabay sa m~ga casangcapan.

Napacaimbî at napacalisya ang salitaan at usapan sa pagpupulong na itó caya't minamagaling pa namin ang huwág n~g saysayin. Sucat n~g sabihing n~g silá'y magpaalaman ay pawang nan~gatutuwang lahát, at sinabi pagcatapos ni capitan Tiago ang ganitó cay tía Isabel:

--Ipasabi mo sa fonda, na bucas ay mag-aalay tayo n~g piguing. Untiunting ihandà mo si María Clara na ating ipacacasal na hindi malalaon.

Tiningnan siya ni tía Isabel na nagugulat.

--¡Makikita mo rin! ¡Pagca naguíng manugang na natin si guinoong Linares, magmamanhic-manaog tayo sa lahat n~g m~ga palacio; pananaghilán tayo, man~gamamatay ang lahat sa capanahilian!

At sa gayón n~ga'y kinabucasan n~g gabi'y mulî na namáng punô n~g tao ang bahay ni capitan Tiago, at ang caibhán lamang n~gayo'y pawang m~ga castila't insíc lamang ang canyáng m~ga inanyayahan; tungcól sa magandáng cabiyác n~g cataoha'y ipinakikiharap doon n~g m~ga babaeng castilàng tubò sa España at sa Filipinas.

Náririan ang pinacamarami sa ating m~ga cakilala; si parì Sibyla, si parì Salvi, na casama n~g iláng m~ga franciscano't m~ga dominico; ang matandáng teniente n~g guardia civil na si guinoong Guevara, na lalo n~g mapanglâw ang mukhâ cay sa dati; ang alférez na sinásaysay na macalibo na ang canyáng dinanas na pakikibaca, na minámasdan ang lahát n~g boong pagpapalalò, palibhasa'y sa acalà niyá'y siyá'y isáng don Juan de Austria sa catapan~gan; n~gayó'y teniente siyá't may gradong comandante; si De Espadaña, na canyáng minámasdan itó n~g boong gálang at tacot at iniwasan ang canyáng titig, at si doña Victorina na nagn~gin~gitn~git. Hindi pa dumarating si Linares, sa pagcá't palibhasa'y mahalagáng guinoon, dapat na siyá'y magpáhuli sa pagdating cay sa m~ga ibá: may m~ga taong nápacatun~gag, na ang acala'y cung magpáhuli n~g isáng oras sa lahát n~g bagay, naguiguing malalaking tao na.

Si María Clara ang siyáng tinútudlâ n~g m~ga upasalà: sinalubong silá n~g dalaga n~g alinsunod sa ugaling pakikipagmahalan, na hindi nalilisan ang canyáng anyóng malungcót.

--¡Psh!--anáng isáng dalaga;--may cauntíng capalaluan....

--Magandagandá rin namán,--ang sagót namán n~g isáng dalaga rin;--datapuwat ang lalaking iyá'y pumili sana n~g ibáng dalaga na hindi totoong mukháng tan~gá.

--Ang salapî, caibigan; ipinagbíbili n~g makisig na binatà ang canyáng sariling catawán.

Sa cabiláng dáco'y itó namán ang salitaan:

--¡Pacacasal n~gayóng ang unang nan~gibig sa canyá'y malapit n~g bitayin!

--Tinatawag cong main~gat ang ganyán; pagdaca'y handâ na ang cahalili.

--¡Abá, cung mabao!...

Náririn~gig marahil ang gayóng m~ga salitaan n~g dalagang si María Clara, na nacaupô sa isáng silla at naghuhusay n~g isáng bandejang m~ga bulaclác, sa pagcá't námamasid na nan~gán~gatal ang canyáng m~ga camáy, minsang mamutlá't man~gatlabing macáilan.

Malacás ang salitaan sa pulutóng n~g m~ga lalaki, at, ayon sa caraniwa'y pinag uusapan nilá ang ucol sa hulíng m~ga nangyari. Nan~gag salitaang lahát patí ni don Tiburcio, liban na lamang cay pari Sibyla, na nananatili sa pagpapawaláng halagáng hindi pag-imíc.

--¿Nárin~gig cong lilisanin daw po ninyó, pari Salví, ang bayan?--ang tanóng n~g bagong teniente, na dahil sa canyáng pagcataas sa catungcula'y n~gayó'y naguíng mairuguín.

--Walâ na acóng sucat gawín sa bayang iyán; sa Maynilà na títira acó magpacailan man ... ¿at cayó pô?

--Lilisanin co rin ang bayan,--ang isinagót na casabay ang pagtindíg;--kinacailan~gan acó n~g gobierno, upáng aking linisin ang m~ga lalawigan sa m~ga filibustero, na ang casama co'y isáng pulutóng n~g m~ga sundalo.

Dagling tiningnán siyá ni pari Salví mulâ sa m~ga paá hanggáng sa ulo, at sacâ siyá tinalicuráng lubós.

--¿Tunay na bang nalalaman cung anó ang cahihinatnan n~g pan~gulo n~g m~ga tulisan, n~g filibusterillo?--ang tanóng n~g isáng cawaní n~g pámahalaan.

--¿Si Crisóstomo Ibarra ba ang sinasabi ninyó?--ang tanóng n~g isá.--Ang lalong mahihintay at siyá namáng sumasacatuwiran ay siyá'y bitaying gaya n~g m~ga binitay niyóng 72.

--¡Siyá'y itatapon!--ang sinabing mapanglâw n~g matandáng teniente.

--¡Itatapon! ¡Itatapon lamang siyá! ¡N~guni't marahil ay mananatili sa tapunán magpacailán man!--ang bigláng sinabing sabaysabáy n~g ilán.

--Cung ang binatàng iyán,--ang patuloy na sinabi n~g teniente Guevara, n~g malacás at anyóng may galit;--ay natutong mag-ín~gat; cung siyá'y natutong huwag tumiwalang totoo sa m~ga tan~ging taong canyáng casulatán; cung hindi sana napacadunong ang ating m~ga fiscal na magbigáy kahulugán n~g napacalabis namán sa nasusulat, pinasiyahán sanang waláng anó mang casalanan ang binatàng iyán.

Ang pagpapatibay na itó n~g matandáng teniente at ang anyô n~g canyáng tínig ay nagbigáy n~g malakíng pangguiguilalás sa m~ga nakíkinig, na waláng nasabing anó man. Tumin~gín sa ibáng daco si pari Salví, marahil n~g huwag niyáng makita ang titig na mapanglâw n~g matandâ. Nalaglág sa m~ga camáy ni María Clara ang m~ga bulaclác at hindi nacakilos. Si pari Sibylang marunong sa hindi pag-imic, tila mandín siyáng tan~ging marunong namáng tumanóng.

--¿May sinasabi pô ba cayóng m~ga sulat, guinoong Guevara?

--Sinasabi co ang sinalitâ sa akin n~g _defensor_ (tagapagtanggól), na gumanáp n~g canyáng catungculan n~g boong casipaga't pagmamalasakit. Liban na lamang sa iláng m~ga talatang may culabóng pananalitâ, na isinulat n~g binatàng itó sa isáng babae, bago siyá yumaong ang tun~go'y sa Europa, m~ga talatang kinakitaan n~g fiscal n~g isáng balac at isáng balà laban sa Gobierno, na canyáng kinilalang siyá n~gâ ang may sulat, waláng násumpun~gang anó mang bagay na mapanghawacan upáng siyá'y mabigyáng casalanan.

--¿At ang _declaración_ (sinaysáy) n~g tulisán bago siyá mamatáy?

--Nasunduan n~g defensor na mawal-ang halagá, sa pagcá't ayon din sa tulisáng iyón, silá'y hindi nakipag-usap cailán man sa binatà, cung di sa isáng nagn~gan~galang Lucas lamang, na canyáng caaway, ayon sa napatotohanan, at nagpacamatáy, marahil sa sigáw n~g sariling budhî. Napatotohanang pawang taksíl na gagád lamang ang m~ga letra n~g casulatang nacuha sa bangcay niyá, sa pagcá't ang letra'y catulad n~g dating letra ni guinoong Ibarra n~g panahóng may pitóng taón na n~gayón ang nacararaan, datapuwa't hindi catulad n~g letra niyá n~gayón, bagay na nagpapasapantahang ang gumamit na huwaran ay itóng sulat na guinamit upáng siyá'y isumbóng. Hindi lamang itó, sinasabi n~g defensor, na cung di raw kinilalang siyá ang may titic n~g sulat na iyón, malaki sanang cagalin~gan ang sa canyá'y nagawa, datapuwa't pagcakita niya sa sulat na iyó'y namutlâ siyá, nasirâ ang loob at pinagtibay ang lahat n~g doo'y natititic.

--Ang sabi pô ninyó,--ang tanóng n~g isáng franciscano;--ay nauucol ang sulat na iyón sa isáng babaeng canyáng pinagpadalhan, ¿anó at dumating sa camáy n~g fiscal?

Hindi sumagót ang teniente; tinitigang sandalî si pari Salvi, at sacâ lumayô, na pinipilipit na nan~gán~gatal ang matulis na dulo n~g canyáng balbás na úbanin, samantalang pinag-uusapan n~g m~ga ibá ang m~ga bagay na iyón.

--¡Diyá'y nakikita ang camáy n~g Dios!--anáng isá;--kinasusutan siyá patí n~g m~ga babae.

--Ipinasunog ang canyáng bahay, sa acalà niyáng sa gayó'y macalíligtas siyá, datapuwa't hindi niyá naisip ang nacalin~gid, sa macatuwíd бага'y ang canyáng caagulo, ang canyáng _babae_,--ang idinugtóng n~g isáng tumatawa.--¡Talagá n~g Dios! ¡Santiago, ipagtanggól mo ang España!

Samantala'y humintô ang matandáng militar, sa isá sa canyáng pagpaparoo't parito, at lumapit cay María Clara, na nakikinig n~g salitaan, hindi cumikilos sa canyáng kinauupuan; sa m~ga paanan niyá'y naroroon ang m~ga bulaclác.

--Cayó po'y isáng dalagang totoong matalinò,--ang marahang sinabi sa canyá n~g teniente,--magalíng pô ang inyóng guinawâ n~g inyóng pagcacábigay n~g sulat ... sa ganyáng paraa'y macaaasa cayóng dalawá sa isáng mapanatag na hinaharap.

Nakíta n~g dalagang lumálayô ang teniente na ang m~ga matá'y anyóng na hahalíng at kinacagat ang m~ga labì. Sa cagalin~gang palad ay nagdaan si tía Isabel. Nagcaroon si María Clara n~g casucatang lacás upáng siyá'y tangnán sa damít.

--¡Tia!--ang ibinulóng.

--¿Anó ang nangyayari sa iyó?--ang itinanóng ni tía Isabel, na gulát, n~g canyáng mámasdan ang mukhâ n~g dalaga.

--¡lhatid pô ninyó acó sa aking cuarto!--ang ipinakiusap, at sacà bumitin sa camáy n~g matandà upáng macatindig.

--¿May sakít ca, anác co? ¿Tila nawalán icaw n~g m~ga butó? ¿anó ang nangyayari sa iyó?

--Isáng hilo ... ang dami n~g tao sa salas ... ang dami n~g ilaw ... kinacailan~gan cong magpahin~ga. Sabihin pô ninyó sa tatay na matutulog acó.

--¡Nanglálamig ca! ¿ibig mo ba ang chá?

Umilíng si María Clara, sinarhán n~g susi ang pintô n~g canyáng tulugán, at salát na sa lacás ay nagpatihulóg sa sahíg, sa paanán n~g isáng larawan at sacâ humagulhól:

--¡Iná! ¡iná! ¡aking iná!

Pumapasoc ang liwanag n~g buwán sa bintanà at sa pintuang canugnog n~g bataláng bató.

Nagpapatuloy ang música n~g pagtugtóg n~g masasayang _vals_; dumarating hanggáng sa tulugán ang m~ga tawanan at ang alin~gawn~gaw n~g m~ga salitaan; macailang tumugtóg sa canyáng pintuan ang canyáng amá, si tía Isabel, si doña Victorina at patí si Linares, datapuwa't hindi cumilos si María Clara: malacás na hin~gal ang tumatacas sa canyáng dibdib.

Nagdaan ang m~ga horas: natapos ang m~ga catuwaan sa mesa, náririn~gig ang sayáw, naupós ang candilà at namatáy, datapuwa't nanatili ang dalaga sa hindi pagkilos sa tablang sahig, na liniliwanagan n~g buwán, sa paanán n~g larawan n~g Iná ni Jesús.

Untiunting nanag-uli ang báhay sa catahimican, nan~gamatáy ang m~ga ilaw, mulíng tumawag si tía Isabel sa pintuan.

--¡Abá, nacatulog!--anáng tía n~g sabing malacás; palibhasa'y bata't waláng anó mang pinanínimdim, tumutulog na parang patáy.

Nang lubhâ n~g tahimic ang lahat; nagtindig si María Clara n~g marahan at lumin~gap sa canyáng paligid: námasid ang bataláng bató, ang maliliit na m~ga bálag, na napapaliguan n~g mapanglâw na liwanag n~g buwán.

--¡Isáng mapanatag na hináharap! ¡Tumutulog na parang patáy!--ang sinabi n~g marahan at sacâ tinun~go ang bataláng bató.

Nagugupiling ang ciudad, waláng naririn~gig na manacanacâ cung dî ang ugong n~g isang cocheng nagdaraan sa tuláy na cahoy sa ibabaw n~g ilog, na ilinarawan n~g payapang tubig nitó ang sinag n~g buwan.

Tumin~gala ang dalaga sa lan~git na ang calinisa'y wan~gis sa zafir; marahang hinubád ang canyáng m~ga sinsing, m~ga hicáw, m~ga aguja at peineta, inilagáy niyá ang lahat n~g itó sa palababahan n~g batalán at tiningnan ang ílog.

Humintô ang isáng bancáng tiguíb n~g damó sa paanán n~g ahunáng nalalagay sa baw't bahay na na sa pampan~gin n~g ilog. Isá sa dalawáng lalaking nacasacáy sa bangcáng iyón ay pumanhic sa hagdanang bató, linundág ang pader, at n~g macaraan ang sandali'y nárin~gig ang canyáng m~ga paglacad na pumápanhic sa hagdanan n~g batalán.

Nakita siyá ni María Clarang tumiguil pagcakita sa canyá, n~guni't sumandal lamang, sa pagcá't untiunting lumapit at tumiguil n~g tatlong

hacbáng na lámang ang layó sa dalaga. Umudlót si María Clara.

--¡Crisóstomo!--ang sinabing marahang puspós n~g tácot.

--¡Oo, acó'y si Crisóstomo!--ang isinagót n~g binatà n~g boong capanglawan.--Kinuha acó sa bilangguang pinag absan~gán sa akin n~g aking m~ga caibigan, ni Elias, isáng caaway, isáng táong may catuwirang acó'y pagtamnan n~g galit.

Sumunod sa m~ga salitáng itó ang isáng mapangláu na hindi pag-imic; tumun~gó si María Clara at inilawít ang dalawáng camáy.

Nagpatuloy n~g pananalitâ si Ibarra:

--¡Isinumpâ co sa piling n~g bangcáy n~g aking ináng icaw ay aking paliligayahin, cahi't anó man ang aking cáratnan! Mangyayaring magcúlang icaw sa iyóng isinumpâ, siyá'y hindi mo iná; n~guni't acó, palibhasa'y acó ay anác niyá, pinacadadakilâ co ang pag-aalaala sa canyá, at cahi't nagdaan acó sa libolibong pan~ganib, naparito acó't upáng tuparín ang aking isinumpâ, at itinulot n~g pagca-cátaong icaw rin ang aking macausap. María, hindi na tayo magkikitang mulî; batà ca at bacâ sacali'y sisihin ca n~g iyóng sariling budhî ... naparito acó upáng sa iyó'y sabihin, bago acó pumanaw, na pinatatawad catá. ¡N~gayon, cahimana-wari'y lumigaya ca, at paalam!

Binantâ ni Ibarrang lumayô, datapuwa't piniguil siyá n~g dalaga.

--Crisóstomo!--anya;--sinugò ca n~g Dios at n~g acó'y iligtas sa waláng cahulilip na capighatian ... ¡pakinggán mo acó at sacâ mo acó hatulan!

Matimyás na bumitiw sa canyá si Ibarra.

--Hindi acó naparito't n~g hin~gan catang sulit n~g guinawâ mo ...; naparito acó't n~g bigyan catang capayapaan.

--¡Aayaw acó n~g capayapaang iniháhandog mo sa akin; acó ang magbibigay sa akin din n~g capayapaan! Pinawáwal-an mo acóng halagá, at ang pagpapawaláng halagá mo'y siyáng sampong sa camatayan co'y magbibigay capaitan!

Namalas ni Ibarra ang masilacbóng samà n~g loob at pagpipighati n~g abáng babae, at tinanóng niyá itó cung anó ang hináhan~gad.

--¡Na icaw ay maniwalang sinintá co icaw cailán man!

N~gumiti n~g boong saclap si Crisóstomo.

--¡Ah! ¡nagcuculang tiwalà ca sa akin, nagcuculang tiwalà, ca sa iyong catoto sa camusmusán, na cailán ma'y hindi ikinaila sa iyó ang isa man lamang na caisipán!--ang bigláng sinabi n~g dalaga na nagpipighati.--¡Aking natátaroc ang iniisip mo! Pagcâ napagtanto mo ang aking buhay, ang malungcot na buhay na ipinatanto sa akin n~g panahóng acó'y may sakit, maháhabag ca sa akin at hindi mo n~gin~gitian n~g ganyán ang aking dalamhati. ¿Bakit bagá't hindi mo pa binayaang acó'y mamatáy sa m~ga camáy n~g hangál na gumágamot sa akin? ¡Icaw sana't acó'y liligaya!

Nagpahin~gang sumandali si María Clara't sacâ nagpatuloy n~g pananalitâ:

--¡Inibig mo, nagculang tiwalà ca sa akin, patawarin nawâ acó n~g aking Iná! Sa isá sa m~ga calaguimlaguim na gabì n~g aking masacláp na pagcacasakit, ipinahayag sa akin n~g isáng táo ang pan~galan n~g aking tunay na amá, at ipinagbawal sa aking icáu ay aking sintahin ... liban

na lámang cung ang akin ding amá ang magpatawad sa iyó sa paglabág na sa canyá'y iyóng guinawâ!

Umudlót si Ibarra at nagugulumihanang tinitigan ang dalaga.

--Oo,--ang ipinagpatuloy ni María Clara; sinabi sa akin n~g táong iyóng hindí maitutulot ang ating pag-iisang catawán, sa pagcá't ibabawal sa canyá n~g canyang sariling budhî, at mapipilitang canyang ihayág, cahi't magcaroon n~g malaking casiráan n~g puri, sa pagca't ang aking amáy si....

At saca ibinulóng sa tain~ga n~g binata ang isáng pan~galang sa cahinaan n~g pagsasasalita'y si Ibarra lámang ang nacárin~gig.

--¿Anó ang aking magagawâ? ¿Dapat co bang yurakin dahil sa aking pagsinta ang pag-aalaala co sa aking iná, ang capurihán n~g aking amáamahan at ang dan~gal n~g aking tunay na amá? ¿Magagawâ co bá itó na hindí icáw ang unaunang magpapawaláng halagá sa akin?

--¿N~guni't ang catibayan, nagcaroon ca ba n~g catibayan?
¡Nan~gan~gailan~gan icáw n~g catibayan!--ang bigláng sinabi ni Crisóstomo, na parang sinásacal.

Dinucot n~g dalaga sa canyáng dibdíb ang dalawáng papel.

--Nárito ang dalawáng súlat nang aking ina, dalawáng súlat na itinitic sa guitnà n~g mataós na sigáw n~g sariling budhî n~g panahóng tagláy pa niyá acó sa canyáng tiyán. Tanggapín mo't iyong basahin, at iyong makikita cung paano ang canyáng pagsumpa sa akin at paghahan~gád na acó'y mamatay ..., ang aking camatayang hindi nasunduan, bagá man pinagpilitan n~g aking amá, sa pamamag-itan n~g m~ga gamót! Nalimutan ang m~ga súlat na itó nang aking amá, sa bahay na canyáng tinahanan, nacuha n~g táong iyón at inin~gatan, at caya lamang ibinigay sa akin ay nang palitan co n~g iyóng súlat ..., dî umano'y n~g siya raw ay macaasang hindí acó pacácasal sa iyó cung waláng capahintulutan ang aking amá. Búhat n~g daladalahan co sa aking catawán ang dalawáng súlat na iyáng naguíng capalít n~g súlat mo, nacacáramdam acó n~g lamíg sa aking pusò. Aking ipinahamac icáw ipinahamac co ang aking sinta.... ¿anó ang hindí gágawin n~g isáng anác na babae sa icagagaling n~g isáng ináng patay na at n~g dalawáng amáng capuwa buháy? ¿Akin bang masasapantahà man lámang cung saan gagamitin ang iyong súlat?

Nanglúlumo si Ibarra. Nagpatuloy si María Clara:

--¿Anó pa ang nálalabi sa akin? ¿masasabi co ba sa iyo cung sino ang aking amá, masasabi co ba sa iyong humin~gi ca sa canyá n~g tawad, sa iyó pa namáng anác n~g pinapaghirap niyá n~g hindi cawasa? ¿masasabi co ba sa aking amá na icaw ay patawarin, masasabi co ba canyáng acó'y canyáng anác, acó pa namáng pinacahan~gadhan~gád niyá ang aking camatayan? ¡Walâ na n~gang nálalabi sa akin cung hindi ang pagtitiis, in~gatan co sa sarili ang lihim at mamatáy sa pagpipighati!... N~gayón, caibigan co, n~gayóng nalalaman mo na ang buhay n~g iyong abang si María, ¿mangyayari pa bang maidulot mo pa sa canya iyáng pagpapawaláng halagáng n~giti?

--¡María, icaw ay isáng santa!

--Lumiligaya acó, sa pagca't, acó'y iyong pinaniniwalaan....

--Gayón man,--ang idinugtóng n~g binatà, na nagbago n~g anyô n~g tinig,--nabalitaan cong mag-aasawa ca raw....

--Oo,--at humagulhól ang dalaga;--hinihin~gi sa akin n~g aking amá ang

pagpapacahirap na itó ... bagá man hindi niyá catungcula'y sininta niyá acó't canyáng pinacain, tinutumbasan co ang utang na loob na itó, sa pagbibigay capanatagan sa canyá, sa pamamag-itan nitóng bagong pakikimag-anac na itó, n~gunit....

--¿N~gunit'....

--Hindi co lilimutin ang pagtatapat na aking isinumpâ sa iyó.

--¿Anó ang inaacala mong gawín?--ang idinugtóng ni Ibarra, at pinagsisicapang basahin sa canyáng m~ga matá ang canyáng balac.

--¡Madilím ang hináharap na panahón at na sa cadiliman ang Palad! Hindi co nalalaman ang aking gagawin; n~gunit' talastasin mong minsan lamang cung acó'y umibig, at cung walang pag-ibig ay hindi acó cacamtan nino man. At icaw, ¿anó ang casapitan mo?

--Ang calagayan co'y isáng bilanggong tanan ... tumatacas acó. Hindi malalao't malalaman ang aking pagcatacas, María....

Tinangnán ni María Clara n~g dalawáng camáy ang ulo n~g binatà, hinagcáng muli't muli ang m~ga labì, niyacap niyá siyá, at sacâ biglang linayuan pagcatapos.

--¡Tumacas ca! ¡tumacas ca!--anya;--¡tumacas ca, paalam!

Tinitigan siyá ni Ibarra n~g m~ga matáng nagníningning; n~gunit' sa isáng hudyát n~g dalaga'y lumayo ang binatang tila lan~gó, hahapayhapay....

Mulíng linucsó ang pader at sumacay sa bangca. Tinatanaw siyá sa paglayô ni María Clarang nacadun~gaw sa palababahan n~g batalán.

Nagpugay si Elías at niyucuran siyá n~g boong galang.

TALABABA:

[271] Ang nangyari ay nangyari na. Pasalamat tayo sa Dios at wala ca n~gayón sa capuluang Marianas upáng magtaním n~g camote.

[272] ¡Huwag po sana cayóng halíng; iyá'y ang Virgen sa Antipolo! Iyáng ang nacapangyayari sa lahat; huwag po sana cayóng halíng!

[273] ¡Cung iya'y hindi lalaki at hindi siyá mamatáy, iya'y babaeng totoong mainam na mainam!

[274] ¡Wala! gaya n~g sabi namin: ang sumucob sa magaling na lilim ay mabuting pamalo ang sa canyá'y inilálapit.

[275] ¡Siyá n~ga! Sa canya'y totoong nararapat; sinabi co na sa una cong pagcakita pa sa canyá: ito'y isang filibustero. ¿Ano ang sinabi sa iyo, pinsan, n~g general? ¿Ano naman ang sinabi mo sa canyá, anó ang balitang sinabi mo sa canya tungkól cay Ibarra?

[276] Maniwala po cayó na pagca siya'y hinatulan n~g parusang patayín, na gaya n~g maásahan, ay dahil sa aking pinsan.

[277] ¡Ay, pagcabutibuti mong pumaraan sa matalinong pakikipagsalitaan! Nalalaman naming icaw ang tanun~gan n~g capitan general, na hindi mapanatag cung hindi ca makita!... ¡Ah, Clarita!; pagcalakilaking tuwa ang makita co icáw!

[278] Naparito cami't n~g upáng cayó'y aming dalawin; ¡cayó'y nacaligtas, salamat sa inyóng m~ga caibigan!

[279] Siya n~ga, Clarita, n~guni't nacaraan na ang panahón n~g m~ga himala; sinasabi naming m~ga castila: Magculang tiwala ca sa Virgen at cumarimot ca.

[280] Naparito n~ga po cami't ang sadya pa naman namin ay pakiusapan cayó tungcól sa _Virgen._

[281] Magsasalitaan tayo tungcól sa pamumuhay.

=LXI.=

=ANG PANGHUHULI SA DAGATAN.=

--Pakinggán pô ninyó ang aking gágawing aking inisip,--ani Elías na nag ninilaynilay, samantalang pinatutun~guhan nilá ang San Gabriel. Itatagò co cayó n~gayón sa bahay n~g isá cong caibigan sa Mandaluyong; dádalhin co sa inyó ang lahát ninyóng salapî, na aking iniligtás at itinagò co sa paanán n~g baliti, sa matalinghagang pinaglibin~gan sa inyóng núnong lalaki; at umalís cayó rito sa Filipinas.

--¿At n~g pasaibang lupain acó?--ang isinalabat ni Ibarra.

--Upáng manatili cayó sa capayapaan sa natitira pa ninyóng búhay. May m~ga caibigan cayó sa España, cayó'y mayaman, macapagpapa_indulto_ cayó. Sa papaano mang paraan, ang ibang lupai'y isáng bayang sa ati'y lalong magalíng cay sa sarili.

Hindi sumagót si Crisóstomo; naglininglining na hindi umiimic.

Dumarating silá n~g sandalíng iyón sa ilog Pasig, at nagpasimulâ ang bangcâ n~g pagsalun~ga sa agos. Nagpápatacbo ang isang nagcacabayo sa ibabaw n~g tuláy n~g España at may náririn~gig na isáng mahaba't matinding tunóg n~g pito.

--Elías,--ang muling sinabi ni Ibarra; nanggaling ang inyóng casawiang pálad sa aking familia, iniligtas ninyóng macaalawa ang aking búhay, at hindi lamang may malaking utang na loob acó sa inyó, cung di namán cautan~gán co rin sa inyó ang pagsasauli n~g inyóng cayamanan, at yayamang gayó'y sumama cayó sa akin at magsama tayong parang magcapatid. Dito'y sawi rin cayóng capalaran.

Umiling n~g boong capanglawan si Elias, at sumagót:

--¡Hindi mangyayari! Tunay n~ga't hindi acó mangyayaring sumintá't magtamó n~g ligaya sa lupang aking kinamulatan, n~guni't mangyayaring acó'y magkahirap at mamatáy sa lupaíng iyán at marahil ay dahil sa canyá; handóg dín cahi't cacaunti! ¡Ibig cong ang capahamacan n~g akíng baya'y siyáng aking maguíng capahamacán, at sa pagcát hindi pinapagcacaisa tayo n~g isáng mahal na caisipan, sa pagcát hindi tumítiboc ang ating m~ga pusò sa íisang pan~galan, nais cong mapakisama acó sa aking m~ga cababayan sa casawiang palad n~g lahát, mapakisama man lamang acó sa pagtan~gis sa pagdaralita naming lahát, na inisín n~g íisang casamáng palad ang lahat naming m~ga pusò!

--¿Cung gayó'y bakit inihahatol ninyó sa aking acó'y manaw?

--Sa pagcá't sa ibáng panig ay mangyayaring cayó'y lumigaya at acó'y hindi, sa pagcá't hindi cayó handa sa pagcacahirap, at sa pagcá't casususutan ninyó ang inyóng bayan, cung dahil sa canyá'y masawing palad cayó isáng araw; at wala n~g totoong casamasamaang palad na gaya n~g masusot sa canyáng bayang kinamulatan.

--¡Hindi matuwíd ang inyóng palagáy sa akin!--ang bigláng sinabi ni Ibarra sa masaclap na tutol!--nalilimutan ninyóng carárating co pa lamang dito'y pagdaca'y hinanap co ang canyang icagagaling.

--Huwág pô cayóng manghinuha, guinoo, hindi co cayó sinísisi; ¡maano na n~gang cayó'y siyáng uliranín n~g lahat! Datapuwa't aayaw acóng humin~gi sa inyó n~g m~ga hindi mangyayari, at huwag po cayóng magagalit cung sabihin co sa inyóng cayó'y dinaraya n~g inyóng pusò. Dating iniibig pô ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, sa pagcá't ganyán ang sa inyó'y itinurò n~g inyóng amá; dating iniibig pô ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, palibhasa'y sa canyá naroroon ang inyóng sinta, cayamanan, cabataan, sa pagcá't n~gumin~giti sa inyó ang lahát hindi pa gumagawa sa inyó n~g lihís sa catuwiran ang kinamulatan ninyóng bayan; dating iniibig ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, cawan~gis n~g ating pag-ibig sa lahát n~g bagay na nagbibigay sa atin n~g caligayahan. Datapuwa't ang araw na cayó'y maghirap, magutom, pag-usiguin, ipagcanulo at ipagbilí n~g inyó ring m~ga cababayan, sa araw na iya'y inyóng susumapain ang inyóng sariling catawan, ang inyóng kinamulatang bayan at ang lahat.

--Nacasasakit sa akin ang inyong m~ga salita,--aní Ibarra na naghíhinakit.

Tumun~gó si Elias, nagdilidili at muling nagsalita:

--Ibig cong iligtás cayó sa carayaan, guinoo, at ilihís co sa inyó ang isáng malungcót na pagsasapit sa panahóng hináharap. Inyó pong alalahanin ang pakikipag-usap co sa inyó sa bangca ring itó at liwanag nitó ring buwang itó, na may isáng buwan na n~gayón, humiguit cumulang; sumasaligaya cayó niyón. Hindi macarating hanggang sa inyó ang pamanhíc n~g m~ga culang-palad; pinawaláng halagá ninyó ang caniláng m~ga daing, sa pagcá't daing n~g m~ga masasamáng tao, lalong pinakinggán ninyó ang caniláng m~ga caaway at, cahi't acó'y nan~gatuwira't cayo'y aking pinamanhica'y cumampí rin cayó sa panig n~g m~ga umáapi sa canilá, at niyaó'y sumasainyóng m~ga camáy ang acó'y sumamáng tao ó ang acó'y papatáy upáng aking maganáp ang isáng mahál na pan~gacò. Hindi itinulot n~g Dios, sa pagcá't namatáy ang matandang punò n~g m~ga tulisán ... ¡Nacaraan ang isáng buwán at n~gayó'y ibá na ang inyóng caisipán!

--Sumasacatuwiran po cayó, Elías, n~guni't ang tao'y isáng hayop na sumusunod sa casualucuyang m~ga nangyayari: niyó'y nabubulagan acó, masama ang aking loob, ¿ayawán co ba? N~gayó'y inaclás n~g capahamacán ang aking piríng; tinuruan acó n~g aking pag-iisá at paghihirap sa bilangguan; nakikita co n~gayón ang cakilakilabot na _cáncer_ na cumíkitib sa m~ga namamayan dito n~gayón, na cumacapit sa canyáng m~ga lamán at nagcacailan~gan n~g isáng makirót at ganáp na paglipol. ¡Binucsán nilá ang aking m~ga matá, ipinamalas sa akin ang bulóc na sugat at caniláng pinipilit na acó'y maguing masamáng tao! At yamang caniláng inibig, magpifilibuster acó, n~guni't tunay na filibustero; tatawaguin co ang lahát n~g culang pálad, ang lahát n~g nacaráramdam n~g tibóc n~g pusò sa loob n~g canyáng dibdib, yaóng m~ga taong sa inyó'y nan~gagpasugò sa akin ... hindi acó maguiguing masamáng tao, cailán ma'y hindi masamáng tao ang nakikibaca dahil sa canyáng kinaguisnang bayan, tumbalíc. Sa loob n~g tatlong daang taó'y silá'y hinahalina natin, hinihin~gan natin silá n~g pagsintá, minímithî nating tawaguin siláng capatíd, ¿anó ang caniláng isinaságot? Tayo'y sinasagot n~g lait at paglibác, at ikinacait sa atin patí n~g ating calagayang pagca tao na

gaya rin n~g ibá. ¡Waláng Dios, waláng pag-asa, waláng habág sa capuwa tao; wala n~ga cung di ang catuwiran n~g lacás!

Nagn~gan~galit si Ibarra; nan~gan~gatal ang canyáng boong catawán.

Dumaan silá sa tapát n~g palacio n~g General, at caniláng námasid na tíla nan~gagsísigalaw at nan~gagcácgulo ang m~ga bantáy na sundalo.

--¿Canilá na yatang nasiyasat ang pagcacatanan?--ang ibinulóng ni Elías--Humigâ po cayó, guinoo, at cayó'y tatabunan co n~g damó, sa pagcá't daraan tayo sa tabi n~g Polvorista'y baca máino n~g bantay na sundalo cung bakít dalawá tayo.

Ang bangcâ ay isá riyán sa maninipis at makikipot na sasakyáng hindi lumalacad cung di dumúduulas sa ibabaw n~g tubig.

Alinsunod n~ga sa inacalà na ni Elías, siyá'y pinahintô n~g bantáy na sundalo at tinanóng cung saan siyá galing.

--Nagdalá po acó n~g damó sa Maynilà, sa m~ga oidor at sa m`ga cura,--ang isinagót, na canyáng guinagád ang anyô n~g pananalitâ n~g m~ga tagá Pandacan.

Lumabás ang isáng sargento't inalám cung anó ang nangyayari.

--¡Sulong!--ang sinabi sa canya nitó; ipinauunawà co sa iyó na huwag cang magpápasacay sa iyong bangcâ can~gino man; bagong catatacas n~g isáng bilanggò. Cung siyá'y mahuli mo at maibigay mo sa aki'y bibigyan catá n~g isáng magaling na pabuyà.

--Opó, guinoo; ¿anó po ba ang m~ga icakikilala co sa canyá?

--Siyá'y nacalevita at nagwiwicang castilá; halá, ¡icaw ang bahalà!

Lumayô ang bangcâ. Lumin~gón si Elias at canyáng nakita ang anyô n~g bantáy na sundalong nacatindíg sa tabi n~g pampáng.

--Masasayang sa atin ang iláng minutong panahón,--ang sabing marahan;--dapat pumasoc tayo sa ilog Beata at n~g cunuwari'y taga Peñafrancia acó. Makikita po ninyó ang ilog na inawit ni Francisco Baltazar.

Natutulog ang bayan sa liwanag n~g buwán. Nagtindíg si Crisóstomo't upáng canyáng takhán ang catahimican n~g m~ga linaláng na tulad sa líbin~gan. Makipot ang ilog at ang canyáng m~ga pampan~gi'y capatagang natátamnan n~g damó.

Itinapon sa pampáng ni Elias ang canyáng dala, tinangnán ang isáng mahabang tikín at cumuha sa ilalim n~g damó n~g m~ga bayóng na waláng lamán. Nagpatuloy sila n~g pamamangca.

--Cayó po ang may arì n~g inyóng calooban, guinoo, at n~g inyóng hinaharap na panahón,--ang sinabi niyá cay Crisóstomo, na nananatili sa hindi pag-imíc.--N~guni't cung itutulot po ninyó sa akin ang isáng pagpapahiwatig, sasabihin co sa inyó: Tingnán po ninyóng magalíng ang inyóng gágawin, inyóng papag-aalabin ang pagbabaca, palibhasa'y cayó'y may salapí at catalinuhan at macacakita agád cayó n~g maraming m~ga kagawad, at sa cawaláng palad ay maraming masasamâ ang loob. Datapuwa, sa pagbabacang itóng inyóng gagawin, ang lalong man~gahihirapa'y ang m~ga waláng icapagtátanggol at ang m~ga waláng malay. Ang m~ga damdamin ding may isáng buwán na n~gayóng sa aki'y umudyóc na sa inyó'y makiusap, upáng hin~gin ang m~ga pagbabagong útos, ang m~ga damdamin ding iyan ang siyáng umaakit n~gayón sa aking sa inyó'y magsabi na maglilingling

muna cayó. Hindi pô nag-iisip ang m~ga tagaritong humiwaláy sa Iná n~g ating kináguisnang lupà; waláng hiníhin~gì cung di cauntíng calayaan, cauntíng pagbibigay catuwiran at cauntíng guiliw. Tutulun~gan cayó n~g m~ga may galit, n~g m~ga masasamáng tao, n~g m~ga walà n~g pagcasiyahan sa samâ n~g loob, datapuwa't hindi makikialam ang bayan. Magcacamali po cayó, cung dahil sa nakita ninyóng ang lahát ay madilím ay mag-acalà po cayóng walà n~g pagcasiyahan sa samâ n~g loob ang bayan. Nagdaralitâ n~gâ ang bayan, tunay n~gâ, datapuwa't umaasa pa, nananalig pa, at cayâ lamang siyá titindig ay cung maubos na ang canyang pagtitiís, sa macatuwíd bagá'y cung cailán ibiguin n~g m~ga namamahalang maubos ang pagtitiís na iyán, bagay na may calayuan pa. Acó man ay hindi marahil sumama sa inyó, hindi acó gagamit cailán man n~g m~ga huling panggamót na iyán, samantalang nakikita cong may pag-asa pa ang m~ga tao.

--¡Cung magcagayo'y gagawin cong hindi cayó casama!--ang mulíng sinabi ni Crisóstomong talagáng handâ na.

--¿Iyán pô ba ang matibay na panucalà ninyó?

--¡Ang matibay at tan~gì, saccí co ang pan~galan n~g aking amá! Hindi co maaaring ipaagaw n~g pagayón na lamang ang aking capayapaa't ligaya, acó na waláng ibáng hinan~gád cung di ang cagalin~gan, acó na ang lahát ay aking iguinalang at tiniis dahil sa pagsinta sa isáng religióng magdarayà at mapagpaimbabaw, dahil sa pagsintá sa isáng bayang aking tinubuan. ¿Anó ang caniláng itinumbás sa akin? Ang acó'y ibaón sa isang imbíng bilanguan at siráin ang magandáng caasalan n~g aking talagáng maguiguing esposa. ¡Hindi! ¡cung hindi acó manghiganti'y maguiguing isáng casamasamàang gawâ, maguiguing pagpapalacás n~g caniláng loob upáng silá'y gumawâ n~g bago't bagong m~ga paglabág sa catuwiran! ¡Hindi, cung di co gawín ang gayó'y maguiguing isáng caruwagan, cahinâan n~g loob, humibíc at tuman~gis gayóng may dugó't may buhay, gayóng inilangcáp nilá sa paglait at paghamít ang paglulugsô n~g capurihán! ¡Tatawaguin co ang bayang mangmáng na iyán, ipakikilala co sa canyá ang imbí niyang calagayan; na huwág siyáng umisip sa m~ga capatíd; walà n~gâ cung hindi m~ga lobo na nan~gaglálamunan, at sasabihin co sa caniláng laban sa caapiháng itó'y tumítindig at tumututol ang waláng hanggáng carapatán n~g tao upang tuclasín sa lacás ang canyáng calayaan!

--¡Ang bayang waláng malay ang siyáng maghihirap!

--¡Lalong magalíng! ¿Maipakikihatid po ba ninyó acó hanggáng sa cabunducan?

--¡Hanggáng sa malagay cayó sa capanatagán!--ang sagót ni Elías.

Mulíng silá'y lumabás sa Pasig. Manacanacang nagsasalitaan silá n~g m~ga waláng cabuluhán.

--¡Santa Ana!--ang ibinulóng ni Ibarra,--¿napagkikilala po ba ninyó ang bahay na itó?

Casalucuyang dumaraan silá sa tapát n~g bahay na líwaliwan sa labás n~g bayan n~g m~ga jesuita.

--¡Diya'y aking tinamó ang mahabang panahóng maligaya't masayá!--ang buntong-hinin~gá ni Elías.--Napaririyang camí buwán buwán ... n~g panáhóng iyó'y wan~gis acó sa m~ga ibá: may cayamanan, may familia, nananag-inip at nakikiníkinita ang isáng magandáng panahóng sásapit. Nakikita co n~g m~ga panahóng iyón ang aking capatíd na babae na na sa isáng colegiong calapít; hinahandugan acó n~g m~ga bordadong gawâ n~g canyáng m~ga camáy ... sinasamahan siyá n~g isáng caibigang babae, na isáng magandáng dalaga. Nagdaang lahát na parang isáng panaguinip.

Nanatili silá sa hindi pag-imíc hanggáng sa dumating sa Malapad-na-bató. Ang nacapamangcâ cung gabi sa Pasig, minsan man lamang, sa isá riyán sa m~ga caayaayang gabíng handóg n~g Filipinas, pagca nagsasabog ang buwan, mulâ sa dalisay na bugháw, n~g malungcót na pagpapaalaala; pagca itinatagò n~g dilím ang caimbihán n~g m~ga tao at kinúcublihan n~g catahimican ang abáng alin~gawn~gaw n~g caniláng tinig; pagca ang Naturaleza ang tan~ging nagsasalitâ, ang m~ga gayón ang macauunawà n~g pinagdidilidili n~g dalawáng binatà.

Nagtútucâ ang carabinero sa Malapad-na-bató, at n~g makitang waláng lamán ang bangcâ, at waláng anó mang idinudulot na sucat niyáng másamsam, ayon sa dating caugaliang pinaglamnán na n~g calahatlahatang m~ga carabinero at n~g m~ga carabinerong nan~garoroon, pinabayaan siláng macaraan agád.

Hindi rin naman nagsasapantaha n~g anó man ang guardia civil sa Pasig, caya't hindi silá binagabag.

Nagpasimulâ n~g paguumaga n~g silá'y dumating sa dagatang noo'y maamo't payapang tulad sa isáng calakilakihang salamín. Cumuculimlím ang buwán at nagcuculay rosa ang Casilan~ganan. Naaninagnagan nilá sa malayò ang isáng bagay na culay nag-aaboabó, na untiunting lumalapit.

--Dito ang tun~go n~g falúa,--ang ibinulóng ni Elías;--humigâ po cayó at cayó'y tátacpan co nitóng m~ga bayóng.

Lalong lumiliwanag at nakikita n~g magalíng ang anyô n~g sasakyán.

--Lumalagay silá sa pag-itan n~g pampáng at natin,--ang ipinahiwatig ni Elías na nababalisa.

At untiunting binago ang tun~go n~g canyáng bangcâ, na anó pa't sumasagwang patun~go sa Binan~gunan. Nahiwatigan niyá n~g malakíng pan~gin~gilabot na nagbabago namán n~g tumpá ang falúa, samantalang sinisigawan siya n~g isáng tinig.

Humintô si Elías at nag-isíp-ísip. Malayò pa ang tabí at silá'y marárating n~g bala n~g m~ga fusíl n~g falúa. Inacalang magbalíc sa Pasig; lalong matúlin ang canyáng bangcâ cay sa falúa. N~guni jlaking casamáng palad! nakita niyáng nanggagaling sa Pasig ang isáng bangcâ at námamasdang cumíkinang ang m~ga capacete at m~ga bayoneta n~g m~ga guardia civil.

--Húli na tayo,--ang ibinulóng na namúmutlâ.

Pinagmasdán niyá ang canyáng malalakíng bísig, guinamit ang tan~ging pasiýáng nálalabi at nagpasimulâ n~g pagsagwán n~g boong lacás niyá, na ang tumpá'y sa dacong pulô n~g Talim. Samantala'y sumusun~gaw ang araw.

Dumúdulas sa túbig ang bangcâ n~g totoong matúlin; nakita ni Elías, sa ibabaw n~g falúa, na pumípihit, ang ilang taong nacadindíg, na siyá'y kinácawayan.

--¿Marúnong po ba cayóng magpalacad n~g isáng bangcà?--ang tanóng cay Ibarra.

--Marunong pô, ¿bakit?

--Sa pagcá't mapapahamac tayo cung hindi acó tátalon sa túbig at n~g silá'y aking iligáw. Hahabulin nilá acó, acó'y mabuting luman~góy at sumisid ... silá'y iláláyô co sa inyó, at pagcacágayo'y magpipilit cayóng lumigtás.

--¡Huwag, matira po cayó at ipagbili natin n~g mahál ang ating buhay sa canilá!

--Waláng cabuluhán, walâ tayong sandata; papatayin tayong tulad sa maliliit na ibon, n~g caniláng m~ga fusil.

Nárin~gig n~g sandaling iyón, ang isáng _chis_ sa tubig, cawan~gis n~g pagpatac sa tubig n~g isáng bagay na maínit, na casunód agád-agád n~g isáng putóc.

--¿Nakita na ninyó?--aní Elías, at inilagay sa bangcâ ang sagwán.--Magkikita tayo sa gabíng sinusundan n~g Pascó sa pinaglibin~gan sa inyóng nunong lalaki. ¡Lumigtás po cayó!

--¿At cayó pô?

--Iniligtás acó n~g Dios sa lalong mahihigpít na m~ga pan~ganib.

Naghubád si Elías; pinunit n~g isáng bála ang canyáng tan~gang barò at nárin~gig ang dalawáng putóc. Hindi siyá nagulumihanan, kinamayán n~g mahigpít si Ibarra, na nananatili sa pagcahigâ sa bangcâ; tumindíg at lumucsó sa tubig na itinúlac muna n~g paá ang muntíng sasakyán.

Nárin~gig ang iláng sigáw, at hindi nalaon at sa malayô-layô n~g cauntî ay sumipót ang úlo n~g binatà, na parang ibig na humin~gá, at sacâ mulíng lumubóg sa tubig.

--¡Ayún, ayún siyá!--ang sigawan n~g iláng tinig at mulíng humáguing ang m~ga bála.

Hinabol siyá n~g falúa at n~g bangcâ; isáng bahagyang guhit n~g bulà ang siyáng pinagcacakitaan n~g canyáng dinaraan, na anó pa't nalalao'y lalong nálalayô sa bangcâ na lulutanglutang na anaki'y waláng tao. Cailan ma't sumusun~gaw sa tubig ang lumálan~goy at n~g humin~gá, pagdaca'y pinagbabarilanan siyá n~g m~ga guardia civil at n~g m~ga faluero.

Tumátagal ang paghahabulan; malayò na ang bangcâ ni Ibarra, lumalapit namán sa tabí ang lumálan~goy, at ang layò na lamang ay may m~ga limampóng dipá. Pagód na ang m~ga gumagaod, datapuwa't si Elías ay gayón din, sa pagcá't madalás isipót ang ulo, at sa ibá't ibang daco sumísipot, na wari'y inilíligaw mandín ang m~ga umuusig sa canyá. Hindi na itinuturò n~g tacsíl na bulâ n~g tubig ang dinaraan n~g maninisid. Minsan pang nakita nilá siyá sa dacong ang layò sa tabí ay sampóng dipá, binaril siyá nilá ...; nagdaan pagcatapos ang m~ga minuto; walâ n~g sumipót uli sa ibabaw n~g payapa at waláng taong tubig sa dagátan.

Nang macaraan ang calahating oras, sinasapantahà n~g isáng manggagaod na canyáng námasdan sa tubig, sa malapít sa guílid, ang m~ga bacás n~g dugô, n~guni't umíiling ang canyáng m~ga casama, sa isáng anyóng hindi mapagwarì cung sumasang-ayon silá ó hindi.

=LXII.=

=PAGPAPALIWANAG NI PARI DAMASO.=

Naguíng waláng cabuluháng mátimbon sa ibabaw n~g isáng mesa ang m~ga mahahalagáng handóg sa pagcacasál; cahi't ang m~ga brillante na nasa caniláng m~ga _estuche_ na terciopelong azul, ang m~ga bordado mang

pinyá, ang m~ga pieza man n~g sutlâ ay hindi nacaakit sa m~ga panin~gín ni María Clara. Tinítingnan n~g dalaga, na hindi nakikita at hindi binabasa ang pamahayagang nagbabalita n~g pagcamatáy ni Ibarra, na nalunod sa dagátan.

Caguinsagunsa'y naramdaman niyang dumarapo sa ibabaw n~g canyang m~ga matá ang dalawang camay, tinátan~gnan siyá at isang masayang tinig, ang cay parì Dámaso, ang sa canya'y nagsásalitâ:

--¿Sino acó? ¿sino acó?

Lumucsó si María Clara sa canyang upuan at pinagmasdán siyang may malaking tácot.

--Tan~garia, ¿natácot ca ba, há? Hindi mo acó hinihintay, ¿anó? Talastasín mong naparito acóng galing sa m~ga lalawigan upang humaráp sa iyóng casál.

At lumapit na tagláy ang isang n~gitì n~g ligaya, at inilahad cay María Clara ang camáy at n~g hagdán. Lumapit si María Clarang nan~gan~gatal at ilinapit n~g boong paggalang ang camáy na iyón sa canyang m~ga labì.

--¿Anó ang nangyayari sa iyo, María?--ang tanóng n~g franciscano, na nawalan n~g masayang n~gitì at napuspós n~g balisa;--malamíg ang camáy mo, namumutlâ ca ... ¿may sakit ca ba, bunso co?

At hinila ni parì Dámaso si María Clara sa canyang candun~gang tagláy ang isang pagliyang na hindi nasasapantaha nino mang canyang macacaya, tinangnán ang dalawang camáy n~g dalaga, at siyá'y tinanóng sa pamamag-itan n~g titig.

--Walâ ca na bang catiwalâ sa iyóng ináama?--ang itinanóng na ang anyó'y naghíhinanakit mandín;--halá umupô ca rito't saysayin mo sa akin ang m~ga maliliit na bagay na isinásamâ n~g iyong loob, gaya n~g dating guinagawa mo sa akin n~g panahóng icaw ay musmós pa, pagca nacacaibig cang gumawa n~g m~ga muñecang pagkit. Nalalaman mo n~g magpacailan man ay minámahal catá ... cailán ma'y hindi catá kinagalitan....

Nawalâ ang magaspáng at bugál-bugál na tinig ni parì Dámaso at ang humalili ay mairog na anyô n~g pananalitâ. Nagpasimula si María Clara n~g pag-iyác.

--¿Tumatan~gis ca ba, anác co? ¿bakit ca ba umíiyac? ¿Nakipagcagalit ca ba cay Linares?

Nagtakip n~g m~ga tain~ga si María Clara.

--¡Huwág sana ninyó siyang bangguitín ... n~gayón!--ang sigáw n~g dalaga.

Tiningnán siyá ni parì Dámasong puspós n~g pagtatacá.

--¿Aayaw ca bang ipagcatiwalâ sa akin ang iyong m~ga lihim? ¿Hindi ba laguing pinagsicapang cong bigyang catuparan ang bawa't iyong maibigan?

Itinin~gala n~g dalaga sa canyá ang m~ga matáng punô n~g m~ga luhà, sandaling siyá'y tinitigan, at muling tuman~gis n~g malaking capaitan.

--¡Huwág cang tuman~gis n~g ganyán, anác co, sa pagcá't nagbíbigay sákit sa akin ang iyong m~ga luhà! ¡Saysayín mo sa akin ang iyóng m~ga ipinagpipighatì; makikita mo cang tunay na minamahal ca n~g iyóng ináama!

Marahang lumapit sa canyá si María Clara, lumuhód sa canyáng paanán, itinin~galâ sa canyá ang mukháng napapaliguan n~g luhà, at saca sinabi sa canyá n~g tinig na bahagyâ n~g mawatasan:

--¿Iniibig po ba ninyó acó?

--¡Musmós!

--¡Cung gayó'y ... ampunin ninyó ang aking amá at huwág po ninyó acóng ipacasál!

At saca sinabi n~g dalaga ang hulíng pagkikita nilá ni Ibarra, n~guni't inilin~gid niyá ang lihim n~g canyáng paguiguing tao.

Bahagyâ nang macapaniwalà si parì Dámaso sa canyáng náririn~gig.

--¡Samantalang siyá'y buháy,--ang ipinatuloy n~g dalaga,--inacalà cong lumaban, naghíhintay acó, acó'y umaasa! Ibig cong mabúhay upang macárin~gig acó n~g m~ga balitang tungcól sa canyá ... ¡datapuwá't n~gayóng siyá'y pinatáy, walâ na n~gang cadahilanan upáng mabuhay acó't magcasákit!

Sinabi niyá ang m~ga salitáng itó n~g madálang, mahinà ang tinig, banayad, waláng luhà.

--N~guni't tan~gá, ¿hindi ba macalilibong magaling si Linares cay ...?

--¡Nang buháy pa siyá'y macapag-aasawa acó ... inaacalà cong magtanan pagcatapos ... waláng hináhan~gad ang aking amá cung di ang pakikicamag~ánac! N~gayóng patáy na siyá, sino ma'y hindi macatatawag sa aking esposa ... Nang buháy pa siyá'y mangyayaring acó'y magpacasamâ, málalabi sa akin ang sayá n~g loob sa pagcaalam na siyá'y buháy pa at marahil maaalaala acó; n~gayóng siyá'y patáy na ... ang convento ó ang libin~gan.

Palibhasa'y totoong matindí ang pananalita n~g dalaga, nawala cay parì Dámaso ang masayáng anyô at naggunamgunam.

--¿Lubhâ bang malakí ang pag-ibíg mo sa canyá?--ang itinanóng n~g pautál.

Hindi umimic si María Clara. Inilun~gayn~gay ni parì Dámaso sa canyáng dibdib ang canyáng ulo at hindi umimic.

--¡Anác co!--ang biglang sinabi n~g tinig na sira;--patawarin mo acó, na hindi co sinasadya'y aking ipinahamac ang iyong caligayahan. Ang mangyayari sa iyo sa hinaharap ang aking iniisip, minimithî co ang iyong caligayahan. ¿Paano ang aking pagpapahintulot na pacasál icaw sa isáng tagá rito, upang icaw ay aking mapanood ná esposang cahabaghabág at ináng culang palad? Hindi co maialís sa iyóng ulo ang iyóng pagsintá, caya't humadláng acó n~g boo cong lacás, guinawa co ang lahát n~g lihís sa catuwiran, dahil sa iyó, sa iyo lamang dahil. Cung icaw ay naging asawa niyá, tatan~gis ca pagcatapos, dahil sa calagayang pagca inianác dito n~g asawa mo, na laguing nabibin~git sa lahát n~g pag-api't pagpapahirap na waláng calasag sa pagsasanggaláng; cung maguúing iná ca na'y tatan~gisan mo ang casawiang palad n~g iyong m~ga anác; cung silá'y papag-aralin mo't n~g dumúnong, inihahandà mo sa canilá ang masacláp na mararating; maguiguing caaway silá n~g religión, at cung magcágayo'y makikita mo silá sa pagcabitay ó sa pagcapatapon; cung pabayaan mo namáng mangmáng, makikita mo namáng silá'y tinatampalasan at sumasacaimbihán! ¡Hindi co n~ga mangyaring maitulot! Dahil dito'y inihahanap catá n~g isáng asawang macapaghahandóg sa iyó n~g pagca ináng maligaya n~g m~ga anác na macapag-uutos at hindi mapag-uutusan, na

macapagpaparusa't hindi magdalarità.... Nalalaman cong mabait n~ga ang yong catoto buhat sa camusmusán, minámahal co siyá't gayón din ang canyáng amá, datapuwa't pinagtamnán co silá n~g gálit, mula n~g makita cong silá ang maguiguing dahil n~g iyong casawaliang palad, sa pagcá't catá'y minamahal, catá'y pinacasisintá, catá'y iniibig na cawan~gis n~g pag-ibig sa isáng anác; waláng umiirog sa akin cung di icaw na n~ga lamang; napanood co ang iyóng pag-lakí; hindi nacararaan ang isáng oras na hindi catá inaalaala; napapanaguinip co icaw; icaw ang tan~ging catuwaan co....

At tuman~gis si parì Dámasong tulad sa isáng musmós.

--¡Cung gayón, cung acó'y inyóng minámahal, huwag po sanang ipahamac ninyó acó magpacailán man; patáy na siyá, ibig cong mag-monja!

Itinuon n~g matandâ ang noo sa canyáng camáy.

--¡Mag-monja, mag-monja!--ang inulit ulit.--Hindi mo nalalaman, anác co, ang pamumuhay, ang talinghagang nagcúcubli sa loob n~g m~ga pader n~g convento, hindi mo nalalaman! Macalilibong iniibig cong mapanood cong icaw ay nagcacasákit sa mundo, cay sa makita co icaw na nacuculong sa convento. Sa mundo'y máririn~gig ang iyong m~ga daíng, doo'y wala cung di ang m~ga pader ... ¡lcaw ay magandá, totoong magandá, hindi ca sumilang sa maliwanag upang icaw ay másoc sa pag-momonja, upang maguing esposa ca ni Cristo! Maniwalà ca sa akin, anác co, kinacatcat na lahát n~g panahón; macalilimot ca cung malaon, iibig ca, iibig ca sa asawa mo ... cay Linares.

--¡O ang convento ó ... ang camatayan!--ang inulit ni María Clara.

--¡Ang convento, ang convento ó ang camatayan!--ang mariing sabi ni parì Dámaso.--María, matanda na acó, hindi na mangyayaring tumagál pa ang aking pagcacalin~ga sa iyo't sa iyóng capanatagan.... Humirang ca n~g ibang bagay, humanap ca n~g ibáng sisintahin, ibáng binatà, cahi't na sino, datapuwa't huwag lamang ang convento.

--¡Ang convento ó ang camatayan!

--¡Dios co, Dios co!--ang isinigaw n~g sacerdote, na tinacpan n~g m~ga camáy ang ulo;--pinarurusahan mo acó, anóng gagawin! datapuwa't calin~gain mo ang aking anác na babae!...

At linin~gón ang dalaga:

--¿Ibig mong maguing monja? maguiguing monja ca; aayaw acong mamatáy icaw.

Hinawacan ni Maria Clara ang canyang dalawáng camay, pinisíl, hinagcán at lumuhod.

--¡Ináama co, ináama co!--ang inulit-ulit.

Umalis pagcatapos si parì Damasong mapangláv, nacatun~gó at nagbúbuntong hinin~gá.

--¡Dios, Dios, tunay n~gang nabubuhay ca, yamang acó'y iyóng pinarurusahan! ¡n~guni't manghiganti ca sa akin at huwag mong pahirapan ang waláng casalanan, iligtás mo ang aking anác!

=ANG GABING SINUSUNDAN N~G PASCO N~G PAN~GAN~GANAC.=

Sa itaas, sa balisbís n~g isáng bundóc, sa tabí n~g isáng agúsan, natatago sa guitrâ n~g m~ga cahoy ang isáng dampâ na nacalagay sa ibabaw n~g m~ga licolicong punò n~g m~ga cahoy. Sa ibabaw n~g canyáng bubóng na cúgon ay gumagapang na saganà sa calaguan ang calabaza, na humihitíc n~g m~ga bun~ga at n~g m~ga bulaclác; napapamutihan ang abáng tahanang iyón n~g m~ga sun~gay n~g usa't n~g m~ga bun~gô n~g baboy-ramó, na may m~ga pan~gil ang ibá. Diyán tumatahan ang isáng mag-ánac na tagalog, na ang pan~gan~gaso't pagpuputól n~g cahoy na panggatong ang guinágawa.

Sa lilim n~g isáng cahoy, ang nunong lalaki'y gumágawa n~g m~ga walis na tinting, samantalang naglálagay ang isáng dalaga sa isáng bacol n~g m~ga itlóg n~g inahíng manóc, m~ga dayap at m~ga gulay. Dalawáng batà, isáng lalaki't isáng babae'y magcasamang naglálaro. May isá pang batàng lalaking putlain, mukháng namámanglaw, malalaki ang m~ga matá at malalim cung tumin~gín, at siyá'y nacaupô sa ibabaw n~g isáng nacahigáng punò n~g cahoy. Mapagkikilala natin sa canyáng namamayát na mukha ang anác na lalaki ni Sisa, si Basilio, na capatíd ni Crispín.

--Paggalíng n~g paá mo,--ang sabi sa canyá n~g batang babae;--maglálaro tayo n~g pico-picong-tagúan, acó ang inainahan.

--Saasama ca sa amin sa pag-akyát sa taluctóc n~g bundóc,--ang dagdág n~g batàng lalaki;--iinom ca n~g dugó n~g usáng pinigaan n~g catas n~g dayap at icaw ay tatabâ, at cung mataba ca na'y tuturuan catá n~g paglucso sa magcabicabilang malalaking bató, na na sa ibabaw n~g agúsan.

N~gumin~gití n~g mapangláv si Basilio, tinítíngnan ang súgat n~g canyáng paá at pagcatapos ay ibinabaling ang panin~gin sa araw na mainam na totoo ang sicat.

--Ipagbili mo ang m~ga walís na itó,--anáng nunong lalaki sa dalaga;--at ibilí mo n~g anó man ang m~ga capatid mo, sa pagcá't Pascó n~gayón.

--¡M~ga reventador, ibig co n~g m~ga reventador!--ang sigáv n~g batàng lalaki.

--¡At ibig co namán ang isáng ulong mailagáy co sa aking manica!--ang sigáv namán n~g batàng babae, at tinangnán sa tápis ang canyáng capatid.

--At icaw, ¿anó namán ang ibig mo?--ang tanóng n~g nunò cay Basilio.

Tumindíg itóng nahihirapan at lumapit sa matandáng lalaki.

--Guinoo,--ang sinabi niyá;--¿nagcasakít po palá acóng mahiguít na isáng buwán?

--Buhat n~g masumpong ca naming hindi nacacaalam-tao't punô n~g m~ga sugat ay dalawang buwan na sa itaás ang nacararaan; ang isip nami'y mamámatay icaw....

--¡Gantihín nawa cayó n~g Dios; camí po'y totoong mahihirap!--ang mulíng sinabi ni Basilio; datapuwa't yayamang Pascó n~gayón, ibig cong pa sa bayan upáng aking tingnán ang aking iná't capatid na maliit. Marahil hinahanap nilá acó.

--N~guni't anác co, hindi ca pa magalíng at malayo ang bayan mo; hindi ca darating doon sa hating gabí.

--¡Hindi po cailan~gan, guinoo! Marahil po'y totoong namamanglaw ang

aking iná't capatíd na maliit; sa taón taó'y nagsasamasama camí sa
fiestang itó ... n~g taóng nagdaa'y isáng isda ang aming kinaing tatló
... ang iná co marahil ay iyác n~g iyác n~g paghánap sa akin.

--¡Hindi ca darating na buháy sa bayan, batà! Sa gabíng itó'y may
inahíng manóc tayo at tapa n~g baboy-ramó. Hahanapin ca n~g aking m~ga
anác na lalaki cung umuwi siláng galing sa parang....

--Marami po cayóng m~ga anác, at ang aking iná'y wala cung di camíng
dalawá lamang; ¡marahil ipinalalagay na acóng patáy! ¡Ibig co pô siyang
bigyán sa gabíng itó n~g galác, n~g isáng aguinaldo ... isáng anác!

Naramdamán n~g matandáng lalaking nangguigulid ang canyáng luhà,
ipinatong sa ulo n~g batàng lalaki ang canyáng camáy at sinabi sa
canyáng nababagbag ang pusò:

--¡Tila ca matandáng tao! Halá, paroon ca na, hanapin mo ang iyong
nanay, ibigay mo sa canyá ang aguinaldo ... n~g Dios, gaya n~g sabi mo;
cung nalaman co lamang ang pan~galan n~g iyong bayan, sana'y naparoon
acó n~g icaw ay may sakit. Lácad na, anác co, at samahan ca nawa n~g
Dios at n~g poong si Jesús. Sasamahan ca n~g apó cong si Lucía hanggáng
sa bayang malapit dito.

--¿Bakit, aalis ca ba?--ang tanóng sa canyá n~g batàng lalaki.--Diyán sa
ibabá'y may m~ga sundalo, maraming m~ga tulisán. ¿Aayaw ca bang makita
ang aking m~ga reventador? ¡Pum! ¡purumpum!

--¿Aayaw ca ba n~g pico-picong taguan?--ang tanóng namán n~g batàng
babae;--¿nacapagtago ca na ba? ¿Hindi ba totoong nacatutuwa ang habulin
at magtago?

N~gumití si Basilio; dinampót ang canyáng tungcód at nagsalitáng
nanglálaglag ang m~ga luhà sa m~ga matá:

--Bábalic acó agad,--anyá;--dadalhín co rito ang maliit cong capatíd,
makikita ninyó siyá at cayó'y makikipaglarô sa canyá; siyá'y casíng lakí
mo.

--¿Pipilaypilay rin ba cung lumacad?--ang tanóng n~g batàng babae;--cung
gayó'y siyá ang ating gagawing iná-inahan sa pico-pico.

--Huwag mo camíng calilimutan,--ang sabi sa canyá n~g matandáng
lalaki;--dalhín mo itong tapa n~g baboy-ramó at ibigay mo sa iyong
nanay.

Sinamahan siyá n~g m~ga batá hanggáng sa tulay na cawayang nacalagáy sa
ibabaw n~g agúsang main~gay ang lagaslás.

Pinacapit siyá ni Lucía sa canyáng m~ga bisig at nawalâ silá sa m~ga
panin~gín n~g m~ga batà.

Malicsíng lumacad si Basilio, bagá man may tali ang canyáng binti.

.....

Humahaguinit ang han~ging sa labás at nan~gán~galigkig sa guináw ang
m~ga tagá San Diego.

Niyó'y gabíng sinúsundan n~g Pascó n~g Pan~gan~ganác, n~guni't gayón
ma'y malungcót ang bayan. Waláng nacasabit sa m~ga bintanang isáng farol
man lamang na papel, waláng anó mang cain~gayan sa m~ga bahay na
nagbabalitá n~g casayahang gaya n~g m~ga nacaraang taón.

Sa «entresuelo» n~g bahay ni capitang Basilio'y nagsasalitaan sa tabí n~g isáng _rejas_, ito't si don Filipino (pinapagcaibigan silá n~g pagcapahamac ni don Filipino), samantalang sa cabiláng _rejas_ namá'y tumátanaw sa daan si Sinang, ang canyáng pinsang si Victoria at ang magandang si Iday.

Nagpapasimula n~g pagsicat ang buwáng patunáw sa naaabot n~g panin~gin at pinapagcuculay guintô ang m~ga alapaap, m~ga cahoy at m~ga bahay, at tulóy nan~gagbibigay n~g mahahaba't wari'y m~ga fantasmang m~ga anino.

--¡Hindi cácauntî ang inyóng capalarang lumabás, na alinsunod sa pasyá n~g hucóm ay walang casalanan, sa m~ga panahóng itó!--ang sabi ni capitang Basilio cay don Filipino;--tunay n~ga't sinunog nilá ang inyóng m~ga libro, n~guni't lalong malakí ang nan~gawalâ sa m~ga ibá.

Lumapit sa _rejas_ ang isáng babae at tumin~gín sa dacong loob. Nagniningning ang canyáng m~ga matá, namamayat ang canyáng mukhâ, lugáy at gusót ang canyáng m~ga buhóc, binibigyan siya n~g buwán n~g cacaibáng anyô.

--¡Si Sisa!--ang bigláng sinabi ni don Filipino, at saca siyá humaráp cay capitang Basilio, samantalang lumálayô ang ulól na babae.

--¿Hindi po ba na sa sa bahay siyá n~g médico?--ang itinanóng;--¿gumaling na po ba?

N~gumitî n~g masacláp si capitang Basilio.

Natacot ang médicong siyá'y isumbóng na caibigan ni don Crisóstomo, at ang guinawa'y pinaalís si Sisa sa canyáng bahay. N~gayó'y muling nagpapacabicabila na namáng ulól na gaya n~g dati, umaawit, hindi gumagawâ n~g masamá can~gino man at natitira sa gubat....

--¿Anó anó pa po ang m~ga nangyari sa bayan mulâ n~g umalis camí rito? Nalalaman cong tayo'y may curang bago at bagong alférez....

--¡Catacotacot na m~ga panahón, umúudlot ang cataohan!--ang ibinulóng ni capitang Basilio, na ang nacaraan ang iniisip.--Tingnán po ninyó, kinabucasan n~g inyóng pag-alís ay nasumpun~gang patáy ang sacristang mayor, nacabitin sa palupo n~g canyáng bahay. Dinamdám na totoo ni pari Salví ang canyáng pagcamatáy at sinamsam na lahat ang canyáng m~ga papel.--¡Ah, namatáy rin ang filósofo Tasio, at ibinaón siya sa libin~gan n~g m~ga insic.

--¡Cahabaghabag namán si don Anastasio!--ang ibinuntóng hinin~gá ni don Filipino,--¿at ang canyang m~ga libro?

--Sinunog na lahat n~g m~ga madasalin, sa pagcá't sa ganyá'y inaacalâ niláng silá'y mararapat sa Dios. Walâ acong nailigtas cahi't ang libro man lamang ni Ciceron ... waláng guinawáng anó man ang gobernadorcillo upang sansalain ang gayóng gawâ.

Capuwâ hindi umimíc ang dalawá.

Naririn~gig n~g sandalíng iyón ang awit na cahapishapis at mapangláv n~g ulól na babae.

--¿Nalalaman mo ba cung cailán ang casál ni María Clara,--ang tanóng ni Iday cay Sinang.

--Hindi,--ang isinagót nitó;--tumanggap acó n~g isáng sulat ni María Clara, n~guni't aayaw cong bucsán sa tacot na aking maalaman. ¡Caawaawa si Crisóstomo!

Ang balità'y cung di cay Linares, si capitang Tiago'y nabitay sana, ¿anó ang cahihinatnán ni María Clara?--ang pahiwatig ni Victoria.

Nagdaan ang isáng batàng lalaking pipilaypilay; tumatacbóng ang tun~go'y sa plaza na pinanggagalin~gan n~g awit ni Sisa. Siya'y si Basilio. Nasumpun~gan n~g batà ang canyáng bahay, na waláng tao at guibà; pagcatapos n~g maraming pagtatanóng, ang canyáng nausisa lamang ay ang canyáng iná'y ulól at nagpapagalagala sa bayan; walã siyang cabalibalità cay Crispin.

Kinain ni Basilio ang luhà, linunod ang canyáng pighatî, hindi na nagpahin~ga't hinanap ang canyáng iná. Dumating sa bayan, ipinagtanóng ang canyáng iná, at dumating ang awit sa canyáng m~ga tain~ga. Piniguilan n~g culang palad ang pan~gan~gatál n~g canyáng m~ga bintî at nag-acalang tumacbó't n~g payacap sa canyáng iná.

Linisan n~g ulól na babae ang plaza't tinun~go ang tapát n~g bahay n~g bagong alférez. N~gayo'y gaya rin n~g unang may isáng bantay na sundalo sa pintuan, at isáng ulo n~g babae ang siyáng nanun~gaw sa bintanà, n~guni't hindi na ang Medusa, n~gayó'y isáng batà ang gulang; hindi pawang sawíng palad ang bawa't alférez.

Nagpasimulâ n~g pag-awit si Sisa sa tapat n~g bahay, na tinititigan ang buwang nagduruyan sa isáng lan~git na azul at napapag-itanan n~g m~ga alapaap na culay guintô. Nakikita siyá ni Basilio'y hindi macapan~gahas lumapit, at marahil hinihintay niyáng umalis doon; lumalacad sa magcabilacabila, n~guni't pinan~gin~gilagan ang paglapit sa cuartel.

Pinakikinggang magalíng n~g babaeng batà pang na sa sa bintanà ang awit n~g ulól na babae, at ipinag-utos sa bantáy na sundalong papanhikin ang ulól na iyón sa cuartel.

Pagcakita ni Sisang lumalapit ang sundalo at n~g marin~gig ang tinig nito, sa malaking tacot ay nagpacatacbótacbo, at ang Dios ang nacacaalam cung paano ang pagtacbó n~g isáng ulól. Sinundán siyá ni Basilio, at sa pan~gan~ganib na bacá hindi na niya makita'y tumacbo at nalimutan tulóy ang sakít n~g canyáng m~ga paá.

--¡Tingnán na n~ga lamang ninyó cung paano ang paghabol n~g batàng iyán sa ulól na babae!--ang sigáw na nagagalit n~g isáng alilang babae, na na sa daan.

At n~g makita niyáng ipinagpapatuloy ang paghagad sa ulól na babae, dumampót n~g isáng bató't inihaguis sa batà, at sinabi:

--¡Ayán ang iyó! ¡pagcasayangsayang at natatalì ang áso!

Naramdamán ni Basilio ang isáng pucól sa canyáng ulo, n~guni't nagtuloy n~g pagtacbó at hindi inalumana. Tinátahulan siyá n~g m~ga áso, sumisigaw ang m~ga gansâ, binúbucsan ang m~ga ibáng bintanà at may sumusun~gaw na isáng mapagusisa, at sinásarhan namán ang ibáng bintana, sa pan~gan~ganib na bacâ iyo'y cawan~gis din n~g gabi n~g m~ga caguluhan.

Dumating silá sa labás n~g bayan. Nagpasimulâ si Sisa n~g paghinà n~g pagtacbó; malakíng totoó ang calayuan niyá sa humahabol sa canyá.

--¡Nanay, acó pô!--ang isinigáw sa canyá n~g siyá'y mátanawan.

Bahagyâ lamang nárin~gig n~g ulól na babae ang tinig ay nagpasimulâ na namán n~g pagtácas.

--¡Nanay, acó pô!--ang isinigáw n~g bata na waláng pagcasiyahan sa pighatí.

Hindi nacácarin~gig ang ulól na babae, sinúsundan siyá n~g anác na humihin~gal. Naraan na nilá ang m~ga pananím at malapit na silá sa gubat.

Nakita ni Basiliong pumasoc sa gubat na iyón ang canyáng iná at siyá'y pumasoc namán. Ang m~ga damó, ang maliliit na cahoy, ang matiníc na m~ga yantóc at ang m~ga ugát na umuutláu sa lupá ay nan~gagsisihadláng sa tacbó n~g dalawá. Sinúsundan n~g anác ang naaaninagnagán niyáng catawán n~g canyáng iná, na manacanacang liniliwanagan n~g m~ga sínag n~g buwang pumapasoc sa m~ga pag-itan n~g m~ga san~gá. Yaón ang talinghagang gubat n~g familia ni Ibarra.

Macailang natisod at nárapâ ang batà, n~guni't tumítindig, hindi nagdaramdam sakít; ang boong caluluwa niyá'y pumatun~go sa canyáng m~ga matá, na sumúsunod sa anyô n~g irog niyáng iná.

Caniláng dinaanan ang ílat na bumubulong n~g matimyás; ang m~ga tiníc n~g cawayang nan~gahulog sa putic n~g pampáng ay tumitimo sa m~ga paá niyáng hubád: hindi humihintô si Basilio upáng bunutin ang m~ga tiníc na iyón.

Nakita niyá n~g boong pagtatacá na tinutun~go n~g canyáng iná ang malagóng parang at pumasoc sa pintóng cahoy na pangsará sa pinaglibin~gan n~g matandáng castilà sa paanán n~g balitì.

Binantâ ni Basiliong siyá'y pumasoc namán, n~guni't nasunduan niyáng nacasará ang pintô. Ipinagsasanggalang ang pintóng iyón n~g ulól na babae, n~g canyáng m~ga payát na bísig at gusamót na ulo, na anó pa't pinapananatili n~g canyáng boong lacás sa pagcásara.

--¡Nanay, acó pô, acó pô, acó'y si Basilio, ang inyóng anác!--ang sigáw n~g batang hapô na, at nagpacálugmoc.

Datapuwa't hindi nagluluwag ang ulól na babae; isinisicad ang canyáng m~ga paá sa lupà at ipinaglalabang mainam ang pintô.

Sinuntóc ni Basilio ang pintô, inihahampas doon ang ulong napapaliguan n~g dugô, umiyác, n~guni't waláng cabuluháng lahát. Nagtindíg n~g boong hírap, pinagmasdán ang pader at iniisip niyáng canyáng hagdanán, n~guni't walá siyáng nasumpun~gang magawang hagdán. Nilibot niyá, n~g magcágayon, at nakita niyá ang isáng san~gá n~g malungcót na cahoy na humahalang sa isá namang san~gá rin n~g ibang cahoy. Nag-ukyabít siyá: gumágawâ n~g cababalaghán ang canyáng pagsintáng-anác, nagpalipatlipat siyá sa m~ga san~gá hanggang sa dumating sa balitì, at napanood pa niyáng itinuon ang ulo n~g canyáng iná sa pintô.

Nárin~gig ni Sisa ang in~gay na guinágawâ ni Basilio sa m~ga san~gá, lumin~gón at nag-acalang tumacas, n~guni't nagpatihulog sa cahoy ang anác, niyácap niyá ang canyáng iná at pinuspós n~g halíc, at hinimatáy pagcatapos.

Námasdan ni Sisa ang noóng napapaliguan n~g dugô; yumucód sa canyá, ang m~ga matá n~g babae'y tila mandín tatacas sa kinálalagyan, pinagmasdan siyá sa mukhâ at ang m~ga namúmutlang pagmumukháng iyó'y siyáng pumagpág n~g bait na gumugupiling sa canyáng m~ga utac n~g ulo, may sumipót na tulad sa isáng kisláp sa canyáng pag-iisip, nakilala ang canyáng anác at, nagpacabigáybigáy n~g isáng sigáw, at pagcatapos ay nahandusay sa hinimatáy na batáng canyáng niyayacap at hináhagcan.

Nanatiling hindi cumikilos ang iná at ang anác....

Nang pagsauláng-tao si Basilio'y nakita niyang hindi nacacaalam tao ang canyáng iná. Tinawag niyá ang canyáng iná, canyáng ipinan~galan ang lalong matitimyás na palayaw, at n~g mamasid niyáng hindi naguiguising at hindi man lamang humihin~ga'y nagtindig, tinun~go ang agos at cumuha n~g caunting túbig na canyáng inilagáy sa binalisungsóng na dahon n~g saguing, at canyáng winiligán n~g tubig na iyon ang namumutláng mukhà n~g canyáng iná. N~guni't hindi cumilos n~g camunti man lamang ang ulól na babae, nananatili sa pagcapikit.

Pinagmasdán siyá ni Basiliong nagugulat; idinaiti ang canyáng tain~ga sa pusò n~g babae; n~guni't ang payát at lantá n~g dibdib ay malamig at hindi tumitiboc: inilagáy niyá ang canyáng m~ga labì sa m~ga labì n~g canyáng iná ay walâ siyáng naramdamang camunti man lamang na paghin~gá. Niyacap n~g culang palad ang bangcáy at tuman~gis n~g boong capaitan.

Lumiliwanag ang buwan sa lan~git n~g boong cadakilaan, nagbubuntong hinin~gá ang mahinhíng amihan sa paghihip at humuhuni ang m~ga cagaycáy sa ilalim n~g m~ga damó.

Ang gabíng pawang caliwanagan at catuwaan sa lubháng maraming m~ga musmós, na sa mainit na sinapupunan n~g m~ga casambahay ipinagdiriwang ang fiestang lalong may m~ga matatamis na nagugunitá; ang fiestang nagpapaalaala n~g unang titig n~g pagsintá na ipinadalá n~g lan~git sa lupa; sa gabíng iyáng ang lahat n~g magcacasambahay na m~ga binyaga'y cumacain, umiinom, sumasayaw, umaawit, tumatawa, naglalarò, sumisinta, nan~gaghahalikan ... sa gabíng iyán, na sa m~ga lupaíng malalamíg ay nagtátaca ang camusmusan sa warí'y himaláng cahoy na pino, na humihitit n~g m~ga ilaw, m~ga manica, m~ga matamis at makikintáb na palarang papel, na pinanonood n~g nan~gasisilaw na mabibilog na m~ga matáng kinaaninuhan n~g pagca waláng malay, ang gabíng iyá'y waláng idinudulot cay Basilio cung di isáng pan~gun~gulila. ¿Sino ang nacacaalam? Marahil sa bahay n~g malungcuting si parì Salví ay nan~gaglalarô rin ang m~ga batà, marahil ay caniláng inaawit:

Ang Gabing-Magandá'y dumating,
Gabing-Magandá'y aalis din...

Ang batà'y tuman~gis at humibíc n~g di anó lamang, at n~g tumin~galâ siyá'y canyáng nakita sa canyáng haráp ang isáng tao na pinagmamasdan siyáng waláng imíc. Tinanóng siyá n~g hindi kilalang lalaking iyón n~g marahan:

--|caw ba ang anác!

Tuman~gô ang batà.

--¿Anó ang inaacalà mong gawín?

--|libíng!

--¿Sa libin~gan?

--Walà acóng salapî, at bucód sa roó'y hindi ipahihintulot n~g cura.

--¿At paano?

--Cung tulun~gan sana ninyó acó....

--Mahinang mahina acó,--ang sagót n~g hindi kilalá, na untiunting nagpacahandusay sa lupa, na nininiin n~g dalawáng camáy; may sugat acó,

dalawáng araw n~g hindi acó cumacain at hindi acó natutulog ... ¿Walâ bang ibáng napaparito n~gayóng gabí?

Nanatili ang taong iyón sa pagdidilidili at pinagmamasid ang mahalagáng pagmumukhâ n~g batàng lalaki.

--¡Pakinggán mo!--ang ipinagpatuloy na ang tinig ay lalong mahina; marahil ay patáy na rin acó bago sumicat ang araw ... Sa may m~ga dalawampóng hacbáng buhat dito, sa cabiláng ibayo n~g batis na itó, may nacatimbóng maraming cahoy na panggatong; dalhín mo rito, pagpatungpatun~gin mo, ilagáy mo sa ibabaw ang aming m~ga bangcáy, tacpán mo n~g cahoy rin at sacâ mo susuhan n~g apóy, n~g maraming apóy, hanggáng sa cami'y maguing abó....

Nakikinig si Basilio.

--Pagcatapos, cung sacali't walâ sino mang dumating ... huhucay ca rito, macacasumpong ca n~g maraming guintô ... at ang lahát na iyá'y iyo. ¡Mag-aral ca!

Nalalao'y lalong hindi mawatasan ang tinig n~g hindi kilaláng tao.

--Hayo't humanap ca n~g cahoy ... ibig cong tulun~gan catá.

Yumao si Basilio, humaráp sa Silan~ganan ang hindi kilalá at bumulóng na wari'y nagdárasal:

--¡Mamamatay acóng hindi co nakikitang numingning ang liwaywáy sa lupàng aking tinubuan!... ¡cayóng man~gacacakita n~g liwaywáy na iyan, batiin ninyó siyá ... huwag ninyóng limutin ang m~ga nahandusay sa boong magdamág!

Itinaás ang m~ga matá sa lan~git, gumaláw ang canyáng m~ga labíng anaki'y bumúbulong n~g isáng dalan~gin, tumun~gó pagcatapos at untiuntíng nahandusay sa lupà....

Nang macaraan ang dalawang oras, si hermana Rufa'y na sa sa batalán n~g caniláng bahay at guinagawa ang paghihilamos na caugalian pagcacaumaga, upang pumaroon sa misa. Tinátanawan n~g mapamintacasing babae ang calapít na gubat at canyáng nakitang may pumapaimbulog na nalululong macapál na úsoc; nagcunót ang m~ga kilay at, punô n~g banál na galit, ay nagsalitâ:

--¿Sino cayà ang hereje na sa araw n~g fiesta'y nagcacain~gin? Cayà dumarating ang maraming m~ga capahamacán. ¡Tingnán mong pa sa Purgatorio ca, at makikita mo cung cucunin catá roon, hamac na tao!

=PANGWACAS NA BAHAGUI.=

Sa pagcá't buhay pa ang marami sa m~ga taong sinaysay namin ang caniláng m~ga guinawâ sa casulatang itó, at sa pagca namán nan~gawalâ na sa ating m~ga matá ang m~ga ibá sa m~ga taong iyón, hindi n~gâ mangyayaring malagyán namin n~g tunay na pangwacás na bahagui ang aclát na itó. Sa icagagaling n~g tao'y papatayin namin n~g boong galac ang lahát n~g m~ga taong sinaysáy namin dito, na aming sisimulan cay parì Salví at wáwacasan namin cay doña Victorina, datapuwa't hindi mangyayari ... ¡m~ga buháy silá! yamang hindi camí cung di ang lupaíng itó rin lamang ang siyáng sa canilá'y magpapacain....

Mula n~g pumasoc sa convento si María Clara'y iniwan ni pari Dámaso ang bayang dating canyáng kinalalagyan at sa Maynilà na siya tumitira, na gaya rin namán ni pari Salví, na samantalang naghihintay n~g catungculang pagca Obispo ó Arzobispo'y manacáncang nagsesermon sa simbahan n~g Santa Clara, at sa convento nitó, n~g Santa Clara sa macatuwid, siyá'y gumaganap n~g isáng mataas na catungculan. Hindi pa maraming buwan ang nacararaan ay tumanggáp si pari Dámaso n~g utos n~g cagalanggalang na pari Provincial upáng ganapín ang pagcucura sa isáng malayong lalawigan. Ayon sa sábiha'y nápacalaki ang canyáng tinamóng samá n~g loob sa bagay na iyón, caya n~ga't kinabucasa'y násumpun~gang patáy siya sa canyáng tinutulugan. Ang sabi n~g ibá'y namatáy sa _apoplegia_, anáng ibá'y sa ban~gun~got, n~guni't pinaram n~g médico ang pag-aalinlan~gan, sinaysáy niyáng biglâ raw namatáy.

Alin man sa m~ga bumabasa sa ami'y hindi makikilala n~gayón cung caniláng makita si capitang Tiago. Iláng linggó pa muna bago magmonja si María Clara'y nangyari sa canyá ang isáng malakíng panglulupaypay n~g calooban, na anó pa't nagpasimulâ siyá n~g pamamayát at naguing totoong malungcutin, mapaglingling at culang tiwalà, tulad sa canyáng naguing caibigang si capitang Tinong. Nang másara na ang m~ga pintuan n~g convento n~g Santa Clara'y caracaracang ipinag-utos sa canyáng nahahapis n~g di anó lamang na pinsang si tía Isabel, na tipunin at cunin ang lahat n~g bagay na naguing pag-aarì n~g canyáng anác at n~g canyáng nasirang asawa, at siyá'y pumaroon sa Malabón ó sa San Diego, sa pagcá't sa haharaping panahó'y ibig niyáng mamahay na mag-isá. Nagsákit n~g catacottacot sa liampó at sa pagsasabong, at nagpasimulâ n~g paghitít n~g opio. Hindi na na pa sa sa Antipulo at hindi na rin nagpapamisâ; ikinatutuwang totoo n~g canyáng matandáng babaeng capan~gagáw, na si doña Patrocinio, ang canyáng pagdiriwang, sa pamamag-itan n~g paghilíc samantalang siyá'y nakikinig n~g m~ga sermón. Cung manacânaca'y maglacádlacád cayó, cung dacong hapon, sa únang daan n~g Santo Cristo, makikita ninyóng nacaupô sa tindahan n~g isáng insíc ang isáng maliit na tao, nanínilaw, payát, hucót, malalalim ang m~ga mata at anyóng nag-áantoc, culay marumi ang m~ga labi at ang m~ga cucó at tumítin~gin sa tao n~g wari'y hindi nakikita. Pagdatíng n~g gabí'y makikita ninyó siyáng tumindíg n~g boong hirap, at nanúnungcod na pinatutun~guhan ang isáng makipot na daan, pumapasoc sa isáng maliit na bahay na marumí at sa ibabaw n~g pintô nitó'y nababasa ang malalakíng letrang mapupula: FUMADERO PUBLICO DE ANFION. Itó'y yaóng totoong cabalitaang si capitang Tiago, na n~gayó'y lubós n~g nacalimutan n~g lahat, na anó pa't patí n~g sacristán mayor ay hindi na siyá naaalaala.

Idinagdag ni doña Victorina sa canyáng m~ga culót na buhóc na postizo at sa canyáng pag-aandaandalusahan, pakikiwan~gis bagá sa m~ga tagá Andalucía sa pagsasalitâ, ang bagong caugaliang siyá ang nan~gan~gasiwâ sa pagpapalacad n~g m~ga cabayo n~g coche, at pinipilit niyáng si don Tiburcio'y huwag cumílos. Sa pagcá't maraming nangyayaring capahamacan dahil sa cahinaan na n~g canyáng m~ga matá, n~gayó'y gumagamit siyá n~g «quevedo» (salamín sa m~ga matáng isinisipit sa ilóng ang pinacatangcáy) na nagbibigay sa canyá n~g anyóng naguing cabalitaan. Hindi na muling natawag ang doctor upang gumamót can~gino man, napapanood siyá n~g m~ga alilang waláng n~gipin sa maraming araw n~g isáng linggó, bagay, na alinsunod sa talastás na n~g m~ga bumabasa'y masamáng tandâ.

Ang tan~ging tagapagtanggól n~g culang palad na itó, na si Linares, ay malaon n~g nagpapahin~galay sa Pacò, sa pagcá't pinatáy siyá n~g pag-iilaguín at n~g masasamáng guinágawâ sa canyá n~g canyáng hipag.

Napasa España ang nagdiwang na alférez, na ang catungcula'y teniente na may gradong comandante, at iniwan ang canyáng mairog na asawa sa canyáng barong franela, na hindi mapagsiyasat cung anó na ang culay. Nang makita n~g cahabaghabag na Ariadna ang pagcápabayà sa canyá, namintacasi ring gaya n~g anác na babae ni Minos cay Baco at sa pakikipacatoto sa tabaco,

na anó pa't nan~gin~ginom at humihitít n~g boong alab n~g loob, na hindi na lamang ang m~ga nagdadalaga ang sa canyá'y natatacot, cung di namán ang m~ga matatandang babae't ang m~ga batá.

Marahil m~ga buhay pa ang ating m~ga cakilala sa San Diego, sacali't hindi silá nan~gamatáy sa pagputóc n~g vapor «Lipa» na nagpaparoo't parito sa lalawigan. Sa pagcá't sino ma'y waláng nan~gasiwà upang maalaman cung sinosino ang m~ga caawâawang namatáy sa gayóng capahamacán; at cung canicanino ang m~ga hìta at m~ga camáy na sumabog sa pulô n~g Convalecencia at sa m~ga pampáng n~g ilog, lubós na hindi nalalaman namin cung napasama ó hindi sa nan~gamatáy na iyón ang alin man sa m~ga cakilala n~g m~ga mambabasa sa amin. Natutuwà na camí at gayon din ang gobierno at ang m~ga pámahayagan n~g panahóng iyón, sa pagcacalám na ang iisaisang fraileng nacasacáy sa vapor ay nacaligtás, at walâ na camíng hinihin~ging ibá pa. Ang pan~gulo sa amin ay ang buhay n~g banál na m~ga sacerdote, na papanatilihin nawà n~g Dios ang caniláng paghaharì sa Filipinas sa icagagaling n~g aming m~ga caluluwa.[282]

Tungcól cay María Clara'y walà n~g naguíng balitang anó pa man, liban na lamang sa anaki'y siyá'y iniin~gatan n~g libin~gan sa canyáng sinapupunan. Ipinagtanóng naming macailan siyá sa iláng taong may malalaking capangyarihan sa santo convento n~g Santa Clara, n~guni't sino ma'y waláng nag-ibig magsabi sa amin n~g isá man lamang salità, cahi't ang m~ga masalitang madasaling tumátanggap n~g bantóg na fritada n~g atáy n~g inahíng manóc, at n~g salsa na lalò pang cabalitaang tinatawag na «salsa n~g m~ga monja», na guinágawâ n~g matalinong taga-paglutong babae n~g m~ga Virgen n~g Pan~ginoóng Dios.

Gayón man:

Isáng gabí n~g Septiembrenng umaatun~gal ang bagyó at hináhampas n~g canyáng calakilakihang m~ga pacpác ang m~ga bahay sa Maynilà; dumáragundong ang m~ga culóg sa tuwing sandalî, waláng humpáy halos ang pagtatanglâw n~g m~ga lintic at kidlât sa m~ga iniwâwasac n~g buhawi at naglulubog sa m~ga namamayan sa caguiclaguiclang tacot. Napapanood sa liwanag n~g kidlât ó n~g lintic na nagpapakilwágkilwág, na tulad sa áhas, ang paglipád n~g isáng panig n~g bubun~gan ó n~g isáng bintana na dalá n~g han~gin, ang pagcáguibâ n~g bahay na cakilakilabot ang lagapacan: waláng isáng coche at waláng isáng taong lumalacad sa m~ga daan. Pagca náririn~gig sa malayò ang paós na ugong n~g culóg na inuulit n~g macasangdaan n~g alin~gawn~gaw, cung magcágayo'y naririn~gig ang pagbubuntóng-hininga n~g han~ging umiipoipo sa ulán, na siyáng gumágawâ n~g ulit-ulit na _tric-trac_ sa m~ga nacasarang dahon n~g bintanang capís.

Dalawang guardia ang sumisilong sa isáng bagong guinagawang bahay sa malapit sa convento: isáng sundalo't isáng _distinguido_.

--¿Anó ang atang guinágawâ rito?--ang sabi n~g sundalo;--sino ma'y waláng lumalacad sa daan ... dapat tayong pumaroon sa isáng bahay; tumatahan ang babae co sa daang Arzobispo.

--Malayolayô rin buhat dito hanggáng doon at mababasâ tayo,--ang sagót n~g _distinguido_.

--¿Anó ba ang cabuluhan noon, huwág lamang patayín tayo n~g lintic?

--¡Bah! huwág cang mag-alaala; dapat magcaroon ang m~ga monja n~g isáng «pararayo» upang silá'y máligtas.

--¿Siyá n~ga ba?--anáng sundalo,--n~guni't anóng cabuluhan n~g pararayo'y n~gitn~git n~g dilím ang gabí?

At tumin~galâ upang macakita sa cadiliman: n~g sandaling iyó'y cumináng ang isáng kidlát na inulit at pagdaca'y sinundán n~g malacas at calaguimlaguim na culóg.

--¡Nacú! ¡Susmariosep!--ang bigláng sinabi n~g sundalo, na nagcucruz at tulóy hinihila ang canyáng casama;--¡umalís tayo rito!

--¿Anó ang nangyayari sa iyó?

--¡Tayo na, umalís tayo rito!--ang inúlít n~g sundalo na nagtataguctucan ang n~gipin sa tacot.

--¿Anó ang nakita mo?

--¡Isáng fantasma!--ang ibinulóng na nan~gán~gatal ang boong catawán.

--¿Isáng fantasma?

--¡Sa ibabaw n~g bubun~gan ... marahil siyá ang monja na naglíliligpit n~g m~ga bága sa boong gabi!

Tumin~galâ ang _distinguido_ at ibig niyáng makita.

--¡Jesús!--ang bigláng sinabi at siyá nama'y nagcruz.

Siyá n~gâ namán, sa makináng na ilaw n~g kidlát ay canyáng nakita ang isáng anyóng taong nacatindíg, halos sa palupo n~g bahay, nacataas sa lan~git ang mukhà't ang m~ga kamáy, na para manding humíhin~gî sa canyá n~g awa. ¡M~ga lintíc at culóg ang itínútugón n~g lan~git!

Nang macatapos ang ugong n~g culóg ay nárin~gig ang isáng mapangláv na daíng.

--¡Hindi gawâ n~g han~gin ang daing na iyán, iyá'y sa fantasma!--ang ibinulóng n~g sundalo, na siyáng canyáng pinacatugón sa guinawang sa canyá'y pagpindót n~g canyáng casama.

--¡Ay! ¡ay!--ang naglulumampas na daíng sa han~gin at nan~gin~gibabaw sa in~gay n~g ulán: hindi matakpan n~g m~ga haguínít n~g han~gin ang matamís at cahabaghabag na tinig na iyóng puspós n~g capighatían.

Mulíng cumináng ang isáng kidlát na nacasisilaw ang tindí.

--¡Hindi, hindi fantasma!--ang bigláng sinabi n~g _distinguido_;--mulí pang nakita co siyá; casinggandá n~g Virgen ... ¡Umalís na tayo rito't magbigáy álam tayo!

Hindi na hinintay n~g sundalong ulitin pa ang pagyacag sa canyá't nan~gagsialís ang dalawá.

¿Sino cayâ ang humihibic sa calaguitnaan n~g gabí, na hindi inaalintana ang malacás na han~gin, ang ulán at bagyó? ¿sino cayâ ang matatacuting virgeng esposa ni Jesucristo, na nakikilaban sa nan~gagn~gan~galit na bagyó, tubig, lintíc at culóg at hinirang pa namán ang cagulatgulat na gabí at ang may calayaang lan~git, upang itaghóy mulà sa isáng mapan~ganib na cataasan ang canyáng m~ga daing sa Dios? ¿Linisan cayâ n~g Dios ang canyáng templo at aayaw n~g dingguín ang m~ga hibíc sa canyá? ¿Bacâ cayâ hindi macalampás sa bubun~gán n~g convento ang m~ga mithî n~g cáluluwa at n~g macapailánglang hanggáng sa trono n~g lubháng Mahabaguin?

Humihip n~g boong galit ang bagyó halos sa magdamág; hindi sumicat ang isá man lamang bituin sa boong gabí; nagpatuloy ang waláng pagcasiyahan

sa hira na m~ga jay! na nacacahalo n~g m~ga buntóng hinin~gá n~g han~ging malacás, datapwa't nasunduan niyáng bin~gí ang Naturaleza't ang m~ga tao; nagpuyát palibhasa ang Dios ay hindi siyá náririn~gig.

Kinabucasan, n~g mapaspás na sa lan~git ang maiitim na m~ga alapaap ay mulíng sumicat ang araw sa guitná n~g nadalisay na himpapawíd, humintô sa pintuan n~g convento n~g Santa Clara ang isáng coche at doo'y nanaog ang isáng lalaki, na napakilalang siyá'y kinacatawan n~g may capangyarihan at hinin~ging siyá'y pakipag-usapin sa abadesa at sa lahat n~g m~ga monja.

Ang sabi'y may humaráp na isáng monjang basáng basá at punít-punít ang suot na hábito, tumatan~gis at isinumbóng ang cakilakilabot na m~ga cagagawan at hinin~ging siyá'y tangkilikin n~g tao laban sa m~ga catampalasanan n~g pagbabanalbanalan. Ang sábihan din namá'y totoong cagandagandahan ang monjang iyon, na may m~ga matáng ang cagandaha't catamisa'y walâ pang nakikitang macacawan~gis.

Hindi siya inampón n~g kinacatawan n~g may capangyarihan, nakipagsalitaan itó sa abadesa at iniwan ang monjang iyón at hindi pinakinggán ang canyáng m~ga samò at m~ga luhà. Napanood n~g monjang sinarhan ang pintô pagcalabás n~g tao, na gaya marahil n~g panonood, n~g hinatulang magdusa, n~g pagsasará sa canyá n~g pintuan n~g lan~git, sacasacali't dumating ang araw na maguiguing casing ban~gís at mawawalán n~g damdamin ang lan~git na gaya n~g m~ga tao. Ulól daw ang monjang iyón ang sabi n~g abadesa.

Hindi marahil nalalaman n~g taong iyóng sa Maynilà'y may isáng hospicio na pinag-aalagaan sa m~ga nasisira ang isip; ó bacà cayà namán ipinalálagay niyáng ang convento n~g m~ga monja'y isáng ampunan n~g m~ga ulól na babae, bagá man hinahacang may catatagáng camangman~gan ang taong iyóng upáng macapagpasiya cung sirà ó hindi ang pag-iisip n~g isáng tao.

Sinasabi rin namáng baligtád ang ipinasiya n~g general J. n~g canyáng mabalitaan ang nangyaring iyón; tinangcâ niyáng tangkilikin ang ulól na babae caya't hinin~gí niyá itó.

N~gunit n~gayó'y waláng humaráp na sino mang dalagang cagandagandahang waláng umampón, at hindi itinulot n~g abadesang dalawin at tingnán ang convento, at sa ganitó'y tumutol siyá sa pan~galan n~g Religión at n~g m~ga Santong Cautusán sa Convento.

Hindi na mulíng napagsalitaanan pa ang nangyaring iyón, at gayón din ang tungcól sa cahabaghabag na si María Clara.

=WACAS ÑG PAGSASAYSAY.=

TALABABA:

[282] 2 n~g Enero n~g 1883. _(Paunawa ni Dr. José Rizal.)_

End of the Project Gutenberg EBook of Noli Me Tangere, by Jose Rizal

*** END OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK NOLI ME TANGERE ***

***** This file should be named 20228-8.txt or 20228-8.zip *****

This and all associated files of various formats will be found in:
<http://www.gutenberg.org/2/0/2/2/20228/>

Produced by Tamiko I. Camacho, Pilar Somoza, and the Online Distributed Proofreading Team (<http://www.pgdp.net>). Thanks to the following for their help in making this project possible: Elmer Nocheseda, Jerome Espinosa Baladad, Matet Villanueva, Ateneo Rizal Library-Filipiniana Section, and the Filipinas Heritage Library. The ebook is being released in commemoration of Dr. José Rizal's 110th Death Anniversary on December 30, 2006. Handog ng Proyektong Gutenberg ng Pilipinas para sa pagpapahalaga ng panitikang Pilipino. (<http://www.gutenberg.ph>)

Updated editions will replace the previous one--the old editions will be renamed.

Creating the works from public domain print editions means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg-tm electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG-tm concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for the eBooks, unless you receive specific permission. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the rules is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. They may be modified and printed and given away--you may do practically ANYTHING with public domain eBooks. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

*** START: FULL LICENSE ***

THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg-tm mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase "Project Gutenberg"), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg-tm License (available with this file or online at <http://gutenberg.org/license>).

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg-tm electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg-tm electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg-tm electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg-tm electronic work and you do not agree to be bound by the

terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. "Project Gutenberg" is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg-tm electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg-tm electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg-tm electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation ("the Foundation" or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg-tm electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is in the public domain in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg-tm mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg-tm works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg-tm name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg-tm License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg-tm work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country outside the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg-tm License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg-tm work (any work on which the phrase "Project Gutenberg" appears, or with which the phrase "Project Gutenberg" is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org

1.E.2. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is derived from the public domain (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase "Project Gutenberg" associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg-tm trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg-tm License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg-tm License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg-tm.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg-tm License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg-tm work in a format other than "Plain Vanilla ASCII" or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg-tm web site (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original "Plain Vanilla ASCII" or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg-tm License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg-tm works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg-tm electronic works provided that

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg-tm works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, "Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation."

- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg-tm License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg-tm works.

- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.

- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg-tm works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg-tm electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from both the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and Michael Hart, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread public domain works in creating the Project Gutenberg-tm collection. Despite these efforts, Project Gutenberg-tm electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain "Defects," such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the "Right of Replacement or Refund" described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg-tm electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH F3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you 'AS-IS' WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg-tm electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg-tm electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg-tm work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg-tm work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg-tm

Project Gutenberg-tm is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need, is critical to reaching Project Gutenberg-tm's goals and ensuring that the Project Gutenberg-tm collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg-tm and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation web page at <http://www.pglaaf.org>.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Its 501(c)(3) letter is posted at <http://pglaaf.org/fundraising>. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's principal office is located at 4557 Melan Dr. S. Fairbanks, AK, 99712., but its volunteers and employees are scattered throughout numerous locations. Its business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887, email business@pglaaf.org. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's web site and official page at <http://pglaaf.org>

For additional contact information:
Dr. Gregory B. Newby
Chief Executive and Director
gbnewby@pglaaf.org

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg-tm depends upon and cannot survive without wide spread public support and donations to carry out its mission of

increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit <http://pglaf.org>

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg Web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: <http://pglaf.org/donate>

Section 5. General Information About Project Gutenberg-tm electronic works.

Professor Michael S. Hart is the originator of the Project Gutenberg-tm concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For thirty years, he produced and distributed Project Gutenberg-tm eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg-tm eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as Public Domain in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our Web site which has the main PG search facility:

<http://www.gutenberg.org>

This Web site includes information about Project Gutenberg-tm, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.